BATI KARADENİZ BİZANS DÖNEMİ MİMARİSİ
(BARTIN-BOLU-DÜZCE ve ZONGULDAK)

Doktora Tezi

Ercan VERİM

Eskişehir 2021

BATI KARADENİZ BİZANS DÖNEMİ MİMARİSİ
(BARTIN-BOLU-DÜZCE ve ZONGULDAK)

Ercan VERİM

Doktora Tezi

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. A. Oğuz ALP

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Aralık 2021

Bu tez çalışması BAP Komisyonunca kabul edilen 1803E041 no.lu proje kapsamında desteklenmiştir.

ÖZET

BATI KARADENİZ BİZANS DÖNEMİ MİMARİSİ

(BARTIN-BOLU-DÜZCE ve ZONGULDAK)

Ercan VERİM

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aralık 2021

Danışman: Doç. Dr. A. Oğuz ALP

Karadeniz Bölgesi oldukça dağlık ve yoğun orman örtüsü nedeniyle, bugün için Anadolu genelinde Bizans Dönemi yerleşimleri ve mimarisi açısından en az tanınan bölgelerden biridir. Bölgenin Karadeniz kıyısında yer alan Herakleia Pontika (Karadeniz Ereğlisi), Amastris (Amasra), Tios (Filyos) ve Dia (Akçakoca) gibi önemli liman kentlerinde bugüne kadar Bizans Dönemi Mimarisine yönelik bilgilerimiz az sayıda yapı ile sınırlıdır. Bölgenin iç kesimlerde Klaudiopolis (Bolu), Krateia (Gerede) ve Modrene (Mudurnu) gibi birkaç merkez dışında yerleşim ve yapılar hakkında çok az şey bilinmektedir. Bu bilgi boşluğunu doldurmak amacıyla Zonguldak, Bolu ve bu illerden yakın zamanda ayrılarak yeni illere dönüşen Düzce ve Bartın illerinin yer aldığı Batı Karadeniz Bölgesi'nde yüzey araştırmaları yapılmış, işlev ayrımı olmaksızın Bizans Dönemine ait tüm yapılar ve bu yapılara ait mimari parçalar incelenmiştir.

Bu çalışma, yeni tespit edilen ve varlığı daha önceden bilinen Bizans yapılarını, mimari, malzeme-teknik, süsleme ve tarihlendirme açısından değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Araştırmaya konu olan yapıların mimari ve süslemesinde genel olarak başkent üslubu etkilidir. Ancak, yapı malzemesinde yerel unsurların etkili olduğu söylenebilir. Bununla birlikte teknik ve süsleme açısından, dişli tuğla haricindeki tüm mimari elemanlarda, Bizans mimarlığı ve sanatındaki genel formlara bağlı kalınmıştır.

Batı Karadeniz'deki Bizans yapılarının hemen hepsi Erken ve Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenebilir. Geç Bizans Dönemi tarihlenebilecek yapı sayısı yok denecek kadar azdır. Bununlar birlikte, kıyı kentlerinde yer alan bazı yapıların Geç Bizans Dönemi'nde, onarım ve ilavelerle kullanıldığı ileri sürülebilir. Geç Bizans Dönemi'ndeki imar faaliyeti azlığı, kıyıdaki Amastris ve Herakleia Pontika gibi kıyı kentleri haricinde bölgenin Türk egemenliğine geçmesiyle açıklanabilir.

Anahtar Kelimeler: Batı Karadeniz, Bizans Mimarisi, Bizans Sanatı, Amastris, Herakleia Pontika.

ABSTRACT

BYZANTİNE PERİOD ARCHİTECTURE OF WESTERN BLACK SEA

(BARTIN-BOLU-DÜZCE ve ZONGULDAK)

Ercan VERİM

Department of Art History

Anadolu University, Institute of Social Sciences, December, 2021

Advisor: Associate Professor A. Oğuz ALP

Regarding the settlements and architecture from Byzantine period, Black Sea Region is not well-known and well-inspected area compared to the other regions of Anatolia, because it has many mountainous terrains and very dense vegetation. The available knowledge on the architecture of Byzantine period in coastal towns such as Heracleia Pontica (Karadeniz Ereğli), Amastris (Amasra), Tios (Filyos) and Dia (Akçakoca), is very scarce and limited to a few buildings. In fact there is only sparse knowledge about the settlements and architecture of Byzantine period in the interior parts of region, expect for a few city centers such as Claudiopolis (Bolu), Crateia (Gerede) and Modrene (Mudurnu). With the aim of to fill the knowledge gap as fully as possible, archeological surveys were carried out in Zonguldak and Bolu, and also Bartın and Düzce, which are respectively former counties of those provinces. Owing to these surveys, every buildings of any function from Byzantine period and all the components of them were studied.

This thesis aims to evaluate, both formerly known and recent discovered Byzantine architectural structures in terms of material and techniques, as well as in decoration style and dating proposals. The studied buildings and their decorations present the influences of the metropolitan style of Constantinapolis. However it can be said that local requirements has designated the building materials. Besides in terms of technique and decoration, all the architectural elements expect for keyed brick, are in accordance with the common forms of Byzantine art and architecture.

Almost all the Byzantine buildings in Western Black Sea Region can be dated to Early and Middle Byzantine Period. There is little, if any building can be dated to the Late Byzantine Period. Furthermore it can be suggested that certain buildings in coastal settlements were renovated and also some architectural elements added to them in this

period. The reasonable ground of the rarity of zoning activities in Late Byzantine Period may be the regions, expect for coastal settlements such as Amastris and Heracleia Pontica, conquered by the Turks.

Keywords: Western Black Sea, Byzantine Architecture, Byzantine Art, Amastris, Heracleia Pontica.

ÖNSÖZ

Bizans Mimarisini Batı Karadeniz Bölgesi kapsamında değerlendirmeyi amaçlayan bu tezin hazırlanmasında birçok kişi ve kurumun desteği oldu.

Öncelikle Bizans Sanatı ve Mimarisi alanında kendimi geliştirmemi sağlayan, tez süresince yapıcı eleştirileri ve önerileriyle beni yönlendiren, her türlü yardım ve katkıları sunan değerli danışman hocam Doç. Dr. A. Oğuz ALP'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Yaklaşık 6 yıl süren doktora süresince gerek ders aşamasında gerekse Tez İzleme Komitelerinde fikir ve görüşleri ile bana yol gösteren Prof. Dr. Zeliha DEMİREL GÖKALP, Dr. Öğr. Üyesi Bekir Sıtkı Alptekin ORANSAY'a ve tezin son aşamasındaki değerli görüşleri için jüri üyeleri Doç. Dr. V. Macit TEKİNALP ve Dr. Öğr. Üyesi Hasan YILMAZYAŞAR'a ayrıca teşekkür etmek isterim. Ayrıca doktora sürecinde yardımlarını esirgemeyen, bilgileriyle ve elindeki belgelerle teze destek sağlayan Prof. Dr. Bedia Yelda OLCAY UÇKAN, Prof. Dr. A. Şevki DUYMAZ, Prof. Dr. Murat FIRAT, Prof. Dr. Fikret ÖZCAN, Doç. Dr. Hasan Ertuğ ERGÜRER, Dr. Öğr. Üyesi Hasan YILMAZYAŞAR, Dr. Öğr. Üyesi Evren YILMAZ, Dr. Öğr. Üyesi M. Eda ARMAĞAN, Arş. Gör. Burak SÖNMEZ, Arş. Gör. Dr. Gizem ÖNCELEN, Arş. Gör. Ali Rıza BİLGİN'e teşekkür ederim.

Arazi çalışmalarındaki her türlü yardımı sağlayan, birlikte çalıştığım, değerli abim ve hocam, Hadrianopolis Kazı Başkanı Doç. Dr. Ersin ÇELİKBAŞ'a, tüm Hadrianopolis Kazısı ekibine, Bartın'daki yüzey araştırmalarında birlikte çalıştığım, BİYA ekibine dahil olmamı sağlayarak çalışma izni veren Doç. Dr. Fatma BAĞDATLI ÇAM'a ve BİYA ekibine de teşekkür ederim.

Tezin başlangıcından sonuna kadar, bölgede gerçekleştirdiğim çalışmalara izin veren, arşivlerini açarak inceleme yapmamı sağlayan, bazı arazi çalışmalarında araç ve lojistik destek sağlayan kurumlara; T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Karadeniz Ereğli Müze Müdürlüğü, Amasra Müze Müdürlüğü, Konuralp Müze Müdürlüğü, Bolu Müze Müdürlüğü, Karabük Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü, Kastamonu Vakıflar Bölge Müdürlüğü, Bolu Orman Bölge Müdürlüğü, Küre Dağları Milli Park Müdürlüğü, Bartın Belediyesi, Amasra Kaymakamlığı, Amasra Belediyesi, Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Proje Birimi ve bu kurumlarda çalışan Bolu Orman Bölge Müdür Yardımcısı Nizamettin Ören, Kalatepe Şefi Nihat Bozkurt, Küre Dağları Milli Park Müdürü Ali Bozkurt, Bolu

Müzesi Müdürü Özgür Çomak, Karadeniz Ereğli Müze Müdür Ahmet Mercan, Konuralp Müze Müdürü İhsan Aslan, Amasra Müzesi Müdürü Ahmet ÇAPKUN, Uzman Hakan ULUTÜRK, Uzman Hasan Bektaş, Uzman Merve Koç, Uzman Giray Can Aytekin, Uzman Cihat Topuz, Uzman Onur Arslan ve diğer tüm çalışanlara teşekkür ederim.

Arazide ve belgeleme çalışmalarında, farklı sezonlarda benimle çalışan ekip arkadaşlarım Arkeolog Cansu DUMAN, Arkeolog Buket GÜNDÜZ, Arkeolog Soner DEMİR, Arkeolog Taha Yasin YILMAZ, Arkeolog Umut BOSTANCI, Arkeolog Mehmet AKDAŞ, Arkeolog İbrahim IŞIK'a, çizimler için başta Mimar Beyza ÖZYÜREK olmak üzere Harita Mühendisi Damla KUMBASAR ve Mimar Cihan YILDIRIM'a, zorlu arazilerde bana rehberlik yapan Volkan ELİEYİOĞLU, Özcan İNAM, Çakmaklar Köyü Muhtarı İsmail Candan, Ömür KARADERE ve karşılaştığım tüm yöre halkına, özellikle Gökçebey'deki çalışmalarda her türlü yardımını esirgemeyen ve kişisel kütüphanesini açan Araştırmacı-Yazar Sadi Uyar'a minnet borçluyum.

Beni yetiştiren annem Hatice VERİM, babam Sayim VERİM ve tüm VERİM ailesine, 2018-2019 yılındaki arazi çalışmalarında, sıkılmak bilmeden bana yoldaşlık eden, birçok yapı ve mimari plastik parçanın çizimlerini yapan, lisans ve yüksek lisans dönemindeki sınıf arkadaşım, çok değerli eşim Yasemin VERİM'e ve tezin son safhasında dünyaya gelerek bana moral kaynağı olan canım oğlum Kuzey Efe VERİM'e sevgi ve şükranlarımı sunarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZET i

ABSTRACT iii

ÖNSÖZ v

İÇİNDEKİLER vii

KISALTMALAR DİZİNİ xi

1. GİRİŞ 1

2. BATI KARADENİZ BÖLGESİ TARİHİ-COĞRAFYASI 11

2.1. Tarihi Coğrafya 11

2.2. Bölgenin Tarihi 21

2.2.1. Bizans Öncesi Tarihi 21

2.2.2. Bizans Tarihi 23

2.2.3. Kilise Tarihi 33

2.3. Kent ve Yerleşimler 43

3. BARTIN 73

3.1. Dini Yapılar 73

3.1.1. Karadere Vadisi Kilise Kalıntısı 73

3.1.2. Zoni Yaylası Kilise Kalıntısı 79

3.1.3. Amasra Tavşan Adası Manastırı (Patrik Cyros Manastırı) 82

3.1.4. Küçükkızılkum Köyü Kilise Kalıntısı 97

3.1.5. Boztepe Mezar Şapeli 101

3.1.6. Amasra İçkale Kuzeydoğu Şapeli 104

3.1.7. Arıönü Köyü Şapel Kalıntısı? 109

3.1.8. Güzelcehisar İçkale Şapeli 110

3.2. Diğer Yapılar (Sivil ve İşlevi Tespit Edilemeyen Yapılar) 112

3.2.1. Amasra Kum Mahallesi Yapı Kalıntısı 112

3.2.2. Amasra Boztepe Mahallesi Yapı Kalıntısı 116

3.2.3. Gömü Köyü Yapı Kalıntısı 119

3.2.4. Amastris Deniz Feneri/Obeliski? (Direklikaya) 121
4. BOLU 123
4.1. Dini Yapılar 123
4.1.1. Mengen Bazilikal Planlı Kilise Kalıntısı 123
4.1.2. Samsaçavuş Köyü Kilise Kalıntısı 130
4.1.3. Ayman Yaylası Kilise Kalıntısı 136
4.1.4. Hacımahmut Köyü Arabacılar Mevkii Kilise Kalıntısı 140
4.1.5. Hacımahmut Köyü İsmailler Mevkii Kilise Kalıntısı 142
4.1.6. Çeltikdere Kilisesi 144
4.1.7. Nimetli Köyü Kilise Kalıntısı 154
4.1.8. Gelinözü Köyü Kilise Kalıntısı 158
4.1.9. Ulumescit Köyü Kilise Kalıntısı 161
4.1.10. İlyaslar Köyü Kilise Kalıntısı 168
4.1.11. Toklar Yaylası Kilise Kalıntısı 175
4.1.12. Haccağız Yaylası Kilise Kalıntısı 178
4.1.13. Solaklar Kaya Yerleşimi 180
4.1.14. Belen Kaya Kilisesi ve Yapılar Topluluğu 188
4.1.15. Yuva Köyü Kaya Şapeli 194
4.2. Diğer Yapılar (Sivil ve İşlevi Tespit Edilemeyen Yapılar) 196
4.2.1. Klaudiopolis Kent Surları (Gölyüzü Mahallesi Savunma Yapısı) 196
4.2.2. Gözecik Köyü Hamam Kalıntısı 203
4.2.3. Gözecik Köyü Yapı Kalıntısı 207
4.2.4. Yağbaşlar Köyü Yapı Kalıntısı 209
4.2.5. Gölbaşı Köyü Yapı Kalıntısı (Mantineion Manastırı) 211
4.2.6. Kuzfındık Köyü Yapı Kalıntısı 216
4.2.7. Mengen Kıyaslar Köyü İşlik Kalıntısı 217
5. DÜZCE 219
5.1. Dini Yapılar 219
5.1.1. Akçakoca Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı 219

5.1.2. Yedigöller Arasta Mevkii 1 Nolu Kilise Kalıntısı 235
5.1.3. Yedigöller Arasta Mevkii 2 Nolu Kilise Kalıntısı 238
5.1.4. Yedigöller Arasta Mevkii Şapel Kalıntısı 240
6. ZONGULDAK 242
6.1. Dini Yapılar 242
6.1.1. Cehennemağzı Kilisesi 242
6.1.2. Cehennemağzı Mağarası (Herakles Mağarası/Koca Yusuf Mağarası) 255
6.1.3. Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi (Orhan Camii/Orta Camii) 260
6.1.4. Göktepe Köyü Kilisecik Mevkii Kilise Kalıntısı 281
6.1.5. Uludağ Köyü Şapel Kalıntısı 284
6.1.6. Hasanlı Köyü Kilise Kalıntısı 287
6.1.7. Ataköy Köyü Kilise (Şapel) Kalıntısı 289
6.1.8. Bodaç Köyü Kilise Kalıntısı 291
6.1.9. Yazıcık Köyü Ahlatlı Mevkii Kilise Kalıntısı 300
6.1.10. Yazıcık Köyü Pürence Ağıl Mevkii Kilise Kalıntısı 302
6.2. Diğer Yapılar (Sivil ve İşlevi Tespit Edilemeyen Yapılar) 304
6.2.1. Yazıcık Köyü Ahlatlı Mevkii Yapı Kalıntısı 304
6.2.2. Karabaşlı Köyü Köprü Kalıntısı 306
6.2.3. Herakleia Pontika Deniz Feneri 308
6.3.4. Bakiler Köyü Yapı Kalıntıları 310
7. DEĞERLENDİRME 311
7.1. Kilise ve Şapeller 312
7.1.1. Mimari-Plan Özellikleri 312
7.1.2. Malzeme-Teknik 331
7.1.3. Litürjik Kuruluşlar ve Elemanlar 339
7.1.4. Mimari Süsleme 342
7.2. Kayaya Oyma Manastır, Kilise, Şapel ve Nekropoller 356
7.2.1. Mimari-Plan Özellikleri 359
7.2.2. Süsleme 362

8. SONUÇ 365

KAYNAKÇA 371

FİGÜRLER 402

EKLER

ÖZGEÇMİŞ

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.k.	: adı geçen kaynak
BİYA	: Bartın İli ve İlçeleri Yüzey Araştırması
Bkz.	: Bakınız
BMA	: Bolu Müzesi Arşivi
Boy.	: Boyun
C	: Cilt
Cm	: santimetre
Ç	: Çap
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derinlik
Gen.	: Genişlik
Kal.	: Kalınlık
KKVKBKM	: Karabük Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu Bölge Kurulu Müdürlüğü
KVBM	: Kastamonu Vakıflar Bölge Müdürlüğü
Km	: kilometre
KMA	: Konuralp Müzesi Arşivi
M	: Metre
m^2	: metrekare
max.	: maksimum
min.	: minimum
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
s.	: Sayfa
Uz.	: Uzunluk
vd.	: ve diğerleri
Yük.	: Yükseklik
ZVİKTM	: Zonguldak Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü

1. GİRİŞ

1.1. Konu, Amaç, Kapsam ve Sınırlılıklar

Tezin konusunu, Batı Karadeniz Bölgesi'nin batı yarısında, Bizans Döneminde inşa edilmiş yapılar ve bu yapılara ait mimari plastik parçalar oluşturmaktadır. Bu kapsamda, bölgede yer alan, 4.-15. yy. arasına tarihlendirilen tüm yapı ve yapı kalıntıları tez kapsamında incelenmiştir. Bunun yanında, yapım tarihleri net bilinmeyen, ancak mimari ve süsleme özellikleri itibariyle Bizans öncesine, Erken Hristiyanlık Dönemi'ne tarihlendirilebilecek kaya yapıları, Bizans sanatı ve mimarisinin temellerini oluşturduğu için çalışma konusuna dahil edilmiştir.

Bu çalışma, temel olarak Zonguldak, Bartın, Bolu ve Düzce illerinde, Bizans Döneminde inşa edilmiş, bugüne kadar bilinmeyen veya az tanınan yapı ve yapı kalıntılarının, Bizans mimarisi ve sanatı açısından değerlendirilmesini amaçlamaktadır.

Batı Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Zonguldak, Bartın, Bolu ve Düzce illeri, bu illere bağlı ilçe ve köylerde yapılan yüzey araştırmaları ile tespit edilmiş, Bizans Dönemi'ne ait her türlü yapı ve yapı kalıntıları ile kaya yerleşimleri sanat tarihi açısından değerlendirilmiştir. Başlangıçta savunma yapıları da incelenmek istenmiş, ancak arazi şartlarının zorluğu, planlarının çıkartılamaması ve ana konunun dağılmaması amacıyla teze dahil edilmemiştir.

Batı Karadeniz Bölgesi'nin batı kısmında yer alan Zonguldak, Bartın, Bolu ve Düzce illeri çalışmanın coğrafi sınırları olarak belirlenmiştir. Batı Karadeniz bölgesinde yer alan Çankırı, Karabük, Kastamonu ve Sinop illeri, Hadrianopolis ve Tios Antik Kenti, çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur. Çalışma alanının oldukça geniş olması, çalışmanın daha sağlıklı yürütülmesi ve YÖK tarafından doktora azami süresinin 6 yıl olarak belirtilmesi gibi sebeplerden dolayı bu illerde araştırma yapılmamış, bölgeyle alakalı yayınlar incelenmiş, hakkında bilgi verilen yapılara "Değerlendirme" bölümünde yer verilmiş, çalışma alanındaki yapılar ile kıyaslanmıştır.

1.2. Önem

Bugüne kadar Batı Karadeniz Bölgesi Bizans Dönemi Mimarisi hakkında bütüncül bir çalışma yapılmamıştır. Bu çalışma kapsamında 2018-2020 yılları arasında Bartın, Bolu, Düzce, Karabük ve Zonguldak illerinde yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiş ve bölgedeki Bizans yapılarının yerleri tespit edilmiştir. Tespit edilen yapı ve yapı

kalıntılarının fotoğrafları çekilip ölçüleri alınarak son durumları belgelendirilmiştir. Bölgede tespit edilen veya daha önceden tanınan kilise, şapel, kaya kilisesi ve köprü gibi anıtların, Bizans Dönemi mimarlık tarihi içindeki yeri ve bölgesel üslup taşıyıp taşımadıkları açıklanmaya çalışılmıştır. Elde edilen veriler sonucunda Batı Karadeniz'de bulunan Bizans Dönemi yapılarının, tarihi, inşa teknikleri, plan tipleri, süsleme özellikleri ve kullanılan yapı malzemeleri belirlenmiş ve değerlendirmeleri yapılmıştır. Yapılan değerlendirmede bölgenin kıyı ve iç kesimlerinde bulunan yapı ve yapı kalıntılarının benzerlik ve farklılıkları, diğer bölgeler ve başkent İstanbul ile olan bağlantıları irdelenmiştir. Sonuç olarak Batı Karadeniz Bölümü'nde Bizans Döneminde inşa edilen yapıların Bizans mimarlığındaki yeri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1.3. Varsayımlar

Bu çalışma, herhangi bir işlev ayrımı olmaksızın bölge genelinde yürütülen yüzey araştırmaları ışığında Bizans Dönemine ait mevcut manastır, kilise, şapel, kaya kilisesi, hamam, deniz feneri ve köprü gibi yapıların tespitini, bunlara dayanarak bölgenin Bizans Dönemi Mimarisinin özelliklerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bölgedeki yapıların sanat tarihi ve Bizans mimarlığı açısından değerlendirilmesinin hem bilim dünyasına katkı sağlayacağı, hem de bölgedeki benzer konularda daha sonra yapılacak araştırmalar için bir zemin oluşturması bakımından faydalı olabileceği düşünülmektedir.

1.4. Yöntem

Araştırma Yöntemi

Çalışma iki farklı aşamada yürütülmüştür. Bu aşamalar kaynak araştırması ve arazi çalışmasından oluşmaktadır. Karadeniz Bölgesi, özellikle Batı Karadeniz Bölümü'nde, Bizans yapıları hakkında az sayıda çalışma yapılması ve yapılan çalışmaların belirli alanlarla sınırlı tutulması sebebiyle tez kapsamında yüzey araştırması yapılması gereği duyulmuştur. Tezin başlangıç ve sonu arasındaki süreçte, iklim şartlarının elverişli olduğu bahar ve yaz aylarında arazi çalışması, yani yüzey araştırması gerçekleştirilmiştir. Arazi çalışmasının yapılamadığı süreç içerisinde ise dönem kaynakları, seyahatnameler, araştırma yazıları, kitap, tez, makale gibi yayınlar ve farklı arşivlerler taranarak bölgedeki yapılar hakkında veri toplanmıştır. Tez süresince izlenen ve uygulan yöntem, maddeler halinde aşağıda verilmiştir.

1. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden Bartın, Bolu, Düzce ve Zonguldak illerinde gerçekleştirilmek üzere "Öğrenci Yüzey Araştırması" izni alınmıştır. 2018-2020 yılları arasındaki farklı süreçlerde, yukarıda adı verilen illerin tüm ilçeleri ve köylerinin yaklaşık % 50'sine gidilmiş, bölgedeki ormanlık alanlar, yaylalar ve milli parklar taranmıştır. Bu yüzey araştırmalarında yaya olarak ve dozer, otomobil, arazi aracı, tekne, traktör, ATV gibi araçlar kullanılarak üç yıllık yorucu süreçte yaklaşık 80.000 km yol yapılmış, Bizans Dönemi'nde inşa edilmiş yapı kalıntıları tespit edilmiştir. Yüzey araştırmaları esnasında, bölgede yer alan ve daha önceden tespit edilen yapılar da incelenmiştir.

2. Tespit edilen tüm yapılar ve yapı kalıntılarının koordinatları alınmış, lazer metre, şerit metre, total station, lazer tarayıcı, jalon ve 5-10-20-50 cm'lik ölçek gibi alet ve cihazlar kullanılarak ölçümleri yapılmış, rölöve ve restitüsyon çizimleri hazırlanmıştır. Aynı zamanda fotoğrafları çekilip son durumları belgelendirilmiştir.

3. Yüzey araştırması esnasında veya kış aylarında, bölgede yer alan Karadeniz Ereğli Müzesi, Amasra Müzesi, Konuralp Müzesi, Bolu Müzesi, Kastamonu Müzesi, Mudurnu Açık Hava Müzesi gidilerek arşiv çalışması yapılmış, yapı ve yapı kalıntıları hakkındaki belgeler taranmıştır. Aynı zamanda müzelerde bulunan mimari plastik parçalar ve birtakım eserler incelenmiş, bunların yapılarla bağlantıları olup olmadığı araştırılmıştır. Yapılar bağlantılı olan eserlerin fotoğrafları çekilip çizimleri yapılmıştır. Bunların yanında bölgenin Bizans sanatı ve mimarisi hakkında fikir sunan mimari plastik parçalar ve eserler de incelenmiştir.

4. Yukarıdaki çalışmalarla eş zamanlı olarak Ankara, İstanbul, Eskişehir, Antalya ve Isparta'daki kütüphaneler ile online erişilebilen kaynak ve veri tabanlarında araştırma yapılmış, bölgenin tarihi ve tarihi yapıları hakkında ayrıntılı bilgi toplanmıştır.

5. Tüm araştırma ve çalışmalar sonucunda elde edilen veriler nitel yöntemlerle değerlendirilip tezde sunulmuştur.

Anlatım Yöntemi

Batı Karadeniz Bizans Dönemi Mimarisi adlı bu çalışma beş ana başlıkta ele alınmıştır. "Giriş" bölümünde tezin konu, amaç, kapsam, sınırlılıkları, önem, varsayımları ve yöntemi açıklanmıştır. Bununla birlikte Araştırma Tarihi adlı bölümde, daha önceki tarihlerde yapılmış ve bölgedeki yapı kalıntıları hakkında bilgi veren yayınlar, özellikle ana kaynaklar kısaca tanıtılmış ve değerlendirilmiştir.

“Batı Karadeniz Bölgesi Tarihi-Coğrafyası” adlı ikinci bölümde sırasıyla; “Tarihi Coğrafya”, “Bölgenin Tarihi” ve “Kentler, Yerleşimler, Nehirler ve Göller” başlıklarına yer verilmiştir. Tarihi Coğrafya’da, çalışma alanı olarak belirlenen illerin tarihi devirler boyunca hangi krallık, devlet, bölge veya eyaletlerin sınırlarında kaldıkları, bölgedeki yerleşimlerin şekillenmesine yön veren unsurlar ve uygarlıklar kronolojik olarak açıklanmıştır. Bölgenin Tarihi, “Bizans Öncesi Tarihi”, “Bizans Tarihi”, “Bizans Sonrası Tarihi” ve “Kilise Tarihi” alt başlıklarında ele alınmıştır. Bölgenin Bizans tarihi ve kilise örgütlerinin tarihi katalogda incelenen yapıların inşa tarihi, onarımlar ve kullanım süreçlerini yakından etkilediği için detaylı, diğer dönemler kısaca açıklanmıştır. Kentler, Yerleşimler, Nehirler ve Göller başlığı altında, Tarihi Coğrafya bölümün devamı niteliğindedir. Bu bölümün ana konusunu bölgede kurulmuş antik kentler ve yerleşimler oluşturmaktadır. Yerleşimler, günümüzdeki ve geçmiş dönemde bilinen isimleriyle alfabetik olarak sıralanmıştır. Her başlık altında yerleşimlerin kuruluşları, farklı dönemlerdeki adları, geçirdikleri değişimler, buralarda meydan gelmiş tarihi olaylar ve sınırlarında tespit edilen yapılar hakkında genel bilgi verilmiştir. Bu yerleşimlerin şekillenmesindeki ana faktörlerden olan nehir ve göllerin anlatımında da benzer yöntem izlenmiştir.

Tezin ana konusunu oluşturan yapı ve yapı kalıntıları “Katalog” olarak adlandırılan üçüncü bölümde açıklanmıştır. Katalogda, bölgedeki iller harf sıralamasına göre Bartın, Bolu, Düzce ve Zonguldak şeklinde sıralanmış, bu illerdeki yapılar inşa tarihleri baz alınarak kronolojik olarak listelenmiş, tarihi hakkında fikir sunulamayan yapı kalıntıları ilgili bölümlerin en sonuna yerleştirilmiştir. Katalogdaki yapılar, işlevleri baz alınarak “Dini Yapılar” ve “Diğer Yapılar” şeklinde gruplanmıştır. Kilise ve şapeller Dini Yapılar, köprü, hamam, deniz feneri, işlik gibi yapılar ile işlevi net tespit edilemeyen yapılar Diğer Yapılar başlıkları altında tanıtılmıştır. Yapıların tanıtımı, “Yeri ve Adı”, “Araştırma Tarihi”, Mimari Tanım ve Restitüsyon”, “Süsleme”, “Malzeme-Teknik”, “Mimari Elemanlar” ve “Tarihlendirme” alt başlıklarında yapılmıştır.

“Yeri ve Adı” bölümünde, öncelikle yapıların bulundukları konumlar güncel bilgiler baz alınarak açıklanmıştır. Bulundukları konumun belirlenmesi amacıyla GPS cihazı kullanılmıştır. Konumlar hakkında bilgi verilirken, GPS cihazından alınan koordinatlar “Harita Genel Müdürlüğü” ve “Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü” resmi internet sitelerindeki haritalara entegre edilmiş ve güncel adresleri sunulmuştur. Kent veya modern yerleşimler içinde yer alan yapıların yerleri il, ilçe, köy, mahalle, sokak

şeklinde verilmiştir. Kırsal bölgeler ve dağlık alanlarda bulunan yapıların yerleri ise ilçe, köy, mahalle, mevki, koordinat şeklinde verilmiştir. Yapılar adlandırılırken daha çok bulundukları konumlar baz alınmıştır. Bunun yanında, deniz feneri gibi bazı yapıların adlandırılmasında bulundukları bölgenin tarihi adı, özellikle Bizans Dönemindeki adı baz alınmıştır.

"Araştırma Tarihi" bölümünde, yapılar hakkında yapılmış daha önceki yayınlar ve bilimsel çalışmalara değinilmiştir.

"Mimari Tanım ve Restitüsyon" bölümünde, yapıların mimarisi ayrıntılı şekilde açıklanmıştır. Bu bağlamda öncelikle yapıların genel plan özellikleri, iç mekan tasarımları, litürjik kuruluşları ve çeşitli bölümleri anlatılmıştır. Bölgede tespit edilen ve incelenen yapıların birçoğu harap durumda olduğu için mevcut kalıntılar üzerinden restitüsyon önerileri sunulmuştur. Restitüsyon önerileri sunulurken bölge ve yakın coğrafyadaki sağlam yapıların ölçüleri ve mimari özelliklerinden faydalanılmıştır.

"Süsleme" kısmında, varsa yapıların süsleme programı (cephe özellikleri, mimari plastik elemanlar, fresk ve mozaik) anlatılmış, herhangi bir bezeme unsuru tespit edilmeyen yapılarda bu bölüme yer verilmemiştir.

"Malzeme-Teknik" Tekniği bölümünde, yapıların inşasında ve süslemesinde kullanılan yapı malzemeleri açıklanmıştır, duvarların inşa tekniklerine değinilmiştir. Duvar tekniği anlatımdan ve sınıflandırılmasında, daha çok Vitruvius'un yaptığı tanımlar ve terimlerden faydalanılmıştır.

"Mimari Elemanlar" bölümünde, yapılar ve yapıların çevresinde tespit edilen veya yapılarda bulunup başka yerlere taşınmış (bölge müzeleri, belediye bahçeler vs.) mimari elemanlar ve mimari plastik elemanlar incelenmiştir. Bu mimari elemanların detaylı ölçüleri verilmiş, türleri belirtilmiş ve tanımları yapılmıştır.

"Tarihlendirme" bölümünde; yazıtlar, dönem kaynakları, mevcut yayınlar, bulundukları bölgede vuku bulmuş tarihi olaylar, mimari ve süsleme özellikleri bir arada değerlendirilerek yapıların inşa tarihi, varsa onarımları, ilaveleri ve kullanım süreçleri hakkında bilgi verilmiştir. Bölgedeki yapıların herhangi birinde inşa tarihlerini gösteren yazıt bulunmamıştır. Bununla birlikte bazı yapıların mimari ve süsleme özellikleri, net olmamakla birlikte inşa edildikleri döneme dair önemli ipuçları sunmaktadır. Bizans coğrafyasında inşa edilmiş ve tarihleri net bilinen benzer örnekler de tarihlendirmede baz alınan unsurlardandır. Tespit edilen yapılarda, gelecek yıllarda kapsamlı kazı çalışmaları yapılması halinde inşa tarihleri hakkında net bilgiler veya dar tarih aralıkları verilebilir.

Yukarıda ayrıntılı açıklandığı üzere, tarihlendirme konusunda mimari ve süsleme özelliklerinden faydalanıldığı için "Tarihlendirme" başlığı, her yapının sonuna yerleştirilmiştir.

"Değerlendirme" başlığındaki dördüncü bölümde, önce katalogda incelen yapılar kronolojik olarak sırlanarak kısaca değerlendirilmiştir. Ardından plan özellikleri, yapı malzemesi ve duvar tekniği, süsleme özellikleri gibi alt başlıklar altında, Bizans coğrafyasındaki benzer ve farklı örneklerle karşılaştırılmıştır. Karşılaştırma için önce Karadeniz Bölgesi'nde yer alan örneklere yer verilmiş, daha sonra Anadolu ve Bizans coğrafyasındaki diğer bölgelerdeki örneklere değinilmiştir.

"Sonuç" başlığındaki beşinci bölümde, araştırmalar sonucunda ulaşılan tespitler ve sonuçlara yer verilmiş, genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Tezin son bölümde kaynakça ve ekler yer almaktadır. Kaynakçada, tezde kullanılan dönem kaynakları, seyahatname, kitap, makale ve tez gibi yayınlar ile internet kaynakları listelenmiştir. Ekler kısmında yapıların ölçülerini içeren tablolar, tez kapsamında incelenen kentleri konsil ve sinodlarda temsil etmiş din adamlarının listelendiği tabloya yer verilmiştir.

Metnin sonunda, Figür Listesi başlığı altında, yapıların daha iyi anlaşılmasını sağlayan görsel ve çizimlere yer verilmiştir. Bunlar metinde verilen numaralara göre sıralanmıştır.

1.4. Araştırma Tarihi

Doğu yarısı Paphlagonia ve batı yarısı Bithynia sınırlarında kalan Batı Karadeniz Bölgesi, 15. yüzyıldan itibaren yerel ve yabancı birçok seyyah ve araştırmacının dikkatini çekmiştir. Bu ilgi 19. yüzyıldan itibaren artmış, Karadeniz ve Anadolu seyahatine çıkan birçok seyyah, Karadeniz deniz yolu rotası üzerinde olması sebebiyle başta Herakleia Pontika, Tios ve Amastris gibi liman kentlerine uğramış, kentlerin tarihi ve tarihi eserleri hakkında önemli bilgiler sunmuşlardır. Bunlar dışında, iç kesimlerde yer alan Prusias ad Hypium, Klaudiopolis, Krateia ile kıyıdaki küçük yerleşimler niteliğindeki Dia ve Kromna bazı seyahatnamelere konu olmuştur. 20. yüzyıla kadarki yayınlara bakıldığında, birçok gezgin, seyyah ve araştırmacının, asıl araştırma konusunun bölgedeki kent ve yerleşimler olmadığı görülür. Bu araştırmacılar daha çok Karadeniz veya Anadolu gezileri esnasında bölgeye uğrayıp geçmiştir. 20. yüzyıl itibariyle, bir dönem Honorias,

Bucellarion adıyla anılan Paphlagonia ve Bithynia bölgesinde spesifik araştırmalar yapılmıştır.

Seyahatnamelerin çoğunda bölgedeki tarihi eserler, özellikle yapılar hakkında sınırlı bilgi verilmiştir. Bunun temel sebebi, araştırma konularının çoğunlukla bölgenin coğrafyası, jeolojisi, flora ve faunası olmasıdır. Bu seyahatnameler ve araştırma gezisi raporlarından bazılarını içerdikleri bilgiler itibariyle ayrı bir yere koymak gerekmektedir.

Bölgedeki yerleşimler ve kentler hakkında bilgi verenlerin başında Ruy Gonzales de Clavijo gelmektedir. İspanyol elçi, bir elçilik vazifesiyle çıktığı Semerkant yolculuğu esnasında, bölgenin (Amastris haricinde) Osmanlı egemenliğine geçtiği dönemde, 1404 yılında, daha çok konaklama amacıyla kıyı kent ve yerleşimlerine uğramıştır. Uğradığı yerleşimlerin 1404 yılındaki durumları, kimler tarafından idare edildiğine detaylı değinmiş, tarihleri ve gördüğü bazı yapılar hakkında kısaca bilgi vermiştir.

Milli kültürümüzün önemli karakterlerin biri olan Evliya Çelebi, özellikle İpek Yolu güzergahı üzerinde yer alan Mudurnu, Göynük, Bolu, Gerede ile Akçakoca, Karadeniz Ereğli, Amasra gibi kıyı kentleri hakkında önemli bilgiler sunmuştur. Bazı kısımları abartılı anlatılmış olsa da uğradığı noktalardaki eski eserler, hakkında bilgiler vermesi hem kültürel mirasımız hem de bu çalışma için oldukça önemlidir. Ayrıca seyyahın uğradığı yerlerin o dönemki isimlerini vermesi ve tarihleri hakkında kısa bilgiler sunması da çalışma açısından oldukça değerlidir.

Anadolu coğrafyasında yetişmiş, P. M. Bıjışkyan ve Uluslu İbrahim Efendi gibi araştırmacı ve din adamlarını da verdikleri bilgiler açısından ayrıca değerlendirmek gerekmektedir. Karadeniz gezilerine çıkan bu kişiler uğradıkları yerlerin tarihleri ve tarihi eserleri hakkında, kısa da olsa önemli bilgiler vermişlerdir. Batılı seyyah, asker ve araştırmacılarından E. Bore, G. Perrot- E. Guillaume, W. V. Diest'i eserlerini de verdikleri bilgiler ve araştırma konuları açısından ayrı bir yere koymak gerekir. İsmi verilen bu seyyahların araştırma gezileri oldukça kapsamlıdır. Diğer araştırmacı ve seyyahlardan farklı olarak bölgenin iç kısmındaki küçük-büyük yerleşimler ile dağlık-ormanlık bölgeleri de araştırmışlardır. Günümüzde tescili bile olmayan ve hakkında herhangi bir yayın yapılmamış bazı yapılar hakkında önemli bilgiler sunmuşlardır. Bunlar dışında, W. F. Ainsworth, C. Rottiers, J. P. de Tournefort, X. H. de Hell, P. A. Jaubert'in seyahatnameleri de 18.-19. yüzyılda ortaya konmuş, bölgenin tarihi ve tarihi eserleri hakkında kısa bilgi sunan önemli araştırmalar arasındadır.

20. yüzyıldan itibaren bölgenin tarihi, Bizans yapılarını da içeren tarihi yapıları, yazıtlar ve diğer önemli eserleri hakkında spesifik araştırmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu yüzyılın ilk yarısında yayınlanan R. Leonhard'ın eserinde bölgenin coğrafi ve jeolojik özelliklerine değinilmiştir. Bunun yanında bölgenin tarihi, tarihi yerleşimleri ve yapıları hakkında kısa bilgi sunulmuştur. Π. Γ. Μακρη (P. Makres), Herakleia Pontika'da önemli incelemelerde bulunmuş, kent tarihi ve tarihi eserleri hakkında detaylı bilgiler sunmuştur.

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bölgedeki çalışmalar hızlanmış, çok sayıda araştırmacı, sınırlı olmakla birlikte bölgede yer alan Bizans yapıları hakkında bilgi sunmuştur. Bu araştırmacıların başında, bölgedeki birçok tarihi kent ve yapı hakkında yayın yapan S. Eyice gelmektedir. Öyle ki gerek bölgenin tarihinde gerekse katalogda tanıtılan yapılarda araştırmacıya hemen her yerde atıf yapılmıştır. F. K. Dörner ve W. Hoepfner, özellikle Akçakoca-Karadeniz Ereğli arasında bulunan yapılar ve bölgenin tarihi hakkında önemli bilgiler sunmuşlardır. Bölgenin Bizans tarihi ve yapıları hakkındaki ilk bütüncül çalışma K. Belke'ye aittir. Araştırmacı, XX. yy. sonunda bölgedeki hemen her yerleşime giderek buralardaki tarihi eserler hakkında bilgi vermiştir. Ardından V. Ruggieri, J. Darrauzès gibi araştırmacılar bölgedeki bütün yerleşimler hakkında olmasa da bazı yerleşimler ve bu yerleşimlerde bulunan Bizans yapıları hakkında sınırlı bilgi vermiş, günümüze ulaşmamış, dönem kaynaklarında adı geçen yapılara değinmişlerdir. Bunların dışında belirli bir bölgeye sınırlı tutulmuş çok sayıda yayın da bulunmaktadır. T. Aygün, T. Akkaya, J. Crow, S. Hill, N. Sakaoğlu'nun yayınları bunların başında gelmektedir. Yukarıda adı verilen araştırmacılar Amastris ve Herakleia Pontika gibi kentleri çalışma konusu olarak seçmiş, bu kentlerdeki Bizans yapıları hakkında genel bilgi vermişlerdir.

21. yüzyılda bölgenin Bizans Tarihi ve yapıları hakkında yapılan yayınlar artmıştır. Bu çalışmaların çoğu kıyı bölgesindeki kentler ve yapılarla ilgili olmuştur. Bu çalışmaların başında B. Umar, F. Bağdatlı Çam, A. Bora, H. B. Altunkayalıer, S. Yıldız, G. Karauğuz, A. Özcan, A. Akış, H. İ. Kunt, B. Öztürk, J. Crow, E. Bölükbaşı Ertürk-N. Türker, R. Duyuran, M. Kappas, R. Ousterhout, Y. Ötüken, M. Ş. Sönmez, M. Ortaç, C. Güven, G. Koch, V. İdil, K. Ünlüol, S. Çelikyay, R. S. Sharp, L. Zavagno, H. Tunçay, C. Marek gibi araştırmacıların bireysel veya ortaklaşa kaleme aldıkları yayınlar gelmektedir. Bunların dışında bölgedeki yapı kalıntıları hakkında çok kısa bilgi veren yayınlar da bulunur. Bunlar yapılar hakkında sınırlı bilgi verdiği için burada listelenmemiş, ilgili kısımlarda verilen dipnotlarda detaylı bilgi verilmiştir.

Bölgedeki Bizans yapıları hakkında yapılmış az sayıda tez de bulunur. Ö. Yaman, *Roma ve Bizans Devri'nde Karadeniz Ereğlisi* adlı yüksek lisans tezinde, Karadeniz Ereğli'deki sivil-dini işlevli bazı yapılar konu olarak seçilmiştir. R. S. Sharp'ın *The Outside Imagine: A Comparative Study of External Architectural Display on Middle Byzantine Structures on the Black Sea Littoral* adlı doktora tezinde Amasra'daki bazı yapılara değinilmiş, özellikle duvar teknikleri-cephe özellikleri değerlendirilmiştir. D. Gür'ün *Kuzeybatı Karadeniz'de Bizans Dönemi Dini Eserler* adlı doktora tezinde kıyı şeridinde yer alan bazı dini yapılar incelenmiştir. A. Kıpramaz'ın *Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğli) Bizans Dönemi Taş Eserleri* adlı yüksek lisans tezinde, Karadeniz Ereğli'deki yapılar, Karadeniz Ereğli Müzesi'nde bulunan mimari plastik eserler ve parçalar değerlendirilmiştir.

Yukarıda bahsi geçen araştırmalar dışında Bartın, Bolu, Düzce ve Zonguldak'taki yerleşimler ve yapılar hakkında, her ildeki İl Kültür ve Turizm Müdürlükleri tarafından yayınlanmış *Kültür Envanteri* kitapları bulunmaktadır. Bu yayınların kapsamlı bir çalışma olmadığı, daha çok tanıtım rehberi niteliğinde olduğu söylenebilir.

Geçmişten günümüze kadar yayınlar hakkında genel bir değerlendirme yapmak gerekirse öncelikle çalışma alanlarının belirli bir bölge veya kentle sınırlı tutulduğu söylenebilir. Kıyı şeridindeki yapı kalıntıları birçok yayına konu olmuştur, ancak burada kıyı şeridinden ziyade kıyıda yer alan önemli kent ve yerleşimlerin (Amastris, Tios ve Herakleia Pontika) çalışıldığı söylenebilir. Kıyı bölgesinde küçük yerleşimler ve tanınmayan yapı kalıntıları bu çalışmaların çoğuna dahil edilmemiştir. Yüzey araştırmalarında tespit ettiğimiz bazı yapı kalıntıları hakkında ise herhangi bir yayın yapılmamıştır. Bölgenin iç kesiminde yer alan kent, yerleşim ve yapılar hakkında az sayıda yayın yapılmıştır. Bu çalışmalar özellikle Prusias ad Hypium, Embolos, Krateia, ve Klaudiopolis gibi yerleşimler ile bu yerleşimlerin çevreleriyle sınırlı kalmıştır. Bu bölgedeki bazı yerleşim ve yapıların herhangi bir yayına konu olmamıştır. Yayınların genelinde Bizans Dönemi yapı kalıntıları hakkında detaylı bilgi verilmemiş, verilen bilgiler az sayıdaki görsel ve çizimle desteklenmiştir. Birçok yayında hatalı veya eksik bilgi verildiği de tespit edilmiştir.

Bu tez kapsamında, yukarıda verilen hataları düzeltmek ve bilgi boşluklarını doldurmak amacıyla, bölgenin tamamında, 2018-2020 yılları arasındaki farklı tarihlerde yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalarda, tescili olmayan birçok yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Bugüne kadar yayınlara konu olmayan veya bazı yayınlarda bir

paragraf halinde kısaca değerlendirilen yapı kalıntıları hakkında detaylı bilgi sunulmuştur. Geçmiş yayınlara konu olan yapı kalıntıların son durumları belgelendirilmiş, yeni veriler dahilinde yeniden değerlendirilmesi yapılmıştır.

2. BATI KARADENİZ BÖLGESİ TARİHİ-COĞRAFYASI

2.1. Tarihi Coğrafya

Batı Karadeniz coğrafi özellikleri açısından Kızılırmak deltasının batı kenarından başlayıp Adapazarı ve Bilecik'in doğusuna kadar uzanmaktadır. Bölge genel olarak dağlıktır ve ulaşım oldukça zordur. Batı Karadeniz sınırlarındaki iller Zonguldak, Bartın, Karabük, Bolu, Düzce, Çankırı, Kastamonu ve Sinop'tur. Çalışma kapsamında, Bartın, Bolu, Düzce ve Zonguldak illeri yer almasından dolayı, bu kentlerin ve seçilen bölgenin tarihi coğrafyası bir bütün olarak anlatılmaya çalışılacaktır.

Dağlık, ormanlık ve oldukça engebeli bir arazi yapısına sahip bölgede, çok sayıda nehir ve akarsu vardır. Hypios (Melen Çayı), Billaios (Filyos Çayı) ve onun bir kolu olan Ladon (Bolu Çayı-Devrek Çayı), Parthenios (Bartın Çayı), Lykos bölgedeki önemli akarsulardır. Bunlardan başka Helenistik, Roma ve Bizans dönemindeki isimleriyle daha küçük boyutlu Lilaios, Elaios, Kales, Akheron, Psylla, Psilis, Oxinas ve Potamoi gibi çay veya dereler de vardır.[1] Çok sayıda akarsu olmasına karşın bölgede çok fazla göl bulunmaz, bölgedeki göller de küçük boyutludur. Bizans Döneminde Mantineion olarak adlandırılan Yeniçağa Gölü, Hypios Çayı'ndan gelen suyun aktığı Efteni Gölü, Klaudiopolis-Modrene arasındaki Abant Gölü olmak üzere üç küçük göl bulunmaktadır.[2]

Çalışma alanı kapsamına giren illerin yer aldığı Batı Karadeniz Bölgesi, Helenistik, Roma ve Bizans dönemlerinde Bithynia ve Paphlagonia bölgelerinin sınırları içine girmektedirler (Figür 1).[3] Bolu ve Düzce Bithynia'nın doğu sınırında, Bartın Paphlagonia'nın batı sınırında yer almaktadır. Zonguldak'ın Herakleia Pontika veya Tios'a kadar olan kısmı Bithynia, doğusu Paphlagonia sınırlarındadır. Bölgeye gelen seyyahlar, araştırmacılar ve bu bölge ile ilgili çalışma yapanlar bu sınırları farklı göstermektedir.[4] Günümüze kadar yapılmış çalışmalardan bir sonuca varılacak olursa;

---

[1]K. Belke (1996). *Tabula Imperii Byzantini 9: Paphlogonien und Honorias*. Wien: Verlag Der Österrichischen Akademie Der Wissenschaften, s. 53-54.
[2]Belke, **a.g.k.,** 1996, 53.
[3]C. Rottiers (1829). *Hiéraire de Tiflis a Constantinople.* Brüksel: Chez Frechet, s. 297; Constantine Porphyrogennetos (1840). *De Thematibus et de administrando*. (Çev. A. I. Bekker), Bonnae: Impensis Ed. Weberi, s. 28; J. Bingham (1843). *Origines Ecclesiasticae; or The Antiquities of The Christian Church, and Other Works.* Vol. III, London: Printed for William Striker, s. 99; Belke, **a.g.k.,** 1996, 42; P. Magdalino (1998). Paphlagonians in Byzantine High Society. *National Hellenic Research Foundation. Institute for Byzantine Research International Symposium 6,* Athens: National Hellenic Research Foundation, Centre for Byzantine Research, s. 141; R. Shukurov (2016). *The Byzantine Turks, 1204-1261*. Leiden: Brill, s. 20.
[4]Paphlagonia-Bithynia sınırları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. J. P. de Tournefort (1741). *A Voyage into the Levant.* Vol. III, London, s. 32; Rottiers, **a.g.k.,** 1829, 297; E. Bore (1840). *Correspondance et Mémoires D'un Voyageur en Orient*. Paris: Olivier-Fulgence Libraire, s. 258-259; Bingham, **a.g.k.,** 1843,

Paphlagonia, batıda Parthenios Çayı, güneyde Galatia, doğuda Kızılırmak ve Sinope, kuzeyden de Karadeniz'le sınırlı bölgedir. Bithynia ise günümüzdeki Marmara Bölgesi sınırlarını kapsamakta olup doğu kısmı Batı Karadeniz Bölgesi'ni kapsamaktadır.

Batı Karadeniz Bölgesi'nde ilk siyasal örgütlenmenin Hititler'e uzandığı ileri sürülür.[5] MÖ 1200 civarındaki Ege Göçleriyle, Bitin, Mariandyn ve Migdon adıyla tanınan topluluklar Batı Karadeniz kıyısına yerleşmiş ve Düzce-Bartın arasındaki kıyı şeridine hakim olmuşlardır.[6] Göynük'ün Soğukçam Köyü'nde, Friglere ait, MÖ 8.-7. yüzyıla tarihlenen Kaya Abideleri bulunmaktadır. Ayrıca Seben ve Mudurnu civarında da bu medeniyete ait buluntular ele geçirilmiştir. Dolayısıyla bölgenin özellikle güney kısmında Frigyalıların hakim olduğu söylenebilir.[7] MÖ 7. yy. civarında, İon ve Miletoslular, bölgedeki Herakleia Pontika, Tios, Sesamos, Kromna ve Kytoros gibi kıyı yerleşimlerinde koloniler kurmuşlardır.[8] MÖ 675 yılı civarında Paphlagonia'ya Kimmerler hakim olmuş, 547 yılı civarında, bölgenin iç kesimleri Lydia Krallığı'na bağlanmıştır.[9]

MÖ 546 yılında bölge Pers hakimiyetine girmiştir.[10] Kentler, MÖ V. yüzyılın ikinci yarısında, bir dönem bağımsız olmuş, ancak genel olarak Perslerin hegemonyasına kalmıştır.[11] MÖ 7. veya 5. yüzyılda, bölgenin güney kesimindeki bazı toprakların

99; H. Kiepert (1878). *Lehrbuch der Alten Geographie*. Berlin: Dietrich Reimer, s. 97; B. Umar (2004). Bithynia: Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi. İstanbul: İnkilâp Kitabevi, s. 1; B. Umar (2007). *Paphlagonia: Bir tarihsel coğrafya araştırma ve gezi rehberi*. İstanbul: İnkilâp Kitabevi, s. 2.

[5]A. Işık (2001). *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 10.

[6]D. Kılıçaslan vd., (2002). *Zonguldak 2002 İl Yıllığı*. Zonguldak: Zonguldak Valiliği, s. 26-29.

[7]G. Kozdere vd., (1998). Kültür. *Bolu 1998 Yıllığı* içinde (s. 107-187). Ankara: Plaka Matbaacılık Tic. Ve San. A.Ş., s. 115; M. Ortaç (2019b). *Tarihsel Süreç ve Arkeolojik Bulgular Bağlamında Bolu Seben Kaya Barınakları/Sığınakları*. Ankara: Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları, s. 20.

[8]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 23; W. V. Diest (1889). *Pergamon über den Dindymos zum Pontus*. Gothia: Justus Perthes, s. 69; W. Hoepfner (1966). *Herakleia Pontike – Ereğli: Eine Baugeschichtliche Untersuchung*. Graz-Wien-Köln: Hermann Böhlaus Nachf., s. 11; S. J. Hill ve J. Crow (1993). 1991 Yılı Amasra Yüzey Araştırması. *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, X. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 19; S. Mitchell (1995a). *Anatolia Land, Men and Gods in Asia Minor Volume I: The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Role*. Oxford: Clarendon Press, s. 207; Belke, **a.g.k.,** 1996, 58; Kılıçaslan vd., **a.g.k.,** 2002, 26-29; Umar, **a.g.k.,** 2007, 12-13;

[9]S. Eyice (1965). Küçük Amasra Tarihi ve Eski Eserleri Kılavuzu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 14; Kozdere vd., **a.g.k.,** 1998, 115; Işık, **a.g.k.,** 2001, 10; Umar, **a.g.k.,** 2007, 12; N. Kılıç vd. (2008). Bolu Livâsı 1921-1925 Senesi Sâlnâmesi (Giriş-Metin-Tıkpkıbasım-Dizin). Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi, s. 513-515.

[10]Kılıçaslan vd., **a.g.k.,** 2002, 26-29; Umar, **a.g.k.,** 2007, 14-18; Kiepert, **a.g.k.,** 1878, 98.

[11]P. M. Bijişkyan (1969). *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası: 1817-1819*. (Trc. H. D. Andreasyan), İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 21; A. H. M. Jones (1971). *The Cities of The Eastern Roman Provinces*. Oxford: Clarendon Press, s. 147; Belke, **a.g.k.,** 1996, 58; Kozdere vd., **a.g.k.,** 1998, 116; Işık, **a.g.k.,** 2001, 10-12.

Galatia'ya bağlı olduğu da ileri sürülmektedir.[12]

MÖ 333 yılında bölgedeki Pers hakimiyeti Büyük İskender'in Anadolu seferleri ile son bulmuş, ancak Büyük İskender ve komutanları bölgeyi kendilerine bağlayamamışlardır.[13] Bölgede, MÖ 301 yılı civarında, Kraliçe Amastris tarafından Amastris adlı *synoikismos* oluşturmuştur.[14] Amastris *synoikismos*unun merkezi Amasra'dır, diğer kentler Kytoros, Kromna, Tios'tur. Kısa bir süre Herakleia Pontika da bu birliğe dahil edilmiştir. MÖ 281 yılında Amastris'in ölümüne kadar bölgedeki birçok yere bu krallık hakim olmuştur.[15] Bu sıralarda Herakleia Pontika ve territoriumu da Amastris oğlu Klearkhos tarafından idare edilmiştir.[16] Trakya kralı Lysimakhos (MÖ 306-281), 284 yılı civarında, önce Herakleia Pontika'yı, sonrasında Tieion ve Amastris'i ele geçirmiş ve bu kentleri Lysimakhos Krallığı'na (Trakya Krallığı) bağlamıştır.[17] MÖ 281-279 yıllarında, Pontus Krallığı neredeyse bölgenin tamamını ele geçirmiştir.[18] MÖ 255-235 yılları arasında Bithynia kralı Ziaelas (MÖ 254-228) döneminde, bölgenin batısı büyük oranda Bithynia Krallığı'na bağlanmıştır.[19] Kral I. Prusias (MÖ 228-182) tarafından da Herakleia territoriumu içinde kalan Kieros ve Tios kentleri ele geçirilmiş, Herakleia Pontika kuşatılmasına rağmen alınamamıştır.[20] Paphlagonia'nın iç ve kıyı kesimleri (Herakleia'ya kadar), MÖ 185-159 yılları arasında, Kral Pharnakes (185-159) tarafından yeniden Pontus Krallığı'na bağlanmıştır. Kısa süre sonra Herakleia'nın katıldığı bir ittifak (Bithynia, Bergama, Kyzikos ve Herakleia), Pontus Krallığı'nın egemenliğine son vermiştir. MÖ 104-101 tarihleri arasında, bağımsız son Pontus kralı VI. Mithridates Eupator (MÖ 111-63) döneminde, Bithynia Kralı III. Nikomedes ile yapılan anlaşmalar sonucunda Paphlagonia yeniden Pontus egemenliğine girmiş, Bithynia toprakları büyük oranda Bithynia Krallığı'nda kalmıştır.[21] MÖ 96-66 yılları arasında ise

[12]W. M. Ramsay (1890). *The Historical Geography of Asia Minor*, Vol 4, London: William Clowes and Sons, Limited, s. 194-195; C. Marek (1993). *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia.* Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag, s. 102*;* Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 57; S. Mitchell (1995b). *Anatolia Land, Men, and Gods in Asia Minor Volume II: The Rise of the Church*. Oxford: Clarendon Press, s. 153; Kozdere vd., **a.g.k.,** 1998, 116; Umar, **a.g.k.,** 2007, 20. Ortaç, **a.g.k.,** 2019b, 29.
[13]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 16; Umar, **a.g.k.,** 2007, 18; Memnon (2007). *Herakleia Pontike Tarihi (ΠΕΡΙ ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ)*. (Çev. Murat Arslan), İstanbul: Odin Yayıncılık, s. 15-17;
[14]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 33; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 16-17; Memnon, **a.g.k.,** 2007, 15-17.
[15]Diest, **a.g.k.,** 1889, 74; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 16-18; C. Marek (1985). Forschungen in Paphlagonien. *T.C. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü III. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara, s. 181; Hill ve Crow, **a.g.k.,** 1993, 19; Belke, **a.g.k.,** 1996, 59; Işık, **a.g.k.,** 2001, 70; Umar, **a.g.k.,** 2007, 45.
[16]Memnon, **a.g.k.,** 2007, 17.
[17]Memnon, **a.g.k.,** 2007, 19; Umar, **a.g.k.,** 2007, 45.
[18]Belke, **a.g.k.,** 1996, 59-60; Memnon, **a.g.k.,** 2007, 31; Umar, **a.g.k.,** 2007, 45.
[19]Kozdere vd., **a.g.k.,** 1998, 118.
[20]Diest, **a.g.k.,** 1889, 74;Umar, **a.g.k.,** 2004, 121; Memnon, **a.g.k.,** 2007, 49;
[21]Bijişkyan, **a.g.k.,** 1969, s. 21; Işık, **a.g.k.,** 2001, 12; Umar, **a.g.k.,** 2007, 20.

bölgenin güneyinde Galatialılar hakim olmuştur. Strabon'a göre bu tarihte, bölgenin güneyinde Potamia, Timonitis, Marmolitis, Cimiatene, Sanisene ve Gaezatorigos adlı kentler kurulmuştur.[22]

MÖ 1. yüzyılda bölgede Pontus-Roma mücadelesi yaşanmıştır. MÖ 78 yılı civarında Roma İmparatorluğu, Marcus Aurelius Cotta'yı Bithynia'ya ve Lucius Lucullus'u Asia'ya göndermiştir.[23] Cotta yönetimindeki ordu, MÖ 73 yılı civarında önce Prusias'ı ele geçirmiş, ardından Herakleia Pontika kuşatmış ve MÖ 71 yılında kent Roma'ya teslim olmuştur.[24] MÖ 65-64 yılında, bölgenin tamamı Pompeius tarafından kurulan Pontus Bithynia'sı eyaletine bağlanmıştır.[25] Bu arada bölgede 11 şehir devleti kurulmuştur. Bunlar Amastris, Sinope, Amisos (Samsun), Pompeipolis (Taşköprü), Magnopolis, Diospolis (Niksar), Nikopolis (Yeşilyayla), Zela (Zile), Megalapolis (Sebasteia), İonopolis (İnebolu) ve Amaseia'dır (Amasya).[26] Bazı kaynaklarda Amastris'in metropolis unvanı ile bu eyaletin başkenti olduğu ileri sürülmektedir.[27]

MÖ 42 yılı civarında, imparatorluğun doğu topraklarını yöneten Marcus Antonius, Herakleia yönetimindeki toprakların bir kısmını, yardımları karşılığında Galat şeflerinden Adiatorix ve adamlarına vermiştir.[28] Bu tarihlerde Antonios'un torunu Kastor, kendini Paphlagonia kralı ilan etmiş, Paphlagonia ve Bityhnia bölgesindeki bazı şehirleri ele geçirmiştir.[29] Tabula Peutingeriana haritasında, bazı şehir, yerleşim ve akarsuların konumları, günümüz lokasyonu ile pek uyuşmasa da bölgenin MS 1. yüzyıldaki durumunu göstermesi açıdan önemlidir. Haritada, Herakleia, Scylleum (Psylla), Tium, Mastrum (Amasra) Dadastana, Manoris (Mantineneion/Mandris), Hypius, Billaios, Lykos gibi şehir, yerleşim ve akarsuların konumları belirtilmiştir. [30]

---

[22]Jones**, a.g.k.,** 1971, 162; Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 84.
[23]Rottiers, **a.g.k.,** 1829, 300; Memnon, **a.g.k.,** 2007, 75-77.
[24]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 30; P. A. Jaubert (1821). Voyage en Arménie et en Perse fait dans les annees 1805 et 1806. Paris: Pelicier, s. 413; Rottiers, **a.g.k.,** 1829, 301; Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 11-12; Bijişkyan, **a.g.k.,** 1969, 21; Memnon, **a.g.k.,** 2007, 85-97.
[25]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 31; Kiepert, **a.g.k.,** 1878, 98; V. Schultze (1922). *Altchristliche Stadte und Landschaften II*. Kleinassen. Güterslog: Druck and Verlag von C. Bertelsmann, s. 193; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 19; C. Marek, **a.g.k.,** 1985, 181; Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 81; Belke, **a.g.k.,** 1996, 103-104; Işık, **a.g.k.,** 2001, 13, 71; Umar, **a.g.k.,** 2007, 20.
[26]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 193; Hill ve Crow, **a.g.k.,** 1993, 20; Belke, **a.g.k.,** 1996, 62; Işık, **a.g.k.,** 2001, 71; E. Konukçu (1998). Tarih. S. Yenidağ vd., (Komisyon Üyeleri), *Bolu 1998 Yıllığı* içinde (s. 51-105). Ankara: Plaka Matbaacılık, 59; Jones, **a.g.k.,** 1971, 156-158; Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 31-32;
[27]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 21.
[28]Jones, **a.g.k.,** 1971, 162.
[29]Belke, **a.g.k.,** 1996, 63.
[30]A. V. Podossinov (2012). Bithynia, Paphlagonia and Pontus on the Tabula Peutingeriana. G. R. Tsetskhladze, vd. (Ed.), *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity: Aspects of archaeology and ancient history* içinde (s. 203-206). Oxford: Archaeopress, s. 204.

İmparator Antoninus Pius (138-161) ve Marcus Aurelius (161-180) dönemlerinde bölgenin bazı yerleşimleri kuzeye doğru genişletilen Galatia eyaletine dahil edilmiştir.[31] 255 yılından itibaren Paphlagonia ve Bityhnia toprakları, diğer Anadolu bölgeleri gibi Got saldırılarına maruz kalmıştır. Bu dönemde Herakleia Pontika'nın kısa süreliğine Gotların eline geçmiştir.[32] İmparator Diokletianus (MS. 284-305) zamanında Roma il reformunda bölge yeniden şekillenmiştir.[33] Bu düzenlemeden sonra bölgedeki yerleşimler Pontika Dioecesis'ine bağlanmıştır.[34]

İmparator 1. Theodosius (379-395) veya İmparator 2. Theodosius'un (408-450) döneminde, Batı Paphlagonia ve Doğu Bithynia'daki bazı kentler alınarak Honorias adlı yeni bir eyalet oluşturulmuştur. Bazı kaynaklarda Honorias eyaletinin, 382-386 yılları arasında, İmparator 1. Theodosius döneminde, oğlu Honorius için kurulduğu, bazı kaynaklarda da İmparator 2. Theodosius zamanında amcası Honorius anısına kurulduğu belirtilmektedir.[35] Honorias eyaleti için Paphlagonia'dan Krateia, Hadrianopolis ve Tieion, Bithynia'dan da Herakleia, Prusias ve Klaudiopolis kentleri alınmıştır. Honorias, batıdan Sangarios nehri, doğuda Parthenius veya Billaios nehriyle, kuzeyden Karadeniz ve güneyinden Galatia ile sınırlandırılmıştır. Bu eyaletin metropolisi başlangıçta Herakleia Pontika'ydı, 4.-5. yüzyılda Herakleia Pontika bu unvanı kaybetmiş ve yeni metropolis Klaudiopolis olmuştur. Aynı süreçte Paphlagonia'nın sınırları daralmış, ancak

[31]Belke, **a.g.k.,** 1996, 63-64.

[32]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 30; Rottiers, **a.g.k.,** 1829, 300; Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 13; W. Brandes (1989). *Die Stadte Kleinasiens im 7. Und 8. Jahrundert*, Amsterdam: J. C. Gieben Verlag, s. 45-46.

[33]Belke, **a.g.k.,** 1996, 64-65.

[34]D. P. Drakoulis (2012). Regional transformations and the settlement network of the coastal Pontic provinces in the Early Byzantine period. G. R. Tsetskhladze, vd. (Ed.), *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity: Aspects of archaeology and ancient history* içinde (s. 79-95). Oxford: Archaeopress, s. 82; G. K. Şahin ve E. Laflı (2016). Geç Antik Çağda Honorias. *İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu,* Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, s. 31-32; G. K. Şahin (2019). Bir Anadolu Eyaleti Olarak Honorias. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 27, s. 13-14.

[35]Eyaletin kuruluş tarihi tartışmalı olsa da bu tez kapsamında, birçok araştırmacının ortaya kanıya vardığı üzere I. Theodosius döneminde 386 yılı civarında kurulduğu kabul edilmektedir. Honorias'un kuruluş tarihi için bkz. Bingham**, a.g.k.,** 1843, 100; G. Perrot ve E. Guillaume (1872). *Exploration Archéologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une partie de la Mysie de la Phrygie, de la Cappadoce et de Pont, exécutée en 1861*. I, Paris: Librairie de Firmin Didot Fréres, s. 43; Ramsay, **a.g.k.,** 1890, 197; Schultze, **a.g.k.,** 1922, 194; Kılıç vd., **a.g.k.** 2008, 216-233; Mitchell, **a.g.k.,** 1995b, 160; E. G. Gonzalez (2010). Algunas Provincias Ponticas: La Administracion de Bitinia, Paflagonia, Helenoponto, Honorias Y Ponto Polemoniaco En El Siglo IV D.C. *Studia Historica. Historia Antigua*, Vol. 8, s. 16; T. Brüggeman (2012). Paphlagonia Between Goths, Sasanids and Arabs (3rd-8th centuries AD). G. R. Tsetskhladze vd. (Ed.), *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity: Aspects of archaeology and ancient history* içinde (s. 45-52). Oxford: Archaeopress, s. 47; Drakoulis, **a.g.k.,** 2012, 82-84.

varlığı devam etmiştir. Eyaletin metropolisi ise Gangra olup Amastris, Dadybra, Sora, Ionopolis, Pompeiopolis kentleri de piskoposluk merkezleridir.[36]

İmparator Iustinianus (527-565) döneminde, 535 yılı civarında Bizans siyasi haritası değişmiş, daha önce Honorias'a geçen kentler yeniden Paphlagonia eyaletine dahil edilmiştir,[37] ancak Honorias Kilisesi'nin varlığı uzun süre devam etmiştir.[38] Hierokles'in yaklaşık olarak 535 yılında kaleme aldığı Synekdemus adlı eserine göre Honorias eyaletin kentleri Klaudiopolis, Prusias, Herakleia, Tieion, Krateia ve Hadrianopolis'tir.[39] Çalışma alanı kapsamına giren Amastris ve Dadybra ise bu dönemde Paphlagonia eyaletine bağlıdır.[40]

7. yüzyıldan itibaren Bizans toprakları themalara ayrılmaya başlanmış, bu themalar ve sınırları da daha sonraki yüzyıllarda değişmiştir. Bölgedeki kentler, 669 yılı civarında Opsikon theması içinde kalmıştır. 767-768 yıllarında, Herakleia Pontika, Tios, Klaudiopolis ve Krateia, 5. Konstantin (741-775) tarafından kurulan Ankyra merkezli Bucellarion themasına bağlanmış,[41] Paphlagonia'nın doğu kısmındaki topraklar ise Armeniakon theması sınırlarında kalmıştır.[42] 780 yılı Bizans haritasında Klaudiopolis, Hadrianopolis, Krateia, Herakleia, Modrene gibi yerleşimler Bucellarion themasında, Bartın, Amasra, Tios gibi yerleşimler Armenia theması sınırlarında görülmektedir.[43]

İmparator 5. Leon (813-820), Anadolu'nun siyasi haritasını yeniden düzenlemiş, Armenikon theması bölünmüş, donanmaya sahip Paphlagonia theması ve Khaldia Düklüğü oluşturmuştur. Bu oluşumla birlikte bölgenin doğusunda yer alan kentler Paphlagonia'a bağlanmıştır.[44] Bu düzenlenmenin hemen ardından, İmparator Theophilos

---

[36]Bingham**, a.g.k.,** 1843, 99-101; Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 43; Ramsay, **a.g.k.,** 1890, 197; Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 12-13; O. Feld (1968). Herakleia Pontike, Ereğli. Besprochen von O. Feld. *Byzantine Zeitschrift*, 61, s. 100; Mitchell, **a.g.k.,** 1995b, 160; Belke, **a.g.k.,** 1996, 66; L. Zavagno (2009). Amastris. *Cities in Transition: Urbanism in Byzantium between Late Antiquity and Early Middle Ages (AD 500-900)*. Oxford: Archaeopress, s. 135.

[37]Ramsay, **a.g.k.,** 1890, 197; Schultze, **a.g.k.,** 1922, 194-198; D. Feissel and İ. Kaygusuz (1985). Un Mandament impérial du VIe siècle dans une inscription d'Hadrianopolis d'Honoriade'. *Centre de recherche d'historie et civilisation de Byzance, Travaux et Mémoires 9*, Paris: E. De Boccard, s. 406; Mitchell, **a.g.k.,** 1995b, 160.

[38]Feissel and Kaygusuz, **a.g.k.,** 1985, 397-419; Belke, **a.g.k.,** 1996, 68; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 135.

[39]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 220.

[40]Belke, **a.g.k.,** 1996, 66.

[41]Brandes, **a.g.k.,** 1989, 108; J. J. Norwich (2013a*). Bizans I: Erken Dönem (323-802).* (Çev: Hamide Koyukan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, s. 268.

[42]Belke, **a.g.k.,** 1996, 72; Zavagno**, a.g.k.,** 2009, 135.

[43]W. Treadgold (2002). The Struggle for Survival (641-780). C. Mango (Ed.), *The Oxford History of Byzantium* içinde (s. 129-152). New York: Oxford University Press, s. 130.

[44]819 yılı öncesinde bölgenin Bucellarion themasına bağlı olduğu görülmektedir. 819 yılında Anadolu themaları monostrategos unvanlı bir yönetici altında bir eyalet altında birleştirilmiştir. Bu ilk monostrategos ise Ermeni Manuel'dir. 819-821 yılları arasında Karadeniz kıyılarında Paphlagonia theması ve Chaldia

(829-842) döneminde, Bucellarion themasının kuzeydoğusu da Paphlagonia themasına bağlanmış ve Batı Karadeniz'deki kentlerin hemen hepsi bu dönemde Paphlagonia theması sınırlarında kalmıştır.[45]

1071 yılından sonra, 1076-1097 yılları arasında Paphlagonia'nın bazı kısımları Türk fethine sahne olmuşsa da fethedilen topraklar Bizans ve Türkler arasında sıkça el değiştirmiş, özellikle Haçlı Seferi esnasında bölge Bizans hakimiyetinde kalmıştır.[46] 1076 yılında bölge, kıyı kesimleri haricinde Anadolu Selçuklu idaresine geçmiştir. Bolu'nun bu dönemde, Aslahaddin adında biri tarafından fethedildiği ileri sürülmektedir.[47] Bartın ve çevresinde yer alan, Arıt ile civarındaki Uzunçarşı ve Eflani gibi küçük Bizans yerleşimlerinin, yine bu tarihlerde Türklerin eline geçtiğini ileri sürmektedir. Bu bölgelerin, 1084 yılı civarında, Emir Karatekin komutanlığındaki bir ordu tarafından fethedildiği kabul edilmektedir. Bu fetih hareketlerinin Amasra'ya ve diğer kıyı yerleşimlerinde ulaşıp ulaşmadığı konusu belirsizdir.[48] 11. yy. ortalarındaki Bizans haritasında, Amastris ve Herakleia gibi yerleşimler Paphlagonia themasında görülür.[49] 1097 yılında Haçlıların Anadolu'ya geçmesiyle bölgedeki yerleşimler tekrar Bizans hakimiyetine girmiştir.[50] 1. Aleksios Komnenos öldüğünde (1118), bütün Karadeniz sahili ve Ankara'ya kadar olan Batı Karadeniz'in iç bölgeleri Bizans topraklarına tekrar bağlanmıştır.[51] Bazı yayınlarda verilen 12. yy. Bizans siyasi haritalarında da bölgedeki yerleşimlerin hepsi Bizans topraklarında görülmektedir.[52]

Düklüğü olmak üzere iki yeni askeri il oluşturulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Constantine Porphyrogennetos, **a.g.k.,** 1840, 28-29; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 27; W. Treadgold (1990). Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus. *Harvard Ukrainian Studies, Vol. XII/XIII, Proceeding of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine (1988/1989)*, Harvard: Harvard Ukrainian Research Institute, s. 140-143; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 136.

[45]C. Yakupoğlu (2007). *Kuzeybatı Anadolu'nun Sosyo-Ekonomik Tarihi -XIII-XV. Yüzyıllar-*. Yayımlanmış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.21; C. Yakupoğlu (2009). *Kuzeybatı Anadolu'nun Sosyo-Ekonomik Tarihi (Kastamonu-Sinop-Çankırı-Bolu) XIII-XV. Yüzyıllar. Ankara: Gazi Kitabevi, s. 17-18.*

[46]K. Z. Taş (2017). *Osmanlı'nın Arka Bahçesi Bolu Sancağı: 16. Yüzyılda Bolu-Düzce-Bartın-Karabük-Zonguldak.* İstanbul: Post Yayın Dağıtım, s. 13; N. Sakaoğlu (1999). *Çeşm-i Cihan Amasra*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, s. 43; Taş, **a.g.k.** 2017, 172; Y. Yücel (1964). Paflagonya ve Bolu'nun Türk Hakimiyetine Girişi Hakkında Düşünceler, *Çele*, 18, s. 28; Umar, **a.g.k.,** 2007, 24; J. J. Norwich (2013b). *Bizans II: Yükseliş Dönemi (MS 803-1081).* (Çev: Selen Hırçın Riegel), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, s. 282.

[47]Kılıç vd., **a.g.k.** 2008, 233-241.

[48]Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 44; Umar, **a.g.k.,** 2007, 24.

[49]P. Magdalino (2002). The Medieval Empire (780-1204). C. Mango (Ed.), *The Oxford History of Byzantium* içinde (s. 169-208). New York: Oxford University Press, s. 178.

[50]Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 43; Umar, **a.g.k.,** 2007, 24.

[51]Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 44; J. J. Norwich (2013c). *Bizans III: Gerileme ve Çöküş Dönemi (MS 1082-1453).* (Çev: Selen Hırçıl Riegel), İstanbul: Kabalcı Yayınevi, s. 75-76; T. E. Gregory (2016). *Bizans Tarihi*. (Çev: Esra Ermert), İstanbul: YKY, s. 293.

[52]Magdalino, **a.g.k.,** 2002, s. 188.

2. Kılıçaraslan (1155-1192) döneminde, Ankara meliki Muhyiddin Mesud, önce Ankyra, sonrasında Dadybra olmak üzere iç kısımlardaki birçok kenti ele geçirmiştir. Bu tarihten sonra Dadybra'nın bir daha Bizans'ın eline geçip geçmediğine dair bir kayıt bulunmasa bile hem ulaşımın zor olması hem de Bizans'ın bu süreçte iç bölgede hakimiyeti kaybetmesinden dolayı, günümüze kadar Türk güçlerinin elinde olduğu düşünülmektedir. Bu süreçte Herakleia Pontika, Tios ve Amastris gibi kıyı kentleri çevresindeki dağlar, iç kısımlarla olan zorlu ulaşım ağı, güçlü surları ve belki de Türklerin denizciliğe önem vermemesi gibi sebeplerden dolayı saldırılardan etkilenmemiştir.[53]

1204 yılında Bizans'ın başkenti Konstantinopolis, Latinler tarafından işgal edilmiş ve burada bir Latin İmparatorluğu kurulmuştur. Aynı tarihte Bizans İmparatorluğu Trabzon Rum İmparatorluğu, İznik İmparatorluğu ve Epiros Despotluğu olmak üzere üçe bölünmüş, Bithynia ve Paphlagonia'nın büyük kısmı İznik İmparatorluğu sınırları içinde kalmıştır.[54] Bu sürecin başında, bölgenin genelinde önce İznik İmparatorluğu hakim olmuş, 1205 yılına gelindiğinde Trabzon Rum Prensliği komutanlarından, Trabzon Rum İmparatoru Aleksios Komnenos'un kardeşi David Komnenos kıyı kentlerini ele geçirmiştir. Bir süre iki güç arasında mücadeleler yaşanmış, sonuç olarak 1212 yılı civarında, kıyı kentleri yeniden İznik İmparatorluğu'na bağlanmıştır.[55] Bu mücadeleler esnasında, 13. yüzyıl ilk yarısında, Emir Karatekin'in soyundan gelen Hüsameddin Çoban Bey (1211-?), Çobanoğlu Beyliği'ni kurmuş ve kıyı yerleşimleri haricinde, Zonguldak bölgesinin bir kısmını kendine bağlamıştır.[56] 1242 Kösedağ sonrasında Candaroğlu Beyliği, Bolu, Kastamonu ve Sinop civarına hakim olmuştur.[57]

1261 yılında İstanbul'un geri alınmasıyla birlikte kurulan Bizans Devleti'ne bağlanan Batı Karadeniz topraklarının büyük kısmı (kıyı kentleri haricinde), kısa bir süre sonra yeniden Bizans'ın elinden çıkmıştır. 1270'li yıllarda, bölgenin Herakleia Pontika, Dia ve Amastris gibi kentlerde ve küçük kıyı yerleşimlerinde Cenevizliler, özellikle ticarette söz sahibi olmuştur.[58] Bölgenin siyasi açıdan Bizans'tan kopması daha geç

[53]Belke, **a.g.k.,** 1996, 91; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 64-65.
[54]Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 44; Umar, **a.g.k.,** 2007, 25; Gregory, **a.g.k.,** 2016, 330-336; J Norwich, **a.g.k.,** 2013c, 172-173.
[55]R. Leonhard (1915). *Paphlagonia: reisen und forschungen im nördlichen Kleinasien,* Berlin: Dietrich Reimer (Ernst Wohsen), s. 352; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 29; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 44; Umar, **a.g.k.,** 2007, 25; Norwich, **a.g.k.,** 2013c, 173.
[56]Kılıçaslan vd., **a.g.k.,** 2002, 32-33.
[57]Taş, **a.g.k.** 2017, 55-56; Umar, **a.g.k.,** 2007, 25.
[58]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 30; Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 13; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 47; Norwich, **a.g.k.,** 2013c, 192-194.

tarihlerde olmuştur.[59] Birçok araştırmacı Amasra'da Boztepe surları üzerinde, "Palailogos" adının okunabildiği bir onarım yazıtı da yer aldığını belirtir. Bu durum Geç Bizans Döneminde (XIV. yüzyılda), Amasra'nın halen Bizans egemenliğinde olduğunu göstermektedir. Benzer durum Herakleia Pontika ve diğer yerleşimler için de geçerlidir.[60]

13. yy. sonu-14. yy. başlarında, Dia, Herakleia Pontika, Güzelcehisar, Amastris ve Kromna gibi kıyı yerleşimlerinin Ceneviz idaresine girdiği ileri sürülür ve bu hâkimiyet bazı yerlerde 1459-1461 yılında, Amasra'nın Fatih Sultan Mehmed tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na katılmasına kadar sürmüştür. Akçakoca'daki Ceneviz Kalesi, Güzelcehisar Kalesi, Amasra İç Kalesi'ndeki armalar ve bu dönemin surları, Kromna Kalesi ile dönem kaynakları ve tarihi vesikalar bu dönemde Batı Karadeniz'de Ceneviz hâkimiyetini gösteren önemli verilerdir. Ceneviz idaresinde kalan Amasra İç Kalesi'nde, 1360-1451 tarihli Cenova armaları yer almaktadır.[61]

Osmanlı Beyliği döneminde, Osman Bey'in 1310-1315 yılları arasında, Geyve, Taraklı ve Göynük üzerinde seferler gerçekleşmesi ile bölgede Osmanlı hâkimiyeti başlamıştır. Orhan Gazi zamanında bölgedeki fetihler devam etmiş, İzmit, Sakarya, Karadeniz Ereğli ve Amasra hariç, Batı Karadeniz sahil şeridi fethedilmiştir. Aynı dönemde Bolu, Mudurnu, Akçakoca, Konuralp ve Gerede Osmanlı topraklarına katılmıştır.[62]

1335 yılında kurulan Candaroğlu Beyliği, Eflani, Ulus, Bartın, Devrek, Safranbolu ve Karabük çevresini kendine bağlamıştır. Bu durumun doğal sonucu olarak bölgede birbirleri ile komşu olan Osmanlı ve Candaroğlu Beyliği arasında mücadeleler başlamıştır. 1337 yılında Nikomedia'nın alınmasından sonra, Bizans Bithynia'sı büyük oranda Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.[63] Amastris ve Herakleia Pontika gibi kıyı kentleri ise 1360 yılına kadar Bizans ve Ceneviz hâkimiyetinde kalmıştır.[64]

1380 yılında Herakleia Pontika'nın Osmanlı Devleti tarafından satın alındığı ileri sürülmektedir. Bu dönemde iç kesimler Türk güçleri, kıyı Cenevizliler'in idaresindeydi ve Osmanlı yavaş yavaş kıyıları da almaya başlamıştı.[65] Yıldırım Beyazıd (1389-1402)

---

[59]Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 47.
[60]S. Eyice bu yazıtın kopyalamış ve kitabında paylaşmış, ancak konumu hakkında detaylı bilgi vermemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eyice, **a.g.k.,** 1965, 30, 68; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 48.
[61]Leonhard, **a.g.k.,** 1915, 354; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 30-31; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 53-56.
[62]Kılıç vd., **a.g.k.** 2008, 244; Taş, **a.g.k.** 2017, 126.
[63]S. W. Reinert (2002). Fragmentation (1204-1453). C. Mango (Ed.), *The Oxford History of Byzantium* içinde (s. 248-283). New York: Oxford University Press, s. 263; Umar, **a.g.k.,** 2007, 29.
[64]Reinert, **a.g.k.,** 2002, 264.
[65]Kılıçaslan vd., **a.g.k.,** 2002, 32-33

döneminde Candaroğulları ortadan kaldırılmış ve bölge büyük oranda Osmanlı hakimiyetine girmiştir. 1402 yılı Ankara Savaşı'ndan sonra Candaroğlu Beyliği (İsfendiyaroğlu Beyliği) yeniden bağımsızlık ilan etmiş ve bölgeye yeniden hâkim olmuştur.[66] Çelebi Mehmed, 1413-1417 yıllarında, bu bölgeyi yeniden Osmanlı'ya bağlamıştır. Cenevizliler Türkler tarafından çevrelenmesinin ardından garnizonlarını boşaltmaya başlamışlar ve küçük birlikler bırakarak kalelere çekilmişlerdir.[67]

Batı Karadeniz Bölgesinin Osmanlı İmparatorluğu tarafından fethi, tam anlamıyla Fatih Sultan Mehmed döneminde, 1459-1461 yılında Amasra'nın fethiyle sağlanmıştır.[68]

[66]Umar, **a.g.k.,** 2007, 28-29; Taş, **a.g.k.** 2017, 56.
[67]Kılıçaslan vd., **a.g.k.,** 2002, 32-33.
[68]Taş, **a.g.k.** 2017, 14-15.

2.2. Bölgenin Tarihi

2.2.1. Bizans Öncesi Tarihi

Batı Karadeniz Bölgesi'nde, son yıllarda gerçekleştirilen yüzey araştırması ve kazılar, bölge tarihinin Kalkolitik Çağ'a kadar uzandığını, bölgenin Geç Bronz Çağı'nda iskan gördüğünü göstermektedir.[69] Bölgedeki ilk siyasal örgütlenmenin Hititler Dönemi'nde olduğu ileri sürülür.[70] Sonrasında bölgeye Bithyn, Mariandyne, Paphlagonlar ve Kimmerler hakim olmuştur.[71] Bu dönemde Paphlagonia'ya adını veren Paphlagonların geçmiş ve kökenleri tartışmalıdır. İlk kez İlyada'da adları geçmektedir.[72] Kroissos zamanında, bölgenin iç kesimleri Lydia Krallığı'na bağlanmıştır.[73] Aynı dönemde bölgenin bir bölümünün Frig Krallığı hakimiyetinde olduğu söylenebilir. MÖ 7. yy. civarında, Miletoslular Herakleia Pontika, Tios, Sesamos, Kromna ve Kytoros'da koloniler kurmuşlardır.[74] MÖ 547 yılında Bithynia ve Paphlagonia bölgesine Persler hakim olmuştur. MÖ 5. yüzyılın ikinci yarısında bazı kentlerin prenslikler ve yerel valiler idaresinde olduğu bilinmektedir.[75]

Hellenistik Dönemde bölgedeki bazı kentler bağımsız yapıya sahipti, bölgenin genelinde Bithynia Krallığı, doğu kısımda Paphlagonialılar ve güneyinde Galatialılar hakim güçtü..[76] MÖ 302 civarında bölgedeki çekişmelerden faydalanarak Mithridates, Cimiata, Batı Paphlagonia ve Pontus'u içine alan bir imparatorluk kurdu.[77] Bu dönemde Amastris ve çevresi, Amastris *Synoikismos*u'na bağlı kalmıştır.[78] Paphlagonia, MÖ 185-159 yılları arasında, Kral Pharnakes (185-159) tarafından Pontus Krallığı'na bağlanmış, kısa süre sonra Herakleia'nın katıldığı bir ittifak (Bithynia, Bergama, Kyzikos ve Herakleia), Pontus Krallığı'nın hakimiyetine son vermiştir. Pontus kralı, Mithridates 4. Eupator (MÖ 111-63) döneminde, 3. Nikomedes ile yapılan anlaşma sonucunda bölge

[69]Hill ve Crow, **a.g.k.,** 1993, 19; Kozdere vd., **a.g.k.,** 1998, 109-118; H. Ekmen (2020). İnönü Mağarası'nda Bulunan Erken Tunç Çağı'na Ait Sütten İkincil Ürün Üretimde Kullanılan Bir Çömlek Üzerine Gözlemler. H. Gönül Yalçın ve Oliver Stegemeier (Editörler), *Ünal Yalçın 65. Yaşgünü Armağan Kitabı* içinde (s. 77-84). İstanbul: Ege Yayınları, s. 79.
[70]Işık, **a.g.k.,** 2001, 10; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 12.
[71]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 14; Işık, **a.g.k.,** 2001, 10; Kılıçaslan vd., **a.g.k.,** 2002, 26-29.
[72]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 12-13.Belke, **a.g.k.,** 1996, 57.
[73]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 15; Kozdere vd., **a.g.k.,** 1998, 115;
[74]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 13-14; Hill ve Crow, **a.g.k.,** 1993, 19; Belke, **a.g.k.,** 1996, 58; Umar, **a.g.k.,** 2007, 45.
[75]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 15; Belke, **a.g.k.,** 1996, 58; Kozdere vd., **a.g.k.,** 1998, 116; Işık, **a.g.k.,** 2001, 10-12; Kılıçaslan vd., **a.g.k.,** 2002, 26-29.
[76]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 16; Jones**, a.g.k.,** 1971, 147-151; Belke, **a.g.k.,** 1996, 59-60; Kozdere vd., **a.g.k.,** 1998, 118; Memnon, **a.g.k.,** 2007, 31.
[77]Jones**, a.g.k.,** 1971, 147-149; Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 84.
[78]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 16-17; Memnon, **a.g.k.,** 2007, 15-17; Umar, **a.g.k.,** 2007, 42.

toprakları Pontus ve Bithynia Krallıkları arasında paylaşılmış, bölgenin batısı Bithynia, doğusu Pontus krallıklarına bağlanmıştır.[79]

MÖ 74 yılında, Bithynia kralı 4. Nikomedes'in vasiyeti üzerine, Bithynia Krallığı Roma İmparatorluğu'na devredilmiş, 6. Mithradates bunu tanımamış ve bölgeye saldırmıştır. Bu süreçte Pontus donanması bazı kentleri ele geçirmiştir.[80] Cotta, önce MÖ 73'te Prusias ad Hypium'u ele geçirmiş, ardından Herakleia Pontika karadan kuşatılmıştır.[81] Cotta bir süre sonra donanmadan yardım istemiş, kent denizden donanma ve karadan Cotta yönetimindeki ordu ile kuşatılmıştır.[82] Bu mücadeleler esnasında Herakleia Pontika yöneticisi Konnakoriks kentten ayrılmış, ardından Tios ve Amastris'i ele geçirmiştir. Bu süreçte iki yıl Roma kuşatmasına direnen Herakleia Pontika, MÖ 71 yılında Roma'ya teslim olmuştur.[83] MÖ 70 yılında kadar 6. Mithradates bölgedeki bazı yerleşimleri elinde tutmuş, bu yıl Amastris Roma egemenliğine girmiştir.[84] Tüm bu mücadeleler sonucunda MÖ 65 yılında 6. Mithradates bölgeden çekilmiş ve bölgede uzun sürecek Roma egemenliği başlamıştır. [85] MÖ 42'de Marcus Antonios'un torunu Kastor adlı birini Paphlagonia kralı ilan etmiş, Kral Kastor Paphlagonia'nın ardından Bithynia'daki bazı şehirleri ele geçirmiştir.[86]

MS 123 yılında, İmparator Hadrianus'un ziyareti bölge için önemlidir. İmparator adına törenler düzenlenmiş ve bazı yapılar inşa edilmiştir.[87] İmparator Antoninus Pius (138-161) ve Marcus Aurelius (161-180) dönemlerinde bölgenin bazı yerleşimleri kuzeye doğru genişletilen Galatia'ya dahil edilmiştir.[88] MS 3. yüzyılda Paphlagonia bölgesine Got akınları olmuş, Herakleia Pontika kısa süreliğine Gotların eline geçmiş ve Prusias'a akınlar düzenlemiştir. Bu saldırılar bölgenin doğusundaki Hadrianopolis ve yakınındaki Karza şehrine kadar uzanmıştır.[89]

---

[79]Işık, **a.g.k.,** 2001, 12.
[80]Memnon, **a.g.k.,** 2007, 67
[81]Memnon, **a.g.k.,** 2007, 85.
[82]Memnon, **a.g.k.,** 2007, 89.
[83]Jaubert, **a.g.k.,** 1821, 413; Rottiers, **a.g.k.,** 1829, 301; Bijişkyan, **a.g.k.,** 1969, s. 21; Memnon, **a.g.k.,** 2007, 95-97.
[84]Jones, a.g.k., 1971, 158; Marek, **a.g.k.,** 1985, 182; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 57-59.
[85]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 30; Rottiers, **a.g.k.,** 1829, 294-301; Bore**, a.g.k.,** 1840, 258-259; Belke, **a.g.k.,** 1996, 60-62; Umar, **a.g.k.,** 2007, 20, 45-47.
[86]Belke, **a.g.k.,** 1996, 63.
[87]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 220.
[88]Belke, **a.g.k.,** 1996, 63-64.
[89]Brandes, **a.g.k.,** 1989, 45-46; Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 23.

2.2.2. Bizans Tarihi

Bölgenin Bizans tarihi, İstanbul'u ikinci başkent ilan edildiği 330 yılında başlamaktadır. MS 4. yüzyıl civarında Paphlagonia bölgesinde Novatyan Mezhebi yaygındır. 4. yüzyılın ikinci yarısında Novatyanların Gangra Piskoposu Hypatios'u şehit ettikleri ileri sürülmektedir. Bu tarihlerde Paphlagonia'nın batısında yer alan Mantineion, Novatyanların merkezi durumundadır. İmparator 2. Konstantius (337-361) zamanında, bölgede karışıklık çıkartan ve isyan eden Novatyanlara karşı, Mantineion'a askeri birlikler gönderilmiştir. Bu seferler sonunda heretiklerin çoğu öldürülmesine rağmen varlıklarını sürdürmüşlerdir.[90]

358-362 yıllarında Nikomedia büyük bir deprem geçirmiş ve yıkılmış, bu deprem Pontus ve Paphlagonia'yı da etkilemiştir.[91] 1. Thedodosius döneminde imparatorluğun ikiye bölünmesi ile bölge Bizans idaresine geçmiştir.[92]

İmparator 1. Theodosius (379-395) veya İmparator 2. Theodosius'un (408-450) zamanında, Batı Paphlagonia ve Doğu Bithynia'daki bazı kentleri bir araya getirilerek Honorias adında yeni bir eyalet oluşturulmuştur.[93] İmparator Iustinianus döneminde (527-565), 535 yılında Honorias Eyaleti lağvedilerek Paphlagonia Eyaleti yeniden düzenlenmiş ve kentler yeniden Paphlagonia'ya bağlanmış, Honorias Kilisesi, Kilise örgütlenmesinde ruhani bölge (metropolitlik) olarak varlığına devam etmiştir.[94] İmparator Iustinianus döneminde, Hadrianopolis ve çevresinde iç karışıklıklarının askeri güç ile bastırıldığı kaynaklarda geçer. Bu karışıklıklar sonrasında, bölgedeki büyük toprak sahiplerinin silahlı adam bulundurma sayısı azaltılmıştır.[95] Bu dönemde Paphlagonia, vergi toplayabilen ve yargı gücüne sahip bir *preator* (yönetici) tarafından idare edilmiştir. 6. yüzyılda ikinci yarısında Honorias eyaletinde *xylocaballaroi* olarak adlandırılan süvarilerin yerel beylerin himayesinde halka zulmettikleri bilinmektedir.[96]

---

[90]Mitchell, **a.g.k.,** 1995b, 96-97; Belke, **a.g.k.,** 1996, 104-105.
[91]Belke, **a.g.k.,** 1996, 65.
[92]Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 62-63.
[93]Bazı kaynaklarda Honorias eyaletinin 380 yılı civarında İmparator I. Theodosius döneminde, bazı kaynaklarda da İmparator II. Theodosius zamanında kurulduğu belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 62-63; Gonzalez, **a.g.k.,** 2010, 16; Brüggeman, **a.g.k.,** 2012, 47; Drakoulis, **a.g.k.,** 2012, 82-84.
[94]Feissel and Kaygusuz, **a.g.k.,** 1985, 406.
[95]Belke, **a.g.k.,** 1996, 156.
[96]Feissel and Kaygusuz, **a.g.k.,** 1985, 397-419; Mitchell, **a.g.k.,** 1995b, 121; Belke, **a.g.k.,** 1996, 68; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 135.

Erken Bizans Döneminde Batı Karadeniz'de manastır yaşamı oldukça yaygındır. Bölgedeki izole yerlere çok sayıda manastır inşa edilmiştir.[97] Tarafımızca gerçekleştirilmiş yüzey araştırmalarında, yerleşim alanlarından uzak dağlık arazilerde çok sayıda yapı kalıntısı tespit edilmiştir.

Bölge, 7. yy. başlarında, Bizans-Sasani arasındaki çekişmeden etkilenmiştir. İmparator Phokas döneminde, 607-608 yılında, Kardarigas komutasındaki Sasani ordusu önce Armenia ve Kapadokya'yı ele geçirmiş, aynı yıl veya 609'da Galatia ve Paphlagonia eyaletini istila etmiştir.[98]. Sasaniler, 615-616 civarında, Khalkedon Seferi esnasında bölgedeki topraklara yeniden saldırmış, bazı kentleri yağmalamışlardır.[99]

7. yüzyılda bölge Arapların tehdidi altındadır, 674-678 yıllarında başkente ulaşan ilk Arap akını Paphlagonia ve Honorias topraklarını etkilememiştir.[100] Bizans İmparatorluğu, bu dönemde doğu topraklarını kaybettikten sonra idari anlamda değişikliklere gitmiştir. Erken Bizans Dönemi il ve eyalet yönetimi değiştirilmiş ve doğu topraklarında themalar oluşturulmuş, bu themalara yönetim ve askeri gücü elinde bulunduran *strategos* adı verilen yöneticiler atanmıştır. Başlangıçta Paphlagonia ve Honorias eyaleti toprakları farklı themalara bağlandı. İlk düzenlemede Bithynia eyaleti Opsikon, Paphlagonia bölgesi Armeniakon themasına bağlanmıştır.[101]

7. yy. sonlarında gerçekleşen bir olay hem bölge hem de Amastris tarihi açısından oldukça önemlidir. İmparator 2. Iustinianus, 695 yılında tahttan indirildikten sonra Khersones'e (Kırım) sürgüne gönderilmiştir. Bu yolcuğu esnasında bulunduğu gemi Amasra'ya uğramıştır. Bu süreçte, devrik imparatorun, Amasra'daki bir adada, küçük bir kilisede münzevi bir hayat süren keşiş Cyros'tan yardım aldığı ve bu keşişin 2. Iustinianus'a tekrardan tahta geçeceğini müjdelediği ileri sürülmektedir. Aradan 10 yıl geçtikten sonra 2. Iustinianus 705 yılında tahta geçmiş, aynı yıl keşiş Cyros'u patriklik makamına getirmiş ve Cyros 6 yıl patriklik görevinde bulunmuştur. [102] Bu dönemde gerçekleşen ve bölge tarihinde önemli yer tutan diğer gelişme, 2. Iustinianus döneminden

[97]Robert, **a.g.k.,** 1980, 115-146.
[98]Harry Turtledove (1982). *The Chronicle of Theophanes*. Philadephia: University of Pennsylvania Press, s. 9; Brandes, **a.g.k.,** 1989, 49; Theophanes (1997). *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813*. (Çev. C. Mango, R. Scott ve G. Greatrex), Oxford: Clarendon Press, s. 425, 661-662; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 136.
[99]Brandes, **a.g.k.,** 1989, 158-159; Belke, **a.g.k.,** 1996, 68.
[100]Belke, **a.g.k.,** 1996, 71.
[101]Belke, **a.g.k.,** 1996, 69-70.
[102]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 25-26; Turtledove, **a.g.k.,** 1982, 72; Belke, **a.g.k.,** 1996, 70-71; Theophanes, **a.g.k.,** 1997, 523.

itibaren Kales yerleşimi ve Hypios nehri civarına Balkanlar'dan getirilen Slavların yerleştirilmesidir. Hellenleştirme politikası sonucunda bölgeye getirilen, daha sonrası sürgün edilen bu halk Paphlagonia ve Bithynia'nın demografik yapısını önemli ölçüde etkilemiştir.[103]

7.-8. yy. hem Paphlagonia Theması hem de Amastris ve Herakleia Pontika gibi kıyı kentleri için oldukça önemlidir. Bu dönemde kıyı kentlerinin limanları genişletilmiş ve surları güçlendirilmiştir.[104] 8. yüzyılda Amastris, Karadeniz imparatorluk filosunun bulunduğu kent, askeri üs ve sığınak olmasıyla Paphlagonia Themasında önemli konumdadır.[105]

8. yy. ortalarında doğru, bölge Arap akınlarından etkilenmiş, bazı kent ve yerleşimler Arap orduları tarafından yağmalanmıştır. Bu Arap saldırılarından kıyı kentleri pek etkilenmemiştir. 712 yılında Araplar ilk olarak Gangra şehrini fethetmiş, 716-718 yıllarında da Honorias Bölgesine saldırılmıştır. Agapius'a göre bölge 721 yılında da Arap saldırılarına maruz kalmış ve Paphlagonia'dan 20.000'den fazla esir alınmıştır.[106] 727 yılında Halife Muaviye'nin ordusu Nicaea'yı kuşatmış, bu kuşatma sürerken Gangra yeniden ele geçirilmiştir.[107] Paphlagonia eyaleti, 731-732 yılında, Halife Hişam bin Abdülmelik'in (724-743) oğlu Muaviye bin Hişam'ın başında olduğu bir ordu tarafından istila edilmiştir.[108] Bu olaydan kısa süre sonra, 741-742 yılında, İmparator 5. Konstantinus (741-775) ile İmparator Artabasdos (741-743) arasındaki taht mücadelesi yaşanmış, bu mücadelelerden faydalanan Arap Komutan Süleyman, başında olduğu bir ordu ile Paphlagonia'yı bir kez daha istila etmiştir.[109] Bazı kaynaklara göre Süleyman komutasındaki ordu Paphlagonia'da 50.000 kişiyi katletmiştir.[110] 766-767 yılında, İmparator 5. Konstantinus döneminde, Bukellarion themasına Manes adında bir generalin atandığı, General Manes'in, 771-772 yılında, diğer thema komutanları ile birlikte Arapların komutanı Vakkas'a karşı savaştığı bilinmektedir.[111]

734-735 yıllarında, Herakleia, Krateia ve Prusias kentlerinde *basileios kommerkiarios* (özellikle ipek ticaretiyle sorumlu devlet görevlisi) unvanında devlet

[103]Leonhard, **a.g.k.,** 1915, 351.
[104]Belke, **a.g.k.,** 1996, 74; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 41.
[105]Zavagno, **a.g.k**., 2009, 133.
[106]Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 13; Brandes, **a.g.k.,** 1989, 68.
[107]Brandes, **a.g.k.,** 1989, 69; Belke, **a.g.k.,** 1996, 71.
[108]Turtledove, **a.g.k.,** 1982, 101; Theophanes, **a.g.k.,** 1997, 568.
[109]Turtledove, **a.g.k.,** 1982, 102; Theophanes, **a.g.k.,** 1997, 576; Zavagno, **a.g.k**., 2009, 136.
[110]Brandes, **a.g.k.,** 1989, 71.
[111]Turtledove, **a.g.k.,** 1982, 128-132.

memurları görev yapmıştır.[112] 781-782 yılında Bukellarii Themasında Tatzatios'un görev yapmış, bölgede meydana gelen birtakım olaylar sonucu Bizans İmparatorluğu'ndan kaçarak Araplara sığınmıştır.[113] 792-793 yılında da Bukellarii themasına, Khrysokheres general olarak atanmıştır.[114]

797 ya da 811 yılındaki Arap akınlarında, saldırıların Amasra önlerine kadar uzandığı bilinir.[115] Bu saldırı Aziz George'un vitasında kendine yer bulmuştur. Buna göre Aziz George, Arap saldırılarından kaçan halkı Amastris kenti surları içine alarak korumuştur. 790 yılında imparatorun muhalefetine rağmen, Amastris piskoposu olarak atanan Aziz George, bu kuşatmada kentin korunmasına öncülük etmiş, Arap kuşatması başarısız olmuş ve kent bu kuşatmadan zaferle çıkmıştır.[116] Bu saldırının tarihi kesin olarak bilinmemekle birlikte 796'daki Amorium, 798 Ankyra ve 799 Ephesus saldırılarıyla yakın bir tarihte gerçekleşmiş olduğu düşünülmektedir.[117] Bazı kaynaklarda Arap saldırılarının 802-807 yılları arasında olduğu belirtilmektedir.[118]

9. yüzyıl başında, İmparator I. Nikephoros (802-811), imparator olunca Abbasilere ödemesi gereken vergiyi reddetmiş, bunun üzerine Halife Harun Reşid (786-809), 805 yılı civarında Bizans İmparatorluğu'na savaş açmış ve Arap ordusu Ankyra'dan Karadeniz sahiline kadar ulaşarak Herakleia'yı kuşatmış, ardından İstanbul önlerine kadar ilerlemiştir.[119] 805 yılında İmparator 1. Nikephoros'un, Arap saldırıları sonrasında Halife Harun Reşid'e barış görüşmeleri için bir elçi heyeti göndermiştir. Bu heyette Synada metropoliti Mikhael, Goulaion Manastırı başrahibi Peter ve Amasra *oikonomosu* George yer almaktadır.[120] Bu olay, Amastris'in önemini ortaya koyması bakımından önemlidir.

9. yüzyılda bölge askeri ve ekonomik açıdan önemini korumuştur. 9. yüzyılın ilk çeyreğinde İmparator I Nikephoros ve oğlu Stauracius'un Aziz George için Amastris'i ziyaret etmiştir.[121] Bu tarihlerde bölgedeki donanma komutanı olan *Katepano,* 819-820

[112]Brandes, **a.g.k.,** 1989, 168.
[113]Turtledove, **a.g.k.,** 1982, 142.
[114]Turtledove, **a.g.k.,** 1982, 151.
[115]E. Güney (1999). *Antik Çağ Türkiye Kentleri.* İstanbul: Bilgili Yayın & Yapım, s. 189.
[116]S. J. Hill (1990). Zonguldak Amasra'da Ön Araştırma. *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 90-91; Hill ve Crow, **a.g.k.,** 1993, 24; A. Kazdhan ve A. M. Talbot (1998). *Dumbarton Oaks Hagiography Database: The Vitae of 8TH, 9TH and 10TH C. Saints*. Washington: Dumbarton Oaks, s. 43-44; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 134.
[117]Belke, **a.g.k.,** 1996, 72; Theophanes, **a.g.k.,** 1997, 661-662; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 136.
[118]Belke, **a.g.k.,** 1996, 72.
[119]Kılıçaslan vd., **a.g.k**., 2002, 30-32; Kılıç vd., **a.g.k.** 2008, 233-241.
[120]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 26; Turtledove, **a.g.k.,** 1982, 163; Theophanes, **a.g.k.,** 1997, 662.
[121]Treadgold, **a.g.k.,** 1990, 138.

yıllarında Amastris'te bulunmaktadır.[122] Ayrıca 9. yüzyıla tarihlenen bir mühre göre, Klaudiopolis'te *turmach* rütbesinde bir komutanın yaşamaktadır. Bu dönemde Bucellarion *strategos*unun ise muhtemelen Gangra'da ikamet etmektedir.[123] Bunlara ek olarak kıyı kentlerinde *kommerkiarios*ların görev yaptıkları bilinmektedir.[124] 9. yüzyıldaki Arap kaynaklarına göre Bucallerion themasında 13 kale bulunmaktadır. Arap coğrafyacı Ebu Müslim'e göre, bu yüzyılda Paphlagonia'da yaklaşık 5.000 askeri olan beş önemli kale bulunmaktadır ve bunlar *turmach* komutanlığında yönetilmektedir. Bölgenin 9. yüzyıl ticareti hakkında da önemli kayıtlar bulunur.[125] Konstantine Porphyrogentius'un *De Administrando Imperia* eserinde, IX. yüzyılda Paphlagonia ve Bucellarion themalarından gelen gemilerin Khersones'e şarap ve tahıl taşıdığı aktarılır.[126]

9. yüzyılda Armenikon Theması, Paphlagonia ve Khaldia olarak ikiye bölünmüş, Paphlagonia metropolitliği Gangra olmuştur.[127] Bazı kaynaklara göre bu yeniden düzenleme Vareng saldırılarından kaynaklanmıştır. Varengler, İskandinavya'dan Rusya'ya göçmüş Vikingler'dir. Bizans İmparatorluğu ilk kez 9. yüzyılda Varenglerle ilişki kurmuşlardır. Varengler'in 843-860 yılları arasında Propontis'ten Amastris'e kadar kıyı kentlerini yağmaladıkları aktarılmaktadır.[128] Sugdaea'lı (Suroz) Aziz Stephan ve Amastrisli Aziz George'nin vitasına göre, ilk Vareng saldırılarının Amastris ve Suroz'da gerçekleştiğinden bahsedilir.[129] Amastrisli Aziz George'nin vitasında, Varenglerin şehri yakıp yıktıkları esnada azizin mezarını açtıkları ve felç oldukları, ancak Hıristiyan olduklarında iyi olacakları belirtilmektedir.[130] Varengler, Hıristiyanlığı benimsemiş ve

[122]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 27-28; Hill, **a.g.k.,** 1991, 316; Belke, **a.g.k.,** 1996, 73-74.
[123]Belke, **a.g.k.,** 1996, 76.
[124]G. Zacos ve A. Veglery (1972). *Byzantine Lead Seals*, C. II, Basel: J. J. Augustin, Glückstadt, Est.-Ger., 348, 798, 1060; J. Nesbitt and N. Oikonomides (1996). *Catalogue of Byzantines seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art: West, Northwest and Central Asia Minor and the Orient*, C. III, Washington DC: Dumbarton Oaks, s. 30; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 137.
[125]J. C. Cheynet (1991). Les Sceaux du musée d'İznik. *Revue des Études Byzantines*, Paris: Institut Français D' Études Byzantines, 49, s. 229; Brandes, **a.g.k.,** 1989, 158-159; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 136-137.
[126]Constantine Porphyrogenitus (1985). *De Administrando Imperio*. (Çev. GY. Moravcsik and R. J. H. Jenkins). Washington: Dumbarton Oaks, s. 287; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 134.
[127]Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 136.
[128]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 28; Belke, **a.g.k.,** 1996, 78-79; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 42; Umar, **a.g.k.,** 2007, 47; Norwich, **a.g.k.,** 2013b, 66, 129-131; J. Crow (2017). Amastris. P. Niewöhner (Ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks* içinde, (s. 389-394). New York: Oxford University Press, s. 393.
[129]G. Vernadsky (1949). The Problem of the Early Russian Campaigns in the Black Sea Area. *ASEEES*, 8 (1), s. 2.
[130]Vernadsky, **a.g.k.,** 1949, 3; Belge, **a.g.k.,** 1996, 78-79; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 137.

imparatorluktaki Vareng tehdidi ortadan kalkmıştır. Bu saldırılar nedeniyle harap olan Amastris surları ve yapılarının onarıldığı veya yeniden yapıldığı ileri sürülmektedir.[131]

9.-10. yüzyılda, Paphlagonia ve Bucellarion Bölgesi kıyı kentleri deniz ticaretinde önemli bir konuma gelmiştir. Bu dönemde bölge tarım ve hayvancılıkta gelişmiştir, tüccarlar kıyı kentlerinden şarap ve tahıl alıp, farklı noktalara taşıyorlardı. Amastris ve Herakleia Pontika bu dönemde tüccarlar için önemli *emporion*lardı. Amastris bu dönemde Peçenekler (İskitler) için Karadeniz'deki önemli ticaret merkezlerinden biri olmuş, Peçeneklere takas yoluyla balmumu ve deri satılmış, karşılığında baharat ve ipek alınmıştır.[132] Bu dönemde bölgeden başkent Konstantinapolis'e sığır, domuz, koyun, eşek, inek ve atların da ihraç edilmiştir.[133] Patrik 1. Nikolaos Mistikos (901-907 / 912-925), Paphlagonia'da görev yapan *protospatharios* (eyalet valisi) ve *richter* (hakim) unvanına sahip Leon'a yazdığı mektupta, Paphlagonia'da üretilip Konstantinapolis'e gönderilen koyun derileri için teşekkür etmiştir.[134] Ticari canlılığa paralel olarak bölge kentlerinde, tahıl toplama ve dağıtmada sorumlu olan *horreiarioiların* görev yaptığı bilinir.[135] Bu tarihten Orta Çağ sonlarında kadar Karadeniz'de deniz ticaretin gelişmesiyle bölgedeki kentler önemini kormuş, Rusya-Avrupa arasındaki ticaret hattı bu kentleri yakından etkilemiştir.[136] Bölgenin kereste ve tomruk üretilebilecek ormanlara sahip olması, gemi yapımı, ormancılık ve kerestecilik gelişmesini sağlamıştır. Herakleia Pontika, Dia, Parthenios ve Amastris'te tersanelerde gemi ve tekne yapılmış, ayrıca ahşap limanlar aracılığıyla imparatorluğun diğer bölgelerine ve başkente ihraç edilmiştir.[137]

---

[131]Crow ve Hill, **a.g.k.,** 1995, 261; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 138; Gregory**, a.g.k,** 2016, 260.

[132]M. H. Fourmy and M. Leroy (1934). La vie de S. Philarète. *Byzantion*, IX (1), s. 114-125; M. Hendy (1985). Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450). Cambridge, s. 55; Belke**, a.g.k.,** 1996, 143-144; A. E. Laiou (2002). Exchange and Trade, Seventy-Twelfth Centuries. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* içinde (s. 681-770). Vol. 2, Washington D.C.: Dumbarton Oaks, s. 725-727; G. Dagron (2002). The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* içinde (s. 393-461). Vol. 2, Washington D.C.: Dumbarton Oaks, s. 456; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 134.

[133]J. Darrauzès (1960). *Epistoliers byzantins du Xe siècle (Archives de l' Orient chretien)*. Paris: Peeters Puplishers, s. 209; J. Lefort (2002). The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* içinde (s. 225-310). Vol. 1, Washington D.C.: Dumbarton Oaks, s. 263;

[134]Belke, **a.g.k.,** 1996, 143.

[135]Lefort, **a.g.k.,** 2002, 250-251.

[136]A. N. Kosarev ve I. S. Zonn (2008). Brief History of the Black Sea Exploration and Oceanographic Investigation. Andrey G. Kostianoy ve Aleksey N. Kosarev (Ed.). *The Handbook of Environmental Chemisty: Vol. 5: Water Pollution Part Q* içinde (11-30). Berlin: Springer-Verlag, s. 14.

[137]C. V. D. Vorst (1911). Saint Phocas. *Analecta Bollandiana*, 30, s. 271-280; O. P. Doonan (2004). *Sinop Landscapes: Exploring Connection in a Black Sea Hinterland*, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, s. 21; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 133.

Amastris menşeili 10. yüzyıla tarihlenen kurşun mühürde, Mikhael adında bir kişinin Paphlagonia *katepano*su olduğu yazılıdır.[138] Bu dönemde, Bucallerion'un önemli liman kentlerinden Herakleia Pontika da *protospatharios* rütbesinde devlet memurunun ve katepanonun yaşadığı belirtilir.[139] Bu bilgiden hareketle katepanonun hem Amastris hem de Herakleia Pontika'da ikamet ettiği söylenebilir.

10. yüzyılda Paphlagonia ve Honorias'ta birçok deprem meydana gelmiş, 967 yılının Eylül ayındaki bir deprem Klaudiopolis ve çevresindeki bazı yerleşimlerde büyük yıkımlara sebep olmuş, kent tamamen yıkılmıştır.[140]

1035 yılında Bucallerion themasına bağlı beş köy ve 1050 yılında Gangra depremler sonucu tahrip olmuştur.[141] Bucellarion theması 11. yy. son çeyreğine kadar Bizans egemenliğinde kalmıştır. 11. yüzyıla tarihlene bir kurşun mühre göre bölge *strategos* yönetimindedir. Aynı dönemde Mikhael Maurex, 1070-1077 arasında filo komutanı olarak Herakleia Pontika'da yaşamıştır. Ayrıca Kuropalates ve Nobelissimos ünvanlarına sahip Theodoros Komnenos, 11. yy. ilk yarısında Paphlagonia dükü olarak görev yapmıştır.[142]

1071-1081 yılları arasında Bucallerion'a Türk akınları gerçekleşmiştir. Bu dönemde kentlerin fethedilip edilmediği belirsizdir.[143] 1084 yılı civarında Zonguldak, Bartın, Karabük ve Bartın'daki bazı yerleşimlerin Emir Karatekin tarafından fethedildiği ileri sürülmektedir. [144] Kaynaklarda İmparator Aleksios Komnenos (1080-1118), 1097 yılındaki I. Haçlı Seferi'ni fırsat bilerek bölge toprakları yeniden Bizans'a bağladığının belirtilmesi, bazı yerleşimlerin Türk güçlerinde ele geçirildiğini göstermektedir.[145] Bu dönemde Amastris ve Herakleia Pontika, stratejik konumları sebebiyle önemli bir liman kenti ve askeri üsse dönüşmüştür.[146] 11.-12. yy. civarında bölge ve özellikle Herakleia

[138]Belke, **a.g.k.,** 1996, 74-75.
[139]Belke, **a.g.k.,** 1996, 75.
[140]Belke, **a.g.k.,** 1996, 74-75.
[141]Belke, **a.g.k.,** 1996, 80-81.
[142]Belke, **a.g.k.,** 1996, 82-83.
[143]Bölge kentlerinin fethiyle ilgili net bilgiler olmasa da Selçukluların Constantinapolis-Herakleia Pontica arasındaki bölgeye akınlar düzenlediği bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 13; Belke, **a.g.k.,** 1996, 84-86; Umar, **a.g.k.,** 2007, 24; Anna Kommena (1996). *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexiad Kommenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*. (Çev. B. Umar), İstanbul: İnkilâp Kitapevi, s. 124, 300-301.
[144]Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 44.
[145]Belke, **a.g.k.,** 1996, 84; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 43.
[146]Işıltan, **a.g.k.,** 1995, 12; Kommena, **a.g.k.,** 1996, 329; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 44; Umar, **a.g.k.,** 2007, 24.

Pontika, bir sürgün yeri haline gelmiştir.[147]

12. yüzyılda bölgenin stratejik önemli artmış, yerleşimler Türk-Bizans güçleri arasındaki mücadelelerden etkilenmiştir. 2. Ioannes Komnenos (1118-1143), 1130 yılı civarında Castamon Seferi'ne çıkmış, Danişmentliler'in elinde olan Kastamon Kalesi'ni ele geçirmiştir.[148] 1179 yılında Türkler, Klaudiopolis (Bolu) şehrini kuşatmışlardır. Bu sırada şehrin komutanı, imparatora haber göndermiş, yardıma gelmemesi halinde şehri Türklere teslim edeceğini bildirmiştir. Bu haber üzerine İmparator 1. Manuel Komnenos Nikomedia üzerinde Klaudiopolis'e ulaşmış, İmparator ve ordusunu gören Türkler kuşatmayı kaldırıp geri çekilmiştir.[149] 1186 yılında Sultan 2. Kılıçaraslan (1156-1192), Ankara ve çevresini oğlu Muhyiddin Mesud'a bırakmış, Muhiddin Mesud, 1196 civarında Klaudiopolis ve Dadybra'yı ele geçirmiştir.[150]

1204 yılındaki 4. Haçlı Seferi ile Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Latinler tarafından ele geçirilmiş, Bizans'ın idari merkezi 1204-1261 yılları arasında Latinler tarafından yönetilmiştir. Sonrasında Epiros Prensliği, Trabzon Rum Prensliği ve Trabzon Rum Prensliği kurulmuştur. Bu süreçte Paphlagonia ve Honorias toprakları hiçbir zaman Latinlerin eline geçmemiş, bölgede İznik Prensliği-Trabzon Prensliği arasında mücadeleler yaşanmış, 1205 civarında Paphlagonia ve Honorias'ın kıyı kesimleri Trabzon Prensliği tarafından ele geçirilmiştir.[151] 1206-1207 yılları civarında Theodoros Laskaris, Herakleia Pontika'yı kuşatmış ve David Komnenos'a karşı direnen Prusias şehrini de kendi safına katmıştır.[152] Bunun üzerinde David ile Latin İmparatorluğu anlaşmış, Latin ordusu yardım için Nikomedia üzerine yürümüş ve Herakleia Pontika

[147]Bizans'ta önemli mevkilerde (preator, logothetes tou dromou gibi) görev yapmış, Bukallerion theması doğumlu Nikephoritzes, 1078 yılında bir ayaklanmaya karışmış, İmparator Nikephoros Botaneiates'in (1078-1081) imparator ilan edilmesinden sonra başkentten kaçıp Herakleia Pontica'ya gitmiş, kenti kuşatan Roussel de Bailleul'a sığınmış, ancak bu olaylar sonucunda kentte hapsedilmiştir. İmparator II. Ioannes Komnenos'un (1118-1143) kardeşi Isaakios Komnenos da 1140 civarında Herakleia Pontica'ya sürgün edilerek hapsedilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. I. Demirkent (1992). *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 30, 242.

[148]Işıltan, **a.g.k.,** 1995, 126; İ. Sarı (2017). *Büyük Türk Savaşları*. Antalya: Noktaekitap, s. 26.

[149]Bu kuşatmadaki Türk güçlerinin hangi beylik veya devlet olduklarına dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Işıltan, **a.g.k.,** 1995, s. 137.

[150]Belke, **a.g.k.,** 1996, 91; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 64-65.

[151]1205 yılında, İmparator I. Aleksios Megas Komnenos (1205-1222) tarafından Trabzon Rum İmparatorluğu kuruldu. Hemen ardından kardeşi hem general hem ortak imparator sıfatına sahip David Komnenos (d. 1184-ö. 1212) Karadeniz'ın Herakleia Pontica'ya kadar olan sahil şeridini ele geçirmiştir. Yani çalışma bölgesindeki Kromna, Amastris, Tios ve Herakleia Pontica gibi kentler Trabzon Rum İmparatorluğu'nun eline geçti. David Komnenos'un Herakleia Pontica'da imar faaliyetlerinde bulunduğu ve surları güçlendirdiği, kentteki bir kulede yer alan 1206-1207 tarihli onarım yazıtından anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Leonhard, **a.g.k.,** 1915, 352; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 29; Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 13; Belke, **a.g.k.,** 1996, 92; Umar, **a.g.k.,** 2007, 25.

[152]Belke, **a.g.k.,** 1996, 93-94.

fethi gecikmiştir. 1211 yılında Theodoros Laskaris, Paphlagonia bölgesindeki kıyı kentlerini tekrardan ele geçirmiştir.[153]

Nymphaeum Anlaşması (1261) ile Karadeniz ticareti Cenevizlilerin eline geçmeye başlamıştır.[154] Bir süre sonra Cenevizlilerin Amastris başta olmak üzere Dia ve Güzelcehisar kalelerini ele geçirdikleri bilinmektedir, ancak bu egemenliğin hangi tarihte başladığı kesin olarak bilinmemektedir.[155] Amastris'teki Boztepe surlarında "Palailogos" adının okunabildiği bir onarım yazıtı, bölgedeki yerleşimlerin Geç Bizans Dönemi'nde halen Bizans egemenliğinde olduğunu göstermektedir.[156]

Geç Bizans Dönemi'nde bölgenin iç kesimleri büyük oranda Türk egemenliğine girmiş, kıyı kentlerinde Ceneviz hakimiyeti başlamıştır. İmparator Mikhael Palailogos (1259-1282) döneminde, 1267 civarında Herakleia Pontika, Tios, Kromna ve Amastris gibi kentlere ulaşmak için sadece deniz yolunun kullanıldığı belirtilmektedir. Bu durum iç bölgelerin Türk hakimiyetinde olduğuna işaret etmektedir.[157].

14. yüzyılda Kuzeybatı Anadolu'da; Kastamonu ve çevresinde Candaroğulları, Ankara ve çevresinde Ahiler, Bithynia doğusu ve Paphlagonia'nın batısında Bizans, Ceneviz ve Osmanlı Beyliği egemendi. Bu dönemde sadece Amastris ve Herakleia Pontika gibi liman kentleri Bizans İmparatorluğu hakimiyetindeydi.[158]

1308-1335 tarihleri arasında Amastris muhtemelen Cenevizlilerin kontrolüne geçmiştir. Bu tarihlerde Cenevizliler, Bizans donanmasının zayıflığından faydalanarak İlhanlılar ile Amastris ve Samsun'da kolonilerini korumak için anlaşma imzalamışlardır.[159] 1348-1349 yılında Cenevizlilerin Bizans idaresindeki Herakleia Pontika'yı ele geçirdiği, donanmayı yaktıkları ve ticaret gemilerini ele geçirdikleri ileri sürülmektedir.[160] 1329 yılındaki Pelekanon ve Philokrene Savaşları'ndan sonra Osmanlı'nın Bithynia'daki hakimiyeti güçlenmiş, 1338 yılında Nikomedia'nın alınmasıyla Herakleia Pontika dışında Bithynia toprakları tamamen Osmanlı Beyliği'ne

[153]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 32-36; Leonhard, **a.g.k.,** 1915, 352; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 29; Belke, **a.g.k.,** 1996, 94;
[154]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 30; Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 14; Belke, **a.g.k.,** 1996, 96; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 47; Norwich, **a.g.k.,** 2013c, 192; I. N. Koukouni (2011). *"Capitania Valisso Castrum Dicti Loci": Settlement Patterns and Defence on Northern Chios, 9TH-16TH Centuries.* Yayımlanmamış Doktora Tezi. Birmingham: University of Birmingham, Institute of Archaeology and Antiquity, s. 210.
[155]Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 14; Belke, **a.g.k.,** 1996, 94; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 68.
[156]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 30; Belke, **a.g.k.,** 1996, 97-98; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 47-48.
[157]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 30; Belke, **a.g.k.,** 1996, 96; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 66-67; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 47; Norwich, **a.g.k.,** 2013c, 192.
[158]Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 66-67.
[159]Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 50.
[160]Belke, **a.g.k.,** 1996, 100.

geçmiştir.[161] 14. yüzyıl ortalarında Dia ve Amastris, Cenevizlilerin kontrolündedir.[162] 14. yy. ikinci yarısında Herakleia Pontika'nın stratejik önemi artmış, Karadeniz kıyısındaki yerleşimler arasında önemli bağlantı noktası haline gelmiştir.[163] 1319-1324-1349 yılları kayıtlarında da şarap tüccarı kayıtları vardır.[164] 1363 tarihli kayıtlarda, Herakleia kenti limanında Bizans ve Cenevizli şarap, sabun, elma ve kestane tüccarları vardır.

1360 yılında Osmanlı Devleti'nin Herakleia Pontika'yı ele geçirdiği ve böylece Bizans'ın bölgedeki hakimiyetine son verildiği ileri sürülmektedir. 1404 yılında bölgeye gelen Clavijo, bölgedeki Rumlardan aldığı bilgiler doğrultusunda Herakleia Pontika'nın 30-40 yıl önce (birkaç on yıl önce) imparator tarafından Osmanlı Devleti'nde satıldığını belirtir.[165] Bu bilgiye göre şehrin 1360-1370 yılı civarında Osmanlı'nın eline geçtiği söylenebilir. Herakleia Pontika'da Bizans hakimiyeti sona erse de Hıristiyanların kentte yaşamaya devam ettiği bilinmektedir. 1365-1387 yılları arasında Hıristiyan nüfus yoğun olarak şehirde yaşamış, 1404 yılına kadar olan süreçte ise Amastris başta olmak üzere başka şehirlere göç etmişlerdir.[166]

Geç Bizans Dönemi başlarında, imparatorluğun bölgedeki egemenliği zayıflamış, 14.-15. yüzyılda kent ve yerleşimlerde Ceneviz ve Türk hakimiyeti başlamıştır. Bu tarihlerde Amastris kentiyle, Dia, Parthenios, Kromna ve Güzelcehisar Kalesi gibi bazı kale ve yerleşimlerin Ceneviz egemenliğine, iç bölgelerin tamamıyla Türk hakimiyetine girdiği düşünülmektedir.[167]

1459 yılında, Amasra Kalesi'ndeki asker sayısı 30'a kadar düşürülmesi, kentin fethedilmesi yolunu açmış, 1459-1461 yılında Fatih Sultan Mehmet, şehri karadan ve denizden kuşatmıştır. Kuşatma başlangıcında Amasra garnizonunun teslim olmasıyla bölgedeki son Hıristiyan kalesi ortadan kaldırılmış ve bölgedeki toprakların tamamı Osmanlı Devleti himayesine girmiştir.[168]

---

[161]Shukurov, **a.g.k.,** 2016, 141-143.
[162]Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 68.
[163]K. P. Matschke (2002). Commerce, Trade, Markets, and Money: Thirteenth-Fifteenth Centuries. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* içinde (s. 771-806). Vol. 2, Washington D.C.: Dumbarton Oaks, s. 783.
[164]Shukurov, **a.g.k.,** 2016, 181.
[165]Markham, **a.g.k.,** 1859, 56; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 31; Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 14; Belke, **a.g.k.,** 1996, 100.
[166]Belke, **a.g.k.,** 1996, 100.
[167]Hill ve Crow, **a.g.k.,** 1993, 20; Belke, **a.g.k.,** 1996, 100; Crow, **a.g.k.,** 2017, 393.
[168]Leonhard, **a.g.k.,** 1915, 354; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 33-35; Belke, **a.g.k.,** 1996, 101-102; Norwich, **a.g.k.,** 2013c, 19.

2.2.3. Kilise Tarihi

Bölgenin Erken Hıristiyanlık tarihine ilişkin pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Bazı kaynaklarda Havari Andreas'ın Pontus ve Paphlagonia kıyılarında vaazlar verdiği ve bu bölgede Hıristiyanlığı yaydığı ileri sürülmektedir.[169] Havari Andreas, bölgede bulunduğu süreç içerisinde, Herakleia Pontika'da Eustakeos'u takdis ederek piskopos ilan etmiş ve Byzantion'a göndermiştir. Bu sebepten dolayı Konstantinopolis piskoposu her takdis edildiğinde, başına önce Herakleia Pontika metropoliti elini koymuştur.[170]

Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı 1.-2. yüzyılda, Batı Karadeniz Bölgesindeki yerleşimler Pontus-Bityhnia eyaletine bağlıdır. MS I. yy. sonu-II. yy. başında Pontus-Bithynia eyaletinde, Plinius Caecilius Secundus (Genç Plinius) adında bir valinin görev yapmış ve görevde bulunduğu süreçte Hıristiyanlığın yayılmasını engellemeye çalışmış, hatta halka zulmetmiştir.[171] Kaynaklarda İmparator Traianus döneminin son zamanlarında Amastris'te paganlar ile Hıristiyanlar arasında mücadelelerin yaşandığı ve Hıristiyanlara işkenceler yapıldığı da belirtilmektedir.[172]

Bölgedeki ilk kilise örgütlenmesinden biri olan Amastris Kilisesi ilk olarak 170-190 yılları arasında Piskopos Palmas tarafından kurulmuştur.[173] 2. yüzyılın ikinci yarısında Amastris Piskoposu Palmas, Pontus'da düzenlenen bir sinoda başkanlık yapmıştır.[174] 2. yüzyıl sonlarında bölgede Hıristiyanlığın yayılması hızlanmıştır.[175]

4. yy. başında Amastris'te, Amastris'li Iakinthos ve Herakleia Pontika'da Theodore Stratelates *martyr* (şehit) edilmiştir.[176] Theodore Stratelates, İmparator Licinius

---

[169]IX. yüzyılda yaşamış Keşiş Epiphanius ve Niketas Paphlagon, Havari Andreas'ın Herakleia Pontica ve Amastris gibi kentlerde Hıristiyanlığı yaymak amacıyla vaaz verdiğini vitalarda yazmışlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Schultze, **a.g.k.,** 1922, 194; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 22; Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 13; Belke, **a.g.k.,** 1996, 103; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 31;

[170]Bijişkyan, **a.g.k.,** 1969, s. 22.

[171]Mitchell, **a.g.k.,** 1995b, 37-38; Belke, **a.g.k.,** 1996, 103-104.

[172]Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 31.

[173]Corinthoslu Dionysios, 170 yılı civarında Pontus piskoposluklarına mektuplar yazmıştır. Bu mektuplardan biri Amasra Kilisesi'ndeki Piskopos Palmas'a gönderilmiştir. Amastris bu dönemde Roma İmparatorluğu sınırlarındaki az sayıdaki piskoposluklardan biridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Kippis (1815). *The Works of Nathaniel Lardnerr, D.D.in Five Volumes.* Book 2, Part 2, London: T. Bensley, s. 352.; Schultze, **a.g.k.,** 1922, 194-195; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 23; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 31.

[174]Dionysios'un gönderdiği bir başka mektupta ise 196 yılı civarında Pontus'da toplanan bir sinoda, o dönemin en yaşlı piskoposu olması nedeniyle Amastris Piskopos Palmas'ın başkanlık ettiğinden bahsedilmektedir. Kippis, **a.g.k.,** 1815, 439; Schultze, **a.g.k.,** 1922, 194-195; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 23.

[175]Ortaç, , **a.g.k.,** 2019b, 43.

[176]Iakinthos Amasra'da doğmuştu ve gençlik çağında dini eğitim olup Hıristiyanlara vaazlar vermeye başlamıştır. Iakinthos, Amasra'da paganların saygı duyduğu ve tapındıkları bir lotusu parçalayıp pagan tanrılarının aleyhinde konuşmuştur. Bunun üzerine pagan halk tarafından Amastris'in Roma valisi Kanstrisios'a şikayet edilmiştir. Bu olayların sonucunda Iakinthos işkenceye maruz kalarak şehit edilmiştir. Sakaoğlu kitabında bu olay hakkında detaylı bilgilere yer vermiştir. Cesedi Hıristiyanlar tarafından Küçük

(MS 307-324) döneminde, Herakleia Pontika'ya *stratelates* (Askeri komutan derecelerinden biri) olarak atanmıştır. Burada Hıristiyanlığı benimsemiş, kentteki değerli pagan heykellerini evinde toplamış ve parçalayarak Hıristiyan ahaliye dağıtmıştır. Bunun üzerine işkence edilip çarmıha gerilerek öldürülmüştür.[177]

4. yy. ilk yarısında, bölgenin kilise yönetimi, Paphlagonia ve Bithynia olmak üzere ikiye bölünmüştür. Bu dönemde gerçekleşen Ökümenik konsillere bölgedeki bazı piskoposluklar temsilciler göndermiştir. 325 yılında düzenlenen ve ilk Ökümenik konsil olan I. İznik Konsili'ne Paphlagonia'dan Pompeiopolis, Ionopolis ve Amastris, Bithynia bölgesinden Prusias kenti katıldığı bilinir.[178] Bu konsilde Amastris, Piskopos Eupsychios, Prusias ad Hypium ise Piskopos Georgios tarafından temsil edilmiştir (Ek 5).[179] Bu dönemde bölgede başka piskoposluk ve metropolitliklerin olduğu bilinir, ancak bunların konsile katılıp katılmadıklarına dair herhangi bir bilgi yoktur. 381 tarihli 1. Konstantinapolis Konsili'ne bölgedeki piskoposluk ve metropolitliklerden katılım olmadığı anlaşılmaktadır.

4.-5. yüzyılda, imparatorluk genelinde etkili olan Arianusçuluk ve Monofizit akımlarında Honorias ve Paphlagonia pek fazla yer almamıştır.[180] Bu akımlar yerine, Bizanslı yazarlardan Sozomenos ve Socrates'in verdiği bilgilerden de anlaşılacağı üzere, 4. yüzyılda Paphlagonia ve Honorias'ta Novatyan Mezhebi yaygınlık kazanmıştır. 4. yüzyılın ikinci yarısında Novatyanlar imparatorlukta önemli güç haline gelmiş, bu dönemde Gangra Piskoposu Hypatios'u martyr etmişlerdir. Bu süreçte, Paphlagonia-Bithynia sınırındaki Mantineion, Novatyan Mezhebinin merkezi durumundadır. İmparator 2. Konstantius (337-361) zamanında, İstanbul Başpiskoposu 1. Makedonios (342-346 / 351-360), bu bölgedeki Novatyanları Ariusçu yapmak için uğraşmış, buna karşı Novatyanlar isyan ederek bölgede karışıklık çıkarmış, bu isyan sonunda çoğu öldürülmüştür.[181]

İmparator 1. Theodosius (379-395) veya İmparator 2. Theodosius (408-450), Bithynia'nın doğusu ve Paphlagonia'nın batısından bazı kentler dahil edilerek Honorias Eyaleti kurulmuştur. Ioannes Malalas bir mektubunda, 5. yy. başlarında Honorias Bölgesi

---

Tepe yamacında bir yere gömülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eyice, **a.g.k.,** 1965, 23; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 31;

[177]Bijişkyan, **a.g.k.,** 1969, s. 22.

[178]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 195; Belke, **a.g.k.,** 1996, 105-106.

[179]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 215, 235; Honigmann, **a.g.k.,** 1939, 46; .Eyice, **a.g.k.,** 1965, 24; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 38.

[180]Belke, **a.g.k.,** 1996, 106.

[181]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 197; Mitchell, **a.g.k.,** 1995b, 97; Belke, **a.g.k.,** 1996, 104-105.

metropolitliğinin Herakleia Pontika olduğunu belirtmiştir. 431 Efes Konsili, 451 Kadıköy Konsili metinleri ve kaynaklara göre Honorias metropolitliği Klaudiopolis, piskoposlukları ise Hadrianopolis, Herakleia Pontika, Crateia, Prusias ve Tios'tur.[182] Notitiae Episcopatum'a göre Herakleia Pontika, kilise derecesinde ikinci sırada yer alır.[183] Paphlagonia Kilisesi'nin metropolitliği Gangra, piskoposlukları ise Dadybra, Amastris, Ioniopolis, Pompeiopolis ve Sora'dır.[184] 451 Khalkedon Konsili'nde Paphlagonia metropolitliği Pompeiopolis'dir. 6. yüzyılda Pompeiopolis otokefal olmuş, Amastris metropolitliğe yükselmiştir.[185]

5. yüzyılda gerçekleşen konsillere bölge kiliselerinin yoğun katılımı söz konusudur. 431 tarihli Efes Konsili'ne, Klaudiopolis metropolitliği, Herakleia Pontika ve Krateia piskoposlukları temsilciler göndermiş, Krateia Pispokopos Epishanius ve Herakleia Pontika Piskopos Eusebios tarafından temsil edilmiştir. Bu konsilde diğer piskoposlukları kimlerin temsil ettikleri veya katılıp katılmadıkları bilinmemektedir.[186] 451 tarihli I. Khalkedon Konsili'ne tüm metropolit ve piskoposluklar katılmıştır. Bu konsilde Klaudiopolis'i metropolit Kalogeros, Amastris'i Piskopos Themistos'u temsilen Philotimos, Herakleia Pontika'yı Piskopos Theodoros, Dadybra'yı Piskopos Polychronius, Tios'u Piskopos Agragmonios, Prusias ad Hypium'u Piskopos Olympios veya onun adına Modestios ve Krateia'yı Genethios adına başrahip Eulogios temsil etmiştir.[187]

535 yılında bölgenin idari sistemi yeniden düzenlenmiş, Honorias eyaleti ortadan kalkmış, şehirleri yeniden Paphlagonia ve Bithynia eyaletlerine bağlanmıştır. Bununla birlikte Honorias Kilisesi'nin varlığı devam etmiş ve piskoposluk merkezleri bu kiliseye bağlı kalmıştır.[188] 6. yüzyılda, bölge kiliseleri bazı konsil ve sinodlara temsilciler göndermiştir. 518 yılında İstanbul'da düzenlenen sinoda Klaudiopolis'ten Piskopos Hypatios, Tios'tan Piskopos Andreas, Krateia'dan Piskopos Platon katılmış, Patrik 2.

[182]Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 12; Belke, **a.g.k.,** 1996, 105-107; J. M. Hussey (2010). *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*. New York: Oxford University Press, map 3.
[183]Jones, **a.g.k.,** 1971, 537.
[184]Bingham, **a.g.k.,** 1843, 99; Katolik Kilisesi [KK] (1924). *Acta consiliorum oecomenicorum: iussu atque mandato Societatis Scientiarum Argentoratentis*. (Ed: E. Schwartz), Berlin: Walter de Gruyter, C. II, s. 97-99; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 135.
[185]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 24.
[186]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 221; Belke, **a.g.k.,** 1996, 211, 239; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 38.
[187]Mansi, **a.g.k.,** 1779, 424; Bingham, **a.g.k.,** 1843, 99; Schultze, **a.g.k.,** 1922, 208, 218, 223, 225, 231, 235; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 24; Belke, **a.g.k.,** 1996, 186.
[188]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 198; Belke, **a.g.k.,** 1996, 107;

Ioannes'in (518-520) *anaphora*sını (Ökaristi'de yapılan dua metni) imzalamışlardır.[189] 536 tarihli İstanbul Sinod'una Amastris'ten Piskopos Asterios, Tios'tan Piskopos Eugenios, Herakleia Pontika'dan Piskopos Epiphanios ve Krateia'dan Piskopos Abraamios katılmıştır.[190] Aynı tarihte Klaudiopolis piskoposu Epiktetos'un, Trabzon'lu Anthimos'la İstanbul'da bir görüşmesi olduğu bilinir, ancak sinoda katılıp katılmadığı belirsizdir.[191] 553 tarihli 2. Konstantinopolis Konsili'nde, Krateia'yı Piskopos Diogenes, Dadybra'yı Piskopos Kyrion temsil etmişlerdir.[192]

6.-7. yüzyıllar bölge kilisesi tarihi için oldukça önemlidir, bu dönemde bölgede birçok aziz yaşamış ve önemli olaylar cereyan etmiştir. 6. yy. ilk yarısında Hadrianopolis'te doğmuş Aziz Alypius Stylites, Bizans tarihindeki az sayıda sütuncu (stylit/çileci) azizlerden biridir. Gençlik yıllarında farklı bölgelere gidip eğitimler alarak asketizmi benimseyen aziz, 6. yy. ikinci yarısında, memleketi Hadrianopolis'e dönmüş ve bir sütun üzerinde inzivaya çekilmiştir. İnzivası sürecinde, bu sütunun etrafına biri keşiş, diğeri rahibelerin kullanımına tahsis edilen çifte manastır kurulmuştur.[193] Bu manastır Anadolu'da kurulan ilk çifte manastır olması bakımından önem taşımaktadır.

640 yılı metropolitlikler sıralamasında Honorias metropolitliği Klaudiopolis 16. ve Paphlagonia metropolitliği Gangra 15. sıradadır.[194] 7. yüzyılda gerçekleşen konsillere bölge kiliselerinin yoğun katılımı söz konusudur. 680-681 yılı 3. Konstantinopolis Konsili'nde, Amastris Piskopos Komatas adına Diyakoz Heraklius (Iriarkhos-Irenarkhos), Tios Piskopos Longinos, Dadybra Piskopos Phokas, Prusias ad Hypium Piskopos Domitios ve Krateia Georgios tarafından temsil edilmiştir.[195] Bu konsile Modrene piskoposluğunun da katıldığı bilinir, ancak kim tarafından temsil edildiği belirsizdir.[196] 691-692 yılında İstanbul'da düzenlenen in Trullo Konsili'ne (Penthekte Sinodu-Quinisext Konsili), Amastris'ten Piskopos Zoilos'u adına Diyakoz Georgios (Gregorios), Dadybra'dan Piskopos Phokas ve Krateia'dan Georgios katılmıştır.[197]

---

[189]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 222, 225; Belke, **a.g.k.,** 1996, 239.
[190]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 215, 227, 232; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 24; Belke, **a.g.k.,** 1996, 239; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 38.
[191]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 223.
[192]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 208, 227; Belke, **a.g.k.,** 1996, 239.
[193]Belke, **a.g.k.,** 1996, 113.
[194]Jones, **a.g.k.,** 1971, 538.
[195]Belke, **a.g.k.,** 1996, 186, 239; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 38; B. Öztürk (2008). Kuruluşundan Bizans Devri Sonuna Kadar Tios Antik Kenti, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 128, s. 70.
[196]Jones, **a.g.k.,** 1971, 537.
[197]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 24; Belke, **a.g.k.,** 1996, 186, 239; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 38.

7. yy. sonlarında, 695 yılı civarında Amastris'te yaşanan bir olay da bölge kilisesi için oldukça önemlidir. 695 yılında gerçekleşen bir isyan sonucunda tahttan indirilerek Chersones'e (Kırım) sürgüne gönderilen devrik imparator 2. Iustinianus, gemisinin fırtınaya yakalanması sebebiyle Amastris'e sığınmıştır. Bu süreçte, kentteki bir adada (Amasra Tavşan Adası) münzevi hayat süren Keşiş Cyros, devrik imparatorla görüşme fırsatı yakalamış ve ona tekrar tahta gececiğini müjdelemiştir. Bir rastlantı sonucunda 2. Iustinianus 706 yılında tekrardan tahta geçmiş ve kendine bu müjde veren keşişi patriklik makamına getirmiştir. Patrik Cyros, 706-711 yılları arasında patriklik görevini yürütmüş ve muhtemelen görevi sona erdikten sonra Amastris'e geri dönmüştür.[198]

8. yüzyılda boyunca, sonradan aziz ilan edilmiş din adamlarının bölgede yoğun faaliyetleri görülmektedir. Bu devrin bölgedeki en önemli din adamı Amastris *oikonomos*u olarak görev yapan George'tur. Amasra'lı Aziz George, Amastris yakınlarındaki Kromna'da (Kromnenon), 8. yy. ortalarında, soylu bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmiş, küçük yaşta kilise eğitimine girerek asketizmi benimsemiştir. Amasra yakınlarındaki Agrioserica Dağı'nda münzevi bir hayat sürerken önce keşiş, sonrasında rahip olmuştur. Ardından Bonyssa Manastırı'na başrahip olarak atanmış, 790 yılında Patrik Tarasios (784-806) tarafından, Amastris piskoposluğuna getirilmiştir. Aziz George, İmparator 6. Konstantinus (780-797) ve 1. Nikephoros (802-811) dönemlerinde, piskopos olarak görev yapmıştır. Piskopos George, 796-799 tarihleri arasında, Amastris'e kadar ulaşan bir Arap saldırısında, kenti ve halkı surların içinde başarıyla korumuştur. Bu saldırının Halife Harun Reşid (786-809) döneminde, Abdülmelik'in komutanlık yaptığı küçük bir ordu tarafından yapıldığı düşünülmektedir.[199] Bu olaydan sonra George, Gangra metropolitliğinden ayrılmak için çaba göstermiş, kenti savunmadaki başarısı, piskoposluk görevini başarıyla yerine getirmesi ve sıkı bir ikonaklast olması sebepleriyle, Amasra otokefal unvanı almıştır. Bazı kaynaklara göre George'un İmparator Nikephoros'un danışmanı olduğu ileri sürülmektedir.[200] George'un imparatorun danışmanı olup olmadığı bilinmese de 805 yılında İmparator 1. Nikephoros tarafından Halife Harun Reşid'e gönderilen elçilik heyetinde yer aldığı bilinmektedir. Bu heyette Synada metropoliti Mikhael, muhtemelen Bithynia Bölgesinde bulunan Goulaion

[198]Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 39; Hussey, **a.g.k.,** 2010, xxxi.
[199]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 24-25; Hill ve Crow, **a.g.k.,** 1993, 23; Belke, **a.g.k.,** 1996, 107; Kazdhan ve Talbot, **a.g.k.,** 1998, 43; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 40.
[200]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 25; Brandes, **a.g.k.,** 1989, 137-138; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 41; N. M. E. Cheikh (2012). *Arapların Gözüyle Bizans*. İstanbul: ALFA, s. 99.

Manastırı başrahibi Peter ve Amasra *oikonomos*u George yer almıştır.[201] Amastris'in ve Aziz George'un adı, 8. yüzyılda Trebizond'da gerçekleşen bir olaya da konu olmuştur. Trebizond'da Amastrisli tüccarlar dolandırıcılıkla suçlanıp ölüme mahkum edilmiş, Aziz George şehirden hemen çıkıp Trabzon'a giderek tüccarları kurtarmıştır.[202] 802 veya 807 yılında ölen Piskopos, Ortodoks Kilisesi'nde aziz ilan edilmiştir, Ortodoks takviminde 21 Şubat günü yortusu kutlanır.

8. yüzyıl Paphlagonia'da ön plana çıkan azizlerden biri Amnia'lı Aziz Philaretos'tur. Azizin vitasında, Bizanslılar adına bu topraklarda Araplara karşı başarı sağladığı anlatılmaktadır. Vitada, 7. yüzyılda Sasaniler tarafından tahrip edilen kiliseleri, 8. yüzyılda azizin onarttığı ya da yeniden inşa ettirdiği de belirtilmektedir.[203] Bölge tarihinde adı geçen bir diğer aziz Gotthia'lı Aziz Ioannes'tir. 780-790 yılları arasında Aziz Ioannes'in bir süre Amastris'te yaşadığı ve burada vefat ettiği bilinir. Gotthia'da piskoposu olan Ioannes, 780'li yıllarda meydana gelen birtakım olaylar sonucu kenti ve piskoposluğunu terk etmek zorunda kalmış ve kendi tabiri ile İsa'nın sevgili şehri Amastris'e kaçmıştır. 791 yılı civarında burada vefat eden azizin bedeni, Amastrisli Aziz George tarafından bir lahite konulup gemiye yüklenerek Kırım'daki Parthenitai'ye taşınmıştır.[204].

8. yy. kaynaklarında adı geçen Mantineion'daki çifte manastır Honorias Bölgesi dini tarihinde önemli yer tutar. 8. ilk yarısında doğmuş Azize Anthusa, Mantineion Manastırı'na gelerek, burada Keşiş Sissinus'un himayesi girmiş, bir süre sonra burada kadınlar için Azize Anna Şapeli'ni inşa ettirmiştir. Zamanla Mantineion'daki manastıra ilgi artmış, Mantineion Gölü'ndeki adaya ve gölün kıyısına biri Theotokos Meryem'e, diğeri Kutsal Havariler'e adanmış iki kilise inşa edilmiş ve Mantineion'da çifte manastır oluşturulmuştur. Mantineion Çifte Manastırı'nın kurucu ve başrahibesi Azize Anthusa'dır. Bazı kaynaklarda manastırın adı Mantineion Azize Anthusa Manastırı olarak geçmektedir. 5. Konstantinus (741-775) zamanında, Anthousa ve yeğeni ikonodül (İkona taraftarı/tasvir hizmetkarı) olmaları sebebiyle işkence görmüş, ardında Mantineion'a sürgün edilmişlerdir. 756-757 yıllarında, 5. Kontantinus, Araplara karşı sefere çıkarken, Mantineion'da kamp kurmuş, bu sırada manastır keşişlerinden üçüncü

[201]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 26; Turtledove, **a.g.k.,** 1982, 163; Theophanes, **a.g.k.,** 1997, 662.
[202]Brandes, **a.g.k.,** 1989, 130.
[203]Belke, **a.g.k.,** 1996, 72-73, 108.
[204]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 26; G. Huxley (1978). On the Vita of St John of Gotthia. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 19 (2), s. 161-169.

karısı Eudokia'dan sağlıklı bir ikizi olacağına dair bir müjde almıştır. Bunun üzerine imparator manastırın yöneticisi Anthusa'yı affetmiş, manastıra yardımlarda bulunmuş ve hediyeler göndermiştir.[205]. Anthusa'nın 771 yılı civarında vefat ettiği kabul edilir. Bu tarihten sonra manastırın faaliyetleri hakkında bilgiye rastlanılmamıştır.[206]

787 yılında gerçekleşen 2. İznik Konsili bölgenin kilise tarihi açısından oldukça önemlidir. Konsile Amastris'ten Piskopos Georgios, Tios'tan Piskopos Mikhael, Herakleia Pontika'dan Ioannes, Dadybra'dan Niketas, Prusias ad Hypium'dan Piskopos Theophilos veya Bardas, Klaudiopolis'ten Niketas ve Krateia'dan Konstantinus katıldığı bilinir.[207] Bu konsilde bölgede etkin olan çifte manastır anlayışı kınanmış ve yasaklanmıştır.[208]

9. yy. bölgenin dini tarihi açısından oldukça hareketli geçmiştir. Bu yüzyılda bir ya da birkaç defa Batı Karadeniz sahilindeki bazı kent sakinleri, Vareng saldırılarına uğramıştır.[209] Aziz George'un vitasında, 9. yüzyılın ikinci yarısında Amastris'e saldıran ve kenti yakıp yıkan Varengler'in, talan etmek için Aziz George'un mezarını açtıkları ve felç oldukları aktarılır. Varenglere Hıristiyanlığı kabul etmeleri ile sağlıklarına kavuşacakları bildirilmiş ve Varengler Hıristiyanlığı kabul edip saldırılarına son vermişlerdir.[210] Her ne kadar vitada anlatılan olaylar abartılı olsa da 9. yy. içerisinde Batı Karadeniz sahili ile Konstantinopolis'in birkaç defa Vareng saldırılarına uğradığı, 9. yy. sonlarına doğru Hıristiyanlığı benimsedikleri ve başkentte seçkin askeri birlikler olarak görev yaptıkları bilinmektedir.

9. yüzyılda, bölgedeki bazı piskoposlukların ikona taraftarı olmaları sebebiyle imparatorluk ve Konstantinopolis Patrikliği ile anlaşmazlık yaşadığı bilinmektedir. Kaynaklara göre ikona taraftarı olan Prusias ad Hypium piskoposu Pauolos cezalandırılmış ve Olympus ad Bithynia'ya (Bursa) sürgüne gönderilmiştir.[211] Bu yüzyılın sonlarında doğru bölge kiliselerindeki din adamları, Konstantinopolis'te

[205]Belke, **a.g.k.,** 1996, 114-115; Kazdhan ve Talbot, **a.g.k.,** 1998, 22.
[206]Belke, **a.g.k.,** 1996, 115-116; Kazdhan ve Talbot, **a.g.k.,** 1998, 23.
[207]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 24; J. Darrauzès (1975). Listes Épiscopales du Concile de Niceé (787). *Revue des études Byzantines,* 33, s. 42; Darrauzès, **a.g.k.,** 1992, 91; Belke, **a.g.k.,** 1996, 186, 239, 265.
[208]Belke, **a.g.k.,** 1996, 115-116.
[209]Batı Karadeniz ve Amastris'i etkileyen bu saldırıların net tarihi bilinmemektedir. Araştırmacılar daha çok bu saldırıların 860 yılı civarında olduğunu ileri sürmektedir. W. Treadgold'a göre Karadeniz'deki Paphlagonia ve Chaldia'da iki yeni askeri vilayet kurulmasının sebebi Vareng saldırılarıdır. Araştırmacı bu iki themanın kuruluş tarihinden yola çıkarak saldırıların 818-819 yıllarında olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazdhan ve Talbot, **a.g.k.,** 1998, 44.
[210]Hill ve Crow, **a.g.k.,** 1993, 23; Kazdhan ve Talbot, **a.g.k.,** 1998, 43.
[211]Belke, **a.g.k.,** 1996, 108.

gerçekleşen konsil ve sinodlara katılmıştır. 869 tarihli Konstantinopolis Konsili'nde, Amastris Metropolit Stephanos, Herakleia Pontika Piskopos Konstantitios, Dadybra Piskopos Christophoros, Prusias ad Hypium Piskopos Konstantinus ve Krateia Basileios tarafından temsil edilmiştir.[212] 879 yılında düzenlenen Konstantinopolis Sinod'una, Prusias'tan Piskopos Leon ve Krateia'dan Basileios ve Amastris'ten Eudokimos katılmıştır.[213]

Orta Bizans Dönemi'nde Paphlagonia ve Honorias'da manastır kuruluşlarının yer aldığı iki yer (dağ) adı öne çıkmaktadır. Bunlardan biri, Athos Dağı ve Olympos Dağı gibi büyük manastırların kurulduğu lavralar ile eşleştirilen, Honorias-Bithynia sınırındaki Kyminas Dağı'dır. Diğeri ise Pontus-Paphlagonia sınırında yer alan Khyrse Petra'dır. İmparator 1. Romanos Lekapenos (920-944) dönemindeki kaynaklarda her iki manastırdan bahsedilmektedir. [214]

Kymminas Lavrası, Mikhael Maleinos (894-961) tarafından kurulmuştur. Mikhael Maleinos, Kapadokya kökenli, Bizans aristokrasisi ve ordusunda hatırı sayılır bir yere sahip olan Maleinos ailesine mensuptur. 894 civarında, Manuel Maleinos adıyla doğduğu bilinir. Bizans ordusunda görev yapmış General Konstantine Maleinos'un kardeşi, İmparator 2. Nikephoras Phokas'ın da amcasıdır. Gençlik yıllarında İmparator 6. Leo (886-912) ile arası açılmış, 18 yaşında Honorias'taki Kyminas Dağı'na giderek Ioannes Heladistes'ten eğitim almıştır. Eğitimini tamamlaması sonrasında keşiş olmuş ve kendisine Mikhael adı verilmiştir. Mikhael Meleinos, 925 yılında Kyminas Dağı yakınlarında bir manastır kurmak için toprak satın almış ve sonrasında bu bölge lavraya dönüşmüştür.[215]

Bizans tarihinde önemli yere sahip Athos lavrasının kurucusu Athanasios (920-1003) da Kyminas Lavrası'nda yetişmiş din adamlarından biridir. 952-958 tarihleri arasında, Genç Keşiş Abraamios (Trabzonlu Abraham) adıyla tanınan Athanasios, Kyminas Lavra'sına katılmış, burada yaklaşık dört yıl Mikhael Maleinos'tan eğitim almış, manastır hayatını benimseyerek Athanasios adını almıştır. 963 yılı civarında, Kyminas Dağı Lavrasını model alarak Athos Dağı'ndaki Büyük Lavra'yı kurmuştur. [216]

---

[212]Belke, **a.g.k.,** 1996, 186, 265; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 43.
[213]Belke, **a.g.k.,** 1996, 239, 265.
[214]Belke, **a.g.k.,** 1996, 114.
[215]L. Petit (1903). *Vie et Office de Michel le Maléinote, suivis du traité ascétique de Basile le Maléinote*, Paris: Librairie A. Picard et fils, s. 17-19; M. Kaplan (1995). *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle: Propriété et exploitation du sol*. Paris: Puplications de la Sorbonne, s. 302; Lefort, **a.g.k.,** 2002, 271;
[216]Kazdhan ve Talbot, **a.g.k.,** 1998, 25-26.

1076 sonrasında bölge Bizans ve Türkler arasında sürekli el değiştirmiş ve kilise bu durumdan etkilenmiştir. Bölgedeki Hıristiyan halkın çoğunluğu bu dönemde kıyılardaki kentlere veya başkent Konstantinopolis'e göç etmiştir. Bu göçler sonrası bölgenin iç kesimlerinde yer alan Klaudiopolis, Pompeiopolis, Gangra Kiliselerinin etkinliği azalmıştır. Buna rağmen 1094 yılında Gangra'da metropolit olarak Nikephoros'un görev yaptığı bilinir, dolayısıyla 11. yy. sonlarında Gangra halen metropolitliktir. Bu sıralarda Amastris'in de metropolitlik olduğu kaynaklarda geçmektedir.[217]

11. yy. sonu-12. yüzyılda gerçekleşen Türk fetih ve göçleri, bölgedeki piskoposluklarının etkisini neredeyse durdurma noktasına getirmiştir. Türk yönetiminde kilise ve Hıristiyanlara hoşgörülü yaklaşılmış, ancak Hıristiyan topluluğun çoğu diğer bölgelere göç etmiş, dolayısıyla iç kesimlerdeki kiliseler zamanla etkisini yitirmiştir. Bu sürecin başında metropolitlik olan Klaudiopolis önce piskoposluk olmuş, daha sonra ortadan kalkmıştır. Dadybra piskoposluğu benzer şekilde 12. yy. sonlarında ortadan kalmıştır. 13. yüzyılda, muhtemelen 1214-1232 yılları arasında, Honorias'ın yeni metropolitliği Herakleia Pontika olmuştur. 1250 yılındaki bir sinodda, Niketas, Honorias Kilisesi'ni Herakleia metropoliti olarak temsil etmiştir. Bu durum Klaudiopolis'in Türklerin eline geçtiğini ve piskoposluğun sona erdiğini göstermektedir.[218] 1232 yılı civarında Paphlagonia metropolitliği Amastris'tir. Bu tarihlerde Amastris'te metropolit Nikolaos'un görev yaptığı bilinmektedir.[219] 1278 yılında metropolit Konstantinus, 1351 yılında Kallinikos, 1387 yılında Anastasius'un Amasra'da görev yaptıkları kayıtlarda geçmektedir.[220]

Anadolu Selçuklu Devleti'nin 1243 yılındaki Kösedağ Savaşı'nda Moğollara yenilmesi, bölgeye gelen Moğol akınları ve Türk göçleri sonucunda bölgedeki kilise yönetimi neredeyse sonra etmiştir.[221] Geç Bizans Dönemi'nde İmparator Andronikos Palailogos (1282-1328) zamanında Amastris'in piskoposluk listelerinde 52. sıradan 63. sıraya düştüğü bilinmektedir.[222]

14. yüzyılda Honorias Bölgesi iki piskoposluğu olan Herakleia Pontika ve Amastris etkin durumdadır. 1315-1324 yılları arasında Herakleia metropolitliğinden, ünlü Bizanslı bilim adamı Nikephoros Gregoras'ın (d. 1295-ö. 1360) öğretmeni Ioannes, İstanbul'daki

[217]Belke, **a.g.k.,** 1996, 109.
[218]Belke, **a.g.k.,** 1996, 109.
[219]Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 45.
[220]Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 45.
[221]Belke, **a.g.k.,** 1996, 108-109.
[222]Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 45.

sinoda katılmıştır. 14. yy. ortalarında doğru Herakleia Pontika metropolitliğinin etkinliği azalmıştır. 1360 yılı civarında, Herakleia Pontika'nın idaresi Osmanlı Devleti'ne geçmiş, kilise yönetimi devam etse de bu dönemde Ceneviz idaresindeki Amastris kilisesi bölgede etkin olmuştur. Bu süreçte Herakleia Pontika metropolitliğinin nüfuzu azalmış, 1387 yılında Amastris metropolitliğine bağlı bir piskoposluk olmuştur.[223]

Amastris metropolitliği, 14. yüzyılda çevresindeki piskoposlukları kenti yönetimi altında toplamıştır. Bu dönemde Amastris idaresi Ceneviz Cumhuriyeti'ne geçmiş, ancak Amastris Kilisesi Konstantinopolis Patrikliği'ne bağlı kalmıştır. 1387 yılında Amasra'da Piskopos Anastasios görev yaptığı ve 1400 yılında Amastris'de hala metropolitin ikamet ettiği bilinmektedir.[224]

Bu tarihten sonra bazı Bizans, Ceneviz ve Latin kaynaklarında Amastris metropolitliğinin adı geçmektedir. Kırım'da Ceneviz kolonisi olan Caffa'nın (Kefe) ticari kayıtlarında Amastris'in adı Samastro olarak geçmektedir. 1437 civarındaki kaynaklara göre (Basel Konsili Bildirisi) Samastro'da bir başpiskopos yaşamaktadır. 1460 yılında Amasra'nın fethedilmesinin ardından Hıristiyan nüfusun çoğunluğu Konstantinopolis'e taşınmış ve bölgedeki kilise yönetimi son bulmuştur.

[223]Markham, **a.g.k.,** 1859, 56; Belke, **a.g.k.,** 1996, 111-112.
[224]Belke, **a.g.k.,** 1996, 112; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 51.

2.3. Kent ve Yerleşimler

2.3.1. Amastris (Amasra)

Günümüzdeki Amasra ilçesinin Helenistik, Roma ve Bizans Dönemi'ndeki adı Amastris'tir. Bazı kaynaklarda Sesamos, Mastrum, Samastria, Samastra, Samastro, Samastri, Samastru, Amastrion, Amastedos ve Amastridos adıyla da anılmaktadır.[225] Paphlagonia kuzeyinde yer alan kent, tarihin her döneminde bölgenin en seçkin şehirlerden biri olmuştur. Doğu ve batısında iki limanı olması, Karadeniz sahilinden geçen ticari deniz yolu üzerinden bulunması, kentin ticari ve stratejik açıdan önemli olmasını sağlamıştır.[226] Amastris'in merkezi, şehrin akrapolü olduğu düşünülen günümüzdeki İç Kale'dir ve buradaki yerleşim Helenistik Dönem öncesinde Sesamos olarak adlandırılmıştır.[227] Helenistik ve Roma döneminde, Amastris kent sınırlarının akropolis-kara tarafındaki tepeler arasında olduğu, idari alanın doğuda Kytron, batıda Tieion, güneyde Parthenia'ya kadar uzandığı düşünülmektedir. Geç Antik Çağ ve Orta Çağ'da yerleşim akropolise doğru gerilemiş, Amastris territoriumu daralmıştır.[228]

Arrianus'a göre Amastris, Herakleia Pontika tiranı Dionysios'un karısı ve Pers İmparatoru Dareios'un kardeşi Oxyathros'un kızı Amastris tarafından kurulmuştur.[229] Ancak, arkeolojik veriler yerleşimin çok önce kurulmuş olduğunu ortaya koymuştur. Kentin Sesamos adıyla, MÖ 12. yüzyılda bir Fenike kolonisi olarak veya MÖ 7. yy. civarında Miletos kolonisi olarak kurulduğu ileri sürülür.[230]

Antik kaynaklara göre Pers kökenli soylu bir aileden gelen ve Herakleia tiranı Dionysios ile evlenen Amastris, MÖ 301 yılı civarında Sesamos, Kyteros, Kromna ve Tios kentlerini birleştirmiş ve Amastris adıyla, Sesamos merkezli yeni bir *synoikismos* kurmuştur.[231] MÖ 284 civarında, Amastris'in ölmesinden sonra, MÖ 281 civarında

---

[225]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 33; Jaubert, **a.g.k.,** 1821, 403-404; Bore**, a.g.k.,** 1840, 232; Bingham, **a.g.k.,** 1843, 99; Diest, **a.g.k.,** 1889, 69; Leonhard, **a.g.k.,** 1915, 354; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 17; Belke, **a.g.k.,** 1996, 161; Umar, **a.g.k.,** 2007, 41.

[226]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 213; V. Ruggieri (1995). *L'Architettura Religiosa nell'Impero Byzantino (fine VI-IX secolo)*. Messina: Rubbettino, s. 62; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 129.

[227]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 33; Rottiers, **a.g.k.,** 1829, 293-294; Bore**, a.g.k.,** 1840, 232; Bingham, **a.g.k.,** 1843, 99; Strabon (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)*. (Çev: A. Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 21-22.

[228]Brandes, **a.g.k.,** 1989, 124-130; Bore**, a.g.k.,** 1840, 232; Zavagno**, a.g.k.,** 2009, 129.

[229]M. Arslan (2005). *Arrianus'un Karadeniz Seyahati (Arriani Periplus Ponti Euxini)*. İstanbul: Odin Yayıncılık, s. 107-108.

[230]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 12-15; F. B. Çam, A. Bora ve H. B. Altunkayalıer (2019). Amastris (Amasra) Antik Kentinde Arkeolojik Tespitler. *TÜBA-AR*, 24, s. 171.

[231]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 33; Bore**, a.g.k.,** 1840, 232-233; Schultze, **a.g.k.,** 1922, 212. Eyice, **a.g.k.,** 1965, 17; L. Robert (1980). *A travers l'Asie Mineure. Poétes et Prosateurs, Monnaies Grecques, Voyageurs et Géographe*, Paris: de Boccard, s. 147-163; Memnon, **a.g.k.,** 2007, 15-17; Umar, **a.g.k.,** 2007, 42.

Herakleia Pontika ve Pontus Kralı 1. Mithridates arasındaki güç mücadelelerine maruz kalmış. Bu dönemde kentin yönetici olan Eumenes, 279 yılı civarında Amastris'i Mithridates'in oğlu Ariobarzanes'e bırakmıştır.[232] Helenistik Dönemde farklı güçler arasındaki mücadelelere sahne olan kent, MÖ 3.-1. yy. ilk yarısı arasında Pontus krallığının idaresinde kalmıştır.[233] MÖ 70 yılında, Komutan Triarius veya Lucullus tarafından Roma'ya bağlanmıştır.[234] Amastris, MÖ 68-67 yılında, kısa bir süre 6. Mithridates'in egemenliğine girmiş, MÖ 65-64 yılında, Pompeius tarafından kurulan Pontus-Bithynia'sı eyaletinin kurulmasıyla kesin olarak Roma'ya tabi olmuştur.[235] MS 110 yılında Traianus dönemine, Genç Plinius Amastris'te imar faaliyetleriyle ilgilendiği bilinmektedir.[236] İmparator Diocletianus (MS. 284-305) dönemindeki düzenlemeler sonrası çevresindeki diğer kentlerle birlikte Amastris Pontika Dioecesis'ine bağlanmıştır.[237] Roma döneminde Amastris, sivil ve dini yapıları ve yerel filosu ile önemli bir konumdadır. Bu dönemde muhtemelen Boztepe ve Zindan Mahallesinin bulunduğu alan surlarla çevrilmiştir.[238]

Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde kent, Hıristiyan-Pagan mücadelelerine tanıklık etmesi, önemli din adamlarının martyr (şehit) edilmesi ve ilk kilise örgütlenmesi ile Karadeniz Bölgesi'nin kilise tarihinde önemli yere sahiptir.[239] Erken Bizans Dönemi ve Karanlık Dönem başlarında Amastris, Paphlagonia'nın önemli kenti ve piskoposluk merkezlerinden biri olmuştur. 6. yy. başlarında, Paphlagonia'nın metropolisi olan Pompeiopolis bağımsız metropol, Amastris ise metropolis unvanı almış, birçok konsil ve sinoda temsilciler göndermiştir.[240]

---

[232]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 36; Arslan, **a.g.k.,** 2005, 108; Umar, **a.g.k.,** 2007, 45.
[233]Bijişkyan, **a.g.k.,** 1969, 21; Belke, **a.g.k.,** 1996, 59-60; Işık, **a.g.k.,** 2001, 12; Arslan, **a.g.k.,** 2005, 108; Memnon, **a.g.k.,** 2007, 31; Umar, **a.g.k.,** 2007, 45-46.
[234]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 36; Arslan**, a.g.k.,** 2005, 108-109.
[235]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 193; Jones, **a.g.k.,** 1971, 156-158; Marek, **a.g.k.,** 1985, 181; Hill ve Crow, **a.g.k.,** 1993, 20; Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 31; Belke, **a.g.k.,** 1996, 62, 103-104; Işık, **a.g.k.,** 2001, 13; Arslan, **a.g.k.,** 2005, 109.
[236]Genç Plinius'un şehirdeki caddeler arasında akan bir derenin kapatılması ve kanalizasyonla ilgilendiği bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eyice, **a.g.k.,** 1965, 20-21; J. Crow ve S. Hill (1995). The Byzantine Fortifications of Amastris in Paphlagonia. *Anatolian Studies*, 45, 254; Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 212.
[237]Belke, **a.g.k.,** 1996, 64-65; Drakoulis, **a.g.k.,** 2012, 82; Şahin, **a.g.k.,** 2019, 13-14.
[238]Crow and Hill, **a.g.k.,** 1995, 252; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 139.
[239]C. F. Crusè (1856). *The Ecclesiastical History of Eusebius Pamphilus, Bishop of Caserea in Palestine*. New York: Thomas N. Stanford, s. 159; Schultze, **a.g.k.,** 1922, 214-215; E. A. J. Honigmann (1939). La Liste originale des pères de Nicée: A propos de l'Évêché de «Sodoma» en Arabie, *Byzantion*, 14 (1), s. 46; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 23-24; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 140.
[240]J. D. Mansi (1769). *Sacrorum Concilium Nova et Amplissima Collectio*. Florence: Expensis Antonii Zatta Veneti, s. 610; Diest, **a.g.k.,** 1889, 69; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 24.

7.-8. yüzyılda Amastris dini, siyasi ve askeri açıdan stratejik konumunu koruduğu anlaşılmaktadır. 680-681 yılı İstanbul Konsili'ne Piskopos Komatas'ı temsilen Irenarkos katılmıştır.[241] 695 yılında II. Iustinianus'un Amasra'ya uğradığı ve Tavşan Adası'nda yaşayan keşiş Cyros'tan müjde aldığı bilinir. 706 yılında imparator, Cyros'u patriklik makamına getirmiştir. 787 yılındaki 2. İznik Konsili'nde Gregorius tarafından temsil edilmiştir.[242] Bu yüzyıllarda, Karadeniz Bizans İmparatorluğu filosunun Amastris'te bulunduğu, bu filoya komutanlık yapan Paphlagonia *katepano*sunun (donanma komutanı) da kentte ikamet ettiği, kent surlarının 7. yy. sonları-8. yy. başları arasındaki onarıldığı ve birtakım ilavelerin yapıldığı bilinmektedir.[243]

9. yy. ilk yarından kent, Armenikon themasından ayrılarak yeni kurulan Paphlagonia themasına bağlanmıştır. Kurşun mühürler ve dönem kaynaklarından anlaşıldığı üzere, Karadeniz İmparatorluk donanmasının komutanı, 9.-11. yy. arasında, Amastris'te ikamet etmeye devam etmiştir.[244] Kentin siyasi ve stratejik öneminin artmasından bu dönemde Amastris Piskoposluğu'nun da lehine olmuştur. 8. yüzyıla kadarki birçok konsilde Amastris, öncesinde Gangra'nın suffraganı iken 800 yılı civarında otokefal statüsü kazanmış, 940 yılında metropolitlik olmuştur.[245] Ayrıca bu dönemde kentteki yapıların tarihsel süreçlerini etkileyen önemli olaylar cerayan etmiştir. Aziz George'nin vitasında, 860 yılında Viking kökenli bir kavimin (Vareng-Rhos) Amastris kıyılarına saldırdıkları, insanları katlederek, kiliseleri ve sur dışındaki yapıları tahrip ettikleri belirtilmektedir.[246]

Orta Bizans döneminde Anadolu'nun diğer kentlerine göre Amastris'in siyasi ve ekonomik açıdan yükselişi devam etmiş, bölgede önemli bir konuma gelmiştir. Bu yükselişte liman, kenti koruyan kale, Karadeniz ticareti, önemli din adamlarının faaliyetleri önemli katkı sağlamıştır.[247]

---

[241]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 24.
[242]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 24.
[243]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 25; Zavagno**, a.g.k.,** 2009, 131-144.
[244]H. Ahrweiler (1966). *Byzance et la mer: La marine de Guerro la Politique et les Institutions Maritimes de Byzance aux VIIe-XVe Siècles*. Paris: Presses Universitaires de France, s. 110-111; Umar, **a.g.k.,** 2007, 47-48; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 148;
[245]Bingham**, a.g.k.,** 1843, 191; J. Darrauzès (1981). *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae: Texte Critique, Introduction et Notes.* Paris: Institut Français d'Études Byzantines, C. I, s. 228.Brandes, **a.g.k.,** 1989, 138; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 140;
[246]Amasra'daki Orta Bizans Dönemi imar faaliyetleri bu saldırı ile ilişkilendirilebilir. Bazı kiliseler yeniden yapılmış ve surlar restore edilmiştir. Boztepe Adası'ndaki surlar da muhtemelen bu dönemde yapılmıştır. Surlardaki kaba işçilik, üç kenarlı burçlar ve yapımda çok sayıda devşirme malzeme kullanılması, bu yeniden yapım programının IX. yüzyılda gerçekleştiğini düşündürmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eyice, **a.g.k.,** 1965, 28; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 149;
[247]Diest, **a.g.k.,** 1889, 69; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 130.

Kent, 1204-1212 yılları arasında Trabzon Rum Prensliği ile İznik İmparatorluğu arasında mücadelelere sahne olmuş, 1212 yılında Theodoros Lascaris tarafından İznik yönetimine bağlanmıştır.[248] Tournefort, 1210 civarında Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlandığını ileri sürmüşse de bu görüş, daha sonraki araştırmacılar tarafından kabul görmemiştir.[249] Amasra, 13. yy. sonlarından 1460-1461 yılında kadar Ceneviz idaresinde kalmıştır. Cenevizliler bu dönemde surları onarmış ve İç Kale içerisinde yönetim merkezi olarak yeni bir iç kale (Ceneviz Şatosu) inşa edilmiştir. [250]

2.3.2. Ayman Yaylası

G. Perrot ve E. Guillaume, Ayman Yaylası'ndaki bir platoda eski bir yerleşim ve eski yapılara dair kalıntılar olduğundan bahsetmişlerdir. Roma dönemine tarihlenen bir kaide ve kilise kalıntısı olduğunu belirterek buradaki yerleşimin Roma Dönemi'nden Orta Bizans Dönemi'ne kadar yerleşim gördüğünü ileri sürmüşlerdir.[251] Ayman Yaylası'nda tarafımızdan gerçekleştirilen yüzey araştırmasında, bir kilise kalıntısı, işlevi belli olmayan iki yapı kalıntısı, lahit ve oda mezar kalıntıları ile çok sayıda mimari parça tespit edilmesi, Ayman Yaylası'nın Roma ve Bizans Döneminde eski bir yerleşim varlığını işaret etmektedir.

2.3.3. Bakiler Köyü ve Çevresi

Roma ve Bizans Dönemi kalıntılarının yoğun olduğu Bakiler Köyü, Gökçebey ilçesinde yer alır. Köy ve sınır komşusu olan Bakacakkadı Beldesi'nde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında çok sayıda yapı kalıntısı ve bir antik yol kalıntısı tespit edilmiştir. Bakiler Köyü'nde Bizans Dönemi'ne tarihlenen iki yapı kalıntısı ve çok sayıda mimari parça bulunur. Bakacakkadı Beldesi'ne bağlı Kadıoğlu Mahallesi'nde Geç Roma Dönemi'ne tarihlenen nekropol alanı, Aşağıköy Mahallesi'nde ise bir yol kalıntısı tespit edilmiştir.[252] Bu bilgilerden hareketle Bakiler Köyü ile Bakacakkadı çevresinde, Roma ve Bizans Dönemi'nde bir yerleşim yeri olduğu söylenebilir, ancak yerleşimin bu dönemlerdeki adı hakkında bilgi verilemez.

---

[248]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 36
[249]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 36.
[250]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 36; Rottiers, **a.g.k.,** 1829, 294; Bore**, a.g.k.,** 1840, 237-238; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 30-35; M. Neşri (1987), *Kitab-ı Cihan-nüma, Neşri Tarihi* (Haz. F.R. Unat-M.A. Köymen), Ankara, C. 2, s. 739-741; Umar, **a.g.k.,** 2007, 49; Taş, **a.g.k.** 2017, 190-191.
[251]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 57.
[252]Bahsi geçen yapı kalıntılarının KKVKBKM'de tescil kaydı bulunur, ancak haklarında detaylı bilgi sunulmamıştır.

2.3.4. Billaios (Filyos)

Arrianus ve Rhodoslu Apollonius Billaios'tan bahsetmektedir. Plinius, Billis olarak adlandırmış olup bu nehrin Bithynia-Paphlagonia sınırını oluşturduğunu söyler.[253]Yenice ve Devrek Çayının (Ladon) Gökçebey civarında birleşmesiyle oluşan, Tios yakınlarında deniz dökülen Filyos Çayı'nın Roma ve Bizans Dönemi'ndeki adı Billaios'tur.

2.3.5. Bouzaia

Bouzaia, Krateia territoriumunda yer alan bir kırsal yerleşimdir, bugünkü lokasyonu bilinmemektedir. Bizans döneminde yapı ustaları ile meşhurdur.[254] Sykeonlu Aziz Theodore'nin vitasında, bu köydeki ustaların bir köprü inşasında pagan mezarları ve lahitleri kaldırmalarından dolayı hayvanların zarar gördüğü ve köylülerin şeytanlara maruz kaldığı şeklindeki bir efsanede adı geçer. Bu olay sonucunda aziz, köylüleri bu dertlerden ve şeytanlardan kurtarmıştır.[255]

2.3.6. Cenon Gallicanon (Göynük)

Göynük veya çevresindeki yerleşimlerden birinin Roma Dönemi'ndeki adıdır.[256] W. M. Ramsay, Galatia-Bithynia sınırında yer aldığını belirtmektedir.[257] Bazı araştırmacılar Cenon Gallicanon'un bugünkü Göynük olduğunu ileri sürmektedir.[258] Hasanlar, Demirhanlar, Narzanlar, Kilciler ve Hacımahmut köylerinde, Roma ve Bizans dönemine tarihlenen yapı kalıntıları ve mimari plastik parçalar bulunmaktadır. Dolayısıyla Cenon Gallicanon'un bu köylerdeki yerleşimleri içine alan geniş bir territoriuma sahip olduğu ya da bunlardan biri olması muhtemeldir. E. Çelebi, Göynük Kalesi'nin Bizans Döneminde inşa edildiğini ve Aleksandr Anos adıyla anıldığından bahsetmektedir.[259] B. Umar, Göynük ile Dadastana yerleşimi arasında ilişki kurmaktadır.[260] Tabula Peutingeriana'da Göynük'e yakın bir yerde Dadastana yerleşimi

[253]J. M. Kinneir (1818). *Journey Through Asia Minor, Armenia Koordistan, in the Years 1813-1814.* London: John Murray, s. 571; Arslan, **a.g.k.,** 2005, 104.
[254]Mitchell, **a.g.k.,** 1995b, 133.
[255]Mitchell, **a.g.k.,** 1995b, 139-140.
[256]J. A. R. Talbert (2000). *Barrington Atlas Of The Greek And Roman World.* Princeton ve Oxford: Princeton University Press, map 86.
[257]Ramsay, **a.g.k.,** 1890, 241.
[258]A. Erdem (1999). Göynük Kenti Geleneksel Konut Mimarisi. *Mimarlık*, 289, s. 58; A. Aktaş Yasa (2013). Kültürel Zenginlikleri ile Göynük. *Göynük El Sanatları Paneli ve Çalıştayı Bildirileri*. Ankara: Göynük Belediyesi Yayını No: 2, s. 24.
[259]Evliya Çelebi (1998). Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: II. Kitap, (Haz. Z. Kurşun, S. A. Kahraman ve Y. Dağlı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 230.
[260]Umar, **a.g.k.,** 2004, 144-148.

gösterilmiştir, ancak bu teşhis lokasyon için yeterli değildir.[261] İlçe merkezinde eski bir yerleşim varlığına dair bir kalıntı yoktur.

Helenistik Dönemde, MÖ 279-74 yılları arasında Bithynia Krallığı'na bağlı olan yerleşim, daha sonrasında Roma ve Bizans egemenliğine girmiştir.[262] MS 364 yılında, İstanbul'a dönüşü esnasında İmparator Jovian'ın Cenon Gallicanon yakınlarında öldüğü bilinmektedir.[263] Hacımahmut Köyü'nde, Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenebilecek iki yapı kalıntısı ve mimari plastik parçalar, Kilciler Köyü'nde bir yapı kalıntısı ve mimari parçalar, Göynük ilçe merkezi, Demirhanlar Köyü, Hasanlar Köyü, Narzanlar köylerinde Geç Antik Çağ'a tarihlenen mimari parçalar ve yazıtlar tespit edilmiştir. Ceylanlı Köyü'nde de bir yapı kalıntısı bulunmaktadır. Ayrıca, bazı kaynaklarda Tepedibi, Kayabaşı ve Boyacılar Köylerinde Bizans dönemine tarihlenen yazıtlar tespit edilmiştir.[264] Bu kalıntılar bölgede, Erken Bizans Dönemi'nde çok sayıda yerleşimin varlığını göstermektedir.

Osmanlı Dönemi'nde Türbeli Köylük, Torbalı Göynük ve Torbalı Gülyük adıyla anılan Göynük'ün, 1292 veya 1312-1313 yıllarında Osman Bey tarafından fethedildiği ileri sürülmektedir. Bir başka görüş ise 1331 tarihinde Süleyman Paşa tarafından fethedildiğidir. İbn-i Battuta, Göynük'ün Osmanlı Beyliği'nin elinde olduğunu, ahalinin çoğunlukla Rum olduğundan ve safran yetiştirildiğinden bahseder.[265]

2.3.7. Dadakome (Afşar Köyü)

Bolu'ya bağlı Afşar Köyü'nün Bizans Dönemi'ndeki Dadakome'dir. B. Umar'ın bahsettiği Dedekana yerleşiminin de Dadakome olduğu düşünülebilir. Araştırmacı Dedekana'nın Prusias'un güneydoğusunda olduğu bildirmektedir.[266] Afşar Köyü de yaklaşık olarak bu konumda bulunmaktadır.

2.3.8. Dadastana

Dadastana'nın lokasyonu belirsizdir. Bazı araştırmacılar Dadastana'nın Klaudiopolis ve Modrene'nin güneyinde, Bithynia-Phrygia sınırında yer aldığını,[267] B.

[261]Ramsay, **a.g.k.,** 1890, 240.
[262]Yasa, **a.g.k.,** 2013, 24; A. N. K. Benzer (2006). *Bolu-Göynük ve Yakın Çevresi Doğal ve Kültürel Kaynakların Ekoturizm Açısından Değerlendirilmesi.* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, s. 92.
[263]Ramsay, **a.g.k.,** 1890, 241.
[264]Benzer, **a.g.k.,** 2006, 92.
[265]Benzer**, a.g.k.,** 2006, 93; Kılıç vd., **a.g.k.** 2008, 608-611.
[266]Umar, **a.g.k.,** 2004, 128.
[267]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 60; H. Kiepert (1925). *Atlas Antiquus*. Berlin: Dietrich Reimer, Tab. IV.

Umar ise yerleşimin Göynük olabileceğini ileri sürmektedir.[268] Dadastana'nın Bizans Dönemi tarihine dair bilgiler oldukça sınırlıdır. Perslerle mücadele eden İmparator Jovianus'un, gerçekleştirdiği bir sefer sonrası Nikomedia'ya dönerken 364 yılında Bolu yakınlarındaki Dadastana'da öldüğünün belirtilmesi, Dadastana'nın Klaudiopolis sınırlarında olduğunu göstermektedir.[269] 365 yılındaki Procopius isyanında, Galatialılardan topladığı bir ordu ile Bithynia'nın doğusunda yer alan Dadastana'da imparatorluk orduları ile karşılaştığı bilinmektedir.[270]

2.3.9. Dadybra (Devrek)

Honorias eyaletindeki yer alan kent ve piskoposluk merkezi olan Dadybra'nın lokasyonu net olarak bilinmemektedir. Birçok araştırmacı Zonguldak'ın Devrek ilçesi sınırlarında olduğunu, Devrek'in Bizans Dönemi'ndeki adının Dadybra olduğunu ileri sürmektedir.[271] Bazı araştırmacılar Dadybra'nın Safranbolu olduğu ileri sürmektedir.[272] E. Bore ise çok farklı bir konum belirterek Dadybra'nın Vezirköprü civarında olduğunu ileri sürmüştür[273] Son yıllarda yapılan araştırmalar, Dadybra'nın Ladon Çayı kenarında kurulduğu, dolayısıyla Devrek sınırlarında olduğunu göstermektedir.[274] Tez kapsamında yapılan araştırmalarda, eski adı Dirgene olan Devrek'e bağlı Yazıcık Köyü ve çevresinde, çok sayıda yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Bunların bir kısmı Yazıcık Köyü sınırlarında, bir kısmı Yedigöller Milli Parkı (hem Bolu hem de Düzce kısımlarında) sınırlarında bulunmaktadır.[275] Bu yapı kalıntılarının bulunduğu alanda, eski adı Ladon olan Devrek Çayı akmaktadır. Sonuç olarak Dadybra'nın eski adı Dirgene olan Yazıcık Köyü civarında olduğu söylenebilir.

Dadybra, 5. yüzyıldan itibaren kaynaklarda Honorias'a bağlı piskoposluk olarak geçmektedir. Hierocles'in Synecdemus adlı eserinde ve Iustinianus'un 29. Novellasında kentin adı geçmektedir.[276] Kentte görev yapan bazı din adamlarının konsil ve sinodlara

---

[268]Umar, **a.g.k.,** 2004, 144.
[269]Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 62-63.
[270]Mitchell, **a.g.k.,** 1995b, 88.
[271]P. Wittek (1935). Von der Byzantinischen zur Türkischen Toponymie. *Byzantion*, 10(1), s. 39-41; P. Wittek (1969). Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları. (Çev. Mihin Eren). *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, s. 218-219; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 56.
[272]O. Turan (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, s. 219, 261, 529; Umar, **a.g.k.,** 2007, 107-112; P. Purton (2009). *A History of the Early Medieval Siege c.450-1200*. Woodbridge: The Boydell Press, s. 310.
[273]Bore**, a.g.k.,** 1840, 289-290.
[274]F. Becker-Bertau (1986). *Die Inschriften von Klaudiu Polis*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt Gmbh, s. 12; Belke, **a.g.k.,** 1996, 186-187; Talbert, **a.g.k.,** 2000, 1218, map 86.
[275]Katalogdaki ilgili kısımlarda, yapıların konumları hakkında detaylı bilgi verilecektir.
[276]Bore**, a.g.k.,** 1840, 289-290; Schultze, **a.g.k.,** 1922, 208; Wittek, **a.g.k.,** 1935, 39-40; Jones, **a.g.k.,** 1971, 168.

katıldığı, 9. yüzyılda yaşamış ünlü piskopos ve yazar Niketas David'in burada yaşadığı kaynaklarda belirtilmektedir.[277]

Birçok araştırmacı Dadybra'nın 1186-1196 civarında, 2. Kılıçarslan'ın oğlu Muhiddin Mesud tarafında fethedildiği ileri sürülmektedir.[278] R. Leonhard ise kentin Rükneddin Süleyman Şah (1196-1204) tarafından ele geçirildiğini ileri sürmektedir.[279] Bu tarihten sonra kentte Türklerin egemenliği başlamış ve kent bir daha Bizans egemenliğine girmemiştir. 1335 yılında Candaroğlu Beyliği'ne bağlanmıştır.[280]

2.3.10. Dia (Akçakoca)

Tospolis, Diapolis, Diopolis, Diaspolis, Diospolis ve Dias olarak kaynaklarda adı geçen, Osmanlı Dönemi'nde Akçeşehir adıyla anılan Dia, Karadeniz kıyısındaki Akçakoca'nın Roma ve Bizans Dönemi'ndeki adıdır.[281] Batı Karadeniz Bölgesi iç kesimlerinden kıyıya ulaşan karayolu ağının son noktasıdır. Bazı araştırmacılar tarafından Prusias-Dia arasında nehir taşımacılığı yapıldığı ileri sürülmektedir.[282] Roma İmparatorluk döneminde Prusias'ın *emporion*u olarak bilinen Dia'ya MS 1.-2. yüzyılda Marcus Aurelius Chrysenius tarafından çok sayıda bina inşa edildiği bilinmektedir.[283] Tam okunmayan bazı yazıtlarda Dia'nın Prusias ad Hypium'la ticari ilişkilerinin olduğu ve buranın bir *emporion* olduğuna dair ibareler bulunmaktadır.[284] Ramsay, Sangarios nehrinin (bu nehir Hypios olmalıdır) denize döküldüğü yerde Dia-Diospolis kentinin bulunduğu belirtmektedir. İmparator Augustus Dönemi'nde sikke bastırdığı ileri sürülmektedir.[285] Perrot ve Guillaume de Dia adındaki yerleşimin, Akçakoca Kalesi ve çevresinde olabileceğini belirtmişlerdir.[286] Roma ve Bizans Dönemi'nde önemli bir liman yerleşimi olan Dia, 8. yy. civarında Arap akınlarına maruz kalmış, 14. yy. civarında da

[277]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 208; Wittek, **a.g.k.,** 1935, 40.
[278]Wittek, **a.g.k.,** 1935, 39-41; Wittek, **a.g.k.,** 1969, 218-219; Belke, **a.g.k.,** 1996, 91; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 64-65.Umar, **a.g.k.,** 2007, 109.
[279]Leonhard, **a.g.k.,** 1915, 352.
[280]Reinert, **a.g.k.,** 2002, 263
[281]Bore**, a.g.k.,** 1840, 195; A. Meinekii (1849). *Stephani Byzantii Ethnicorvm*. Romus Prior, Berolini: Impensis G. Reimeri, s. 229; Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 20; Schultze, **a.g.k.,** 1922, 232; F. K. Dörner ve W. Hoepfner (1962). Vorläufiger Bericht über eine reise in Bithynien 1961. *Archäologischer Anzeiger,* 3/1962, 572; Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 38; Belke, **a.g.k.,** 1996, 189; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 53-56; Umar, **a.g.k.,** 2004, 33; M. Kurt vd., (2010). *Akçakoca Etnografik Kültür Envanteri*. Düzce: T.C. Düzce Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, s. 24.
[282]Dörner ve Hoepfner, **a.g.k.,** 1962, 569-571.
[283]Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 38; Robert, **a.g.k.,** 1980, 72-76; Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 213.
[284]Robert, **a.g.k.,** 1980, 71-75; Belke, **a.g.k.,** 1996, 189; E. Okan ve Z. K. Önemli (2017). Akçakoca'da Bir Roma Dönemi Yapısı. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 40, s. 90.
[285]Ramsay, **a.g.k.,** 1890, 196.
[286]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 20.

Ceneviz idaresine geçmiştir.[287] Akçakoca'da Geç Bizans veya Ceneviz Dönemine tarihlenen bir kale ve kilise kalıntısının yanı sıra yakın çevrede Bizans Dönemine tarihlenen yazıtlar tespit edilmiştir. Bazı kaynaklarda burada Bizans Dönemi'nde kurulmuş bir manastırın adı da geçer. V. Schultze, şehirde bulunan bir yazıta göre bu manastırın Asterios Manastırı olduğunu ileri sürer.[288]

2.3.11. Dousai (Dusae-Dusai)

Dousai'nin isim benzerliğinden ötürü Düzce olduğu ileri sürülmektedir, ancak bu yerleşimin lokasyonu belirsizdir.[289]

2.3.12. Dörtdivan

Bolu'nun doğusunda yer alan, Yeniçağa ile komşu Dörtdivan ilçesinde, farklı mevkilerde yerleşim yeri izleri ve yapı kalıntıları bulunmaktadır. Köroğlu Mevkii'nde Geç Roma ve Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen yerleşim yeri, nekropol alanı ve yapı kalıntıları bulunur.[290] Dörtdivan şehir merkezi yakınlarındaki Hacetler Mahallesi'nde ve Yağbaşlar Köyü'nde birer yapı kalıntı bulunmaktadır. Ayrıca bu iki bölgenin çevresinde çok sayıda seramik parçası ve mimari parçalar da bulunur. Tüm bu hususlar Dörtdivan'da Roma ve Bizans Dönemi'nde bir yerleşim olduğunu gösterir, ancak yerleşimin bu dönemlerdeki adı hakkında bilgi verilemez.

2.3.13. Elaios

Arrianus'a göre Lilaion'un 60 stadius (y. 11 km) doğusunda yer alan Elaion'un günümüzdeki Aftun Deresi civarında olabileceği ileri sürülmektedir veya Dia-Kales arasında kalan bir yerleşim yeri olduğu söylenebilir [291]

2.3.14. Embolos (Beyköy Beldesi)

G. Perrot ve E. Guillaume, Beyköy civarında Roma İmparatorluk Dönemi'ne ait yazıt ve mimari parçalar ile Bizans Dönemi'ne tarihlenen bir kale kalıntısı varlığını tespit etmişlerdir.[292] S. Mitchell ise Galatia'nın kuzeybatısında, Bithynia Bölgesinde Tembris (Porsuk Çayı) ile Sangarius nehirleri arasında yer aldığını ve burada Roma dönemine ait

[287]Kurt vd., **a.g.k,** 2010, 24.
[288]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 232; Belke, **a.g.k.,** 1996, 189;
[289]Umar, **a.g.k**., 2004, 119.
[290]M. Y. Güneş vd. (2011). *Bolu Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri*. Ankara: Özyurt Matbaacılık Ltd. Şti., 168-170.
[291]Arslan, **a.g.k.,** 2005, 27, 99.
[292]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 26.

yazıtlar olduğunu bildirmektedir.[293] Beyköy Beldesi'nde yer alan kale kalıntısı, kesinlik taşımamakla birlikte Embolos'un Beyköy civarında olduğuna işaret eder.

2.3.15. Erythrinoi (Akkonak/Çakrazşeyhler Köyü)

Antik kaynaklar Erythinoi'nin, Amastris'in 60 stadius (10.8 km) doğusunda yer aldığını aktarır.[294] Bazı araştırmacılar Çakrazşeyler Köyü'ndeki Çakraz Burnu'nun Erythinoi olduğunu ileri sürmektedir.[295] Ancak, verilen mesafe ölçüsüne göre Akkonak Köyü'nde yer alan Delikli Şile Burnu olma ihtimali de vardır. Homeros, Kromna, Aigialos ve Erythino adını anar. Strabon ve Rhodoslu Apollonius bu yerleşimlerden bahsetmişlerdir. Strabon, Erythinoi'nin toprak renginden ötürü (Erythino: kırmızılar) bu adı aldığını belirtmekte ve burada iki yüksek kaya olduğunu belirtmektedir.[296] Yukarıda bahsi geçen her iki köyde de kırmızımsı renkli toprak ve kaya yapısı vardır, ayrıca iki alan yüksek kayalık ve tepeliktir. Günümüzde eski bir yerleşime dair bir iz bulunmamakla birlikte Çakrazşeyler Camii bahçesinde Roma Dönemi'ne ait mimari plastik parçalar bulunmaktadır. Araştırmacılar bazı yazıt ve kabartmalardan bahsetmektedirler.[297]

2.3.16. Fındıklı-Hasanlı Köyü

Alaplı ilçesi iç kesiminde bulunan Hasanlı Köyü'nde bir kilise kalıntısı ile Fındıklı Köyü'nde ise birçok yapı kalıntısı içeren sit alanı bulunması, bu bölgede eski bir yerleşim olduğunu göstermektedir. Hasanlı Köyü'nde kilise kalıntısı, katalogda detaylı değinileceği üzere Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Fındıklı Köyü'ndeki yapı kalıntıları hakkında bilimsel bir yayın bulunmamaktadır. Karadeniz Ereğli Müzesi ve KKVKBKM'den alınan tescil kayıtları ve bilgilere göre, Fındıklı Köyü'nde tarihi, planı ve işlevi net tespit edilemeyen yapı kalıntıları ve mimari parçaları bulunmaktadır.

2.3.17. Fırınlı-Sipahiler Köyü

Fırınlı Köyü ile kuzeyinde yer alan Sipahiler Köyü'nde kale kalıntısı ve çok sayıda mimari parça tespit edilmiştir. Fırınlı Köyü'ndeki kale Orta Çağ'a tarihlendirilir.[298] Sipahiler Köyü'nde ise Geç Roma Dönemi'ne tarihlenen mezar steli, lento parçası ve sütun kaideleri ile Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen levha parçası tespit edilmiştir. Bu

[293]Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 152.
[294]Arslan, **a.g.k.,** 2005, 29.
[295]Bore**, a.g.k.,** 1840, 238-239; Arslan, **a.g.k.,** 2005, 109; Umar, **a.g.k.,** 2007, 55-57.
[296]Arslan, **a.g.k.,** 2005, 109; Umar, **a.g.k.,** 2007, 55-57.
[297]Bore**, a.g.k.,** 1840, 238-239; Umar, **a.g.k.,** 2007, 57.
[298]A. Gökoğlu (1952), *Paphlagonia Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*, C. 1, Kastamonu: Doğrusöz Matbaası, s. 169.

bilgilerden hareketle Fırınlı ve Sipahiler Köyü civarında, Roma ve Bizans Dönemi'nde bir yerleşim yeri olduğu, bu yerleşiminin Orta Çağ'a kadar kullanıldığı söylenebilir.

2.3.18. Gelinözü Köyü

Mudurnu'ya bağlı Gelinözü Köyü'nde iki yapı kalıntısı ve çok sayıda mimari parça bulunmaktadır. Tuzlaarkası Mevkii'nde Geç Roma Dönemi'ne tarihlenen bir yapı kalıntısı ile mimari parçalar bulunması ve Karakiraz Mevkii'nde Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen bir kilise kalıntısı tespit edilmesi, Gelinözü Köyü'nün Roma-Bizans Dönemi'nde iskan gördüğünü göstermektedir.

2.3.19. Gökçebey

Filyos (Billaios) Nehri kenarında kurulan, Zonguldak'a bağlı Gökçebey'in Antik Çağ ve Bizans Dönemi'ndeki adı bilinmemektedir. İlçeye Bağlı Üçburgu Mahallesi, Gaziler Köyü, Bodaç Köyü, Pazarlıoğlu Köyü, Bakacakkadı Beldesi ve Bakiler Köyü'nde, Roma ve Bizans Dönemlerine tarihlenen nekropol alanları, köprü, kale ve kilise gibi yapı kalıntıları ile ilçenin farklı yerlerinde mimari plastik parçalar ve yazıtlar tespit edilmiştir.[299] Bu kalıntılardan yola çıkılarak Gökçebey'de, Billaios nehri kenarında kurulmuş Roma-Bizans yerleşimi olduğu söylenebilir.

2.3.20. Gümeli

Alaplı'ya bağlı Gümeli Beldesi Kale Mahallesinde, Orta Çağ'a tarihlenen kale kalıntısı bulunur. Geçmiş dönemde, belde sınırlarındaki farklı alanlarda, özellikle Kale Mahallesi ve Çömlekçi Köyü'nde Roma ve Bizans Dönemine tarihlenen yazıt, lahit ve mimari plastik parçalar bulunmuştur.[300] Gümeli çevresine uğrayan seyyah ve araştırmacılar, bölgeyi Gumlu, kalenin bulunduğu alanı da Gumlu Kale veya Asar Kale olarak adlandırmış ve benzer buluntulardan bahsetmişlerdir.[301] Bu bilgi ve kalıntılar doğrultusunda, Gümeli Beldesi ve çevresinde, Roma ve Bizans Dönemi'ne tarihlenen yerleşim olduğu söylenebilir.

---

[299]G. Karauğuz (2009). Çaycuma, Gökçebey (Tefen) ve Devrek İlçeleri Yüzey Araştırması, 2007. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* C. 1, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 107; G. Karauğuz ve A. Özcan (2010). *Eskiçağda Zonguldak Bölgesi ve Çevresi: En Eski Devirlerden İ.S. 395'e Kadar*. Konya: Çizgi Kitabevi, s. 136, 164; Karauğuz, Akış ve Kunt, **a.g.k.,** 2010, 151; N. E. A. Şahin (2010). Zwei neue Inschriften für Hosios kai Dikaios. *OLBA,* XVIII, s. 269-271; Ş. Yıldırım (2020). Gökçebey Üçburgu Emporionu. *Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi,* 7 (1), s. 9-10.

[300]Bu eserlerden bazıları kayıp olup lahit ve lahit kapakları, günümüzde Gümeli Belde Başkanlığı binasının yanındaki çay bahçesinde sergilenmektedir.

[301]Diest, **a.g.k.,** 1889, 81-82; F. K. Dörner (1952). B*erich über eine Reise in Bithynien*. Wien: Rohrer, s. 9; Belke, **a.g.k.,** 1996, 204.

2.3.21. Güzelcehisar

Bartın Merkez İlçeye bağlı Güzelcehisar'ın Antik Çağ ve Bizans Dönemi'ndeki adı bilinmemektedir. Karadeniz kıyısında önemli bir yerleşim olduğu düşünülen Güzelcehisar'ın adına dönem kaynakları, deniz haritaları, periplus ve portalanlarda da rastlanılmamıştır.[302] Bununla birlikte köyde yer alan kale, kale çevresi ve köyün farklı mahallelerinde tespit edilen çok sayıdaki Roma ve Bizans Dönemine mimari plastik parçaları, bol miktarda seramik parçaları, bu köyde Roma ve Bizans Dönemi'nde yerleşim olduğunu açıkça göstermektedir. Geçmişten günümüze kadar birçok seyyah ve araştırmacı bu yerleşime uğramış, kalıntılar hakkında bilgiler sunmuş, ancak özgün adı hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.[303]

K. Belke, Paphlagonia kıyısında bulunan Laquia'nın, Güzelcehisar civarındaki yerleşim olabileceğini ileri sürmektedir. Orta Çağ sonlarında, 13.-14. yüzyıllara tarihlenen periplus ve deniz yolu çizelgelerinde Laquia'nın adı geçmektedir.[304] Belirtilen tarihler ile kalenin inşa evreleri dikkate alınarak Laquia'nın Güzelcehisar yerleşimi olabileceği söylenebilir.

2.3.22. Herakleia Pontika (Karadeniz Ereğli)

Bithynia'nın doğu sınırında yer alan, Karadeniz kıyısındaki önemli bir liman kenti olan Herakleia Pontika, kurulduğu tarihten günümüze kadar bölgedeki en önemli yerleşimlerden biri olmuştur. Karadeniz Ereğli merkezindeki Herakleia kenti, aynı adı taşıyan Herakleia şehirlerinden ayırt edilmesi için dönem kaynakları ve modern çalışmalarda, Karadeniz'deki Herakleia anlamına gelen Herakleia Pontika adıyla anılmıştır.[305] Geç Bizans Dönemi'nde daha çok Pontoraquia adıyla anılmıştır.[306] Osmanlı kaynaklarında, Ereğli Limanı anlamına gelen Bendereğli ve Bender-i Ereğli olarak geçmektedir.[307]

---

[302]K. Belke (1992). Untersuchungen an der Paphlagonischen Schwarzmeerküste. R. Pillinger, A. Pülz ve H. Vetters (Ed.), *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im Frühen Mittelalter* içinde, (s. 145-154). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, s. 145; Belke, **a.g.k.,** 1996, 205.

[303]Bore**, a.g.k.,** 1840, 221; Diest, **a.g.k.,** 1889, 72; Bıjışkyan, **a.g.k.,** 1969, s. 22; Belke, **a.g.k.,** 1992, 145; Belke, **a.g.k.,** 1996, 205; F. B. Çam (2017). Paphlagonia'da Antik Bir Yerleşim: Güzelcehisar. *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, 4 (3), s. 2-13.

[304]Belke, **a.g.k.,** 1996, 247.

[305]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 31-32; Rottiers, **a.g.k.,** 1829, 297; Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 15; Umar, **a.g.k.,** 2004, 37.

[306]C. R. Markham (1859). *Narrative of the Embassy of Ruy Gonzales de Clavijo to the Court of Timour, at Samarcand A.D. 1403-6*. London: Hakluyt Society, s. 56.

[307]M. Tuncel, Ereğli, *TDVİA*, C. 11, s. 289.

Kent bir yamaçta kurulmuş olup en tepe noktasında, şehrin akropolisi olan İç Kale yer alır ve kıyısında korunaklı bir limanı bulunur.[308] Herakleia Pontika, MÖ VII. yy.-560 yılları arasında, Megara ve Boiotia'nın Tangara kentinden gelen koloniciler tarafından kurulmuş, daha sonra Trakya kökenli Mariandynienlerin egemenliği altına girmiştir.[309] Mariandynlerin Herakleia Pontika'dan sonra çevresindeki kent ve yerleşimlere de hakim olmuş ve bu bölge Mariandyne Ülkesi olarak adlandırılmıştır.[310] MÖ 5.-4. yy. arasında yönetim alanı Sanagarios'tan Parthenios'a kadar genişlemiştir. Yaklaşık 200 km uzunluktaki kıyı şeridi (Kalpe, Amastris ve Tios kentleri ile küçük yerleşimler) Herakleia yönetim alanı içine girmektedir.[311] Hellenistik dönemde bazen bağımsız, bazen de tiranlar tarafından yönetilen kent, Roma-Pontus mücadelesine sahne olmuş, MÖ 70 yılında Roma idaresine geçmiş ve Pontus Bithynia eyaletine bağlanmıştır.[312] Roma döneminde İmparator Hadrianus kenti ziyaret etmiş ve kent neokoros unvanı almıştır[313]

Erken Bizans Dönemi başlarında Bithynia eyaletine bağlı olan kent, 386 yılında Honorias eyaleti kurulmasıyla bu eyalete bağlanmış bir dönem Honorias'ın metropolü olmuştur.[314] İmparator 2. Theodosius döneminde kentte büyük bir deprem meydana gelmiş, imparator olayı yerinde görmek ve incelemede bulunmak için 443 yılı civarında kenti ziyaret etmiştir.[315]

Kent 1204-1205 yılında, David Komnenos tarafından ele geçirilmiş, ardından 1215 yılı civarında Theodore Laskaris, kenti Trabzon Rum Prensliği'nden geri almıştır.[316] 13. yy. civarında kentin Ceneviz idaresine geçtiği ileri sürülse de bu durum kesinlik arz etmemektedir.[317] 1375 tarihli bir Katalan portalanında Pontorachia olarak adlandırılması, araştırmacıları kentin Ceneviz idaresinde olduğu görüşüne itmiştir.[318] 14. yüzyılda kent surlarının onarıldığı, surlar üzerinde yer alan bir yazıtta Palailogos ibaresinden

[308]Bore**, a.g.k.,** 1840, 209-210; Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 15.
[309]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 23; Kinneir, **a.g.k.,** 1818, 497; Jaubert, **a.g.k.,** 1821, 408; Rottiers, **a.g.k.,** 1829, 297; X. H. de Hell (1860). *Voyage en Turquie et en Perse*. Paris: P. Bertrand, Tome 4, s. 340; Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 15-16; Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 81; Umar, **a.g.k.,** 2004, 43; Arslan, **a.g.k.,** 2005, 100.
[310]Kinneir, **a.g.k.,** 1818, 497; Bore, **a.g.k.,** 1840, 209.
[311]Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 38.
[312]Bore, **a.g.k.,** 1840, 209; Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 37; Umar, **a.g.k.,** 2004, 45; Arslan**, a.g.k.,** 2005, 101.
[313]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 231.
[314]Bore, **a.g.k.,** 1840, 214-215; Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 15.
[315]Bore, **a.g.k.,** 1840, 208-209; V. Schultze (1913). *Altchristliche Städte und Landschaften: I. Konstantinopel*. Leipzig: A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung, s. 139; Feld, **a.g.k.,** 1968, 100.
[316]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 19; Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 13; Feld, **a.g.k.,** 1968, 100.
[317]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 32; Rottiers, **a.g.k.,** 1829, 302; Leonhard, **a.g.k.,** 1915, 354; Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 14.
[318]Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 14.

anlaşılmaktadır.[319] Birçok kaynakta da kentin 14. yy. civarında Bizans idaresinde olduğu belirtilmektedir.[320] Bu bilgiden hareketle kent idaresinin değil, ticaretinin Cenevizliler hakimiyetine girdiği söylenebilir.

Kentin hangi tarihte Türk veya Osmanlı egemenliğine girdiği kesin olarak bilinmez. Araştırmacılar bu konuda farklı görüşler öne sürmektedir. Araştırmacılar kentin Orhan Bey (1326-1362), 1. Murad (1362-1389), Yıldırım Beyazıd (1389-1402) ve Fatih Sultan Mehmed (1451-1481) tarafından Osmanlı topraklarına katıldığını ileri sürmektedir. Bu kaynaklarda daha çok İmparator 2. Manuel Palailogos (1391-1425) tarafından satıldığı belirtilmektedir.[321] Bazı kaynaklarda Konur Alp döneminde fethedildiği ileri sürülmektedir.[322] Bir grup araştırmacı 1459-1461 yılı arasında Fatih Sultan Mehmet tarafından fethedildiğini de ileri sürer.[323] 1404 yılında kenti ziyaret eden Clavijo'nun verdiği bilgiler bu konu hakkında önemli ipucu sunar. Clavijo, kentte yaşayan Rumlardan aldığı bilgiler ışığında, kentin birkaç on yıl önce (yaklaşık 30-40 yıl) Bizans İmparatoru tarafından Süleyman Çelebi'nin babasına satıldığını, Fetret Devri'nde Süleyman Çelebi idaresi altında olduğunu belirtir.[324] Tüm kaynaklar incelendiğinde tutarlı bilgiler ortaya konulmadığı anlaşılır. Clavijo, yaklaşık 30-40 yıl önce kentin satın alınma yöntemiyle Osmanlı egemenliğine girdiğini ileri sürer, ancak verdiği tarih ile bilgiler birbirleri ile çelişkilidir. Nitekim kentin Süleyman Çelebi'nin babasına satıldığını belirtir, ancak Süleyman Çelebi'nin babası Yıldırım Beyazıd 1389-1402 yılları arasında hüküm sürmüştür. Clavijo'nun Süleyman Çelebi'nin babası tarafından satın alındığı bilgisini vermesi, kentin tarihi açısından oldukça önemlidir. Bazı araştırmacılar tarafından İmparator 2. Manuel Palaiologos'un kenti sattığının ileri sürmesiyle karşılaştırıldığında, kentin 14. yy. sonunda Osmanlı egemenliğine girdiği söylenebilir.

Karadeniz Ereğli kent surları, iç kale, Ayasofya Kilisesi, Cehennemağzı Mağaraları ve bazı yapı kalıntıları ile çok sayıdaki mimari plastik parça ve yazıtlar, Roma ve Bizans

[319]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 15.
[320]Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 14.
[321]T. Aygün (1960). *Karadeniz Ereğli Tarihi*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, s. 31; E. Konukçu (1988). Komnenoslardan Osmanlılara Karadeniz Ereğlisi, I. *Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, s. 218; Taş, **a.g.k.** 2017, 173-189; Kılıçaslan vd., **a.g.k.,** 2002, 32-33.
[322]Aygün, **a.g.k.,** 1960, s. 31; Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 14; Taş, **a.g.k.** 2017, 188-189; Konukçu, **a.g.k.,** 1988, 217-218.
[323]Tournefot, **a.g.k.,** 1741, 32; Rottiers, **a.g.k.,** 1829, 302.
[324]Markham, **a.g.k.,** 1859, 56; R. G. D. Clavijo (1993). Anadolu Orta Asya ve Timur (Embàjada a Tamor Làn): Timur Nezdine Gönderilen İspanyol Sefîri Clavijo'nun Seyahat ve Sefâret İzlenimleri. (Çev: Ö. R. Doğru), İstanbul: Ses Yayınları, s. 64-65.

Dönemi'nden günümüze ulaşan önemli eserlerdir.[325] Bunların dışında yazılı kaynaklara göre kentte Theotokos'a adanmış bir kilisenin varlığı da bilinmektedir.[326]

2.3.23. Hypios (Büyük Melen Çayı)

Büyük Melen Çayı'nın Antik Dönem'deki adı Hypios'tur.[327] Düzce sınırlarındaki Prusias ad Hypium ve Embolos bu nehrin yakınlarında kurulmuştur.

2.3.24. Kales (Alaplı)

Alaplı ilçesi civarında kurulmuş yerleşimin Helenistik, Roma ve Bizans Dönemindeki adı Kales'tir. Peripluslara göre Kales, Elaion'un 120 stadius (21.6 km) doğusunda yer alır.[328] Hoepfner'e göre Kales, Herakleia Pontika'nın emporiunudur.[329] Bizans Dönemi'nde çok önemli bir yerleşim olmadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen Herakleia Pontika'nın gölgesinde kalmıştır, *emporion* olarak nitelendirilmesi de bundan kaynaklanmaktadır. Bazı kaynaklarda 8. yüzyılda, İmparator 5. Konstantinos (741-775) döneminde, Kales'e Balkanlar'dan getirilen Slavların yerleştirildiği belirtilmektedir.[330] Belke, Kales'in Cenevizliler Dönemi'nde Somakol adıyla anıldığını ve burada Cenevizlilere ait kalıntılar olduğunu belirtir. Kales, 1326 yılında Orhan Bey zamanında Osmanlı topraklarına katılmıştır.[331]

2.3.25. Kelesa/Kelessa

Günümüzdeki konumu bilinmemekle birlikte Barrington Atlas'ında Lilaios ve Elaios yerleşimleri arasında gösterilmiş, Akçakoca'ya bağlı Akkaya Köyü olabileceği ileri sürülmüştür.[332]

2.3.26. Kıbrıscık

Bolu'nun güneyinde yer alan Kıbrıscık'ın farklı yerlerinde Bizans Dönemi'ne tarihlenen çok sayıda yapı kalıntısı ve mimari plastik parçalar bulunmaktadır. Belen

---

[325]G. Ville (1967). W. Hoepfner, Herakleia Pontice–Eregli, eine Baugeschichtliche Untersu- chung; Band II. *Syria*, 44 (1-2), s. 218-219; Foss ve Winfield, **a.g.k.,** 1986, 150; Belke, **a.g.k.,** 1996, 213; Brandes, **a.g.k.,** 1989, 109; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 62-63; A. Bittner (1998). *Gesellschaft und Wirtschaft in Herakleia Pontike: Eine Polis zwischen Tyrannis und Selbstverwaltung*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt Gmbh, s. 9, 27-28, 53; Kılıçaslan vd., **a.g.k.,** 2002, 233; Karakuzulu, **a.g.k.,** 2002a, 429-430; Yaman, **a.g.k.,** 2011, 59-61; Gür, **a.g.k.,** 2019, 898-902.

[326]J. Darrauzès (1992). Notes de littérature et de géographie ecclésiastiques. *Revue des études Byzantines*, 50, s. 89; Mitchell, **a.g.k.,** 1995b, 129.

[327]P. de Tchihatcheff (1853). *Asie Mineure: Description, Physique, Statistique et Archeologique de Cette Contree*. Premiere Parties, Paris: Gide et j. Baudry, s. 155; Arslan, **a.g.k.,** 2005, 99.

[328]Leonhard, **a.g.k.,** 1915, 35; Arslan, **a.g.k.,** 2005, 27.

[329]Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 38.

[330]Leonhard, **a.g.k.,** 1915, 35.

[331]Kılıçaslan vd., **a.g.k.,** 2002, 80.

[332]Talbert, **a.g.k.,** 2000, 1220, map 86.

Köyü'nde, Seben'deki kaya yapıları ile benzer özellikler sergileyen bir kilise kalıntısı ve çevresinde kayaya oyma yapılar bulunur. Bunun haricinde Alemdar Köyü'nde Geç Roma Dönemi'ne tarihlenen sarnıç kalıntısı ve ilçe merkezindeki hükümet konağında Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen çok sayıda mimari plastik parça (çifte sütünce, sütun başlığı, impost, sütun kaidesi, yazıt) bulunur. Tüm bu hususlardan yola çıkılarak Kıbrıscık'ta Roma ve Bizans Dönemi'ne bir yerleşim olduğu söylenebilir.

2.3.27. Kilisecik

Karadeniz Ereğli ilçesi Göktepe Köyü sınırlarında yer alan Kilisecik Mevkii'nde Roma Dönemi'ne tarihlenen liman ve depo kalıntıları ile Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen kilise kalıntısı bulunmaktadır. Bu kalıntılardan hareketle, bahsi geçen mevkide Roma ve Bizans Dönemi yerleşimi olduğu söylenebilir.[333] D. P. Drakoulis, bu yerleşimin Honorias eyaletindeki köy veya kasaba olduğunu ileri sürmektedir.[334] Yazılı kaynakların eksikliği ve bulunmamasından dolayı Roma ve Bizans Dönemi'ndeki adı bilinmemektedir. Yerleşim ve yapı kalıntıları hakkında ilk kez bilgi veren araştırmacı W. Hoepfner'dir. Araştırmacı bahsi geçen mevkide, Roma Dönemi'ne (2. yy. civarı) tarihlenen liman kalıntısı ve 5.-6. yüzyıla tarihlenen kilise kalıntısı olduğunu belirmektedir.[335] T. Akkaya, W. Hoepfner ile benzer bilgiler verir, limanın askeri tesis olduğunu ileri sürer. Ayrıca buradaki yapıların III. yy. Got Saldırılarında tahrip edildiğini ileri sürer.[336] K. Belke, Herakleia Pontika territoriumundaki kırsal liman yerleşimi olduğunu ileri sürmektedir. Araştırmacı W. Hoepfner ve T. Akkaya'ya alıntı yaparak liman ve kilise kalıntısı hakkında da bilgi sunmuş, limanın 3. yy. Got saldırılarında yıkıldığını ileri sürmüştür.[337] Günümüzde yapı kalıntılarına dair herhangi bir kalıntı görülmez. Sadece *in situ* olmayan mimari parçalar ve duvar parçası görülmektedir.

2.3.28. Klaudiopolis/Bithynion (Bolu)

Klaudiopolis, Bolu şehir merkezinde bulunduğu anlaşılan kentin Roma ve Bizans Dönemi'ndeki adıdır.[338] J. M. Kinneir, yanlışlıkla Bolu'nun Hadrianopolis kenti üzerinde

---

[333]A. de Graauw (2014). *Ancient Coastal settlement, Ports and Harbours, Volume I: The Catalogue*. https://www.researchgate.net/publication/339697342_Ancient_Coastal_settlements_Ports_and_Harbours_Vol_I_The_Catalogue (Erişim tarihi: 12.04.2021). Nb. 1813; A. de Graauw (2016). Catalogue of potential ancient ports in the Black Sea: Catalogue des abris et ports antiques potentiels en mer Noire. *Méditerranée: Revue géographique des pays méditerranéens*, 126, s. 144, fig. 67.
[334]Drakoulis, **a.g.k.,** 2012, 85.
[335]Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 50-59
[336]Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 172.
[337]Belke, **a.g.k.,** 1996, 231.
[338]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 221; Umar, **a.g.k.,** 2004, 128.

kurulduğunu ileri sürmektedir.[339] Helenistik Dönem ve Roma Dönemi başında Bithynion olarak anılan Klaudiopolis, Konstantinapolis ile doğu illeri arasındaki yol üzerinde kurulmasından ötürü tarih boyunca stratejik ve jeopolitik öneme sahip olmuştur.[340] Bazı araştırmacılar bu yerleşimin Bolu'ya 5 km uzaklıktaki Halıhisarı civarında olduğunu ileri sürmektedir, ancak bu bilgiyi doğrulayacak veri bulunmamaktadır.[341] Bithynion kenti, Bithynler tarafından kurulduğu için Bithynion adını aldığı kabul edilir. Bithynion'un, Bithynia kralı 1. Nikomedes (280-260) veya Kral Zielas (MÖ 260-228) tarafından kurulmuştur. Pausanias, yerleşimin Mantineia'dan gelen Arkadialılar tarafından kurulduğunu ileri sürer. MÖ 74 yılında Roma idaresine giren kente, İmparator Claudius (MS 41-54) döneminde Klaudiopolis adı verilmiş, Bizans döneminde aynı isimle anılmıştır. Türk fetihleri ile birlikte Boli-Bolu adıyla anılmıştır.[342]

MS 123 yılında, İmparator Hadrianus (MS 117-138), doğu seyahatinde kenti ziyaret etmiştir.[343] İmparator Hadrianus döneminde, kentin en parlak dönemlerinden birinin yaşandığı düşünülmektedir. Bunun nedeni ise imparatorun gözdesi Antinoos'un doğum yeri olması ve Antinoos'un burada yaşamışıdır. Kentteki birçok kalıntı Antinoos ve Hadrianus ile ilişkilendirilmesi de bu görüşü desteklemektedir. MS 123-129 yılları arasında İmparator Hadrianus, Antinoos adına kentte tapınak inşa ettirmiş ve para bastırmıştır. Bir dönem kazısı yapılarak temel seviyesinde ortaya çıkarılan ve sonradan üzeri kapatılan bir tapınak kalıntısının Antinoos ya da Hadrianus Tapınağı olduğu düşünülmektedir.[344]

Mortdman, 1854 yılında Bolu'ya geldiğinde, tepe etrafında duvar (muhtemelen sur duvarı) ve tepenin ortasında uzun ve büyük bir yapı kalıntısı olduğunu belirtir. S. Eyice, şehir merkezindeki Hisartepe'nin ilk yerleşim olduğunu ileri sürer. Bugüne kadar kent merkezinde Bolu Müzesi tarafından gerçekleştirilen kazılarda; Hisartepe'nin güneyinde, MS 1. yüzyıla tarihlenen stadion kalıntısı, Hisartepe'nin zirvesinde Antinous Tapınağı, şehir merkezi yakınındaki otoyolun kenarında tiyatro kalıntısı, Sümer Mahallesindeki MS 2.-3. yüzyıla tarihlenen lahit tipi mezarlar, Gölyüzü Mahallesinde mozaikli yapı kalıntısı, Büyük Camii yakınlarında Roma yolu, Gölyüzü Mahallesi'nde sur kalıntıları ve Erken

[339]Kinneir, **a.g.k.,** 1818, 271.
[340]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 42; Leonhard, **a.g.k.,** 1915, 32; Schultze, **a.g.k.,** 1922, 222; Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 207; Umar, **a.g.k.,** 2004, 128-132.
[341]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 44; Umar, **a.g.k.,** 2004, 130;
[342]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 43; Schultze, **a.g.k.,** 1922, 221; Jones, **a.g.k.,** 1971, 160; Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 62; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 53-56, 118; Umar, **a.g.k.,** 2004, 128-132.
[343]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 221.
[344]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 43; Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 212; Umar, **a.g.k.,** 2004, 132-135.

Hıristiyanlık çağına tarihlenen içi freskle bezeli hipojeler ortaya çıkarılmıştır.[345] Tüm bu kalıntı ve veriler doğrultusunda, Klaudiopolis olarak adlandırılan kentin, Bolu şehir merkezinde yer aldığı söylenebilir.

4. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kentin adı Bizans kaynaklarında geçmektedir.[346] Kent, 386 yılında Honorias Eyaletinin kurulması ile bu eyalete bağlanmış ve Honorias'ın metropolisi olmuştur.[347] Bu dönemde kentteki din adamların farklı yerlerde konsil ve sinodlara katılmıştır.[348] Thema teşkilatının düzenlemesinden sonra Klaudiopolis, Bucellarion themasına bağlanmış ve Ankyra'dan sonra themanın ikinci büyük kenti unvanını almıştır.[349]

1179 yılında Türkler tarafından Klaudiopolis şehrinin kuşatıldığı, ancak alınamadığı bilinmektedir. İmparator I. Manuel Komnenos, kuşatma üzerine hemen yola çıkmış, ordusu şehre yaklaşınca Türkler kuşatmayı kaldırmışlardır.[350] 1317-1330 tarihleri arasında kentin Türklerin egemenliğine girdiği ileri sürülmektedir. Ancak hangi beylik veya devlet tarafından fethedildiği ve kim tarafından alındığı kesin olarak bilinmemektedir.[351]

2.3.29. Krateia (Gerede)

Gerede'de kurulmuş kentin Helenistik, Roma ve Bizans Dönemi'ndeki adı Krateia'dır. İmparator Vespasian zamanında kenti adı Flaviopolis olmuş ve bir süre bu adla anılmıştır.[352] Türkler tarafından fethedilmesinin ardından, Kerte ve Gerede olarak adlandırılmıştır.[353] Krateia şehrinin, günümüzde Kitirler Mahallesi sınırlarında yer alan Keçi Kalesi ve çevresinde kurulduğu düşünülmektedir. Birçok seyyah ve araştırmacı, yerleşim, kale ve kale çevresindeki kalıntılar hakkında kısa bilgiler vermiştir.[354]

---

[345]Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 62-63; 118-120; Umar, **a.g.k.,** 2004, 130-135.
[346]Klaudiopolis piskoposu Kallikrates'in adı, İmparator Jovianus'a (363-364) gönderilen bir dilekçede geçmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Schultze, **a.g.k.,** 1922, 222.
[347]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 43.
[348]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 223.
[349]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 46.
[350]F. Işıltan (1995). *Niketas Khoniates Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s. 137; Umar, **a.g.k.,** 2004, 133-134.
[351]Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 69-74.
[352]Kinneir, **a.g.k.,** 1818, 274; Bingham**, a.g.k.,** 1843, 101; Leonhard, **a.g.k.,** 1915, 13; Schultze, **a.g.k.,** 1922, 225; D. French (1984). The Location of Cretia Flaviopolis in Bithynia. E. Akurgal, R. Merkelbach, S. Şahin ve H. Vetters (Editörler), *Epigraphica Anatolica 3* içinde (s. 49-58). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH, s. 49-50; Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 169; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 53-56; Umar, **a.g.k.,** 2004, 137.
[353]Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 53-56.
[354]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 227; French**, a.g.k.,** 1984, 49-58; V. İdil (2000). Eskiçağ'da Gerede (Krateia) ve Keçi Kalesi. İrfan Aycan ve Kazım Ünlüol (Yayın Kurulu Üyeleri). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu'nun 700. Yılında Geçmişten Günümüze Gerede Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (s. 104-108). Gerede: Gerede Belediyesi Yayınları: No 1, s. 107; K. Ünlüol (2000). Gerede'de Tarihî, Turistik Mekânlar ve Mesire

Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmeyen kent, Kral Zielas (MÖ 255-230) zamanında Bithynia Krallığı'na bağlanmıştır.[355] Bir süre Paphlagonia-Pontus ve Bithynia güçleri arasında el değiştiren şehir, son olarak Bithynia kralı 3. Nikomedes'in (MÖ 127-94) oğlu Filmon tarafından Bithynia'ya bağlanmıştır.[356] MS 74 yılında 4. Nikomedes'in vasiyeti üzerine, Bithynia'nın diğer şehirleri gibi Roma İmparatorluğu topraklarına katılmıştır. Flavius hanedanı döneminde şehir statüsü kazandığı ve Flaviopolis adını aldığı ileri sürülmektedir.[357] Erken Bizans Dönemi'nde Paphlagonia bölgesinde yer alan kent, 386 yılında yeni kurulan Honorias eyaletine bağlanmıştır.[358] Bu dönemde, kilise tarihinde hatırı sayılır din adamlarının Krateia'da yaşadığı, kentin konsil ve sinodlarda farklı din adamlarınca temsil edildiği bilinmektedir.[359] Bunlarda en önemlisi Krateia'da piskoposluk görevinde bulunan Platon'dur. Platon ve imparatorlukta önemli görevlerde bulunan kardeşi Ioannes, ailesinin mezarının bulunduğu bir manastır inşa ettirdikleri bilinmektedir.[360] 1076 yılında bir süre Selçuklu'ya bağlı kalmış, 1097 yılında yeniden Bizans egemenliğine girmiştir. Gerede'nin hangi tarihte Osmanlı topraklarına geçtiği bilinmez, ancak Orhan Bey döneminde Konur Alp'in Gerede nahiyesini idare ettiği bilinir.[361] Evliya Çelebi kent ve kentteki yapılar hakkında bilgi verir. E. Çelebi'nin "Kasabanın yirmi dakikalık şimal tarafında eski bir harabe vardır" dediği yer Keçi Kalesi olmalıdır. Bunun dışında Tekfur Karyesi olarak da adlandırdığı Ertuğrul Karyesinde, Beşiktaş Harabeleri bulunduğunu belirtir.[362]

2.3.30. Krenides (Kilimli)

Zonguldak şehir merkezinin doğusunda yer alan Kilimli sınırlarındaki yerleşimin Roma ve Bizans Dönemi'ndeki adı Krenides'tir. Konumu kesin olarak bilinmemekle

---

Yerleri. İrfan Aycan ve Kazım Ünlüol (Yayın Kurulu Üyeleri). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu'nun 700. Yılında Geçmişten Günümüze Gerede Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (s. 249-256). Gerede: Gerede Belediyesi Yayınları: No 1, s. 252-253; Y. Tatar (2003). *Bolu İl Gelişme Planı: Çevre ve Mekânsal Yapı*. Ankara: DPT, s. 28; Umar, **a.g.k.,** 2004, 139; Kılıç vd., **a.g.k.** 2008, 549-550; Güneş vd., **a.g.k.,** 2011, 191; M. Ortaç (2016). 2014 Yılı Bolu İli Gerede İlçesi Arkeolojik Yüzey Araştırması. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 33. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı*, 1, Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 178.

[355]Umar, **a.g.k.,** 2004, 138; A. Bora (2017). Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bithynia Krallığı'nın Sınırları ve Gelişimi. *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III,* Kocaeli: Kocaeli Belediyesi Yayınları, s. 133.

[356]Kılıç vd., **a.g.k.** 2008, 549-550.

[357]Jones, **a.g.k.,** 1971, 159-160; Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 62.

[358]Kılıç vd., **a.g.k.** 2008, 549-550.

[359]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 225-227

[360]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 225.

[361]Kılıç vd., **a.g.k.** 2008, 549-550.

[362]Kılıç vd., **a.g.k.** 2008, 553.

birlikte kaynaklarda Sandarake'nin (Zonguldak) 60 stadius (yak. 11 km) doğusunda yer aldığı belirtilmektedir.[363] Barrington Atlas'ı ve Belke'nin paylaştığı haritada yerleşim Kilimli civarında gösterilmiştir.[364]

2.3.31. Krobialos

Bizanslı Stephanos'un bahsettiği Krobialos'un, Paphlagonia'da Kromna'nın yakınındaki bir kıyı yerleşimi olduğu ileri sürülmektedir, ancak konumu kesin olarak bilinmemektedir.[365]

2.3.32. Kromna

Kuruçaşile ilçesine bağlı Hisarköy ile Tekkeönü Köyü civarında kurulmuş yerleşimin Helenistik, Roma ve Bizans Dönemi'ndeki adı Kromna'dır. Portalan, deniz haritaları ve farklı kaynaklarda; Cromena, Gromena Groma, Comana, Comano, Kumanu ve Kougdvo adıyla da anılmaktadır.[366] Arrianus'a göre Erythinoi'nin 60 (yak. 11 km) stadius doğusunda yer alır.[367] Birçok atlas ve haritalarda Tekkeönü civarında gösterilmektedir. A. Silberman'a göre Kromna Kuruçaşile ilçe merkezi civarında bulunması gerekir. Amastris kentini oluşturun dört demostan biri olan kentin adı Homeros, Strabon, Rodoslu Apollonius, Pompenius Mela ve Plinius'un eserlerinde geçmektedir. Pilinius yanlışlıkla Billaios ile Amastris arasında yer aldığını ve Kromna'nın Enetlerin anavatanı olduğunu ileri sürmüştür.[368] E. Bore, limandaki mimari parçalar ve konumdan yola çıkarak Kromna'nın Tekkeköy'de olduğunu ileri sürmektedir.[369] Ovatekkeönü Köyü ve Hisar Köyü civarında yapılan yüzey araştırmasında kale kalıntısı ve çok sayıda mimari plastik parça tespit edilmiştir. Bunun dışında kaynak araştırmalarından elde edilen veriler ve Amasra Müzesi'nden alınan bilgiler doğrultusunda, Hisar Köyü civarında başka yapı kalıntıların bulunduğu da

[363]Arslan, **a.g.k.,** 2005, 27.
[364]Belke, **a.g.k.,** 1996, 240; Talbert, **a.g.k.**, 2000, 1220.
[365]Umar, **a.g.k.,** 2007, 59.
[366]W. Ruge und K. Bittel (1949). Paphlagonia. *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, 18 (4), s. 2544; Belke, **a.g.k.,** 1992, 147; Belke, **a.g.k.,** 1996, 241; M. Manoledakis (2013). The Southern Black Sea in the Homeric Iliad: Some Geographical, Philological and Historical Remarks. M. Manoledakis (Ed.), *Exploring the Hospitable Sea: Proceedings of the International Workshop on the Black Sea in Antiquity held in Thessaloniki, 21-23 September 2012* içinde (s. 19-37). Oxford: Archaeopress, s. 23.
[367]Arslan, **a.g.k.,** 2005, 29.
[368]Pliny ve Cornelius Nepos, Kromna civarında Enet kabilesinin yaşadığını belirtmiş ve bunların İtalya'daki Veneti kabilesi ile arasında bağlantı olduğunu ileri sürmüştür. Strabon'a göre ise Enetler, Paplagonia'da yaşayan bir topluluktur. Homeros'un İlyada'sında, Pylaimenes komutasındaki Paphlagonialıların yaban atlarıyla ünlü Enet'lerin yurdundan geldiğini de belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Arslan, **a.g.k.,** 2005, 109-110; Umar, **a.g.k.,** 2007, 57-58.
[369]Bore**, a.g.k.,** 1840, 239-240.

öğrenilmiştir.[370] Bu bilgiler derlendiğinde, Kromna'nın Ovatekkeönü ile Hisar Köyü civarında olduğu söylenebilir.

Kromna, bir ticaret merkezi olarak Herakleia Pontikalılar veya Miletoslular tarafından koloni olarak kurulmuştur.[371] Bazı kaynaklarda MÖ 9.-7. yy. civarında, Kromna ve çevresinde yerleşim olduğu belirtilir, ancak kesin ve detaylı bilgiler içermemektedir. MÖ 4. yüzyılda, Pers kökenli prenseslerden Amastris, Amastris *Synoikismos*'unu kurmuş ve Kromna'yı buna bağlamıştır. Pontus, Roma ve Bizans İmparatorluğu Dönemi'nde önemli bir liman yerleşimi, hatta kent olduğu söylenebilir.[372] 1204 yılında, David Komnenos tarafından Trabzon Rum Prensliği'ne bağlanmıştır. 1214'te Theodoros Laskaris bu kent ve yerleşimleri İznik İmparatorluğu'na bağlamıştır. 1267 yılı civarına kadar Amastris, Tios ve Herakleia gibi kentlerle birlikte Bizans'a bağlı kalmıştır. Daha sonraki akıbeti hakkında herhangi bir veri bulunmaz.[373]

2.3.33. Kyminas

Kaynaklara göre Batı Karadeniz'in güneybatı sınırında bulunan, Bizans tarihindeki ilk lavranın (manastır topluluğu) kurulduğu dağın adı Kyminas'tır. K. Belke'ye göre bu dağ Gölyaka sınırlarındaki Elmacık Dağı'dır.[374]

2.3.34. Ladon (Devrek Çayı)

Klaudiopolis (Bolu) territoriumundan gelerek Dadybra'dan (Devrek) geçen ve Billaios (Filyos Irmağı) ile birleşen Devrek Çayı'nın Bizans Dönemindeki adı Ladon'dur.[375]

2.3.35. Lilaios

Lilaios'un Akçakoca civarında olduğu ileri sürülmekle birlikte lokasyonu bugün kesin değildir. Antik kaynaklara göre Lilaios *emporion*u, Hypios'un (Melen Çayı) denize döküldüğü yerin 100 stadius (18 km) doğusundadır.[376]

---

[370]A. Yaylı, Y. Ozan ve H. Boran (2011). *Bartın Kültür Varlıkları Envanteri*. Ankara: Bartın Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. s. 201; Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı (Bakka), (tarihsiz). Bartın İlçeleri: Kuruçaşile. Bartın: Bakka Bartın Yatırım destek Ofisi, s. 4-12.
[371]Bore**, a.g.k.,** 1840, 239-240; Marek, **a.g.k.,** 1993, 17; Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 207.
[372]Bore**, a.g.k.,** 1840, 239-240; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 16-17; Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 207; Arslan, **a.g.k.,** 2005, 109; Memnon, **a.g.k.,** 2007, 15-17.
[373]Leonhard, **a.g.k.,** 1915, 352; Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 13; Belke, **a.g.k.,** 1996, 241.
[374]Belke, **a.g.k.,** 1996, 243.
[375]Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 208.
[376]Arslan, **a.g.k.,** 2005, 27, 99.

2.3.36. Lykos (Aydınlar Çayı)

Birçok kaynakta Kılınçsu, Gürünç Su ve Gülünç Su olarak adlandırılan Aydınlar Çayı'nın Antik Çağ'daki adı Lykos'tur.[377] Rodoslu Apollonios, Argonautların Karadeniz Seferi'nde, Herakleia yakınlarındaki Lycus adındaki bir akarsudan geçtiklerini belirtmektedir.[378]

2.3.37. Mantineia (Yeniçağa)

Manoris ve Mandris adlarıyla da anılan Mantineia, Mantineion Gölü kıyısında kurulmuş küçük bir yerleşimdir. Birçok kaynakta Klaudiopolis-Krateia arasında (Klaudiopolis'in doğusunda), gösterilmektedir.[379] Araştırmacıların verdikleri bilgiler doğrultusunda Mantineia'nın Yeniçağa civarındaki bir yerleşim yeri olması muhtemeldir. Konstantinopolis-Amaseia yolu üzerinde bir uğrak noktasıdır. Çağa Gölü çevresinde yer alan Doğancı, Gölbaşı, Gölyüzü, Akıncılar, Hamzabey ve Adaköy Köylerinde gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında, çok sayıda mimari plastik parça ve Gölbaşı Köyü'nde bir yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Bu kalıntılardan yola çıkılarak Mantineia'nın bu köylerin civarında olduğunu söylenebilir.

2.3.38. Mantineion (Çağa Gölü)

Çağa Gölü'nün Roma ve Bizans Dönemi'ndeki adı Mantineion'dur.[380] 4. yüzyılda Mantineion'un adı imparatorlukta heretik Novatianlarla birlikte anılmaktadır. Novatianların merkezi olan Mantineion'a, 2. Konstantinus'un ordu gönderdiği ve bu bölgede kanlı mücadeleler yaşandığı bilinmektedir. Orta Bizans Dönemi'nde Mantineion ve kıyısında yer alan çifte manastırın bulunduğu bilinmektedir.[381] Çağa gölü çevresinde tespit edilen bazı mimari plastik parçaların ve Gölbaşı Köyü'nde tespit edilen yapı kalıntısının Bizans Dönemi manastırına ait olduğu düşünülmektedir.

2.3.39. Mengen

Bolu'nun kuzeydoğusunda yer alan Mengen ilçesinde, Roma ve Bizans Dönemi'ne tarihlenen yerleşim yerleri, yapı kalıntıları ve çok sayıda mimari parça bulunur. Düzağaç Köyü'nde, Geç Antik Çağ'a tarihlenen kale kalıntısı, Gözecik Köyü'nde Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen hamam ve yapı kalıntısı, Kıyaslar Köyü'nde Bizans Dönemi'ne tarihlenen yapı kalıntısı (işlik), Küçükkuz Köyü'nde

[377]Arslan, **a.g.k.,** 2005, 100.
[378]Umar, **a.g.k.,** 2004, 41.
[379]Belke, **a.g.k.,** 1996, 249; Talbert, **a.g.k.**, 2000, 1221.
[380]Belke, **a.g.k.,** 1996, 249; Talbert, **a.g.k.**, 2000, 1221
[381]Mitchell, **a.g.k.,** 1995b, 97; Belke, **a.g.k.,** 1996, 249-250.

yerleşim yeri ve yapı kalıntıları, Mengen İlçe Merkezi'nde 6. yüzyıla tarihlenen kilise kalıntısı ve İlyaslar Köyü'nde Orta Bizans Dönemi'ne tarihlen kilise kalıntısı olması, Mengen ve civarında, Roma-Bizans Dönemi'nde birçok yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Ancak bu yerleşimlerden herhangi birinin Roma veya Bizans Dönemi'ndeki adına dair yazılı kaynak bulunmamaktadır.

2.3.40. Metroon/Aulia

Metroon, Herakleia Pontika yakınlarında yer aldığı bilinen yerleşimin Roma ve Bizans Dönemi'ndeki adıdır. Konumu kesin olarak bilinmemekle birlikte, Arrianus verdiği bilgilerde, Barrington Atlas'ı ve K. Belke'nin yayınında Herakleia'nın doğusunda gösterilmiştir.[382] Periplusta verilen mesafe ve Antik kaynaklarda geçen bilgilere göre bu yerleşim, Karadeniz Ereğli'ye bağlı Balı ve Kandilli Köyleri civarında olmalıdır.

2.3.41. Modrene (Mudurnu)

Modrene, Mudurnu ilçe merkezindeki yerleşimin Bizans Dönemi'ndeki adıdır. Mudurnu, Hisar ve Kulaklı tepelerinin arasındaki dar vadide, Gallus Çayı üzerinde kurulmuştur. Farklı kaynaklarda Modea, Moderna, Mondorlu, Modrina, Muderlu, Mudurlu, Modreme, Muturnu, Muturli, Modra, Modrenae, Meterani, Metrani, Mederni ve Mela adıyla geçmektedir.[383] Kiepert'in haritasında şehir, Klaudiopolis ile Dadastana arasında, Klaudiopolis'in güneyinde gösterilmektedir. Bu konum yaklaşık olarak Mudurnu ve çevresine denk gelmektedir.[384]

Erken Bizans Dönemi başlarında Bithynia Eyaletine bağlı olduğu düşünülen yerleşim, İmparator Iustinianus döneminde şehir statüsüne yükseltilmiştir. İmparator Iustinianus döneminde yaşamış ve eserler vermiş Hierocles'in Synecdemus adlı eserinde, bölgedeki şehirler (metropolis ve piskoposluk merkezleri) sıralanmasına rağmen, bu listede Modrene adı görülmemektedir. Bazı Notitiae'lara göre kentte piskoposluk örgütü olduğu bilinmektedir. Notitia 1, Notitia 7 ve Notitia 8-9 listelerinde adı geçmektedir.[385] W. M. Ramsay, Modrene'nin Bityhnia bölgesinde olduğunu ve Erken Bizans

---

[382]Belke, **a.g.k.,** 1996, 243; Talbert, **a.g.k.**, 2000, 1221; Arslan, **a.g.k.,** 2005, 27.

[383]Kinneir, **a.g.k.,** 1818, 288; Bingham**, a.g.k.,** 1843, 193; Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 58; Ramsay, **a.g.k.,** 1890, 205; S. Erkut (1987). *Tarihte Mudurnu*. Bolu: Bolu Kalkınma ve Tanıtma Vakfı Yayınları, s. 25; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 53-56; Strabon, **a.g.k.,** 2000, 18; Umar, **a.g.k.,** 2004, 148-149; Taş, **a.g.k.** 2017, 171-172.

[384]Kiepert, **a.g.k.,** 1925, Tab. IV.

[385]Bingham**, a.g.k.,** 1843, 193; Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 5; Ramsay, **a.g.k.,** 1890, 183, 205; Jones**, a.g.k.,** 1971, 165-166; Umar, **a.g.k.,** 2004, 149; Kılıç vd., **a.g.k.** 2008, 655-656; K. Belke (2013). Bithynien. Historische und geographische Beobachtungen zu einer Provinz in byzantinischer Zeit. E. Winter ve K. Zmimmermann (Editörler). *Asia Minor Studien Band 69: Neue Funde und Forschungen in Bithynien* içinde (s. 83-109). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH, s. 93-94.

Dönemi'nde Bithynia Bölgesi Kilisesi içinde, piskoposluk derecelerinde 23. sırada olduğunu belirtmektedir.[386] Kent, bazı sinod ve konsillerde din adamları tarafından temsil edilmiştir.[387] 709 yılındaki isyanda, Modrene kenti İmparator 4. Konstantinos'a karşı Artabasdos'u desteklemiştir.[388] 7. Contantinos Porphyrogennetos (913-959) döneminde, Bucellarion Themasına bağlı bir komedir.[389]

Modrene'nin hangi tarihte Osmanlı'ya bağlandığı konusu belirsizdir. Farklı kaynaklarda kentin, Osman Bey döneminde, 1291/1292 veya 1323 yılında, Samsa Çavuş tarafından, 1331/1332 Süleyman Paşa tarafından ve 1317/1318 yılında Konur Alp tarafından fethedildiği ileri sürülür.[390] İbn-i Battuta'nın 1332 yılındaki ziyaretinde Muturlu adıyla anılan kent Osmanlı'ya bağlıdır.[391] Evliya Çelebi, Mudurnu kalesinin harap durumda olduğunu, kalenin 20 kule ve bir kapısı bulunduğunu, birkaç şahi top, birkaç hane ve bir cami bulunduğunu belirtmekte, kalenin Bursa Tekfurunun kızı Modrena tarafından yapıldığı ileri sürmektedir.[392]

2.3.42. Mokata (Mugada)

Bizanslı Stephanos, Herakleia'lı Domitios Kallistratos'tan aldığı bilgiler doğrultusunda, Bithynia ve Honorias eyaletinde, Mokata adlı bir yerleşim olduğunu belirtmektedir.[393] Bu bilgilerden hareketle bazı kaynaklarda Mokata'nın Honorias eyaletine bağlı bir yerleşim olduğu ileri sürülmektedir. Barrington Atlas'ında günümüzde Mugada Plajı civarında gösterilen yerleşimin kesin konumu bilinmemektedir.[394] İsim benzerliğinden dolayı, Bartın Arıönü Köyü'nde bağlı Mugada Mevkii ile ilişkilendirilebilir. Mugada Plajı'nın plajın batısındaki Küçükkızılkum Köyü'nde kilise ve mezar kalıntıları, doğusunda adak çukurları ve seramik parçaları ile güneydoğusundaki Arıönü Köyü'nde bir şapel kalıntısı, Mokata yerleşimin Mugada'da olduğunu düşündürmektedir.

---

[386]Ramsay, **a.g.k.,** 1890, 183.
[387]Jones**, a.g.k.,** 1971, 537; Umar, **a.g.k.,** 2004, 149; Belke, **a.g.k.,** 2013, 93-94
[388]Umar, **a.g.k.,** 2004, 149.
[389]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 58.
[390]Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 53-56; Kılıç vd., **a.g.k.** 2008, 655-656.
[391]Kılıç vd., **a.g.k.** 2008, 656-658.
[392]Kılıç vd., **a.g.k.** 2008, 658-661.
[393]Meinekii, **a.g.k.,** 1849, 455; Belke, **a.g.k.,** 1996, 253; M. Billerbeck (2014). *Stephani Byzantii Ethnica Volumen III: K-O.* Berlin/Boston: Walter de Gruyter, s. 327.
[394]Belke, **a.g.k.,** 1996, 253; Talbert, **a.g.k.**, 2000, 1221, map 86.

2.3.43. Niketia

Niketia, Amastris territoriumdaki bir komenin Bizans Dönemi'ndeki adıdır. Ramsay, Niketia'nın Amasra yakınlarında olduğunu, K. Belke, Niketia'nın Amasra territoriumundaki kome olduğunu belirtir.[395] Bizans kaynaklarına göre, Niketiata Manastırı kurucusu ve 3. Mikhael'ın (842-867) akrabası Aziz Sergius burada doğmuştur.[396]

2.3.44. Nymphaion

Nymphaion, kaynaklarda belirtildiği üzere Herakleia-Sandarake arasındaki bir yerleşim yeri veya bölgenin Roma ve Bizans Dönemi'ndeki adıdır. Lokasyonu kesin olarak bilinmemektedir.[397] Arrianus, Nymphaion'un Tyndaridai'nin 15 stadius (2.7 km) doğusunda ve Oxinas'un 30 stadius (5.4 km) batısında bulunduğu belirtilir, ancak ne Tyndaridai ne de Oxinas'ın yeri bilinmediği için Nymphaion'un konumu hakkında da kesin bilgi verilemez.[398]

2.3.45. Oxinas/Kallichoios

Oxinas ve Kallichoios adıyla anılan yerleşim, Antik kaynaklarda Herakleia Pontika ile Tios arasında gösterilmekle birlikte lokasyonu belli değildir.[399] Arrianus'a göre Nymphaion'un 30 stadius (5.4 km) doğusunda yer alır.[400] Bu verilere dayanarak Kozlu ilçesi sınırlarında yer aldığı düşünülmekle birlikte yüzey araştırmalarımızda herhangi bir yerleşim izine rastlanılmamıştır.

2.3.46. Parthenios (Bartın Çayı)

Bartın Çayı'nın Helenistik, Roma ve Bizans Dönemi'ndeki adı Parthenios'tur. Antik kaynaklar ve modern yayınlara göre bu akarsu Bithynia-Paphlagonia'nın doğal sınırını oluşturmaktadır. Parthenios'tan ilk bahseden Homeros'tur. Xenephon'un Anabasis adlı eserinde Parthenios'un geniş ve geçilmesi zor bir akarsu olduğu yazılıdır. Quintus Smyrnaeus, Posthomerica adlı eserinde, sessiz şekilde yeşil topraklardan akan Parthenius'un Karadeniz'e döküldüğünden bahseder.[401] Osmanlı Dönemi'nde Parthenios nehri üzerinde nehir taşımacılığı yapılmakta, Bartın limanı ile şehir merkezi arasında

[395]Ramsay, **a.g.k.,** 1890, 184; Belke, **a.g.k.,** 1996, 254.
[396]Ramsay, **a.g.k.,** 1890, 184; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 27; Belke, **a.g.k.,** 1996, 254.
[397]Talbert, **a.g.k.**, 2000, 1224, map 86; Arslan, **a.g.k.,** 2005, 102.
[398]Arslan, **a.g.k.,** 2005, 27.
[399]Belke, **a.g.k.,** 1996, 257-258; Talbert, **a.g.k.**, 2000, 1221.
[400]Arslan, **a.g.k.,** 2005, 27.
[401]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 32; Jaubert, **a.g.k.,** 1821, 405; Rottiers, **a.g.k.,** 1829, 297; Belke, **a.g.k.,** 1996, 259; Talbert, **a.g.k.**, 2000, 1221; Arslan, **a.g.k.,** 2005, 104.

ticari gemiler gidip gelmektedir. .[402] Günümüzde bu nehir üzerinde küçük tekneler taşımacılıktan ziyade turistik amaçlı gezi düzenlemekte ve balıkçı tekneleri şehir merkezi ile liman arasında gidip gelebilmektedir. Bu bilgilerden hareketle Roma ve Bizans Dönemi'nde nehir üzerinde taşımacılık yapıldığı söylenebilir.

2.3.47. Parthenia (Bartın Merkez İlçe)

Parthenia, Bartın merkez ilçe sınırlarında yer alan, ancak lokasyonu kesin olmayan komenin Roma ve Bizans Dönemi'ndeki adıdır.[403] Bizanslı Stephanos bu yerleşimden bahsetmektedir.[404] W. V. Diest'e göre Parthenia, Bartın Çayı'nın denize döküldüğü yerdeki Boğaz civarında olmalıdır.[405] Bartın şehir merkezinin kuzeybatısında yer alan, merkez ilçeye bağlı Kocareis, Topluca, Gürgerpınarı ve Karasu Köyleri civarında yapı kalıntıları ve mimari plastik parçalarının tespit edilmesi, Parthenia Kome'nin bu bölgede olduğunu düşündürmektedir.

2.3.48. Pazarlıoğlu-Duhancılar Köyü

2020 yılında, Gökçebey köylerinde yapılan yüzey araştırmamızda, Duhancılar ve Pazarlıoğlu Köyü sınırında, Bizans Dönemine tarihlenebilecek bir kale kalıntısına rastlanılmıştır. Ayrıca bol miktarda cam ve seramik parçalarına rastlanılmıştır. Pazarlıoğlu Köyü Obruk Mevkii'nde 2003 yılında nekropol alanına rastlanılmış ve alan 1. Derece Arkeolojik Sit Alanı olarak tescillenmiştir.[406] Bu bilgiler doğrultusunda Pazarlıoğlu ve Duhancılar Köyü civarında, Bizans Döneminde küçük bir yerleşim yeri olduğu söylenebilir.

2.3.49. Psilis

Psilis, Barrington Atlas'ında, Mokata civarında denize dökülen akarsu olarak gösterilir.[407] Bizans kaynaklarında Psilis yakınında Aziz Theodoros Stratelates Manastırı olduğu geçmektedir.[408] Mugada sahilinin batısında denize dökülen Mugada Çayı'nın Psilis olabileceği düşünülmektedir.

---

[402]Jaubert, **a.g.k.,** 1821, 406; Bore**, a.g.k.,** 1840, 224-225; Markham, **a.g.k.,** 1859, 56.
[403]Bore**, a.g.k.,** 1840, 224; Belke, **a.g.k.,** 1996, 258; Talbert, **a.g.k.**, 2000, 1221.
[404]Diest, **a.g.k.,** 1889, 72.
[405]Diest, **a.g.k.,** 1889, 71-72.
[406]ZVİKTM, **a.g.k.,** 2010, 86.
[407]Talbert, **a.g.k.**, 2000, 1221, map 86.
[408]Mitchell, **a.g.k.,** 1995b, 130.

2.3.50. Posedion

Posedion, Herakleia Pontika-Tios arasında yer alan, Roma Dönemi'ndeki bir dini merkez veya yerleşimdir. Lokasyonu bilinmemektedir, Arrianus'a göre Herakleia Pontika territoriumundaki Metroon'un 40 stadius (7.2 km) doğusunda yer alır.[409]

2.3.51. Prusias ad Hypium (Konuralp)

Prusias ad Hypium, Hypius (Büyük Melen) nehrinin kenarında kurulan Konuralp yerleşiminin Roma ve Bizans Dönemi'ndeki adıdır. Diğer Prusias kentleriyle (Gemlik'teki Prusias ve Bursa'daki Prussa/Pruias ad Olympos) karıştırılmaması için Hypius'taki Prusias anlamına gelen Prusias ad Hypium adı verilmiştir. Kentteki ilk yerleşimin, Mons Hypium yamacında kurulduğu ve sonrasında güneydeki ovaya doğru genişlediği de ileri sürülmektedir.[410] Helenistik Dönemde daha çok Kieros adıyla anılan kent, Bithynia Kralı I. Prusias tarafından, MÖ 238-183 tarihleri arasında fethedilmesiyle Prusias ad Hypium adını almış ve Roma-Bizans Dönemi'nde bu isimle anılmıştır. Günümüzde bu kentin kalıntıları üzerinde Konuralp Beldesi yerleşimi bulunmaktadır. Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi'nde Üsküb ve Konrapa olarak adlandırılmıştır. Roma ve Bizans Dönemi'nde kent territoriumu, güneyde Efteni Gölü (Daphnusis), güneybatıda Kyminas Dağı (Bithynia Olympios'u) ve kuzeyde Dia'ya kadar uzanmaktadır.[411]

Kentin kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemektedir, Bithynia Kralı 1. Prusias tarafından Bithynia Krallığı'na bağlanmıştır.[412] Pontus Kralı VI. Mithridates Eupator tarafından Pontus Krallığı topraklarına dahil edilmiş, sonra yeniden Bithynia Krallığı'na bağlanmıştır, Bithynia Kralı 4. Nikomedes, kenti ve krallığını miras yoluyla Romalılara bırakmış, MÖ 74 yılında gerçekleşen bu olayla kent Roma idaresine girmiştir.[413] Şehir muhtemelen Roma Dönemi'nde en parlak dönemini yaşamıştır.[414] Günümüzde kazı çalışması devam eden Roma İmparatorluk Dönemi tiyatrosu, köprü ve sur kalıntıları ile kazılarda ele geçen birçok yazıt bunun en büyük göstergesidir. MS 260 yılı civarında Got saldırılarına karşı, şehir surlarının ya yeniden yapıldığı ya da onarıldığı bilinmektedir.[415]

---

[409]Arslan, **a.g.k.,** 2005, 27.
[410]Bore**, a.g.k.,** 1840, 198-199; Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 20; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 53-57; Umar, **a.g.k.,** 2004, 119; Taş, **a.g.k.** 2017, 248.
[411]Bore**, a.g.k.,** 1840, 196-199; Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 20-21; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 53-56; Umar, **a.g.k.,** 2004, 120-121; Taş, **a.g.k.** 2017, 247-250.
[412]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 21; Taş, **a.g.k.** 2017, 247-250.
[413]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 38; Taş, **a.g.k.** 2017, 248.
[414]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 21-22.
[415]Bore**, a.g.k.,** 1840, 198-203; Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 20-22; Schultze, **a.g.k.,** 1922, 233; Mitchell, **a.g.k.,** 1995a, 213.

İmparator 1. Theodosius döneminde, 386 yılı civarında Paphlagonia ve Bityhnia eyaletlerindeki bazı şehirler yeni kurulan Honorias eyaletine bağlanmış, bu değişikle Prusias ad Hypium da Honorias'a dahil edilmiştir. Erken ve Orta Bizans Dönemi'nde piskoposluk olan Prusias ad Hypium'un bazı konsil ve sinodlara temsilciler gönderdiği bilinmektedir.[416]

Prusias'ın hangi tarihte Osman Devleti'ne bağlandığı belirsizdir, bazı kaynaklarda Osman Gazi'nin son dönemlerinde, Orhan Bey'e bağlı komutanlardan Konur Alp'in, Düzce ve çevresini 1317-1318 yılında ele geçirdiği ileri sürülmektedir.[417] Başka bir kaynakta, Orhan Bey döneminde, 1321-1323 yılları arasında Konur Alp'in Karadeniz'e doğru fetih için sefere çıktığı, önce Akyazı ve Mudurnu'yu, daha sonra da Konuralp'i ele geçirdiği belirtilmektedir.

2.3.52. Psylla

Çatalağzı ilçesi sınırlarında kurulmuş yerleşimin Roma ve Bizans Dönemi'ndeki adı Psylla'dır. Arrianus'a göre Psylla *emporion*u, Krenidai'nin 30 stadius (5.4 km) doğusunda, Tios'un 90 staius (16. 2 km) batısında bulunur.[418] Araştırmacıların verdikleri bilgiler doğrultusunda Psylla'nın Çatalağzı Beldesi veya bu beldeye bağlı Işıkveren Köyü civarında olmalıdır.

2.3.53. Sandarake (Zonguldak Şehir Merkezi)

Zonguldak şehir merkezinin Roma ve Bizans Dönemi'ndeki adı Sandarake olduğu ileri sürülmüştür. Küçük teknelerin girebildiği bir doğal liman niteliğindeki yerleşim, kaynaklara göre Oxinas'ın 90 stadius (16.2 km) doğusunda ve Krenides'in 60 stadius (10.8 km) batısında yer alır.[419]

2.3.54. Seben

Seben ve çevresinde çok sayıda Roma ve Bizans Dönemi yapı kalıntısı, kaya yapıları ve mimari plastik parçalar tespit edilmiştir. Bu kalıntılar Seben ve civarında eski yerleşimler olduğuna işaret eder, ancak yerleşimlerin ismi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[420]

---

[416]Taş, **a.g.k.** 2017, 248.
[417]Taş, **a.g.k.** 2017, 249-250.
[418]Rottiers, **a.g.k.,** 1829, 297; Diest, **a.g.k.,** 1889, 69
[419]Diest**, a.g.k.,** 1889, 77; Belke, **a.g.k.,** 1996, 270; Talbert, **a.g.k.**, 2000, 1222, map 86; Arslan, **a.g.k.,** 2005, 27.
[420]Umar, **a.g.k.,** 2004, 151.

2.3.55. Timonitis (Mengen?)

Timonitis, Mengen ve çevresindeki bir yerleşimin veya bölgenin Roma ve Bizans Dönemi'ndeki adıdır. E. Bore, Timonitis'in Bithynia-Paphlagonia sınırını oluşturduğunu ileri sürmektedir.[421]

2.3.56. Tios (Filyos)

Filyos Beldesi sınırlarında kurulmuş kentin Helenistik, Roma ve Bizans Dönemi'ndeki adı Tios'tur. Kent farklı kaynaklarda, Tieion ve Tium olarak adlandırılmaktadır. Antik kaynaklara göre kent, MÖ 7. yüzyılda Miletus kolonisi olarak kurulmuştur. MÖ 288 yılında Amastris'i oluşturan dört demostan biridir.[422] MÖ III. yüzyılda oluşturulmuş bir anlaşmada Herakleia Pontika, Byzantion, Khalkedon, Kierios kentleriyle birlikte Tios'unda adı geçer. MÖ III. yy. başlarında Bithynia Kralı Zipotes, Kierios ile birlikte Tios'u Bithynia topraklarına katmıştır.[423] MÖ 280 yılında, Zipotes'in ölmesi, ardından varisleri Zipoites ve Nikomedes arasında iç savaş çıkmasıyla, Herakleia Pontika Tios ve Kierios'u kendi topraklarına katmıştır.[424] 3. yy. ilk çeyreğinde Pontus Krallığı'na dahil olan kent, MÖ 70 yılında, General Triarius tarafından Roma topraklarına dahil edilmiştir.[425]

2.3.57. Tripisili/Tripochile

Tripisili, Amasra'ya bağlı Akkonak Köyü civarında lokalize edilmiştir.[426] Araştırmacılar Akkonak Köyü civarında, kayalık ve teknelerin girebildiği bir yerdeki tepede moloz taştan inşa edilmiş kale (gözetleme Kulesi) kalıntısı ve mimari parçalar bulunduğunu belirtmektedirler.[427]

2.3.58. Tyndarides

Tyndarides, lokastonu kesin olarak tespit edilememiş, Herakleia Pontika ve Tios arasındaki yer alan yerleşimdir. Arrianus'un verdiği bilgiye göre Posedeion'un 45 stadius (8.1 km) doğusunda yer alır.[428] Günümüzdeki lokasyonu tespit edilememiştir.

[421]Bore**, a.g.k.,** 1840, 259; Belke, **a.g.k.,** 1996, 275-276; Talbert, **a.g.k.**, 2000, 1222.
[422]Belke, **a.g.k.,** 1996, 276; Arslan, **a.g.k.,** 2005, 102.
[423]Arslan, **a.g.k.,** 2005, 103.
[424]Arslan, **a.g.k.,** 2005, 103-104.
[425]Arslan, **a.g.k.,** 2005, 104.
[426]Belke, **a.g.k.,** 1996, 278.
[427]Bore**, a.g.k.,** 1840, 239-245; Belke, **a.g.k.,** 1996, 278-279.
[428]Arslan, **a.g.k.,** 2005, 27.

2.3.59. Ulumescit Köyü

Bolu Merkez İlçeye bağlı Ulumescit Köyü'nde, 2020 yılında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında, Kızılpınar ve Ören mevkilerinde yapı kalıntıları, çok sayıda seramik parçası ve mimari parçalar tespit edilmiştir. Kızılpınar Mevkii'nde Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen bir kilise kalıntısı ve Ören Mevkii'nde Bizans Dönemi'ne ait bir işlik kalıntısı olması, Ulumescit Köyü'nde Bizans Dönemi yerleşimi olduğunu göstermektedir.

2.3.60. Yazıcık Köyü (Dirgene)

Zonguldak'ın Devrek ilçesine bağlı Yazıcık Köyü Karadere Mahallesi'nde, Bizans Dönemi'ne tarihlenen iki kilise ve bir yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Ayrıca bölgeye yakın Özbağı Beldesi'nde Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen sütun başlıkları ve mimari parçalar bulunmuştur.[429] Bu bilgilerden hareketle, eski adı Dirgene olan Yazıcık Köyü'nde Bizans Dönemi'nde bir yerleşim olduğu söylenebilir.

2.3.61. Yedigöller

Bolu, Düzce ve Zonguldak illerinin kesiştikleri noktada yer alan Yedigöller Milli Parkı sınırlarında, çok sayıda yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Bolu Merkez İlçe sınırlarında Kaletepe Mevkii'nde, Bizans Dönemi'ne tarihlenen bir kale kalıntısı ve Hamambaşı Mevkii'nde, Roma Dönemi'ne tarihlenen ve işlevi tespit edilemeyen üç yapı kalıntısı ile mimari parçalar bulunmaktadır. Milli parkın Düzce Yığılca İlçesi sınırlarındaki Arasta Mevkii'nde, Bizans Dönemi'ne tarihlenen iki kilise ve işlevi tespit edilemeyen bir yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Bu bilgiler doğrultusunda Yedigöller Milli Parkı'nda Roma ve Bizans Dönemi'nde bir yerleşim olduğu söylenebilir.

2.3.62. Zoni Yaylası

2019 yılında Küre Dağları Milli Parkı, Zoni Yaylası çevresinde, Bartın İli ve İlçeleri Yüzey Araştırması kapsamından yapılan arazi çalışmasında; Zoni Yaylası ile kuzeyindeki Karadere Vadisi'nde Bizans Dönemi'ne tarihlenen iki kilise kalıntısı, hemen yakınında yer alan Turanlar Köyü'nde Orta Çağ'a tarihlenen kale kalıntısı tespit edilmiştir. Amasra Müzesi'nden edinilen bilgilere göre, bu bölgede 8-10. yy. arasına tarihlenen sütun başlıkları bulunmuş ve Amasra Müzesi'ne taşınmıştır. Bu bilgilerden hareketle Zoni Yaylası ve çevresinde, Bizans Dönemi'nde bir yerleşim olduğu ve bu yerleşim Orta Çağ'a kadar iskan gördüğü söylenebilir.

[429]Günümüzde KEM'de sergilenen bu eserler hakkında herhangi bir yayın yapılmamıştır.

3. BARTIN

3.1. Dini Yapılar

3.1.1. Karadere Vadisi Kilise Kalıntısı

3.1.1.1. Yeri

Kilise Kalıntısı, Kuruçaşile ilçe merkezinin yaklaşık 14.00 km güneybatısındaki Sarıderesi Köyü sınırlarındadır (Figür 2). Köyün kuzey yarısı Kuruçaşile sınırlarında, ormanla kaplı güney yarısı ise Bartın Merkez İlçe sınırlarında kalmaktadır. Kilise kalıntısı, Küre Dağları Milli Parkı Bartın Bölümü'ndeki Karadere Vadisi sınırlarında, Kelebekdüzü Mevkii'nde (41º44'11.42"K-32º37'33.80"D koordinatlarında) bulunmaktadır. Kilise kalıntısına, Arıt'tan Çöpbey Köyü'ne kadar tek yönlü bir karayolu, Çöpbey Köyü'nden sonra ise yaklaşık 5.00 km uzunluğunda stabilize yol ile ulaşılmaktadır.

3.1.1.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Kilise kalıntısı büyük oranda toprak altında bulunmaktadır. Kilisenin duvar kalıntıları kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmış, bazı duvarları temel seviyesinde, bazı duvarları ise belirli yüksekliklerde günümüze ulaşabilmiştir. Mevcut kalıntılardan kuzeydoğu-güneybatı yönünde, tek nefli plana sahip olduğu anlaşılmaktadır (Figür 3). Doğusunda içten yarım daire şekilli apsisi ve batısında üç bölümlü, dikdörtgen şekilli narteks bulunmaktadır. Kilisenin dıştan apsis ve narteks dahil 17.90 x 8.20 metredir.

3.1.1.2.1. Dış Tasvir

Kilisenin duvarları belirli yüksekliklerde günümüze ulaşabilmiştir. Yapının en iyi görülebilen cephesi güney cephedir. Kilise güney duvarı 15.60 m uzunlukta olup batı yarısı büyük oranda toprak ve bitki örtüsüyle kapanmıştır. Duvarın doğu kısmı yaklaşık 5.40 m uzunluk ve 2.5 m yükseklikte günümüze ulaşabilmiştir. Oldukça sade ele alınmış güney cephede herhangi bir bezeme unsuruna rastlanılmamıştır (Figür 4). Bu duvar kalıntısından hareketle kilise cephelerinin sade düzenlendiği söylenebilir.

3.1.1.2.2. İç Tasvir

Batı duvar ortasındaki 1.00 m genişliğinde ve 0.80 m derinliğe sahip giriş açıklığı ve kuzey duvarın batı ucunda yer alan 1.80 m genişlik ve 0.80 m derinlikteki giriş açıklığı olmak üzere, iki giriş açıklığıyla nartekse girilmektedir (Figür 5).[430] Dikdörtgen formlu

[430]Günümüzde narteks duvarlarının belirli kısımları görülebilmekte olup, mevcut duvarlar 0.80 m kalınlığa ve 2.00 m yüksekliğe sahiptir.

narteks 6.60 x 2.20 m ölçülerindedir. Batı duvarındaki kapı açıklığının kuzeyinde, 0.52 x 0.35 m ölçüsünde bir duvar payesi yer alır. Bunun ekseninde (doğu duvarda), 0.55 x 0.17 m ölçüsünde bir duvar payesi daha bulunur (Figür 6). Bunların benzerlerinin narthesin güneyinde de bulunduğu düşünülmektedir. Bu kalıntılar doğrultusunda narteksin üç bölümlü ve iki katlı düzenlenmiş olduğu söylenebilir.[431] Kuzeydoğusunda naosu geçişi sağlayan, 1.28 x 0.80 m ölçülerinde bir giriş açıklığı bulunur (Figür 7). Bunun benzerinin narteksin güneydoğusunda da olması gerekir, ancak bu kısmın toprak altında bulunmasından dolayı net bilgi verilememektedir. Doğu duvar ortasında da 1.00 x 0.80 m ölçülerinde bir giriş açıklığı daha bulunmaktadır.

Narteks doğu duvarında yer alan üç giriş açıklığıyla, dikdörtgen planlı, 11.80 x 6.60 m ölçüsündeki naosa girilmektedir. Naos, 0.80 m kalınlık ve 6.60 m uzunluktaki duvarla narteksten ayrılmaktadır. Naos, kaçak kazılar sonucu tahrip edilmiştir, bazı kısımları ise halen toprak ve moloz yığınları altındadır. Ölçülerinden dolayı tek nefli düzenlenmiş olması muhtemeldir. Naosun doğusunda, doğrudan naosa açılan, içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır.[432] Büyük oranda yıkık apsisin kuzey bölümü 0.60 m yükseklikte korunabilmiştir (Figür 8). Mevcut izler ve yapılan hesaplamalara göre içten 5.38 x 2.57 m ölçülerindedir. Dıştan 6.72 m genişliği ile doğu cephede 4/5 oranında yer kaplamaktadır.

3.1.1.3. Süsleme

Kilisenin içi ve etrafında, fresk izlerinin görüldüğü sıva parçaları bulunmuştur. Ayrıca narteks batı duvarı iç yüzünde, oldukça tahrip olmuş fresk kalıntısı görülür (Figür 9). Mevcut freskte siyah, beyaz, kahverengi, açık yeşil, gri, koyu mavi, turuncu ve kırmızı renkler seçilebilmektedir. Bu kalıntılar narteks, naos ve apsis duvarlarının freskle bezenmiş olduğu göstermektedir. Cepheler oldukça sade ele alınmıştır, sadece kapı ve pencere açıklıklarının cephelere az da olsa hareketlilik kattığı söylenebilir.

3.1.1.4. Malzeme-Teknik

Kilisede yapı malzemesi olarak kesme taş, moloz taş, tuğla ve kiremit kullanılmıştır. Duvarlarda kullanılan taşın yapısı, yakın çevresindeki kayaç yapısı ile benzerlik gösterir. Dolayısıyla yapı malzemesinin yerel olduğu söylenebilir.

[431]Ortadaki bölüm 230 x 220 cm, kuzey ve güneydeki bölümler 2.20 x 1.60 m ölçülerindedir.
[432]Naos ve apsis arasında bemaya dair herhangi bir iz görülmemektedir. Bu sebepten dolayı apsisin doğrudan naosa açıldığı söylenebilir.

Kilisenin 0.80 m kalınlıktaki duvarları, taş ve tuğla sıralarının alternatifli dizilimleri ile oluşturulan almaşık duvar tekniğinde örülmüştür. Tüm yapı malzemeleri birbirine kum, seramik ve tuğla parçaları katkılı, ince agregalı kireç harcı tutturulmuştur. Duvarların iç ve dış yüzeyleri ise ince ve iri agregalı, horasan harcıyla sıvanmıştır. Duvarlarda görülen tuğla bantları yer yer farklı özellikler sergilemektedir. Güney cephede, alttan üste doğru; dört sıra taş, dört sıra tuğla ve iki sıra taş dizisi takip eder. Duvarın orta seviyesindeki tuğla bandının kalınlığı 0.37-0.42 m arasında değişmekte olup ortalama 0.40 m olduğu söylenebilir. Tuğlaların genişlik ve derinliği değişkenlik gösterir, kalınlıkları 0.3-0.4,5 m arasındadır. Tuğlalar arasındaki derzlerin kalınlığı ise 0.3-0.5 m arasında değişkenlik gösterir. Kuzey duvarın iç yüzeyinde görülen tuğla bandı 0.40 m kalınlıktadır. Ortalama 0.3 m kalınlıkta, dört sıra *dişli tuğla* dizisinden oluşan bantta, tuğlalar arasındaki derzler 0.4-0.5 m kalınlıktadır.[433] Narteksin kuzey yönündeki duvarların iç yüzeyinde görülen tuğla bandı 0.35 m kalınlıktadır. Bu banttaki tuğlalar ortalama 0.3,5 m, derzler ise 0.4-0.5 m kalınlıktadır. Narteks batı duvarındaki 0.45 m kalınlıktaki tuğla bandı, diğer kısımdakilerden farklı olarak beş sıra tuğla dizisinden oluşur. Bu banttaki tuğlalar alttan üste doğru sırasıyla; 0.2, 0.3, 0.4, 0.4 ve 0.3,5 m kalınlıktadır. Tuğlalar arasındaki derzler ise 0.4-0.6 m kalınlıktadır.

Yapıda, farklı türde tuğlalar kullanılmıştır. Normal tipteki tuğlaların yanı sıra dişli tuğla adı verilen tuğla da kullanılmıştır. Bunların dışında kemerlerde, çatılarda kullanılan stroterlere benzer, orta kısmı hafif içbükey ele alınmış tuğla çeşidi de görülmektedir. Duvar örgüsündeki tuğlaların alt yüzlerinde dişler görülmektedir (Figür 10). Tegula mammata benzeri tuğlalar, şekil ve özelliklerinden dolayı bu çalışmada *dişli tuğla* olarak adlandırılmıştır. Bu tipteki tuğlaların, harca daha sağlam oturtulması amacıyla yapıldıkları düşünülmektedir. Formları dışında tuğla ölçüleri de farklılık göstermektedir. Yapının farklı yerlerinde bulunan sağlam vaziyetteki tuğlalar kare ve dikdörtgen biçimlidir. Kare biçimli tuğlaların kenar uzunlukları 0.28 ve 0.34 metredir. Kalınlıkları ise 0.4-04,5 m arasında değişmektedir. Dikdörtgen biçimli tuğlalar çeşitlik göstermektedir. Duvar örgüsünde dikdörtgen biçimli tuğlaların genişlikleri 0.27, 0.31, 0.37, 0.38, 0.40, 0.41 ve 0.42 m, derinlikleri 0.22, 0.26, 0.27 ve 0.30 m, kalınlıkları ise 0.3, 0.4 ve 0.4.5 metredir. Naosun doğusundaki *in situ* olmayan iki tuğla 0.31,5 x 0.23,5 ve 0.37 x 0.18 m ölçülerindedir. Her ikisinin kalınlığı 0.4 metredir.

[433]Dişli tuğlalardan oluşan bu duvar örgüsü, Bizans mimarisinde pek fazla görülmeyen bir uygulamadır.

4.1.1.5. Mimari Elemanlar

Mim. Kat. No: 1

Görsel No: Figür 11

Yeri: Karadere Vadisi Kilise Kalıntısı

Türü: Dişli Tuğla

Malzeme: Pişmiş Toprak

Teknik: Kalıp

Ölçü: Gen.: 0.36 m, Der.: 0.17 m, Kal.: 0.4 m.

Tanım: İn situ olmayan tuğla, yapının güneyindeki moloz yığını arasında bulunmuştur. Sağlam vaziyette olan tuğlanın dört köşesinde, silindirik formlu, 0.1,8 m çapında, yüzeyden 0.1,2 m dışa taşkın tutulmuş dişler yer alır. İç ve dış yüzeyi astarsızdır. Gözenekli, iyi pişirilmiş, açık kırmızı renkli hamuru, ince boyutlu taş ve kum katkılıdır. Tuğlanın üç yüzeyinde harç katmanı görülür. Bu sebepten dolayı duvarda kullanıldığı söylenebilir. Kilise beden duvarlarında, *in situ* durumda benzer tuğlalar görülmesi de bu görüşü desteklemektedir.

Benzer Örnekler: Zoni Yaylası Kilise Kalıntısı, Amasra Kum Mahallesi Yapı Kalıntısı, Kimistene Akropolis'i[434]

Tarihlendirme Önerisi: 6.-9. yy. (benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 2

Görsel No: Figür 11

Yeri: Karadere Vadisi Kilise Kalıntısı

Türü: Dişli Tuğla

Malzeme: Pişmiş Toprak

Teknik: Kalıp

Ölçü: Gen.: 0.31 m, Der.: 0.22 m, Kal.: 0.4 m.

Tanım: İn situ olmayan tuğla, yapının güneyindeki moloz yığını arasında bulunmuştur. Sağlam vaziyette olan tuğlanın dört köşesinde, küp ve dikdörtgen prizma şekilli, yüzeyden 0.1,1 m dışa taşkın tutulmuş dişler yer alır. İç ve dış yüzeyi astarsızdır.

[434]A. Cumalıoğlu (2011). *Hadrianopolis ve Çevresi Geç Antik – Erken Bizans Mimari Plastik Örnekleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 281. G. K. Şahin (2015). *Hadrianopolis Pişmiş Toprak Buluntuları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 536, Levha 98, 200.

Gözenekli, iyi pişirilmiş, kırmızı renkli hamuru, ince boyutlu taş ve kum katkılıdır. Benzer tuğlalar gibi bu tuğlanın duvarda kullanılmış olduğu söylenebilir.

Benzer Örnekler: Zoni Yaylası Kilise Kalıntısı, Amasra Kum Mahallesi Yapı Kalıntısı, Kimistene Akropolis'i[435]

Tarihlendirme Önerisi: 6.-9. yy. (benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 3

Görsel No: Figür 11

Yeri: Karadere Vadisi Kilise Kalıntısı

Türü: Dişli Tuğla

Malzeme: Pişmiş Toprak

Teknik: Kalıp

Ölçü: Gen.: 0.24 m, Der.: 0.18 m, Kal.: 0.4 m.

Tanım: İn situ olmayan tuğla, yapının güneyindeki moloz yığını arasında bulunmuştur. Kırık vaziyette olan tuğlanın iki köşesinde, silindirik şekilli, 0.1,6 m çapında yüzeyden 0.1,5 m dışa taşkın tutulmuş dişler yer alır. İç ve dış yüzeyi astarsızdır. Gözenekli, iyi pişirilmiş, kırmızımsı turuncu renkli hamuru, ince boyutlu taş ve kum katkılıdır. Benzer tuğlalar gibi bu tuğlanın duvarda kullanılmış olduğu söylenebilir.

Benzer Örnekler: Zoni Yaylası Kilise Kalıntısı, Amasra Kum Mahallesi Yapı Kalıntısı, Kimistene Akropolis'i[436]

Tarihlendirme Önerisi: 6.-9. yy. (benzer örnekler)

3.1.1.6. Tarihlendirme

Plan ve mimari özelliklerine bakıldığında Orta Bizans Dönemi öncesinde inşa edildiği söylenebilir. Kilisenin doğusunda tekli apsis uygulaması ve duvarların sade tutulması gibi hususlar bu görüşü desteklemektedir. Bilindiği üzere Orta Bizans Dönemi ve sonrasında inşa edilen kiliselerde, Kapalı Yunan Haçı plan tipinin yaygın olarak tercih edildiği bilinir. Bu kilise ise tek nefli plana sahiptir.[437] Bir diğer husus Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerin doğusunda görülen üçlü apsis uygulamasıdır. Üçlü apsis olmada bile, bu plana sahip kiliselerin kuzeydoğu ve güneydoğusuna, yan apsislerin alternatifi niteliğinde nişlere yer verilmiştir. Orta Bizans Dönemi'nde, özellikle 9. yy. ve sonrasında, kilise

[435]Cumalıoğlu, **a.g.k.,** 2011, 281; Şahin, **a.g.k.,** 2015, 536, Levha 98, 200.
[436]Cumalıoğlu, **a.g.k.,** 2011, 281; Şahin, **a.g.k.,** 2015, 536, Levha 98, 200.
[437]Mevcut veriler ve ölçüleri göz önünde alındığında, yapının tek nefli planda inşa edilmiş olduğu söylenebilir.

cepheleri gösterişli düzenlenmiştir. Bu dönemde inşa edilen kiliselerin cephelerinde kör kemer, niş, duvar payesi, çökertme yüzeyi gibi unsurlara yer verilmiş, ayrıca cepheler farklı özellikteki tuğla ve seramiklerle hareketlendirilmiştir.[438] Bu hususlardan herhangi birinin görülmemesi, Karadere Vadisi Kilise Kalıntısı'nın 9. yy. öncesinde inşa edildiğine işaret eder. Yapı malzemeleri arasında yer alan dişli tuğla adını verdiğimiz tuğlaların bazı yayınlarda 8. yy. civarına tarihlendirilmesi de kilisenin 9. yy. öncesinde inşa edildiği görüşünü desteklemektedir.[439]

Tarihlendirme konusunda söylenebilecek bir diğer husus duvar tekniğidir. R. Ousterhout, Orta Bizans Dönemi ve sonrasında, Anadolu ve Bizans eyaletlerinde inşa edilen ve duvarları almaşık duvar tekniğinde örülmüş yapılar hakkında birtakım bilgiler sunmaktadır. Araştırmacıya göre bu dönem kiliselerinde, almaşık duvar tekniğin cephelerde görülürken duvarların iç yüzeylerinde görülmemektedir. Bu husus Batı Karadeniz Bölgesi'nde yer alıp Orta Bizans Dönemi'nde tarihlenen İlyaslar Köyü Kilise Kalıntısı, Çeltikdere Kilisesi, Nimetli Köyü Kilise Kalıntısı ve Gelinözü Köyü Kilise Kalıntısı gibi birçok yapıda görülmektedir.[440] Bu hususlardan yola çıkılarak da yapının Orta Bizans Dönemi öncesinde inşa edilmiş olduğu söylenebilir.

Yapının duvar tekniği ve cephe özellikleri, Batı Karadeniz'de yer alan ve Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen Amasra Kum Mahallesi Yapı Kalıntısı Boztepe Mahallesi Yapı Kalıntısı, Gömü Köyü Yapı Kalıntısı, Hadrianopolis Kilise A, Hadrianopolis Kilise B, Hadrianopolis Geç Roma Konutu, Hadrianopolis Kilise B yapılarıyla benzerlik göstermektedir.[441] Bu benzerliğe dayanarak kilisenin Erken Bizans Dönemi-9. yy. arasındaki bir tarihte inşa edildiği söylenebilir.

[438]E. Tok (1997). Türkiye'deki Orta ve Son Bizans Dönemi Kiliselerinde Cephe Düzeni. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 89.
[439]Cumalıoğlu, **a.g.k.,** 2011, 281; Şahin, **a.g.k.,** 2015, 534-536.
[440]Benzer duvar işçiliği ve yapılar hakkındaki ayrıntılı bilgi için bkz. R. Ousterhout (2016). *Bizans'ın Yapı Ustaları*. (Çev: Fügen Yavuz), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, s. 187-188.
[441]B. N. Kılavuz ve E. Çelikbaş (2013). "Paphlagonia Hadrianopolis'i", *Tarihi Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi,* 2 (3), s. 163-176; V. Keleş, E. Çelikbaş ve A. Yılmaz (2014). "Paphlagonia Hadrianopolis'i". H. Kasapoğlu ve M. A. Yılmaz (Haz.), *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40. Yılı* içinde (s. 271-290). Ankara: Ankara Ofset Basım Matbaacılık, s. 273-277; E. Verim (2020). Paphlagonia Hadrianopolis'i Kilise A Mimarisi Üzerine Yeni Bir Değerlendirme. *SAKTAD*, 3 (3), s. 393-394.

3.1.2. Zoni Yaylası Kilise Kalıntısı

3.1.2.1. Yeri

Kilise kalıntısı, Kuruçaşile ilçesinin 14.00 km güneybatısındaki Sarıderesi Köyü sınırlarında yer almaktadır (Figür 2). Köyün kuzey yarısı Kuruçaşile sınırlarında, ormanlarla kaplı güney yarısı ise Bartın Merkez İlçe sınırlarında kalmaktadır. Kilise kalıntısı, Sarıderesi Köyü'nün 5.60 km güneydoğusundaki ormanlık alanda içerisinde, Karapınar Mevkii'nde (41º44'02"K-32º39'02"D koordinatlarında) bulunmaktadır. Ayrıca kilise kalıntısı Küre Dağları Milli Parkı, Bartın Bölümü, Zoni Yaylası sınırlarındadır. Kilise kalıntısının bulunduğu alana Arıt'tan Zoni Yaylası'na çıkan tek yönlü karayoluyla, yayladan da yaklaşık 400.00 metrelik bir yürüyüşle ulaşılmaktadır.

3.1.2.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarılmış kilise kalıntısı büyük oranda toprak altındadır. Bazı duvarları temel seviyesinde, bazı duvarları ise belirli yüksekliklerde günümüze ulaşabilmiştir. Mevcut kalıntılar yapının doğu-batı istikametinde tek nefli planda inşa edildiğine işaret eder. Doğusunda içten ve dıştan yarım daire biçimli apsis, batısında dikdörtgen planlı narteks bulunmaktadır. Kilisenin dıştan ölçüleri, apsis ve narteks dahil 17.60 x 8.20 metredir (Figür 12).

3.1.2.2.1. Dış Tasvir

Kilisenin duvarları belirli seviyelerde günümüze ulaşabilmiştir. Yapının günümüzdeki en sağlam kısmı kuzey ve doğu duvarıdır. Kilisenin kuzey duvarı 12.40 m uzunluğundadır. Duvarın batı kısmı bitki örtüsü ve toprakla örtülür, ancak 0.80 m yükseklikte korunabilmiştir. Doğusu mevcut toprak zemine göre 4.00 m yüksekliktedir (Figür 13). Apsis duvarı 8.20 m uzunlukta, 2.80 m yüksekliktedir (Figür 14).

Batı ve güney duvarları büyük oranda tahrip olmuştur. Batı duvarın sadece 0.85 m uzunluk ve 0.20 m yükseklikteki bir bölümü görülebilmektedir. Bunun dışında batı duvarın bulunduğu alanda yaklaşık 8.00 m uzunlukta moloz taş yığını görülmektedir. Bu kalıntıların batı duvara ait olduğu düşünülmektedir.[442] Güney duvar, aralarda kesinti olsa da kuzey-güney doğrultusunda üç parça halinde görülebilmektedir. En doğudaki kısmı 1.10 m uzunluk ve yaklaşık 2.00 m yüksekliktedir. Orta kısmında 0.80 m uzunluk ve 0.30

[442]Batı Karadeniz Bölgesi'nde yapılan araştırmalarda, bu şekildeki moloz yığıntısının altında yapıların beden duvarının olduğu saptanmıştır. Benzer durumum burada da geçerli olduğu düşünülmektedir. Gelecek yıllarda bu alanda yapılacak kazı çalışmalar ile bu duvar kısmen ortaya çıkartılabilir.

m yükseklikteki bölümü görülür. Batısındaki kısmı ise yaklaşık 4.00 m uzunluk ve ortalama 0.90 m yükseklikte günümüze ulaşmıştır.

3.1.2.2.2. İç Tasvir

Kilisenin mevcut tek açıklığı, narteks doğu duvarı ortasında yer alan 1.10 x 0.60 m ölçülerindeki giriş açıklığıdır. Narteks batı duvarında ortasında olması gereken giriş açıklığı ile 6.60 x 2.00 m ölçülerindeki, dikdörtgen planlı nartekse girilmektedir.

Narteks doğu duvarı ortasındaki giriş açıklığıyla dikdörtgen planlı, 11.00 x 6.60 m ölçüsündeki naosa girilmektedir. Naos, 0.60 m kalınlık ve 6.60 m uzunluktaki duvar ile narteksten ayrılmaktadır. Naos, kaçak kazılar sonucu tahrip edilmiştir, bazı kısımları ise halen toprak ve moloz yığınları altındadır. Kuzeydoğu kısmında ise define arayıcılar tarafından tabanın, hatta temelinin altına kadar inildiği saptanmıştır. Bu nedenlerden dolayı ölçüleri dışında naos hakkında detaylı bilgiler verilememektedir. Ölçüleri ve Karadere Vadisi Kilise Kalıntısı ile benzerliğinden yola çıkılarak tek nefli planda düzenlendiği söylenebilir. Naosun doğusunda, 2.80 x 1.10 m ölçülerinde dikdörtgen planlı mekan ve içten 2.80 x 1.40 m ölçülerinde, içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır. Apsisin batısında yer alan mekan bema olmalıdır. Dolayısıyla apsis ve bemanın bitişik düzenlendiği söylenebilir. Apsis, dıştan 4.40 m genişliği ile doğu cephede yaklaşık ½ oranında yer kaplamaktadır.

3.1.2.3. Malzeme-Teknik

Kilisede yapı malzemesi olarak kesme taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Kilisenin 0.80 m kalınlıktaki beden duvarları, taş ve tuğlaların alternatifli dizilimleri ile oluşturulan almaşık duvar tekniğinde örülmüştür (Figür 15). Kuzey duvarın temeliyle birlikte günümüze ulaşan doğu kısmında 12 sıra taş dizisi görülür. Aynı duvarın batı tarafında, bir sıra taş ve bunun üstünde dört sıra tuğla dizisinden oluşan tuğla bandı bulunur. Banttaki tuğlaların ölçüleri farklılık gösterir. Tuğlaların genişlikleri 0.24, 0.28, 0.30, 0.34 m ve kalınlıkları 0.3, 0.3,5, 0.4 metredir.

3.1.2.4. Mimari Elemanlar

Mim. Kat. No: 4

Görsel No: Figür 16

Yeri: Zoni Yaylası Kilise Kalıntısı

Türü: Dişli Tuğla

Malzeme: Pişmiş Toprak

Teknik: Kalıp

Ölçü: Gen.: 0.30 m, Der.: 0.19 m, Kal.: 0.4 m.

Tanım: İn situ olmayan tuğla, kuzey duvarın hemen önünde bulunmuştur. Birbiriyle birleşen iki kırık parçadan ibaret tuğlanın dört köşesinde, küp ve dikdörtgen prizma şekilli, yüzeyden 0.1,4 m dışa taşkın tutulmuş dişler yer alır. İç ve dış yüzeyi astarsızdır. Gözenekli, iyi pişirilmiş, açık kırmızı renkli hamuru, ince boyutlu taş ve kum katkılıdır. Benzer tuğlalar gibi bu tuğlanın da duvarda kullanılmış olduğu söylenebilir.

Benzer Örnekler: Karadere Vadisi Kilise Kalıntısı, Amasra Kum Mahallesi Yapı Kalıntısı, Kimistene Akropolis'i[443]

Tarihlendirme Önerisi: 6.-9. yy. (benzer örnekler)

3.1.2.5. Tarihlendirme

Mimari özellikleri açısından Karadere Vadisi Kilise Kalıntısı ile oldukça benzerdir. Bu benzerlikten ötürü, Erken Bizans Dönemi-9. arasında inşa edildiği söylenebilir.[444]

[443]Cumalıoğlu, **a.g.k.,** 2011, 281; Şahin, **a.g.k.,** 2015, 536, Levha 98, 200.

[444]Tarihlendirme hakkında detaylı bilgiler için Karadere Vadisi Kilise Kalıntısı Tarihlendirme başlığına bakınız.

3.1.3. Amasra Tavşan Adası Manastırı (Patrik Cyros Manastırı)

3.1.3.1. Adı

Manastır ve bünyesindeki yapıların bulunduğu alan ve çevresinde adına dair herhangi bir yazıt tespit edilememiştir. Manastırın bulunduğu adaya Amasra Tavşan Adası ve Amasra Büyükadası adı verilmektedir. Halk arasında geçmişten günümüze Ayı Balığı Adası ve Eşekadası adıyla anılmıştır. S. Eyice, manastıra isim vermemiş, "Büyükada üzerinde Bizans kilisesi" ve "Amasra Büyükadası'nda Bir Bizans Kilisesi" olarak tanımlamıştır.[445] N. Sakaoğlu, Büyükada'daki Kilise-Manastır olarak adlandırmıştır.[446] R. S. Sharp, Patrik Cyros Manastırı olarak adlandırmıştır.[447] A. Yaylı vd., manastırın katholikonunu Yıkık Kilise olarak adlandırılmıştır.[448] A. Yaylı, Y. Ozan ve H. Boran, katholikonu Tavşan Adası Kilisesi olarak adlandırılmıştır.[449] D. Gür, manastırı Büyükada Manastırı ve katholikonu Büyükada Manastırı Kapalı Yunan Haçı Planlı Kilise olarak adlandırılmıştır.[450]

3.1.3.2. Yeri

Manastır Bartın ili, Amasra ilçesinde, Boztepe Mahallesi'nin 190 m kuzeydoğusunda yer alan Tavşan Adası üzerinde yer almaktadır (Figür 17). Yaklaşık 303 m uzunluğa sahip adanın güneydoğusunda bir kilise ve işlevi belirsiz dikdörtgen planlı yapı kalıntısı yer alır. Adanın kuzeyinde bir şapel ve dairesel planlı bir yapı kalıntısı da bulunmaktadır (Figür 18). Tavşan Adası'na dair geçmiş dönemde yapılmış bazı yayınlarda adanın kuzeyinde iki küçük kilise (şapel) kalıntısı bulunduğu belirtilmektedir, ancak birçok araştırmacının değindiği ikinci kilise kalıntısına rastlanılmamıştır.[451]

3.1.3.3. Araştırma Tarihi

Manastır kalıntısı hakkında ilk bilgi verenlerden biri V. Schultze'dur. Amasra'daki adada bir manastır olduğunu ve bu manastırda bir keşişin patriklik görevine

---

[445]S. Eyice (1951). Amasra Büyükada'sında Bir Bizans Kilisesi. *Belleten*, 15 (60), s. 469 Eyice, **a.g.k.,** 1965, 69-70.
[446]Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 155.
[447]R. S. Sharp (2010). *The Outside Imagine: A Comparative Study of External Architectural Display on Middle Byzantine Structures on the Black Sea Littoral*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Birmingham: Birmingham University, Instute Of Archaeology and Antiquity, s. 252.
[448]A. Yaylı vd., (2015). *Unesco Dünya Miras Yolunda Amasra Stratejik Eylem Planı*. Ankara: Bartın Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, s. 20.
[449]Yaylı, Ozan ve Boran, **a.g.k,** 2011, 275.
[450]D. Gür (2019). *Kuzeybatı Karadeniz'de Bizans Dönemi Dini Eserler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 593.
[451]Hill ve Crow, **a.g.k.,** 1992, 84-85; A. Yaylı vd., **a.g.k.,** 2015, 20.

getirildiğinden bahsetmektedir.[452] Tavşan Adası Manastırı hakkında yerinde inceleme yaparak ilk defa ayrıntılı bilgi veren S. Eyice'dir. Araştırmacı farklı yayınlarda manastırın tarihi, mimari ve süsleme özellikleri hakkında detaylı bilgiler vererek benzer örneklerle karşılaştırmıştır.[453] S. Eyice'den sonra birçok yayına konu olmuştur, ancak bu yayınlarda manastır hakkında kısa bilgi verilmiştir.[454] Manastır, R. S. Sharp ve D. Gür tarafından hazırlanan tezlere de konu olmuştur.[455] Tarafımca yapılmış yüksek lisans tezinde manastır hakkında kısa bilgi verilmiş, ancak alınan izin süresinin kısıtlı olması ve hava şartlarından dolayı manastır kapsamlı incelenememiştir.[456]

3.1.3.4. Katholikon

Mimari Tanım ve Restitüsyon

Günümüzde harap vaziyette olan ve büyük oranda bitki örtüsüyle kaplı durumdaki manastır katholikonu, Kapalı Yunan Haçı planın köşe odalı tipinde inşa edilmiştir. Kilisenin dıştan ölçüleri, apsis ve narteks dahil olmak üzere 19.65 x 13.00 metredir (Figür 19). Batısında dikdörtgen planlı narteks ve doğusunda üçlü apsis düzenlemesi bulunur. Ana girişi mevcut kalıntılardan anlaşıldığı üzere, batı duvar ana aksındaki 1.50 m genişlikteki kapı açıklığıdır. Bunun dışında güney haç kolu güney duvarı ortasında, 1.15 m genişliğe ve 1.00 m derinliğe sahip bir kapı açıklığına daha yer alır.

Batı duvarı ortasındaki ana giriş kapısından, içten 11.00 x 2.90 m ölçülerindeki dikdörtgen planlı nartekse girilmektedir (Figür 20). Duvarları yaklaşık 0.40-0.70 m yükseklikte korunmuştur.[457] Narteks doğu duvarı ortasındaki bir kapı açıklığı ile batı haç

[452]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 215.
[453]Eyice, **a.g.k.,** 1951, 469-496; Eyice**, a.g.k.,** 1965, 69-70.
[454]V. Ruggieri (1991). *Byzantine Religious Architecture (587-867): Its History and Structural Elements*. Roma: Pontical Institutum Studiorum Orientalium, s. 233; S. J. Hill ve J. Crow (1992). Amasra Yüzey Araştırması Ağustos 1990. *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 84-85; Belke, **a.g.k.,** 1996, 113; S. Ćurčić (1977). Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 36 (2), s. 104; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 155; Yaylı, Ozan ve Boran, **a.g.k.,** 2011, 267;.A. Yaylı vd., **a.g.k.,** 2015, 20; Crow, **a.g.k.,** 2017, 391; N. Çöl (2012). Karadeniz'de Bir Ceneviz Kolonisi: Amasra. *Uluslararası Katılımlı XV.. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Cilt I,* Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, s. 239.
[455]Sharp, **a.g.k.,** 2010, 57, 101; Gür, **a.g.k.,** 2019, 593-646
[456]E. Verim (2015b). *Amasra'da Bizans Dönemi Üç Eser: Tavşan Adası Manastırı, Amasra Kilisesi ve Küçük Kilise.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü s. 29-52.
[457]S. Eyice'nin paylaştığı eski fotoğraflardan narteks duvarlarının günümüzdekine göre daha sağlam ve daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eyice, **a.g.k.,** 1951, Resim 6-8.

koluna ve dolayısıyla naosa, kuzeydoğu duvarındaki bir kapı açıklığıyla da kuzeybatı köşe hücresine girilmektedir.[458]

Naos, dikdörtgen planlı düzenlenmiş olup içten 11.70 x 11.00 m ölçülerindedir (Figür 21). Naos merkezinin, köşe duvarlarına oturtulmuş, 4.90 m çapa sahip yüksek kasnaklı bir kubbeyle örtülü olduğu varsayılabilir. Bu merkezi birimin dört kenarında farklı ölçülerde haç kolları yer alır.[459] Doğu haç kolu diğerlerine göre daha geniş ve derin tasarlanmıştır. Bunun kuzey ve güneyine prothesis ve diakonikon yerleştirilmiştir. Batıdan merkezdeki kare alana ve doğudan ana apsise açılmakta olan doğu haç kolunun bemayı oluşturduğu da söylenebilir. Batı haç kolu, aynı eksendeki doğu kola göre daha küçüktür. Kuzey ve güney duvarları kapalı olmakla birlikte, doğuda doğrudan merkezdeki kare mekana, batıda bir kapı vasıtasıyla nartekse bağlanır. Kuzey ve güney haç kolları benzer ölçülerdedir. Bu haç kollarının doğu ve batı duvarlarında, köşe hücreleri, prothesis ve diakonikona geçişi sağlayan kapı açıklıkları bulunmaktadır. Ayrıca güney haç kolunun ortasında, yapıya girişi sağlayan bir kapı açıklığına yer verilmiştir.

Naosun kuzeybatı ve güneybatı köşelerinde dikdörtgen planlı köşe hücreleri, kuzeydoğu köşesinde prothesis ve güneydoğu köşesinde diakonikon yer almaktadır (Figür 22-23). Kuzeybatı köşe hücresi, 2.70 x 2.50 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Batısında nartekse geçişi sağlayan bir kapı açıklığı bulunmaktadır (Figür 24). Doğusunda aynı ölçülerde kuzey haç koluna geçişi sağlayan kapı açıklığı yer alır.[460] Güneybatı köşe hücresi, 2.05 x 2.00 m ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Doğu duvarındaki kapı açıklığı ile güney haç koluna açılır. Naosun kuzeydoğu köşesinde dikdörtgen planlı, 2.85 x 2.50 m ölçülerinde prothesis bulunmaktadır (Figür 25). Prothesisin batısında kuzey haç koluna kapı açıklığı, doğusunda içten ve dıştan yarım daire şekilli yan apsis bulunur.[461] Naosun güneydoğu köşesindeki diakonikon, prothesisle aynı ölçü ve tasarıma sahiptir. Naosun örtü sistemi dair herhangi bir ipucu tespit edilememiştir, ancak ölçüler ve benzer örnekler dikkate alınarak naos haç kolları ve köşe hücrelerinin tonozla kapatılmış olduğu söylenebilir. Naosun merkezindeki kare mekan yüksek kasnaklı kubbeyle örtülmüştür. Taban büyük oranda tahrip olmuştur. Bazı kalıntılar ve geçmiş

[458]Narteks doğu duvarı ortasındaki kapı açıklığı ölçüleri: Gen.: 1.75 m, Der.: 0.90 m. Narteks kuzeydoğu duvarındaki kapı açıklığı ölçüleri: Gen.: 1.10 m, Der.: 0.90 m.
[459]Naosu meydana getiren batı haç kolu 4.85 x 3.60 m, doğu haç kolu 4.85 x 3.75 m, kuzey haç kolu 4.90 x 3.32 ve güney haç kolu 4.90 x 3.33 m ölçülerindedir.
[460]Kuzeybatı köşe hücresinin doğu duvarındaki kapı açıklığı ölçüleri; Gen.: 1.10 m, Der.: 0.90 m.
[461]Prothesis batı duvarındaki kapı açıklığı ölçüleri: Gen.: 0.90 m, Der.: 0.90 m. Doğusundaki yan apsis ölçüleri: Gen.: 1.50 m, Der.: 1.00 m.

tarihli yayınlar taban hakkında sınırlı bilgi verilmesini sağlar.[462] Bunlara göre tabanda büyük boyutlu taş plakalar kullanılmıştır. Bazı kısımlar ise mermer ve tesseraların bir arada kullanılmasıyla yapılmış opus sectile tekniğindeki mozaikle döşelidir. Tabandan geriye sadece yatak harcı katmanı, bazı taş ve mermer plakalar ile tesseralar kalmıştır. Bunlar da bütünlük arz etmez.

Naosun doğusunda, 3.40 m genişlik ve 2.15 m derinlikte, içten ve dıştan daire şekilli, cepheden 2.90 m dışa taşkın tutulmuş ana apsis yer almaktadır (Figür 26). Apsis dıştan 6.00 m genişliği ile doğu cephede yaklaşık 3/5 oranında yer kaplar. Ana apsisin kuzey ve güneyinde, prothesis ve diakonikonun doğu uçlarında yer alan, içten ve dıştan yarım daire şekilli, 1.70 x 1.60 m ölçülerinde ve doğu duvardan 2.00 m dışa taşkın yan apsisler bulunmaktadır.[463] Ana apsisin iç kısmında, yarım daire boyunca uzanan 0.45 m genişlikte tek basamaklı synthronon bulunmaktadır. Apsis ile doğu haç kolu arasında dikdörtgen biçimli bir bema bulunduğu düşünülse de buna dair herhangi bir iz bulunmamaktadır. Geçmiş yayınlar ve günümüzde yapılan yüzey araştırmalarında, bema ve bemayı sınırlayan templon/ikonostasis'e dair herhangi bir kalıntıya rastlanılmamıştır. S. Eyice, harabe içerisinde zarif, küçük boyutlu mermerden yapılmış bir sütun parçasından bahsetmiş ve çizimlerini paylaşmıştır. Bu sütun muhtemelen templona aittir. Sekizgen biçimli bu sütun parçasının benzer bir örneği Küçükkızılkum Köyü Kilise Kalıntısı'nda görülmektedir. S. Eyice'nin verdiği bilgiler ve benzer örneklerden yola çıkılarak bemanın yüksek tipli, arşitravlı bir templonla veya ikonostasisle çevrelendiği söylenebilir.[464]

Süsleme

Kilisenin cephe düzeni ve süsleme özellikleri hakkında güvenilir bilgi verilememektedir. Alanda tespit edilen çifte sütunce parçalarından yola çıkılarak cephelerin ikiz-üçüz pencerelerle hareketlendirildiği söylenebilir.[465] Bunun dışında, kilise içinde bulunmuş, lento olarak kullanıldığı düşünülen, farklı bezemelere sahip devşirme

[462]Eyice, **a.g.k.,** 1951, 481-482.

[463]S. Eyice'nin yayınlarındaki görseller incelendiğinde apsis ve pastophorium hücrelerinin günümüze oranla daha yüksek duvarlara sahip olduğu görülmektedir. 1940-1950'li yıllarda, zeminden yaklaşık 1 m yüksekte olan duvarların günümüzde 0.30-0.60 m arasında değişen yüksekliğe sahip olduğu görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Eyice, **a.g.k.,** 1951, Resim 9-10.

[464]Benzer örnekler için bkz. Ćurčić, **a.g.k.,** 1977, 102, fig. 14; Altripp, **a.g.k.,** 2000, 399, fig. 25.

[465]O. Alp, çifte sütunce adı verilen bu mimari elemanlara, sanat tarihi literatüründe çifte sütünce, çifte sütun, çifte sütunceli paye, sütunceli paye, bodur paye gibi isimler verildiğini belirtmektedir. Tez kapsamında bu mimari elemanlara çifte sütunce adı verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. O. Alp (2001). Bizans Mimari Plastiğinde Terminolojik Sorunlar. M. S. Pekak (Ed.), *Sanat Tarihinde Terminoloji Sorunları Semineri I (Mimari ve Mimari Süsleme)* içinde (s. 25-30). Ankara: Türk-İngiliz Kültür Derneği, s. 27-28.

mimari plastik parça, kapı veya pencerelerin gösterişli düzenlendiğini düşündürmektedir. Kilisenin muhtelif yerlerinde, işlevi net tespit edilemeyen mimari plastik parçalar tespit edilmiştir. Ayrıca S. Eyice, kilise içi ve çevresinde farklı bezemelere sahip mimari plastik parçalar bulunduğu belirtmiş ve bunların görsellerini paylaşmıştır.[466] Bu bilgilerden, cephelerin ve iç mekanın farklı mimari elemanlarla hareketlendirildiği söylenebilir.

S. Eyice'nin araştırmasında ortaya koyduğu üzere kilise tabanı opus sectile döşelidir. Araştırmacı kalıntıların çizimini yaparak opus sectile döşeli taban hakkında fikirler sunmuştur. Araştırmacının paylaştığı görsellerde, dikdörtgen şekilli bir mozaik kompozisyon görülmektedir (Figür 27-28). Bu kompozisyonun uzun köşelerinde dikdörtgen panolar ve içinde çapraz uzanan bantlar görülmektedir. Çapraz bantlar yatay hat boyunca zikzak motifi oluşturmaktadır. Kısa köşelerde, merkezinde eşkenar dörtgen ve bunun çevresine beş köşeli mermer yerleştirilerek oluşturulmuş kare panolar yer alır.[467] 2019 yılındaki yüzey araştırmasında tespit edilen, yapının tabanı ve çevresinde bulunan kalıntılardan hareketle, kilise tabanının beyaz, gri ve mavi renkli mermer ile kırmızı, yeşil, mavi, sarı renkli tesseralar kullanılarak oluşturulmuş, geometrik desenli opus sectile tarzı mozaikle döşeli olduğu söylenebilir.[468]

Malzeme-Teknik

Kilisede yapı malzemesi olarak, düzgün kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş, tuğla, kiremit ve mermer kullanılmıştır. Duvarları muhtelif ölçülerde korunabilmiştir. Bu durumdan dolayı duvar tekniği hakkında sınırlı bilgi sunulabilir. Duvarların düzgün kesme taş, tuğla ve devşirme malzemeler kullanılarak almaşık teknikte örüldüğü söylenebilir. S. Eyice, duvarlarda üç sıra tuğla dizisinden ibaret tuğla bant olduğunu belirtmektedir, ancak bu bant günümüzde görülememektedir.[469] Günümüzde sadece duvarların muhtelif yerlerinde, tek sıra tuğla bant kalıntıları görülebilmektedir (Figür 29). Bu teknikte örülen duvarların dış yüzeyleri kesme taş-kaba yonu taş, iç yüzeyleri kaba yonu taş-moloz taşla kaplanmıştır. İki yüzey arasındaki kısım moloz taş ve küçük boyutlu taşlarla doldurulmuştur. Bağlayıcı malzeme olarak da horasan harcı kullanılmıştır. Duvar örgüsünde dikkat çekici husus, bölgedeki bazı kilise ve yapılarda olduğu gibi duvarların alt seviyelerinde düzgün kesme taş bloklar kullanılmış olmasıdır (Figür 30).

[466]Eyice, **a.g.k.,** 1951, 483-484.
[467]Eyice, **a.g.k.,** 1951, 481-484, Resim 13-15.
[468]Günümüzde kilise mozaik tabanının; yatak harcı katmanı, farklı renk ve şekillerdeki mermer parçaları, cam ve taştan kesilmiş farklı renk ve boyutlardaki tesseralar görülebilmektedir.
[469]Eyice, **a.g.k.,** 1951, 478.

Duvar örgüsünde kullanılan taş ve tuğlalar farklı boyutlardadır. Sağlam ele geçen tuğlalardan bazıları kare şekillidir. Kare şekilli bu tuğlalar 0.34 x 0.34 m ve 0.26 x 0.26 m ölçülerindedir. Bunların dışında dikdörtgen formlu tuğlalar da duvar örgüsünde kullanılmıştır. Bu tuğlaların kırık olması ve bir kısmının duvar içine uzanmasından dolayı ölçüleri net alınamamıştır. Genişlikleri 0.24-0.38 m arasında değişen tuğlaların kalınlıkları 0.3, 0.4 ve 0.4,5 metredir.

Kilisenin taşıyıcıları, mimari plastik ve litürjik mimari plastik elemanları yerel kireç taşı ve mermerden yapılmıştır. Tabanında taş-mermer plakalar ve farklı renkteki taş tesseralar kullanılmıştır (Figür 31). Alandaki buluntular, çatısında farklı biçimlerde stroter ve kalypter kullanıldığına işaret eder (Figür 32-33).[470]

Mimari ve Litürjik İşlevli Elemanlar

Mim. Kat. No: 5

Görsel No: Figür 34

Yeri: Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikon Batısı

Türü: Lento

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma

Ölçü: Uz.: 0.63 m, Der.: 0.28 m, Yük.: 0.20 m.

Tanım: Kırık ve *in situ* olmayan, devşirme mimari plastik parçanın kapı veya pencere lentosu olması muhtemeldir.[471] Üst kısmı kesilerek yeniden bu kilisede kullanılmış lentonun ön yüzünde, altta iki boncuklu makara dizisinin işlendiği bant görülmektedir. Bunun üstünde, iç ve dış bükey şeritler bulunur. En üst kısmında girlandlarla birbirine bağlanmış bukranion kabartmalarıyla bezeli geniş bant yer alır. Bukranion ve girlandlardan sadece biri seçilebilmektedir. Sol tarafında tahrip olmuş bir Bukranion daha bulunur.

Benzer Örnekler: Amasra Fatih Camii, Amasra İç Kale

Tarihlendirme Önerisi: Geç Roma Dönemi (benzer örnekler)

[470]Çatı yıkık olsa da kilise ve ada çevresinde çatıya ait olduğu düşünülen bol miktarda stroter ve kalypter parçası bulunmuştur.

[471]Benzer mimari parçalar, Amasra Fatih Camii batı kapısında ve kuzey cephesindeki pencerede lento olarak kullanılmıştır. Amasra'daki bir evin bahçe kapısında da lento olarak kullanılmış benzer bir örnek bulunmaktadır.

Mim. Kat. No: 6

Görsel No: Figür 35

Yeri: Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikon Güneybatısı

Türü: Çifte Sütunce

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Yük.: 0.75 m, Gen.: 0.35-0.43 m, Kal.: 0.19-0.24 m.

Tanım: İn situ olmayan çifte sütunce, bazı kırık ve çatlaklara rağmen sağlamdır. Alttan üstte doğu incelmekte olan sütuncenin kalınlığı alt kısımda 0.19 m, üst kısımda 0.24 metredir. Bunun yanında altta üste doğru genişlediği de tespit edilmiştir. Genişlik altta 0.35 m, üstte ise 0.43 metredir. Alt ve üst kısımlarında, köşeleri 0.3,5 m ve 0.5,5 m uzunlukta, kare biçimli kenet yuvaları görülmektedir. Bu yuvalardan alttaki 0.4,5 m, üstteki 0.2,5 m derinliktedir. Bezeme açısından sade ele alındığı söylenebilir. Bezemeli olan yan yüzünde, ortada alçak kabartma tekniğinde dikey bant bulunur. Tepelik ve alt kısmında, dikey bantla bitişik, benzer teknikte yatay bantlar görülür.

Yayın: Eyice, 1951, s. 483, Resim 11; Gür, 2019, s. 609.

Benzer Örnekler: Amasra Müzesi, Kocaeli Müzesi, Gerede Keçi Kalesi, Ayman Yaylası Kilise Kalıntısı, Karadeniz Ereğli Müzesi, Yalvaç Müzesi[472]

Tarihlendirme Önerisi: 9. yy. (yapı tarihi-benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 7

Görsel No: Figür 36

Yeri: Amasra Tavşan Adası

Türü: Çifte Sütunce

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma ve Oyma

Tanım: Çifte sütunce hakkında verilen bilgiler, S. Eyice'den alınan bilgi ve görsellerden ibarettir. Alanda tespit edilen diğer çifte sütunceyle ile benzerdir, ancak buna göre daha gösterişli ele alınmıştır. Bezemeli olan yan yüzeyinde ortasında dikey uzanan bant görülür. Alt ve tepelik kısımlarında ise yatay bantlar görülür. Başlık kısmında bitkisel

[472]T. Yeşiltaş (2012). *Yalvaç Müzesi'ndeki Bizans Dönemi Taş Eserleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 48; Y. Özdin (2014). *Kocaeli Merkezde Bulunan Bizans Dönemi Taş Eserleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 43-44.

bezemeler işlenmiştir. Lotus veya yaprak şeklinde düzenlenmiş başlık kısmı alttan üste doğru genişlemektedir.

Yayın: Eyice, 1951, s. 483, Resim 12; Gür, 2019, s. 609.

Benzer Örnekler: Amasra Müzesi, Kocaeli Müzesi, Gerede Keçi Kalesi, Ayman Yaylası Kilise Kalıntısı, Karadeniz Ereğli Müzesi, Yalvaç Müzesi[473]

Tarihlendirme Önerisi: 9. yy. (Yapı Tarihi)

Mim. Kat. No: 8

Görsel No: Figür 37

Yeri: Amasra Tavşan Adası

Türü: Sütun/Templon Sütunu

Malzeme: Mermer

Tanım: İn situ olmayan sütun hakkında verilen bilgiler, S. Eyice'den alınan bilgi ve görsellerden ibarettir. Araştırmacı, şekli ve ölçüsü itibariyle kiboriuma ait olabileceğini ileri sürmüştür. Benzer örnekler doğrultusunda templonda kullanılmış olduğu da söylenebilir. Mermerden üretilmiş sekizgen şekilli sütunun yüzeyleri sadedir.

Yayın: Eyice, 1951, s. 483-484, Resim 17; Gür, 2019, s. 609.

Benzer Örnekler: Küçükkızılkum Köyü Kilise Kalıntısı, Yalvaç Müzesi[474]

Tarihlendirme Önerisi: IX. yy. (Yapı Tarihi ve benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 9

Görsel No: Figür 38

Yeri: Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikon Kuzeybatı Köşe Hücresi

Türü: Sütun Kaidesi

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma ve Oyma

Tanım: Sütun kaidesi, duvar örgüsünde devşirme olarak kullanılmıştır. Muhtemelen katholikonun ilk inşa evresine ait olan bu parça, ikinci inşa evresi duvar örgüsünde dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. Attica B tipindeki sütun kaidesi sadedir. Alttan üste doğru sırasıyla; plinthe, spira, torus, spira ve boyun yer alır.

Benzer Örnekler: Amasra Müzesi, Karadeniz Ereğli Müzesi, Hadrianoupolis

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler)

[473]Yeşiltaş, **a.g.k.,** 2012, 48; Özdin, **a.g.k.,** 2014, 43-44.
[474]Yeşiltaş, **a.g.k.,** 2012, 50.

Mim. Kat. No: 10

Görsel No: Figür 39

Yeri: Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikon Güneybatısı

Türü: Sütun Kaidesi

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma ve Oyma

Tanım: İn situ olmayan sütun kaidesi, kırıktır. Ölçü ve düzen açısından 10 Nolu mimari parça ile aynıdır. Dolayısıyla iki parçanın bir sütun kaidesine ait olduğu söylenebilir.

Benzer Örnekler: Amasra Müzesi, Karadeniz Ereğli Müzesi, Hadrianoupolis

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 11

Görsel No: Figür 40

Yeri: Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikon Kuzeyi

Türü: Mermer Plaka

Malzeme: Turkuaz Mermer

Ölçü: Kenar uzunlukları 0.6 m, Kal.: 0.3 m.

Tanım: İn situ olmayan, üçgen şekilli mermer plaka sağlamdır. Şekli ve arka yüzeyindeki harç katmanından (yatak harcı) dolayı opus sectile tekniğinde yapılan taban mozaiğinde kullanıldığı söylenebilir.

Benzer Örnekler: Küçükkızılkum Köyü Kilise Kalıntısı

Tarihlendirme Önerisi: 9. yy. (Yapı Tarihi)

Mim. Kat. No: 12

Görsel No: Figür 41

Yeri: Amasra Tavşan Adası

Türü: İmpost?

Teknik: Kabartma

Tanım: İn situ olmayan parça hakkında verilen bilgiler, S. Eyice'den alınan bilgilerden ibarettir. Eyice, VI. yüzyıla tarihlendirdiği parçanın impost olabileceğini öne sürmüştür. Bezemeli olan yüzeyinde üç kolu görülebilen Latin haçı kabartması işlenmiştir.

Yayın: Eyice, 1951, s. 483, Resim 16; Gür, 2019, s. 609.

Tarihlendirme Önerisi: 9. yy. (yapı tarihi)

3.1.3.5. Şapel Kalıntısı

Mimari Tanım ve Restitüsyon

Şapel'in sadece temel seviyesindeki duvar izleri ve bazı mimari parçaları görülebilmektedir.[475] Şapelin batısı yoğun bitki örtüsü altındadır. Kalan izlerden tek nefli planlı olduğu anlaşılan şapelin doğusunda içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis bulunur (Figür 42). Kalıntılara göre şapel yaklaşık 10.00 x 5.00 m ölçülerinde, tek nefli planda inşa edildiği muhtemeldir.

Tek nefli naos içten 3.60 m, dıştan 5.00 m genişliğe sahiptir, yıkık olmasından dolayı uzunluk alınamamıştır. Kuzey duvarı 3.60 m, güney duvarı 3.10 m uzunluğundadır. Naosun doğusunda 2.40 m derinlik ve 2.40 m genişliğe sahip, at nalı formlu, duvardan 2.40 m dışa taşkın apsis bulunur (Figür 43). Şapel kalıntısının en sağlam kısmı da apsis duvarıdır. Apsis 3.90 m genişliği ile doğu cephede yaklaşık 4/5 oranında yer kaplar.

Malzeme-Teknik

Şapelde yapı malzemesi olarak yerel kireçtaşından yapılmış düzgün kesme taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Yapının beden duvarları almaşık duvar tekniğinde örülmüştür. Duvarların iç ve dış yüzeyleri büyük boyutlu kesme taş ve moloz taş malzemeyle kaplanmıştır. Duvarda bağlayıcı malzeme olarak tuğla ve kiremit parçaları katkılı, ince ve iri agregalı horasan harcı kullanılmıştır (Figür 44). Şapelin güneydoğusunda mermerden bir balüster tespit edilmiştir.

Mimari ve Litürjik İşlevli Elemanlar

Mim. Kat. No: 13

Görsel No: Figür 45

Yeri: Yapının Güneydoğu Dışı

Türü: Balüster

Malzeme: Gri Mermer

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Yük.: 0.83 m, Gen.: 0.31 m, Der.: 0.12 m

Tanım: İn situ olmayan balüsterin üst kısmı kayıptır. Üst kısmı birtakım çatlak ve kırıklara rağmen sağlamdır. Ön ve arka yüzü bezemeli olan balüsterin yan kenarları

[475]Günümüzde şapelin sadece kuzeydoğu ve güneydoğu duvarları ile apsis duvarı temel seviyesinde görülebilmektedir. Tabanı tespit edilemeyen şapelin beden duvarları 0.20-0.45 m yüksekliktedir.

sadedir. Bezemeli olan yüzeylerde, dikdörtgen çerçeve içerisinde soffit bezeme işlenmiştir. Çerçevenin içinde, dikey uzanan iç ve dış bükey şeritlere yer verilmiştir. Bir yüzü, diğer yüze göre daha sadedir. Daha sade tasarlanan yüzeyin arka yüz, bezemenin yoğun olduğu yüzeyin ön yüz olduğu söylenebilir. Üst kısmında, kaide şekilli tepelik bulunur. Tepelik kısmında, altta üste doğru sırasıyla; dikdörtgen prizma şekilli, oldukça yüksek tutulmuş, iki kademeli plinthe, trokhilos, spira ve kısa tutulmuş boyun yer alır.[476]

Benzer Örnekler: Amasra Surları, Amasra Müzesi, Hadrianopolis Antik Kenti, Akçakoca Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı, Ilgın, Akşehir, Kocaeli Müzesi[477]

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler)

3.1.3.6. Dikdörtgen Planlı Yapı Kalıntısı

Mimari Tanım ve Restitüsyon

Kilisenin 25.00 m güneyinde yer alan dikdörtgen planlı yapı kalıntısı, kuzey yönde temel seviyesinde, doğu, batı ve güney yönlerde 0.30-0.80 m yükseklikte günümüze ulaşmıştır. Mevcut bakiyelerden anlaşıldığı üzere yapı iki bölümden meydana gelmekte ve güneyinden apsisle sonlanmaktadır. Yapının işlevi hakkında kesin yargıya varmak mümkün değildir. Duvarlarda herhangi bir açıklığa rastlanılmamasından dolayı sarnıç olabileceği düşünülmektedir.[478] Meyilli bir arazi üzerine kurulan yapının duvarları büyük oranda ana kaya üzerinde yükselmektedir.

Yapı kalıntısı kuzey-güney istikametinde, biri daha büyük iki bölümden meydana gelmektedir (Figür 46). Güneydeki büyük boyutlu mekânın güney ucunda, 1.90 m derinlik ve 5.00 m genişliğe sahip, içten ve dıştan yarım daire şekilli, bazı noktaları ana kaya tesviye edilmesi ile oluşturulmuş, cepheden dışa taşkın apsis yer almaktadır. Güney mekan, içten apsis hariç 8.60 x 5.00 m, dıştan apsis dahil 11.30 x 6.60 m ölçülerindedir. Duvar kalınlığı 0.80 m'dir. Yaklaşık 0.75 m yükseklikte günümüze ulaşan doğu duvarı büyük oranda ana kaya üzerine oturmaktadır. Bazı yerlerde temel üzerinde yükselen büyük boyutlu kesme taş bloklar görülmektedir. Batı duvarı büyük oranda zemin seviyesinde korunmuştur (Figür 47). Bazı noktalarda 0.20-0.25 m yükseklik ve 0.80 m

[476]Kaide formlu tepeliğin yüksekliği 0.14 m, en üst bölümdeki spira çapı 0.14 ve boyun çapı 0.12 metredir.
[477]A. Arslan (2014). *Konya Çevresi Bizans Dönemi Mimari Plastiği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 143; Özdin, **a.g.k.,** 2014, 112-113.
[478]Bir kaya kütlesinde oluşan adada herhangi bir su kaynağı bulunmamaktadır. Manastırın kullanıldığı dönemde su ihtiyacının yağmur sularının biriktirildiği bir sarnıç vasıtasıyla giderildiği düşünülmektedir. Adanın güneyindeki dikdörtgen planlı yapının veya kuzeyindeki dairesel planlı yapının sarnıç olduğu düşünülmektedir.

kalınlıkta olduğu da gözlemlenmiştir. Güneydeki mekân, kuzeyine örülmüş bir duvarla, kuzeydeki mekândan ayrılmıştır (Figür 48).

Yapı kalıntısının kuzeyinde, güneydekine göre daha küçük boyutlu dikdörtgen planlı bir mekân yer almaktadır. İki mekân arasında, doğu-batı doğrultusunda uzanan duvar kalıntısı bulunur. Bu duvarda herhangi bir açıklığa rastlanılmamıştır. Kuzeydeki mekân içten 3.00 x 2.30 m, dıştan ise 4.40 x 2.90 m ölçülerindedir. Ölçüleri ve konumu dikkate alındığında, kuzeydeki mekânın, yapının giriş bölümü olması gerekir.

Malzeme-Teknik

Yapıda, yapı malzemesi olarak düzgün kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş, tuğla ve kiremit kullanılmıştır. Yapı malzemesi ve harç yapısı açısından kilise duvarları ile benzer olduğu, dolayısıyla duvarlarının almaşık duvar teknikte örüldüğü söylenebilir. Bölgedeki birçok yapıda olduğu gibi duvarlarda dolgu malzemesi olarak seramik, kiremit ve tuğla parçaları kullanıldığı görülür. Bunlardan bazıları *in situ* tespit edilebilmiştir.

Mimari Elemanlar

Mim. Kat. No: 14

Görsel No: Figür 49

Yeri: Yapının Kuzeybatı Dışı

Türü: Sütun Kaidesi

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma

Tanım: Adada tespit edilen diğer sütun kaidesi parçaları gibi üst kısmı kesiktir. İn situ olmayan parçanın sadece plinthe ve torusu kısmen görülebilmektedir. Adadaki diğer kaide parçalarından farklı olarak torusun oldukça dışa taşkın olduğu görülür.

Benzer Örnekler: Amasra Müzesi, Karadeniz Ereğli Müzesi, Hadrianopolis Antik Kenti

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler)

3.1.3.7. Dairesel Planlı Yapı Kalıntısı

Mimari Tanım ve Restitüsyon

Kilisenin yaklaşık 20.00 m kuzeybatısında yer alan dairesel (tholos) planlı yapı kalıntısı haraptır. Bazı kısımları temel seviyesinde korunmuştur. Mevcut bulgular işlevine dair herhangi bir ipucu sunmaz. Dairesel planlı olması ve duvar kalıntılarında herhangi bir açıklık bulunmamasından dolayı sarnıç olabileceği düşünülmektedir. Diğer ihtimal ise mezar yapısı olmasıdır. Dairesel planlı yapının çapı dıştan 4.66, içten 3.06 metredir (Figür

50). Beden duvarlarının kuzeybatı, güney ve doğusu harap durumda görülebilmektedir (Figür 51).[479]

Malzeme-Teknik

Yapıda, yapı malzemesi olarak düzgün kesme taş, kaba yonu taş ve moloz taş kullanılmıştır. Duvarların alt seviyelerinde kesme taş malzemenin kullanılmış olması, kilise duvarları ile benzerlik gösterir, dolayısıyla duvarlarının almaşık teknikte örüldüğü söylenebilir.

3.1.3.8. Tarihlendirme

Yazılı kaynak eksikliği sebebiyle, manastırın inşa tarihi hakkında net bilgi verilemez. S. Eyice, yayınlarında farklı tarihler üzerinde durmuş, 1951 tarihli yayında, katholikonun 7.-8. yy. arasında yapılmış olabileceğini belirtmiş, bazı manastır yapıların daha erken tarihli (7. yy. öncesi) olabileceğini ileri sürmüştür. Diğer yayında, 8. yy. üzerinde durmuştur.[480] V. Schultze, detay vermeden 7. yüzyılda bir manastır olduğunu belirtmiştir.[481] V. Ruggieri, K. Belke, S. Ćurčić, 8. yüzyılda inşa edildiğini ileri sürmektedir.[482] D. Gür, manastır hakkında yayınlarda yer alan bilgileri derlemiş, 7.-8. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini ileri sürmüştür.[483]

Yapıların mimari ve süsleme özellikleri ile bazı tarihi olaylar bir arada değerlendirildiğinde, tarihsel süreci hakkında bazı fikirler öne sürülebilir. Manastırın en erken tarihli yapısı adanın kuzeyindeki şapel kalıntısıdır. Şapelin mimari ve süsleme özelliklerinden yola çıkılarak 5.-6. yüzyılda inşa edildiği söylenebilir.[484] Amasra'da meydana gelmiş bazı olaylar da bu görüşü destekler niteliktedir.[485] Bu bilgilerden, şapelin ve manastırın 7. yüzyıldan önce inşa edildiği söylenebilir.

Kilise büyük ihtimalle 9. yy. öncesinde inşa edilmiş ve muhtemelen bu yüzyılda Amastris kentinde büyük yıkımlara sebep olan Vareng saldırısında yıkılmıştır.[486] Bu

---

[479]Kuzeybatısındaki duvar, 0.51 m uzunluk, 0.80 m kalınlık ve 0.20 m yükseklik, güneyindeki duvar 0.40 m uzunluk, 0.80 m kalınlık ve 0.15 m yükseklik, doğusundaki duvar ise 0.70 m uzunluk, 0.60 m kalınlık ve 0.17 m yükseklikte korunabilmiştir.

[480]Eyice, **a.g.k.,** 1951, 475-478; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 69.

[481]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 215.

[482]Ruggieri, **a.g.k.,** 1991, 233; Belke, **a.g.k.,** 1996, 168; Ćurčić, **a.g.k.,** 1977, 104.

[483]Gür, a.g.k., 2019, 595-597.

[484]Şapelin bitişinde bulunan ve apsis bölümündeki kaçak kazı alanından çıkarılmış balüster parçasının süsleme karakteri, V.-VI. yüzyıla tarihlenen birçok örnekle benzerlik göstermektedir. Buradan hareketle şapelin Erken Bizans Dönemi'nde inşa edilmiş olduğu düşünülmektedir.

[485]İmparator II. Iustinianus ve Patrik Cyros hakkında bu tarihi olay hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Theophanes, **a.g.k.,** 1997, 523; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 25-26.

[486]Tavşan Adası'nda bir sur duvarına rastlanılmamıştır. Bu husus manastırın saldırıya açık olduğunu göstermektedir. Tarihi tartışma konusu olsa da Amasralı Aziz George'un vitası ve birçok kaynakta

yıkım sonrasında, 9. yüzyılda, dönemi popüler plan şeması olan Kapalı Yunan Haçı planda yeniden inşa edilmiştir. Bu görüşte baz alınan hususlar hem mimari özellikler hem Vareng saldırılarının tarihleridir. Kilise planındaki asimetri dikkat çekicidir. Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerde, köşe odaları/birimleri ve haç kollarını aynı ya da yakın ölçülerde düzenlenmiştir. Bu kilisede ise köşe odaları ve haç kolları farklı ölçülerdedir. Bu husular, S. Eyice'nin belirttiği gibi kilisenin Kapalı Yunan Haçı plan tipinde inşa edilen kiliselerin ilk örneklerden biri olduğunu düşündürmektedir.[487] Bunlardan yola çıkılarak kilisenin 9. yy. başlarında veya ortalarında inşa edildiğini söylenebilir. Plan özelliklerinin yanında duvar örgüsü de 9. yüzyılda inşa edildiğine işaret eder. Amasra Fatih Cami (9. yy.) duvar örgüsünde bol miktarda devşirme malzeme kullanılmıştır.[488] Bu yapının duvarlarında da bol miktarda devşirme malzeme kullanılmıştır. Bir diğer husus ise kilisenin içerisinde bulunan devşirme malzeme niteliğindeki lento parçasıdır. Giriş kapısı yakınlarında bulunan lento, Fatih Cami batı kapısı ve kuzey cephesindeki pencere lentosu ile benzer özelliktedir. Ayrıca S. Eyice'nin kalıntılar arasında gördüğü ve belgelediği bir mimari plastik parça da katholikonun 9. yüzyılda inşa edildiğine işaret etmektedir. Bahsi geçen bu parça, süsleme özellikleri kısmında ayrıntılı tanıtılan sekizgen monolit templon sütunudur. Bu tip sütunların 9. yy. ve sonrasında kiliselerin templonlarında kullanıldığı bilinmektedir.[489] Yukarıda geçen tüm hususlardan yola çıkılarak kilisenin 9. yy. Vareng saldırısında, tahrip olduğu ve hızlı bir inşa programıyla, bu saldırıdan hemen sonra yeniden yapıldığı söylenebilir.

Manastırın kullanım evresi hakkında ise farklı görüşler bulunmaktadır. Birçok araştırmacı son kullanımın evresinden bahsetmezken, bazı araştırmacılar Geç Bizans döneminde adada manastır hayatının devam ettiğini ileri sürmektedirler.[490] Tavşan

belirtildiği üzere Amasra kiliseleri ve yapılarının, IX. yüzyılda gerçekleşen Vareng İstilası'nda yakılıp yıkıldığı ileri sürülmektedir. Manastır kilisesi de bu saldırılarda yıkılmış olmalıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Kazdhan ve Talbot, **a.g.k.,** 1998, 43-44; Güney, **a.g.k.,** 1999, 189; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 42; Crow, **a.g.k.,** 2017, 393.

[487]Eyice, **a.g.k.,** 1951, 484-485.

[488]Farklı araştırmacılar, Fatih Cami'nin IX. yy. Vareng saldırısından hemen sonra inşa edildiği ileri sürülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. S. Eyice (1952). Amasra Kalesinde Fatih Mehmed II. tarafından camiye çevrilmiş iki eski Bizans kilisesi hakkında notlar. *TTOKB*, S. 131, s. 4; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 68-69; Ruggieri, **a.g.k.,** 1991, 236; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 143; Sharp, **a.g.k.,** 2010, 91; E. Verim (2015a). Amasra'da Osmanlı Dönemi'nde Kiliseden Çevrilmiş Bir Mabet: Fatih Camii. OMAD, 2 (4), s. 60-64; Crow, **a.g.k.,** 2017, 391; Gür, **a.g.k.,** 2019, 392.

[489]S. Doğan, templonlarda IX. yüzyıl ve sonrasında genellikle sekizgen monolit templon payelerinin kullanıldığını ileri sürmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. S. Doğan (2001). Bizans Mimarlığında Litürjik İşlevli Taş Yapılarda Terminoloji Sorunu. *Sanat Tarihinde Terminoloji Sorunları Semineri I (Mimari ve Mimari Süsleme)*, Ankara: Türk-İngiliz Kültür Derneği, s. 33.

[490]Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 45.

Adası'nda bulunan, benzer örnekleri 10.-12. yüzyıla tarihlendirilen sırlı seramik parçaları, manastırın en azından 12. yüzyıla kadar aktif olarak kullanıldığını göstermektedir.[491] Bu konu da öne sürülebilecek bir diğer görüş manastırın Türk fethine kadar kullanılmış olmasıdır.

[491]Alanda tespit edilen seramik buluntular, telif haklarından dolayı tezde tanıtılamamıştır. Araştırmacılar alanda VII-XIII. yy. arasına tarihlenen çok sayıda seramik parçaları olduğu ileri sürmektedir.

3.1.4. Küçükkızılkum Köyü Kilise Kalıntısı

3.1.4.1. Yeri

Yapı kalıntısı, Bartın şehir merkezinin 17.00 km güneybatısındaki Küçükkızılkum Köyü sınırlarında, köyün 4.00 km kuzeyindeki Gürceağız Tepesi Mevkii'nde, Mugada Deresi'nin batısında (41º36'22.15"K-32º08'52.25"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 2). Kilise kalıntısının bulunduğu alana, Mugada'ya kadar karayoluyla, buradan da yaklaşık 1 km uzunluktaki patika yolla ulaşılabilmektedir.

3.1.4.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Yapının sadece güney duvarının bir bölümü ile diğer yönlerde duvar izleri takip edilmektedir. Bunların dışında doğusunda templon sütunu ve güneydoğusunda 0.60 m genişlikteki bir duvar kalıntısı da bulunmaktadır. 2017 yılında kuzeydoğu ve apsis duvarının sağlam olduğu bilinmektedir, ancak bu duvarlar ve kilisenin büyük kısmı 2019 yılına kadarki süreçte define arayıcılar tarafından tahrip edilmiştir.[492] Mevcut duvar kalıntıları eksenlerinde moloz yığınları görülebilmektedir. Bu moloz yığınlarının beden duvarlarına ait olduğu düşünülmektedir.[493]

Kalıntılardan anlaşılacağı üzere doğu-batı doğrultusunda düzenlenen kilise dıştan, apsis dahil yaklaşık 14.50 x 10.00 m ölçülerindedir (Figür 52). Yapıya ait kalıntılar Amasra Tavşan Adası Manastır Katholikonu ile benzerlik sergiler.[494] Ancak bu kilisede Amasra Tavşan Adası Manastır Katholikonu'ndan farklı olarak yan apsislere yer verilmemiştir. Bu benzerlikten dolayı kilisenin Kapalı Yunan Haçı planlı inşa edilmiş olduğu söylenebilir.

Yapının narteksine dair herhangi bir veri yoktur. Naosun sadece güney ve güneydoğu duvarının bir bölümü günümüze ulaşabilmiştir.[495] Bunun dışında yukarıda değinildiği üzere, 2017 yılında kuzeydoğu duvarının da kısmen sağlam olduğu bilinmektedir (Figür 53). Mevcut kalıntılara göre naos yaklaşık 9.00 x 8.00 m ölçülerindedir. Mevcut ölçüsü ve Tavşan Adası Manastır Katholikonu ile olan benzerliği

[492]BİYA başkanı F. Bağdatlı Çam ile 17.09.2019 tarihinde yapılan kişisel iletişim.
[493]Bu moloz yığınlarının altında duvar kalıntısı olduğu düşünülmektedir. Batı Karadeniz'deki benzer yapı kalıntılarına bakıldığında bu moloz yığınlarının altında duvar kalıntıları görülmektedir.
[494]Alanda tespit edilen opus sectile döşeli taban kalıntıları ve sekizgen templon sütununun benzer örnekleri Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikonu'nda da görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için Amasra Tavşan Adası Manastırı başlığına bakınız.
[495]Güney duvarın ortasında bölüm 2.05 m uzunluk, 0.45-0.80 m kalınlıktadır. Doğunda 0.95 c uzunluk ve 0.60-0.70 m kalınlıkta duvar kalıntısı bulunur. Güneydoğu köşedeki duvar kalıntısı, 0.70 m uzunluk ve ortalama 0.60 m kalınlıktadır.

göz önüne alınarak naosun Kapalı Yunan Haçı planlı düzenlendiği söylenebilir, ancak ne haç kolları ne de köşe hücrelerine dair herhangi bir kalıntı tespit edilememiştir.

Naosun doğusunda içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır. Apsisin güney ve kuzey bölümü kısmen korunabilmiştir (Figür 54). Kalıntılara göre apsis, içten 3.70 m genişlik ve 1.85 m derinliktedir. Apsis, dıştan 5.55 m genişliğiyle, doğu cephede yaklaşık ½ oranında yer kaplamaktadır. Bemaya dair pek fazla iz görülmemektedir. Yapının doğusunda, *in situ* olmayan sütunun, ölçü ve özellikleri templona ait olduğu gösterir. Buna göre bemanın yüksek tipli, arşitravlı templonla çevrildiği söylenebilir.

Yapının kuzeydoğusunda, dikdörtgen formlu bir lahit kalıntısı görülebilmektedir. Oldukça tahrip olduğu görülen lahit kapağı, teknenin kuzeyinde görülebilmektedir. Taştan yapılmış bu mezar 2.00 x 0.80 m ölçülerinde ve 0.90 m yüksekliktedir. Lahit kapağının bir ucu toprak içinde olduğundan ölçüleri alınamamıştır. Ancak kısa kenarının 0.80 m olmasından dolayı aynı ölçülerde olduğu söylenebilir. Mezarın, yapı beden duvarlarına göre mezarın alt kotta olması, kilisenin Pagan nekropolü üzerine inşa edildiğini düşündürmektedir. 2017 yılında, kaçak kazı çukurlarında mezar stelleri bulunması da bu görüşü desteklemektedir (Figür 55).

3.1.4.3. Süsleme

Kilisenin yıkık olması ve bazı kısımlarının define arayıcılar tarafından tahrip edilmesinden dolayı süsleme programı hakkında detaylı bilgi verilemez. Alandaki kalıntılar ve kişisel arşiv fotoğrafları ışığında süsleme özellikleri hakkında sınırlı bilgi sunulabilir. Kilise duvarlarının dış yüzleri görülemediğinden cephe düzeni anlaşılamamaktadır. 2017-2019 yılındaki fotoğraflarda cephelerin sade olduğu görülmektedir.

2019 yılındaki yüzey araştırmasında, yapının içinde bol miktarda gri, turkuaz ve vişne çürüğü renkli mermer parçaları tespit edilmiştir (Figür 56-57). Üçgen formlu, kenarları oval kesilmiş mermer parçaları şekil ve renk açısından Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikonu'nda tespit edilen opus sectile taban parçaları ile benzerlik göstermektedir. Bu hususlar, kilise tabanının opus sectile tekniğindeki mozaikle döşeli olduğu gösterir. Alanda, fresk izleri bulunan çok sayıda sıva parçaları tespit edilmiştir. Bu fresk parçaları üzerinde siyah, beyaz, kahverengi, açık yeşil, gri, koyu mavi, sarı, turuncu ve kırmızı renkler seçilebilmektedir (Figür 58). Duvarların bazı yerlerinde renkli sıva kalıntıları saptanmıştır. Bu kalıntılar, duvarların freskle bezeli olduğunu gösterir. Fresk parçaları üzerinde düz şerit ve oval şerit izleri görülmektedir. Bu kalıntılar

fresklerde geometrik desenlerin işlendiğini göstermektedir. Yukarıda verilen tüm hususlar, kilise iç mekanının oldukça gösterişli düzenlendiğini gösterir.

İç mekana hareketlilik katan diğer unsur, yapısının doğusunda bulunmuş templon sütunudur. Gri mermerden üretilmiş bu sütundan hareketle, kilisenin oldukça gösterişli düzenlenmiş templona sahip olduğu söylenebilir.

3.1.4.4. Malzeme-Teknik

Kilisede yapı malzemesi olarak kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş, tuğla, kiremit ve mermer kullanılmıştır. Mevcut kalıntılardan takip edilememekle birlikte duvarların almaşık teknikte örüldüğü ileri sürülebilir. Alanda tespit edilen tuğlaların hepsi kırıktır. Bu sebepten dolayı ölçüleri hakkında bilgi verilemez, sadece kalınlıklarının 0.3,5, 0.4 ve 0.4,5 m arasında değiştiği tespit edilmiştir. Yapı ve çevresinde, dağınık halde çatı kiremidi (stroter ve kalypter) parçaları bulunmuştur.

3.1.4.5. Mimari ve Litürjik İşlevli Elemanlar

Mim. Kat. No: 15

Görsel No: Figür 59-60

Yeri: Küçükkızılkum Köyü Kilise Kalıntısı Doğusu

Türü: Templon Sütunu

Malzeme: Gri Mermer (Prokennesos Mermeri?)

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Yük.: 2.23 m.

Tanım: Sekizgen formlu sütun *in situ* değildir. Kırık ve çatlaklara rağmen sağlam olduğu söylenebilir. Sadece alt kısmında kırık mevcuttur.[496] Sekizgen şekilli gövdenin her kenarı 0.10 m genişliktedir. Alt ve tepelik kısmı oldukça sade ele alınmıştır. Her iki bölüm, gövdeden 0.6 m kalınlıkta, alçak kabartma tekniğindeki bantla ayrılmıştır. Tepelik kısmındaki bandın ortasında 0.1 m kalınlıkta yiv açılmıştır. Alt kısmında 0.80 m uzunluk, 0.6 m genişlik ve 0.4 m derinliğe sahip, templon levhalarını sütuna tutturmak için açılmış bir yuva görülmektedir. Sütunun ortasına denk gelen kısımda Latin haçı bulunur. Basit işçiliğe sahip haç motifi 0.14 x 0.6 m ölçülerindedir. Haçın üç kolu 0.5 m, dikey alt kolu 0.9 m uzunluktadır. Dikey alt ve üst kolunun başlangıç kısımları çizgi şeklindedir, çatal biçimdeki uç kısımlarına doğru üçgen formunda genişlemektedir. Yatay kısa kolları, düz bir çizgi formunda olup uçları çatal biçimli sonlanmaktadır.

[496]2017 yılında sağlam olduğu görülen bu sütun, 2019 yılına kadarki süreçte kısmen tahrip edilmiştir. Bu kısma ait birleşebilen iki parça sütunun kuzeyindeki alanda tespit edilmiştir.

Benzer Örnekler: Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikonu, Yalvaç Müzesi[497]
Tarihlendirme Önerisi: 9. yy. (yapı tarihi ve benzer örnekler)

3.1.4.6. Tarihlendirme

Kilisenin doğusunda bulunan templon sütunu, şekil ve üslup açısından 9. yy. civarına tarihlendirilmektedir.[498] Kilise, yukarıda değinildiği üzere 9. yy. civarına tarihlenen Tavşan Adası Manastır Katholikonu'yla benzer mimari ve süsleme özelliklere sahiptir. Bu hususlar, kilisenin 9. yy. civarında inşa edildiğine işaret eder.

[497]Yeşiltaş, **a.g.k.,** 2012, 50.
[498]S. Doğan bir makalesinde, templonlarda IX. yüzyıl ve sonrasında genellikle sekizgen monolit templon payelerinin kullanıldığını ileri sürmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Doğan, **a.g.k.,** 2001, 33.

3.1.5. Boztepe Mezar Şapeli

3.1.5.1. Yeri ve Adı

Şapel, Bartın İli Amasra İlçesi, Boztepe Mahallesi, Ağlayan Ağaç Mevkii'nde, Boztepe Kalesi'nin doğu ucunda bulunmaktadır (Figür 17). D. Gür, yapıyı "Ağlayan Ağaç Mevki Kilise" olarak adlandırmıştır.[499] Bu çalışmada, bulunduğu konum ve mimari özelliklerinden dolayı Boztepe Mezar Şapeli olarak adlandırılmıştır.

3.1.5.2. Araştırma Tarihi

Şapel, 2014-2016 yılları arasında gerçekleştirilen kurtarma kazılarıyla ortaya çıkarılmıştır.[500] Yapı hakkında az sayıda yayın yapılmıştır. Kilisenin, S. Hill ve J. Crow'un bahsettiği Amasra'daki 11 kiliseden biri olduğu söylenebilir.[501] D. Gür, kilise kalıntısının mimarisi ve süsleme özellikleri hakkında genel bilgilere yer vermiş, tarihi ve restitüsyonu hakkında birtakım önerilerde bulunmuştur.[502]

3.1.5.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Şapel kalıntısının yıkık beden duvarları belirli yüksekliklerde korunabilmiştir (Figür 61-62). Şapelin iki inşa evresi bulunmaktadır. İlk inşa evresinde küçük bir mezar şapeli olarak inşa edilmiş, ikinci evrede, dört yönden genişletilmiştir.

3.1.5.3.1. İlk Evre

Mezar şapeli tek nefli plana sahiptir. [503] Doğu-batı doğrultusundaki şapelin doğusunda içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis bulunur. Kuzey, güney ve batı duvarlarının bazı kısımları ikinci evre beden duvarları altında kalmıştır. Şapelin batı bölümü, günümüzdeki yol kotu altında kaldığından kazısı tamamlanamamıştır. Bundan dolayı batısında narteks olup olmadığı bilinmemektedir. Mevcut bulgulara göre şapel dıştan, apsis dahil 6.05 x 3.90 m ölçülerindedir (Figür 63).

Tek nefli naos, 3.35 x 2.30 m ölçülerindedir. Doğusunda, doğrudan naosa açılan, içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır (Figür 64). 0.90 m kalınlıktaki duvarlara

---

[499]Gür, **a.g.k.,** 2019, 546.

[500]Yapının bulunduğu alanda, bir bina inşası esnasında kalıntılara rastlanılması nedeniyle Amasra Müzesi Müdürlüğü tarafından alanda kazı çalışmaları yapılmıştır. 2014-2016 yılları arasında yürütülen kazı çalışmaları sonucunda iki inşa evresi olduğu saptanan bir şapel kalıntısı içinde ve etrafında mezar kalıntıları tespit edilmiştir.

[501]Araştırmacıların bahsettikleri 11 kiliseden biri; Boztepe'de, Tavşan Adası'na çıkılan basamaklarının karşısında yer almaktadır. Bu yapının konumu, araştırmacıların bahsettikleri kilisenin konum bilgisi ile örtüşmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hill ve Crow, **a.g.k.,** 1992, 84-85.

[502]Gür, **a.g.k.,** 2019, 546-566.

[503] Ölçüleri göz önünde alındığında, oldukça küçük olduğu ve ibadete pek uygun olmadığı söylenebilir. Bu sebepten dolayı mezar şapeli olduğu düşünülmektedir.

sahip apsis, içten 1.50 x 1.00 m ölçülerindedir. Dıştan 3.10 m genişliğiyle doğu cephede 4/5 oranında yer kaplar.

3.1.5.3.2. İkinci Evre

Yapı ikinci evrede Boztepe surlarına bitişik inşa edilmiştir.[504] İlk evre yapısına göre daha büyük olması yapının kilise işlevli olduğuna işaret eder. İkinci evrede yapının ekseni, ilk evreye göre hafif kuzeydoğuya kaymıştır (Figür 65).

Şapel dıştan, apsis dahil yaklaşık 8.80 x 5.60 m ölçülerindedir. Batı duvarı ortasında yaklaşık 1.00 m genişlikte bir boşluk görülmektedir (Figür 66). Bu boşluğun giriş açıklığına ait olduğu düşünülmektedir, ancak bu kısımda kazı çalışmasına devam edilmediği için net bilgi verilemez. Güney duvarın batı kısmında da benzer bir boşluk görülmektedir. Ayrıca bu boşluğun kuzeydoğusunda söve benzeri bir mimari plastik parça bulunur. Bu hususlardan yola çıkarak yapının güneybatısında da bir girişe yer verildiği söylenebilir.[505]

Tek nefli düzenlenmiş naos 5.05 x 3.60 m ölçülerindedir. Kazılarda naosun bazı kısımlarında yatak harcı katmanı tespit edilmiştir (Figür 67). Bu kalıntılarından hareketle kilise tabanının mozaikle süslendiği söylenebilir. Kilisenin doğusunda, doğrudan naosa açılan, içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır. Apsisin bir kısmı, yapının bitişik olduğu sur duvarı içindedir. Bu sebepten dolayı yarım daire şekli, dışta kesintiye uğramıştır (Figür 68). İçten 2.50 x 1.50 m ölçülerindeki apsisin duvar kalınlığı yaklaşık 1.50 metredir. Bu duvarda belirgin bir dilatasyon görülmektedir. İç mekana bakan yaklaşık 0.40 m kalınlıktaki bölümün synthronon platformuna ait olduğu düşünülmektedir.[506] Buna göre apsiste bir ya da iki basamaklı synthronon olduğu söylenebilir.

3.1.5.4. Malzeme-Teknik

Şapelde yapı malzemesi olarak düzgün kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Beden duvarları ve mezarlarda, sütun kaidesi ile farklı nitelikte mimari plastik parçalar devşirme malzeme olarak kullanılmıştır (Figür 69). Duvarlarda iri ve ince agregalı kireç harcı ile birbirine tutturulmuş kesme taş ve moloz taş kullanılmıştır. Alanda

[504]Yapının doğusu boyunca 7.20 m uzunlukta, 0.90-1.05 m kalınlıkta sur duvarı uzanmaktadır. Bu duvar, kuzeydoğuda köşe yaparak kuzeye doğru yönelmektedir. Kuzeye yönelen duvarın sadece 1.85 m uzunluktaki kısmı ortaya çıkarılmıştır.

[505]Yapının güneybatısında cadde kalıntısı olması da kalıntıların kapı açıklığı olduğuna işaret eder.

[506]Benzer kalıntılara Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikonu, Hadrianopolis'te yer alan Kilise A, Kilise B ve Kuzeybatı Nekropol Kilisesi yapılarında da rastlanılmıştır, bu kalıntıların synthronon platformuna ait olduğu saptanmıştır.

bol miktarda tuğla tespit edilmesi, duvar tekniğinin Amasra Fatih Camii, Amasra Kilise Mescidi, Tavşan Adası Manastırı bünyesindeki yapılar ile benzerliği, şapel duvarlarının almaşık teknikte örüldüğüne işaret eder.

3.1.5.5. Tarihlendirme

S. Hill ve J. Crow, yukarıda ayrıntılı değinildiği üzere bu mevkide bir kilise kalıntısı olduğunu belirtmekte ve yapıyı 13.-14. yüzyıla tarihlendirmektedir.[507] D. Gür, şapelin ilk olarak 9. yüzyılda inşa edildiğini, 12-13. yüzyılda yeniden yapıldığı, 13. yy. veya 1461 yılı sonrasında terk edildiğini ileri sürer.[508]

Birçok kaynakta, kent ve çevresindeki kiliselerin, 9. yüzyıl Vareng İstilası'nda yıkıldığı ileri sürülür. Ayrıca kent surları ve birçok yapının, bu yüzyılda inşa edildiği, onarıldığı veya yeniden yapıldığı da belirtilmektedir.[509] Bu bilgiler mezar şapelinin 9. yüzyıldan önceki bir tarihte inşa edildiği ve 9. yüzyılda harap olduğu düşündürmektedir Harap olan bu şapel, muhtemelen 9. veya 10. yüzyılda genişletilerek yeniden yapılmıştır.

[507]Hill ve Crow, **a.g.k.,** 1992, 84-85.
[508]Gür, **a.g.k.,** 2019, 548.
[509]Vernadsky, **a.g.k.,** 1949, 3; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 28; Crow ve Hill, **a.g.k.,** 1995, 261; Belge, **a.g.k.,** 1996, 78-79; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 138-149.

3.1.6. Amasra İçkale Kuzeydoğu Şapeli

3.1.6.1. Yeri

Şapel, Bartın ili, Amasra ilçesi, Kaleiçi Mahallesi, Kuledibi Sokak'ın kuzeydoğusunda yer almaktadır (Figür 17). Amasra İçkale surlarına bitişik inşa edilen şapel, İçkale'nin kuzeydoğu köşesinde bulunmaktadır.

3.1.6.2. Araştırma Tarihi

Yapıdan ilk kez bahseden S. Hill, Amasra İçkalesi'nin doğusunda, sur duvarları ve burca bitişik halde, duvarlarında fresk izleri görülen bir şapel kalıntısı bulunduğunu belirtmektedir.[510] 1990'lı yıllarda yapılan bazı yayınlarda kiliseden kısaca bahsedilmiştir.[511] D. Gür, kilisenin tarihi ve mimarisi hakkında genel bilgi vermiş, tarihi ve restitüsyonu hakkında bazı görüşler ileri sürmüştür.[512]

3.1.6.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Şapel Amasra İçkalesi kuzeydoğu sur duvarları ve kuzeydoğu burcuna bitişik olarak inşa edilmiştir. Yapının kuzey, doğu ve batı duvarları sur duvarlarıyla bitişiktir ve büyük oranda sağlam olarak günümüze ulaşmıştır. Doğu bölümü, 1967 yılında surların restorasyonu esnasında onarılmıştır.[513] S. Hill, şapel ve bu kısımdaki surların 1989 yılında restore edildiğini ileri sürmektedir.[514] Bu restorasyonlarda şapelin doğu bölümü neredeyse yeniden yapılmıştır. Dolayısıyla özgün halinden uzak bir görüntü sergilediği söylenebilir. Bununla birlikte şapelin en sağlam kısmı doğu duvarıdır. Güney duvar, diğer kısımlara göre daha haraptır. Bu kısımdaki duvarlar temel seviyesinde korunmuştur.

Şapel, doğu-batı doğrultusunda tek nefli planda inşa edilmiştir. Batısında dikdörtgen biçimli narteks ve doğusunda kalenin burcu içine alınmış apsis yer almaktadır. Şapel dıştan, apsis ve narteks dahil olmak üzere 15.05 x 6.45 m, ölçülerindedir (Figür 70).

3.1.6.3.1. Dış tasvir

Yapının cepheleri oldukça sadedir. Kuzey cephe oldukça sağlamdır. Eski fotoğraflardan cephede çok fazla değişiklik olmadığı anlaşılmaktadır (Figür 71). Cephe surla bitişik olduğundan surla birlikte değerlendirilmelidir. Kuzey duvar ana kaya

[510]S. J. Hill (1991). Survey Work At Amasra, 1989. *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 315.
[511]Hill ve Crow, **a.g.k.,** 1992, 84; Belke, **a.g.k.,** 1996, 168.
[512]Gür, **a.g.k.,** 2019, 522-545.
[513]Amasra Müzesi yetkilileri ile 10.09.2019 tarihinde yapılan kişisel iletişim.
[514]Hill, **a.g.k.,** 1991, 315.

üzerinde yükselir ve günümüzde yaklaşık 9.00 m yükseklik, 11.00 m uzunluk ve 1.85 m kalınlığa sahiptir. Batısında yer alan pencere açıklığı ve duvar ortasındaki dört sıra tuğla dizisi görülmektedir. Kuzey duvarın bazı kısımları dıştan sarmaşıkla kaplıdır, bu sebepten cephenin tümü görülememektedir.

Apsisinin yer aldığı doğu duvar, kuzeydoğu köşesindeki silindirik formlu burcun içindedir (Figür 72). Burç 1967 ve 1989 yılında aslına uygun olmayan biçimde onarılmış, ancak alt seviyelerindeki özgün duvar korunmuştur. Yapının apsisini içeren burç, ana kaya üzerindedir ve yaklaşık 9.50 m yüksekliktedir. Dıştan yaklaşık 7.50 m genişlikteki burç (apsis) naostan daha geniş tutulmuştur. Aşağıdan yukarıya doğru daralan burcun duvar kalınlığı üst seviyelerde 1.30 metredir. Apsisin ortasında yuvarlak kemerli mazgal pencere bulunur.

Sur duvarıyla bitişik olan batı duvarın büyük kısmı sarmaşıklarla kaplıdır. Bu sebeple batı cephenin tamamı görülemez. Diğer cepheler gibi batı cephe de sade düzenlenmiştir (Figür 73). Batı duvarı (sur duvarı) 6.45 m uzunlukta olup yaklaşık 8.00 m yüksekliktedir. Batı duvarda belirgin bir dilatasyon görülür. Toplam 1.40 m kalınlıktaki duvarın 0.65 m kalınlıktaki doğu kısmı muhtemelen kilise inşasında yapılmıştır. Batı duvarın alt seviyesinde, şapel tabanından yaklaşık 2.30 m alt kotta dikdörtgen formlu bir açıklık görülmektedir. Bu açıklığın şapelin altındaki bir mahzen veya kriptaya açıldığı kabul edilebilir.[515]

3.1.6.3.2. İç Tasvir

Şapelde herhangi bir giriş açıklığına rastlanılmamıştır. Yapının güneydoğunda, naosa doğru uzanan, kuzey-güney doğrultusunda iki basamaklı bir merdiven kalıntısı bulunur. Bu basamakların ardında giriş açıklığı bulunması muhtemeldir. Şapelin İçkale'deki konumu göz önünde alındığında, giriş açıklığının güney duvarda olması gereklidir.[516]

Şapelin batısında 3.80 x 2.55 m ölçülerinde, dikdörtgen şekilli narteks bulunmalıdır. Narteksin kuzeydoğusunda, 0.70 m kalınlıkta bir duvar kalıntısı yer alır. (Figür 74). Duvarın ortasında naosa açılan bir kapı bulunur. Kuzey duvarında 0.70 m genişlik ve 1.85 m derinlikte bir açıklık bulunmaktadır. Kuzeybatı köşesinin 0.65 m doğusunda bulunan bu açıklık, ilk bakıldığında kapı açıklığı gibi görülse de denize ve

[515]Arazi şartlarından dolayı burada inceleme yapılamamıştır.
[516]Kuzey, doğu ve batı duvarlar sarp kayalık arazi üzerinde yükselmektedir. O yüzden bu duvarlarda bir giriş açıklığı olma ihtimali düşüktür.

uçuruma açılmaktadır. Narteksin örtü sistemine dair herhangi bir iz bulunmamaktadır, ancak naostaki tonoz izleri tonozla örtüldüğüne işaret eder

Naos, içten 5.05 x 3.80 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır (Figür 75). Naosa güneydoğusundaki yaklaşık 1.25 m genişlikteki giriş açıklığıyla girilmektedir.[517] Naos ile narteksi ayıran, naos batı duvarının 0.70 m kalınlık ve 0.25 m uzunluktaki kuzey ucu görülebilmektedir. Kuzeydoğusunda, günümüzdeki toprak zeminin 0.70 m yukarısında bir niş yer almaktadır.[518] Bunun 1.00 m üstünde dikdörtgen biçimli bir kandil nişi bulunur.[519] Örtü sistemi büyük oranda yıkılmıştır. Kuzey ve güneydoğu duvarının üst kısımlarında (toprak zeminden 2.50 m yukarıda) tonoz başlangıçlarının izleri görülebilmektedir (Figür 76). Bu kalıntılardan naosun tonozla örtülmüş olduğu anlaşılmaktadır.

Naosun doğusunda, 3.75 m genişlik, 3.95 m yükseklik ve 2.97 m derinliğe sahip at nalı biçimli apsis yer alır (Figür 77). Doğrudan naosa açılan apsisin, doğu yarısı yarım daire formludur, kuzey ve güney kenarlarındaki 1.25 m uzunluktaki kısımları düz tutulmuştur. Sağlam vaziyetteki apsis kubbemsi tonozla örtülüdür. Naosa bakan apsis kemeri oldukça sağlam durumdadır. Doğu duvarının ortasında bir mazgal pencere bulunmaktadır.[520]

3.1.6.4. Süsleme

Kuzey ve güney duvarın muhtelif yerlerinde, apsisin kuzey ve güney kenarlarındaki sıvaların üzerinde fresk izleri tespit edilmiştir. Naos kuzey duvarındaki duvar payesi ile apsis kemeri arasındaki alanda, dikdörtgen pano içerisinde fresk izleri bulunur. 1.10 x 0.70 m ölçülerindeki bu panonun içinde sarı, kırmızı, turuncu, koyu mavi ve gri renkli fresk izleri seçilebilmektedir. Bunun hemen üstündeki tonoz başlangıcında da benzer renklerde fresk izleri saptanmıştır (Figür 78). Güneydoğudaki duvar kalıntısının üst seviyesinde, tuğla bandı ve sıva üzerindeki fresk kalıntısı, renk açısından kuzey duvardakiyle benzerlik göstermektedir. Apsis kemerinde de benzer fresk izleri tespit edilmiştir. Tüm fresk kalıntılarından yola çıkılarak naos, apsis ve tonozun freskle bezenmiş olduğu kabul edilebilir.

[517]Yukarıda değinildiği üzere güney duvarın harap durumda olmasından dolayı bu giriş açıklığı hakkında detaylı bilgi sunulamamaktadır.
[518]Ölçüleri; Genişlik: 0.36 m / Yükseklik: 0.42 m / Derinlik 0.29 m.
[519]Ölçüleri; Genişlik: 0.32 m / Yükseklik: 0.19 m / Derinlik 0.40 m.
[520]Ölçüleri; İç Genişlik: 0.94 m-Dış Genişlik: 0.67 m / Yükseklik: 1.10 m / Derinlik 1.30 m.

3.1.6.5. Malzeme-Teknik

Şapelde yapı malzemesi olarak kesme taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Farklı kalınlık ve özelliklerdeki duvarlar almaşık teknikte örülmüştür. Bu teknikte örülen duvarların dış yüzeyleri kesme taş-kaba yonu taş, iç yüzeyleri kesme taş, kaba yonu taş ve moloz taşla kaplanmıştır. İki yüzey arası, moloz taş, dere taşı, tuğla, seramik ve kiremit parçaları ile doldurulmuştur. Duvar örgüsünde bağlayıcı malzeme olarak ince ve iri agregalı, seramik, kiremit ve tuğla parçaları katkılı kireç harcı kullanılmıştır.

Kalınlığı 1.85-1.95 m arasında değişen kuzey duvarın cephesinde yatay tuğla bandı sıraları görülmektedir. Bazı kısımlarda devşirme malzemelere de yer verilmiştir. Duvarın alt seviyesindeki tuğla bandı, dört sıra tuğla diziliminde oluşmaktadır.[521] Dışta görülen kalın tuğla bantlar içte görülmez. Duvar-tonoz arasındaki kısımda bir ve iki sıra tuğla dizisinden oluşan daha dar bir bant görülmektedir. Kalınlığı 1.40 m olan batı duvarın alt seviyesinde yaklaşık 0.30 m kalınlıkta, üç sıra tuğla dizisinden oluşan bir tuğla bandı yer alır. Bunun dışında bazı taşların üç veya dört kenarına tuğlalar yerleştirildiği görülmektedir. Bu uygulama, daha çok Balkan ve Batı Anadolu'da görülen kasetleme tekniğini (çerçeveli teknik) hatırlatmaktadır, ancak sadece duvarların bazı yerlerinde uygulanmıştır. Bu uygulama itibariyle düzensiz kasetleme tekniğinin kullanıldığı söylenebilir. Bu teknik muhtemelen surların geç tarihli onarımlarında tercih edilmiştir. Kalınlığı 1.30 m olan apsis duvarın orta seviyesinde, üç sıra tuğla diziliminden oluşan, kalınlığı 0.22-0.28 m arasında değişen tuğla bandı görülür. Bu banttaki tuğlaların kalınlıkları 0.3,0.4 ve 0.5 m, derzlerin kalınlıkları ise 0.2-0.4 m arasında değişmektedir. Tuğlaların genişlikleri 0.10-0.35 m arasında değişir ve oldukça farklılık göstermektedir. Tuğlaların çoğunda genişliğin 0.31 m olduğu söylenmelidir. Duvarın dış yüzeyinde, alt seviyede beş sıra tuğla dizisiyle oluşturulmuş tuğla bandı bulunur. Pencere açıklığının üstünde ise bir bant oluşturmayan iki sıra tuğla dizisi yer alır. Batı duvarda olduğu gibi bu duvarın bazı kesimlerinde de düzensiz kasetleme tekniği uygulanmıştır. Kuzey duvarda olduğu gibi duvarda bol miktarda devşirme malzeme kullanılmıştır.

3.1.6.6. Tarihlendirme

Şapelin hangi tarihte inşa edildiği belirsizdir. Araştırmacılar, 9. yüzyıl sonrasında kentteki yaşamın İçkale ve Boztepe Kalesi içerisinde devam ettiğini ileri sürmektedir.[522] Buna dayanarak şapel 9. –14. yy. arasındaki bir tarihte inşa edilmiş olmalıdır.

---

[521]Arazi şartlarından dolayı bu kısmı detaylı inceleme fırsatı olmamıştır.
[522]Belke, **a.g.k.,** 1996, 163; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 43; Crow, **a.g.k.,** 2017, 393.

Dönem kaynakları ve modern yayınlarda, 9. yy. ve sonrasında Amasra şehrinin sınırlarının daraldığı ve bunan paralel olarak yaşamın İçkale'de yoğunlaştığından bahsedilmektedir. İhtiyaçlar doğrultusunda kentte önemli imar faaliyetlerine girişilmiş olmalıdır. İçkale Kuzeydoğu Şapeli'nin inşasında büyük oranda sur duvarlarından faydalanılmıştır. Bu hususlar Amasra İçkale Kuzeydoğu Şapeli'nin 9.-10. yy. civarında inşa edildiğine işaret eder.

Duvar tekniğine bakılarak şapelin 12.-13. yüzyılda inşa edildiği veya onarıldığı söylenebilir. Harçtaki yoğun tuğla parçacıkları katkısı, seramik, tuğla ve kiremitlerin parçacık haline getirilmeden harca katılması daha çok Orta Bizans Dönemi sonları ile Geç Bizans Dönemi'nde görülen bir uygulamadır. Duvarların bazı yerlerinde görülen düzensiz kasetleme duvar tekniği ise 12.-13. civarına tarihlenen Bizans yapılarında sıklıkla uygulanmıştır.[523] Bu döneme tarihlen Trabzon İç Kale Şapeli (13. yy.) duvarları benzer teknikte örülmüştür.[524] Bunlara dayanarak şapelin Orta Bizans Dönemi sonlarında veya Geç Bizans Dönemi başında inşa edildiği söylenebilir.

[523]C. Foss ve D. Winfield (1986*). Byzantine Fortifications: An Introduction*. Pretoria: University of South Africa, s. 103; C. Foss (1996). *Survey of Medieval Castles of Anatolia II*. Ankara: The British Institute of Archaeology at Ankara, s. 41.

[524]B. Bahar (2019). *Trabzon İç Kalesi ve Sarayı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 97, Şekil 67-77.

3.1.7. Arıönü Köyü Şapel Kalıntısı?

3.1.7.1. Yeri

Yapı kalıntısı, Bartın Merkez İlçeye bağlı, Arıönü Köyü'nde, köyün yaklaşık 600.00 m kuzeydoğusunda bulunan Açma Tarlası Mevkii'nde (41º36'58.10"K-32º11'42.36"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 2).

3.1.7.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

İşlevi kesin belirlenemeyen yapı kalıntısının kuzeydoğusundaki yarım daire formlu doğu duvarı ve güney duvarın bir kısmı temel seviyesinde korunabilmiştir (Figür 79-80). Geriye kalan beden duvarları moloz ve toprakla kaplanmıştır. Yapının yönelimi ve doğusunda kavisli duvar kalıntısı (apsis) olması kilise veya şapel olduğuna işaret eder. Kalıntılar yapının doğu-batı doğrultusunda tek nefli planda inşa edildiğini gösterir.

Duvar kalıntıları, bölgedeki benzer şapel kalıntılarıyla kıyaslandığında, şapelin dıştan apsis dahil, yaklaşık 9.00 x 5.00 m ölçülerinde olduğu söylenebilir.[525] Naosun sadece güney duvarı görülebilmektedir.[526] Kalıntılara göre içten yaklaşık 6.00 x 3.50 m ölçülerindeki naos tek nefli plana sahip olmalıdır. Naosun doğusunda, doğrudan naosa açılan içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır.[527] Yapılan hesaplamalar doğrultusunda apsisin içten 3.00 m genişlik ve 1.50 m derinlikte olması muhtemeldir.

3.1.7.3. Malzeme-Teknik

Şapelde yapı malzemesi olarak düzgün kesme taş, kaba yonu taş ve moloz taş kullanılmıştır. Yapının bulunduğu alan ve çevresinde bol miktarda düzgün kesme taş, moloz taş, tuğla, stroter ve kalypter parçaları tespit edilmiştir (Figür 81). Duvar tekniği hakkında kesin bilgi verilememekle birlikte yapı çevresinde bol miktarda tuğla parçası bulunması duvarların almaşık teknikte örüldüğüne işaret eder.

3.1.7.4. Tarihlendirme

Şapelin inşa tarihi belirsizdir. Alandaki tuğla ve kiremit kalıntıları bölgedeki birçok Bizans yapısının malzemeleri ile benzerlik gösterir. Bunlara dayanarak Bizans Dönemine ait olduğu söylenebilir, ancak daha dar bir tarih aralığı verilemez.

---

[525]Muhtemelen yapının duvarlarına ait moloz yığınları, k-g ekseninde yaklaşık 6.00 m, doğu-batı ekseninde 9.00 m uzunluğunda görülebilmektedir.

[526]Güney duvar, 1.63 m uzunluk, yaklaşık 0.80 m kalınlık ve 0.65 m yükseklikteki kısmı günümüze ulaşabilmiştir.

[527]Apsisin güney duvarı 1.20 m uzunluk, 0.46 m kalınlık ve 0.25 m yükseklikteki kısmı görülebilmektedir.

3.1.8. Güzelcehisar İçkale Şapeli

3.1.8.1. Yeri

Şapel kalıntısı, Bartın Merkez İlçeye bağlı, Güzelcehisar Köyü'nün yaklaşık 2.40 km doğusundaki bir yarımada üzerinde yer alan Güzelcehisar Kalesi içindeki İçkale'nin doğu surları yakınında bulunmaktadır (Figür 2).

3.1.8.2. Araştırma Tarihi

Yapıdan bahseden ilk araştırmacı P. M. Bıjışkyan, kale hakkında kısa bilgi vermiş ve kale içinde bir kilise olduğunu belirtmiştir.[528] Kale hakkında detaylı bilgi sunan ilk araştırmacı K. Belke, Güzelcehisar yerleşimi ve kale hakkında genel bilgi vermiş, kalenin ortasında kule (burç) kalıntısını olduğunu belirtmiş, bunun hemen gerisinde de bir şapelin apsis duvarı olabilecek, zemin seviyesinde duvar kalıntısı bulunduğunu bildirmiştir.[529] Yazarın bahsettiği apsis duvarı olabilecek duvar kalıntıları, 2019 yılında incelenen bu şapel olmalıdır. F. Bağdatlı Çam, Güzelcehisar yerleşimi hakkındaki yayınında, kale, kale çevresindeki kalıntılar ve şapel kalıntısı hakkında genel bilgilere yer vermiştir.[530]

3.1.8.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Yapı kalıntısı büyük oranda yıkıktır ve doğusu haricinde toprakla kaplıdır. Alandaki moloz yığınları doğu-batı doğrultusunda duvar biçiminde takip edilebilmektedir. Bunların beden duvarlarına ait olduğu, temizlendiği takdirde duvarların diğer kısımlarının ortaya çıkması muhtemeldir.

Şapel, doğu-batı doğrultusunda tek nefli planda inşa edilmiştir. Doğusunda içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır. Dıştan yaklaşık 8.50 x 4.40 m ölçülerindedir (Figür 82). Batısı sur duvarı ile bitişiktir, yani batı duvarı İçkale sur duvarından oluşmaktadır. Apsis ve kuzey duvarı da İçkale surlarının hemen yakınında yer alır (Figür 83-84). Duvar bakiyelerinde giriş açıklığı tespit edilememiştir. Batı duvarının sarp arazide olduğu, ana kaya üzerinde yükseldiği ve bu duvarın girişe müsait olmadığı görülmektedir. Bu sebeple çoğu Bizans şapeli ve kilisesinin aksine, yapının batısında girişe ve nartekse yer verilmemiştir. Benzer husus yapının güney duvarı için de geçerlidir. Bu bilgilere dayanak şapele, kuzeyden giriş yapıldığı sonucuna varılabilir.

[528]Bijişkyan, **a.g.k.,** 1969, s. 22.
[529]Belke, **a.g.k.,** 1996, 205.
[530]Çam, **a.g.k.,** 2017, 6.

Naos, içten 6.30 x 3.00 m ölçülerinde tek nefli düzenlenmiştir. Naosun kuzeydoğu, güneydoğu ve güney duvarının batısı kısmen korunabilmiştir.[531]

Yapının doğusunda doğrudan naosa açılan içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır.[532] Apsis içten 1.95 m genişlik ve 1.50 m derinliktedir. Dıştan 3.50 m genişliği ile cephede ¾ oranında yer kaplamaktadır.

3.1.8.4. Malzeme-Teknik

Şapelde yapı malzemesi olarak kesme taş ve moloz taş kullanılmıştır. Duvarlarda *in situ* durumda görülmese de yapı içinde ve çevresinde bol miktarda tuğla parçası tespit edilmiştir. Bu kalıntılardan hareketle duvarlarda tuğla kullanıldığı söylenebilir. Duvar tekniği hakkında net bilgi verilemez. Kalıntılara bakıldığında iki kaba yonu taşın yan yana getirilerek duvarların örüldüğü söylenebilir. Duvarda bağlayıcı malzeme olarak ince ve iri agregalı, tuğla ve seramik parçaları katkılı kireç harcı kullanılmıştır.

3.1.8.5. Tarihlendirme

Şapelin bulunduğu kale araştırmacılar tarafından daha çok Orta Bizans veya Geç Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmiştir.[533] Dolayısıyla bu şapelin de Orta veya Geç Bizans Dönemi'nde inşa edildiği söylenebilir, ancak dar bir tarih aralığı verilemez.

[531]Kuzeydoğu duvarı 0.25 m uzunluk ve 0.70 m kalınlıktadır. Güneydoğu duvarı da benzer ölçüdedir. Güney duvarın batı kısmı ise 0.50 m uzunluk ve 0.60 m kalınlıkta günümüze ulaşabilmiştir.
[532]Apsisin tam bir yarım daire şeklinde olmadığı, doğudan biraz basık ele alındığı görülmektedir.
[533]Belke, **a.g.k.,** 1992, 145-146; Belke, **a.g.k.,** 1996, 205; Yaylı, Ozan ve Boran, **a.g.k.,** 2011, 240; Çam, **a.g.k.,** 2017, 4-6.

3.2. Diğer Yapılar (Sivil ve İşlevi Tespit Edilemeyen Yapılar)

3.2.1. Amasra Kum Mahallesi Yapı Kalıntısı

3.2.1.1. Yeri

Yapı kalıntısı, Bartın ili, Amasra ilçesi, Kum Mahallesi, Seymenler Sokak ile Hoşgörü Sokak'ta yer almaktadır (Figür 17).

3.2.1.2. Araştırma Tarihi

Yapı hakkında bugüne kadar detaylı bir araştırma yapılmamıştır. E. Bore, Amastris kenti girişinde, kırmızı mermerden yapılmış sütunların bulunduğu bahçelerden geçtiğini ve bu alanda bir bahçıvan tarafından ahır olarak kullanılan bir bazilika kalıntısı olduğunu belirtmektedir. Araştırmacının bahsettiği bazilika kalıntısı bu yapı olmalıdır. Araştırmacı yapının beden duvarında iki yazıt gördüğünü; yazıtlardan birinde Amastris başpiskoposu ve şehrin manevi lideri Claudius Lepidus, diğerinde de kızı Claudia Lepida adlarının yer aldığını aktarmaktadır.[534] N. Sakaoğlu, E. Bore ile benzer bilgiler sunmuş, yapının bulunduğu alanı Kilise Bahçesi olarak adlandırmış ve günümüzde görülen duvar kalıntısının Bonyssa Manastırı'na ait kalıntı olduğu ileri sürmüştür.[535]

2017-2018 yıllarında F. Bağdatlı Çam başkanlığında, yapı kalıntısının içi ve etrafında bitki temizliği yapılmış, mevcut kalıntılar belgelenmiştir. Bu çalışma esnasında Bizans dönemine tarihlenen bir mühür, bir sikke ve çok sayıda seramik parçasına rastlanılmıştır.

3.2.1.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Günümüzde yıkık olan yapının doğu, kuzeydoğu ve güneybatı duvarları kısmen görülebilmektedir (Figür 85-86). Bunun haricinde yapının kuzeyinde yıkılmış ve yapıdan kopmuş durumda duvar parçaları bulunur. Mevcut bakiyelerden dolayı yapının işlevi net tespit edilememiştir. Genel görüntü itibariyle doğu-batı doğrultusunda düzenlenmiş bazilikal planlı kiliseyi andırır, ancak güneydoğu duvarının 1.90 m kalınlıkta olması kilise olmadığını düşündürmektedir. Zira Batı Karadeniz Bölgesi'nde ve çevresinde tespit edilen kilise kalıntılarında duvar kalınlığı en fazla 1.20 metredir. Bununla birlikte doğusunda beş kenarlı duvar kalıntısı olması, güneydoğu duvarı iç yüzeyinde narteks ait olması muhtemel bir duvar çıkıntı görülmesi kilise olabileceğini düşündürmektedir. Yapının yönelimi, doğusunda apsis kalıntısı olması ve güneydoğu duvarındaki çıkıntının

[534]Bore**, a.g.k.,** 1840, 235.
[535]Sakaoğlu, **a.g.k.** 1999, 46.

narteks doğu duvarı olma ihtimali göz önüne alındığında yapının kilise olduğu söylenebilir. Yapının kuzeybatısında bulunan yazıtta, Claudia isminin okunması ve E. Bore'nin bu yazıttan bahsederek yapıyı bazilika olarak tanımlaması, kilise olarak inşa edildiğini düşüncesini desteklemektedir. Yapı kalıntısının bulunduğu alanda yapılacak bilimsel kazı çalışmaları ile yapının işlevi hakkında somut verilere ulaşılabilir.

Yapı kalıntısı doğu-batı doğrultusunda düzenlenmiş olup doğusunda beş kenarlı apsis yer alır. Dikdörtgen planlı yapının genişliği dıştan 14.20 metredir. Uzunluk ölçüsü, yapının batı duvarı görülemediği için net tespit edilememiştir. Günümüzde, en batı ve en doğu noktalarında yer alan duvar kalıntıları arasındaki mesafe 19.50 metredir.

Yapının doğusundaki apsis, dıştan 13.40 m genişliği ile doğu cephenin neredeyse tamamını kaplamaktadır (Figür 87-88). Apsisin doğu kenarı 5.60 m uzunluk ve 1.60 m yüksekliktedir.[536] Kuzey kenarı 2.00 m, kuzeydoğu kenarı 2.20 m ve güneydoğu kenarı 0.60 m uzunlukta günümüze ulaşmıştır.[537]

Bunun batısında yer alan dikdörtgen planlı mekan 11.00 x 9.40 m ölçülerindedir. Bu mekanın sadece kuzeydoğu ve güneybatı beden duvarı kısmen korunabilmiştir (Figür 89).[538] Bu beden duvarları haricinde ne tabanı ne de diğer kısımlarına dair herhangi bir ize rastlanılmamıştır. Sadece kuzeyinde, yıkılmış ve yapıdan kopmuş durumda iki duvar parçası görülmektedir (Figür 90).[539]

Yapının güneybatısında, günümüze en sağlam şekilde ulaşmış bir duvar kalıntısı görülmektedir (Figür 91). 3.30 m uzunluk, 4.95 m yükseklik ve 1.90 m kalınlıktaki bu duvar kalıntısının iç yüzeyinde duvar payesi kalıntısı bulunur. Kuzey-güney doğrultusunda, 1.00 m genişlik ve 0.40 m derinlikteki bu duvar payesinin, yapının doğu ve batısındaki mekanları ayırdığı düşünülmektedir. Batıdaki mekanın sadece güney duvarı 1.60 m uzunlukta görülmektedir. Bu sebepten dolayı planı ve ölçüsü hakkında net bilgi sunulamamakla birlikte 11.00 m uzunlukta olduğu söylenebilir.

Yapının kuzeyinde bulunan Attik A tipi sütun kaidesi ve iki impostun yapıya ait olduğunu varsayılırsa, bu parçaların yapıya hareketlilik kazandırdığı söylenebilir. Bunun

[536]Yapının güneybatı duvarı haricindeki diğer duvarları toprakla örtülüdür, bu sebepten dolayı duvarların kalınlıkları ölçülememiştir.
[537]Bu duvarların hepsi 1.60 m yükseklikte günümüze ulaşmıştır.
[538]Kuzeydoğu duvarı 2.80 m uzunluk, 0.70 m kalınlık ve 1.80 m yükseklikte görülmektedir. Güneybatı duvarı 1.90 m kalınlık, 4.95 m yükseklik ve 0.70 m uzunluktadır.
[539]Doğusundaki duvar parçası, 2.20 m uzunluk ve 1.40 m kalınlık, bunun batısındaki duvar parçası 3.30 m uzunluk ve 1.35 m kalınlıkta günümüze ulaşmıştır.

dışında yapının kuzeybatısındaki betonla sıvanmış duvarda, lesbos kymationu işlenmiş iki mimari plastik parça bulunur (Figür 92).

3.2.1.5. Malzeme-Teknik

Kilisede yapı malzemesi olarak yerel kireçtaşından yapılmış düzgün kesme taş, kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş, tuğla ve mermer kullanılmıştır. Duvarların alt seviyelerinde (doğu ve kuzeydoğu duvar) büyük boyutlu bloklar kullanılarak oluşturulan isodomik duvar örgüsü görülür. Bu örgünün üstünde, taş ve tuğlaların alternatifli dizilimleri ile yapılan almaşık duvar tekniği kullanılmıştır. Almaşık teknikteki duvarların iç ve dış yüzeyleri kaba yonu taşlarla kaplanmış, iki yüzey arası moloz taş ve tuğlalarla doldurulmuştur. Duvarda bağlayıcı malzeme olarak ince ve iri agregalı kireç harcı kullanılmıştır.

Kuzeydoğu duvarda, isodomik duvar örgüsünün üstüne sadece iki sıra tuğla dizilimi ile oluşturulmuş bir tuğla bandı görülmektedir. Bu duvarın geriye kalanı tamamen yıkılmıştır, ancak bu duvarın batısında görülen iki duvar parçasının kuzey duvara ait olduğu düşünülmektedir. Gerek yapı malzemesi gerekse duvar tekniği açısından, yapının güneydoğusundaki sağlam duvarla benzemesi de bu parçaların kuzey duvara ait olduğunu göstermektedir. Almaşık teknikte örülen bu duvar parçaların ikisinde de tuğla bantları kısmen görülebilmektedir. Doğu bulunan duvardaki tuğla bandı, alt ve üstündeki derzle birlikte 0.51 m kalınlıktadır. Tuğla ve derzlerin kalınlıkları farklılık göstermektedir. Tuğlaların kalınlığı alttan üste doğru sırasıyla; 0.4, 0.5, 0.3,5, 0.3 ve 0.4 metredir. Kırık vaziyette olmalarından dolayı genişlik ve derinlik ölçüleri alınamamıştır. Derzlerin kalınlıkları alttan üste doğru sırasıyla; 0.5, 0.6, 0.3,5, 0.6, 0.6 ve 0.5 metredir. Batıda yer alan duvardaki tuğla bandı 0.49,5 m kalınlıktadır. Tuğlaların kalınlığı alttan üste doğru sırasıyla; 0.3,5, 0.3,5, 0.5, 0.5,5 ve 0.5 metredir. Derzlerin kalınlıkları alttan üste doğru sırasıyla; 0.5,5, 0.5, 0.6, 0.6,5 ve 0.4 metredir.

Güneybatı duvar, 1.90 m kalınlık ve 4.95 m yüksekliğiyle yapının günümüzdeki en sağlam duvarıdır. Bu duvarda alttan üstte doğru sırasıyla; beş sıra tuğla, beş sıra taş, beş sıra tuğla, dört sıra taş, beş sıra tuğla, dört sıra taş ve dört sıra tuğla dizisi görülür. Alttaki iki tuğla bandı 0.60 m, üsttekiler 0.50 m kalınlıktadır. Tuğla ve derzlerin ölçüleri kuzey duvar ile büyük benzerlik gösterir, bu sebepten dolayı detaylı açıklanmamıştır.

Yapı malzemeleri arasında en dikkat çekici eleman, *in situ* olmayan, yapının kuzeydoğunda tespit edilmiş dişli tuğladır. Karadere Vadisi Kilise Kalıntısı ve Zoni

Yaylası Kilise Kalıntısı'nda benzerleri bulunan bu tuğla parçasının bir yüzeyinde üçü sağlam, üçü tahrip olmuş altı diş görülür (Figür 93).

3.2.1.6. Tarihlendirme

Yapının hangi tarihte inşa edildiğine dair herhangi bir ipucu yoktur. N. Sakaoğlu, yapının Bonyssa Manastırı'na ait olduğunu ileri sürse de buna dair bir kanıt bulunmamaktadır. E. Bore, yapının duvarlarında iki yazıt bulunduğunu belirtmekte, bu yazıtlarda Amasra piskoposu, Başpiskopos Claudius Lepidus ve kızı Claudia Lepida isimlerinin okunabildiğini belirtir.[540] Arazi incelemesinde, yapının kuzeybatısında, yazıları tahrip olmuş, tabula ansatalı yazıt tespit edilmiştir (Figür 94). Günümüzde yazıtın en üst satırında sadece Claudia benzeri bir ibare okunabilmektedir, ancak bu da net değildir. Tüm bu bilgilerin yanında, bahsi geçen yazıtın yapıya ait olup olmadığı da kesin değildir. Yazıtın yapıya ait olduğu düşünülürse, yapının Amasra'da görev yapan Piskopos Claudius Lepidus veya kızı Claudia tarafından yaptırıldığı söylenebilir.

9. yüzyılda gerçekleşen Vareng saldırında kent surları dışındaki birçok yapı yıkılmıştır.[541] Bu durumdan muhtemelen bazilika da etkilenmiş ve bu tarihten sonra işlevini yitirmiştir. Yapının bulunduğu alan ve mimari özellikleri Erken Bizans Dönemi'nde (395-565) inşa edildiğini göstermektedir. Bölgede çalışan birçok araştırmacı, Amasra İç Kalesi dışında kalan ve şehrin güney-batısını kapsayan alanın, Orta Bizans Dönemi öncesinde şehrin en önemli yeri olduğunu, Roma ve Erken Bizans Dönemi'nde Amastris'in şehir merkezinin bu alanda kurulu olduğunu ileri sürmektedirler.[542] Bahsi geçen alanda tespit edilmiş bedesten, tiyatro, temenos duvarları ve işlevi henüz tespit edilemeyen Roma Dönemi yapıları, bu görüşü desteklemektedir. Bununla birlikte araştırmacılar bahsi geçen alanda, Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen kilise kalıntısı bulunduğundan da bahsetmektedirler. Bu bilgilerden yola çıkılarak yapının Erken Bizans Dönemi'nde inşa edildiği söylenebilir. Duvar işçiliğine dikkate alındığında, 5.-6. yüzyıla tarihlenen Hadrianopolis Kilise A, Kilise B, Geç Roma Konutu, Hamam A ve Kemerli Yapı duvarları ile benzer işçilikte olduğu görülür.[543] Bu bilgiden hareketle de yapının 5.-6. yüzyılda inşa edilmiş olduğu söylenebilir.

---

[540]Bore**, a.g.k.,** 1840, 235; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 46.
[541]Vernadsky, **a.g.k.,** 1949, 3; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 28; Crow ve Hill, **a.g.k.,** 1995, 261; Belge, **a.g.k.,** 1996, 78-79; Umar, **a.g.k.,** 2007, 47-48; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 138-149.
[542]Bore**, a.g.k.,** 1840, 232; Brandes, **a.g.k.,** 1989, 124-130; Zavagno**, a.g.k.,** 2009, 129.
[543]Kılavuz ve Çelikbaş, **a.g.k.,** 2013, 163-176; E. Verim (2019). Paphlagonia'da Bir Piskoposluk Merkezi: Hadrianopolis Antik Kenti. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu*. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, s. 282-284.

3.2.2. Amasra Boztepe Mahallesi Yapı Kalıntısı

3.2.2.1. Yeri

Yapı kalıntısı Amasra şehir merkezinde, Boztepe Mahallesi, Üçpalamar Sok. Sormagir Mevkii'nde, Boztepe surlarının içinde bulunur. Yapı kalıntısı ve çevresinde adına ilişkin herhangi bir yazıt bulunmamaktadır. Yaylı vd., tarafından Boztepe Mah. Yapı Kalıntısı (Kilise) olarak adlandırılmıştır.[544]

3.2.2.2. Araştırma Tarihi

Günümüze kadar yapı kalıntısı birçok yayına konu olmuşsa da hakkında detaylı bilgi ve görsel içeren herhangi bir yayın yapılmamıştır. Yapıdan ilk bahseden S. Hill ve J. Crow, Boztepe Adası'nda iki yapı kalıntısı bulunduğunu, bunların sur duvarlarıyla çağdaş olduğunu ve benzer duvar işçiliğine sahip olduğunu belirtmektedirler. Ayrıca yapının askeri işlevli bir yapı olduğunu ileri sürmektedirler.[545] N. Sakaoğlu, Erken Bizans Dönemi'ne tarihlediği yapının kilise olduğunu ileri sürmüştür.[546] L. Zavagno da S. Hill ve J. Crow'a alıntı yaparak bu yapı kalıntısından kısaca bahseder.[547] A. Yaylı, Y. Ozan ve H. Boran konumu, yapı malzemesi ve duvar tekniği hakkında kısa bilgiler sunmuştur.[548] Son olarak F. B. Çam vd., Boztepe Adası'ndan Roma Dönemi'ne ait kültür varlıkları bulunduğunu belirtmiş, yuvarlak kemerleri olan bu yapı hakkında kısa bilgiler sunmuş ve yapıyı Roma Dönemi'ne tarihlendirmişlerdir.[549]

3.2.2.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Yapı kalıntısı harap vaziyettedir, günümüzde batı, güney ve kuzey duvarları muhtelif ölçülerde görülebilmektedir. Doğusunda da yapıya ait olduğu sanılan duvar kalıntısı bulunur. Ancak, bu duvarın üzerinde modern yapılaşma olması ve betonla kaplanması sebebiyle yapıya ait olup olmadığı hakkında net bilgi verilemez. Alt seviyesindeki duvar örgüsü yapının batı, güney ve kuzey duvarları ile benzeşmektedir. Bu sebeple duvarın yapıya ait olduğu kabul edilebilir. Yapının işlevi hakkında net bilgi verilememektedir. İç mekanın modern yapılaşmaya maruz kalması, çevresinde de farklı binalar-depolar bulunması yapının detaylı incelenmesine engel olmaktadır. N. Sakaoğlu

[544]Yaylı, Ozan ve Boran, **a.g.k.,** 2011, 262.
[545]Hill ve Crow, **a.g.k.,** 1992, 84; Hill ve Crow, **a.g.k.,** 1993, 20; Crow ve Hill, **a.g.k.,** 1995, 256.
[546]Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 45.
[547]Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 143.
[548]Yaylı, Ozan ve Boran, **a.g.k.,** 2011, 262.
[549]Çam, Bora ve Altunkayalıer, **a.g.k.,** 2019, 176, fig. 6.

ve A. Yaylı vd., yapının kilise olduğunu ileri sürmektedirler.[550] Araştırmacılar muhtemelen yapının güneybatı köşesindeki duvarları baz almış, kuzeybatı köşedeki duvarı incelememiş ve doğu-batı doğrultusunda düzenlendiğinden yola çıkarak kilise olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak, kalıntılar yapının ne işlevi ne de planı hakkında net ipuçları sunmamaktadır. Yapının kilise olduğunu gösterecek apsis ve narteks gibi bölümlere dair herhangi bir kalıntıya da rastlanılmamıştır.

Duvar kalıntılarından yapının doğu-batı doğrultusunda düzenlendiği söylenebilir.[551] Ancak, planı hakkında detaylı ve kesin bilgi verilememektedir. Sadece, batı duvarın uzunluğu ile kuzey-güney duvar arasındaki mesafelerden yola çıkılarak kuzey-güney doğrultusunda 12.60 m genişliğe sahip olduğu ve iç mekanın 11.00 m genişlikte düzenlendiği söylenebilir (Figür 95). Ancak ne kuzey ne de güney duvarın hangi noktada sona erdiği tespit edilemediği için uzunluğu hakkında bilgi sunulamamaktadır. Doğudaki duvarın yapıya ait olduğu hesaba katılırsa, yapı dıştan 16.40 x 12.60 m ölçülerindedir. İç mekanı ise 14.80 x 11.00 m ölçülerindedir.

Batı duvarı 12.60 m uzunlukta olup ortalama 1.70 m yükseklikte günümüze ulaşmıştır (Figür 96). 0.80 m kalınlıktaki duvarın orta bölümü büyük oranda toprak ve betonla kaplıdır, güney kısmı ise odun-kömür deposu yapılmak suretiyle tahrip edilmiştir. Günümüz bakiyeleri arasında yapının en sağlam duvarı olma özelliği taşıyan batı duvarın 2000'li yıllara kadar daha sağlam olduğu ve yüksekliğinin 4.00-5.00 metreye kadar ulaştığı eski fotoğraflardan anlaşılmaktadır (Figür 97). Güney ucunda, güney duvardaki iki kemerle aynı ölçüde ele alınmış bir yuvarlak kemer bulunur. Bu yuvarlak kemerin üzerinde, 0.45 m kalınlıkta tuğla bandı kalıntısı vardır.

Güney duvarı 14.40 m uzunluk, 0.80 m kalınlık ve ortalama 1.00 m yüksekliktedir. Duvarın doğu ve batısında 3.50 m genişlikte iki yuvarlak kemer bulunur (Figür 98).

Kuzey duvar, yapının günümüzdeki en kısa duvarıdır (Figür 99). Ortalama 2.20 m yükseklikteki duvar, 2.10 m uzunlukta ve 0.80 m kalınlıkta korunabilmiştir.[552] Devamında olması gereken duvar modern yapılaşma sebebiyle yıkılmıştır.

[550]Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 45; Yaylı, Ozan ve Boran, **a.g.k.,** 2011, 262.
[551]Batı duvarın 12.60 m uzunlukta olması, güney duvarın ise 12.90 m uzunlukta olması ve güney duvarın doğu ucunun tespit edilememesi gibi hususlar yapının d-b doğrultusunda düzenlendiğini göstermektedir.
[552]Bu duvar büyük oranda betonla kaplıdır ve bu durum ilk bakıldığında modern bir duvar olduğunu düşündürür. Ancak yapı malzemelerinin güney ve batı duvar gibi düzgün kesme taş bloklardan oluşması ve 0.80 m kalınlığa sahip olması yapının özgün duvarı olduğunu gösterir.

3.2.2.4. Malzeme-Teknik

Yapı kalıntısının duvarlarında kesme taş ve tuğla kullanılmıştır. 0.80 m kalınlıkta, almaşık teknikte örülen duvarlarda; batı duvarın güney ucunda, yuvarlak kemerin üstünde ve güneyinde beş sıra tuğla dizisinden ibaret 0.45 m kalınlıkta tuğla bandı bulunur. Banttaki tuğlaların ölçüleri birbirinden farklıdır. Alttan ikinci sıradaki hariç tuğlalar ortalama 0.30 x 0.32 m ve 0.32 x 0.35 m ölçülerinde ve 0.3-0.3,5 m kalınlıktadır. Alttan ikinci sıradaki tuğlalar 0.5 m kalınlıkta olup 0.32 m genişliktedir. Tuğlalar arasındaki derzler ise 0.4-0.5 m kalınlıktadır. Tuğla ve bloklar birbirine iri ve inci agregalı kireç harcı ile tutturulmuştur. Yapının eski fotoğrafları incelendiğinde batı duvarın devamında ve güney duvarda da bu tuğla bandı görülebilmektedir. Dolayısıyla duvarların tamamının almaşık teknikte örüldüğü söylenebilir.

3.2.2.5. Tarihlendirme

Yapı kalıntısı ve çevresinde herhangi bir inşa ya da onarım yazıtına rastlanılmamıştır. Duvar tekniğine bakıldığında, Hadrianopolis Kilise B (5.-6. yy.) ve Amasra Kum Mahallesi Bazilikal Planlı Yapı Kalıntısı (5.-6. yy.) duvarları ile büyük benzerlik gösterdiği görülmektedir.[553] Dolayısıyla henüz herhangi bir bilimsel kazı çalışması yapılmayan yapı Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilebilir.

[553]Kılavuz ve Çelikbaş, **a.g.k.,** 2013, 165-168; Verim, **a.g.k.,** 2019, 282-283.

3.2.3. Gömü Köyü Yapı Kalıntısı

3.2.3.1. Yeri

Yapı kalıntısı Amasra şehir merkezinin 2.50 km batısındaki Gömü Köyü sınırlarında, kıyıya yakın bir mevkide (41º.43'57.70"K-32º21'21.81"D koordinatlarında) bulunmaktadır (Figür 2).

3.2.3.2. Araştırma Tarihi

Bugüne kadar yapı kalıntısı hakkında herhangi bir bilimsel yayın yapılmamıştır. Amasra hakkındaki bazı yayınlarda Amasra'nın 3.00 km güneybatısında, Kilise Çukuru adı verilen mevkide kilise kalıntısı bulunduğundan bahsedilmiştir. Yukarıda adı geçen yapı kalıntısının konumu ile araştırmacıların bahsettikleri kilise kalıntının konumu birbiriyle örtüşmektedir. Ancak herhangi bir yayında kilise görselinin paylaşılmaması, bu konu hakkında net bilgi verilmesini engellemektedir. Bahsi geçen mevkide bir kilise kalıntısı olduğundan bahseden ilk kişi W. V. Diest'tir. Araştırmacı Amasra'nın batısında şehir merkezine 1.00 km uzaklıktaki Kilise Çukuru'nda, 10.00 m uzunluğunda, cephesi görülen bir şapel kalıntısı bulunduğu ve opus sectile taban kalıntıları görüldüğünü belirtmektedir.[554] Ardından birçok araştırmacı, W. V. Diest'e alıntı yaparak bu kiliseden kısaca bahsetmişlerdir.[555] N. Sakaoğlu da Dökük Mevkii olarak adlandırılan yerde bir Bizans kilisesi kalıntısı bulunduğundan bahsetmektedir.[556]

3.2.3.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Yapı kalıntısı harap vaziyettedir, günümüzde sadece güney ve güneydoğu duvarı muhtelif ölçülerde görülebilmektedir. İşlevi net tespit edilememekle birlikte, geçmiş dönemlerde Gömü Köyü yakınlarında bir şapel/kilise bulunduğundan bahsedilmesi ve yapı kalıntısının doğu-batı doğrultusunda düzenlenmiş olması kilise olduğuna işaret etmektedir.[557] Ancak mevcut bulgular işlevi ve planı hakkında kesin bilgi vermez.

Yapının doğu-batı doğrultusundaki güney duvarı yaklaşık 8.00 m uzunluktadır. Kaçak kazılar sonucu bazı kısımları tahrip edilmiş olsa da 3.00 m yüksekliğe kadar günümüze ulaşabilmiştir (Figür 100). Güney duvarın doğusunda, duvarla bitişik vaziyette

---

[554]Diest, **a.g.k.,** 1889, 69-70.
[555]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 213; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 56; Belke, **a.g.k.,** 1996, 168.
[556]Sakaoğlu'nun verdiği bilgiler, seyyahların verdikleri bilgilerle karşılaştırıldığında Dökük Mevkii ve Kilise Çukuru Mevkii'nin aynı yer olabileceği düşünülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 46.
[557]Diest, **a.g.k.,** 1889, 69-70; Schultze, **a.g.k.,** 1922, 213; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 56; Belke, **a.g.k.,** 1996, 168; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 46.

yaklaşık 0.50 m uzunlukta, kuzey-güney doğrultusunda bir duvar kalıntısı daha görülür (Figür 101).

3.2.3.4. Malzeme-Teknik

Duvarları kesme taş, moloz taş ve tuğla kullanılarak almaşık teknikte örülmüştür. Duvarda bağlayıcı malzeme olarak iri ve ince agregalı kireç harcı kullanılmıştır. Güney duvarın orta seviyesinde, dört sıra tuğla dizilimiyle oluşturulmuş 0.34 m kalınlıkta tuğla bandı görülmektedir. Banttaki tuğlaların kalınlıkları 0.3-0.4 m, derzlerin kalınlıkları ise 0.4-0.6 m arasındadır (Figür 102).

3.2.3.5. Tarihlendirme

Bölge tarihi ve yapının duvar tekniği, inşa tarihi hakkında birtakım ipuçları sunar. Bölgede araştırma yapan birçok araştırmacı, 9. yüzyıl ve sonrasında, Amasra'daki yaşamın İç Kale içerisinde devam ettiğini ileri sürmektedir.[558] Dolayısıyla Amasra şehir merkezi ve kale surları dışında kalan yapılar 9. yüzyıl öncesinde inşa edilmiş olmalıdır. Gömü Köyü'nde bulunan ve kilise olarak inşa edildiği tahmin edilen yapı kalıntısı da 9. yüzyıl öncesine tarihlendirilebilir Yapı malzemesi ve duvar tekniği açısından, Amasra Kum Mahallesi Bazilikal Planlı Yapı Kalıntısı (5.-6. yy.), Boztepe Mahallesi Yapı Kalıntısı (5.-6. yy.), Zoni Yaylası Kilise Kalıntısı, Karadere Vadisi Kilise Kalıntısı ile büyük benzerlik göstermektedir. Bahsi geçen yapılar, kesin olmamakla birlikte Erken Bizans Dönemi-9. yy. arasına tarihlendirilmektedir.[559] Bu hususlar doğrultusunda yapıyı 9. yy. öncesine tarihlendirmek daha doğru olacaktır, ancak dar bir tarih aralığı verilememektedir.

[558]Bore**, a.g.k.,** 1840, 232; Brandes, **a.g.k.,** 1989, 124-130; Zavagno**, a.g.k.,** 2009, 129.
[559]Her yapının Tarihlendirme bölümünde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

3.2.4. Amastris Deniz Feneri/Obeliski? (Direklikaya)

3.2.4.1. Yeri ve Adı

Yapı Amasra'nın Küçük Liman Caddesinde, Antik Rıhtım Mevkii'nde bulunur (Figür 17, 103). S. Eyice, N. Sakaoğlu, A. Yaylı, Y. Ozan ve H. Boran, A. Yaylı vd., yapıyı "Direklikaya" olarak adlandırmışlardır.[560] J. Crow, S. Hill, S. Çelikyay ve K. Belke yapıyı "Deniz Feneri" olarak isimlendirmişlerdir.[561] Batı Liman'daki konumu ve genel görüntüsü itibariyle deniz fenerini andıran yapının içinde, deniz fenerlerinde olması gereken ve fenere çıkışı sağlayan merdiven yoktur.[562] Merdivenin yoksunluğu ve Sultanahmet Meydanı'ndaki örme sütunla olan benzerliği obelisk olduğuna işaret eder. Bu çalışmada, işlevi net tespit edilememesinden dolayı Amastris Deniz Feneri ve Amastris Obeliski olarak adlandırılmıştır.

3.2.4.2. Araştırma Tarihi

Yapı, günümüze kadar birçok yayına konu olmuş, ancak bu yayınlarda kapsamlı bilgi verilmemiş, birkaç cümlede yapıdan bahsedilmiştir.[563]

3.2.4.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Ana kaya üzerinde yükselen Amasra Obeliski düzgün olmayan dörtgen plana sahiptir. Mevcut yüksekliği 6.20 metredir ve her köşesinin ölçüleri farklıdır (Figür 104). Yapının sağlam temele oturması amacıyla, temelinin güneydoğusuna, 2.65 m uzunluğunda moloz taşla yapılmış podyum eklenmiştir (Figür 105). Bunun yapılmasının sebebi ana kayanının yeterince geniş olmamasıdır. Yıkık yapının alt ve orta kısımları, kısmen sağlam vaziyettedir.

Yapının tüm cepheleri birbirleriyle benzer özellik sergilemektedir. Doğu cephe 1.83 m genişliğe sahiptir (Figür 106). Cephenin alt kısmında büyük oranda ana kaya, güneyindeki küçük bir alanda ise dokuz sıra moloz taş dizisinden oluşan podyum bulunur.

---

[560]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 8; Sakaoğlu**, a.g.k.,** 1999, 148; Yaylı, Ozan ve Boran, **a.g.k.,** 2011, 272; Yaylı vd., **a.g.k.,** 2015, 16.

[561]Hill, **a.g.k.,** 1991, 311; Belke, **a.g.k.,** 1996, 166; S. Çelikyay (2016). Strategies on Sustainability of Historical and Cultural Heritage in Amasra, Turkey. *International Journal of Cultural and Social Studies*, 2 (1), s. 110; Crow, **a.g.k.,** 2017, 391.

[562]N. Sakaoğlu, yapının ahşap üst yapısı bulunduğunu ve bu kuleye ahşap bir merdivenle çıkıldığını ileri sürmüştür. Ancak, 20 yüzyıldan günümüze kadar çekilmiş birçok eski fotoğraf veya Amasra gravürleri incelendiğinde ne kule ne de basamaklara dair herhangi bir iz görülememektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 148.

[563]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 8; Hill, **a.g.k.,** 1991, 311; Crow ve Hill, **a.g.k.,** 1990, 7; S. J. Hill ve C. Waddington (1994). Amasra Survey 1993. *Anatolian Studies*, Vol. 44, s. 6; Crow ve Hill, **a.g.k.,** 1995, 255; Sakaoğlu**, a.g.k.,** 1999, 148; Sharp, **a.g.k.,** 2010, 70; Yaylı, Ozan ve Boran, **a.g.k.,** 2011, 272; Crow, **a.g.k.,** 2017, 391.

Daha sonra sırasıyla beş sıra moloz taş, üç sıra tuğla, yedi sıra moloz taş, üç sıra tuğla ve en üstte on üç sıra moloz taş dizisi takip eder.

Batı cephe 1.85 m genişliktedir. Cephenin alt seviyesinde yedi sıra tuğla ve üç sıra tuğla dizisi, üst seviyede sadece moloz taş dizisi görülür. Kuzey cephe, büyük oranda doğu ve batı cepheler ile benzeşmektedir ve 1.84 m genişliğe sahiptir. Güney cephe, deniz fenerinin en geniş ölçüye sahip cephesi olup 1.94 m genişliktedir. Cephe, düzen ve işçilik açısından diğer cepheler ile benzer özellikler sergiler.

3.2.4.4. Malzeme-Teknik

Amasra Obeliski'nin inşasında kesme taş, moloz taş, tuğla ve mermer devşirme malzemeler kullanılmıştır. Duvarlar almaşık teknikte örülmüştür. Duvarlarda kullanılan taşlar farklı türlerdedir (bazalt, kireçtaşı, mermer), ayrıca bazı yerlerde devşirme olarak beyaz mermer kullanılmıştır. Yapının inşasında kullanılan tuğlaların fiziksel yapıları ve ölçüleri birbirinden farklıdır. Bu nedenle eski yapılarda devşirilerek kullanıldıkları düşünülmektedir. Bantlardaki tuğlaların uzunlukları 0.22-0.29 m, kalınlıkları 0.03-0.04 m arasında değişmektedir.

3.2.4.5. Tarihlendirme

Yapının inşa tarihi bilinmemektedir. Yapıyı inceleyen birçok araştırmacı 9. yy. civarına tarihlendirmiştir.[564] R. S. Sharp, fenerin 820 yılı veya daha sonrasında inşa edildiğini ileri sürmektedir.[565]

[564]Crow ve Hill, **a.g.k.,** 1990, 7; Crow ve Hill, **a.g.k.,** 1995, 255; Hill ve Waddington, **a.g.k.,** 1994, 6; Zavagno**, a.g.k.,** 2009, 142.
[565]Sharp, **a.g.k.,** 2010, 89.

4. BOLU

4.1. Dini Yapılar

4.1.1. Mengen Bazilikal Planlı Kilise Kalıntısı

4.1.1.1. Yeri ve Adı

Kilise kalıntısı, Mengen ilçe merkezinin Tabaklar Mahallesi'nde, Yazıkaya Mevkii'nde (40º56'30.62"K-32º03'45.21"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 107). M. Y. Güneş vd., "Mengen Kilise Kalıntısı" olarak adlandırmıştır.[566]

4.1.1.2. Araştırma Tarihi

Kilisenin bazı bölümleri 2001 yılındaki inşaat çalışmalarında ortaya çıkmıştır.[567] Aynı yıl, Bolu Müzesi tarafından kurtarma kazısı yapılmış ve kuzey, batı ve kuzeydoğu duvarları ortaya çıkarılmıştır.[568] M. Y. Güneş vd., kazı çalışmaları, kilisenin tarihi ve mimari özellikleri hakkında kısa bilgiler vermiştir.[569]

4.1.1.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Kilise kalıntısı temel seviyesinde korunmuştur. 2001 yılında yapılan kazı çalışmaları ile kilisenin batı, kuzey ve kuzeydoğu duvarları ile prothesisi ortaya çıkarılmıştır. Kilise, doğu-batı doğrultusunda düzenlenmiş olup dıştan 42.10 x 20.65 m ölçülerindedir (Figür 108).[570]

Kilisenin batı duvarı ortasında geniş kapı açıklığı yer alır.[571] Kapıdan, yaklaşık 18.25 x 4.00 m ölçülerindeki dikdörtgen planlı nartekse girilmektedir.[572] Narteksteki 0.10-0.30 m arasındaki yüksekliğe kadar korunmuş duvarlar haricinde tabanı ve diğer bölümlerine dair herhangi bir kalıntı bulunmamaktadır. (Figür 109).

Kazı yapılamadığı için naosun tamamı ortaya çıkarılamamıştır (Figür 110). Kalıntılar ve yapılan ölçüm hesaplamalarına göre naos 33.00 x 18.25 m ölçülerindedir. Naos, daha büyük ölçülerde ele alınmış orta nef, kuzey ve güney nef olmak üzere toplam

---

[566]Güneş vd., **a.g.k.,** 2011, 358.

[567]Mengen'in Tabaklar Mahallesinde, 03.08.2001 tarihinde bir inşaat çalışması sırasında, tarihi yapıya ait olduğu düşünülen duvar kalıntıları ortaya çıkarılmış ve bu inşaat çalışmasının durdurulması için Bolu Müzesi'ne ihbar yapılmıştır. Bu ihbar üzerine müze yetkilileri alanda inceleme yapılarak duvarların Bizans kilisesine ait olduğunu tespit etmişlerdir. Bu tespitlerin ardından inşaat çalışması durdurulmuş ve alanda kurtarma kazısı yapmak için izin talep edilmiştir.

[568]Bolu Müzesi Arşivi (30.10.2001). Mengen Tabaklar Mahallesi Kurtarma Kazısı Raporu. s. 1-2.

[569]Güneş vd., **a.g.k.,** 2011, 358.

[570]Mengen Bazilikal Planlı Kilise Kalıntısı, verilen ölçüleriyle Batı Karadeniz Bölgesi'nde tespit edilen en büyük boyutlu kilise olma özelliği taşımaktadır.

[571]Ölçüleri: Gen.: 2.80 m, Der.: 1.20 m.

[572]Narteks bölümünün genişliği net olarak ölçülemese de çevresindeki benzer örnekler ve kilisesin toplam ölçüleri doğrultusunda yaklaşık 3.50 ya da 4.00 m olduğu düşünülmektedir.

üç neften ibarettir. Orta nef 33.00 x 8.65 m ölçülerindedir.[573] Kazılardan ele geçen sütun, sütun kaidesi ve sütun başlıklarından nef ayrımlarının sütun dizileri ile sağlandığı anlaşılmaktadır (Figür 111). Kuzey ve güney nef 28.00 x 4.00 m ölçülerindedir. Neflerin doğu ucunda prothesis ve diakonikon hücreleri (pastophorium) yer almaktadır.[574] Naosun doğusunda bema ve bemayı çevreleyen alçak tipli templon olduğu düşünülse de bunlara dair somut bir veriye veya kalıntıya rastlanılmamıştır.[575]

Kilisenin ortaya çıkarılan duvar bakiyeleri ve bölümlerinden hareketle, doğusunda üçlü apsis düzenlemesi olduğu söylenebilir, ancak bunlardan prothesis duvarları muhtelif ölçülerde korunabilmiştir (Figür 112).[576] Prothesis, yaklaşık 4.00 x 4.00 m ölçülerinde kare planlı bir oda, doğusunda içten ve dıştan yarım daire formlu yan apsisten ibarettir.[577] Prothesisin güney duvarı, 1.30 m kalınlığıyla kuzey, batı ve doğu duvarından daha kalın ele alınmıştır. Günümüzde ortaya çıkarılmamış diakonikonun benzer ölçüde ve aynı planda tasarlandığı söylenebilir. Ana apsis ise modern yapılaşmadan dolayı tamamen ortadan kalkmıştır. Yapının ölçülerinden yapılan hesaplamalar ve benzer plandaki kiliselerin apsislerinin ölçüleri bir arada değerlendirildiğinde apsisin içten yaklaşık 7.00 m genişlik ve 4.50 m derinliğe sahip olduğu söylenebilir ve cepheden muhtemelen 4.00-4.50 m dışa taşkın ele alınmıştır.

4.1.1.4. Süsleme

Hafriyat alanında ve kazı çalışmalarında tespit edilen mimari plastik parçalar, kilisenin zengin taş işçiliğe sahip olduğunu göstermektedir. Kazılarda yerel kireçtaşından üretilmiş iki sütun parçası, impost tipte iki sütun başlığı, Attik C tipte iki sütun kaidesi, bir lento parçası ve topuzlu balüster parçası ele geçirilmiştir.

Sade tutulmuş sütun, sütun kaideleri ile farklı bezemelere sahip sütun başlıkları nef ayrımı sağlayan ayak sıralarının gösterişli olduğunu göstermektedir. Tespit edilen kaidelerin hepsi Attik C tipindedir. Başlıklar ise farklıdır. Kazı alanında bitkisel bezemeli

[573]Neflerin ölçüleri verilirken nefleri ayıran yaklaşık 0.80 m genişlikteki nef stylobatları hariç tutulmuştur. Ayrıca orta nefin doğusunda bulunması muhtemelen bema da ölçüm hesaplamasına dahil edilmemiştir. Verilen uzunluk ölçüsü narteks-naos duvarı ile apsis duvarı arasındaki mesafedir.

[574]Kuzey nef ve prothesis bölümleri ortaya çıkarılmışken güney nef ve diakonikon bölümlerinde herhangi bir kazı çalışması yapılmamıştır. Ancak güney nefin kuzey nefle, diakonikonun prothesisle aynı ölçülerde düzenlendiği söylenebilir.

[575]Kazı çalışmalarında, prothesis ve apsis arasında kalan alanda bir topuzlu balüster parçası bulunmuştur. Bulunan bu mimari plastik parçadan hareketle yapının doğusunda alçak tip templonla çevrili bir bema olduğu söylenebilir. Ancak ne bema ne de templon hakkında daha detaylı bilgi sunulamamaktadır.

[576]Ana apsis ve diakonikon, modern binaların altında kalması ve inşaat çalışmalarında tahrip edilmesinden dolayı günümüze ulaşamamıştır.

[577]Yan apsisin çapı 2.00 metredir ve doğu ucundaki yan apsisi doğu cepheden 2.00 m dışa taşkındır.

ve madalyonlu impost tipte başlıklar bulunmuştur. Günümüzde Bolu Müzesi bahçesinde sergilenen, yivli tipteki sütun başlığının Mengen Tabaklar Mahallesinden müzeye taşındığı bilinmektedir, ancak bu kiliseye ait olup olmadığı kesin olarak bilinmez (Figür 113). Alanda tespit edilen, ön yüzü bezemeli tutulmuş lento, kilisenin oldukça gösterişli kapılara sahip olduğunu göstermektedir. Prothesis'in batısında bulunmuş, *in situ* olmayan balüster parçasının templona ait olduğu düşünülmektedir. Bu halde kilisenin doğusunda gösterişli düzenlenmiş, alçak tipte bir templon olduğu da söylenebilir.

4.1.1.5. Malzeme-Teknik

Yapı malzemesi olarak düzgün kesme taş, kesme taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Duvarların hangi teknikte örüldüğü anlaşılmasa da alanda ele geçen tuğla parçalarından yola çıkılarak almaşık duvar teknikte örülmüş olduğu söylenebilir. Kazılarda bulunan çok sayıdaki çatı kiremitleri çatıya dair buluntulardır.

4.1.1.6. Mimari ve Litürjik İşlevli Elemanlar

Mim. Kat. No: 16

Envanter No: ETD 358

Görsel No: Figür 114

Yeri: Bolu Müzesi (Bahçe)

Türü: Sütun Başlığı

Buluntu Yeri: Mengen Tabaklar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Kalathos Ölçüleri: Ç.: 0.41 m, Üst Gen.: 0.55 m, Yük.: 0.30 m. Abaküs Ölçüleri: Yük.: 0.13 m, Gen.: 0.60 m, Der.: 0.60 m.

Tanım: Madalyonlu impost tipindeki sütun başlığı *in situ* değildir.[578] Yerel kireçtaşından üretilmiş başlığın üç yüzeyi sade tutulmuştur. Bezemeli olan ön yüzünde, kalathosun üst kısmında, kabartma tekniğinde, *stephanostaurion* (çelenkli-girlandlı madalyon) motifi görülür.[579] *Stephanostaurion*, girlandla çevrili dört kolu eşit Yunan haçı kabartmasından oluşmaktadır. Haç kolları içten dışa doğru genişlemekte olup, uçtan çatallı sonlanmaktadır. Haç kolları arasında, yumurta benzeri kabartmalara yer verilmiştir. Üç

[578]Bu çalışmadaki sütun başlıklarının tanımı ve tipolojisinde, Doç. Dr. A. O. Alp ve M. C. Uzun'un yaptığı tipoloji esas alınmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. A. O. Alp ve M. C. Uzun (2021). Geç Antik Çağ / Erken Bizans Dönemi Sütun Başlıkları Üzerine Bir Tipoloji Denemesi. *24. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Bildirileri Kitabı*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları, s. 62-70.

[579]Madalyonun çapı 0.22 metredir. İçindeki haçın kolları 0.14 m uzunluktadır.

yüzeyi sade tutulmuş abaküsün ön yüzünde oyma tekniğinde birbirine simetrik yerleştirilmiş, uçtan volütle sonlanan kıvrık dal işlenmiştir.

Benzer Örnekler: Kocaeli Müzesi[580]

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler-yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 17

Görsel No: Figür 115

Buluntu Yeri: Mengen Tabaklar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Sütun Başlığı

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma

Tanım: İmpost tipteki sütun başlığı *in situ* değildir. Kazı çalışmalarında bulunan başlığın günümüzdeki konumu bilinmemektedir. Abaküsü sade tutulmuş başlığın kalathosunda alçak kabartma tekniğinde bitkisel motifler (stilize akanthus) işlenmiştir.

Benzer Örnekler: Kocaeli Müzesi[581]

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 18

Görsel No: Figür 116

Yeri: Bolu Müzesi (Bahçe)

Buluntu Yeri: Mengen Tabaklar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Sütun Kaidesi

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma

Ölçü: Plinthe Yük.: 0.20 m, Plinthe Gen.: 0.73 m, Plinthe Der.: 0.73 m, Torus K.: 0.5 m, Boyun. Yük.: 0.18 m, Boyun Ç: 0.48 m.

Tanım: Attik C tipindeki sütun kaidesi *in situ* değildir. Yerel kireçtaşından üretilmiş kaide, az sayıdaki kırık ve çatlaklara rağmen sağlam durumdadır. Üzerinde herhangi bir bezeme unsuru görülmeyen sütun kaidesinde altta üste doğru plinthe, yarı silindirik formlu torus ve boyun yer alır. Boyun üst yüzeyinin ortasında kurşun yuvası ve kurşun oluğu görülmektedir.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Antik Kenti, Karadeniz Ereğli Müzesi, Bolu Müzesi

[580]Özdin, **a.g.k.,** 2014, 77-79.
[581]Özdin, **a.g.k.,** 2014, 77-79.

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 19

Görsel No: Figür 117

Buluntu Yeri: Mengen Tabaklar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Sütun Kaidesi

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma

Tanım: Attik C tipindeki sütun kaidesi *in situ* değildir. Kazı çalışmalarında bulunan başlığın günümüzdeki konumu bilinmemektedir. Üzerinde herhangi bir bezeme unsuru görülmeyen sütun kaidesinde altta üste doğru plinthe, yarı silindirik formlu torus ve boyun yer alır. Boyun üst yüzeyinin ortasında kenet deliği görülmektedir.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Antik Kenti, Karadeniz Ereğli Müzesi, Bolu Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler-yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 20

Görsel No: Figür 118

Buluntu Yeri: Mengen Tabaklar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Sütun

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma

Tanım: Kazı çalışmalarında bulunan sütun parçasının günümüzdeki konumu bilinmemektedir. Oldukça sade ele alınmış sütunun alt kısmı (bilezik), gövdeye göre hafif dışa taşkındır.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Antik Kenti, Bolu Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler-yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 21

Görsel No: Figür 119

Buluntu Yeri: Mengen Tabaklar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Sütun

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma

Tanım: Kazılarda bulunan sütun parçasının günümüzdeki konumu bilinmemektedir. Yerel kireçtaşından üretilmiş sütun parçasında herhangi bir bezeme görülmez.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Antik Kenti, Bolu Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler-yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 22

Görsel No: Figür 112

Buluntu Yeri: Mengen Tabaklar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Balüster

Malzeme: Kireçtaşı

Tanım: Kazı çalışmalarında bulunan balüsterin günümüzdeki konumu bilinmemektedir. Gövde kısmında herhangi bir bezeme tespit edilmemiştir. Tepelik kısmında yarı küre formunda topuz bulunur.

Benzer Örnekler: Hadrianoupolis Antik Kenti, Karadeniz Ereğli Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler-yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 23

Görsel No: Figür 120

Buluntu Yeri: Mengen Tabaklar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Lento

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma

Tanım: Kazı çalışmalarında bulunan lentonun günümüzdeki konumu bilinmemektedir. İncelenemediği için detaylı tanımı yapılamamıştır. Bezemeli olan ön yüzünde, bölgede tespit edilen diğer lentolar gibi içbükey-dışbükey şeritler görülür.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Antik Kenti,

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler-yapı tarihi)

4.1.1.7. Tarihlendirme

M. Y. Güneş vd., Erken Bizans döneminde inşa edildiğini ileri sürmektedir.[582] Plan özellikleri ve pastophorium hücrelerinin varlığı, 5. yy. sonu-6. yy. arasında inşa edildiğine işaret eder. Erken Bizans Dönemi başlangıcına tarihlenen bazilikal planlı kiliselerin genelinde, doğuda tek apsise yer verilmiştir.[583] 5. yy. sonlarında, bazı kiliselerin doğu

[582]Güneş vd., **a.g.k.,** 2011, 358.

[583]A. V. Millingen (1912). *Byzantine Churches in Constantinople: Their History and Architecture*, London: MacMillan And Co., Limited, s. 1; T. F. Mathews (1971). *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, London: Pennsylvania University Press, s. 22; S. Eyice (1988). Bizans Mimarisi. S. Bayram (Ed.), *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri Cilt I* içinde (s. 45-51). İstanbul:

duvarına, yan apsislerle sonlanan pastophorium hücreleri (prothesis ve diakonikon) eklenmeye başlanmıştır. Bu uygulama İmparator Iustinianus Dönemi'nde (527-565) yaygınlık kazanmıştır[584] Kazılarda ele geçirilen mimari plastik parçalar da benzer örneklerden hareketle 5.-6. yy. arasına tarihlendirilebilir.

Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, s. 46; B. Ceylan (2001). Geç Antik Dönem Batı Anadolu Bazilikaları. *Olba,* IV, s. 191; A. U. Peker (2006). Anadolu Bazilika Geleneği ve Selçuklu Anıtsal Mimarisine Etkisi. A. U. Peker ve K. Bilici (Ed.), *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2* içinde (s.55-65). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 55.

[584]R. Krautheimer (1965). *Early Christian and Byzantine Architecture*, Middlesex: Penguin Books Ltd., s. 82; Mathews, **a.g.k.,** 1971, 146; Ceylan, a.g.k., 2001, 193; Peker, **a.g.k.,** 2006, 56-57; Y. D. Varalis (2006). "Prothesis and Diakonikon: Searching the Original Concept of the Subsidiary Spaces of the Byzantine Sanctuary". A. Lidov (Ed.), *Hierotophy the Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia*, (s. 282-298). Moscow: Indrik, s. 284-287; G. Koch (2015). *Erken Hıristiyan Sanatı*, Çev.: A. Aydın, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları, s. 39-42; O. Erdoğan ve B. Ceylan (2019). Kilise İçinde Kilise: Lykia'daki Geç Antik Çağ Bazilikal Planlı Kiliselerin Orta Çağ'daki İkinci Kullanımları. *CEDRUS*, VII, s. 671-672.

4.1.2. Samsaçavuş Köyü Kilise Kalıntısı

4.1.2.1. Yeri

Yapı kalıntısı, Bolu ili, Mudurnu İlçesi, Samsaçavuş Köyü'nde, Bolu-Bilecik Karayolu'nun hemen kuzeyindeki Kilise Yeri Mevkii'nde (40º28'07.91" K-31º01'15.36" D koordinatlarında) yer alır (Figür 107).

4.1.2.2. Araştırma Tarihi

2007 yılında, yukarıda verilen konumdaki inşaat çalışmalarında yapının bazı duvarları ortaya çıkmış, 2012 yılında, Bolu Müzesi tarafından alanda kurtarma kazısı yapılmıştır. Hazırlanan raporda, alanda Bizans dönemine tarihlenen kilise kalıntısı ve şarap işliği kalıntısı olduğu belirtilmiştir.[585] M. Ortaç, 2010 yılında alanı incelemiş, alanda duvar kalıntıları ile bir sütun tamburu bulunduğu belirtmiş, yapı kalıntısının türü hakkında bilgi vermemiştir.[586] M. Y. Güneş vd., kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmış eserler ve duvar kalıntıları hakkında genel ve kısa bilgiler vermiştir.[587]

4.1.2.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Kilise kaçak kazılar, yol ve su kanalı açma çalışmaları gibi sebeplerden ötürü büyük oranda tahrip edilmiştir. 2007 yılında su kanalı inşasında, kilise duvarların bir kısmı ile templona ait bazı parçalar ortaya çıkmış ve Bolu Müzesi uzmanlarınca çalışmalar durdurmuştur. 2012 yılında Bolu Müzesi tarafından, yaklaşık olarak 45.00 x 25.00 metrelik alanda yapılan kazı çalışmaları ile belirli kısımları ortaya çıkarılmış, ancak koruma amacıyla kalıntıların üzeri toprakla kapatılmıştır (Figür 121). Bu nedenle plan ve mimari özellikleri hakkında verilen bilgiler, Bolu Müzesi raporlarına dayanmaktadır.

2012 yılında, kilise kalıntısının bulunduğu alanda, 17 bölümde sondaj kazısı yapılmış, bunların 14'ünde duvar ve taban kalıntısı ile mimari blok, sütun ve ambar gibi kültür varlıklarına rastlanılmıştır. Ölçüsü ve yapı malzemesi aynı olmakla birlikte ortaya çıkarılan duvarların yönelimi birbirinden farklıdır (Figür 122-123).

Sondajlarda, kilise duvarının hemen bitişiğinde tuğla bir pithos ortaya çıkarılmıştır (Figür 124). Pithos tamamıyla ortaya çıkarılamadığı için net ölçüleri verilememektedir.[588]

---

[585]Bolu Müzesi Arşivi (17.05.2012). *Samsaçavuş Köyü Kilise Yeri Mevkii Sondaj Kazıları Raporu*. Mudurnu Tescil Dosyası: Samsaçavuş Köyü III. Derece Arkeolojik Sit Alanı (Bizans Kilisesi) Tescil Dosyası, 21.11.2007/2790.

[586]M. Ortaç (2012). Bolu İli Yüzey Araştırması 2010: Merkez ve Mudurnu İlçeleri ile Köyleri. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 29. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı*, Ankara: İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, Cilt 1, s. 137.

[587]Güneş vd., **a.g.k.,** 2011, 385.

[588]Ölçüler; Yük.: 1.20 m, Ağız Ç: 1.00 m, Gövde Ç. 1.50 m.

Benzer tuğla pithos kalıntılarına, Bolu şehir merkezi Akpınar Mah. Sınırlarındaki yapı kalıntılarında ve Mengen ilçesindeki Kıyaslar Köyü Kilise Kalıntısı'nda rastlanılmıştır (Figür 125). Tuğla pithosun kilise duvarlarının hemen bitiğinde olması, şarabın saklanması amacıyla yapıldığını düşündürmektedir.

Kazılardaki açma numaralarının alan içinde yerinin gösterilmemesi ve ortaya çıkarılan duvarların çiziminin yapılmaması sebebiyle kilise kalıntısının planı çıkarılamamıştır. Kazı buluntuları yapının doğu-batı doğrultusunda bazilikal planlı bir kilise olduğuna işaret eder. Apsisi ve narteks hakkında herhangi bir bulguya ulaşılamamıştır. Geçmiş dönemde yapılan kazılarda ortaya çıkarılmış templon parçalarından, kilisenin alçak tipli "Π" formlu templona ve dikdörtgen şekilli bemaya sahip olduğunu anlaşılmaktadır. Templon levhası ve balüster parçaları, kilisenin templonunun oldukça gösterişli olduğunu göstermektedir.

4.1.2.4. Malzeme-Teknik

Kilisede yapı malzemesi olarak düzgün kesme taş, kesme taş, moloz taş, mermer, tuğla ve kiremit kullanılmıştır. Alanda, moloz taş ve iki sıra tuğla dizisinin korunduğu duvar parçalarına rastlanılmıştır (Figür 126). Buna dayanarak duvarların almaşık teknikte inşa edildiği söylenebilir. Duvarda bağlayıcı malzeme olarak ince agregalı kireç harcı kullanılmıştır. Duvar örgüsünde kullanılan tuğlalar dikdörtgen ve kara biçimlidir. Kare biçimli tuğlalar 0.28 x 0.28 ve 0.29 x 0.29 m ölçülerinde ve 0.03 m kalınlıktadır. Dikdörtgen biçimli tuğlalar farklı ölçülerdedir, ortalama 0.35 x 0.24 m ölçülerinde ve 0.03 m kalınlıkta olduğu söylenebilir. Harç derzleri 0.1,5-0.3 m kalınlıktadır. Tuğlalar haricinde çatıya ait çok sayıda kiremit parçasına da rastlanılmıştır.

4.1.2.5. Mimari ve Litürjik İşlevli Elemanlar

Mim. Kat. No: 24

Görsel No: Figür 127

Yeri: Mudurnu Açık Hava Müzesi

Buluntu Yeri: Samsaçavuş Köyü Kilise Kalıntısı

Türü: Templon Levhası

Malzeme: Gri damarlı beyaz mermer (Prokennesos Mermeri ?)

Teknik: Kabartma

Ölçü: Gen.: 1.40 m, Yük.: 0.70 m, Kal.: 0.10 m.

Tanım: Mermer templon levhası üç parçadan ibarettir. Levhanın iki yüzünde bezeme görülür. Bir yüzünde, iki düz, bir dış bükey ve bir ince içbükey dört şeritli silmeyle

profillendirilmiş dikdörtgen süsleme alanı görülür. Bu yüzün ortasında 0.39 m çaptaki madalyon içerisinde Latin haçı motifi işlenmiştir.[589] Madalyon ince ve kalın şeritlerle çevrelenmiştir. Diğer yüzünde, iç bükey ve düz iki şeritle profillendirilmiş, dikdörtgen süsleme alanı bulunur. Bunun ortasında bir Latin haçı kabartması yer alır.[590]

Benzer Örnekler: Amasra Müzesi, Karadeniz Ereğli Müzesi, Kocaeli Müzesi[591]

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 25

Görsel No: Figür 128

Yeri: Mudurnu Açık Hava Müzesi

Buluntu Yeri: Samsaçavuş Köyü Kilise Kalıntısı

Türü: Templon Levhası

Malzeme: Gri damarlı beyaz mermer (Prokennesos Mermeri ?)

Teknik: Kabartma

Ölçü: 0.31 x 0.20 m, Kal.: 0.10 m.

Tanım: Alandaki diğer templon levhasıyla, ölçü ve malzeme açısından benzerlik taşımasından dolayı templon levhası olarak tanımlanabilir. İn situ olmayan parça oldukça tahrip olmuştur. İki yüzü bezemeli olan bu parçanın bir yüzünde, kenarları derin oyulmuş dış bükey silmeyle çevrili bir madalyon yer alır.[592] Madalyonun içinde sekiz kollu Khristogram bulunur. Khristogramı oluşturan kollardan sadece üçü görülür. Bu haç kollarının uçları üçgen şeklinde sonlanır. Diğer yüzeyinde benzer bir madalyon işlenmiştir. Bu madalyonun içinde, sekiz yapraklı çiçek kabartması yer alır. Uçları sivri biçimli yapraklardan biri tam olarak korunmuş, ikisi kırık vaziyettedir.

Benzer Örnekler: Karadeniz Ereğli Müzesi, Hadrianopolis Kilise C

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 26

Görsel No: Figür 129

Yeri: Mudurnu Açık Hava Müzesi

Buluntu Yeri: Samsaçavuş Köyü Kilise Kalıntısı

Türü: Balüster

[589]Haçın dikey kolları toplam 0.38 m ve yatay kolları 0.33 m uzunluktadır.
[590]Haçın dikey kolları toplam 0.40 m ve yatay kolları 0.32 m uzunluktadır.
[591]Özdin, **a.g.k.,** 2014, 135.
[592]Madalyon yarı çapı 0.18 metredir.

Malzeme: Gri damarlı beyaz mermer (Prokennesos Mermeri ?)

Teknik: Kabartma, oyma

Ölçü: 0.20 x 0.20 m, Yük.: 0.62 m, Geniş Yuva Ölçüleri: Gen.: 0.10 m, Der.: 0.1 m, Dar Yuva Ölçüleri: Gen.: 0.8 m, Der.: 0.4 m.

Tanım: Balüster kırıktır. Üst kısmı tamamen kırık olduğu için burada topuz veya kaide benzeri tepelik olup olmadığı belirsizdir. İki yüzeyi bezemeli balüsterin diğer iki yüzeyinde levha yerleştirilmesi amacıyla oyulmuş kanallar yer alır. Bezemeli yüzeyler benzer işçiliğe sahiptir; her iki yüzeyde soffit bezemelidir. Soffit bezemenin ortasında kenarları derin oyulmuş dikdörtgen kabartma yer alır. Geniş olan yuvanın kenarında, levhaları sabitlemek için açılmış kenet yuvası görülür Ayrıca bu yuvanın içinde harç kalıntıları olması, levhanın harçla da sabitlendiğini göstermektedir. Balüsterin iki yüzeyinde yuva bulunması templonun köşesine yerleştirilmiş olduğunu göstermektedir.

Benzer Örnekler: Karadeniz Ereğli Müzesi, Cehennemağzı Kilise Mağarası, Hadrianopolis Kilise C

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 27

Görsel No: Figür 130

Yeri: Mudurnu Açık Hava Müzesi

Buluntu Yeri: Samsaçavuş Köyü Kilise Kalıntısı

Türü: Balüster

Malzeme: Gri damarlı beyaz mermer (Prokennesos Mermeri ?)

Teknik: Kabartma, oyma

Ölçü: 0.18 x 0.18 m, Yük.: 0.38 m.

Tanım: İki yüzeyi oldukça tahrip olan balüster kırıktır. Ön yüzünde soffit bezeme yer alır. Soffit bezemenin ortasında kenarları derin oyulmuş dikdörtgen kabartma bulunur. Alt kısmında kenarları derin oyulmuş bir dış bükey silme görülür.

Benzer Örnekler: Karadeniz Ereğli Müzesi, Cehennemağzı Kilise Mağarası, Hadrianopolis Kilise C

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 28

Görsel No: Figür 131

Yeri: Mudurnu Açık Hava Müzesi

Buluntu Yeri: Samsaçavuş Köyü Kilise Kalıntısı

Türü: Balüster

Malzeme: Gri damarlı beyaz mermer (Prokennesos Mermeri ?)

Teknik: Kabartma, oyma

Ölçü: 0.17 x 0.14 m, Yük.: 0.24 m.

Tanım: Alt ve üstü kırık olan balüsterin üç yüzünde bezeme görülürken, bir yüzü sade tutulmuştur. Sade tutulan yüzeyinde harç izleri bulunması, bu yöne levhanın sabitlendiğini gösterir. Bezemi olan yüzlerden en dikkat çekeni, üzerinde bitkisel desenlerin işlendiği yüzeydir. Bu yüzeyde kenarları derin oyulmuş dış bükey silmeyle çevrili dikdörtgen çerçeve yer alır. Bu alanın içinde de kıvrık dal ve yapraklar işlenmiştir. Bitkisel dekorlu yüzeyin arkasındaki yüzeyde, alçak kabartma tekniğinde haç motifi işlenmiştir. Diğer bezemeli yüzey soffit yer alır. Soffit bezemenin ortasında kenarları derin oyulmuş dikdörtgen kabartma, iki yanında kenarları derin oyulmuş dış bükey şeritler yer alır.

Benzer Örnekler: Karadeniz Ereğli Müzesi, Cehennemağzı Kilise Mağarası, Hadrianopolis Kilise C

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 29

Görsel No: Figür 132

Buluntu Yeri: Samsaçavuş Köyü Kilise Kalıntısı

Türü: Levha

Teknik: Kazıma ve Oyma

Tanım: Kaba şekilde işlenmiş bu parçanın sağ üst köşesinde, madalyon içerisinde Khristogram motifi görülmektedir. Sol alt köşesinde, iki üçgenin birleşimi ile yapılmış bir motif (kum saati motifi?) ve bunun üzerinde "V" biçimli bir şekil işlenmiştir. İstanbul Ayasofya Kilisesi'ndeki levhalarda benzer şekiller tespit edilmiş ve bunları taşçı işaretleri olduğu belirlenmiştir.[593] Bu sebeple kum saati motifinin taşçı işareti olduğu söylenebilir. Genel görüntü itibariyle templon levhasına benzese de işlevi hakkında net bilgi verilememektedir.

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi)

[593]A. Paribeni (2004). Le sigle dei marmorari e l'organizzazione del cantiere. A. G. Guidobaldi ve C. Barsanti (Ed.), *Santa Sofia di Costantinopoli: L'Arredo Marmoreo Della Grande Chiesa Giustinianea* içinde (s. 649-734), Citta del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, s. 731-733.

4.1.2.6. Tarihlendirme

Kaçak kazılarda ortaya çıkarılan templon levhası ve balüster gibi parçalar, 5.-6. yy. Bizans taş işçiliği karakterini yansıtmaktadır. Bunlara ek olarak kazı buluntuları kilisenin Erken Bizans Dönemi'nde sık tercih edilen bazilikal planlı inşa edildiğine işaret eder. Bunlara göre kilise Erken Bizans Dönemi'nde, 5.-6. yy. arasındaki bir tarihte inşa edilmiş olmalıdır.

4.1.3. Ayman Yaylası Kilise Kalıntısı

4.1.3.1. Yeri

Kilise kalıntısı, Bolu İli, Seben İlçesi, Yuva Köyü, Ayman Yaylası'ndaki Erenler Mevkii'nde (40º32'29.60"K-31º40'47.71"D koordinatlarında) bulunmaktadır (Figür 107). Seben Gölü'nün 380 m batısında, Ayman Yaylası'nın 800 m güneybatısındaki ormanlık bir tepede yer alır.

4.1.3.2. Araştırma Tarihi

Kiliseden ilk kez bahseden G. Perrot ve E. Guillaume, 1861 yılında, Ayman Yaylası'na 10 dakika uzaklıktaki bir platoda eski bir yerleşim ve yapı kalıntıları olduğunu belirtmiştir. Bu kalıntılar arasında, büyük boyutlu kesme taştan inşa edilmiş; apsisi, duvarlarının bazı kısımları ve mimari plastik parçaları görülen kilise kalıntısı tespit etmişlerdir.[594] K. Belke, bu yayına alıntı yaparak benzer bilgiler vermiştir. Ancak 1990'lı yıllarda kilisenin oldukça harap olduğunu, G. Perrot'un bahsettiği kalıntıların görülemediğini belirtmiştir.[595] Yaylanın güneybatısındaki tepede iki yapı kalıntısına rastlanılmıştır. Bunlardan biri Akkilise Mevkii, diğeri ise Erenler Mevkii'nde yer almaktadır. Erenler Mevkii'ndeki yapı kalıntısı doğu-batı doğrultusunda düzenlenmiştir ve doğusunda apsis duvarı olabilecek kavisli duvar kalıntısı tespit edilmiştir. Bu sebeple, duvarları kısmen görülebilen yapı kalıntısının, Perrot ve Guillaume'nin bahsettiği kilise kalıntısı olduğu kabul edilebilir.

4.1.3.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Yapının kuzeydoğu, güneydoğu, kuzey ve doğu duvarının bir kısmı muhtelif ölçülerde korunabilmiştir. Duvar kalıntılarından kilisenin doğu-batı ekseninde düzenlendiği anlaşılmaktadır (Figür 133). Ancak, plan ve mimari özellikleri hakkında detaylı bilgi sunulamamaktadır. Günümüze ulaşan duvarlar kilisenin doğu yarısına aittir. Kilisenin doğusunda, içten ve dıştan yarım daire şekilli apsisin kuzey ve güney duvarları bulunur (Figür 134).[596] İki duvar arasındaki mesafe 5.00 metredir, dolayısıyla apsisin içten 5.00 m genişliğe sahip olduğu söylenebilir. Apsis kuzeyinde, kuzey-güney doğrultusunda, kilisenin kuzeydoğu duvarına ait olması muhtemel duvar kalıntısı bulunur.[597] Apsisin 2.00 m güneyinde de güneydoğu köşeye ait, doğu-batı doğrultusunda

[594]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 57.
[595]Belke, **a.g.k.,** 1996, 175-176.
[596]Apsisin kuzey duvarı 1.23 m uzunluk, 0.40 m yükseklik ve 0.80 m kalınlıkta, güney duvarı 0.60 m uzunluk, 0.55 m yükseklik ve 0.24 m kalınlıkta korunabilmiştir.
[597]Ölçüler; Uz.: 2.05 m, Kal.; 0.65 m, Yük.; 0.44 m.

bir duvar kalıntısı bulunur.[598] Kuzeydoğu duvarın 4.00 m batısında, kuzey beden duvarına (naos kuzey duvarı) ait olduğu düşünülen bir duvar kalıntısı tespit edilmiştir (Figür 135).[599]

Apsisin boyutu, duvar kalıntıları ve bu duvarlar arasında mesafelerden, kilisenin doğu-batı doğrultusunda, bazilikal planlı inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kuzey ve güney duvar arasındaki mesafenin 11.00 m olması, naosun içten 11.00 m genişlikte olduğu gösterir. Naos düzeni hakkında net bilgi verilememekle birlikte, bölgedeki bazilikal planlı kiliselerin ölçüleri ile kıyaslandığında, orta nefin 4.50-5.00 m, yan neflerin 2.50-3.00 m genişliğe sahip olması muhtemeldir.

4.1.3.4. Süsleme

Kilisenin süsleme programı hakkında sınırlı bilgi verilebilir. Yapı içinde, kırmızı kumtaşından geison (lento veya söve) parçası bulunmaktadır. Kaçak kazılarda kırmızı kumtaşından yassı sütunlar da ortaya çıkarılmıştır. Yassı sütunlar, boyutları itibariyle ikiz veya üçüz pencerelere ait olmalıdır. Bu kalıntılar, iç mekan ve cephelerde farklı bezemelere sahip mimari plastik elemanlar kullanıldığına işaret eder.

4.1.3.5. Malzeme-Teknik

Kilise kalıntısında yapı malzemesi olarak kesme taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır Perrot ve Guillaume, yapıdan bahsederken taş ve tuğla örgülü duvarlar gördüklerini belirtmişlerdir.[600] Alanda bol miktarda tuğla parçası tespit edilmiştir. Bu bilgi ve kalıntılardan, duvarların almaşık teknikte örüldüğü anlaşılmaktadır. Duvarların alt kısmında, diğer seviyelere oranla, daha iyi işçiliğe sahip kesme taş kullanılmıştır. Üst kotta moloz taş kullanımı yoğundur. Kilisenin doğusunda ve Ayman Yaylası Cami bahçesinde yer alan sütun, taşıyıcı elemanların kırmızı kum taşından üretildiğini gösterir.

4.1.3.6. Mimari Elemanlar

Mim. Kat. No: 30

Görsel No: Figür 136

Yeri: Ayman Yaylası Kilise Kalıntısı

Türü: Geison, Söve veya Lento?

Malzeme: Kırmızı Kumtaşı

Teknik: Kabartma

---

[598]Ölçüler; Uz.: 1.04 m, Kal.: 0.70 m.
[599]Ölçüleri; Uz.: 1.80 m, Kal.: 0.60 m, Yük.: 1.50 m.
[600]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 57.

Ölçü: Gen.: 0.39 m, Yük.: 0.25 m, Der.: 0.40 m.

Tanım: Geison, söve ya da lento olduğu düşünülen parça *in situ* değildir. Kırık ve çatlakları olan parçanın ön yüzünde iki kenarı derin oyulmuş, silindirik formlu kalın bir silme bulunur. K. Belke, benzer bir parçanın görselini paylaşmıştır (Figür 137). Alandaki parçaya göre daha sağlam vaziyette olduğu görülür. Bahsi geçen parçanın, ya Belke'nin bahsettiği parçanın kırılmış hali olduğu ya da benzer bir örnek olduğu söylenebilir.

Yayın: Belke, 1996; Abb. 16.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Kilise A, Hadrianopolis Kilise C

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 31

Görsel No: Figür 138

Yeri: Ayman Yaylası Cami Bahçesi

Türü: Çifte Sütunce

Malzeme: Kırmızı Kumtaşı

Teknik: Oyma

Ölçü: Yük.: 0.88 m, Gen.: 0.38-0.43 m, Kal.: 0.35 m.

Tanım: Yayladaki cami bahçesinde bulunan çifte sütuncenin, kilisedeki kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarıldığı ve cami bahçesine taşındığı belirtilmektedir.[601] Kilisenin doğusunda da benzer bir parçaya rastlanılması, bu bilgiyi doğrulamaktadır. Üç yüzü sade tutulmuş sütunun ön yüzünde oyma tekniğinde Latin haçı işlenmiştir.[602] Haçın kolları içten dışa doğru genişlemekte olup uç kısımları üçgen şeklinde sonlanmaktadır.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Kilise C

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler)

4.1.3.7. Tarihlendirme

G. Perrot-E. Guillaume ve K. Belke, kesin tarih vermeksizin Bizans Dönemi'ne tarihlemişlerdir.[603] Kalıntılardan, kilisenin üç nefli bazilikal planda inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bu plan, Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen kiliselerde sıklıkla uygulanmıştır. Ayrıca kilise ve çevresindeki mimari plastik parçalar, 5.-6. yy. Bizans taş

[601]Bu bilgiyi, yayla halkından ismini vermek istemeyen birkaç kişi vermektedir.
[602]Dikey haç kolu 0.32 m, yatay haç kolu 0.20 m uzunluktadır.
[603]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 57; Belke, **a.g.k.,** 1996, 176.

işçiliği karakterini taşımaktadır.[604] Bu verilerden, kilisenin Erken Bizans Dönemi'nde, muhtemelen 5.-6. yy. arasında inşa edildiği ileri sürülebilir.

[604]Kilise ve çevresindeki mimari plastik parçalar, Hadrianopolis Antik Kenti'nde yer alan ve 5.-6. yüzyıla tarihlenen Kilise A, Kilise B ve Kuzeybatı Nekropol Kilisesi yapılarındaki geison ve sütunlar ile benzer özellikler sergilemektedir.

4.1.4. Hacımahmut Köyü Arabacılar Mevkii Kilise Kalıntısı

4.1.4.1. Yeri

Kilise kalıntısı, Bolu ili, Göynük ilçesi, Hacımahmut Köyü'nün güneyindeki Arabacılar/Belen Harmanı Mevkii'nde (40º26'34.75"K-30º37'54.87"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 107).

4.1.4.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

2016 yılındaki kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmış yapı, kalıntılar itibariyle Bolu Müzesi tarafından kilise olarak tescil edilmiştir.[605] Kaçak kazılarda ortaya doğu-batı doğrultusunda duvar kalıntıları, ambon parçası çıkarılması, yapı kalıntısının kilise olabileceği düşündürür (Figür 139). Bolu Müzesi tarafından, yapı kalıntısı toprakla doldurulmuştur. Bu sebeple mimari ve plan özellikleri hakkında bilgi verilememektedir.

Kilise kalıntısının bulunduğu alanda impost, sütun, sütun kaidesi, ambon podyumu parçası, levha ve balüster gibi mimari plastik parçalar ortaya çıkarılmıştır. Bu parçalardan hareketle kilisenin planı hakkında net bilgi verilemese de litürjik elemanları ve taşıyıcı sistemi hakkında kısa bilgiler sunulabilir. Aşağıda detaylı değinileceği üzere ambon podyumu muhtemelen tek yönlü bir ambona aittir. Bunun dışında levha ve balüsterler, kilisede bir templon olduğunu gösterir, ancak bunun hakkında detaylı bilgi sunulamamaktadır.

Müzeden alınan bilgi ve görseller ile alanda bulunan ambon podyumu, iç mekanda çeşitli bezemelere sahip litürjik mimari plastik eserler bulunduğuna işaret eder. Kaçak kazı çukurunda bulunan impost, sütun, sütun kaidesi, ambon podyumu, levha ve balüster gibi mimari plastik parçalar, iç mekanın oldukça hareketli düzenlendiğinin göstergesidir.

4.1.4.3. Mimari ve Litürjik İşlevli Elemanlar

Mim. Kat. No: 32

Görsel No: Figür 140

Yeri: Hacımahmut Köyü Arabacılar Mevkii

Türü: Ambon Podyumu

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma

Ölçü: Uz.: 1.22 m, Gen.: 0.80 m, Kal.: 0.21 m.

[605]Kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmış, ambon parçası ve duvar izlerinden yola çıkılarak bu konumda Bizans Dönemi'nde tarihlenen bir kilise kalıntısı olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bolu Müzesi Arşivi, Bolu İli Göynük İlçesi Hacımahmut Köyü "Bizans Kilise Kalıntısı" Tescil Dosyası.

Tanım: Ambon podyumu kırık vaziyettedir, yarısı korunabilmiş podyumun üst kısmı incelenememiştir. Alt yüzünde, ortada 0.60 m çapta iç bükey bir çukur bulunur. Yan yüzleri iç ve dış bükey şeritlerden oluşan silmelerle hareketlendirilmiştir. Orta kısmı yarım daire şeklinde dışa taşkın yüzde yedi şeritli (fascia) silme görülür. Alttaki iki şerit dik açılıdır, bunların hemen üstündeki üçüncü şerit yarı silindirik profillidir. Bir üst kademede alttaki üçlü şerit tekrarlanmıştır. En üst kısımda dik açılı iki şerit yer alır. Bezemeli olan diğer yüz de benzer düzene sahiptir, sadece dışa taşkın bölüme yer verilmemiştir. Benzer örneklerden hareketle tek yönlü veya yelpaze formlu bir ambona ait olduğu söylenebilir.

Benzer Örnekler: San Apolinare in Nuovo Kilisesi, Prusa ad Olympum 4 Nolu Kilise, Hadrianopolis Kilise A, Aphrodisias Taşoluk Mevkii[606]

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler)

4.1.4.4. Tarihlendirme

Ambon parçasının formu kilisenin Erken Bizans Döneminde inşa edildiği ileri sürülebilir, ancak parçanın devşirme olarak kullanılmış olması ihtimal dahilindedir. Bu sebeple inşa tarihi hakkında kesin bilgi verilmez.

[606]Ö. Dalgıç (2012). Early Christian and Byzantine Churches. C. Ratte ve P. D. De Staebler (Ed.), *The Aphrodisias Regional Survey* içinde (s. 367-396). Mainz: Verlag Philipp von Zabern, s. 389, fig. 31; H. Çetinkaya (2019). Four Newly Discovered Churches in Bithynia. A. V. Zakharova, S. V. Mal'tseva ve E. lu. S. Denisova (Editörler), *The Actual Problems of History and Theory of Art 9* içinde (s. 244-252). Moscow: Lomonosov Moscow State University, s. 250-251, fig. 8.

4.1.5. Hacımahmut Köyü İsmailler Mevkii Kilise Kalıntısı

4.1.5.1. Yeri

Kilise kalıntısı, Bolu ili, Göynük ilçesi, Hacımahmut Köyü'nün kuzeyindeki İsmailler Mevkii'nde (40º27'57.37"K-30º38'07.90"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 107).

4.1.5.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

2016 yılındaki kaçak kazılarda ortaya çıkmış, aynı yıl Bolu Müzesi yetkilerince kilise kalıntısı olarak tescillenmiştir.[607] Yapı kalıntısı kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Bu kazılar sonucu beden duvarlarının bir kısmı ve mimari parçalar ortaya çıkarılmıştır. Bolu Müzesi arşivi bilgilerinde yapının doğu-batı doğrultusunda inşa edildiğini anlaşılmaktadır.[608]

Yapının duvarları görülemese de Bolu Müzesi arşivindeki fotoğrafta ambon podyumu görülebilmektedir (Figür 139).[609] Bu nedenle yapı kalıntısının kilise olduğu söylenebilir. Alanda kilise kalıntısına ait sütun, sütun kaidesi, postament görülebilmektedir, ancak Bolu Müzesi arşivinde bahsi geçen diğer parçalara rastlanılmamıştır. Bunların dışında işlevi net tespit edilemeyen, ancak söve veya arşitrav parçası olduğu düşünülen mimari parçalar bulunur (Figür 141). Buluntular kilisenin bazilikal planlı inşa edildiğine işaret eder.[610]

Yapının taşıyıcı sisteminde, yerel kireçtaşından üretilmiş ve sade ele alınmış sütun, sütun kaidesi ve impost gibi mimari elemanlar kullanılmıştır. Bunların dışında basit işçilikli mimari parçalar da bulunmaktadır. Bu parçalardan hareketle iç mekanın hareketli bir görünüme sahip olduğu söylenebilir. Bolu Müzesi arşivindeki raporlarda haç motifli templon levhası ve balüsterin bulunduğu belirtilmektedir. Aynı arşivdeki bir fotoğrafta, Hacımahmut Köyü Arabacılar Mevkii Kilise Kalıntısı'nda tespit edilen ambon podyumun

[607]Yapının doğrultusu, alanda ele geçen balüster, ambon podyumu, vaftiz teknesi ve haçlı templon levhası gibi mimari parçalardan hareketle yapının kilise olabileceğini belirtmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bolu Müzesi Arşivi (18.05.2017), *Hacımahmut Köyü "Bizans Kilise Kalıntısı" Tescil Fişi*. Bolu İli Göynük İlçesi Tescil Dosyası, s. 1.

[608]Bolu Müzesi arşivinde yapı kalıntısının tek fotoğrafı bulunmaktadır. Bu fotoğrafta da sadece mimari parçalar görülmektedir. Bolu Müzesi arşivinde duvarların ölçüleri hakkında bilgi olmaması ve bu duvarların toprakla kapatılmasından dolayı yapının mimarisi hakkında bilgi verilememektedir.

[609]Bolu Müzesi arşivinde, Hacımahmut Köyü Arabacılar Mevkii Kilise Kalıntısı ve Hacımahmut Köyü İsmailler Mevkii Kilise Kalıntısı'na ait tek fotoğraf bulunmaktadır. Bu fotoğrafın hangisine ait olduğu net belirlenememektedir.

[610]Bölgede kazısı yapılan Hadrianopolis Kilise A, Hadrianopolis Kilise B, Hadrianopolis Kilise C, Mengen Tabaklar Mahallesi Kilise Kalıntısı gibi bazilikal planlı yapılarda benzer buluntulara rastlanılmıştır.

bir benzerinin bulunduğu da görülmektedir. Bu bilgilerden hareketle litürjik kuruluşlarının da gösterişli olduğu ve iç mekana hareketlilik kattığı söylenebilir.

4.1.5.3. Yapı Malzemesi ve Duvar Tekniği

Mevcut kalıntılar yapı malzemesi ve duvar tekniği hakkında bilgi sunmaz. Mimari elemanlar ile mimari plastik parçalar yerel kireçtaşından üretilmiştir. Alanda çok sayıda üzerinde harçlı tuğla parçası ve moloz taş ele geçmiştir. Bu kalıntılar kesin olmamakla birlikte duvarların almaşık teknikte örüldüğüne işaret eder.

4.1.5.4. Tarihlendirme

Alanda ele geçen mimari parçalar Erken Bizans Döneminde inşa edildiğine işaret etse de yapının tarihi hakkında kesin bilgi verilemez.

4.1.6. Çeltikdere Kilisesi

4.1.6.1. Yeri ve Adı

Yapı kalıntısı, Bolu ili, Seben İlçesi, Çeltikdere Köyü'nün 1.60 km batısındaki Ördeklik Mevkii'nde (40º20'49.91"K-31º41'30.52"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 107). R. Duyuran, yapıyı Çeltikdere'de "Kilise Yıkısı" başlığıyla tanıtmıştır.[611] S. Eyice kiliseye "Seben Kilisesi" adı vermiştir.[612] Y. Ötüken-R. Ousterhout ve M. Ortaç, "Çeltikdere Kilisesi" olarak adlandırmıştır.[613] Kozdere vd., Güneş vd., S. Ö. Esen, E. Verim-O. Avcı "Çeltikdere Bizans Kilisesi" adını vermişlerdir.[614] E. B. Ertürk ve N. Türker, "Bolu, Seben İlçesi, Çeltikdere Köyü Kilisesi" olarak adlandırılmıştır.[615] Z. Ceylan, "Çeltikdere Bizans Kilise Kalıntısı" olarak adlandırmıştır.[616]

4.1.6.2. Araştırma Tarihi

Kilise hakkında bilgi veren ilk araştırmacı R. Duyuran, tarihi, plan-mimari özellikleri, kullanım evresi hakkında kısa bilgiler vermiş, yıkılmadan önceki fotoğrafını paylaşmıştır.[617] S. Eyice, iki yayınında kilisenin konumu, tarihi, plan ve mimari özellikleri, kullanım evresi hakkında kısa bilgilere yer vermiş, fotoğrafları ve planını paylaşmıştır.[618] Kilise kalıntısı hakkında detaylı bilgiler içeren ilk çalışma, Y. Ötüken ve R. Ousterhout tarafından gerçekleştirilmiştir. Araştırmacılar, yapının durumu, tarihsel süreci, plan ve mimari özellikleri, süsleme karakteri, benzer örnekleri hakkında detaylı bilgiler vermiştir.[619] R. Ousterhout, ayrı bir çalışmasında kiliseyi Bizans Dönemi'nde inşa edilen birçok yapı ile kıyaslanmış, mimarisi ve yapım tekniği hakkında detaylı bilgilere

---

[611]R. Duyuran (1952). 1952 Yılında Arkeolojik Araştırmalar. *Arkitekt*, 1952-09-10 (253-254), s. 196.
[612]Eyice, **a.g.k.,** 1975a, 9; Eyice, **a.g.k.,** 1975b, 9.
[613]Y. Ötüken ve R. Ousterhout (1995). The Byzantine Church at Çeltikdere. Birgitt Borkopp, Barbara Schellewald ve Lioba Theis (Editörler). *Studien zur Byzantinischen Kunstgeschichte: Festschrift für Horst Hallensleben zum 65.Geburtstag* içinde (s. 85-92). Amsterdam: Adolf M. Hakkert, s. 86; M. Ortaç (2019a). 2017 Yılı Bolu İli Seben ve Merkez İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 36. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı*, Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, 2, s. 504.
[614]Kozdere vd., **a.g.k.**, 1998, 118; Güneş vd., **a.g.k.,** 2011, 16, 632; S. Özbek Esen (2016). *Bolu İli Seben İlçesi Dedeler Köyü Cuma Camii Restorasyon Önerisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, s. 13-14; E. Verim ve O. Avcı (2017). Çeltikdere'de Kapalı Yunan Haçı Planlı Bir Kilise. *History Studies*, 9 (2), s. 237.
[615]E. Bölükbaşı Ertürk ve N. Türker (2017). Chiese nella regione occidentale del Mar Nero e valutazione del loro potenziale turistico. *Ricerche e progetti per il territorio, la città e l'architettura*, 11, s. 347.
[616]Z. Ceylan (2015). *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, s. 12.
[617]Duyuran**, a.g.k.,** 1952, 195-196.
[618]Eyice, **a.g.k.**, 1975a, 3; Eyice, **a.g.k.,** 1975b, 3-18.
[619]Ötüken ve Ousterhout, **a.g.k.,** 1995, 85-92.

yer vermiştir.[620] Bu çalışmaların ardından birçok yayında kiliseden kısaca bahsedilmiştir. Hatta bazılarında sadece Çeltikdere Köyü'nde kilise olduğu bilgisi verilmiştir.[621]

2017 yılında, Prof. Dr. Z. Demirel Gökalp'in katılımıyla, yapı ve çevresinde arazi incelemesi yapılmış, konumu, mimari ve süsleme özellikleri, tarihi, benzer örnekleri hakkında bilgiler ve görseller içeren bir makale yayınlanmıştır.[622] M. Ortaç, iki yayınında, kilise hakkında genel bilgi vermiş, bunlardan birinde, kilisenin bazilikal planlı inşa edildiğini ileri sürmüştür.[623] C. Kılıç, yapı hakkındaki eski yayınlara ve özellikle daha önce tarafımızca yayınlanan makaledeki bilgilere atıf yaparak kilise kalıntısı hakkında kısa bilgiler vermiştir.[624]

4.1.6.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Kilise meyilli bir arazide inşa edilmiştir. Doğu-batı doğrultusundaki kilisenin temeli ana kayaya oturur. Dıştan, apsis ve narteks dahil, 9.00 x 12.30 m ölçülerindeki kilise, Kapalı Yunan Haçı planın taşra tipinde inşa edilmiştir (Figür 142-143). Batısında dikdörtgen biçimli narteks bulunur. Kiliseye girişler, batı duvarın ana eksenindeki kapı açıklığı ve kuzey duvarın doğu ucundaki kapı ile sağlanmaktadır. Bilinmeyen bir tarihte camiye çevrilmiş kilise, 1950'li yıllara kadar kullanılmıştır. Bu tarihten sonra köyün başka bir alanda taşınması ile birlikte cami terk edilmiş ve sonraki süreçte defineciler tarafından tahrip edilmiştir. 1980-1990 yılları arasında kuzey duvarı büyük oranda yıkılmıştır.

4.1.6.3.1. Dış Tasvir

Kilisenin en sağlam cephesi doğu cephesidir (Figür 144). Yapı meyilli bir arazide inşa edildiği için, güneyi ile kuzeyi, batısıyla doğusu arasında kot farkı bulunur. Bu fark

---

[620]R. Ousterhout (1999). *Master Builders of Byzantium*. New Jersey: Princeton University Press, s. 157-144; Ousterhout, **a.g.k.,** 2016, 82.

[621]Belke, **a.g.k.,** 1996, 183; İ. Demirel, U. Büyükkırlı ve F. Karaduman (1997*). Bolu İl Turizm Envanteri*. Ankara: Devran Matbaacılık, s. 108; Kozdere vd., **a.g.k.**, 1998, 118; Umar, **a.g.k.,** 2004, 151; E. Özcan (2005). Bolu İlinde Turizmi Etkileyen Faktörler İle Doğal, Tarihi ve Kültürel Turizm Değerleri. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25 (1), s. 70; M. Kappas (2009). *Ηεφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη Μέση και την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του απλού τετρακιόνιου/τετράστυλου*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki, s. 82-345; Güneş vd., **a.g.k.,** 2011, 16, 632; M. Arslan vd. (2013). Seben Fosil Ormanı Tabiat Anıtı Yönetim Planı (2012-2017). *Seben Fosil Ormanı'nın Doğal ve Kültürel Değerlerinin Saptanması ve Uygun Yönetim Planının Geliştirilmesi* içinde (s. 39-103), Bolu: Batı Karadeniz Ormancılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü Yayınları, s. 43-44; Z. Korkutara (2014). *Bolu İli Seben İlçesi Geleneksel El Dokumaları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, s. 7; Ceylan**, a.g.k.,** 2015, 11-12; Esen, **a.g.k.**, 2016, 14; Ertürk ve Türker, **a.g.k.,** 2017, 347-348.

[622]Verim ve Avcı, **a.g.k.,** 2017, 235-256.

[623]Ortaç, **a.g.k.,** 2019a, 504; Ortaç, **a.g.k.,** 2019b, 13-16.

[624]C. Kılıç (2019). *Bizans Mimarlığında Kapalı Yunan Haçı Plan Şeması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 42-43.

doğu cephede belirgin şekilde görülmektedir. 9.00 m genişlikteki doğu duvar üstte aynı düzlemde olmasına rağmen yükseklikleri farklı ölçüdedir, bu farklılık yukarı bahsedildiği üzere kot farkından kaynaklanmaktadır.[625] Cephenin merkezinde, duvardan 2.00 m dışa taşkın beş kenarlı ana apsis bulunur.[626] Apsis dıştan 3.85 m genişliği ile doğu cephede yaklaşık 3/7 oranında yer kaplamaktadır. Apsis duvarında, üstten tuğla dizilileri ile oluşturulmuş yuvarlak iki kademeli kemerle sonlanan üç mazgal pencere yer alır.[627] Bunun kuzey ve güneyinde, dıştan daire formlu, 1.00 m dışa taşkın yan apsisler görülmektedir. Yan apsisler dıştan 2.00 m genişlikleri ile doğu cephede yaklaşık 1/5 oranında yer kaplamaktadır. Yan apsislerin orta ekseninde yuvarlak kemerle sonlanan mazgal pencereler bulunur.[628] Cephede dikkat çeken unsurlardan biri tuğla sıralarının alt kısımlarında, dikdörtgen ve kare şekilli iskele yuvaları olmasıdır.

Büyük oranda yıkık olan batı cephenin güneyi kısmen sağlam vaziyettedir (Figür 145). 5.00 m yüksekliğe kadar korunabilmiş cephenin merkezinde, güneyi kısmen korunabilmiş giriş bulunmaktadır.[629] Açıklığın üst kısmı, monolit bir lento yerine düzgün kesme taş bloklardan oluşmaktadır. Bunlardan sadece ikisi günümüze ulaşabilmiştir. Bu blokların üstünde, yani kapı açıklığının üstünde yuvarlak kemer kalıntısı yer alır. Bu kalıntı, kapının üstünde yuvarlak kemerli bir pencere açıklığına yer verildiği gösterir. Cephenin güneyinde, iki kenardan iki kademeli duvar payesiyle sonlanan, kör kemerli çökertme yüzeyi bulunur.[630] Çökerme yüzeyi, üst kısımda tek bir duvar payesi ile iki bölüme ayrılmıştır. Bunun üzerinde muhtemelen paye ile ayrılmış ikiz pencere yer almaktaydı.[631] Cephenin kuzeyi yıkıktır, güneyiyle benzer düzenlendiği kabul edilebilir. Doğu cephedeki gibi iskele boşlukları bulunur.

Güney cephe nispeten iyi korunmuştur. Batısı 6.30 m kadar yükseklikteki cephenin orta kısmı yıkılmış olup doğusu kısmen sağlam vaziyettedir. 1952'li tarihli bir fotoğraftan anlaşıldığı üzere, güney cephe bu tarihte daha sağlam vaziyettedir (Figür 146). Cephenin batısında, narteksin mekanına karşılık gelen kısmında, kenarlardan iki kademeli duvar payesiyle çerçevelenmiş çökertme yüzeyi[632] ve üstünde, paye ile birbirinden ayrılmış ikiz

[625]Doğu duvarın güneyi 6.10 m, orta kısmı 5.96 m, kuzeyi 5.00 m yüksekliktedir.
[626]Kenarlar ortalama 1.00 m genişliğe sahiptir, sadece ortadaki kenar 1.20 m genişliktedir.
[627]1.00 m derinlik ve 1.20 m yükseklikteki pencerelerin genişliği dışta 0.20 m, içte 0.25 metredir.
[628]1.00 m derinlik ve 1.30 m yükseklikteki pencerelerin genişliği dışta 0.22 m, içte 0.30 metredir.
[629]Girişin olması gereken ölçüsü; Gen.: 1.00 m, Der.: 0.80 m, Yük.: Yaklaşık 2.00 m.
[630]Ölçüleri; Gen.: 1.95 m, Der.: 0.20 m.
[631]Benzer uygulama yapının güney cephesine ait 1952 tarihli bir fotoğrafta görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Duyuran**, a.g.k.,** 1952, 195, Res. 8.
[632]Ölçüleri: Gen.: 2.00 m, Der.: 0.24 m.

pencere yer alır. Dikdörtgen şekilli pencere açıklıkları, üstten tuğlalarla örülmüş yuvarlak kemerle sonlanmaktadır. Güneybatı köşe biriminin dışa yansıyan kısmında da benzer, ancak daha dar tutulmuş çökertme yüzeyi vardır.[633] Bunun üst kısmında, dikdörtgen formlu, üstten yuvarlak kemerle sonlanan tek pencere bulunmaktadır. Naostaki güney haç kolunun dışa yansıyan bölümünde yine benzer düzende çökertme yüzey görülür. Bu kısım günümüzde neredeyse taban seviyesine kadar yıkık durumdadır. Eski fotoğraflardan bu kısımdaki çökertme yüzeyinin diğerlerine oranla daha büyük olduğu anlaşılır. Ortasında, cephedeki diğer tüm pencerelere göre daha büyük boyutlu, yuvarlak kemerli ikiz pencere bulunmaktadır. Bu pencere düzenlemesini diğerlerinden ayıran bir başka özellik, üst kısmında hafifletme kemeri olmasıdır. Benzer uygulama, kilisenin kuzeydoğu kapı açıklığının üstünde görülür Diakonikon mekanının dışa yansıyan kısmında, batıdakiyle benzer özelliklere sahip bir düzenleme söz konusudur. Batıdakine oranla daha dar tutulmuş bu çökerme yüzeyinin üst kısmında ikiz pencere görülmektedir.[634] İkiz pencerenin üstünde tuğla rozet bulunur. Cephenin muhtelif yerlerinde iskele delikleri izlenebilmektedir.

Kuzey cephe, 1970'li yıllara kadar kısmen sağlam vaziyetteyken bu tarihten sonra, büyük oranda yıkılmıştır. Cephenin sadece doğu bölümü korunabilmiştir (Figür 147).[635] Kalıntılar ve eski fotoğraflardan güney cephe ile benzer düzenlendiği anlaşılmaktadır. Cephenin doğusunda, çökertme yüzeyinin altında, prothesis mekanına açılan dikdörtgen şekilli giriş açıklığı bulunur.[636] Düzen açısından batıdaki ana giriş açıklığı ile benzerdir. Girişin hemen üstünde yuvarlak kemerli bir pencere kalıntısı vardır. Bunun üzerinde, üstten yuvarlak kemerle sonlanan dikdörtgen şekilli bir pencere daha bulunur.[637] Cephenin en üstünde, tuğlaların radyal biçimli yerleştirilmesiyle oluşturulmuş rozet yer almaktadır. Rozetin üstünde, iki kademeli yuvarlak kör kemerden oluşan hafifletme kemerine yer verilmiştir. 1970-1980 yıllarına ait fotoğraflarda, kuzeybatı köşe biriminin dışa yansıdığı kısımda yuvarlak kemerli bir pencere açıklığı olduğu ve cephenin farklı noktalarında, güney cephedekilere benzer çökertme yüzeylerine yer verildiği görülmektedir. Kuzey cephenin doğusundaki rozetin üstündeki tuğlalardan oluşturulan

[633]Çökertme yüzeylerinden sadece batıdaki kısmen sağlam durumdadır. Bu sebepten dolayı güney cephedeki diğer çökertme yüzeylerin ölçüsü verilememektedir.
[634]Ölçüleri net olarak alınamasa da kuzey cephedeki sağlam çökertme yüzeyinden alınan ölçüye göre 1.60 m genişlikte olmalıdır.
[635]Bolu Müzesi tarafından 2000 yılı civarında çekilmiş fotoğraflarda orta bölümü kısmen görülebilmektedir.
[636]Giriş Ölçüleri; Gem.: 0.70 m, Der.: 0.80 m, Yük.: 1.40 m. Çökertme yüzeyi 1.60 m genişliktedir.
[637]Ölçüleri; Gen.:0.60 m, Der.: 0.70 m, Yük.: 1.20 m.

iki kademeli yuvarlak kör kemer izi son derece önemlidir. Rozetin sağ ve solunda bu kemere ait tuğla dizileri korunabilmiştir. Bu kalıntılardan cephelerdeki çökerme yüzeylerinin üstünde, yuvarlak formlu iki kademeli hafifletme kemerine yer verildiği anlaşılmaktadır.

4.1.6.3.2. İç Tasvir

Kiliseye batı duvarın ortasında yer alan dikdörtgen şekilli kapı ile girilir. Bunun dışında, kuzey duvarın doğusunda daha küçük boyutlu bir kapı açıklığı daha bulunmaktadır. Batıdaki ana girişten 7.20 x 1.85 m ölçülerinde, dikdörtgen biçimli, tek katlı, beşik tonozla örtülü nartekse geçilmektedir (Figür 148). Narteks büyük oranda yıkılmış olup güney yarısı, örtü sistemi ile birlikte kısmen sağlam vaziyettedir (Figür 149). Bolu Müzesi'nden alınan fotoğraflarda narteksin kuzeyi kısmen görülebilmektedir Narteksin kuzey ve güney duvarında, yuvarlak kemerli ikiz pencerelere yer verilmiştir. Doğu duvarın kuzey ve güneyinde, yuvarlak kemerle sonlanan dikdörtgen şekilli birer giriş bulunur. Bunların üzerine de yuvarlak kemerle sonlanan pencereler yerleştirilmiştir. Doğu duvarın ortasında da giriş olması gerekir, ancak bu girişe dair herhangi bir iz görülememektedir.

Narteksin doğu duvarında yer alan üç giriş açıklığı ile naosa geçilmektedir. Naos içten 7.75 x 7.20 m ölçülerindedir (Figür 150). Naosun merkezinde, kare planlı merkezi alan ve bunun üzerinde payelere oturan, 2.70-2.90 m çapında yüksek kasnaklı kubbe bulunduğu düşünülmektedir (Figür 151).[638] Günümüzde kubbeye dair herhangi bir iz görülmese de Bolu Müzesi'nden alınan fotoğraflardan kuzey duvarda, doğu duvarda olduğu gibi duvar payesine yer verildiği anlaşılmaktadır.[639] Bu kalıntılardan nasoun Kapalı Yunan Haçı planlı olduğu anlaşılır. Bu plan tipindeki kilise naoslarının merkezinde yüksek kasnaklı bir kubbe bulunduğu bilinmektedir.

Ortadaki merkezi alanın dört yönünde, tonoz örtülü, dikdörtgen biçimli haç kolları yer alır.[640] Naostaki köşe birimleri ve haç kolları arasındaki ayrım paye/sütun ve

[638]Naostaki köşe birimleri ve merkezi alan gibi mekânların ölçümleri, duvarlarda görülen kemer izleri ve iç mekânın mevcut ölçüleri göz önüne alınarak hesaplanmıştır. R. Duyuran'ın makalesinde, kubbenin köşelerde ayaklara oturduğu ve bunlardan birinin 1950 yılı civarında sağlam durumda olduğu ileri sürülmektedir. Mudurnu Gelinözü Köyü'nde yer alan, Çeltikdere'ndeki kilise kalıntısı ile oldukça benzer özelliklere sahip bir kilise kalıntısında taşıyıcı olarak payelerin kullanıldığı görülmektedir. Bu bilgilerden hareketle kubbenin oturduğu taşıyıcıların paye olduğu söylenebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Duyuran**, a.g.k.,** 1952, 196.

[639]Figür 294'ün sağ üst köşesinde duvar payesi kalıntısı görülür.

[640]Kalan izlerden anlaşıldığı üzere batı haç kolu 3.00 x 1.40 m, doğu haç kolu 3.00 x 1.60 m, kuzey ve güney haç kolu 2.70 x 1.50 m ölçülerindedir.

kemerlerle sağlanmıştır. Köşelerde yer alan mekânların sınırlandırmasında duvar kullanılmadığı için tüm köşe birimleri doğrudan naosa açılmaktadır.[641] Dolayısıyla naosta bir bütünlük söz konusudur. Kuzey ve güney haç kolları, doğrudan ortadaki mekana, doğu ve batı yönlerden köşe birimlerine bağlanmaktadır. Haç kollarının beden duvarına denk gelen kenarlarında, ikiz pencerelere yer verilmiştir. Doğu haç kolu, batı haç kolu ile hemen hemen aynı ölçülerde olmasına rağmen, doğrudan apsise açıldığı için daha büyük ölçülerdedir. Kuzeybatı köşe birimi, 1.70 x 1.30 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır ve kemerlerle naosa açılmaktadır. Batısında narteks ile naos arasında geçiş sağlayan kapı ve kuzey duvarında yuvarlak kemerli, dikdörtgen biçimli pencere bulunmaktadır. Güneybatı köşe birimi, ölçüleri bakımından kuzeybatı köşe birimi ile aynıdır. Bunun da güney duvarında, yuvarlak kemerli, dikdörtgen biçimli bir pencere açıklığına yer verilmiştir. Naosun kuzeydoğu köşesinde, dikdörtgen planlı, 2.00 x 1.50 m ölçülerindeki prothesis mekanı bulunur. Prothesisin kuzey duvarında alttan üste doğru sırasıyla; dikdörtgen şekilli giriş, yuvarlak kemerli pencere ve yuvarlak kemerle sonlanan dikdörtgen şekilli pencere açıklığı bulunur. Doğu duvarında yuvarlak kemerle sonlanan dikdörtgen şekilli tek pencere açıklığına yer verilmiştir. Diakonikon, prothesis ile aynı ölçüler ve benzer düzenlemeye sahiptir, iki mekân arasındaki tek fark, diakonikonda kapı açıklığına yer verilmemiş olmasıdır. Diakonikon güney duvarının üstünde yuvarlak kemerli ikiz pencere görülmektedir. Naostaki mekânların örtü sistemine ait tek veri, apsis ve prothesis yan apsisi üstünde görülen yarım kubbe kalıntısıdır (Figür 152). Batıdaki mekânların örtü sistemine dair herhangi bir iz bulunmamaktadır. Batıdaki köşe birimleri, prothesis ve diakonikon mekanlarının tonoz, apsis ve yan apsislerin yarım kubbeyle örtülmüş olmalıdır (Figür 153).

Ana apsis, içten at nalı, dıştan beş kenarlı düzenlenmiştir (Figür 154).[642] Bu kenarlardan üçünde, mazgal pencereler bulunur. Apsis prothesis ve diakonikondan, kademeli duvar payesiyle sonlanan duvarlarla ayrılmıştır. Bu duvar payelerine, batı, kuzey ve güney yöndeki mekânlar arasındaki ayrımı sağlayan kemerler oturmaktadır. Prothesis ve diakonikonun doğusunda yan apsisler bulunur.[643]

[641]Naosun köşelerinde yer alan birimleri, naostan tam olarak soyutlanmadığı için köşe hücresi veya köşe odası olarak adlandırmak çok doğru olmayacaktır. Bu çalışmada, bugüne kadar yapılan yayınların aksine köşe hücresi/köşe odası adı vermek yerine köşe birimleri adı verilmiştir.
[642]İç ölçüleri; Gen.: 2.30 m, Der.: 1.60 m.
[643]İç ölçüleri: Gen.: 1.35 m, Der.: 1.20 m.

4.1.6.4. Süsleme

Kilisenin camiye dönüştürülmüş olmasından dolayı süsleme özellikleri hakkında detaylı veri yoktur. Cepheleri, dikey düzenlenmiş mimari elemanlar ve süsleme unsurları ile oldukça hareketli görünüme sahiptir. Duvarlardaki pencere açıklıkları, tuğla rozet, kademeli duvar payeleri ve çökertme yüzeyler cephelere hareketlilik katmaktadır.

Güney cephe, kademeli duvar payeleriyle dört bölüme ayrılmıştır. Bu dört bölüm aynı zamanda iç mekandaki bölünmenin dışa yansıtılmış halidir. Eski fotoğraflardan anlaşıldığı üzere güney haç kolunun cepheye yansıyan kısmındaki çökertme yüzeyi, diğer üç bölümdekine göre daha geniş ve yüksek tutulmuştur. Ortasında, ayrımı paye ile sağlanmış ikiz pencereye yer verilmiştir. Narteks, güneybatı köşe birimi ve diakonikon mekanlarının dışa yansıtılmış kısımlarında da benzer çökertme yüzeyleri görülür. Güneybatı köşe birimi ile diakonikon duvarındakiler aynı ölçüde alınmış, narthektedeki bunlara göre daha geniş tutulmuştur. Narteks ve diakonikon güney duvarında ikiz pencereye yer verilmişken güneybatı köşe hücresinde tek pencere açıklığı bulunmaktadır. Cephenin üst kısmı büyük oranda yıkılmıştır, R. Duyuran'ın fotoğrafında, diakonikon güney duvarının üstünde tuğla rozet görülebilmektedir. Kuzey cephe, güney cephe ile benzer düzene sahiptir. Cephenin doğusunda, duvarın üst seviyesinde tuğla rozet ve hafifletme kemerine yer verilmiştir. Güney cepheden farklı olarak, cephenin doğusunda, duvarın alt seviyesinde bir kapı ve yuvarlak kemerli pencere bulunur (Figür 155).

Batı cephede, güney ve kuzey cephedeki gibi çökertme yüzeylerine yer verilmiştir. Cephe bu dikey çökertme yüzeyleriyle üç bölümlü düzenlenmiştir. Bunlardan ortadaki ve güneydeki kısmen korunabilmiştir. Kuzey ve güneydeki çökertme yüzeylerinde pencerelere, ortadakinde kapıya yer verilmiştir. Güneydeki çökertme yüzeyinde ikili kör kemer (hafifletme kemeri) kalıntısı bulunur. Bunun benzerinin kuzeyde de olması gerekir. Cephenin ortasındaki çökertme yüzeyi diğer ikisine göre daha büyük boyutludur. Girişin üstünde, lento yerine dikdörtgen bloklar kullanılmıştır. Bu blokların üstünde dış bükey şeride yer verilerek kapının gösterişli olması sağlanmıştır.

Doğu cephede, diğer cephelerdeki gibi duvar payesi ve çökertme yüzeylerine yer verilmemiştir. Ana ve yan apsisleri dışa taşkın olması, apsisin beş cepheli (kenarlı) düzenlenmesi, pencere kemerlerinin iki kademeli olması cepheye hareketlilik kazandıran unsurlardır.

Cepheler hakkında söylenebilecek diğer husus, almaşık duvar tekniğini oluşturan tuğla bantlardır. Tuğlalar arasındaki derzlerde, duvar örgüsündeki gibi kireç harcı

kullanılmış, dıştan horasan harcı ile kaplanmıştır. Bu kalıntılardan duvarların sıvanmadığı, yapı malzemelerinin ve tekniğinin dıştan görülebildiği anlaşılmaktadır. Cephelerdeki tuğla rozet de bu görüşü desteklemektedir. Dolayısıyla almaşık duvar tekniğindeki yatay tuğla bantlar cephelere hareketlilik katmıştır.

Duvarlardaki renkli sıva kalıntılarından kilise olarak kullanıldığı dönemde iç mekanın freskle süslendiği anlaşılmaktadır (Figür 156). Fresklerin üzeri kilisenin camiye çevrilmesi sürecinde sıvanarak kapatılmıştır. Nartheks duvarındaki sıvada, yakın tarihlerde yapıldığı anlaşılan Latin haçı ve Malta haçı motifini görebilmek mümkündür.

4.1.6.5. Malzeme-Teknik

Kilisede, yapı malzemesi olarak muhtemelen yakınındaki kayalık araziden çıkartılmış, gri renkli düzgün kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Almaşık duvar tekniğinde örülen duvarlar dışta düzgün kesme taş, kaba yonu taş ve tuğlayla, içte kesme taş ve moloz taşla örülmüştür. İki yüzey arası, moloz taş, dere taşı ve çakıllardan oluşan bir karışımla doldurulmuştur. Yapı duvarlarının iç ve dış yüzeylerinin arasındaki malzeme farkı, içten sıvanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Taşıyıcılar, narteks tonozu, apsis ve yan apsis yarım kubbelerinde taş, kemerlerde tuğla kullanılmıştır. Yapıdaki malzeme kullanımı ve teknik detaylar incelemek için cepheleri ve bölümleri ayrı ayrı değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Doğu duvarda altta üste doğru, altı sıra taş, dört sıra tuğla, dört sıra taş, dört sıra tuğla, dört sıra taş, dört sıra tuğla ve dört sıra taş dizisi devam eder. Ancak, taş ve tuğla sıralarında bazı istisnai durumlar da bulunmaktadır. Yapı meyilli bir arazide inşa edilmesinden dolayı, duvarın kuzey bölümünde, en alttaki altı sıra taş dizisinin yerine dört sıra taş dizisi kullanılmış, güneyde bu taş sırasının altına, su basmanı andıran, moloz taşlardan yapılmış bir dolgu yapılmıştır. Cephedeki bir başka istisnai durum ise, en üstteki yatay tuğla bandıdır. Pencere kemerlerine uygun ve aynı hizada uzanan tuğla bandında, dört sıra tuğla kullanılırken, ana apsisteki üç pencerenin arasında tuğla sırasının sayısı beşe çıkmıştır. Bu farklılık cephedeki tuğla sırasının pencere kemerleriyle ahenk içinde olması amacıyla yapılmış olmalıdır. İlk taş sırası 1.10-1.50 m, ikinci 1.00 m, üçüncü 0.90-1.00 m ve dördüncü sıra 1.00 m yüksekliktedir. Tuğla bantlar 0.40 m kalınlıktadır, sadece ana apsis pencerelerinin arasında 0.50 m kalınlığa sahiptir. Duvarda bağlayıcı malzeme olarak, ince ve iri agregalı kireç harcı kullanılmıştır. Derzler dıştan ince ve iri agregalı horasan harcıyla kaplanmıştır. Tuğlalar 0.3-0.4,5 m kalınlık, 0.10-0.33 m genişliklere sahiptir.

Batı duvarda alttan üste doğru; beş sıra taş, dört sıra tuğla, üç sıra taş, dört sıra tuğla, üç sıra taş, dört sıra tuğla ve en üst seviyede iki sıra taş dizisi yer alır. En üst sırada, bir taş parçası korunabilmiştir. En az üç ya da dört taş sırası olmalıdır.

Güney duvarın doğu ve batısı arasında, kot farkından kaynaklı olarak duvar örgüsü yüksekliğinde farklılıklar vardır. Duvarın alt seviyesinde, batıda beş sıra taş dizisi ve doğusunda sekiz sıra taş dizisi yer alır. Burada dikkat çeken noktalardan biri de doğu duvarın en alt seviyesinde, kalitesi işçiliğe sahip taşların duvar örgüsünde kullanılmasıdır. Güney duvarda alttan üste doğru; beş-sekiz sıra taş, dört sıra tuğla, üç sıra taş, dört sıra tuğla, üç sıra taş, dört sıra tuğla ve en üstte iki sıra taş dizisi şeklinde devam eder.

Kuzey cephenin düzeni ve malzeme kullanımı, diğer duvarlara göre farklıdır. Bu farklılık, kuzey duvarın diğer duvarlara göre daha yüksek bir alanda yer almasından kaynaklanmış olmalıdır. Diğer duvarlarda üç tuğla bandı, kuzey cephede iki tuğla bandı bulunur. Kuzey duvarda alttan üste doğru, altı sıra taş, dört sıra tuğla, üç sıra taş, dört sıra tuğla ve üç sıra taş ile taşları sökülmüş kalın bir harç katmanı görülmektedir. Bu harç katmanının dıştan kesme taşla kaplanmış olduğu varsayılırsa, duvarın en üst seviyesinde dört sıra taş dizisinin olduğu söylenebilir. Kapı ve pencere kemerleri ile giriş açıklığın en üst seviyesindeki yuvarlak formlu rozette tuğla kullanılmıştır.

4.1.6.6. Tarihlendirme

Kilisenin inşa tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Araştırmacılar bu konuda farklı görüşler ileri sürmüştür. S. Eyice, plan tipinden dolayı kilisenin Orta Bizans Dönemi'nde inşa edilmiş olabileceğini ileri sürmüştür.[644] Y. Ötüken-R. Ousterhout, K. Belke Anadolu'daki bazı benzer örneklerden, mimari ve süsleme özelliklerine dayanarak kilisenin 11. yüzyılda inşa edilmiş olabileceğini ileri sürmüşlerdir.[645] R. Ousterhout, yapının işçiliği ve benzer örnekleri baz alarak 10. ya da 11. yüzyılda inşa edilmiş olduğu ileri sürmüştür.[646] Diğer yayınlarda, genel olarak Bizans veya Orta Bizans Dönemi'nde inşa edilmiş olduğu ileri sürülmüştür.[647]

Orta Bizans'ın başlangıcında (9.-10. yy.) kilise cepheleri, farklı yüzeylere eklenen duvar payesi, kör kemer, nişler gibi unsurlarla hareketlilik kazanmaya başlamıştır. Orta Bizans'ın sonlarında, 12.-13. yy. başlarında, cephelerin yoğun süsleme programına sahip

[644]Eyice, **a.g.k.**, 1975a, 3; Eyice, **a.g.k.,** 1975b, 3.
[645]Ötüken ve Ousterhout, **a.g.k.,** 1995, 91-92.; Belke, **a.g.k.,** 1996, 183.
[646]Ousterhout, **a.g.k.,** 2016, 188.
[647]Duyuran**, a.g.k.,** 1952, 196; Demirel, Büyükkırlı ve Karaduman, **a.g.k.,** 1997, 108; Kozdere vd., **a.g.k.**, 1998, 118; Özcan, **a.g.k.,** 2005, 70; Kappas, **a.g.k.,** 2009, 82-345; Güneş vd., **a.g.k.,** 2011, 16, 632; Ceylan**, a.g.k.,** 2015, 11-12; Ortaç, **a.g.k.,** 2019b, 13.

olduğu bilinmektedir. Latin İstilası Dönemi'nde, başta Laskaris Dönemi Mimarisi olmak üzere, imparatorluğun eski sınırlarında inşa edilen kiliselerin cepheleri, oldukça hareketli görünüme sahiptir. Geç Bizans Dönemi'nde cephelerdeki süsleme yoğunlaşmış, cephelere keramoplastik unsurlar, farklı tuğla süslemeler eklenmiştir.[648] Çeltikdere Kilise Kalıntısı'nın cephelerinde, 9.-12 yüzyıl arasındaki Bizans duvar işçiliği ve süsleme programı uygulanmıştır. Bölgenin tarihi, yapının mimari ve süsleme özellikleri, araştırmacılar verdikleri bilgiler bir arada değerlendirildiğinde kilisenin 10. yy. sonları ile 11. yy. arasında inşa edildiği ileri sürülebilir.

Bölgenin Osmanlı topraklarına katılmasına kadar birçok kent ve yerleşim, Bizans ile Türkler güçleri arasında sık sık el değiştirmiştir.[649] Bu bilgilerden yola çıkarak, kaliteli işçiliğe sahip kilisenin, bölgenin Türkler ile Bizans arasındaki çekişmenin öncesinde yapıldığına işaret eder. Bbu bilgiler, kilisenin 10. yy. sonları ile 11. yy. arasında inşa edildiği görüşünü desteklemektedir.

Bilinmeyen bir tarihte camiye dönüştürülen kilise, 1960'lı yıllara kadar kullanılmış, sonrasında köydeki yerleşimin taşınmasıyla terk edilmiştir.[650]

[648]Tok, **a.g.k.,** 1997, 89
[649]Z. Konrapa (1964). *Bolu Tarihi*. Bolu: Vilayet Matbaası, s. 96-97; Yücel, **a.g.k.,** 1964, 28; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 65-66; Kılıç vd., **a.g.k.,** 2008, 35; Taş, **a.g.k.** 2017, 13-15.
[650]Duyuran**, a.g.k.,** 1952, 196; Eyice, **a.g.k.,** 1975b, 3.

4.1.7. Nimetli Köyü Kilise Kalıntısı

4.1.7.1. Yeri

Kilise kalıntısı, Bolu ili, Seben İlçesi, Nimetli Köyü, Bekirfakılar Mahallesi, Ören Mevkii'nde (40º24'09.56"K-31º32'52.86"D koordinatlarında) bulunur (Figür 107).

4.1.7.2. Araştırma Tarihi

2013 yılındaki kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmış kilise kalıntısı, Bolu Müzesi uzmanlarınca kilise olarak tescil edilmiştir.[651] M. Ortaç, kilise hakkında kısa bilgiler vermiştir.[652]

4.1.7.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Kilise kalıntısı kaçak kazılar nedeniyle tahrip edilmiştir. Kilisenin apsis, kuzeydoğu ve güney duvarı muhtelif ölçülerde korunabilmiştir (Figür 157). Eski fotoğraflardan 2013 yılında daha sağlam olduğu anlaşılmaktadır. Yapı tescil edilmesine rağmen alanda kaçak kazı faaliyetleri devam etmiş, bu da kilisenin giderek harap olmasına sebebiyet vermiştir.

Kilise güney duvarının orta kısmı 0.30-0.50 m yüksekliktedir (Figür 158).[653] Kuzey duvarın doğusu, yani kilise kuzeydoğu beden duvarı 0.20-0.90 m yükseklikte günümüze ulaşmıştır (Figür 159).[654] Bunun 2.50 m güneyinde ana apsis duvarının, ortalama 0.80 m yükseklikte korunabilmiş kuzey kenarı bulunur (Figür 160).[655] Ana apsis ve kuzey beden duvarı arasında yan apsise ait olduğu düşünülen moloz yığınları yer alır. Kuzey ve güney beden duvarı arasındaki mesafe 9.40 metredir. Ana apsis, yapılan hesaplamalara göre içten 3.00 m genişlik ve 1.90 m derinliğe sahiptir. Mevcut kalıntılar, bunların ölçüleri ve yapılan hesaplamalar sonucunda kilisenin Kapalı Yunan Haçı planlı inşa edildiği söylenebilir. Genişliği tespit edilmekle birlikte batı beden duvarının toprakla örtülü olmasından dolayı uzunluğu ölçülememiştir. Aynı ilçede bulunan Çeltikdere Kilisesi ve benzer planlı Mudurnu Karakiraz Köyü Kilise Kalıntısı ile karşılaştırılarak plan ve mimari özellikleri hakkında birtakım bilgiler sunulabilir.

---

[651]Bolu Müzesi yetkileri, kaçak kazı çukurları içerisinde, farklı eksenlerde, moloz taş ve harçla örülmüş duvar kalıntıları, yay formlu bir duvar kalıntısı, tuğla, kiremit ve mimari parçalar, sütun ve sütun kaidesi parçaları olduğunu tespit etmişlerdir. Tescil kaydında Bizans dönemi kilisesi olması muhtemel bir yapı kalıntısı olduğu belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. .Bolu Müzesi Arşivi (31.05.2013). Seben Tescil Dosyası: Nimetli Köyü Ören Mevkii Bizans Yapı Kalıntısı (I. D. Ark. Sit alanı).
[652]Ortaç, **a.g.k.,** 2019b, 44-45, 82.
[653]Ölçüleri; Uz. 3.40 m, Kal.: 0.87 m.
[654]Ölçüleri; Uz.: 3.30 m, Kal.: 0.90 m.
[655]Ölçüleri; Uz.: 2.10 m, Kal.: 1.00 m.

Yukarıda bahsi geçen hususlar ve benzer planlı kiliselerin ölçüleri bir arada değerlendirildiğinde, kilise dıştan apsis dahil yaklaşık 16.60 x 11.20 m ölçülerinde olduğu sonucuna varılır.[656] Naos, Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerin birçoğunda olduğu gibi kareye yakın dikdörtgen planlıdır ve 10.00 x 9.40 m ölçülerindedir. Merkezinde yaklaşık 3.00 m çapında yüksek kasnaklı bir kubbeyle örtülü kare planlı mekan yer alır. Bunun dört yönünde haç planının oluşturan doğu, batı, kuzey ve güney haç kolları bulunması gerekir.[657] Naosun köşelerinde köşe mekanları, prothesis ve diakonikon bulunur.[658] Naosun doğusunda üçlü apsis düzenlemesi vardır. Ortadaki ana apsis içten 3 x 1.90 m ölçülerindedir. Dıştan 4.80 m genişliği ile cephede yaklaşık 2/5 oranında yer kaplar. Apsisin naosa açılan kuzeybatı kenarında 0.50 m genişlikte duvar payesi kalıntısı bulunur. Bu duvar payesinden hareketle köşe mekanları ve haç kolları arasındaki ayrımın kemer ve taşıyıcılar ile sağlandığı söylenebilir.[659] Pastophoriumların apsisleri (yan apsisler), içten yaklaşık 1.60 m genişlik ve 1.20 m derinliktedir. Yan apsisler dıştan 2.80 m genişlikleri ile cephede ¼ oranında yer kaplamaktadır. Bema, templon/ikonostasis gibi litürjik işlevli bölümlere rastlanılmasa da kilisenin doğusunda altar parçaları bulunmuştur. Yukarıda bahsi geçen tüm hususlara göre kilise, Kapalı Yunan Haçı planının taşra tipi grubuna girmektedir.

Örtü sistemi ve taşıyıcı elemanlara dair veriler yok denecek kadar azdır. Kaçak kazılardan ortaya çıkmış sütun, sütun kaidesi gibi parçalardan hareketle naos merkezinde yer alan kubbenin dört sütuna oturduğu söylenebilir (Figür 161). Verilen ölçüler doğrultusunda narteks, haç kolları ve köşe hücrelerinin tonozla, apsis ve yan apsislerin yarım kubbeyle örtüldüğü ileri sürülebilir.

4.1.7.4. Süsleme

Kilisenin doğusunda yerel kireçtaşından üretilmiş, altı ayak yuvası olan altar taban parçaları bulunur. Bundan hareketle kilisenin doğusunda masa tipli altara yer verildiği söylenebilir. Naosun ortasına denk gelen alanlarda, yerel kireçtaşından sütun ve sütun kaidesi bulunmuştur. Attik B tipindeki sütun kaidesi ve sütunlar (alttaki bilezikleri haricinde) sade tutulmuştur. Bu parçaların iç mekana hareketlilik kattığı söylenebilir.

[656]Restitüsyonda verilen ölçüler, kesin olmamakla birlikte gerçeğe yakındır. Yapılan hesaplamalarda mevcut duvar kalıntıları ve benzer planlı kilise ölçüleri baz alınmıştır. Kilise büyük oranda açığa çıkarılmadığı için bölümleri hakkında verilen ölçülerde 0.10-0.40 m arasında hata payı olabilir. Gelecek yıllarda kilisede gerçekleştirilerek kazılar sonucu kilisenin ölçüleri hakkında daha kesin bilgiler verilebilir.
[657]Doğu ve batı haç kolu 3.40 x 3.00 m, kuzey ve güney haç kolları 3.00 x 2.70 m ölçülerinde olmalıdır.
[658]Bu köşe hücreleri, prothesis ve diakonikon muhtemelen 3.00 x 2.50 m ölçülerindedir.
[659]Çeltikdere Köyü Kilise Kalıntısı'nda da benzer bir durum söz konusudur.

4.1.7.5. Malzeme-Teknik

Kilisede, yapı malzemesi olarak moloz taş, mermer, tuğla ve kiremit kullanıldığına işaret etmektedir. Kaçak kazıları sonucunda ortaya çıkmış duvarlarda birkaç sıra moloz taş dizisi görülmektedir. Bu duvarların üzerinde ve çevresinde yoğun miktarda tuğla parçaları görülmektedir. Yoğun miktarda tuğla parçasına rastlanılması, yapı duvarlarının almaşık teknikte örüldüğüne işaret eder.

4.1.7.6. Mimari ve Litürjik İşlevli Elemanlar

Mim. Kat. No: 33

Görsel No: Figür 162

Yeri: Nimetli Köyü Ören Mevkii

Türü: Altar Tabanı

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Oyma

Ölçü: Gen.: 0.95 m, Uz.: 1.50 m, Kal.: 0.30 m.

Tanım: Kırık vaziyette olan altar tabanı yedi parça halinde günümüze ulaşmıştır. Yukarıda verilen ölçülerde parçaların birleştirilmesi sonucu alınan ölçülerdir. Sade ele alınmış taban bloğunun dört noktasına, kare ve dikdörtgen şekilli, tablayı taşıyan ayakların yerleştirildiği yuvalar oyulmuştur.[660] Mevcut parçalardan hareketle kilisenin dört ayaklı-masa tipli altara sahip olduğu söylenebilir.

Benzer Örnekler: Karabük Üçbaş Köyü, Hadrianopolis Kilise C, Amasra Müzesi, Doğanhisar, Karatay, Ilgın, Sarayönü[661]

Tarihlendirme Önerisi: 9.-13. yy. (yapı tarihi-benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 34

Görsel No: Figür 163

Buluntu Yeri: Nimetli Köyü Ören Mevkii

Türü: Sütun Kaidesi

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma

Tanım: İn situ olmayan Attik B tipi sütun kaidesi, küçük kırıklar dışında oldukça sağlamdır. Altta düz plinthe, onun üstünde yarı silindirik profilli torus yer alır. En üstte

[660]Yuvalar 0.11 x 0.9 m, 0.10 x 0.10 m ve 0.10 x 0.9 m ölçülerindedir.
[661]Belke, **a.g.k.,** 1996, 279, Abb. 120; Arslan, **a.g.k.,** 2014, 171-172.

tek yivli boyun bulunur. Kaidenin üst orta kısmında, kurşun akıtma yuvası ve kenet deliği görülür.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Kilise A, Hadrianopolis Kilise C, Amasra Müzesi, Karadeniz Ereğli Müzesi, Bolu Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 9.-13. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 35

Görsel No: Figür 164

Buluntu Yeri: Nimetli Köyü Ören Mevkii

Türü: Sütun

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma

Tanım: 2020 yılında kadar arazide olduğu belirtilen sütun parçasının günümüzdeki yeri bilinmemektedir.[662] İn situ olmayan sütun parçası kırıktır. Sütunun alt kısmında alçak kabartma tekniğinde sütun bileziği işlenmiştir.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Kilise A, Hadrianopolis Kilise C, Amasra Müzesi, Karadeniz Ereğli Müzesi, Bolu Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 9.-13. yy. (yapı tarihi)

4.1.7.7. Tarihlendirme

Kilisede uygulanmış Kapalı Yunan Haçı plan tipi, Orta Bizans Dönemi'nde başlayarak Geç Bizans Dönemi'ne kadar Bizans mimarisinde en çok tercih edilen olan tipidir. Bolu ve çevresi, 14. yy. ikinci çeyreğinde Osmanlı topraklarına katılmıştır.[663] 1267 yılı civarında, Batı Karadeniz iç kesiminde Bizans hakimiyeti sona ermiştir.[664] Bölgenin tarihi ve yapının mimari özellikleri bir arada değerlendirildiğinde, kilisenin 9.-13. yy. arasında inşa edildiği söylenebilir, ancak daha dar bir tarih aralığı verilememektedir.

[662]Nimetli Köyü muhtarı Ö. Faruk Yerlikaya ile 26.09.2020 tarihinde yapılan kişisel iletişim.
[663]Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 53-56; Kozdere vd., **a.g.k.,** 1998, 121; Benzer**, a.g.k.,** 2006, 93; Kılıç vd., **a.g.k.** 2008, 244, 608-611; Taş, **a.g.k.** 2017, 126.
[664]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 30; Belke, **a.g.k.,** 1996, 96; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 66-67; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 47; Norwich, **a.g.k.,** 2013c, 192.

4.1.8. Gelinözü Köyü Kilise Kalıntısı

4.1.11.1. Yeri

Kilise kalıntısı, Bolu ili, Mudurnu İlçesi, Gelinözü Köyü, Göğeren Mahallesi, Fındıkarası Mevkii'nde (40º27'16.69"K-31º04'15.98"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 107).

4.1.8.2. Araştırma Tarihi

1985 yılındaki kazı çalışmasında kilisenin naosu, apsisi ve beden duvarları ortaya çıkarılmıştır.[665] Kilise az sayıda yayına konu olmuş, bunlarda kapsamlı bilgi sunulmamıştır. M. Y. Güneş vd., yapının tarihi ve mimarisi hakkında kısa bilgi vermiştir.[666] M. Ortaç, alanda kilise kalıntısı olduğunu, ancak bitki örtüsü sebebiyle yapının incelemediğini belirtir.[667]

4.1.8.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Kilise kalıntısı günümüzde harap vaziyettedir, geçmiş dönemde kazısı yapılan alan da toprak ve bitki örtüsüyle dolmuştur. Yapı doğu-batı doğrultusunda, Kapalı Yunan Haçı planın taşra tipinde inşa edilmiştir. Dıştan 13.60 x 7.50 m ölçülerindeki kilisenin batısında dikdörtgen planlı narteks, doğusunda yarım daire şekilli apsis bulunur (Figür 165-166). Yapının duvarları 2.00-3.00 m arasındaki yüksekliklerde günümüze ulaşmıştır. Dışta kazı yapılmadığı için cepheleri hakkında bilgi verilemez.

Narteks büyük oranda tahrip olmuş, narteks ile naosu ayıran duvar tamamen ortadan kalkmıştır. Batı, kuzey ve güney duvarları ise muhtelif yüksekliklerde korunabilmiştir (Figür 167). Batı duvar ortasındaki kapı ile nartekse girilmektedir (Figür 168).[668] Dikdörtgen planlı nartheks, içten yaklaşık 5.70 x 2.00 m ölçülerindedir. Kilise, mimari ve plan özellikleri açısından Amasra Kilise Mescidi ve Çeltikdere Kilisesi ile benzeşmektedir. Bahsi geçen bu iki kilise narteksinin tonozla örtülü olması, nartheksin tonozla kapatılmış olduğuna işaret eder.

Naos, 6.70 x 5.70 m ölçüsü ile kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Kapalı Yunan Haçı planlı düzenlenmiştir. Haç kolları ve köşe hücreleri tamamen yıkılmıştır (Figür 169). 1985 yılındaki kazılarda, ortadaki kubbenin oturduğu kuzeydoğudaki paye yaklaşık 1.50 m yüksekliğe kadar ortaya çıkarılmış, ancak 1989 yılına kadarki süreçte yıkılmıştır (Figür

[665]Bolu Müzesi Arşivi (13.11.1989). *Gelinözü Köyü Karakiraz Mevkii Kilise Kalıntısı Hakkındaki Tescil Raporu.* Mudurnu Tescil Dosyası: Gelinözü Köyü Karakiraz Mevkii Kilise Kalıntısı, s. 1.
[666]Güneş vd., **a.g.k.,** 2011, 387.
[667]Ortaç, **a.g.k.,** 2012, 133.
[668]Giriş açıklığı ölçüleri; Gen.: 1.25 m, Der.: 0.90 m

170).[669] Bu kalıntıdan naos merkezinde, dört serbest taşıyıcıya (paye) oturan, 2.70 m çapında yüksek kasnaklı kubbeyle örtülü, kare şekilli merkezi mekan olduğu anlaşılır. Örtü sistemi yıkık olsa bile kazılarda, kubbenin iç bükey kavisli, taş, tuğla ve harçtan yapılmış parçaları tespit edilmiştir. Bu parçalar ortadaki merkezi mekanın kubbeyle örtüldüğünün göstergesidir.

Ortadaki merkezi mekanın dört yönünde, dikdörtgen şekilli haç kolları yer alır.[670] Naosun köşelerinde ise 1.50 x 1.00 m ölçülerinde, dikdörtgen şekilli köşe mekanları bulunur.[671] Haç kolları ve köşe birimleri arasındaki ayrım ayak ve kemerlerle sağlanmış, dolayısıyla iç mekanda bir bütünlük elde edilmiştir. Haç kolları ve köşe mekanlarının örtü sistemine dair herhangi bir kalıntı yoktur. Benzer kiliselerdeki uygulamalar ve ölçüleri dikkate alındığında tonozla kapatıldıkları söylenebilir.

Kuzeydoğu ve güneydoğu köşe mekanlarının doğu duvarında farklı ölçülerde birer niş yer alır (Figür 171).[672] Bunların yan apsis olduğu veya yan apsis alternatifi olarak düzenlendiği varsayılırsa bu köşe birimlerinin prothesis ve diakonikon olduğu söylenebilir. Prothesis ve diakonikon mekanları benzer ölçü ve şekilde ele alınmıştır. İkisi arasındaki fark prothesis kuzey duvarında dikdörtgen şekilli nişe yer verilmesidir.[673] Bu iki mekandaki nişlerin, ökaristi ayininde kullanılan litürjik eşyaların konulması ve muhafazası için yapıldığı söylenebilir.

Naosun doğusunda, içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer almaktadır (Figür 172).[674] Apsis dıştan 4.50 m genişliği ile doğu cephede 3/5 oranında yer kaplar. Apsisinin kuzeybatı ve güneybatı köşesinde, 0.40 m genişlikte blok dizisi bulunur. Benzer kalıntılara Cehennemağzı Mağara Kilisesi, Hadrianopolis Kilise A, Hadrianopolis Kilise B, Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi, Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikonu gibi yapılarda da rastlanılmış ve bunların synthronona ait olduğu belirlenmiştir. Ayrıca Amasra Kilise Mescidi'nde benzer ölçülerde, sağlam vaziyette, tek basamaklı synthronon bulunması, bu kalıntıların synthronona ait olduğuna işaret eder. Bunlara göre apsiste tek basamaklı synthronona yer verilmiştir.

[669]Payeden günümüze köşeleri 0.70 m uzunlukta, kare biçimli, yerel kireçtaşından üretilmiş kaide kalmıştır.
[670]Doğu ve batı haç kolu 2.70 x 1.50 m, kuzey ve güney haç kolu 2.70 x 1.00 m ölçülerindedir.
[671]Köşe mekanlarından sadece kuzeydoğu köşede yer alanı kısmen korunabilmiştir. Naosun planı ve bölümleri hakkında verilen ölçülerde de bu mekandan faydalanılmıştır.
[672]Kuzeydoğudaki niş ölçüleri; Gen.: 0.80 m, Der.: 0.40 m, Yük.: 1.00 m. Güneydoğudaki niş ölçüleri; Gen.: 0.68 m, Der.: 0.45 m, Yük.: 1.10 m.
[673]Ölçüleri; Gen.: 0.80 m, Der.: 0.50 m, Yük.: 0.75 m.
[674]İç ölçüleri; Gen.: 2.70 m, Der.: 2.20 m. Dış ölçüleri; Gen.: 4.50 m, Der.: 2.20 m.

4.1.8.4. Süsleme

Duvarların iç yüzeylerinde renkli sıva izleri tespit edilmiştir (Figür 173). Bolu Müzesi'nin raporlarında da duvarlarda kırmızı renkli sıva izleri görüldüğü belirtilmektedir. Bu kalıntılar kilise duvarlarının freskle süslendiğine işaret eder. Ancak fresklerin dönemi, üslubu ve içeriği hakkında bilgi verilememektedir.

Kuzeydoğu ve güneydoğu beden duvarlarındaki nişlerin tabanlarında kullanılan basit işçilikteki mimari bloklar ile yine sade tutulmuş paye kaideleri, iç mekana kısmen de olsa hareketlilik katmıştır. Nişlerin tabanlarındaki blokların üst kısımlarında dış bükey şeritler görülür. Benzer nitelikteki mimari parça batı duvar örgüsünde devşirme olarak kullanılmıştır.

4.1.8.5. Malzeme-Teknik

Kilisede, yapı malzemesi olarak düzgün kesme taş, kesme taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Duvarların inşa tekniği net anlaşılamamaktadır. Kazı raporlarında, kilisenin iç kısmında, tuğla dizilerinden oluşan duvar parçalarına rastlanıldığı belirtilmiştir. Bu bilgiler 0.90 m kalınlıktaki duvarların almaşık teknikte örüldüğüne işaret eder. Duvarların alt seviyelerinde büyük boyutlu düzgün kesme taş, üst seviyelerde yerel kireçtaşından kesme taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Tuğlalar 0.3-0.4 m kalınlığındadır.

4.1.8.6. Tarihlendirme

Bolu Müzesi arşivindeki raporlarda, detaylı veriler sunulmaksızın plan özellikleri baz alınarak kilise 900-1100 tarihleri arasında tarihlendirilmiştir.[675]

Gelinözü Köyü Kilise Kalıntısı'nda olduğu gibi, Kapalı Yunan Haçı planın Orta Bizans Dönemi'nden Geç Bizans Dönemi sonuna kadar yaygın kullanıldığı bilinmektedir. Mudurnu ve çevresi 11.-14. yy. arasında Bizans İmparatorluğu ile Türkler arasında sürekli el değiştirmiş, son olarak 14. yy. başlarında Osmanlı Devleti'nde bağlanmıştır.[676] 14. yy. öncesinde, 1267 yılı civarında, Batı Karadeniz'in iç kesimi Bizans hakimiyetinden çıkmıştır.[677] Yukarıda veriler bilgiler doğrultusunda, kilisenin 9.-13. yy. arasında inşa edildiği yorumu yapılabilir.

---

[675]BMMA, **a.g.k.,** 1989, 1.
[676]Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 53-56; Kozdere vd., **a.g.k.,** 1998, 121; Benzer**, a.g.k.,** 2006, 93; Kılıç vd., **a.g.k.** 2008, 244, 608-611; Taş, **a.g.k.** 2017, 126;
[677]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 30; Belke, **a.g.k.,** 1996, 96; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 66-67; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 47; Norwich, **a.g.k.,** 2013c, 192.

4.1.9. Ulumescit Köyü Kilise Kalıntısı

4.1.9.1. Yeri

Kilise kalıntısı, Bolu İli, Merkez İlçesi, Ulumescit Köyü, Poyrazlar Mahallesi, Kızılpınar (Tuzlu Kilise) Mevkii'nde (40º47'24.96"K-31º51'57.69"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 107).

4.1.9.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Yapı, 2013 yılındaki kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmış, aynı yıl Bolu Müzesi yetkileri tarafından kilise olarak tescil edilmiştir.[678]

Kaçak kazılar sonucu apsis ve güney beden duvarı kısmen ortaya çıkarılmış kilise harap vaziyettedir (Figür 174-175). Diğer beden duvarları ve bölümleri toprakla örtülüdür.

Kilisenin apsis ve güney duvarı kısmen korunabilmiştir.[679] İçten ve dıştan yarım daire şekilli apsisin yarıçapı 1.50 metredir. Apsis güneybatı köşe duvarı ile güney beden duvarı arasındaki mesafe ise 1.60 metredir. Bu bilgilerden hareketle kilise naosunun 6.20 m genişlikte düzenlendiği söylenebilir. Batı duvar tespit edilmediği için uzunluk ölçüsü ve narteks hakkında kesin bilgi verilememektedir. Restitüsyonda verilen ölçü ve bilgiler, mevcut kalıntılar üzerinde yapılan hesaplamalar ve bölgedeki benzer planlı kiliselerden alınan ölçülere dayanmaktadır. Duvar bakiyeleri haricinde muhtelif yerlerde, *in situ* olmayan tuğla, kiremit ve terracotta keramoplastik parçalarına rastlanılmıştır.

Mevcut bakiyelere göre kilise dıştan 8.00 m genişliğe sahiptir. Uzunluk ölçüsü net verilemese de benzer mimari özelliklere sahip kiliselerle kıyaslandığında 13.00-14.00 m uzunlukta olduğu söylenebilir.

Naos yaklaşık 8.00 x 6.20 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır. Naosun büyük bölümü toprak altında bulunduğu için plan tipi hakkında net bilgi sunulamamaktadır. Alanda ele geçen terracotta keramoplastik öğe ve testere dişli tuğla gibi parçalar, kilisenin Orta Bizans veya Geç Bizans Dönemi'nde inşa edildiğine işaret eder. Bu devirlerde en çok tercih edilen plan tipi Kapalı Yunan Haçı plan olsa da, naos boyutundan dolayı kilisenin tek nefli planda inşa edildiği ileri sürülebilir.

---

[678]Bolu Müzesi Arşivi (12.03.2013). *Bolu Merkez, Ulumescit Köyü, Poyrazlar Mahallesi, Kızılpınar Mevkii Yapı Kalıntısı İnceleme Raporu.* Bolu Merkez, Ulumescit Köyü, Poyrazlar Mah., Kızılpınar Mevkii, 408 Parsel-Tescil Dosyası, s. 1.

[679]Apsis duvarı 2.15 m uzunluk, 1.20 m yükseklik ve 0.90 m kalınlıkta, bunun 4.80 m batısında yer alan güney duvarı ise 1.10 m uzunluk, 0.60 m yükseklik ve 0.40-0.80 m kalınlıkta günümüze ulaşmıştır.

Naosun doğusunda içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır (Figür 176).[680] Apsis dıştan 4.80 m genişliğiyle doğu cephede 3/5 oranında yer kaplar.

4.1.9.3. Süsleme

2013 yılında, kaçak kazı çukurlarında çok sayıda terracotta keramoplastik unsur ve iki adet testere dişli tuğla bulmuştur (Figür 177). 2020 yılındaki arazi incelememizde de benzer buluntular tespit edilmiştir. Bu kalıntılar cephelerin oldukça hareketli düzenlendiğinin göstergesidir.

Yukarıda bahsi geçen süsleme elamanlarının hepsi *in situ* değildir. İç kısmı silindirik formlu, dış kısımları yonca veya haç biçimli bu keramoplastik unsurlar, Orta ve Geç Bizans Dönemi yapılarının cephelerinde daha çok kapı, pencere ve nişlerin etrafını çevreleyen kemer ve bantlarda görülmektedir. Bu yapıda da benzer uygulamalar olduğu söylenebilir.

Günümüzde Bolu Müzesi deposunda bulunan testere dişli tuğlalar da Bizans yapılarının cephelerinde, kirpi saçakta veya kemerleri çevreleyen bantlarda kullanılmıştır. Bu bilgiden hareketle duvarlar ile çatı arasında kirpi saçağa yer verildiği veya cephelerdeki pencere ve niş gibi mimari elemanların testere dişli tuğlalardan oluşan bantla (kemerle) çevrelendiği söylenebilir.

Duvarların iç yüzeylerindeki renkli sıva izleri, duvarların freskle süslü olduğuna işaret eder. Yukarıda sayılan hususlar, yapı kalıntısının vaktiyle içten ve dıştan oldukça gösterişli düzenlendiği, zengin bir süsleme programına sahip olduğunu gösterir.

4.1.9.4. Malzeme-Teknik

Kilisede yapı malzemesi olarak kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş, tuğla ve kiremit kullanılmıştır. Duvar tekniği hakkında net bilgi verilemese de güney duvar üzerindeki harç katmanında, iki ve üç sıra tuğladan oluşan kalıntılar, beden duvarlarının almaşık teknikte örüldüğüne işaret eder.

Tuğlaların herhangi biri sağlam olmadığı için kesin ölçüleri verilememektedir. Bununla birlikte tuğlaların çoğunluğunda kalınlık 0.4 m, sadece iki parçada kalınlık 0.5 m ölçülmüştür. Hamur yapılarının da oldukça benzer olması, yapıda kullanılan tuğlaların bu yapı için özel üretildiği ve tek bir atölyeden çıktığını göstermektedir.

[680]İç ölçüleri; Gen.: 3.00 m, Der.: 1.50 m, dış ölçüleri; Gen.: 4.80 m, Der.: 1.50 m.

Yapı malzemelerinde dikkat çeken önemli hususlardan biri, bir yüzünde yarı küre formunda dışa taşkın diş bulunan tuğladır. İn situ olmayan bu tuğla parçasının duvar örgüsünde kullanıldığı düşünülmektedir.

4.1.9.5. Mimari Plastik Elemanlar

Mim. Kat. No: 36

Görsel No: Figür 178

Yeri: Bolu Müzesi Depo

Türü: Terracotta Keramoplastik

Malzeme: Pişmiş Toprak

Teknik: Çark

Ölçü: Uz.: 0.5,5 m, Gövde Ç.: 0.3 m, Dip Ç.: 0.4 m, Cidar Kal.: 0.1 m, Dip Kal.: 0.1,2-0.2 m

Tanım: Kırık olan terracotta keramoplastik parçasının alt kısmı (dip) sağlamdır. Gövdesinin yaklaşık yarısı ve yaprakların bulunduğu tepelik kısmı görülememektedir. Ortadan alt ve üste doğru genişleyen parçanın gövdesi ve dibinde çark izleri vardır. Dip kısmı dış bükey kavisli sonlanır. Dibin yüzeyinde düzgün olmayan hafif derin çizgiler uzanmaktadır. Bu çizgiler, terracotta keramoplastik öğenin çark üzerinde üretilmesinden kaynaklanmış olmalıdır.

Benzer Örnekler: Amasra Müzesi, Yenice Kilise Kalıntıları, İlyaslar Köyü Kilise Kalıntısı, Karadeniz Ereğli Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 10.-13. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 37

Görsel No: Figür 178

Yeri: Bolu Müzesi Depo

Türü: Terracotta Keramoplastik

Malzeme: Pişmiş Toprak

Teknik: Çark

Ölçü: Uz.: 0.5 m, Gövde Ç.: 0.2,8 m, Dip Ç.: 0.4,5 m, Cidar Kal.: 0.1 m, Delik Üst Ç.: 0.2,5 m, Delik Alt Ç.: 0.1,3 m

Tanım: Kırık olan terracotta keramoplastik parçasının dibi ve gövdesinin yaklaşık yarısı sağlamdır. Yaprakların bulunduğu tepelik kısmı görülememektedir. Ortadan alta doğru genişleyen parçanın gövdesi ve dibinde çark izleri vardır. Dip kısmı dış bükey kavisli sonlanır. Dibin yüzeyinde düzgün olmayan hafif derin çizgiler uzanmaktadır.

Benzer Örnekler: Amasra Müzesi, Yenice Kilise Kalıntıları, İlyaslar Köyü Kilise Kalıntısı, Karadeniz Ereğli Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 10.-13. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 38

Görsel No: Figür 178

Yeri: Bolu Müzesi Depo

Türü: Terracotta Keramoplastik

Malzeme: Pişmiş Toprak

Teknik: Çark

Ölçü: Uz.: 0.5,7 m, Gövde Ç.: 0.2,5 m, Dip Ç.: 0.4 m, Cidar Kal.: 0.1 m, Delik Üst Ç.: 0.2,3 m, Delik Alt Ç.: 0.1,4 m

Tanım: Kırık olan terracotta keramoplastik parçasının dibi ve gövdesinin yaklaşık yarısı sağlamdır. Yaprakların bulunduğu tepelik kısmı görülememektedir. Ortadan alta doğru genişleyen parçanın gövdesi ve dibinde çark izleri bulunur. Dip kısmı dış bükey kavisli sonlanır. Dibin yüzeyinde düzgün olmayan hafif derin çizgiler uzanmaktadır.

Benzer Örnekler: Amasra Müzesi, Yenice Kilise Kalıntıları, İlyaslar Köyü Kilise Kalıntısı, Karadeniz Ereğli Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 10.-13. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 39

Görsel No: Figür 179

Yeri: Ulumescit Köyü Kilise Kalıntısı

Türü: Terracotta Keramoplastik

Malzeme: Pişmiş Toprak

Teknik: Çark

Ölçü: Uz.: 0.7,6 m, Gövde Ç.: 0.2,5 m, Boyun Ç.: 0.2,9 m, Yaprak Uz.: 0.3-0.3,5 m, Yaprak Yük.: 0.4,5 m, Yaprak Cidar Kal.: 0.05 m, Gövde Cidar Kal.: 0.06-0.08 m, Delik Ç.: 0.1,3 m

Tanım: Terracotta keramoplastik parçası *in situ* değildir, kırık ve çatlaklar mevcuttur. Gövdesi silindirik formlu olup üste doğru genişlemektedir. Gövde ile yaprakların bulunduğu tepelik arasında, hafif dış bükey kavisli ele alınmış boyun bulunur. Boyunun dışa taşkın ve şişkin yapılması, muhtemelen sıva içine yerleştirilen terracotta keramoplastiğin mukavemetini arttırması içindir. Tepelik kısmındaki yapraklardan biri

eksiktir. Merkezde birbirleri ile birleşen üç yaprak, farklı ölçülerde ele alınmıştır. Yaprakların dış kısmı kavisli, iç kısmı sivri sonlanır. Yaprakların şekillendirilmesinde çubuk veya benzeri bir alet kullanılmıştır. Yaprakların yüzeyinde düzgün olmayan hafif derin çizgiler uzanmaktadır. Benzer çizgiler Mim. 37, 38 ve 39 olarak adlandırılan terracotta keramoplastiğin dip kısmında da görülür. Bu çizgiler, yaprakların farklı ölçülerde olması, gövde ve tepelik kısmındaki hafif yamukluklar, çarkta üretilmiş olduğunu ve elle şekillendirildiğini göstermektedir.

Benzer Örnekler: Amasra Müzesi, Yenice Kilise Kalıntıları, İlyaslar Köyü Kilise Kalıntısı, Karadeniz Ereğli Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 10.-13. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 40

Görsel No: Figür 180

Yeri: Ulumescit Köyü Kilise Kalıntısı

Türü: Terracotta Keramoplastik

Malzeme: Pişmiş Toprak

Teknik: Çark

Ölçü: Uz.: 0.7,6 m, Gövde Ç.: 0.3 m, Boyun Ç.: 0.3,6 m, Dip Ç.: 0.3,1 m, Gövde Cidar Kal.: 0.1 m, Yaprak Cidar Kal.: 0.05 m, Delik Ç.: 0.1 m.

Tanım: Terracotta keramoplastik parçası kırıktır. Gövdesi sağlamdır, dip ve tepelik kısımları büyük oranda kırıktır. Gövdesi silindirik formlu olup üst ve dibe doğru genişlemektedir. Dip hafif dış bükey kavisli sonlanır. Tepelik kısmındaki yapraklardan sadece üçünün, dış bükey kavisli alt kısımları görülebilmektedir.

Benzer Örnekler: Amasra Müzesi, Yenice Kilise Kalıntıları, İlyaslar Köyü Kilise Kalıntısı, Karadeniz Ereğli Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 10.-13. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 41

Görsel No: Figür 181

Yeri: Ulumescit Köyü Kilise Kalıntısı

Türü: Terracotta Keramoplastik

Malzeme: Pişmiş Toprak

Teknik: Çark

Ölçü: Uz.: 0.6,1 m, Gövde Ç.: 0.3 m, Üst Ç.: 0.3,5 m, Dip Ç.: 0.4,6 m, Gövde Cidar Kal.: 0.1 m, Delik Cidar Kal.: 0.1,5 m, Delik Ç.: 0.1-0.1,3 m

Tanım: Terracotta keramoplastik parçası kırıktır. Gövdesi sağlamdır, dip ve boyun kısımları kısmen görülmektedir. Gövdesi silindirik formlu olup üst ve dibe doğru genişlemektedir. Gövdede yüzeysel (sığ) yatay yivler görülür. Bu yivler, sıvaya daha iyi tutunması amacıyla yapılmış olmalıdır. Dip dış bükey kavisli sonlanır.

Benzer Örnekler: Amasra Müzesi, Yenice Kilise Kalıntıları, İlyaslar Köyü Kilise Kalıntısı, Karadeniz Ereğli Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 10.-13. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 42

Görsel No: Figür 182

Yeri: Ulumescit Köyü Kilise Kalıntısı

Türü: Terracotta Keramoplastik

Malzeme: Pişmiş Toprak

Teknik: Çark

Ölçü: Yaprak Uz.: 0.4,3 m, Yaprak Yük.: 0.2,6 m, Yaprak Cidar K.: 0.5-0.6 m.

Tanım: Terracotta keramoplastik parçası kırıktır. Tek bir yapraktan ibaret olduğundan detay verilemez.

Tarihlendirme Önerisi: 10.-13. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 43-44

Görsel No: Figür 183

Yeri: Bolu Müzesi Depo

Türü: Testere Dişli Tuğla

Malzeme: Pişmiş Toprak

Teknik: Kalıp

Ölçü: Uz.: 28 cm, Gen.: 21 cm, Kal.: 4 cm.

Tanım: Testere dişli tuğlalar benzer ölçü ve hamur yapısına sahiptir. Tuğlaların her iki yüzünde elle çekilmiş çizgiler, parmak izleri ve yerleştirildiği kalıbın izleri (çukur ve tırtıklar) görülür. Uç kısımlarında, gövdeden 0.9-0.10 m dışa taşkın ikişer üçgen diş bulunur. Bu özelliği dolayısıyla tuğlanın ya kirpi saçakta ya da testere dişli kemer-bantlarda kullanılmış olduğu söylenebilir.

Tarihlendirme Önerisi: 10.-13. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 45

Görsel No: Figür 184

Yeri: Ulumescit Köyü Kilise Kalıntısı

Türü: Dişli Tuğla

Malzeme: Pişmiş Toprak

Teknik: Kalıp

Ölçü: Uz.: 0.27 m, Gen.: 0.23 m, Kal.: 0.4 m.

Tanım: Tuğla parçası kırıktır ve *in situ* değildir. Orta kısmında, 0.5 m çap ve 0.1,5 m yükseklikte bir çıkıntı (diş) bulunur. Bu dişten iki yöne doğru, parmakla yapılmış, kavisli, iki yivli şerit uzanmaktadır.

Benzer Örnekler: Yenice Hisarköy Yapı Kalıntısı, Gerede Toklar Yaylası Kilise Kalıntısı

Tarihlendirme Önerisi: 10.-13. yy. (yapı tarihi)

4.1.9.6. Tarihlendirme

Kilise cephelerindeki, kirpi saçak, testere dişli kemerler ve keramoplastlar, 12.-13. yüzyıla ait yapıların cephelerinde yaygın kullanılmıştır. Keramoplasttik unsurlar, Bizans cephelerinde ilk kez 10. yüzyılda uygulanmıştır.[681] 1267 yılı civarında, Batı Karadeniz iç kesiminde Bizans hakimiyeti sona ermiştir.[682] Yukarıda verilen tüm bilgiler derlendiğinde, kilisenin 10.-13. yy. arasındaki bir tarihte inşa edilmiş olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

[681]Terracotta Keramoplastik süsleme çeşidi hakkında "Değerlendirme" bölümünde ayrıntılı bilgi verilmiştir.

[682]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 30; Belke, **a.g.k.,** 1996, 96; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 66-67; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 47; Norwich, **a.g.k.,** 2013c, 192.

4.1.10. İlyaslar Köyü Kilise Kalıntısı

4.1.10.1. Yeri

Kilise kalıntısı, Bolu İli, Mengen İlçesi sınırlarında, İlyaslar Köyü'nün 2.50 km kuzeyinde, Daren Mevkii'nde (40º59'06.95"K-32º17'43.98"D koordinatlarında) yer alır (Figür 107).

4.1.10.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

2015 yılında tespit ve tescil edilen kilise kalıntısı hakkında herhangi bir yayın bulunmamaktadır.[683]

Bir dağın doğu eteğinde inşa edilmiş kilise yıkık durumdadır. Batı yarısını oluşturan duvarlar muhtelif ölçülerde korunabilmiştir. Kilise kalıntısının doğu yarısında iş makineleri ile kaçak kazılar gerçekleştirilmiş, hatta apsis duvarının büyük kısmı parçalar halinde yaklaşık 15.00 m doğudaki dere kenarına sürüklenmiştir. Doğu duvarın küçük bir bölümü yıkık vaziyette korunabilmiştir. Kalıntılar, yapının doğu-batı doğrultusunda düzenlendiği ve kesin olmamakla birlikte Kapalı Yunan Haçı planlı inşa edildiği göstermektedir (Figür 185-187).

4.1.10.2.1. Dış Tasvir

Kilise duvarları büyük oranda toprakla örtülüdür. Kuzey duvarı 6.80 m, güney duvarı 3.55 m, batı duvarı 7.80 m uzunluktadır. Bunlardan sadece kuzey ve güney beden duvarının cephesi kısmen görülebilmektedir. Kuzey beden duvarı doğusunda, Çeltikdere Kilisesi'nde olduğu gibi çökerme yüzeylere yer verilmiştir, ancak burada farklı olarak çökertme yüzeyinin iki yanında duvar payesi bulunmaz (Figür 188). Duvar tekniği açısından da iki kilise aynı işçiliğe sahiptir. Cephede görülen tuğla bantlarda, tuğlalar arasındaki derzlerin dış yüzeyleri tuğla taklidi horasan harcı ile sıvanmıştır. Hatta İlyaslar Köyü Kilise Kalıntısı'nda bu sıvanın üzerine belirli aralıklarda çentikler atıldığı görülür. Bu kalıntılardan cephelerin çökertme yüzeyler ve tuğla bantlar ile hareketlendirildiği anlaşılmaktadır.

Güney beden duvarında sadece tuğla bant izi bulunur (Figür 189). Güney, batı ve doğu duvarların yapı malzemesi, teknik ve ölçü açısından kuzey duvarla benzerdir.

[683]2015 yılındaki kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmış yapı, Bolu Müzesi tarafından kilise olarak tescil edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bolu Müzesi Arşivi (27.04.2015). *Mengen İlyaslar Köyü Daren Mevkii I. Derece Arkeolojik Sit Alanı İnceleme Raporu.* Bolu İli, Mengen İlçesi, İlyaslar Köyü, Daren Mevkii Tescil Dosyası: III. Derece Ark. Sit Alanı (2015), s. 1-2.

4.1.10.2.1. İç Tasvir

Kilisenin batısında, 6.30 x 2.00 m ölçülerinde, dikdörtgen şekilli narteks yer almaktadır. Çoğu Bizans kilisesinde olduğu gibi narteks batı duvarı ortasına giriş açıklığına yer verilmemiştir. Bunun sebebi kilisenin bir dağın eteğinde kurulmuş olmasıdır. Hatta bu durumdan dolayı, muhtemelen yapının yıkılmasını engellemek için diğer beden duvarları 0.75 m kalınlıkta örülmüşken batı duvarı 0.90 m kalınlıkta örülmüştür. Arazi şartlarına bakıldığında narteks güney duvarında bir giriş açıklığına yer verildiği söylenebilir.[684] Batı duvar yerine, güney duvara açılmış kapıya, batısı ve kuzeyi ana kayaya yaslanmış Piske Manastırı'ndaki bir kilisede (XI. yy. civarı) de rastlanılmaktadır.[685] Bu kilisede de arazi şartlarından dolayı kapı yapının güneybatısına yerleştirilmiştir.

Narteks doğu duvarı ortasında, naosa geçişi sağlayan, dikdörtgen şekilli giriş bulunur (Figür 190).[686] Giriş kuzey kenarında, yapı tabanından 1.20 m yukarıda, taştan yapılmış kemerin başlangıç noktası görülebilmektedir. Giriş açıklığı önünde de kavisli bloklara rastlanılmıştır. Bu kalıntılardan girişin üstünde yuvarlak kemer olduğu anlaşılmaktadır.

Naos büyük oranda tahrip olmuştur. Kuzeybatı ve güneybatı beden duvarlı muhtelif yüksekliklerde korunabilmiştir (Figür 191).[687] İki beden duvarı arasında mesafe içten 6.30 metredir. Batı duvarın yaklaşık 7.50 m doğusunda, yıkılmış vaziyette, doğu duvara ait olduğu sanılan bir duvar kalıntı bulunur (Figür 192). Bu kalıntılardan naosun, içten yaklaşık 7.50 x 6.30 m ölçülerinde olduğunu anlaşılır. Yukarıda değinildiği üzere naosun Kapalı Yunan Haçı planlı düzenlendiği söylenebilir Kaçak kazılarda, kilise içerisinde sütun, sütun kaidesi ve sütun başlığı bulunmuştur.[688] Bu bilgilerden hareketle naosun basit tip Kapalı Yunan Haçı plan şemasında düzenlendiği söylenebilir. Naosun merkezinde haç planının merkezini oluşturan kare mekan yer almalıdır. Kenarları

[684]Narteks kuzey duvarı görülebilirken güney duvarı topraklı örtülü olduğu için görülememektedir. Giriş açıklığının bu kısımda olduğu düşünülmektedir.
[685]G. D. Summers ve D. H. French (1992). 1990 Adıyaman Yüzey Araştırması. *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, s. 506-511, Resim 1-11.
[686]Ölçüleri; Gen.: 1.30 m, Der.: 0.70 m
[687]Güney beden duvarı toprak zemine göre 2.20 m, yapı tabanına göre 1.55 m yükseklikte günümüze ulaşmıştır. Kuzey beden duvarı toprak zemine göre 3.20 m, yapı tabanına göre 2.10 m yükseklikte günümüze ulaşmıştır.
[688]Sütun kaidesi ve başlığı köydeki bir evin bahçesinde tespit edilmiş, ismini vermek isteyen ev sahibi ve köy muhtarı bu eserlerin kiliseden getirildiğini belirtmiştir. İlyaslar Köyü Muhtarı R. Birkan ile 29.08.2020 tarihinde yapılan kişisel iletişim.

yaklaşık 2.70 m uzunluktaki kare mekan, dört sütuna oturan, 2.70 m çaptaki yüksek kasnaklı kubbeyle örtülmüş olmalıdır. Bunun dört yönünde, haç planı oluşturan haç kolları yer almaktadır.[689] Kuzeybatı, güneybatı, kuzeydoğu ve güneydoğu köşelerde yer alması gereken köşe mekanları da muhtemelen 2.00 x 1.40 m ölçülerinde olmalıdır.

Naosun tabanı, kuzeybatı ve güneybatı köşelerde kısmen korunabilmiştir. Kalan izlerden anlaşıldığı üzere taban, taş plaklarla ve kaba yonu taşlarla kaplanmıştır.

Naosun doğusunda apsis harap durumdadır. Bu kısma ait duvar parçaları kilisenin doğusundan akan dere yatağına doğru taşınmıştır. Dere içi ve kenarında, apsis duvarına ait üç ve beden duvarlarına ait birkaç parça duvar kalıntısı bulunur. Kalıntılardan anlaşılacağı üzere ana apsis içten ve dıştan yarım daire şekillidir (Figür 193). Genişliği içten 2.10 m, dıştan 3.60 metredir. Derinlik net ölçülemese de 1.20-1.40 m arasında olduğu söylenebilir. Ana apsis dıştan 3.60 m genişliğiyle doğu cephede yaklaşık 4/9 oranında yer kaplamaktadır.

Kilisenin kuzeydoğusunda muhtemelen şarap veya tahıl depolamak için yapılmış tuğla pithosa rastlanılmıştır.[690] Taş, tuğla ve harç birleşimi ile yapılmış pithosun benzerleri Bolu Merkez Mahalle'de yer alan Akpınar yapı kalıntıları içinde ve Samsaçavuş Köyü Kilise Kalıntısı'nda bulunmuştur (Figür 124-125). Kilise yanında bulunmasından dolayı bunda şarap muhafaza edildiği veya muhtemelen kilise bitişiğinde bir şarap işliği bulunduğu ileri sürülebilir.

4.1.10.3. Süsleme

Kuzey duvarda, genişliği ölçülemeyen, cepheden 0.6 m girintili çökerme yüzeyi görülmektedir.[691] Benzer çökertme yüzeylerine bölgedeki Çeltikdere Kilisesi ve birçok Orta-Geç Bizans Dönemi yapısında rastlanılmaktadır. Bu yapıların cepheleri, çökertme yüzeyleri dışında niş, ikiz kemer (pencere), üçüz kemer, duvar payesi, rozet ve farklı tuğla dekorlar gibi farklı mimari elemanlar ve süsleme unsurlarıyla da hareketlendirilmiştir. Bunlardan en az birkaçının bu kilise cephelerinde uygulandığı düşünülse de bunlara dair herhangi bir kalıntı tespit edilememiştir.

Duvar örgüsündeki tuğla bantlar da cephelere hareketlilik kazandırmıştır. Duvarların dış yüzeylerinde muntazam kesilmiş bloklar ve yatay uzanan tuğla bantlar görülür. Kalıntılardan anlaşıldığı üzere cephe sıvanmamıştır. Bu şekilde tuğla bantlar

[689]Doğu ve batı haç kolu 2.70 x 2.00 m, kuzey ve güney haç kolu 2.70 x 1.40 m ölçülerinde olmalıdır.
[690]Bu tip ambarlarda su depolandığı da bilinir, ancak kilisenin hemen doğusunda dere akması, bu ambarda su depolanmadığını düşündürmektedir.
[691]Çökertme yüzeyinin batı kenarı görülebilirken doğu kenarı görülememektedir.

cephelerde görünür kılınmıştır. Tuğla bantlarda dikkat çeken husus tuğlalar arasındaki derzlerin dıştan, tuğla taklidi, horasan harcı benzeri pembe bir sıva ile kaplanmış olmasıdır (Figür 194). Bu şekilde tuğla rengine tezat oluşturacak kireç harcı dıştan tuğla benzeri sıva ile kaplanmıştır. Bazı noktalarda bu sıva üzerinde belirli düzende tırtıklara yer verildiği de görülür. Bu tırtıkların süsleme amacıyla yapıldığı düşünülmektedir.

Kilisenin doğusunda tespit edilen bir keramoplast parçası süsleme programı hakkında önemli ipucu sunar. 10. yüzyıldan itibaren Bizans yapı cephelerinde görülmeye başlanan keramoplastlar, pencere ve niş gibi mimari elemanların etrafını çevreleyen kemerlerde sıralandığı gibi duvar yüzeyinde yatay ve dikey bantlar şeklinde de uygulanmıştır. Ele geçen parçanın *in situ* olmamasından dolayı hangi alanda ve ne şekilde kullanıldığı net tespit edilemese de cephelerin keramoplastik unsurlarla hareketlendirildiği söylenebilir.

Kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmış ve köy içine taşınmış sütun kaidesi ve sütun başlıkları da iç mekanın hareketli düzenlenmiş olduğunu gösterir. Her ne kadar sade tutulmuş eserler olsa bile bunların varlığı iç mekanı sadelikten kurtarmış olmalıdır.

4.1.10.4. Malzeme-Teknik

Kilisede yapı malzemesi olarak düzgün kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş, konglomera, dere taşı, tuğla ve kiremit kullanılmıştır. Almaşık teknikte örülen duvarlar, batı duvar haricinde 0.75 m kalınlıktadır. Batı duvar, dağın yamacına yaslanmasından dolayı, daha sağlam ve dayanaklı olması amacıyla 0.90 m kalınlıkta örülmüştür. Duvarların cepheleri tuğla, muntazam kesilmiş blok, kesme taş ve kaba yonu taşlardan, iç yüzleri kaba yonu taş ve moloz taş kullanılarak örülmüştür. Cephede dekoratif etkisi olan tuğla bantlar duvarların iç yüzeylerine yansıtılmamıştır. Bunların içe yansımaması duvarların içten sıvanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Duvar örgüsünde, bağlayıcı malzeme olarak ince ve iri agregalı, dere taşı katkılı kireç harcı kullanılmıştır. Bu harç cephelerde, tuğla bantların olduğu kısımda, pembe renkli, ince agregalı horasan harcıyla sıvanmıştır.

Duvar örgüsünde görülen tuğla bantlar ve bu bantlarda kullanılan tuğlaların ölçüleri oldukça farklıdır. Kuzey ve güney duvardaki tuğla bantlar 0.35-0.37 m kalınlıktadır. Bu kısımdaki tuğlaların genişliği 0.20-0.36 m, derinliği 0.22-0.30 m arasındaki ölçülerde değişmektedir. Kalınlıkları ise 0.2, 0.2,5, 0.3 ve 0.4 m arasındadır. Tuğlalar arasındaki derzlerin kalınlığı 0.3, 0.4, 0.5 ve 0.6 metredir. Doğu duvardaki tuğla bantlar 0.40 m kalınlıktadır. Bu kısımdaki tuğlaların genişliği 0.30-0.55 m, derinliği ise 0.25-0.30 m

arasında değişir. Her ne kadar çok farklı ölçülerde olsa da tuğlaların genel olarak 0.32 x 0.22 m ölçülerinde olduğu söylenebilir. Tuğlalar arasındaki derzlerin kalınlığı 0.3-0.7 metredir.

Kilise içi ve çevresinde çok sayıda kiremit parçası bulunmuştur (Figür 195). Kalınlıkları 0.2-0.3 m arasında değişen kiremitler benzer fiziksel yapıdadır. Bazı stroterlerin ortası ve kenarlarında, muhtemelen suyun akışını yönlendirmek için yapılmış oluklar (kanal) görülür. Bu olukların bazıları aletlerle yapılmış olup düzgün bir profil çizerler. Bazıları da elle gelişigüzel yapılmıştır.

4.1.10.5. Mimari Elemanlar

Mim. Kat. No: 46

Görsel No: Figür 196

Yeri: İlyaslar Köyü Merkez Mahalle

Türü: Sütun Başlığı

Malzeme: Konglomera

Ölçü: Yük.: 0.32 m, Alt Ç.: 0.35 m, Kalathos Yük.: 0.22 m, Abaküs Gen.: 0.36 m, Abaküs Uz.: 0.41 m, Abaküs Yük.: 0.10 m, Delik Ç.: 0.2 m, Delik Der.: 0.4 m

Tanım: İmpost tipteki sütun başlığı hafif kırıklara rağmen oldukça sağlamdır. İn situ olmayan başlığın kilise merkezindeki kubbeyi taşıyan sütunlardan birinin üzerine oturduğu düşünülmektedir. Kalathos ve abaküsü sade tutulmuştur. Sütuna oturan alt kısmında kenet deliği görülmektedir.

Yayın: M. Ortaç, 2014, s. 247.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Antik Kenti, Bolu Müzesi, Karadeniz Ereğli Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 10.-12. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 47

Görsel No: Figür 197

Yeri: İlyaslar Köyü Merkez Mahalle

Türü: Sütun Kaidesi

Malzeme: Konglomera

Teknik: Kabartma

Ölçü: Yük.: 0.32 m, Plinthe Gen.: 0.43 m, Plinthe Uz.: 0.43 m, Plinthe. Y: 0.7 m, Torus Kal.: 0.8 m, Boyun Yük.: 0.17 m, Boyun Ç.: 0.32 m, Delik Ç.: 0.2,5 m, Delik Der.: 0.3 m.

Tanım: Attik B sütun kaidesi, hafif kırık ve çatlaklara rağmen sağlam durumdadır. İn situ olmayan kaidenin kilise merkezindeki kubbeyi taşıyan sütunlardan birinin altında yer aldığı düşünülmektedir. En altta kare şekilli plinthe yer alır. Plinthe üzerinde silindirik profilli torus bulunur. Torusun üzerinde yine sade tutulmuş boyun görülür. Boyun kısmı yüzeyinde, ortada kenet deliği bulunur.

Yayın: M. Ortaç, 2014, s. 247.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Antik Kenti, Karadeniz Ereğli Müzesi, Yalvaç Müzesi[692]

Tarihlendirme Önerisi: 10.-12. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 48

Görsel No: Figür 198

Yeri: İlyaslar Köyü Kilise Kalıntısı

Türü: Terracotta Keramoplastik

Malzeme: Pişmiş Toprak

Teknik: Çark

Ölçü: Uz.: 0.6,5 m, Gövde Ç.: 0.35 m, Dip Ç.: 0.4,2 m, Gövde Cidar Kal.: 0.05 m, Dip Cidar Kal.: 0.1 m, Delik Ç.: 0.2-0.2,5 m

Tanım: Keramoplast parçası *in situ* değildir, kırık ve çatlaklar mevcuttur. Gövdesi ve dip kısmı sağlamdır, yaprakların bulunduğu tepelik görülememektedir. Gövdesi silindirik formlu olup üst ve dibe doğru hafif genişlemektedir. Dip hafif dışbükey kavisli sonlanır. Gövdesi yüzeysel yivli (tırtıklı) ele alınmıştır. Bunun çarkta üretilmesinden kaynaklandığı ve sıvada daha iyi tutunmayı sağladığı düşünülmektedir. Yani bilerek tırtıklı bırakılmış olmalıdır.

Benzer Örnekler: Ulumescit Köyü Kilise Kalıntısı, Bolu Müzesi, Yenice Kiliseleri, Amasra Müzesi, Karadeniz Ereğli Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 10.-12. yy. (yapı tarihi-benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 49

Görsel No: Figür 199

Yeri: İlyaslar Köyü Kilise Kalıntısı

Türü: Tuğla Pithos

Malzeme: Taş, Tuğla, Seramik, Harç

[692]Yeşiltaş, **a.g.k.,** 2012, 53-54.

Ölçü: Yük.: 2.35 m, Dip Ç.: 1.00 m, Orta Ç.: 2.00 m, Ağız Ç.: 0.47 m, Üst Ç.: 1.70 m, Der.: 2.18 m

Tanım: Bazı araştırmacılar tarafından küp olarak da adlandırılan taş, tuğla, seramik parçaları ve harç birleşimi ile yapılmış ambar (tuğla pithos) *in situ* değildir. Kırık ve çatlaklar olmasına rağmen sağlam durumdadır. Kilisenin kuzeydoğundaki bir alanda bulunan ambarın şarap veya tahıl saklamak için yapıldığı düşünülmektedir. İçten ve dıştan, ince agregalı horasan harcı ile sıvanması, sıvı muhafaza edildiğini göstermektedir. Kilise yanında bir şarap işliğini bulunduğunu düşündürmektedir. Diğer ihtimal ise burada işlik olmadığı, Ökaristi ayininde kullanılacak şarabın muhafazası için yapıldığıdır.

Benzer Örnekler: Bolu Akpınar Yapı Kalıntısı, Samsaçavuş Köyü Kilise Kalıntısı

Tarihlendirme Önerisi: 10.-12. yy. (yapı tarihi)

4.1.10.6. Tarihlendirme

Kilisenin Kapalı Yunan Haçı planlı inşa edilmesi, cephelerdeki çökertme yüzey ve keramoplastik unsurlar, Orta Bizans veya Geç Bizans Dönemi'nde inşa edildiğine işaret eder.[693] Buna ek olarak duvar tekniği de Orta ve Geç Bizans mimari karakterini yansıtır. 10. yy. sonrasında, taşrada (eyalet) uygulanan almaşık duvar tekniğinde, cephelerdeki tuğla bantlar duvarların iç yüzeylerinde görülmez.[694] Tarihlendirme konusunda baz alınacak bir diğer husus, tuğla bantlardaki derzlerin dıştan sıva ile kaplanması ve bunların yüzeylerine çizgiler çekilmesidir. Y. Ötüken, bazı örnekler vererek bu tarz uygulamanın 11.-12. yüzyılda yaygınlaştığını ileri sürmektedir.[695] Bu bilgilerden hareketle kilisenin 10. yy. sonrasında inşa edildiği söylenebilir.

1186-1196 yılları yıllarında Mengen'e yakın bir nokta olan Dadybra'nın Türk egemenliğine girdiği bilinir ve bu tarihten sonra Bizans bu bölgeyi yeniden ele geçirememiştir.[696] 1267 civarında da Batı Karadeniz kıyı kentlerine ulaşmak için sadece deniz yolunun kullanıldığı, iç kesimlerin tamamen Türk hakimiyetinde olduğu ileri sürülmektedir.[697]

Yukarıda verilen tüm bilgiler, kilisenin 10.-12. yy. arasında inşa edildiğini ve en geç 13. yüzyıla kadar kullanıldığını göstermektedir.

---

[693]Tok, **a.g.k.,** 1997, 89; Verim ve Avcı, **a.g.k.,** 2017, 240-242.
[694]Ousterhout, **a.g.k.,** 2016, 187-188.
[695]Y. Ötüken (1990). Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler. *Vakıflar Dergisi*, 21, s. 398-400.
[696]Belke, **a.g.k.,** 1996, 91; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 64-65.
[697]Belke, **a.g.k.,** 1996, 241.

4.1.11. Toklar Yaylası Kilise Kalıntısı

4.1.14.1. Yeri

Kilise Kalıntısı, Bolu İli, Gerede İlçesi, Ibrıcak Köyü, Toklar Yaylasında (40º48'09.38"K-32º08'24.77"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 107).

4.1.11.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Kilise kalıntısı hakkında günümüze kadar herhangi bir yayın yapılmamıştır. 2017 yılındaki kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmış, Bolu Müzesi yetkileri tarafından kilise olarak tescil edilmiştir.[698] Kilise harap durumdadır ve bazı beden duvarları define arayıcılar tarafından tamamen yıkılmıştır. Apsis, güneydoğu, güney ve batı duvarlarının bazı bölümleri muhtelif ölçülerde korunabilmiştir. Kalıntılardan doğu-batı doğrultusunda düzenlenen kilisenin dıştan 15.50 x 10.20 m ölçülerinde inşa edildiği anlaşılmaktadır (Figür 200).

Batısında 8.40 x 2.00 m ölçülerinde, dikdörtgen şekilli narteks yer alır. Narteksin sadece güneybatı duvarı korunabilmiştir.[699] Naosun güneydoğu ve kuzey duvarı muhtelif ölçülerde korunabilmiştir (Figür 201).[700] Naos 9.00 x 8.40 m ölçüsü ile kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Duvar kalıntıları ve ölçüleri, Kapalı Yunan Haçı planlı olduğuna işaret eder. Ancak, yan apsis olmaması ve kuzeydoğu-güneydoğu duvarlarında niş bulunmaması sebebiyle, tek nefli planda inşa edildiği kabul edilebilir.

Naosun doğusunda içten ve dıştan yarım daire şekilli, doğu duvardan 2.00 m dışa taşkın apsis bulunur.[701] Toprak zemin seviyesi ile hemen hemen aynı düzlemde yer alan apsis duvarı 2017 yılında daha sağlamdır (Figür 202). Apsis dıştan 5.80 m genişliği ile doğu cephede yaklaşık 3/5 oranında yer kaplar.

Yapının süsleme programı hakkında verilecek bilgi yok denecek kadar azdır. Arazide tespit edilen çifte sütunceden hareketle duvarlarda ikiz veya üçüz pencereye yer verildiği, böylece cephelere hareketlilik kazandırıldığı söylenebilir.

---

[698]Raporlarda, özellikle 5 nolu kaçak çukurunda, kiliseye ait olması muhtemel duvar kalıntıları ve çevresinde mimari parçalara rastlanıldığı belirtilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bolu Müzesi Arşivi (14.06.2017). *Gerede, Ibrıcak Köyü Toklar Yaylası Yapı Kalıntıları Hakkındaki İnceleme Raporu.* Bolu İli, Gerede İlçesi, Ibrıcak Köyü, Toklar Yaylası: Manastır (3. Derece Arkeolojik Sit Alanı) Tescil Dosyası, s. 1-2.

[699]Ölçüleri; Uz.: 1.35 m, Kal.: 0.90 m, Yük.: 0.32 m.

[700]Naosun güneydoğunda "L" şekilli bir duvar kalıntısı görülür. Toprak zemine göre yaklaşık 1.00 m yükseklikte korunabilmiş, doğu-batı eksenindeki kısa kenarı 1.95 m uzunluk ve 0.90 m kalınlıktadır. K-g doğrultusundaki, apsisle birleşen uzun kenarı 2.20 m uzunluk ve 0.90 m kalınlıktadır.

[701]İç Ölçüleri; Gen.: 4.00 m, Der.: 2.00 m.

4.1.11.3. Malzeme-Teknik

Kilisede yapı malzemesi olarak kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş, tuğla ve kiremit kullanılmıştır. 0.90 m kalınlıktaki beden duvarları almaşık teknikte örülmüştür. Taş ve tuğla sıralarından duvar örgüsünde dolgu malzemesi olarak dere taşı, çakıl ve tuğla kırıkları kullanılmıştır. Duvar örgüsünde bağlayıcı malzeme olarak ince ve iri agregalı kireç harcı kullanılmıştır. Kalıntılarından dolayı tuğla bantların ölçüleri net verilememektedir, ancak banttaki bazı tuğlalar ve derzlerin ölçüleri alınabilmiştir.

Arazide iki tuğla parçası sağlam ve *in situ* durumda tespit edilebilmiştir (Figür 203). Dikdörtgen şekilli tuğlalar 0.29 x 0.26 m, 0.25 x 0.15 m ölçülerinde ve 0.4,5 m kalınlıktadır. Kırık vaziyette, *in situ* olmayan tuğlalarda kalınlık 0.4, 0.4,5 ve 0.5 m arasında değişmektedir. Tuğlalar arasındaki derz kalınlığı 0.4-0.6 metredir.

Yapı içi ve çevresinde çok sayıda kiremit parçası ele geçmiştir. Tespit edilen bütün kiremit parçalarının kalınlığı 0.3 metredir. Bazılarının kenarları ve ortasında, suyun akışını yönlendirmek için yapılmış, yamuk ve düz profilli oluklar bulunur.

4.1.11.4. Mimari Elemanlar

Mim. Kat. No: 50

Görsel No: Figür 204

Yeri: Toklar Yaylası Kilise Kalıntısı

Türü: Çifte Sütunce

Malzeme: Kireç taşı

Teknik: Kabartma

Ölçü: Yük.: 0.33 m, Der.: 0.30 m, Kal.: 0.23 m

Tanım: Kırık ve *in situ* olmayan çifte sütunce parçası sadedir. Alt kısmında görülen, yüzeyden 0.1,5 m taşıntı yapan 0.7 m kalınlıkta sütun bileziği tek bezeme unsuru sayılabilir. Mevcut ölçülerinden dolayı pencere açıklığında kullanılmış olması muhtemeldir. Büyük ihtimalle cephelerde yer alan ikiz veya üçüz pencereleri birbirinden ayırmak için kullanılmıştır.

Benzer Örnekler: Kıbrıscık Hükümet Konağı Bahçesi, Karadeniz Ereğli Müzesi, Ayman Yaylası Kilise Kalıntısı, Hadrianopolis Kilise C

Tarihlendirme Önerisi: 10.-12. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 51

Görsel No: Figür 205

Yeri: Toklar Yaylası Kilise Kalıntısı

Türü: Dişli Tuğla

Malzeme: Pişmiş Toprak

Teknik: Kalıp

Ölçü: Uz.: 0.24 m, Gen.: 0.15 m, Kal.: 0.5 m

Tanım: Dişli tuğla parçası kırık olup *in situ* değildir. Ortasında yüzeyden 0.2 m taşırılmış, 0.4,5 m çapında, yarım küre formunda diş bulunur. Kalınlığı ve hamur yapısının, arazide ele geçen tuğla parçaları ile benzerlik göstermesinden dolayı duvarda kullanılmış olduğu düşünülmektedir.

Benzer Örnekler: Yenice Hisarköy Sarnıç Kalıntısı, Ulumescit Köyü Kilise Kalıntısı

Tarihlendirme Önerisi: 9.-13. yy. (yapı tarihi)

4.1.11.5. Tarihlendirme

Kesin olmamakla birlikte, kalıntılar ve benzer mimari özelliklere sahip kiliselerden hareketle, Orta Bizans veya Geç Bizans Dönemi'nde inşa edildiği söylenebilir. Bizans Dönemi'nde Krateia olarak adlandırılan Gerede, 1320-1335 yılları arasında Osmanlı Devleti tarafından fethedilmiştir.[702] Bununla birlikte 1267 yılı civarında Batı Karadeniz kıyı kentlerine ulaşmak için sadece deniz yolunun kullanıldığı, iç kesimlerin tamamen Türk hakimiyetinde olduğu ileri sürülmektedir.[703] Bu bilgilerden hareketle kilisenin 9.-13. yy. arasında inşa edildiği yorumu yapılabilir.

[702]Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 53-67; Kozdere vd., **a.g.k.,** 1998, 121; Benzer**, a.g.k.,** 2006, 93; Kılıç vd., **a.g.k.** 2008, 244, 608-611; Taş, **a.g.k.** 2017, 126.
[703]Belke, **a.g.k.,** 1996, 241.

4.1.12. Haccağız Yaylası Kilise Kalıntısı

4.1.12.1. Yeri

Kilise kalıntısı, Bolu İli, Seben İlçesi'nde, ilçe merkezinin 20.00 km kuzeydoğusundaki Haccağız Yaylası'nda bulunmaktadır. Seben ve Kıbrıscık ilçesi sınırında, Köroğlu Dağları üzerinde yer alan kilise, yayladaki caminin 100.00 m güneyindeki ormanlık alanda (40º32'13.55"K-31º44'50.37"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 107).

4.1.12.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

2011 yılındaki kaçak kazılarda ortaya çıkmış, 2012 yılında Bolu Müzesi yetkililerince kilise olarak tescil edilmiştir.[704] Yapı kalıntısının apsis, kuzeydoğu ve güney duvarın bir bölümü muhtelif ölçülerde korunabilmiştir. Kalıntılardan plan ve mimari özellikleri hakkında söylenebilecekler sınırlıdır.

Duvar takibine dayanarak kilisenin doğu-batı doğrultusunda, dıştan 16.80 x 8.20 m ölçülerinde olduğu belirtilebilir (Figür 206). Genişliğin net olarak 8.20 m olduğu söylenebilir, ancak verilen uzunluk ölçüsünde yapının batısındaki moloz yığınları baz alınmıştır (Figür 207).[705] Yapının batısında yaklaşık 6.20 x 2.00 m ölçülerinde, dikdörtgen planlı narteks yer almalıdır.[706] Naos güney duvarının ortası ve kuzeydoğu duvarı kısmen korunabilmiştir.[707] Dikdörtgen planlı naos yaklaşık 9.00 x 6.20 m ölçülerindedir.

Naosun doğusunda içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır (Figür 208). Apsisle birlikte doğu duvarı, kilisenin günümüze ulaşmış en sağlam kısmıdır. Doğu duvarının kuzey kenarı, apsisin kuzey ve güney kenarları muhtelif ölçülerde

[704]Bolu Müzesi raporları ve tescil fişinde, yapı kalıntısının doğusundaki yay formlu duvar kalıntısına dayanak Bizans Dönemi'ne ait bir kilise kalıntısı olabileceği belirtilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bolu Müzesi Arşivi (06.11.2012). *Haccağız Yaylası Bizans Yapı Kalıntısı Hakkındaki İnceleme Raporu.* Bolu İli, Seben İlçesi, Haccağız Köyü Yaylası Bizans Yapı Kalıntısı (Tescilli Yapı), I. Derece Arkeolojik Sit Alanı Tescil Dosyası (2015), s. 1.

[705]Batı Karadeniz'de kazısı yapılan Hadrianopolis Kilise C, Gerede Keçi Kalesi ve Gözecik Köyü Hamam Kalıntısı gibi yapılarda benzer şekilde moloz yığınları görülmüş ve bunların altında duvar kalıntıları bulunduğu tespit edilmiştir. Benzer husus muhtemelen Haccağız Yaylası Kilise Kalıntısı için de geçerlidir.

[706]Yapının batısında, narteks duvarına ait olması muhtemel, doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda moloz yığınları bulunur.

[707]Kuzeydoğuda, apsis duvarı ile bitişik "L" şekilli bir duvar kalıntısı bulunur. Kuzey-güney doğrultusundaki kısa kenarı 1.00 m uzunluk, 1.00 m kalınlık ve ortalama 0.60 m yükseklikte, doğu-batı doğrultusundaki uzun kenarı 1.60 m uzunluk, 1.00 m kalınlık ve ortalama 0.65 m yükseklikte korunabilmiştir. Güney duvarının orta bölümü 1.05 m uzunluk, yaklaşık 0.90 m kalınlık ve 0.45 m yükseklikte günümüze ulaşmıştır.

korunabilmiştir.[708] Bu kalıntılara göre apsis içten 4.20 m genişlik ve 3.00 m derinlikte ele alınmıştır. Dıştan 6.20 m genişliği ile cephede yaklaşık ¾ oranında yer kaplar.

Planı hakkında kesin bir şey söylenememekle birlikte Batı Karadeniz'de, benzer ölçülerdeki kiliselerin, tek nefli plana sahip oldukları bilinmektedir. Bu bilgilerden hareketle Haccağız Yaylası Kilise Kalıntısı'nın tek nefli planda inşa edildiği düşünülmektedir.[709]

4.1.12.3. Süsleme

Haccağız Yaylası Camii duvarlarında basit işçilikli yerel kireçtaşından devşirme bloklar görülmektedir (Figür 209). Ayrıca cami bahçesinde, yerel kireçtaşından bir sütun parçası da bulunur (Figür 210). Yayla sakinleri, bu malzemelerin kilisenin bulunduğu alandan getirildiğini belirtmektedir. Bu bilgilerden hareketle kilisede taşıyıcı olarak sade ele alınmış sütunların kullanıldığı, bazı bölümlerin basit işçilikteki mimari plastik elemanlarla hareketlendirildiği söylenebilir.

4.1.12.4. Malzeme-Teknik

Duvar örgüsünde kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Kısmen iyi korunmuş kısımlarda duvar kalınlığı 1.00 m ölçülmüştür. Duvar tekniği hakkında kesin bilgi verilememektedir. Apsis duvarında, harç içerisinde birkaç tuğla tespit edilmesi duvarların almaşık teknikte örüldüğüne işaret eder. Herhangi bir tuğla parçası sağlam tespit edilemediği için ölçüleri hakkında net bilgiler verilemez. Bolu Müzesi raporlarında, alanda kare şekilli tuğlaların bulunduğu belirtilir, ancak ölçüleri verilmez. Hamur yapısı birbirleri ile benzer olan tuğlaların kalınlıkları genel olarak 0.04 metredir. Birkaç tuğla parçasında kalınlık 0.4,5 ve 0.05 m ölçülmüştür (Figür 211).

4.1.12.5. Tarihlendirme

Bolu Müzesi raporlarında, genel olarak Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmiştir.[710] Yapı kalıntısının, Bizans Dönemi'ne ait bir kilise olduğu söylenebilse de inşa tarihine ilişkin tarih önerisi verilememektedir.

[708]Doğu beden duvarının ölçüsü, kuzeydoğu duvar kalıntısı kısmında açıklanmıştır. Apsis kuzey kenarı 2.10 m uzunluk, 1.00 m kalınlık ve ortalama 0.65 m yükseklikte, güney kenarı 0.70 m uzunluk, 0.60 m yükseklik ve yaklaşık 0.65 m kalınlıkta korunabilmiştir.
[709]Karşılaştırma ve Değerlendirme başlığında, bu konu hakkında daha detaylı bilgiler sunulacaktır.
[710]BMMA, **a.g.k.,** 2011, 1.

4.1.13. Solaklar Kaya Yerleşimi

4.1.13.1. Yeri ve Adı

Kaya Yerleşimi, Seben İlçesi Solaklar Köyü'nde, köyün yaklaşık 550.00 m kuzeydoğusundaki Kuz Deresi Vadisi'nin kuzey yamacında (40º.25'54.70"K-31º36'07.81"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 107). Yapılar topluluğunu M. Ortaç, Solaklar Kaya Sığınıkları ve H. Tunçay da Solaklar Kayaevleri olarak adlandırmıştır.[711]

4.1.13.2. Araştırma Tarihi

Kaya yapıları, günümüze kadar birçok yayına konu olmuştur, ancak bu yayınların çoğunda detaylı bilgi verilmemiştir.[712] M. Ortaç, Solaklar Kaya Yerleşimi hakkında detaylı bilgiler sunmuştur.[713]

4.1.13.3. Doğudaki Kaya Yerleşimi

Buradaki yerleşim, dört kat ve bu katlardaki mekanlardan (oda) oluşmaktadır (Figür 212).[714] Dördüncü katın üstünde, 5.00 m uzunluk ve 1.20 m genişlikte, ucunda bir pencere açıklığıyla sonlanan dar koridor bulunur. Bu kısım yaşama elverişli olmadığı için kat olarak değerlendirilmemiştir. Katlar, oda ve mekanların duvarları, taban ve tavanı, murç ve keski gibi aletlerle düzleştirilmiştir.

Yerleşime, vadinin kuzey yamacındaki patikayla ulaşılmaktadır. Patikanın doğusunda, 2.65 m uzunluk, 1.10 m yükseklik ve yaklaşık 0.65 m kalınlıkta duvar kalıntısı bulunur. Taştan örülen duvar ana kaya üzerinde yükselir (Figür 213). Dar yolu kapattığı anlaşılmaktadır. Kaya yerleşiminin Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde, yani Hıristiyanlığın yasak olduğu dönemde kullanıldığı varsayılırsa, bu duvarın yerleşime giriş-çıkışları kontrol etmek için yapıldığı söylenebilir.

1. Kat

Yerleşimin 1. Katında, farklı ölçü ve planda üç oda bulunur (Figür 214).[715] Patikayla aynı kottaki bu odalardan batıda yer alanı diğerlerinden daha büyüktür. Batıdaki

---

[711]H. Tunçay (2018). *Bolu'nun Saklı Cenneti: Seben*. Ankara: Seben Belediyesi Yayınları / Tunçay Yayıncılık, s. 54; Ortaç, **a.g.k.,** 2019b, 3.

[712]Umar, **a.g.k.,** 2004, 151; Tunçay, **a.g.k.,** 2018, 54-57.

[713]Ortaç, **a.g.k.,** 2019b, 3-9.

[714]Yerleşimde ulaşılabilen mekanlar haricinde, daha yüksek seviyelerinde, ulaşması oldukça zor mekanlar da bulunur.

[715]Üçüncü oda doğudaki odanın yaklaşık 3.00 m doğusunda yer alır. Ancak arazi şartlarından dolayı bu kısma ulaşılamamıştır. Bu kısmın önünde dar bir koridor olduğu ve özgün halinde bu koridor vasıtasıyla

oda düzgün olmayan dörtgen planlıdır. Güneyden kuzeye ve doğudan batıya doğru daralmaktadır (Figür 215).[716] 2.62 m yükseklikteki odaya güneyindeki koridorla girilmektedir.[717] Kuzeybatısında, doğu-batı doğrultusunda düzenlenmiş dikdörtgen planlı çukur bulunur (Figür 216).[718] Doğudaki oda yarım daire benzeri plana sahiptir. Doğrudan dışarıya açılan odanın genişliği 1.95 m, derinliği 1.62 metredir (Figür 217).

Batısında, tabanı düzleştirilmiş iki platform (seki) da bulunur. Doğuda yer alan platformda, daire ve dikdörtgen şekilli birer çukur bulunur (Figür 218).[719] Dikdörtgen şekilli çukurun mezar, dairesel şekilli çukurun adak çukuru veya havan çukuru olması muhtemeldir.[720] Batıda platformda daire şekilli dört çukur yer alır. Bunlardan adak veya havan çukuru olması muhtemeldir.[721]

2. Kat

İkinci kat, güneyindeki 26.60 m uzunluktaki koridor ve bunun kuzeyinde yer alan odalardan ibarettir (Figür 219-220). Batı yarısı, ana kayanın kopması sonucu neredeyse tamamen tahrip olmuştur. Sadece en batısındaki bir mekan ve bir niş günümüze ulaşabilmiştir. Doğu yarısında birbirini ardında sıralanan dört oda bulunur. Bu kata günümüzde demirden yapılmış bir merdivenle ulaşılmaktadır.

Katın güneyi boyunca uzanan koridor 26.60 m uzunluktadır. 15.80 m uzunluktaki kısmı yıkıktır, 10.80 m uzunluktaki kısmı korunabilmiştir (Figür 221).[722] En batısında dikdörtgen şekilli bir pencere bulunur.[723] Bunun batısında, tabandan 1.05 m yukarıda, Latin haçı motifi işlenmiştir.[724] Pencerenin 1.25 m doğusunda, silindirik formlu mazgal pencere açılmıştır.[725] Mazgal pencerenin 2.31 m doğusunda, yamuk profilli bir pencere

---

bu odaya geçildiği düşünülmektedir. Ancak ana kayadaki kopmalardan ötürü günümüzde bu kısma ulaşılamamaktadır.

[716]Güney duvar 5.23 m, kuzey duvar 6.32 m, doğu duvar 4.58 m ve batı duvar 4.12 m uzunluktadır. Orta kısmında uzunluk 6.22 metredir.

[717]2.39 m derinlikteki koridorun genişliği, güneyde 3.20 m ve kuzeyde 2.73 metredir.

[718]1.00 x 0.64 m ölçülerinde, 0. 26 m derinlikteki çukurun işlevi belirsizdir. Belen Köyü Kaya Yerleşiminde benzer nitelikte mezarlar bulunması mezar olduğuna işaret eder.

[719]Dairesel şekilli çukurun çapı 0.21 m, derinliği 0.19 metredir. Bunun hemen kuzeyinde yer alan dikdörtgen şekilli çukur 0.85 x 0.41 m ölçülerinde olup derinliği 0.45 metredir.

[720]Bölgede yüzey araştırması yürüten M. Ortaç, bu çukurları havan çukuru olarak nitelendirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ortaç, **a.g.k.,** 2019b, 4.

[721]Küçük boyutlu çukurların çapları 0.38, 0.32 ve 0.29 m, derinlikleri 0.34, 0.32 ve 0.30 metredir. Büyük boyutlu, ambar olduğu düşünülen çukurun çapı 0.85 m, derinliği 0.55 metredir.

[722]Koridor düzgün bir forma sahip değildir, genişliği batıda ortalama 2.40 m, orta kısımda 1.90 m ve doğuda 2.05 metredir. Koridorun yüksekliği de yer yer değişmekte ise de ortalama 1.85 metredir.

[723]Ölçüleri; Gen.: 0.78 m, Yük.: 1.92 m, Der.: 0.43 m.

[724]Haçın dikey kolları 0.21 m, yatay kolları 0.11 m uzunlukta olup derinliği 0.2 metredir.

[725]Ölçüleri: Gen.: 0.24 m, Yük.: 0.25 m ve Der.: 0.41 m. En güneyinde, dış kısmında genişlik 0.18 metreye gerilemektedir.

bulunur.[726] Koridorun en doğusunda, düzgün olmayan forma sahip bir pencere daha yer alır.[727]

İkinci katın batısında, "L" planlı, 3.00 x 1.00 m ölçülerinde dar bir koridor vardır (Figür 222).[728] Bu koridordan, doğu-batı doğrultusundaki bir odaya (1. Oda) geçilmektedir. Dörtgen planlı oda yaklaşık 4.00 x 2.50 m ölçülerindedir.[729] Bu odanın devamında, kuzey duvarı haricinde neredeyse tamamen yıkılmış bir koridorun kalıntısı görülür.

Doğu-batı doğrultusundaki 2. Oda, düzgün olmayan dörtgen plana sahiptir (Figür 223). Odaya, güneyinde yer alan açıklıkla girilmektedir.[730] 1.65 m yükseklikteki odanın kuzey ve doğu duvarı hafif kavislidir.[731] Doğu duvarında, tabandan 1.25 m yukarıda, dikdörtgen prizma şeklinde bir kandil nişi bulunur.[732] Açıklığının alt kısmında, 0.12 m genişlikte iki oluk görülür. Üst kısmında, sağ ve solda çift yönlü birer delik yer alır. Bunlardan, odanın tek kanatlı kapıyla kapatıldığı anlaşılmaktadır. Açıklığın batısında, bir niş ve nişin üzerinde haç motifi bulunur.[733]

Dikdörtgen planlı 3. Oda, 1.95 x 1.47 m ölçülerindedir (Figür 224). Güneyi doğrudan koridora açılan 1.83 m yükseklikteki odanın doğu duvarı kavislidir. Doğu ve batı duvarında haç motifleri ve yazıt bulunmasından dolayı mezar odası olması muhtemeldir. Doğu duvarın güneyinde, 1.20 m yukarısında 0.52 x 0.32 m ölçülerinde, dikdörtgen profilli bir yazıt bulunur (Figür 225). Sol yarısı tahrip olmuş yazıtın üst satırında "*CIOV*" veya "*CIΩV*", alt satısında "*ΠΑΥΛΟV*", "*ΠΑΥΛΟΥ*", "*ΠΙΥΛΟV*" veya "*ΠΙΥΛΟΥ*" ibareleri yer almaktadır. Bu yazıt, "*Paulos'un oğlu Cios'un*" ve "*Cios'un, Paulos'un*" şeklinde okunmuştur. Üst satırdaki Cion veya Sion'un yer adı olduğu ileri sürülmüştür.[734] Yazıt Doç. Dr. Mesut Kınacı tarafından "Tanrı'yı Paulos'un" şeklinde

[726]Pencerenin genişliği 0.97-1.95 m arasında değişmektedir. Derinliği 0.97 m olan pencerenin yüksekliği 1.69 metredir.
[727]Pencerenin genişliği 0.60-0.81 m arasında değişmektedir. Derinliği 0.78 m olan pencerenin yüksekliği 1.39 metredir.
[728]İkinci katın batısındaki mekanlara arazi şartlarından dolayı ulaşılamamıştır. Verilen bilgiler uzaktan çekilen fotoğraflar ve lazer metreyle alınabilen ölçülerden ibarettir.
[729]İkinci kattaki odalar batıdan doğuya doğru numaralandırılmış ve bu numaralara göre adlandırılmıştır.
[730]Ölçüleri; Gen.: 1.22 m, Yük.: 1.65 m, Der.: 0.66 m.
[731]Güney duvar (giriş açıklığı hariç) 0.40 m, batı duvar 1.60 m, kuzey duvar 2.33 m ve doğu duvar 1.66 m uzunluktadır. D-b ekseninde bakıldığında orta kısmı 2.47 m uzunluktadır.
[732]Ölçüleri; Gen.: 0.19 m, Yük.: 0.23 m, Der.: 0.15 m.
[733]Nişin Ölçüleri; Gen.: 0.9 m, Yük.: 0.14 m, Der.: 0.12 m. Haçın dikey kollar toplam 0.46 m, yatay kolları 0.16 metredir.
[734]Ortaç, **a.g.k.,** 2019b, 5.

çevrilmiştir.[735] Yazıtın üstünde, küçük bir Yunan haçı,[736] altında Latin haçı motifi görülür.[737] Batı duvarın güneyinde, tabandan 1.40 m yukarıda da Latin haçı motifi bulunur.[738]

4. Oda'nın düzgün olmamakla birlikte dörtgen planlıdır (Figür 226).[739] Kuzeyden güneye doğru daralan, 1.75 m yükseklikteki odanın güneyi doğrudan koridora açılır. Koridorla oda arasındaki tabanda, 2.50 m uzunluk ve 0.14 m genişlikte yuva bulunur. Tavanda da üç kenet deliği ve yan duvarlarda çift yönlü delikler bulunur.[740] Bu kalıntılardan odanın kapıyla kapatıldığı anlaşılmaktadır. Doğusunda, kuzey-güney doğrultusunda, dikdörtgen planlı basit tip mezar bulunur.[741] Batı duvarında, tabandan 1.30 m yukarıda dikdörtgen prizma şekilli kandil nişi vardır.[742] Doğu duvarına küçük bir kandil nişi oyulmuştur.[743] Diğer odalardan farklı olarak bu odanın tavanında çift yönlü bir delik bulunur. 0.9 m çapındaki bu deliğin odaya herhangi bir alet/gereç asılması (polykandilion olabilir) için yapıldığı söylenebilir

3.-4. Oda arasındaki duvarda üç kandil nişi ve iki haç motifi bulunur. Yarım daire ve yarım silindirik formlu nişler farklı ölçülerde oyulmuştur.[744] Latin haçı motifleri de farklı ölçülerdedir.[745] 4.-5. Odaların arasındaki duvarda, 4. Oda yakınında, tabandan 1.00 m yukarıda da Latin haçı motifi işlenmiştir.[746]

Doğu-batı doğrultusunda, ortalama 1.70 m yükseklikteki 5. Oda, tek nefli küçük bir mezar şapelini andırır.[747] 3.60 x 2.85 m ölçülerindeki oda, batıdan doğuya doğru daralmaktadır (Figür 227). Batı ve kuzey duvarı düz bir hat çizerken doğu duvarı, yarım

[735]Çevirideki yardımlarından ötürü Doç. Dr. Mesut Kınacı'ya teşekkür ederim.
[736]Haçın yatak ve dikey kolları 0.5 m uzunlukta olup derinliği 0.2,6 metredir.
[737]Haçın dikey kolları toplam 0.23, yatay kolları 0.12 m uzunluktadır. Derinliği ise 0.2,2 metredir.
[738]Haçın dikey kolları 0.16, yatay kolları 0.12 m uzunlukta olup derinliği 0.2 metredir.
[739]Batı duvarı 2.91 m, kuzey duvarı 3.55 m ve doğu duvarı 2.61 m uzunluktadır. D-b ekseninde, orta kısmındaki uzunluk 3.12 metredir.
[740]Küp formlu kenetlerden doğudaki 0.13 x 0.13 m, batıda yer alanlar 0.12 x 0.12 m ve 0.16 x 0.15 m ölçülerindedir. Derinlikleri 0.3-0.4 m arasında değişmektedir.
[741]1.50 x 0.35 m ölçülerindeki mezarın derinliği 0.20 metredir.
[742]Ölçüleri; Gen.: 0.29 m, Yük.: 0.32 m, Der.: 0.20 m.
[743]Ölçüleri; Gen.: 0.10 cm, Yük.: 0.14 m, Der.:0. 6 m.
[744]Nişler alttan üste doğru numaralandırılmıştır. 1. Niş Ölçüleri; Gen.: 0.17 m, Yük.: 0.24 m, Der.: 0.13 m, 2. Niş Ölçüleri; Gen: 0.13 m, Yük.: 0.21 m, Der.: 0.9 m, 3. Niş Ölçüleri; Gen.: 0.10 m, Yük: 0.14 m, Der.: 0.5 m.
[745]Büyük boyutlu haçın dikey kolları 0.37 m, yatak kolları 0.17 m, Küçük boyutlu haçın dikey kolları 0.24 m, yatay kolları 0.11 m uzunluktadır.
[746]Haçın dikey kolları 0.28 m, yatay kolları 0.22 m uzunlukta olup derinliği 0.1,6-0.2 m arasında değişmektedir.
[747]Güney duvarı (giriş koridoru hariç) 0.63 m uzunluktadır. Batı duvarı 3.07 m, kuzey duvarı 3.60 m ve doğu duvarı 2.85 m uzunluktadır.

daire şeklinde oyulmuştur. Odaya güneyindeki koridorla girilmektedir.[748] Koridorun güneyinde, alt kısımda, 0.62-0.64 m uzunlukta ve 0.14 m genişlikte yuvalar bulunur. Bu yuvalarla aynı düzlemde, koridorun tavanında kare ve dikdörtgen formlu kenet delikleri açılmıştır.[749] Bu kalıntılardan, odanın çift kanatlı kapıyla kapatıldığı anlaşılmaktadır. Girişin batı duvarında, tabandan 1.05 m yukarıda, Latin haçı motifi bulunur.[750] Bu odadaki dikkat çekici husus, diğer odalarda bulunan kandil nişine yer verilmemesidir.

3. Kat

3. Kat, düzgün olmayan plana sahip tek bir odadan ibarettir (Figür 228-229).[751] Odaya, ikinci kattaki 3. Oda'nın önündeki silindirik formlu bir bacayla çıkılmaktadır (Figür 230).[752] Baca, 1.25 x 1.05 m ölçülerinde dikdörtgen bir çukurla çevrilidir. Ortalama 1.67 m yükseklikteki odanın işlevi hakkında net bilgi verilememektedir, kuzeybatı köşesinde, su biriktirme amaçlı yapılmış silindir şekilli çukur bulunur (Figür 231).[753] Odanın 1.67 m yükseklikte olması, burada bir insanın zorlukla ayakta durabileceğini gösterir, dolayısıyla bu odanın ikametten ziyada depolama amaçlı yapıldığı söylenebilir. Odanın güney duvarında beş pencere açıklığı bulunur. Bunlardan ortada yer alanı köşelerde yer alanlara göre daha büyük ölçeklidir.[754]

4. Kat

4. Kat, tek bir odadan ibarettir (Figür 232-233). Kata çıkış, 3. Katın kuzeybatı köşesinden 4. Katın güneyine uzanan, silindirik formlu bacayla sağlanmaktadır (Figür 234).[755] Oda, doğu-batı doğrultusunda düzgün olmayan dörtgen planlıdır.[756] Yüksekliği 1.45 metredir. Bu sebeple odanın depolama amaçlı yapıldığı kabul edilebilir. Güneyinde, kuzey-güney doğrultusunda, dikdörtgen planlı, güneyden pencereyle sonlanan, 3.02 m

[748]Koridorun genişliği 1.80-1.90 m arasında değişmektedir. Yüksekliği 1.64 m olan koridorun derinliği 0.66 metredir.
[749]Doğudaki kenet deliği 0.12 x 0.13, ortadaki kenet deliği 0.20 x 0.12 ve batıdaki kenet deliği 0.13 x 0.13 m ölçülerindedir. Derinlikleri 0.4-0.6 m arasında değişmektedir.
[750]Haçın dikey kolları 0.22 m, yatay kolları 0.12 m uzunlukta olup 0.2-0.3 m arasında değişmektedir.
[751]Odanın güney duvarı 5.06 m, batı duvarı 4.46 m, kuzey duvarı 4.04 m, doğu duvarı 5.21 m uzunluktadır.
[752]Yüksekliği yaklaşık 5.30 m, çapı 0.70 metredir.
[753]Ölçüleri; Ç: 1.65 m, Der.: 1.70 m.
[754]Ortadaki pencerenin alt kısımlarında kırıklar görülmektedir. Sağlam olan kısımlardan alınan ölçülere göre pencere açıklığı 0.86 m genişlik, 1.67 m yükseklik ve 0.50 m derinliğe sahiptir. Sol üst pencere ölçüleri; Gen.: 0.21 m, Yük.: 0.17 m, Der.: 0.49 m. Sol alt pencere ölçüleri: Gen.: 0.27 m, Yük.: 0.27 m, Der.: 0.49 m. Sağ üst pencere ölçüleri; Gen.: 0.23 m, Yük.: 0.17 m, Der.: 0.50 m. Sol alt pencere ölçüleri: Gen.: 0.43 m, Yük.: 0.26 m, Der.: 0.52 m.
[755]Silindirik formlu bacanın, sadece üst kısmı dikdörtgen şekillidir. 4.72 m yükseklikteki bacanın, silindirik bölümde çap ölçüsü 0.98-1.15 m arasında değişmektedir. Üst kısmındaki dikdörtgen şekilli kısım 1.48 x 1.15 m ölçülerinedir.
[756]Güney duvarı 3.51 m, batı duvarı 3.77 m, kuzey duvarı 5.44 m ve doğu duvarı 4.14 m uzunluktadır.

uzunlukta koridor yer alır (Figür 235).[757] Kuzey duvarın önünde, sıvı depolamak için yapılmış dikdörtgen prizma şeklinde bir çukur vardır (Figür 236).[758] Çukurun dört köşesine dikdörtgen ve kare şekilli kenet yuvaları oyulmuştur.[759] Bunlar çukurun üzerinin kapatıldığına işaret eder. Çukurdan, güneydeki bacaya doğru, 2.96 m uzunlukta bir kanal uzanır. Üst katındaki koridorun bu kata doğru meyilli olması, yağmur yağdığında içeriye birikmesini sağlıyor olmalıdır.[760] Bu sebepten dolayı çukurun su kuyusu olduğu söylenebilir.

Tavanının batısında, 4.43 m yükseklikte, çapı 0.90-1.20 m bir baca bulunur (Figür 237). Bu baca sayesinde, yerleşimin en üst seviyesindeki dar ve uzun koridora ulaşılır.[761] 5.00 x 1.60 m ölçülerindeki koridor, batıdan-doğuya doğru meyillidir ve batı ucunda dikdörtgen pencere bulunur.[762]

4.1.13.4. Yerleşimin Batısındaki Kayaya Oyma Yapı (Kilise/Şapel)

Solaklar Kaya Yerleşimi'nin batısındaki (dört katlı yerleşimin yaklaşık 75 m batısında) kayaya oyma yapı oldukça haraptır.[763] Yönelimi ve doğu duvarının apsis gibi yarım daire şekilli olması sebebiyle kaya yerleşiminin kilisesi olduğunu kabul edilebilir (Figür 238-240). Tek nefli plana sahip kiliseye güneybatındaki geniş açıklıkla girilmektedir (Figür 241).[764] Açıklığın doğusuna yarım daire formlu küçük bir kandil nişi oyulmuştur.[765] İç mekan yaklaşık 13.75 m uzunluktadır (Figür 242-243). Genişlik ve yüksekliği, farklılık sergiler.[766] Doğu ve batı yarısı, orta kısma göre daha geniş tutulmuştur. Orta kısmı bir kaya kütlesi ile daralmaktadır. Doğusunda 4.20 m genişlik ve 2.10 m derinlikte, yarım daire şekilli apsis yer alır.[767] İç mekanının kuzey ve batı duvarı sadedir. Güney duvarın ortasında kaba bir kaya kütlesi bulunur. Bunun kuzey, doğu ve

[757]Ortalama 1.44 m yükseklikteki koridorun genişliği 1.06-1.21 m arasında değişmektedir. Güney ucundaki pencereye, tehlikeli olduğu ulaşılamamıştır, uzaktan alınan ölçüler doğrultusunda 0.60 m genişlik ve 1.35 m yükseklikte olduğu söylenebilir.
[758]1.37 x 1.20 m ölçülerindeki çukurun derinliği 1.85 metredir.
[759]Kuzeydoğu köşedeki 0.21 x 0.21 m, kuzeybatı köşedeki 0.25 x 0.20 m, güneydoğu köşedeki 0.19 x 0.17 m ve güneybatı köşedeki 0.20 x 0.16 m ölçülerindedir.
[760]Yerleşimin en üst noktasındaki koridor, batıdan doğuya doğru meyillidir. Ucundaki pencere de meyilli ele alınmıştır. Dolayısıyla yağmur yağdığından bu pencereden içeri su girmesi sağlanmıştır. Bu sistem sayesinde, bir kuşatma veya saldırı esnasında, yerleşimin kısmen de olsa su ihtiyacı giderilmiş olmalıdır.
[761]Bu koridora çıkışı sağlayan baca oldukça dar olduğu için herhangi bir alet (fotoğraf makinesi ve cep telefonu) ile çıkılamamıştır, dolayısıyla fotoğrafı çekilememiştir.
[762]Pencere açıklığının ölçüleri; Gen.: 1.30 m, Yük.: 1.55 m.
[763] Yapının neredeyse bütün duvarları defineciler tarafından kazınmış ve parçalanmıştır.
[764]Ölçüleri; Gen.: 3.60-3.10 m, Yük.: 2.05-2.30 m.
[765]Ölçüleri: Gen.: 0.9 m, Yük.: 0.11 m, Der.: 0.7 m
[766]Genişlik; batıda ortalama 8.00 m, ortada 3.26 m, doğuda 6.90 metredir. Yükseklik, batıda ortalama 2.00 m, doğuda 1.75 metredir.
[767]Apsis farklı aletlerle parçalanmış ve tahrip edilmişse de yarım daire formlu halen görülebilmektedir.

batı yüzü düzleştirilmiştir. Doğusunda, tabandan 1.95 m yukarıda, yarı silindirik şekilli kandil nişi bulunur.[768] Güney duvarın doğusunda, dikdörtgen şekilli, yuvarlak kemerle sonlanan pencereye de yer verilmiştir (Figür 244).[769]

4.1.13.5. Süsleme

Kaya yerleşimi veya manastır olarak adlandırabileceğimiz yapılar topluluğundaki yapı ve mekanlar genel itibariyle sade görüntü sergiler. Alanın doğusundaki dört katlı yerleşimin ikinci katındaki haç motifleri duvarlara hareketlilik kazandırmaktadır. Farklı ölçülerde, oyma tekniğinde işlenen haç motifleri üslup ve şekil açısından da farklı özellikler sergiler.

2. Oda'nın batısındaki Latin haçının kolları içten dışa doğru genişler ve uçta çatallı biçimde sonlanır.3. Oda'nın batı duvarındaki Latin haçının kolları içten dışa genişler ve uçta çatallı şekilde sonlanır. Doğu duvarında, yazıtın üstündeki Yunan haçının kolları düzdür ve uçları yarım daire şeklinde sonlanır. Yazıtın altındaki Latin haçının kolları içten dışa doğru genişler ve uçtan çatallı şekilde sonlanır (Figür 245). 3.-4. Oda arasındaki duvarda yer alan Latin haçları, farklı ölçülerde olsa da benzer işçiliğe sahiptir. Buradaki haçların kolları içten dışa doğru genişlemekte ve uçları üçgen şeklinde sonlanmaktadır (Figür 246). 4.-5. Oda arasındaki duvarda bulunan Latin haçının kolları düz çizgi şeklindedir ve uçları çatallıdır. 5. Oda girişinin batı duvarındaki Latin haçı, diğerlerinden farklı olarak daha geniş kollara sahiptir. Haçın kolları 0.6 m genişliktedir ve uçları üçgen şeklinde sonlanmaktadır. Koridorun orta kısmında, 2. Oda'nın karşısındaki Latin haçının kolları düz çizgi şeklindedir ve uçları üçgen biçimli sonlanır (Figür 247).

4.1.13.7. Tarihlendirme

M. Ortaç, yapılar topluluğunun Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde yapılmış olabileceğini ileri sürmektedir.[770] H. Tunçay, tarih önerisi vermemekle birlikte, benzer yapıdaki kaya yerleşimlerini Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne tarihlemektedir.[771]

Kaya yerleşimin Bizans Dönemi öncesinde taş ocağı olarak kullanıldığı söylenebilir, ancak herhangi bir dönem belirtilemez. Yerleşimdeki kayaç ile benzer yapıya sahip mimari elemanlar, Bolu ili sınırlarından yer alan Bizans Dönemi yapılarında karşımıza çıkmaktadır. Ayman Yaylası Kilise Kalıntısı, Bolu Müzesi ve Kıbrıscık

[768]Ölçüleri: Gen.: 0.11 m, Yük.: 0.15 m, Der.: 0.8 m.
[769]Ölçüleri: Gen.: 0.92 m, Der.: 0.90 m, Yük.: 1.32 m.
[770]Ortaç, **a.g.k.,** 2019b, 41.
[771]Tunçay, **a.g.k.,** 2018, 58-63.

Hükümet Konağı bahçesinde, Erken ve Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenebilecek, benzer yapıya sahip mimari elemanlar bulunur.

Yerleşimde, yapılış tarihi veya kullanım evresine ilişkin herhangi bir yazıt bulunmaz. İkinci katın 3. Odası'nda yer alan yazıt, M. Kınacı tarafından Geç Antik Çağ'a tarihlendirilmiştir. Duvarlarda işlenen haç motifleri de işçilik ve üslup açısından Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne tarihlendirilebilir. Bu hususlar yapılar topluluğunun Erken Hıristiyanlık Dönemi ya da Erken Bizans Döneminin hemen başında yapılmış olduğuna işaret eder.

4.1.14. Belen Kaya Kilisesi ve Yapılar Topluluğu

4.1.14.1. Yeri ve Adı

Kilise ve çevresindeki kayaya oyulmuş yapılar, Kıbrıscık ilçesi, Belen Köyü'nün, yaklaşık 2.10 km güneydoğusunda, Belen Köyü ile Dokumacılar Köyü'nü ayıran Ulu Çayı'n 100 m kuzeyinde (40º23'03.71"K-31º46'10.47"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 107).

4.1.14.2. Araştırma Tarihi

M.Y. Güneş vd., yapılardan sadece kilisenin plan ve mimari özellikleri hakkında kısa bilgi vermiştir.[772]

4.1.14.3. Kaya Kilisesi

Kilise ve mekânlar kayaya oyularak yapılmış, küçük tahribat olmakla birlikte sağlamdır (Figür 248). Kilisenin batısında iki, alt katında bir ve 25.00 m batısında refectorium bulunması, burada bir manastır olduğunu düşündürmektedir. Batı bitişiğindeki iki mekanın işlevi belirsizdir. Alt katındaki mekanın kripta olduğu söylenebilir.

Kilise, doğu-batı doğrultusunda tek nefli plana sahiptir (Figür 249-251). Yapıya güneybatı köşe ve batı duvar ortasındaki iki kapı ile girilmektedir. Güneybatıdaki giriş, 1.76 m genişlik ve 2.60 m yüksekliğe sahiptir. Batı duvar ortasında yer alan 0.82 m genişlik ve 1.00 m yükseklikteki giriş batıdaki mekânla kilise arasında geçişi sağlar. Doğu yönde daralan naos tek nefli plana sahiptir (Figür 252). Genişlik; batıda 5.70 m, ortada 5.40 m ve doğuda 5.60 metredir. Uzunluk; kuzeyde 6.97 m, ortada 7.60 m ve güneyde 7.40 metredir.

Güney duvarda, birbirine paralel yerleştirilmiş iki mazgal pencere bulunur (Figür 253). Tabandan 2.00 m yukarıda bulunan doğudaki pencere kuzeyden güneye doğru daralmaktadır.[773] Orta kısmındaki pencere doğudaki ile benzer özelliktedir.[774] Pencereler haricinde, duvarın doğu ucunda dikdörtgen formlu niş bulunur (Figür 254).[775] Bunun litürjik eşya veya kandil yerleştirmesi amacıyla yapılmış olması muhtemeldir. Güney duvarın doğu ucunda ve ortasında dikey uzanan oyuklar, tavanla duvar arasında, kenarları

[772]Güneş vd., **a.g.k.,** 2011, 352.
[773]Kuzeyinde genişlik 0.42 m, yüksekliği 0.94 m, derinliği 2.10 metredir. Cephede genişlik 0.34 cm, yükseklik 0.86 metredir.
[774]Tabandan 1.95 m yukarıda olan pencere 0.45 m genişlik, 0.92 m yükseklik ve 2.18 m derinliktedir. Güneyinde genişlik 0.38 m ve yükseklik 0.84 metredir.
[775]Ölçüler; Gen.: 0.63 m, Yük.: 0.87 m ve Der.: 0.68 m.

0.10 m ölçülerinde kare biçimli bir oyuk bulunmaktadır. Benzer oyuklar kuzey duvarında da bulunur. Bunların orijinal olmadığı, ahır olarak kullanıldığı dönemde ahşap direk ve kirişlerin yerleştirilmesi amacıyla açıldığı söylenebilir.[776]

Kuzey duvarın doğusunda, tabandan 0.80 m yukarıda, yuvarlak kemerle sonlanan dikdörtgen şekilli niş bulunur (Figür 255).[777] Duvarın batısında (şapelin kuzeybatı köşesinde), arkosoliumlu mezar yer alır (Figür 256). Tabandan 0.20 m yukarıda yer alan arkasolium, 2.00 m genişlik, 1.40 m derinlik ve 1.05 m yüksekliğe sahiptir. Mezar büyük oranda tahrip olmuştur. Eski fotoğraflarda, arkasoliumun altında dikdörtgen planlı, 1.90 x 0.74 m ölçülerinde basit tip bir mezar görülür.

Naos tavan yüksekliği ve şekli, yönlere göre farklı özellikler sergiler. Batıda düzgün bir form izlenmezken, tavan yüksekliği bu kısımda 3.05-3.95 arasında değişmektedir. Naosun doğusuna tonoz benzeri bir görünüm kazandırılmıştır. Bu kısımda tavan yüksekliği, ortada 3.90-4.10 m, kenarlarda 2.83-3.22 m arasında değişmektedir.

Naosun doğusunda; batıdan doğuya doğru daralan, yaklaşık 2.10 x 1.90 m ölçülerinde, dörtgen planlı apsis bulunur (Figür 257).[778] Basık tonoz benzeri örtü tavana sahip apsisin yüksekliği 3.01 metredir. Apsisin ortasına, iki kademeli yuvarlak kemerle çevrelenmiş mazgal pencere açılmıştır.[779] İç tarafında, güney ve kuzey duvarlarında, yuvarlak kemerle çevrelenmiş iki niş yerleştirilmiştir (Figür 258).[780] Doğu duvarda, apsisin sağ ve solunda, iki kademeli yuvarlak kemerle çevrelenen nişler bulunur. Yan apsis alternatifi olarak yapıldığı sanılan nişler şekil açısından birbiri ile benzerdir, sadece ölçüleri farklıdır.[781]

4.1.14.4. 1 Nolu Mekan

Kilisenin batısındaki 1 Nolu Mekan'a güneyinde yer alan 1.60 m genişlikteki açıklıkla girilmektedir (Figür 259).[782] Doğu duvarın güneyindeki bir açıklıkla kiliseye

[776]Benzer boşluk veya oyuklara, Seben ve Kıbrıscık ilçelerindeki kaya yapılarında rastlanılmıştır. Halen ahır olarak kullanılanlarda, ahşap direk ve kirişlerin bu boşluklara yerleştirilmiştir.
[777]Ölçüleri; Gen.: 64 m, Yük.: 90 m ve Der.: 65 m.
[778]Genişlik batıda 2.06 m, doğuda 1.84 metredir. Derinlik ölçüsü de farklılık göstermektedir, güney duvarı 2.27 m, kuzey duvarı 2.10 m uzunluktadır.
[779]Tabandan 0.80 m yukarıdaki mazgal pencerenin genişliği batı uçta 1.20 m, doğu uçta 0.30 metredir. Derinliği 1.80 m olan pencerenin yüksekliği, batıda 1.42 m ve doğuda 0.53 metredir.
[780]Güney duvardaki niş, tabandan 0.77 m yukarıda yer almakta olup 0.71 m genişlik, 1.45 m yükseklik ve 0.60 m derinliğe sahiptir. Kuzey duvardaki niş, tabandan 1.10 m yüksekte bulunmakta olup 0.70 m genişlik, 1.20 m yükseklik ve 0.44 m derinliğe sahiptir.
[781]Sağdaki niş ölçüleri; Der.: 0.50 m, Gen.: 0.74 m ve Yük.: 1.60 m. Soldaki niş ölçüleri; Der.: 0.40 m, Gen.: 0.70 m ve Yük.: 1.66 m.
[782]Ölçüleri: Der.: 0.40 m, Yük.: 3.60 m.

geçilir. Batı duvarının güneyindeki açıklıktan ise 2 Nolu Mekan'a geçilmektedir.[783] Kuzey-güney doğrultusundaki dörtgen planlı mekan, yaklaşık 3.90 x 3.10 m ölçülerindedir (Figür 260). Ortasında bir niş yer alan doğu duvarı hafif kavislidir. Benzer nişler doğu ve batı duvarda da yer alır.[784] Güney giriş açıklığının doğusunda, üst kotta, dikdörtgen formlu bir pencere bulunur. Mekanın yüksekliği ortalama 2.60 metredir. Tabanında dikdörtgen planlı iki mezar yer alır (Figür 261).[785] Güneybatıda yer alan, kuzey-güney doğrultusundaki basit tip kaya mezarı 1.78 x 0.66 m ölçülerindedir. Doğu giriş açıklığının hemen önündeki mezar da doğu-batı doğrultusundadır.[786]

4.1.14.5. 2 Nolu Mekan

2 Nolu Mekan'a güneyindeki 2.10 m genişlikteki açıklıkla girilmektedir (Figür 262).[787] Doğu duvarın güneyindeki bir açıklıkla da 1 Nolu Mekan'a geçiş sağlanır. Kuzey-güney doğrultusundaki dörtgen planlı mekan, yaklaşık 6.40 x 3.60 m ölçülerindedir (Figür 263). Yüksekliği ortalama 2.10 metredir. Batı duvarında, üst kotta, pencere açılmıştır. Bu duvarın ortasında yuvarlak kemerli bir arkosolium bulunur (Figür 264).[788] Bunun hemen güneyinde, büyük oranda tahrip olmuş, yaklaşık 0.70 m yükseklikte bir niş yer alır. Nişin güneyinde, 0.35 x 0.30 m ölçülerinde, yuvarlak kemerli pencere açıklığı bulunur. Doğu duvarı defineciler tarafından büyük oranda tahrip edilmiştir.

4.1.14.6. Kaya Mezarı

2 Nolu Mekanın güneybatısında yer alan kaya mezarı, kısmen tahrip edilmiş olmasına rağmen sağlamdır (Figür 265). Yarım daire planlı kaya mezarının çapı 3.50 metredir.[789]

4.1.14.7. Kilise Altındaki Mezar Odaları

Kilise alt kotunda, birbirine bitişik, doğu-batı doğrultusunda üç mezar odası bulunur. Güneydeki iki oda, güneyden yarım daire formlu bir duvarla çevrelenmiştir (Figür 266-267). Batıdaki 1. Oda Mezar, 1.70 x 1.63 m ölçülerinde kareye yakın

[783]Ölçüleri: Gen.. 0.74 m, Der.: 0.80 m, Yük.: 1.42 m,
[784]Doğu duvarda üç, batı duvarda beş niş bulunur. Ölçülerinde küçük farklılıklar bulunmasına rağmen ortalama 0.18 m yükseklik, 0.35 m genişlik ve 0.20 m derinlikte ele alındıkları söylenebilir.
[785]Bolu Müzesi tarafından 2007 yılında yapılan araştırmada diğer mekanlarda benzer mezarlara rastlanılmıştır.
[786]Moloz yığınlarıyla kaplı olmasından dolayı uzunluk ölçüsü alınamamıştır, ancak 0.70 m genişliğe sahip olduğu tespit edilmiştir.
[787]Ölçüleri: Der.: 0.40 m, Yük.: 2.20 m.
[788]Ölçüleri: Gen.: 1.60 m, Der.: 0.54 m, Yük.: 0.74 m.
[789]Ölçüleri: Der.: 1.95 m, Yük.: 2.10 m.

dikdörtgen planlıdır. Doğu ve güney duvarı büyük oranda haraptır. Kuzey duvarı, yarım daire şekillidir. Batı duvarı düzdür (Figür 268).

Doğudaki 2. Oda Mezar, doğu-batı doğrultusundadır (Figür 269). 1.20 m yükseklikteki dikdörtgen planlı mezar odası 2.57 x 2.25 m ölçülerindedir. Güney ve batı duvarı büyük oranda tahrip olmuştur. Kuzey duvarında, yuvarlak kemerli, arkosolium benzeri büyük niş bulunur.[790] Bu nişin altında, arkadaki mezar odasına geçilen dar bir açıklık bulunur. Doğu duvarın ortasında, dikdörtgen şekilli, yuvarlak kemerli büyük bir niş bulunur.[791] Bunun hemen güneyinde de benzer şekilli, ancak daha küçük boyutlu niş yer alır. Bu nişin ortasında, oyma tekniğinde Yunan haçı işlenmiştir (Figür 270).

Kuzeydoğudaki 3. Oda Mezar, doğu-batı doğrultusundadır (Figür 271). 1.41 m yükseklikteki dikdörtgen planlı mezar odası 2.85 x 1.60 m ölçülerindedir. Mezara güneydoğusundaki dikdörtgen formlu açıklık ile girilir.[792] Güney duvarı sadedir. Batı ve kuzey yarım daire şekillidir. Kuzey duvarın ortasına yuvarlak kemerli bir niş yerleştirilmiştir.[793] Doğu duvarı sadedir, duvarın ortasında iki kademeli yuvarlak kemerle çevrili niş bulunur.[794]

4.1.14.8. Yemekhane (Refectorium)

Kilisenin 100 m batısında bulunan kaya yapısı, ortasındaki kuzey-güney ekseninde uzanan kaya kütlesi ile iki bölüme ayrılmıştır (Figür 272). Doğu ve batı olarak adlandırılan bu mekânlar birbirinden farklı ölçülerdedir. Her iki mekâna güneydeki iki giriş açıklığı ile geçilmektedir (Figür 273). İki mekanı ayıran duvarın güneyinde, birbirlerine geçişi sağlayan giriş açıklığı bulunur. Doğuda yer alan mekanın, iki kenarında karşılıklı iki oturma sekisi olmasından refectorium olduğunu anlaşılmaktadır.[795]

Dörtgen planlı Batı Mekân 3.84 m uzunluktadır. Yükseklik kuzeyde 1.80 m, güneyde 2.05 metredir. Kuzey-güney doğrultusundaki mekân güneyden kuzeye doğru kısmen daralır (Figür 274). Genişlik güneyde 3.25, kuzeyde 2.85 metredir. Güney duvarı sadedir.[796] Batı duvar da sade ele alınmıştır, güneyinde tabandan 1.04 m yukarıda,

[790]Ölçüleri: Gen.: 145 cm, Der.: 45 cm, Yük.: 125.
[791]Ölçüleri: Gen.: 75 cm, Der.: 35 cm, Yük.: 86 cm.
[792]Ölçüleri: Gen.: 0.73 m, Der.: 0.64 m, Yük.: 1.33 m.
[793]Ölçüleri: Gen.: 0.34 m, Der.: 0.19 m, Yük.: 0.34 m.
[794]Ölçüleri: Gen.: 0.37 m, Der.: 0.22 m, Yük.: 0.42 m.
[795]Benzer oturma sekilerinin bulunduğu refectoriumlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. L. Rodley (1985). *Cave monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 151-180, Plates 144, 155, 167.
[796]Ölçüleri: Gen.: 1.04 m, Der.:0.72 m, Yük.: 1.40 m.

yuvarlak kemerli dikdörtgen şekilli kandil nişe yer alır.[797] Hafif kavisli kuzey duvar sadedir, batısında tabandan 1.05 m yukarıda küçük bir kandil nişi bulunur.[798] Doğu duvarı sadedir, güneyinde doğudaki mekana geçişi sağlayan giriş açıklığına yer verilmiştir.[799] Yapının doğusunda bulunan refectorium, kuzey-güney doğrultusunda dörtgen planlıdır (Figür 275). 6.40 x 4.55 ölçülerindeki mekân güneyden kuzeye doğru daralır. Mekânın genişliği güneyde 4.10 m, kuzeyde 4.55 metredir. Yükseklik ortalama 2.10 metredir. Güneyindeki 3.85 m genişlik ve 1.76 m yükseklikteki giriş ile mekâna girilmektedir. Mekânın doğu duvarı sadedir, önünde ortalama 0.66 m genişlikte oturma sekisi yer alır. 0.90 m yükseklikteki sekinin ortası yarım daire şeklinde oyulmuştur. Batı duvarda da benzer oturma sekisi bulunur, ancak bu duvar boyunca değil, mekânın kuzey duvarı ile güneybatıdaki giriş arasında uzanmaktadır. 4.05 m uzunluk ve ortalama 0.57 m genişlikteki oturma sekisi 0.75 m yüksekliktedir. Mekânın kuzey duvarında, tabandan 1.20 m yükseklikte farklı ölçülerde iki kandil nişi yer alır.[800]

4.1.14.9. Süsleme

Şapelin tavan, duvarları, apsis ve arkosolium tipi mezarda, fresk izlerinin görüldüğü sıva kalıntıları bulunur (Figür 276). Köy muhtarı ve halkı, yaklaşık 20 yıl önce yapı duvarlarında kadın ve erkek figürlerinin görüldüğünü ileri sürmektedir.[801] Ancak sıvalarda herhangi bir desen/figür görülmez. Sıvaların çoğu tahrip edilmiştir. Ayrıca ateş yakılmasından dolayı yüzeyleri kararmıştır. Kayaya oyma kilise, yapı ve mekanların duvarlarında görülen nişler ve pencereler, iç mekanları nispeten de olsa sadelikten kurtaran mimari elemanlarıdır. İki kademeli yuvarlak kemerli nişler, pencere ve kapı açıklıkları, farklı ölçülerdeki arkosoliumlar yapıların iç mekanına hareketlilik kazandırmıştır. Kripta'nın 2. Oda Mezarında ve kilisenin 80.00 m batısındaki kaya yapısında oyma tekniğinde yapılmış haç motifleri, bu yapılar topluluğunda karşımıza çıkan diğer bezeme unsurudur (Figür 277).[802]

[797]Ölçüleri: Gen.: 0.53 m, Der.: 0.29 m, Yük.: 0.61 m.
[798]Ölçüleri: Gen.: 0.20 m, Der.: 0.16 m, Yük.: 0.23 m.
[799]Ölçüleri: Gen.: 1.43 m, Der.: 0.40 m, Yük.: 1.32 m.
[800]Duvarın batısında yer alan niş 0.21 m genişlik ve 0.18 m derinlikte, doğusundaki niş ise 0.30 m genişlik ve 0.34 m derinliktedir.
[801]Belen Köyü Muhtarı M. Gülen ile 07.09.2019 tarihinde yapılan kişisel iletişim.
[802]Bolu Müzesi'nin gerçekleştirdiği arazi çalışmalarında, alandaki kaya yapılarından birinde haç motifi tespit edilmiştir.

4.1.14.10. Tarihlendirme

Kaya yapılarının ne zaman yapıldıklarına dair bir fikir sunmak oldukça güçtür. Erken Bizans veya Orta Bizans Dönemi'nde yapıldıkları düşünülmektedir, ancak daha dar bir tarih aralığı verilememektedir.

4.1.15. Yuva Köyü Kaya Şapeli

4.1.15.1. Yeri ve Adı

Şapel, Seben ilçesine bağlı Çeltikdere ile Yuva Köyleri sınırında, Çeltikdere Köyü'nün yaklaşık 1.50 km batısında, Yuva Köyü'nün 4.80 km güneyindeki Mezarlık Mevkii'nde, Çeltikdere Kilisesi'nin yaklaşık 135.00 m doğusunda bulunmaktadır (Figür 107). Aynı zamanda Çeltikdere Köyü'nün içinden geçen Kınıkçı Kanyonun başlangıcında, doğu yamacında (40º20'52.75"K-31º41'34.85"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 278). Şapel ve çevresindeki mekanları M. Ortaç, Seben Kaya Sığınıkları ve H. Tunçay, Seben Kayaevleri olarak adlandırmıştır.[803]

4.1.15.2. Araştırma Tarihi

Yuva Köyü Kaya Şapeli, bugüne kadar birçok yayına konu olmuş, ancak herhangi bir yayında şapel hakkında detaylı bilgiler sunulmamıştır. Şapelden ilk kez bahseden S. Eyice'dir. S. Eyice, Çeltikdere Kilisesi karşısında, kayaya oyulmuş mekanlar ve 3.00 x 2.00 m ölçülerinde, apsisli ufak bir şapel olduğunu belirtmiştir.[804] Daha sonraki yayınlarda ise şapel hakkında çok kısa bilgi verilmiştir.[805] Bu yayınlarda yapı şapel olarak tanımlanmamış, sadece kayaya oyulmuş mekan olarak nitelendirilmiştir. Ayrıca araştırmacıların hepsi şapeli Çeltikdere'ye konumlandırmıştır, oysa şapelin bulunduğu Kınıkçı Kanyonu'nun doğu tarafı Yuva Köyü sınırlarındadır.

4.1.15.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Sağlam durumdaki şapel, naos olarak tanımlanabilecek, düzgün olmayan dörtgen planlı bir mekân, giriş bölümü ve küçük bir apsisten ibarettir (Figür 279). Ölçüleri dikkate alındığında inziva hücresi veya bir din adamı için yapılmış mezar şapeli olduğu düşünülebilir.

Şapelin batısındaki kapı açıklığı ile düzgün olmayan dörtgen plana sahip mekâna girilmektedir.[806] Batıda 2.00 m, doğuda 2.37 metre genişliğe sahip iç mekân, batıdan doğuya doğru genişler (Figür 280). Mekânın uzunluğu kuzey ve güney yönlerde farklılık göstermektedir. Kuzey yönde 2.90 m, güney yönde 2.65 m uzunluğa sahiptir. İç mekânın

[803]Tunçay, **a.g.k.,** 2018, 62; Ortaç, **a.g.k.,** 2019b, 13.
[804] S. Eyice (1975a). Tarihde Bolu. *TTOKB*, 47 (326), s. 3; S. Eyice (1975b). *Tarihde Bolu*. İstanbul: Yenilik Basımevi, s. 3.
[805]Umar, **a.g.k.,** 2004, 151; Tunçay, **a.g.k.,** 2018, 63; Ortaç, **a.g.k.,** 2019b, 13.
[806]Ölçüleri; Der.: 0.85 m, Gen.: 0.65 m, Yük.: 1.38 m

tavan yüksekliği ise ortalama 1.96 metredir. Şapelin doğusunda yarım daire şekilli apsis bulunur.[807]

4.1.15.4. Tarihlendirme

Mevcut veriler kaya şapelinin tarihi hakkında herhangi bir ipucu sunmaz. H. Tunçay, alandaki kaya yapılarını Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne tarihlendirmiştir.[808] M. Ortaç, şapelin yapım tarihi hakkında bilgi vermemekle birlikte, Seben ilçesindeki kaya yapılarını genel olarak Antik Çağ'a tarihlendirmektedir.[809] Ayrıca araştırmacı, 7.-9 yy. arasındaki Arap akınlarında, bölgede yaşayan halk tarafından sığınak olarak kullanıldıklarını ileri sürmektedir.[810]

[807]Ölçüleri; Gen.: 1.10 m, Der.: 0.54 m, Yük.: 1.60 m
[808]Tunçay, **a.g.k.,** 2018, 63.
[809]Ortaç, **a.g.k.,** 2019b, 3.
[810]Ortaç, **a.g.k.,** 2019b, 44.

4.2. Diğer Yapılar (Sivil ve İşlevi Tespit Edilemeyen Yapılar)

4.2.1. Klaudiopolis Kent Surları (Gölyüzü Mahallesi Savunma Yapısı)

4.2.1.1. Yeri ve Adı

Sur, temenos ve işlevi tespit edilemeyen yapılara ait duvar kalıntıları, Bolu şehir merkezindeki Gölyüzü Mahallesinde, Hisartepe'nin kuzey yamacında bulunmaktadır (Figür 107). Hisartepe adlı mevkii ve çevresinde, günümüze kadar stadion, tapınak, oda mezar, mozaikli yapı gibi birçok yapı kalıntısı ile farklı kültür varlıkları ele geçmiştir. Bu sebepten dolayı Hisartepe ve çevresinin Klaudiopolis kent merkezi olduğu düşünülmektedir (Figür 281). Hisartepe de muhtemelen bu kentin akropolisi olmalıdır. Yukarıdaki bilgiler doğrultusunda tespit edilen surların Klaudiopolis kent surları olduğu söylenebilir. Bu sebeple surlar Klaudiopolis Kent Surları olarak adlandırmıştır.

4.2.1.2. Araştırma Tarihi

Bolu Müzesi tarafından, 2004-2019 yılları arasındaki farklı tarihlerde alanda kazı yapılmış, kazılar sonucunda farklı nitelikte sur, duvar ve mekanlar ortaya çıkarılmıştır.[811] M. Y. Güneş vd., ve C. Karagülle, alanın doğusundaki apsidal formlu duvar kalıntısından hareketle burada bir kilise kalıntısı olduğunu ileri sürmüş, kalıntılar hakkında kısa bilgi vermişlerdir.[812] 2019-2020 yıllarındaki araştırma ve arazi incelemesi sonucunda, bu apsidal formlu duvar kalıntısının kilise apsisi değil, burç olduğu belirlenmiştir.

4.2.1.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Alanda tespit edilen surlar kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusundadır. Bunların çevresinde temenos duvarları ile işlevi tespit edilemeyen küçük mekan kalıntıları yer alır. Temenos duvarı ile sur duvarları arasında su kanalları ve künk hatları bulunmaktadır. Kazıların belli alanlarda yapılması, surların devam ettiği noktaların şahıs arazisi içinde bulunmasından dolayı kent surlarının geneli hakkında bilgi verilememektedir. Ancak kent surlarının Hisartepe'yi çevrelediği ve tepenin kuzey yamacından kuzeybatıya doğru devam ettiği söylenebilir.

4.2.1.3.1. Surlar

Klaudiopolis kent surları iki ana başlıkta incelenebilir. En dışta, iki farklı duvar tekniğinin bir arada kullanıldığı, dış savunma hattı için yapılmış surlar bulunur. Bunun

[811]Kazı çalışmalarına devam edilmesi planlanmaktaysa da 2020 yılındaki pandemi sebebiyle bu çalışmalara ara verilmiştir.

[812]Güneş vd., **a.g.k.,** 2011, 29; C. Karagülle (2015). Bolu'da Antik Dönem Mimari İzleri. *Yapı Mimarlık, Tasarım, Kültür ve Sanat Dergisi*, 401, s. 176-180.

4.00 m gerisinde opus incertum tekniğinde örülen, iç savunma hattı için yapılmış sur yer alır (Figür 282).

Dış Savunma Hattı

Dış savunma hattını oluşturan surlar, kazı yapılan alanda (251 Ada, 79-80 parseller), kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda devam etmektedir. Surların devamı toprak örtülüdür ve bazı kısımlar modern binaların altında kalmaktadır. Bu sebeple sadece kazılarda ortaya çıkarılan kısımlar hakkında bilgiler sunulabilmektedir. Kuzey-güney doğrultusundaki surların 17.20 m uzunluktaki kısmı ortaya çıkarılabilmiştir (Figür 283). Sur, güney yönde, doğu-batı doğrultusundaki surla birleşmektedir. Kuzeye doğru devam eden sur, modern bir binanın altında kalmaktadır. Güney yarısı ortalama 2.50 m, kuzey yarısı ortalama 1.20 m yükseklikte korunabilmiştir. Kalınlığı yer yer değişiklik gösterir; en kuzeyde 2.66 m ve en güneyde 2.25 m kalınlıktadır. Surda iki farklı teknik bir arada kullanılmıştır. Daha kalın olan dış yüzeyinde (doğu yüzü) isodomik duvar örgüsü görülür. Bu kısımda yapı malzemesi olarak farklı ölçülerde taş bloklar ve devşirme malzemeler kullanılmıştır. Daha ince olan iç yüzey almaşık duvar teknikte örülmüştür.

Doğu-batı doğrultusundaki sur, yaklaşık 6.00 m uzunluk, 2.50 m kalınlık ve 3.00 m yükseklikte korunabilmiştir. Batıdan kuzey-güney doğrultusundaki sur duvarıyla, doğudan burçla birleşmektedir. Duvar tekniği ve yapı malzemesi açısından kuzey-güney doğrultusundaki duvar ile benzerdir.

Alanın en doğusunda, doğu-batı doğrultusundaki surun doğu ucunda, içten yarım daire şekilli, dıştan üç kenarlı burç yer alır (Figür 284). Burç kuzeybatıdan surla, güneybatıdan temenos duvarı ile birleşmektedir. Burcun kuzey ve güney kenarları içten düz ele alınmış, doğu ucu yarım daire şeklinde düzenlenmiştir. Bu düzenlemeden dolayı günümüzde kadar bazı araştırmacılar alanda kilise kalıntısı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak arazinin bütünündeki kalıntılar göz önünde alındığında burada bir kilise olmadığı aşikardır. Ayrıca kiliseye ait herhangi bir bulguya da rastlanılmamıştır.

Batı duvarı ortasında yer alan 1.30 m genişlikteki giriş açıklığı ile burcun içine girilmektedir. Burcun batı yarısı, 6.20 x 3.40 m ölçüsü ile dikdörtgen bir alanı kaplar (Figür 285). Bu alanın ortasında yaklaşık 6.00 m uzunlukta, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda, zemin seviyesinde korunabilmiş bir duvar kalıntısı bulunur. Bu duvar kalıntısı, kent surları ve alandaki yapılarda farklı inşa evreleri olduğuna işaret eder.

Burcun doğu yarısı içten yarım daire şekillidir. Bu kısımda genişlik 5.60 m, derinlik 2.80 metredir. Bu kısımda dikkat çekici husus duvarların farklı kalınlıkta örülmesidir.

Burcun köşelerinde kalınlık 1.80 metreye kadar ulaşırken, daha ince tutulmuş kenarlarda bu kalınlık 1.00 metreye kadar inmektedir. Hem duvarlarda devşirme malzeme kullanılması hem de kalınlıkların farklı tutulması acele bir inşa programıyla yapıldığını göstermektedir. Yarım dairenin güneybatısında, muhtemelen sonradan eklenmiş bir duvar kalıntısı görülür. Bu duvar kalıntısı, burcun doğu ve batı bölümleri arasında ayrımı sağlamak için yapılmış gibi durmaktadır. Burcun güneyinde, Hisartepe kuzey eteği boyunca surların (temenos duvarı) devam ettiği görülür, ancak bu alanda inceleme yapılamamıştır (Figür 286). Bu bilgiden hareketle Klaudiopolis kent surlarının Hisartepe kuzeyi boyunca uzandığı ve Hisartepenin batısından kuzeybatıya yöneldiği söylenebilir.

İç Savunma Hattı

İç savunma hattına ait surlar, kuzey-güney doğrultusundaki dış surla aynı paralelde uzanır ve bu surun yaklaşık 4.00 m gerisinde yer alır. 5.75 m uzunluktaki kısmı korunabilmiş sur, kuzeye doğru devam etmektedir (Figür 287). Ancak bu kısım toprak örtüsü ve modern bina altında kalmaktadır. Cephesi görülmesine rağmen iç yüzeyi görülememektedir. Bu sebeple kalınlığı net tespit edilememiştir. Bununla birlikte orta kısmında kalınlık 2.20 metreye kadar ulaşır ve surun toprak kesit doğru devam ettiği görülür. Surun güney ucunda 0.70 m kalınlıkta bir duvar eklentisi görülür. Bu kısım muhtemelen iç savunma hattı duvarına ait olmayıp, dış savunma hattı ile iç savunma hattı arasında oluşturulmuş bir mekana aittir.

4.2.1.3.2. Temenos Duvarı

Alanın en güneyinde yer alan duvar kalıntısı, Hisartepe kuzey eteği sonuna inşa edilmiş temenos duvarıdır. Yaklaşık 28.00 m uzunluktaki kısmı ortaya çıkarılan duvarın 8.00 m uzunluktaki batı yarısı incelenebilmiştir (Figür 288).[813] Doğu-batı doğrultusundaki duvar almaşık teknikte örülmüştür (Figür 289). Kalınlığı batıda ortalama 0.95 m, doğuda 1.06 metredir.

4.2.1.3.3. Kanal

Temenos duvarının kuzey paralelinde, benzer teknikte örülmüş bir duvar kalıntısı daha görülür. Temenos duvarına göre daha kalın tutulmuş, almaşık teknikte örülen bu duvar 1.36 m kalınlıktadır. 8.60 m uzunluk ve ortalama 2.80 m yükseklikte korunabilmiştir. Bu iki duvar arasında da bir kanal kalıntısı tespit edilmiştir. Temenos duvarının kuzey paralelinde inşa edilen duvarın, bu kanalı sınırlandırmak için yapıldığı

[813]Duvarın doğu yarısı şahıs arazisi içindedir. Ev sahibi alanın incelenmesine izin vermediği için bu kısım hakkında verilen bilgiler Bolu Müzesi arşivindeki belgelerden ibarettir.

düşünülmektedir (Figür 290). Doğu-batı doğrultusunda uzanan kanalın 7.90 m uzunluktaki kısmı ortaya çıkarılmıştır. Bunun hem doğu hem de batıya doğru devam ettiği görülür, ancak bu kısımlar toprakla örtülüdür. 0.48 m derinlik ve 0.27 m genişlikteki kanalın su kanalı olduğu düşünülmektedir. Kanal iki kenarından; kuzeydeki 0.30 m, güneydeki 0.35 m kalınlıkta, tuğla kullanılarak örülmüş iki duvarla sınırlandırılmıştır (Figür 291).

Kuzeydeki duvarın bitişiğinde, 2.60 m genişlik ve 1.20 m derinlikte, yarım daireye benzer bir forma sahip kesme taş ve moloz taşla örülmüş bir platform bulunur (Figür 292). İşlevi net olarak tespit edilememekle birlikte, ortasındaki taş blokların basamak şeklinde günümüze ulaşmasından dolayı, su kanalına iniş-çıkışlarda kullanılmak için yapıldığı düşünülmektedir.

4.2.1.3.4. 1 Nolu Mekan

1 Nolu Mekan alanın batısında yer alır. Dörtgen planlı mekan, su kanalının kuzeyindeki duvar ve iç savunma hattı sur duvarının kesişmesi sonucu oluşturulmuştur. Düzgün bir plana sahip olmayan mekan batıdan doğuya doğru genişlemektedir (Figür 293).[814] Duvarları ortalama 2.00 m yükseklikte günümüze ulaşan mekanın tabanı tespit edilememiştir. İç ve dış savunma hattı arasında olması ve giriş açıklığı bulunmamasından dolayı depolama amaçlı yapıldığı düşünülmektedir.

4.2.1.3.5. 2 Nolu Mekan

2 Nolu Mekan, 1 Nolu Mekan'ın doğu bitişiğinde yer alır. Dörtgen planlı mekan batıdan doğuya doğru genişlemektedir.[815] İç ve dış savunma hattı sur duvarları arasına, 4.24 m uzunlukta bir duvar örülmesi ile oluşturulmuştur (Figür 294). Güney kenarı da su kanalının kuzeyindeki duvardan oluşmaktadır. 1 Nolu Mekan gibi, iç ve dış savunma hattı arasında olması ve giriş açıklığı bulunmamasından dolayı depolama amaçlı yapıldığı düşünülmektedir.

4.2.1.4. Süsleme

Surlar, alandaki duvar ve mekanların büyük oranda yıkık durumda olmalarından dolayı süsleme özellikleri hakkında detaylı bilgi sunulamamaktadır. Mevcut kalıntılar ışığında surların oldukça sade ele alındığı söylenebilir. Doğudaki burç ve dış savunma hattı surunda kullanılmış birkaç devşirme malzeme, cephelere kısmen de olsa hareketlilik

[814]Güney duvarı 1.88 m, kuzey duvarı 1.40 m, batı duvarı 1.10 m, doğu duvarı 1.26 m uzunluktadır.
[815]Kuzey duvar 4.60 m, güney duvarı 4.24 m, batı duvarı 1.34 m, doğu duvarı 2.22 m uzunluktadır.

katmıştır. Ancak bunlar da süsleme amacından ziyade ihtiyaçtan dolayı duvarlara yerleştirilmiştir.

Devşirme malzemeler arasında en çok dikkat çeken parça, alanın doğusundaki burcun doğu duvarında kullanılmış balüster parçasıdır (Figür 295). Kırık durumda olan balüster parçasının alt ve orta bölümü sağlamdır. Balüsterin ön cephesinde, haç motifli madalyon kabartması üzerinde yükselen, kabartma tekniğinde Latin haçı işlenmiştir. Muhtemelen Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen ve işlevini yitirmiş bir kiliseden getirilerek kullanılmıştır.

4.2.1.5. Malzeme-Teknik

Surlar, temenos duvarı ve alandaki iki mekanda yapı malzemesi olarak kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş, tuğla ve devşirme mimari elemanlar kullanılmıştır. Alandaki sur ve duvarlarda, farklı duvar tekniği ve yapı malzemesi kullanımı söz konusudur. Bu sebeple ayrı ayrı tanıtılması daha faydalı olacaktır.

Alanın batı yarısı boyuncu uzanan, kuzey-güney doğrultusundaki dış savunma hattına ait surda iki farklı duvar tekniği uygulanmıştır. Ortalama 1.40 m kalınlıktaki doğu yarısında (dış yüzey) isodomik duvar örgüsü görülür. Bu kısımda devşirme mimari bloklar ve kesme taş bloklar kullanılmıştır (Figür 296). Ortalama 1.20 m kalınlıktaki batı yarısı (iç yüzey) almaşık duvar tekniğinde örülmüştür. Kaba konu taş, moloz taş ve tuğla kullanılarak örülen duvarın iç yüzeyinde iki tuğla bant görülür. Alttaki tuğla bandı, üst üste üç sıra tuğla diziliminden oluşur ve 0.38-0.40 m kalınlıktadır. Duvarın en üst seviyesindeki bant da benzer ölçüde ele alınmıştır. Bu bantlarda kullanılan tuğlalar benzer hamur yapısına sahiptir. Bu sebepten dolayı surlar için özel üretildikleri söylenebilir. Alanda tespit edilen tüm tuğla ve tuğla kalıntıları birbiri ile benzerdir. Dolayısıyla bu yapılarda kullanılmış tuğlaların aynı atölye üretimi olduğu söylenebilir. Ölçüleri farklılık gösterir. Genel olarak 0.4-0.5 m arasında değişen kalınlığa sahiptirler. Ölçüleri ise genel olarak 0.40 x 0.38 m, 0.36 x 0.34 m, 0.35 x 0.35 m, 0.35 x 0.30 m, 0.32 x 0.32 m, 0.30 x 0.28 m, 0.28 x 0.25 metredir. Bunlarında dışında daha küçük ölçülerde tuğla kalıntıları da tespit edilmiştir. Tuğlalar arasındaki derzlerin kalınlığı 0.2,5-0.6 m arasında değişmektedir. Duvar örgüsünde; moloz taş, çakıl taşı, tuğla kırıkları katkılı, ince ve iri agregalı kireç harcı kullanılmıştır.[816]

[816]Alandaki bütün duvarlarda benzer harç yapısı görülür. Bu sebepten dolayı harç yapısı diğer duvarlarda detaylı anlatılmamıştır.

İç savunma hattına ait sur opus incertum tekniğinde örülmüş olup yapı malzemesi olarak kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır.

Alanın en güneyinde yer alan temenos duvarı almaşık teknikte örülmüştür. Duvarın dış yüzeyinde üç tuğla bandı görülür. Bu duvarda dikkat çekici husus, alt seviyedeki iki tuğla bandı arasında tek sıra taş dizisi görülmesidir. Alandaki diğer duvarlarda, hatta bölgedeki diğer almaşık teknikteki duvarlarda bu tür bir uygulamaya rastlanılmamıştır. En alttaki tuğla bandı 0.32-0.36 m kalınlıkta olup üst üste üç sıra tuğla dizisinden meydana gelir. Tuğlaların genişlikleri genel olarak 0.35 ve 0.38 m, kalınlıkları 0.4-0.5 metredir. Az sayıdaki tuğlada kalınlık 0.3 m, genişlik 0.25 ve 0.28 metreye kadar inmektedir. Tuğlalar arasındaki derzler 0.5 m kalınlıktadır. Alttan ikinci tuğla bandı, üst üste dört sıra tuğla diziliminden meydana gelir, bazı noktalarda bu sıranın beşe çıktığı da görülür. 0.42-0.45 m kalınlıktaki bantta kullanılan tuğlalar hamur yapısı ve ölçüleri açısından alttaki bant ile benzerdir. Burada belirtilmesi gereken nokta, çoğu tuğla da genişliğin 0.35 m olmasıdır. Kalınlıkları 0.3-0.5 m arasında değişir. Tuğlalar arasındaki derzler ise 0.4-0.9 m arasında değişen kalınlığa sahiptir. Duvarın en üst seviyesinde, büyük oranda tahrip olmuş, üst üste üç sıra tuğla dizisinin görüldüğü bir bant daha yer alır. Kalınlığı max. 0.32 m ölçülen bu bant, alttaki iki tuğla bandı ile benzer özelliklere sahiptir.

Temenos duvarının bitiğinde, altta görülen su kanalı yapımında tuğla ve harç kullanılmıştır. Kanalın güney kenarı ortalama 0.30 m kalınlıktadır. Bu kenarda 0.30 x 0.30, 0.30 x 0.27, 0.20 x 0.18, 0.28 x 0.15, 0.23 x 0.23 m ölçülerinde, 0.4-0.5 m kalınlıkta, kare ve dikdörtgen şekilli tuğlalar kullanılmıştır. Kuzey kenarı ortalama 0.35 m kalınlıktadır. Bu kenarda 0.35 x 0.25, 0.35 x 0.25, 0.34 x 0.30, 0.30 x 0.18 m ölçülerinde, 0.4-0.5 m kalınlıkta, kare ve dikdörtgen şekilli tuğlalar kullanılmıştır. Kanalın içi ve tuğlalar arasındaki derzlerde, iri ve ince agragelı kireç harcı kullanılmıştır.

Kanalın kuzeyindeki duvar teknik ve yapı malzemesi kullanımı açısından temenos duvarı ile benzerdir, sadece ona göre daha kalın tutulmuştur.[817]

1 Nolu Mekan ve 2 Nolu Mekan'ın duvarları, kaba yonu taş ve moloz taş kullanılarak opus incertum tekniğinde örülmüştür.

[817]Temenos duvarında kalınlık ortalama 1.00 m, kuzeyindeki duvarda bu kalınlık ortalama 1.35 metredir.

4.2.1.6. Tarihlendirme

C. Karagülle ve M. Güneş vd., duvar kalıntılarının kiliseye ait olduğunu ileri sürerek genel olarak Bizans Dönemi'ne tarihlemiş, dar bir tarih aralığı vermemişlerdir.[818]

Bolu Müzesi arşivi ve arazi incelemeleri sonucunda, sur ve duvar kalıntıların farklı inşa evrelerine sahip olduğu tespit edilmiştir. Stratigrafi belirtilmese de alanın en alt seviyesindeki katmanda, daha çok 4.-6. yy. arasına tarihlenen mimari parçalar, sikke ve seramik parçaları ele geçmiştir. Bu bilgiden hareketle surlarının ilk olarak 4.-6. yy. arasındaki bir tarihte inşa edildiği söylenebilir. Daha sonrasında deprem veya saldırı sonucunda surlar yıkılmış ve yeniden yapılmıştır (1. evre). 2. evrede, sur duvarlarında daha çok Roma ve Bizans Dönemi'ne tarihlenebilecek mimari parçalar kullanılmıştır. Ayrıca duvarlar almaşık teknikte örülmüştür. İç ve dış savunma hattı arasında kalan mekanlar 2. evre sonrasında ilave edilmiş olmalıdır. Opus incertum tekniğindeki duvarlar, belirgin bir şekilde 2. evre surlarından ayrışmaktadır.

2. evre hakkında tarih öneri vermek oldukça güçtür. Sur duvarları, yoğun miktarda devşirme malzeme kullanılması ve duvar tekniği açısından Amasra İç Kale Surları Orta Bizans Dönemi Evresi ile benzeşmektedir. Amastris surları ve Klaudiopolis surlarının cephelerinde yoğun miktarda devşirme malzeme kullanılmış, hatta bazı parçalar cephelerde dekoratif unsur olarak kullanılmıştır. Bu dönem Amastris surları farklı araştırmacılar tarafından 8.-9. yüzyıla tarihlendirilmiştir.[819] Bu bilgilerden hareketle, 2. evre, 8.-9. yy. arasına tarihlenebilir. Bolu ve çevresine, 8.-9. yüzyıllarda Arap saldırılarının gerçekleşmesi kent surlarının bu saldırılardan birinde tahrip olduğunu da düşündürmektedir.[820] Bahsi geçen saldırıların tarihi ile Amastris surları 8-9. evresinin aynı döneme rastlaması, kent surlarının muhtemelen bu dönemdeki bir saldırı sonucu tahrip olduğu, yoğun miktarda devşirme malzemenin cephelerde kullanılarak yeniden inşa edildiği veya onarıldığına işaret eder.

---

[818]Güneş vd., **a.g.k.,** 2011, 29; Karagülle, **a.g.k.,** 2015,176-180.

[819]Hill ve Crow, **a.g.k.,** 1993, 20-21; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 131; L. Zavagno (2012). Amastris (Paphlagonia): A Study in Byzantine Urban History between LAte Antiquity and the Early Middle Ages. G. R. Tsetskhladze vd., (Editörler), *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity: Aspects of archaeology and ancient history* içinde (s. 273-283). Oxford: Archaeopress, s. 274-276; Crow, **a.g.k.,** 2017, 394; Çam, Bora ve Altunkayalıer, **a.g.k.,** 2019, 173.

[820]Hill ve Crow, **a.g.k.,** 1993, 24; C. Mango, R. Scott ve G. Greatrex (1997). *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*. New Yok: Oxford University Press, s. 661-662; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 136.

4.2.2. Gözecik Köyü Hamam Kalıntısı

4.2.2.1. Yeri

Hamam kalıntısı Bolu İli, Mengen İlçesi, Gözecik Köyü, Ören Mahallesindeki Kiliselik Mevkii'nde (40º54'49.30"K-32º12'52.87"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 107).

4.2.2.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

2020 yılında Bolu Müzesi tarafından kurtarma kazısı yapılarak yapının bazı mekanları ortaya çıkarılmıştır. Kazılardan elde edilen bulgular ve ortaya çıkan mekanlar yapının hamam olduğu gösterir. Hamam oldukça harap durumdadır, beden duvarları zemin seviyesinde günümüze ulaşmıştır. 2020 yılında ortaya çıkarılan bölümler dahilinde yapının kısmi tanımlaması yapılabilir.[821] Kazı çalışmalarında yaklaşık 15.00 x 10.00 m ölçülerinde bir alan kazılmış ve toplam dört mekan ortaya çıkarılmıştır. Bunların dışında yapının kuzeyindeki mekanın küçük bir bölümü de ortaya çıkarılmıştır. Kalıntılardan hamamın doğu-batı doğrultusunda düzenlendiği anlaşılmaktadır.

Hamamın doğusunda, yapının en büyük boyutlu mekanı olan, yaklaşık 9.00 x 6.00 m ölçülerinde, tepidarium veya caldarium olması muhtemel, dikdörtgen planlı mekan (1 Nolu Mekan) bulunur (Figür 297). Mekanın mozaikle bezenmiş tabanı, batısındaki mekanlara göre daha yüksek kottadır.[822] Tabanın batı yarısı büyük oranda sağlamdır, ancak doğu yarısındaki tessellatum tabakası tamamen tahrip olmuştur. Bu alanda sadece yatak harcı katmanı görülebilmektedir (Figür 298).

Doğudaki mekanın batısında birbiri ardına sıralanmış, kuzey-güney doğrultusunda iki dikdörtgen planlı mekan bulunur (Figür 299). Doğuda yer alan 2 Nolu Mekan yaklaşık 5.00 x 1.60 m ölçülerindedir. Mekanın tabanında *hypocaust* sistemini oluşturan 18 payenin izleri görülür. Payeler dikdörtgen şekilli *pilae*lerden oluşmakta olup günümüzde sadece en alt kısmındaki *pilae*ler korunabilmiştir. Bu mekanın kuzeyinde ve güneyinde, ısının diğer mekanlara yayılması için açılmış açıklıklar bulunur. Bu açıklardan biri kuzeyde yer alan ve praefurnium olduğu düşünülen mekana açılmaktadır. Bu bilgiler ve kalıntılardan hareketle mekanın caldarium olduğu söylenebilir. Bunun batısındaki 3 Nolu

[821]Kazı çalışmalarına dair belgelerin tamamı telif hakları sebebiyle tarafımızla paylaşılmamıştır. Ancak kazı fotoğraflarının tamamı 2020 yılı Bolu Müzesi arşiv çalışması kapsamında incelenmiştir. Bu incelemeler ve tarafımıza verilen üç fotoğraf kapsamında yapının bazı bölümleri açıklanabilmektedir.

[822]Ortaya çıkarılan mozaik de koruma altına alınması amacıyla T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nden gelen uzmanlarda alanda kaldırılmış ve Bolu Müzesi Deposu'na taşınmıştır.

Mekan, 2 Nolu Mekanla benzer ölçü ve özelliklere sahiptir, dolayısıyla caldarium olduğu söylenebilir. Yaklaşık 5.00 x 1.90 m ölçülerindeki mekanın sadece hypocaust tabanı ve payeleri görülebilmektedir. Doğusundaki mekandan farklı olarak buradaki payelerin sayısı 24'tür ve buradaki payeler arasındaki mesafe daha dardır.[823] Dikdörtgen tuğlaların üst üste dizilmesiyle oluşan payelerin sadece alt bölümü görülebilmektedir.

2 ve 3 Nolu Mekanların kuzeyinde, doğu-batı doğrultusunda düzenlenmiş mekan (4 Nolu Mekan) bulunur. Tamamı ortaya çıkarılmamış bu mekanın hypocaustun ısıtılmasını sağlayan praefurnium olduğu düşünülmektedir. Günümüzde bir açıklığı ve tabanı kısmen korunabilmiştir. Praefurnium ile 2 Nolu Mekan arasında 0.50 m genişlik ve 0.90 m derinlikte bir açıklık bulunur. Doğrudan 2 Nolu Mekanın hypocaust tabanına açılması sebebiyle, giriş açıklığından ziyade ısının dağıtımı için yapılmış kanal olduğu söylenebilir.

2 ve 3 Nolu Mekanların güneyinde, doğu-batı doğrultusunda düzenlenmiş 5 nolu Mekan bulunur. Bulunduğu konum ve ölçüleri baz alınarak bu mekanın Latrina olduğu söylenebilir. Hypocaust sisteminin burada bulunmaması da bu görüşü destekler niteliktedir. Dikdörtgen planlı ve yaklaşık 4.20 x 1.20 m ölçülerindeki mekanın tabanı büyük oranda tahrip olmuştur, sadece yatak harcı katmanı kısmen korunabilmiştir.

4.2.2.3. Süsleme

Hamamın doğusunda yer alan 1 Nolu Mekanın taban mozaiğinin batı yarısı kısmen sağlam durumdadır. Doğu yarısındaki tessellatum tabakası ortadan kalkmış olup bu bölümde sadece yatak harcı katmanı görülebilmektedir. Kazılarda üç panel ve panelleri çevreleyen bordürlerin bazı kısımları ortaya çıkarılmıştır. Mekanı süsleyen mozaikler opus tessellatum ve opus vermikulatum tekniklerinde yapılmış olup tessellatum tabakasında sarı, vişne çürüğü, siyah, beyaz ve gri renklerde tesseralar kullanılmıştır.

Mekanın güneybatısında yer alan, kazılarda ortaya çıkarılmış en sağlam ve büyük boyutlu panel k-g doğrultusunda vertikal düzenlenmiştir. Panel üç yönden, polikrom bordürle çevrelenmiştir.[824] Bordürde siyah zemin üzerine dört halatlı örgü motifi (guilloche-giyoş) işlenmiştir. Halatlardan ikisi sarı, ikisi vişne çürüğü renkli tesseralardan meydana gelmektedir. Halatların konturu siyah ve beyaz tesseralardan oluşan ince bir

[823]Payelerden 19'unun izi görülebilmektedir, bunların arasındaki bazı payeler tamamen harap olmuştur. Yapılan hesaplamaya göre 24 tane olması gerekmektedir.
[824]Güney kenarı sağlam olmadığı için bu kısım hakkında net bilgi verilememektedir, ancak bordürün bu kenara da uzandığı düşünülmektedir.

şeritle belirlenmiştir. Bordürün konturu, içte ve dışta, monokrom sarı, siyah ve beyaz renkli şeritlerle belirlenmiştir (Figür 300).

Panelin merkezindeki dekorasyon dört sivri yapraklı çiçek motiflerinden oluşmaktadır. Bu yapraklardan ikisi vişne çürüğü, ikisi sarı renklidir. Konturları siyah ve beyaz renkli birer şeritle belirlenmiştir. Sarı renkli yapraklar vişne çürüğü renkli yapraklara göre daha dar ve uzun tutulmuştur. Yaprakların boyutları da oldukça farklıdır. Bazılarının oval formlu, bazılarının daha dar ve uzun şekilli düzenlendiği görülmektedir. Hatta bazı yaprakların sadece düz bir şerit şeklinde düzenlendiği görülür. Bu farklılık ve düzensizlik muhtemelen mozaikleri yapan sanatçılardan kaynaklanmaktadır. Birbiriyle kesişen yaprakların arasında beyaz renkli rhombus motifi bulunur.

Merkezdeki panelin güneybatısında ve kuzeyinde balık pulu dekorasyonun işlendiği paneller görülür. Bu panellerde tahribat yoğun olduğu için detaylı bilgi verilememektedir. Panellerin merkezindeki balık pulu dekorasyonu, birbirine bitişik peltae motiflerinin diyagonal, horizontal ve vertikal yerleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Peltaelerın merkezi vişne çürüğü ve sarı renklidir, konturları siyah ve beyaz renkli birer şeritle belirlenmiştir.

4.2.2.4. Malzeme-Teknik

Hamamın duvarlarında yapı malzemesi olarak düzgün kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Hypocaus sisteminde dikdörtgen şekilli tuğlalar kullanılmıştır.

Duvar tekniği tam olarak algılanamamakla birlikte kuzey ve doğu duvar üst seviyesinde, duvarın iç ve dış yüzeyinde, çok sayıda tuğla ve tuğla parçası görülmektedir. Bu tuğlalar, duvarda aynı paralelde bulunmaktadır. Dolayısıyla almaşık duvar örgüsündeki tuğla bantların en alt sırasını oluşturdukları söylenebilir. Bu kalıntılar duvarların almaşık teknikte örüldüğü gösterir.

4.2.2.5. Mimari Elemanlar

Mim. Kat. No: 52

Görsel No: Figür 301

Yeri: Gözecik Köyü Ören Mahallesi Kiliselik Mevkii

Türü: Lento?

Malzeme: Kireç Taşı

Ölçü: Uz.: 0.95 m, Gen.: 0.36 m, Yük.: 0.28 m,

Tanım: Hamamın bitiğindeki samanlıkta devşirme malzeme olarak kullanılmıştır. Bloğun ortasında tahribatın yoğun olduğu madalyon bulunur. Alt kısmında haç kolları görülmesinden dolayı, madalyonun Khristogramla bezendiği söylenebilir.[825] Khristogramdaki haç kollarından dördünün izi görülebilmektedir. Lentonun kenarında, ince bir yivle orta kısımdan ayrılmış dikdörtgen alan görülür. Orta bölüme göre daha pürüzlü olan bu alan muhtemelen sövelerin üstüne oturan kısımdır.

Yayın: M. Ortaç, 2014, s. 247.

Benzer Örnekler: Amasra Kilise Mescidi, Amasra Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi)

4.2.2.6. Tarihlendirme

Yapının duvar tekniği ve mozaik tabanı bölgedeki yapılarla, özellikle Hadrianopolis Antik Kenti yapı kalıntıları ile kıyaslandığında, tarihi hakkında birtakım bilgiler sunulabilir. Öncelikle hamamın planı, taban mozaiği ve duvar tekniği Hadrianopolis Hamam A ve Hamam B ile büyük benzerlik gösterir. 5.-6. yüzyıla tarihlenen iki hamamın mozaiklerinde halatlı örgü motifini işlenmiştir. Hamamların duvarlarının almaşık teknikte örülmesi ve mekan düzeni de Gözecik Köyü Hamam Kalıntısı ile benzerlik göstermektedir.[826]

Gözecik Köyü Hamam Kalıntısı'nın duvar tekniği ve mozaiği, 5.-6. yüzyıla tarihlenen Hadrianopolis Geç Roma Konutu, Hadrianopolis Kilise A, Hadrianopolis Kilise B ve Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi ile benzerdir. Bu yapılardan Kilise A ve Geç Roma Konutu'nda almaşık duvar tekniği kullanılmıştır. Gözecik Köyü Hamam Kalıntısı'nda görülen, birbirleriyle kesişen dört yapraklı çiçek ve rhombus motiflerinden oluşan dekorasyon da Kilise A ve Kilise B'nin farklı bölümlerinde karşımıza çıkmaktadır. Balık pulu dekorasyonu da Kuzeybatı Nekropol Kilisesi apsisinde görülebilmektedir.[827] Yukarıda sayılan tüm hususlar Gözecik Köyü Hamam Kalıntısı'nın 5.-6. yüzyıl arasında inşa edildiğine işaret eder.

---

[825]Benzer nitelikte olan bir lento Amasra Kilise Mescidi'nde bulunur ve bu lentonun ortasında Khristogram motifi görülmektedir.

[826]E. Laflı ve A. Zäh (2008). Archäologische Forschungen im Byzantinischen Hadrianupolis in Paphlagonien. *Byzantinische Zeitschrift*, 101 (2), 702-703; E. Laflı ve A. Zäh (2009). Beiträge zur frühbyzantinischen Profanarchitektur aus Hadrianupolis-Blütezeit under Kaiser Iustinian I.. *Byzantinische Zeitschrift*, 102 (2), 641-654; S. Patacı (2011). Paphlagonia Hadrianopolis'i Hamam A ve A Kilisesi Mozaikleri. *JMR*, 4, s. 27-30; S. Patacı (2012). *Paphlagonia Hadrianopolis'i Mozaik ve Fresko Buluntuları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 18-55; Kılavuz ve Çelikbaş, **a.g.k.,** 2013, 169-172; Keleş, Çelikbaş ve Yılmaz, **a.g.k.,** 2014, 275-276.

[827]Kılavuz ve Çelikbaş, **a.g.k.,** 2013, 163-175; Keleş, Çelikbaş ve Yılmaz, **a.g.k.,** 2014, 273-276; Verim, **a.g.k.,** 2019, 280-284.

4.2.3. Gözecik Köyü Yapı Kalıntısı

4.2.3.1. Yeri

Yapı kalıntısı Bolu İli, Mengen İlçesi, Gözecik Köyü, Ören Mahallesindeki Kiliselik Mevkii'nde, Gözecik Köyü Hamam Kalıntısı'nın 60 m güneyinde (40º54'47.30"K-32º12'54.85"D koordinatlarında) bulunur.

4.2.3.2. Araştırma Tarihi

Yapıyı geçmişte incelemiş tek araştırmacı M. Ortaç, alandaki kalıntılar hakkında kısa bilgi vermiştir.[828]

4.2.3.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Kaçak kazılarla tahrip edilmiş yapı kalıntısının sadece bir duvarı korunabilmiştir (Figür 302). Yöre halkı bu yapıyı kilise olarak nitelendirmektedir, ancak mevcut kalıntılar yapının işlevi hakkında net bilgi vermez.[829] Alanda tespit edilen duvar kalıntısı kuzey-güney doğrultusundadır.[830] Duvar kalıntısının yaklaşık 5.00 m doğusunda, sonradan dibek taşı olarak kullanılmış, *in situ* olmayan sütun parçası, amphora parçaları ve mimari blok parçaları bulunmaktadır (Figür 303).

4.2.3.4. Malzeme-Teknik

Duvar kalıntısı ve çevredeki kalıntılardan hareketle yapı malzemesi olarak kaba yonu taş, moloz taş, tuğla ve kiremit kullanılmıştır. Duvarda bağlayıcı malzeme olarak horasan harcı kullanılmıştır. Bu özellikleri ile kuzeyindeki hamam kalıntısı ile benzerlik gösterir. Hamam kalıntısı duvarların almaşık teknikte örülmesi ve bu yapı kalıntısında çok sayıda tuğla parçası bulunması nedeniyle duvarların almaşık teknikte örüldüğü söylenebilir.

4.2.3.5. Mimari Elemanlar

Mim. Kat. No: 53

Görsel No: Figür 304

Yeri: Gözecik Köyü Ören Mahallesi

---

[828]Araştırmacı Gözecik Köyü Ören Mahallesi'nde duvar izlerine rastlanıldığını belirtmiş ve yapı kalıntısının bir görselini paylaşmıştır. Ayrıca yapıyı Bizans Dönemine tarihlemiş ve muhtemelen bir kilise olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Ortaç (2014). Bolu İli Arkeolojik Yüzey Araştırması 2012: Mengen İlçesi Çalışmaları. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 31. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı*, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, Cilt 1, s. 247, Resim 11.

[829]S. Yücel ile 28.07.2019 tarihinde yapılan kişisel iletişim

[830]Ölçüleri; Uz.: 0.60 m, Yük.: 0.55 m, Kal.: 0.80 m.

Türü: Sütun/Havan?

Malzeme: Kırmızı Granit

Ölçü: Yük.: 0.70 m, Ç.: 0.60 m

Tanım: Kırmızı granitten üretilmiş sütun parçası/havan? üzerinde herhangi bir bezeme unsuru görülmemektedir. Yapı kalıntısının 5.00 m doğusunda bulunmasından dolayı bu yapıya ait olduğu düşünülmektedir. Malzeme açısından Hadrianopolis yapılarında kullanılmış birçok mimari plastik parça ile benzerdir. Bu sebeple 5.-6. yüzyıla tarihlendirilmiştir. Gözecik Köyü'nün yakınlarında yer alan Hadrianopolis territoriumunda benzer malzemenin üretildiği granit ocakları tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu malzemenin yerel üretim olduğu söylenebilir.

Yayın: M. Ortaç, 2014, s. 247.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Kilise C

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi-benzer örnekler)

4.3.2.6. Tarihlendirme

Yapı malzemesi ve duvar tekniği açısından kuzeyindeki hamam kalıntısı ile benzerlik gösterir. Hamam kalıntısının 5.-6. yüzyıla tarihlendirilmesi, bu yapının da 5.-6. yüzyılda inşa edildiği düşündür.[831]

[831]Ayrıntılı bilgi için Gözecik Köyü Hamam Kalıntısı "Tarihlendirme" başlığına bakınız.

4.2.4. Yağbaşlar Köyü Yapı Kalıntısı

4.2.4.1. Yeri

Yapı kalıntısı, Bolu İli, Dörtdivan İlçesi, Yağbaşlar Köyü, Hisar Mevkii'nde, Uluslu Çayı'nın kuzeyinde (40º41'13.72"K-31º59'49.87"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 107).

4.2.4.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Yapı, 2013 yılındaki kaçak kazılar sonucu açığa çıkmış ve Bizans yapı kalıntısı olarak tescil edilmiştir[832] Yapı kalıntısı oldukça harap durumda günümüze ulaşmıştır. 2013 yılında Bolu Müzesi yetkileri tarafından yapılan incelemelerde bir koridor ve dikdörtgen planlı bir mekan tespit edilmiştir. Bu bölümler 2013-2020 yılları arasındaki süreçte muhtemelen define arayıcılar tarafından tahrip edilmiştir. 2020 yılındaki araştırmada bu kısımlar incelenememiştir. Bununla birlikte, bahis geçen mekanların bitişiğinde dikdörtgen şekilli bir mekan daha tespit edilmiştir. Yapının işlevi ve planı hakkında net bilgi sunulamasa da Bolu Müzesi'nden alınan bilgiler ve 2020 yılındaki incelemeler sonucunda kısmi tanımlaması yapılabilir.

Yapının güneyinde, yaklaşık 4.50 m uzunlukta duvar bulunur (Figür 305). Duvarın üst kısmında, içteki tonozla aynı paralelde dış bükey saçak yer alır (Figür 306). Taştan yapılmış saçak dıştan kireç harcıyla sıvanmıştır. Bu duvarın arkasında 7.00 m uzunluk ve 1.00 m genişlikte bir koridor bulunur (Figür 307). Tonozla örtülü bu koridorla yapının kuzeyinde yer alan, doğu-batı doğrultusunda, 6.50 x 2.30 m ölçülerindeki dikdörtgen planlı bir mekana (1 Nolu Mekan) geçilmektedir. 3.40 m yükseklikteki mekan taş ve tuğla yapılmış tonozla örtülüdür (Figür 308).

1 Nolu Mekanın güneybatısında 1.95 m genişlikte bir açıklık ve açıklığın güneyinde 4.50 m uzunlukta bir koridor bulunur. Bu koridorla yapının güneyinde yer alan 2 Nolu Mekana geçilmektedir (Figür 309). Dikdörtgen planlı, doğu-batı doğrultusundaki mekan 4.20 x 2.50 m ölçülerindedir. Mekanın kuzeybatı köşesinde, koridora açılan, tuğla kemerli bir açıklık yer alır (Figür 310). Mekanın örtüsü tamamen çökmüştür, duvarları ortalama 1.50 m yükseklikte korunabilmiştir.

---

[832]2013 yılında Yağbaşlar Köyü Hisar Mevkii'nde kaçak kazı yapıldığı tespit edilmiş, Bolu Müzesi yetkileri aynı gün alana gidip saha incelemesi yapmışlardır. Yapılan incelemeler sonucunda, Bizans Dönemi'ne tarihlenen "L" formlu yapı kalıntısını olduğu tespit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bolu Müzesi Arşivi (31.05.2013). *H. Bektaş ve H. Ulutürk'ün Bolu İli Dörtdivan İlçesi Yağbaşlar Köyü Hisar Mevkii Bizans Yapı Kalıntısı İnceleme Raporu*. Bolu İli Dörtdivan İlçesi Tescil Dosyası: Yağbaşlar Köyü Hisar Mevkii Bizans Yapı Kalıntısı Tescili, s. 1-3.

4.2.4.3. Malzeme-Teknik

Yapı duvarları ve örtü sisteminde (tonozda) yapı malzemesi olarak kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Duvarlar almaşık teknikte örülmüştür. Duvarların iç yüzlerinde tuğla bantlar görülmektedir (Figür 311). Günümüze ulaşan duvarların cephelerinde de tuğla bantların olduğu düşünülmektedir, ancak bu kısımlar toprakla kaplıdır.

Mekanın batı duvarında üç sıra tuğla dizisinden oluşan tuğla bant yer alır. Tuğlaların genişlikleri 0.20-0.32 m, kalınlıkları 0.03-0.3,5 m arasında değişmektedir. Derzler 0.02-0.50 m kalınlıktadır. Mekanın kuzeybatısındaki açıklığın kemerinde de benzer ölçülerde tuğlalar kullanılmıştır.

4.2.4.4. Mimari Elemanlar

Mim. Kat. No: 54

Görsel No: Figür 312

Yeri: Yağbaşlar Köyü Yapı Kalıntısı

Türü: Sütun

Malzeme: Kireçtaşı

Ölçü: Yük.: 0.28 m, Ç.: 0.24 m

Tanım: Yerel kireçtaşından sütun parçası, yapı kalıntısı içinde tespit edilmiş tek mimari plastik parçasıdır. İn situ olmayan sütun parçası üzerinde herhangi bir bezeme unsuru görülmez. Ölçüleri göz önüne alındığında örtü sistemini taşıyan bir sütun olmadığı söylenebilir. Muhtemelen üzerine bindirilecek yükün daha az olacağı pencere veya kapı açıklığında kullanılmış olmalıdır.

Benzer Örnekler: Bolu Müzesi, Karadeniz Ereğli Müzesi, Amasra Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 4.-9. yy. (yapı tarihi)

4.2.4.5. Tarihlendirme

Almaşık teknikte örülen duvarların iç yüzeylerinde tuğla bantlar görülebilmektedir. Bu, Bizans taşra yapılarında 9. yy. öncesinde görülen bir uygulamadır.[833] Dolayısıyla yapının 9. yy. öncesinde inşa edildiği söylenebilir.

[833]Benzer duvar işçiliği ve yapılar hakkındaki ayrıntılı bilgi için bkz. Ousterhout, **a.g.k.,** 2016, 187-188.

4.2.5. Gölbaşı Köyü Yapı Kalıntısı (Mantineion Manastırı)

4.2.5.1. Yeri ve Adı

Yapı kalıntısı, Bolu İli, Yeniçağa İlçesi, Gölbaşı Köyü, Sazlık Mevkii'nde, Yeniçağa Gölü'nün kuzey kenarında (40º47'34.60"K-32º01'34.30"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 107). Bazı kaynaklarda, bu bölgede Mantineion Çifte Manastırı bulunduğu ileri sürülür. Henüz net tespit edilememekle birlikte bu yapı kalıntısının manastır bünyesindeki yapılardan biri olduğu söylenebilir.

4.2.5.2. Araştırma Tarihi

Yapı kalıntısı, Bizans Dönemi'nde Mantineion Gölü olarak adlandırılan Yeniçağa Gölü'nün kenarında yer alır. Dönem kaynakları ve modern yayınlarda Mantineion'da bir çifte manastır bulunduğu belirtilmektedir. V. Schultze, K. Belke, R. Talbert, S. Mitchell, C. Mango, V. Ruggieri, A. Kazdhan ve A. M. Talbot gibi birçok araştırmacı bu çifte manastır hakkında önemli bilgiler vermiştir. Araştırmacılar, gölün kıyısında Rahipler Manastırı, gölün ortasındaki bir adada Rahibeler Manastırı bulunduğunu ileri sürmektedir.[834] Yapı kalıntısının, gölün kenarında bulunması sebebiyle Rahipler Manastırı'na ait bir bina olduğu kabul edilebilir.

4.2.5.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Kaçak kazılar sonucu ortaya çıkan yapı kalıntısının "L" şekilli duvarı korunabilmiştir (Figür 313). Ortalama 0.80 m yükseklikteki duvarın uzun kenarı 1.70 m, kısa kenarı 1.10 m uzunluktadır. Yapıya yakın çevredeki köylerde çok sayıda Bizans Dönemi'ne ait mimari plastik parça tespit edilmiştir. Yöre halkı ve Gölbaşı Köyü muhtarından edinilen bilgilere göre bu parçalar, yapı kalıntısındaki kaçak kazılarda bulunmuş, köy meydanları ve camilere bahçelerine taşınmıştır.[835] Tespit edilen parçaların hepsi pembe breşten üretilmiştir. Bu benzerlikte aynı yapıya ait olduğunu gösterir.

4.2.5.4. Malzeme-Teknik

Yapının duvarı kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılarak almaşık teknikte örülmüştür (Figür 314).

4.2.5.5. Mimari Elemanlar

---

[834]Mantineion Çifte Manastırı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Robert, **a.g.k.,** 1980, 132-146; C. Mango (1982). St. Anthusa of Mantineon and the Family of Constantine V. *Analecta Bollandiana*, 100, s. 401-409;.Mitchell, **a.g.k.,** 1995b, 97-115; Belke, **a.g.k.,** 1996, 249-250; Kazdhan ve Talbot, **a.g.k.,** 1998, 22-23; Talbert, **a.g.k.**, 2000, 1221;

[835]Gölbaşı Köyü muhtarı H. Baltacı ile 29.09.2020 tarihinde yapılan kişisel iletişim.

Mim. Kat. No: 55

Görsel No: Figür 315

Yeri: Gölbaşı Köyü Merkez Camii

Türü: Lento

Malzeme: Pembe Breş

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Uz.: 1.26 m, Yük.: 0.48 m, Der.: 0.60 m.

Tanım: Lento parçası Gölbaşı Köyü Merkez Camii yanında yer almaktadır. Köy muhtarı ve yöre halkı Gölbaşı Köyü Yapı Kalıntısı civarındaki kaçak kazılarda ortaya çıktığını ve koruma amacıyla caminin bahçesine taşındığını ileri sürmektedir. Pembe breşten üretilmiş lento kırık vaziyettedir. Üst ortasındaki madalyonun orta kısmı ile sağlam olan kenarı arasındaki mesafe 0.85 metredir. Bu ölçü lentonun 1.70 metre uzunlukta olduğu anlaşılmaktadır. Alttan üste doğru farklı bezemelere sahip süsleme bantları görülür. Bantlar arasındaki ayrım ince ve dışbükey birer şeritle sağlanmıştır. En altta üç fascialı bant yer alır. Fascialaın kalınlığı 0.04-0.06 m arasında değişmektedir. İkinci sırada 0.05 m kalınlıkta, testere dişi motifli bant bulunur. Üçüncü sırada 0.05 m kalınlıkta ion kymationlu bant bulunur. İon kymationundaki yumurtalar oval formlu olup alttan üste doğru hafifçe sivrileşmektedir. Çanaktan bağımsız olan yumurtalar bandın altındaki şeritle birleşmektedir. Çanakların arasında ok ucu motifi görülür. En üstteki dördüncü sırada, 0.12 m kalınlıkta yivli bant bulunur. Yivler arasındaki ayrım hafif dış bükey dikey şeritlerle sağlanmıştır. Yivlerin arasında hafif kabartma tekniğinde, yarım daire ve yarı silindirik şekilli ok ucu motifi görülür. Üçüncü ve dördüncü bandın ortasında, 0.20 m çapında, X ve P (Chi ve Rho) harflerinin birleşmesiyle oluşan Khristogramlı madalyon yer alır. Harflerin kolları uçtan çatallı sonlanarak madalyonu çevreleyen şeritle birleşir.

Yayın: M. Ortaç, 2013, s. 120.

Benzer Örnekler: Bolu Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 4.-5. yy. (benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 56

Görsel No: Figür 316

Yeri: Gölbaşı Köyü Güney Mezarlık

Türü: Sütun

Malzeme: Pembe Breş

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Yük.: 0.75 m, Gövde Ç.: 0.47 m, Kaide Ç.: 0.47-0.55 m, Kaide Yük.: 0.28 m
Tanım: Kaidesiyle birlikte yekpare ele alınmış sütun kırıktır Kaidesi sağlam olup gövdesi kırıktır. Kaide Attik A tipi sütun kaidelerini andırmaktadır. Dairesel şekilli plinthe 0.55 m çapta ve 0.8 m kalınlıktadır. Plinthenin üstünde 0.9 m kalınlıkta yarı silindirik formlu torus bulunur. Torusun üzerinde 0.6 m kalınlıkta trokhilos bulunur. Torus üstten dış bükey şeritle ve alttan ince bir spira ile çevrelenmiştir. Kaide ile gövde arasında ince bir spira daha bulunur. Sütunun gövdesi oldukça sadedir, sadece alt kısmında hafif iç bükey ince bir yiv bulunur.
Benzer Örnekler: Bolu Müzesi
Tarihlendirme Önerisi: 4.-5. yy. (benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 57
Görsel No: Figür 317
Yeri: Gölbaşı Köyü Güney Mezarlık
Türü: Sütun
Malzeme: Pembe Breş
Teknik: Kabartma ve Oyma
Ölçü: Yük.: 1.03 m, Gövde Ç.: 0.50 m, Kaide Ç.: 0.65 m, Kaide Yük.: 0.20 m
Tanım: Kaidesiyle birlikte yekpare ele alınmış sütun kırıktır. Kaidesi sağlam olup gövdesi kırıktır. En altta 0.65 m çap ve 0.12 m yükseklikte dairesel şekilli plinthe yer alır. Plinthenin üzerinde hafif içbükey trokhilos bulunur. 0.5 m kalınlıktaki trokhilos alt ve üstten ince bir spira ile çevrelenmiştir. Trokhilosun üstünde daha ince tutulmuş, 0.2 m kalınlıkta bir trokhilos daha bulunur. Sütunun gövdesi sadedir, alt kısmında hafif iç bükey ince bir yiv bulunur.
Benzer Örnekler: Bolu Müzesi
Tarihlendirme Önerisi: 4.-5. yy. (benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 58
Görsel No: Figür 318
Yeri: Hamzabey Köyü Merkez Dumanlar Camii Bahçesi
Türü: Çifte Sütunce
Malzeme: Pembe Breş
Teknik: Kabartma ve Oyma
Ölçü: Yük.: 0.63 m, Gen.: 0.62 m, Kal.: 0.30 m

Tanım: Musalla taşı olarak kullanılan, çifte sütuncede kırık ve çatlaklar bulunur. Tip B grubunda ele alınan çifte sütuncedeki kırık ve çatlak olan kısımlar betonla sıvanmıştır. İki kenarında bulunan sütunceler yarı silindirik şekillidir. Orta kısımda yer alan 0.17 m kalınlıkta, gövde yüzeyinden 0.2 m kabartılmış dikey bantla birbirlerinden ayrılmışlardır. Sütuncelerin genişliği 0.25 metredir. Derinlik birinde 0.25 m, diğerinde 0.22 metredir. Her iki sütuncenin üstünde 0.10 m kalınlıkta bir süsleme bandı bulunur. Bu alt ve üstten 0.02-0.03 m kalınlıkta iki fascia ile sonlanır. Orta kısmında 0.03 m kalınlıkta trokhilos bulunur. Trokhilos alttan ve üstten, dışbükey şekilli, 0.1 m kalınlıkta iki şeritle çevrelenmiştir. Sütunun üstünde yer alan 0.8 m kalınlıktaki bilezik sadedir.

Benzer Örnekler: Amasra Tavşan Adası, Kocaeli Müzesi, Yalvaç Müzesi, Beyşehir, Konya, Darkale[836]

Tarihlendirme Önerisi: 4.-6. yy. (benzer örnekler)

4.3.5.6. Tarihlendirme

Yapı kalıntısının Mantineion Manastırı'na ait olduğu varsayıldığında, 780 yılı civarında inşa edilmiş olduğu söylenebilir. Bizans mimarlığında ve kilise tarihinde önemli bir yere sahip Mantineion Çifte Manastırı, Aziz Anthusa tarafından 8. yüzyılda kurulmuştur. 8. yy. başında doğmuş Anthusa, İmparator 5. Konstantinus (741-775) döneminde Mantineion'a sürgün edilmiş ve burada Keşiş Sissinus'un himayesine girerek rahibe olmuştur. Bir süre sonra Anthusa Mantineion Gölü'ndeki bir adada, rahibelerin ibadet edeceği, Azize. Anna'ya adanmış bir şapel inşa ettirmiştir. Şapel inşasından sonra, adada Theotokos Meryem Kilisesi inşa edilmiş ve Rahibeler Manastırı kurulmuş, zamanla bu manastırın ünü çevrede artmıştır. Sonrasında gölün kıyısına önce Kutsal Havariler Kilisesi inşa edilmiş, daha sonra bu kilise çevresinde Rahipler Manastırı kurulmuştur. Azize Anthusa yaşadığı süreç boyunca çifte manastırın yönetici olarak görev yapmıştır.[837] Anthusa'nın 771 yılı civarında vefat ettiği düşünülmektedir, bu tarihten sonra manastırın faaliyetleri hakkında pek bilgiye rastlanılmamıştır. 787 yılında da özellikle Mantineion Çifte Manastırı'ndan bahsedilmiş ve manastırın faaliyetleri

[836]Yeşiltaş, **a.g.k.,** 2012, 48; Ç. Temple (2013). *Konya/İkonion ve Çevresinde Bulunan Bizans Dönemi Taş Eserleri.* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 101-122; Arslan, **a.g.k.,** 2014, 124-130; Özdin, **a.g.k.,** 2014, 43-44; Ü. Melda Ermiş (2019). Darkale'deki Bizans Dönemine Ait Mimari Plastik Eserler. *Uluslararası XIX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Cilt I,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 574, resim 1.

[837]Robert, **a.g.k.,** 1980, 132-146; Mango, **a.g.k.,** 1982, 401-409; Ruggieri, **a.g.k.,** 1991, s. 238-239; Mitchell, **a.g.k.,** 1995b, 97; Belke, **a.g.k.,** 1996, 114-115; Kazdhan ve Talbot, **a.g.k.,** 1998, 22;

kınanmış ve Bizans'taki çifte manastır anlayışı yasaklanmıştır.[838] Bu tarihten sonra çifte manastır terk edilmiş olabilir. Diğer ihtimal manastırların birbirlerinden ayrıldıkları ve faaliyetlerine devam ettiğidir.

[838]Belke, **a.g.k.,** 1996, 115-116; Kazdhan ve Talbot, **a.g.k.,** 1998, 23.

4.2.6. Kuzfındık Köyü Yapı Kalıntısı

4.2.6.1. Yeri

Yapı kalıntısı, Bolu ili, Merkez İlçesi, Kuzfındık Köyü, İkinciçukur Mevkii'nde (40º36'28.96"K-31º29'43.33"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 107).

4.2.6.2. Araştırma Tarihi

Günümüzde kadar yapı kalıntısı hakkında detaylı bilgiler içeren yayın yapılmamıştır. M. Y. Güneş vd., Bolu Müzesi arşivindeki bilgilerden hareketle yapı kalıntısı ve çevresindeki buluntuların durumu, niteliği hakkında kısa bilgilere yer vermiştir.[839]

4.2.6.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Kilise kalıntısı inşaat çalışmaları ve kaçak kazılar sonucunda ortadan kalkmıştır. 2010 yılında tarla sınırında bir duvar kalıntısı bulunmaktaydı (Figür 319). Ancak izinsiz çalışmalar sonucu bu duvar da yıkılmıştır. Duvar kalıntısı ve çevrede muhtemelen bu yapıya ait çok sayıda mimari parça bulunmaktadır (Figür 320). Mevcut kalıntılar yapının işlevi ve mimarisi hakkında bilgi vermez.

Yapı kalıntısı çevresinde üç adet sütun parçası ele geçmiştir. Bunların dışında, bahsi geçen mevkide, üzerinde farklı boyutlarda yuvaların görüldüğü mimari parçalar da bulunmuştur. Bu parçalardan birinde uzun dikdörtgen, diğerinde ise kare şekilli bir kanal bulunur. Bu kanallar, levha ve balüster gibi mimari elemanların oturtulabileceği boyutta ele alınmıştır. Dolayısıyla bu mimari parçaların templon stylobatı, yapının ise kilise olabileceğini ileri sürülebilir.

4.2.6.4. Malzeme-Teknik

Yapıya ait tek duvar moloz taş kullanılarak örülmüştür. Yıkık olması sebebiyle duvar tekniği hakkında bilgi verilemez.

4.2.6.5. Tarihlendirme

M. Y. Güneş vd., Bizans Dönemi'ne inşa edildiği sürmüştür. Kalıntılar, inşa tarihi hakkında bilgi vermez.

---

[839]Bu kaynaklarda alanda bir duvar kalıntısı olduğu ve çevrede çok sayıda mimari parça bulunduğu belirtilmektedir. Yapı kalıntısı buluntular doğrultusunda Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. Ayrıca herhangi bir sebep gösterilmeden kilise kalıntısı olabileceği ileri sürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bolu Müzesi Arşivi (09.06.2010). *Bolu Merkez, Kuzfındık Köyü, Öreniçi (İkinciçukur) Mevkii Yapı Kalıntısı İnceleme Raporu.* Bolu Merkez Köyleri Tescil Dosyası: Kuzfındık Köyü Yapı Kalıntısı, 437-438 Parsel-Tescil Dosyası, s. 1-2; Güneş vd., **a.g.k.,** 2011, 53

4.2.7. Mengen Kıyaslar Köyü İşlik Kalıntısı

4.2.7.1. Yeri

Yapı kalıntısı, Bolu İli, Mengen İlçesi, Kıyaslar Köyü, Uzunbük Mevkii'nde (40º58'14.39"K-32º04'04.61"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 107).

4.2.7.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Hakkında daha önce yayın yapılmayan yapı, 2014 yılındaki kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmış ve aynı yıl Bolu Müzesi tarafından tescil edilmiştir.[840] Yapı duvarlarında yoğun tahribat vardır. Kaçak kazı çukurunun çevresinde moloz yığınları ve tuğla parçaları tespit edilmiştir. Bu sebeple yapı kalıntısının mimarisi ve planı hakkında sınırlı bilgi verilebilir. Bu kısımda sunulan bilgiler Bolu Müzesi arşivindeki belge ve görsellerden ibarettir.

Alanda tespit edilen tek duvar kalıntısı doğu-batı doğrultusundadır. Yaklaşık 0.80 m yükseklik ve 2.00 m uzunlukta olduğu tespit edilen duvar, iki tarafındaki kesite doğru devam etmektedir (Figür 321). Bu kısımlar toprakla örtülü olduğundan duvarın nereye kadar devam ettiği tespit edilememiştir. Litus parçasından hareketle yapının işlik olabileceği, muhtemelen de şarap işliği olduğu ileri sürülebilir.

4.2.7.3. Malzeme-Teknik

Günümüze ulaşabilen duvarda yapı malzemesi olarak moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Duvar tekniği hakkında kesin bilgi verilemez. Alanda ele geçen çok sayıdaki harçlı tuğla parçası, duvarların almaşık teknikte örüldüğüne işaret eder.

4.2.7.4. Mimari Elamanlar

Mim. Kat. No: 59

Envanter No: E 703

Görsel No: Figür 322-323

Yeri: Bolu Müzesi Bahçesi

Buluntu Yeri: Kıyaslar Köyü Uzunbük Mevkii

Türü: Litus

Malzeme: Kireçtaşı

---

[840]2014 yılında yapı kalıntısının bulunduğu alanda kaçak kazılar yapılmış, duvarların bir kısmı ve yapıya ait litus ortaya çıkarılmıştır. Bolu Müzesi uzmanları alanda yaptıkları incelemeler sonucunda, Bizans Dönemine tarihlenen bir yapı kalıntısı olduğu belirtmiş, yapının işlik olabileceği ileri sürmüşlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bolu Müzesi Arşivi (13.04.2014). *Mengen Kıyaslar Köyü III. Derece Arkeolojik Sit Alanı İnceleme Raporu.* Bolu İli, Mengen İlçesi, Kıyaslar Köyü, III. Derece Ark. Sit Alanı (Parsel: 799-800) Tescil Dosyası, s. 1-2.

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Gen.: 1.17 m, Yük.: 0.73 m, Der.: 0.88 m

Tanım: İn situ olmayan litus üzerindeki kırık ve çatlaklara rağmen oldukça sağlamdır. İki kenarında, 0.40 m yükseklik, 0.8 m derinlik ve 0.20-0.27 m genişlikte ahşap geçme yuvaları bulunur. Üst kısmında, orta bölümde, dairesel formlu, 0.32 m çap ve 0.15 m derinlikte vida yuvası görülmektedir. Üç kenarı sade tutulmuş olan litusun bir kenarı rozetler ve haç motifiyle bezenmiştir. Bezemeli olan kenarın ortasında, kenarları hafif oyulmuş, alçak kabartılmış globuslu Latin haçı motifi bulunur. Haçın yükseldiği globus 0.11 m çaptadır. Haçın dikey kolu 0.65 m, kısa olan yatay kolu 0.35 m uzunluktadır. İçten dışa doğru genişleyen haç kolları uçtan çatallı ve içbükey şekilde sonlanır. Dört kolun birleştiği nokta küre şekilli ele alınmıştır. Kenarın sağında yer alan 0.38 m çaptaki rozet, dıştan 0.1,5 m kalınlıkta içbükey bir silmeyle çerçevelenmiştir. Rozetin içinde altı yapraklı çiçek motifi bulunur. Çiçeklerin yaprakları alttan üste doğru sivrileşmektedir. Orta kısmında yer alan tohum (çanak yaprak) dairesel şekilli olup 0.2,5 m çaptadır. Solda yer alan 0.36 m çaptaki rozet, sağdaki ile benzerdir. Sağdakinden farklı olarak, bu rozetteki çiçeğin yaprakları daha sivri ve ince ele alınmıştır.

Tarihlendirme Önerisi: 10.-12. yy.

4.3.7.5. Tarihlendirme

Yapı yakınında ele geçen litus, süsleme özellikleri ve benzer örnekler ışığında 10.-12. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Bu sebeple işlik kalıntısının 10.-12. yy. arasında inşa edildiği söylenebilir.

5. DÜZCE

5.1. Dini Yapılar

5.1.1. Akçakoca Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı

5.1.1.1. Yeri

Kilise Kalıntısı, Düzce İli, Akçakoca İlçesi, Hacıyusuflar Mahallesi, Kale Yolu Mevkii'nde, Akçakoca Kalesi'nin 310.00 m batısında (41º44'11.42"K-32º37'33.80"D) koordinatlarında bulunmaktadır (Figür 324).

5.1.1.2. Araştırma Tarihi

Günümüze kadar kilise hakkında ayrıntılı bilgiler içeren bir yayın yapılmıştır. 1996 yılındaki kaçak kazılarda duvar kalıntılarına rastlanılmış, aynı Bolu Müzesi tarafından kurtarma kazıları yapılarak kilise ortaya çıkarılmıştır.[841] G. Kozdere vd. ve Y. R. Taşçıoğlu vd., kazı raporundaki bilgileri derleyerek kilisenin tarihi ve mimarisi hakkında kısa bilgi vermiştir.[842]

5.1.1.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Oldukça harap durumdaki kilisenin duvarları 0.10-1.00 m yükseklikte korunabilmiştir. Duvarları haricinde, tabanı ve bazı bölümleri de ortaya çıkarılmıştır. Günümüzde tamamen toprak ve bitki örtüsüyle kaplıdır. Bu sebeple yapının detaylı tanımı yapılamaz. Ancak, kurtarma kazısından elde edilen kalıntılar ve Konuralp Müzesi arşivindeki belgeler doğrultusunda sınırlı bilgi verilebilir.

Kalıntılar, kilisenin üç inşa evresine sahip olduğuna işaret eder. Her ne kadar kurtarma kazısı raporlarında iki inşa evresi olduğu ileri sürülse de ilk evreye ait naosun doğusunda yer alan duvar kalıntıları üç farklı inşa evresine ait olduğu gösterir. Kazı sonucunda hazırlanan rölöveye göre, ikinci evre kilisesi duvarları 0.85-1.00 m, üçüncü evre kilisesi beden duvarları 0.60 m kalınlıktadır (Figür 325).[843] Bu ölçüler de kilisenin üç farklı inşa evresi olduğuna işaret etmektedir. İlk evrede bazilikal planlı inşa edilen kilise muhtemelen bir yangın sonucu yıkılmış ve bunun yerine daha küçük boyutlu bir kilise inşa edilmiştir. İkinci evrede inşa edilen kilise de yıkılmış, bunun yerine daha küçük boyutlu kilise inşa edilmiştir (Figür 326).

---

[841]Konuralp Müzesi Arşivi (KMA) (13.12.1996). *Akçakoca Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı Kurtarma Kazısı Raporu.* Düzce İli Akçakoca İlçesi Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı Tescil Dosyası, s. 1-5.

[842]Kozdere vd., **a.g.k.**, 1998, 117; Y. R. Taşçıoğlu vd., (2014). *Düzce Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*. Ankara: T.C. Düzce Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, s. 85.

[843]KMA, **a.g.k.,** 1996, Plan 1.

İlk Evre

Kilise ilk inşa evresinde üç nefli bazilikal planlıdır. Dıştan 24.60 x 15.50 m ölçülerindeki kilisenin batısında dikdörtgen şekilli narteks, doğusunda içten yarım daire ve dıştan beş kenarlı apsis bulunur (Figür 327).

Batı duvarı ortasındaki ana girişle kilise ve narthekse girilmektedir.[844] Duvarları 0.10-1.00 m yükseklikte, 1.00 m kalınlıkta korunmuş narteksin güney yarısı büyük oranda tahrip olmuştur. Kuzey yarısı güneye göre daha sağlamdır. Dikdörtgen planlı narteks 13.50 x 3.50 m ölçülerindedir. Rölövede, ana giriş haricinde, batı beden duvarının kuzey ve güneyinde de girişler gösterilmiştir.[845] Bu uygulama üç nefli bazilikal planlı kiliselilerin karakteristik özellikleri ile ters düşmektedir. Erken Bizans Dönemi'nde inşa edilmiş bazilikal planlı kiliselerin genelinde batı beden duvarı ortasında tek bir açıklığa yer verilmiştir. Rölövede gösterilen açıklıklar muhtemelen hatalı çizilmiş olmalıdır, zira güneyde yer alan açıklığın bulunduğu alan tamamen tahrip olmuştur.

Örtü sistemi tamamen yıkıktır, tabanı kısmen korunabilmiştir (Figür 328-329). Sağlam olan kısımlardan anlaşıldığı üzere narteks tabanı tuğla döşelidir. Apsis-ana giriş eksenindeki orta kısmı, diğer bölümlerden farklı olarak 0.60 m genişlik ve 0.02 m kalınlıkta taş plakalarla döşelidir. Bu farklılık ana aksın vurgulanmak istenmesinden kaynaklanmaktadır.

Narteks doğu duvarında yer alan üç kapıyla naosa geçilmektedir. Ortada yer alan ana kapı yandakilerden büyük ve gösterişlidir.[846] Kapının kuzey ve güneyinde bazı söve parçaları *in situ* tespit edilmiştir. Ayrıca çevresinde, kapıya ait olması muhtemel çok sayıda söve parçası, kırık vaziyette yazıtlı bir lento ve eşik taşları bulunmuştur. Bu kalıntılar ana kapının gösterişli düzenlendiğini gösterir. Yan neflere geçiş sağlayan kapılar sadedir.[847]

Naos, sütunlardan oluşan iki ayak dizisiyle ayrılmış üç neften ibarettir. İçten 15.30 x 13.50 m ölçülerindedir. Naosu oluşturan orta nef, yan neflere oranla daha büyük boyutludur. Orta nef 15.30 x 7.20 m, yan nefler 12.20 x 2.70 m ölçülerindedir.[848] Yan neflerin orta nef genişliğine oranı yaklaşık 2/5'idir. Nef ayrımını sağlayan ayak dizisi altı sütun ve doğu-batı uçlarda yer alan iki duvar payesinden oluşmaktadır. Büyük oranda

[844]Ölçüleri; Gen.: 2.00 m, Der.: 1.00 m.
[845]Ölçüleri; Gen.: 1.00 m, Der.: 1.00 m
[846]Ölçüleri; Gen.: 2.00 m, Der.: 0.80 m.
[847]Ölçüleri; Gen.: 1.10 m, Der.: 0.80 m.
[848]Nef ölçüleri verilirken nefleri ayıran, 0.15 m yükseklik ve 0.45-0.60 m genişlikteki nef stylobatları hariç tutulmuştur.

tahrip olmuş sütunlar arasındaki mesafe 1.70-2.00 metredir. Attik tipteki kırık sütun kaidelerinden dokuzu *in situ*dur..[849] Sütun başlıkları gerek tip gerek ölçüleri açısından birbirinden farklıdır. Naos ve çevresinde, ion-impost ve impost tipte sütun başlıkları tespit edilmiştir.

Naostaki bazı uygulamalar dikkat çekicidir. Bunlardan biri nefleri ayıran bölümde; nef stylobatları ve duvar payeleri üzerinde, muhtemelen levha ların yerleştirildiği yuvalar görülmesidir. Bu kalıntılardan, nefler arasındaki ayrımın ayaklar haricinde levhalarla da sağlandığı anlaşılmaktadır. Bu uygulamayla Akçakoca Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısını, bölgedeki diğer bazilikal planlı kiliselerden ayrışmaktadır. Diğer husus, yan neflerin doğusunda, neflere oranla daha yüksek kotta, pastophorium ile yan nefler arasında kare planlı mekanlar bulunmasıdır. 2.50 x 2.50 m ölçülerinde, işlevi belirsiz bu mekanlar doğrudan yan nefler, orta nef ve pastophorium hücrelerine bağlanmaktadır. Mekanların sınırları üç yönde sütun ve kemerle, bir yönde ise duvar belirlenmiştir. Bizans mimarlığında örneklerine pek rastlamadığımız bu mekanların inşa tarihinden sonra kiliseye ilave edildiği yorumu yapılabilir.

Naos tabanı büyük oranda tahrip olmuştur, ancak güney nef ve kuzey nefte tuğla döşeli taban kalıntısına rastlanılmıştır. Orta nefin bazı bölümlerinde ise narteks tabanı orta bölümünde olduğu gibi taş plakalar bulunmuştur. Bu bilgilerden hareketle orta nef tabanının taş plakalarla, yan nef tabanlarının tuğlalarla döşeli olduğu söylenebilir.

Naosun doğusunda bema ve pastophorium hücreleri bulunur. Kurtarma kazısı raporunda bema hakkında herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Ancak apsis ve orta nef arasında, orta nef tabanına göre yüksek kotta tutulmuş bir alan ve bunun batısında yer alan bir sekiden bahsedilmektedir.[850] Bu alan muhtemelen bema, seki de templon stylobatı olmalıdır. Seki üzerinde yuvalar olduğu belirtilmesi, eski fotoğrafta bahsi geçen sekide levha ve balüsterlerin yerleştirilmesi için açılmış boşluklar görülmesi templon stylobatı olduğuna işaret eder. Kalıntılardan bemanın 7.30 x 4.75 m ölçülerinde dikdörtgen planlı olduğu anlaşılmaktadır. Bemayı çevreleyen templon haraptır, sadece templon stylobatı korunabilmiştir. Templona ait bazı balüster, levha ve templon stylobatı parçaları, kazının tamamlanmasının ardından müzeye taşınmıştır.[851] Alanda bulunan

[849]Tahribat yoğun olduğu için çoğu sütun kaidesinin tipolojisi hakkında detaylı bilgi verilemez. Sadece birkaç sütun kaidesinin Attik B tipinde olduğu söylenebilir.
[850]KMA, **a.g.k.,** 1996, 3.
[851]Templon stylobatının uzunluğu 7.30 m, genişliği 0.50 metredir.

sütunlu balüsterlerden (sütun paye/sütunlu paye) templonun yüksek tipli olduğu anlaşılmaktadır.

Naosun kuzeydoğu ve güneydoğu köşesinde, yan apsislerden yoksun pastophorium hücreleri yer alır. Prothesis, diakonikona oranla daha sağlamdır. Dikdörtgen planlı, 3.00 x 2.50 m ölçülerindeki prothesisin güneybatı köşesinde "T" şekilli duvar (ayak), güneydoğu ve kuzeybatı köşelerinde birer duvar payesi bulunur. Prothesis, duvar ile duvar payeleri arasına atılmış kemerlerle nef ve bemadan soyutlanmıştır. Aynı zamanda bu kemerlerin açıklığa ait olduğu, bu açıklıklarla naos ve bemaya geçildiği söylenebilir. "T" şekilli duvar kalıntısı diakonikon kuzeybatı köşesinde de bulunur. Dolayısıyla prothesis ile dikaonikonun benzer planlı olduğu kabul edilebilir.

Bemanın doğusunda içten yarım daire, dıştan beş kenarlı düzenlenmiş apsis yer alır. İçten 7.30 m genişlik ve 4.25 m derinlikteki apsis, ikinci ve üçüncü inşa evresinde büyük oranda tahrip olmuştur. Duvarları farklı yükseklikte korunabilmiştir. Dıştaki beş kenar farklı uzunluk ve kalınlıktadır.[852] Apsis dıştan 9.00 m genişliği ile doğu cephede 3/5 oranında yer kaplar. Eski fotoğraflarda, apsisin iç kısmında, tabandan yüksek tutulmuş duvar kalıntısı görülmektedir. Amastris Tavşan Adası Manastır Katholikonu ve Hadrianoupolis kiliseleri apsislerinde tespit edilen benzer kalıntıların synthronona ait olduğu saptanmıştır. Dolayısıyla kilise apsisinde synthronona yer verildiği söylenebilir, ancak basamak sayısı hakkında kesin bilgi verilemez.

İkinci Evre

İkinci evre kilisesi, ilk evre kilisesinin doğusunda, orta nef, bema ve apsis bölümleri üzerinde kurulmuştur. Bu evreye ait duvarların sadece batısı korunabilmiştir.[853] Doğu kısmı muhtemelen üçüncü evrede tahrip edilmiştir. Mevcut kalıntılardan kilise genişliğinin dıştan 7.00 m olduğu anlaşılır. Doğu sınırı tespit edilemediğinden planı ve bölümleri hakkında kesin bilgi verilemez. Ancak ilk evre kilisesi beden duvarlarıyla sınırlı kaldığı kabul edildiğinde, dıştan yaklaşık 15.00 x 7.00 m ölçülerinde olduğu söylenebilir. Buna göre naos yaklaşık 8.00 x 5.30 m ölçülerindedir. Doğusunda da içten yaklaşık 4.30 m genişlik ve 3.00 m derinlikte bir apsis yer almalıdır (Figür 330).

Kilise duvarları farklı kalınlıkta örülmüştür. Kalınlık, batı duvarda 1.00 m, kuzey ve güney duvarda 0.85 metredir. Duvarlarda yapı malzemesi olarak Roma ve Erken

[852]Kuzey ve güney kenarı 1.00 m kalınlık ve 2.50 m uzunluktadır. Doğu, kuzeydoğu ve güneydoğu kenarları ise 1.20 m kalınlıktadır. Kuzeydoğu ve güneydoğu kenarı 2.75 m, doğu kenarı 3.80 m uzunluktadır.
[853]Batı duvarı 7.00 m, kuzeybatı duvarı 3.00 m, güneybatı duvarı 5.00 m uzunlukta korunabilmiştir.

Bizans Dönemi'ne tarihlenen çok sayıda devşirme mimari plastik parça kullanılmıştır. Bu devşirme malzemeler içinde mezar stelleri ve yazıt parçaları yer almaktadır.[854]

Üçüncü Evre

Üçüncü evre kilisesi, ilk evre kilisesinin doğusunda, bema ve apsis bölümleri üzerinde kurulmuştur. Duvarların doğu, kuzeydoğu ve güneydoğu bölümü korunabilmiştir.[855] Kalıntılardan kilise genişliğinin dıştan 5.50 m olduğu anlaşılmaktadır. Naos 4.00 m genişliktedir. Naosun doğusunda içten 2.70 m genişlik ve 1.80 m derinlikte, içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır. Apsis dıştan 3.70 m genişliği ile doğu cephede yaklaşık 2/3 oranında yer kaplar. Batı sınırı tespit edilmediği için planı ve ölçüsü kesin bilinmez. Ancak duvar kalınlığının 0.60 m olduğundan yola çıkılarak küçük boyutlu tek nefli plana sahip bir kilise olduğu söylenebilir (Figür 331).

Üçüncü evre duvarlarında, ikinci evrede olduğu gibi çok sayıda devşirme malzeme kullanılmıştır. Ayrıca üçüncü evre apsis tabanında mermer plakalar tespit edilmiştir.[856]

5.1.1.4. Süsleme

Kazılardan elde edilen bulgular ışığında süslemesi hakkında sınırlı bilgi verilebilir. Farklı bezemelerin görüldüğü, mermer ve taştan lento, söve, levha, sütun, sütun başlığı, sütun kaidesi ve işlevi tespit edilemeyen birçok mimari plastik parça iç mekanın zengin taş işçiliğine sahip olduğunu göstermektedir. Bema çevresindeki templon stylobatı kalıntısı, çok sayıda balüster ve levha parçaları kilisenin yüksek tipli oldukça gösterişli templona sahip olduğunu göstermektedir. Bu levhalar üzerinde farklı geometrik ve bitkisel motifler ile haç motifleri işlenmiştir.[857] Bu kalıntılardan kilisedeki litürjik kuruluşların gösterişli düzenlendiği söylenebilir.

Kazı raporlarında ikinci ve üçüncü evre beden duvarlarında mezar steli, yazıt, templon levhası gibi bazı parçaların devşirme olarak kullanıldığı belirtilmektedir.[858] Bunlardan bazıları, Amasra'daki yapılarda olduğu gibi cephelerde dekoratif amaçlı kullanılmış olmalıdır.

Raporlarda, taban ve duvarlara ait bazı bilgilere yer verilmesi, süsleme konusunda ipuçları sunmaktadır. Duvarların farklı noktalarında renkli sıva kalıntıları olması,

[854]KMA, **a.g.k.,** 1996, 4.
[855]Doğu duvarı 5.50 m, kuzeydoğu ve güneydoğu duvarı 3.90 m uzunlukta korunabilmiştir.
[856]KMA, **a.g.k.,** 1996, 3-4.
[857]Kazılarda ele geçen mimari plastik parçaların ancak bir kısmı incelenebilmiştir. Geriye kalan kısmı depoda yer aldığı ve düzenleme aşamasında olduğu için incelenememiştir. İncelen parçalar Mimari Elemanlar bölümünde detaylı anlatılacaktır.
[858]KMA, **a.g.k.,** 1996, 4.

duvarların içten freskle bezendiğini göstermektedir. Üçüncü evre kilisesi apsis tabanında mermer plakalara rastlanılması da en azından apsis tabanının opus sectile ile süslendiğini göstermektedir.[859]

5.1.1.5. Malzeme-Teknik

Kilise duvarlarında yapı malzemesi olarak kesme taş ve moloz taş ile farklı nitelikte devşirme malzemeler kullanılmıştır. Duvar tekniği hakkında net bilgi verilemez. Tabanı tuğla, taş plakalar ve mermerle döşenmiştir. Narteks tabanındaki tuğlalar 0.40 x 0.40 m ölçülerinde, 0.04 m kalınlıktadır. Bunların benzer yapı ve ölçüde olması kilise için üretildiklerini ve aynı atölye ürünü olduklarını gösterir. Benzer husus kuzey ve güney nefler için de söz konusudur. Bu bölümlerin tabanı narteks ile benzer, 0.43 x 0.43 m ölçülerinde ve 0.04 m kalınlıkta tuğlalarla döşelidir. Narteks orta bölümü ile orta nef tabanı, yukarıda bahsi geçen alanlardan farklı olarak 0.02 m kalınlıktaki taş plakalarla kaplıdır. Bu plakaların ölçüleri birbirinde farklıdır, bazılarında genişlik 0.60 metredir.[860]

5.1.1.6. Mimari ve Litürjik İşlevli Elamanlar

Mim. Kat. No: 60

Görsel No: Figür 332-338

Yeri: Konuralp Müzesi Depo

Buluntu Yeri: Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Lento

Malzeme: Bej Mermer

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Uz.: 2.33 m, Der.: 0.46 m, Yük.: 0.18 m

Tanım: İn situ olmayan yazıtlı lento, altı parça halinde bulunmuştur. Altı parça birleştiğinde ve aralarda kalan boşluklar doldurulduğunda uzunluğunun 2.33 m olduğu anlaşılmaktadır. Narteks doğu duvarı ortasındaki ana giriş önünde bulunması sebebiyle, bu girişe ait olduğu söylenebilir. Lentonun ön yüzündeki silme, girişin kenarlarında *in situ* tespit edilen sövelerin silmeleri ile uyumludur. Tüm bu hususlar narteks doğu duvarındaki ana girişi ait olduğu göstermektedir. Her parçada çatlaklar ve kopmalar mevcuttur. Yazıtın büyük çoğunluğu okunabilir, sadece bazı harfleri kayıptır ve tahrip olmuştur. Alt ve ön yüzü dışa baktığı için pürüzsüzdür. Diğer yüzlerinde kaba yontulu

[859]KMA, **a.g.k.,** 1996, 3.

[860]Kazı raporlarında ölçüler hakkında sınırlı bilgi verilmiştir. Bu sebepten dolayı taş plakaların ölçüleri hakkında detaylı bilgi sunulamaz.

bırakılmış olup murç izleri görülür. Alt yüzü, kenarları hafif oyulmuş, 0.4 m kalınlıkta sade bir dış bükey şeritle bezelidir. Yazıtlı olan ön yüzdeki silme fascia ve dış bükey şeritlerden oluşmaktadır. En alttaki birinci kısımda 0.3-0.4 m kalınlıkta iki fascialı yatay bant bulunur. Ortada yer alan ikinci kısımda, 0.7-0.8 m kalınlıkta iç bükey şerit yer alır. Bu alttan 0.2,5 m kalınlıkta dış bükey şeritle sınırlandırılmıştır. Üstteki yazıtlı üçüncü kısım, 0.5-0.6 m kalınlıkta düz bir fasciadan ibarettir. Yazıttaki harflerin yüksekliği 0.2,5-0.4 m arasındadır. Soldan birinci parçanın uzunluğu max. 0.52 m, derinliği 0.38 metredir. En sol kısmı sövenin yerleştirilmesi için verev kesilmiştir. Yazıtın başında Latin haçı bulunur. Haçın kısa kolları 0.1,5-0.1,7 m, uzun kolu 0.2 m uzunluktadır. Dikey kolu düzdür ve uçtan üçgen şeklinde sonlanmaktadır. Yatay kolu içten dışa genişler ve uçtan çatallı şekilde sonlanır. Haçın devamında "*AYTHH*" harfleri görülür. En sağda kırık ve okunamayan bir harf daha bulunur (Figür 333). İkinci parçanın uzunluğu 0.25 m, derinliği 0.41 metredir. Yazıtın bulunduğu yüzde "*OYKY*" ibaresi net okunabilir, bunun sağ ve solunda birer harf daha yer alsa da kırık olduğu için okunamamaktadır (Figür 334). Üçüncü parçanın uzunluğu 0.26 m, derinliği 0.40 metredir. Yazıtın bulunduğu yüzde "*OYΔIKƐ*" ibaresi okunabilir, bu ibarenin sağında kırık ve okunamayan bir harf bulunmaktadır (Figür 335). Dördüncü parçanın uzunluğu 0.46 m, derinliği 0.41 metredir. Yazıtın bulunduğu yüzde "*IƐICƐΛEYCON*" ibaresi okunabilmektedir (Figür 336). Beşinci parçanın uzunluğu 0.43 m, derinliği 0.46 metredir. Yazıtın bulunduğu yüzde "*YΔOYΛOYC*" ibaresi okunabilmektedir. En sağda kırık bir harf bulunur, bunun "O" ya da "C" olduğu söylenebilir (Figür 337). Lentonun en sağında yer alan altıncı parçanın uzunluğu 0.54 m, derinliği 0.20 metredir. Yazıtın bulunduğu yüzde "*AYTH*" ibaresi okunabilmektedir. En solda kırık ve okunamayan bir harf daha bulunur. Yazıt bu harflerden sonra, baştakiyle benzer Latin haçıyla sonlanır. Sağ köşesi sövenin oturtulması için verev kesilmiştir (Figür 338). Yazıtın transkripsiyonu B. İplikçioğlu tarafından "*Efendimizin Yeri, biz onun hizmetkarlarıyız*" olarak yapılmıştır.[861]

Benzer Örnekler: Aphrodisias Güneybatı Kilise[862]

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 61

Görsel No: Figür 339

[861]KMA, **a.g.k.,** 1996, 4.
[862]Dalgıç, **a.g.k.,** 2012, 378, fig. 12.

Yeri: Konuralp Müzesi Depo

Buluntu Yeri: Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Söve

Malzeme: Bej Mermer

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Uz.: 0.40 m, Der.: 0.30 m, Kal.: 0.20 m

Tanım: Sövede kırık ve çatlaklar vardır. Kapıya bakan bezemeli yüzeyde, yazıtlı lentodaki silmenin benzeri görülür. En dışta, kenarları hafif oyulmuş dış bükey şerit bulunur. Daha sonra sırasıyla iki fascialı bant, kalın dış bükey silme ve tek fascialı bant yer alır.[863]

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Kilise A, Hadrianopolis Kilise C

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi-benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 62

Görsel No: Figür 340

Yeri: Konuralp Müzesi Depo

Buluntu Yeri: Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Söve

Malzeme: Bej Mermer

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Uz.: 0.44 m, Der.: 0.31 m, Kal.: 0.20 m

Tanım: Sövede kırık ve çatlaklar vardır. Bezemeli olan yüzde Mim. 63 ve 64 ile benzer silme görülür. Arka yüzünde, muhtemelen duvara sabitlenmesi için yapılmış metal kenet bulunur.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Kilise A, Hadrianopolis Kilise C

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi-benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 63

Görsel No: Figür 341

Yeri: Konuralp Müzesi Depo

Buluntu Yeri: Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Söve

Malzeme: Bej Mermer

[863]Yazıtlı lentodaki silme ile aynı olduğu için detaylı bilgi verilmemiştir.

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Uz.: 0.40 m, Der.: 0.35 m, Kal.: 0.20 m

Tanım: Sövede kırık ve çatlaklar vardır. Bezemeli olan yüzeyinde, Mim. 64-65'dekiyle benzer özellikte silme görülür. Üst kenarı lentonun oturtulması için verev kesilmiştir. Bezemeli yüzeyin üst kısmında kırık bir metal kenet görülür. Kapı duvarına doğru bükülmüş bu kenetin söve üstünde kalan kısmı sağlamdır. Verev kesilmiş kenarının yönüne bakılarak kapının sağ kanadına ait olduğu kabul edilebilir. Mim. 63, 64 ve 65 ile aynı kalınlık ve bezemeye sahip olması, bu üç parçanın kapı sağ kanadındaki söveye ait olduğu göstermektedir.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Kilise A, Hadrianopolis Kilise C

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi-benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 64

Görsel No: Figür 342

Yeri: Konuralp Müzesi Depo

Buluntu Yeri: Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Söve

Malzeme: Bej Mermer

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Uz.: 0.67 m , Der.: 0.16 m, Kal.: 0.18 m

Tanım: Sövede kırık ve çatlaklar vardır. Kilisede bulunan diğer söve parçalarından ölçü ve bezeme olarak farklıdır. Bu farklılıklardan dolayı sövenin kapı sol kanadına ait olduğu söylenebilir. Bezemeli olan yüzde 0.18 m kalınlıkta silme görülür. Silmenin dış kısmında 0.3 m kalınlıkta tek fascialı bant bulunur. İkinci sırada 0.9 m kalınlıkta, bir kenarı hafif iç bükey şeritle çevrili dış bükey silme bulunur. Üçüncü sırada 0.4 m kalınlıkta iki fascialı bant vardır.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Kilise A, Hadrianopolis Kilise C

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi-benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 65

Görsel No: Figür 343

Yeri: Konuralp Müzesi Depo

Buluntu Yeri: Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Söve

Malzeme: Bej Mermer

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Uz.: 0.68 m , Der.: 0.17 m, Kal.: 0.20 m

Tanım: Sövede kırık ve çatlaklar vardır. Ön yüzde, kilisede bulunan diğer sövelerden farklı bir silme görülür. 0.20 m kalınlıktaki silme, farklı ölçülerde fascialı bantlar ve dış bükey şeritlerden meydana gelir. Dıştan içe doğru sıralandığında birinci bölümde, 0.2,5 m kalınlıktaki tek fascialı bant bulunur. İkinci bölümde 0.5 m kalınlıkta, kenarları hafif iç bükey şeritlerle çevrili dış bükey şerit bulunur. Üçüncü bölümde 0.6 m kalınlıkta iki fascialı bant yer alır. Dördüncü bölümde 0.6,5 m kalınlıkta, kalın dış bükey şeritli bant vardır.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Kilise A, Hadrianopolis Kilise C

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi-benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 66

Görsel No: Figür 344

Yeri: Konuralp Müzesi Depo

Buluntu Yeri: Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Eşik Taşı

Malzeme: Kireç Taşı

Teknik: Oyma

Ölçü: Uz.: 0.45 m , Der.: 0.20 m, Kal.: 0.13 m

Tanım: İn situ olmayan eşik taşı kırıktır. Üzerinde çatlaklar bulunur. Bir kenarında, muhtemelen söve yerleştirilmesi için açılmış oyuk bulunur. İki basamak izi görülen eşik taşında, ince olan basamak 0.8 m, kalın olan 0.12 m genişliktedir.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Kilise A, Hadrianopolis Kilise B, Hadrianopolis Kilise C

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 67

Görsel No: Figür 345

Yeri: Konuralp Müzesi Depo

Buluntu Yeri: Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Sütun Kaidesi

Malzeme: Gri Mermer

Teknik: Kabartma

Ölçü: Yük.: 0.20 m, Plinthe Kal.: 0.6 m, Torus Kal.: 0.6 m, Boyun Ç.: 0.48 m, Boyun Yük.: 0.8 m

Tanım: İn situ olmayan sütun kaidesinde kırık ve çatlaklar vardır. Attik B tipindeki sütun kaidesi sadedir. Alttan üste doğru; düz plinthe, yarı silindirik profilli torus ve boyun yer alır. Boyun üst yüzeyi ortasında, 0.6 m çap ve 0.7 m derinlikte kenet deliği bulunur.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Kilise A, Hadrianopolis Kilise B, Hadrianopolis Kilise C, Karadeniz Ereğli Müzesi, Amasra Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi-benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 68

Görsel No: Figür 346

Yeri: Konuralp Müzesi Depo

Buluntu Yeri: Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Sütun Kaidesi

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma

Ölçü: Yük.: 0.20 m, Plinthe Kal.: 0.05 m, Torus Kal.: 0.04 m, Boyun Ç.: 0.42 m, Boyun Yük.: 0.11 m

Tanım: İn situ olmayan sütun kaidesinde kırık ve çatlaklar vardır. Attik B tipindeki sütun kaidesi sadedir. Altta plinthe ve torus bulunur. Torusun alt kenarı dik açılıdır, üst kenarı ise boyuna doğru verev kesilmiştir. En üstteki boyun sadedir.

Benzer Örnekler: Hadrianopolis Kilise A, Hadrianopolis Kilise B, Hadrianopolis Kilise C, Karadeniz Ereğli Müzesi, Amasra Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi-benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 69

Görsel No: Figür 347

Yeri: Konuralp Müzesi Depo

Buluntu Yeri: Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Sütun Başlığı

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Yük.: 0.22 m, Abaküs Gen.: 0.40 m, Abaküs Der.: 0.40 m, Abaküs Kal.: 0.4 m, Bilezik Ç.: 0.24 m.

Tanım: Kırık sütun başlığı yaklaşık yarı oranda korunabilmiştir. Madalyonlu impost tipteki başlığın kalathosunda, bezemeli olan yüzde, elips şekilli madalyon vardır. Madalyonun merkezinde İsa'nın çarmıha gerilmesini sembolize eden *Staurogramm* kabartması işlidir. *Staurogramm*'daki haçın dikey ve yatay kolu 0.16 m uzunlukta ve 0.4 m kalınlıktadır. Kollar düz ele alınmış olup uçtan üçgen şeklinde sonlanmaktadır. Dört kolun birleştiği merkezde kenarları hafif oyulmuş inci motifi bulunur. Dört kolun ortasında ince birer yiv görülmektedir. Alttaki bilezik bölümü 0.1 m kalınlıktadır. Bunun ortasında, 0.3 m derinlikte, kenarları 0.2 m uzunlukta, kare şekilli kenet deliği bulunur.

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi-benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 70

Görsel No: Figür 348

Yeri: Konuralp Müzesi Depo

Buluntu Yeri: Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Çifte Sütunce

Malzeme: Bej Mermer

Teknik: Kabartma

Ölçü: Yük.: 0.38 m, Der.: 0.16 m, Kal.: 0.8 m

Tanım: İn situ olmayan Tip B grubundaki çifte sütunce kırıktır. Bu sebepten ölçüleri hakkında net bilgi verilemez. Sadece tek sütunce ve gövdenin görülebildiği bir kenarı kısmen sağlamdır. Gövdeden yarım daire şeklinde dışa taşkın sütuncenin, genişliği 0.11 m, derinliği 0.5,5 metredir.

Benzer Örnekler: Karadeniz Ereğli Müzesi, Amasra Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi-benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 71

Görsel No: Figür 349

Yeri: Konuralp Müzesi Depo

Buluntu Yeri: Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Balüster

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Yük.: 0.24 m, Gen.: 0.15 m, Der.: 0.20 m

Tanım: İn situ olmayan balüster kırıktır. Altlığı kısmen sağlamdır. Altlığın ön ve arka yüzünde dikdörtgen panolar yer alır. Bunların kenarları hafif oyulmuş, 0.1,5 m kalınlıkta düz şeritle profillendirilmiştir. Panonun merkezinde uçları hilal şeklinde sonlanan soffit bezeme görülür. Yan kenarlardan birinde 0.7 m genişlik ve 0.3 m derinlikte, levhalar için oyulmuş kanallar bulunur.

Benzer Örnekler: Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikonu, Amasra Müzesi, Hadrianopolis Kilise C

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi-benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 72

Görsel No: Figür 350

Yeri: Konuralp Müzesi Depo

Buluntu Yeri: Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Balüster

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Yük.: 0.28 m

Tanım: İn situ olmayan sütunlu balüster kırıktır. Gövdesinin üst kısmı, sütun ve sütun altlığı korunabilmiştir. Gövde büyük oranda kırıktır, sadece 0.3 m yükseklikteki kısmı korunmuştur. Tepelik kısmındaki sütun altlığı (kaidesi) Attik A tipindedir. Altta 0.5 m kalınlıkta plinthe yer alır. Bunun üstünde 0.2 m kalınlıkta trokhilos ve 0.3 m kalınlıkta torus yer alır. Torus üstünde 0.2 m kalınlıkta bir trokhilos daha bulunur. En üstte sade, 0.5 m yükseklikte boyun bulunur. Boyun üstünde 0.15 m çapta sütun yükselmektedir. Sütunun sadece 0.6 m yükseklikteki bölümü korunabilmiştir.

Benzer Örnekler: Amasra Müzesi, Karadeniz Ereğli Müzesi, Karadeniz Ereğli Cehennemağzı Mağaraları

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi-benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 73

Görsel No: Figür 351

Yeri: Konuralp Müzesi Depo

Buluntu Yeri: Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Templon Levhası

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Kabartma, Oyma, Kazıma ve Ajur

Ölçü: Yük.: 0.30 m, Gövde Kal.: 0.7 m, Gövde Yük.: 0.15 m, Alt Kal.: 0.13 m, Alt Yük.: 0.15 m

Tanım: İn situ olmayan levhanın alt bölümü kısmen sağlam korunabilmiştir. Alanda bulunmuş balüsterin kanal genişliği ve levhanın gövde kalınlığı 0.7 metredir. Bu ölçülerden templon levhası olduğu anlaşılmaktadır. Altlık ile gövde arasındaki geçişte, kenarları hafif ve derin oyulmuş iki dış bükey şerit bulunur. Gövdenin altında, kazıma tekniğinde, basit işçilikte balık sırtı motifi yer alır. Bunun süslemeden ziyade taşçı işareti olduğu ileri sürülebilir. Aynı motif olmasa da Samsaçavuş Köyü Kilise Kalıntısı'nda taşçı işareti olan levha bulunmuştur. Bu taşçı işaretlerinin varyasyonlarını İstanbul Ayasofyası'nda görebilmek mümkündür.[864] Gövdede görülen tek bezeme unsuru, ajur tekniğinde yapılmış madalyondur. Bunun da sadece alt kısmı korunabilmiştir.

Benzer Örnekler: Amasra Müzesi, Karadeniz Ereğli Müzesi, Karadeniz Ereğli Cehennemağzı Mağaraları

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi-benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 74

Görsel No: Figür 352

Yeri: Konuralp Müzesi Depo

Buluntu Yeri: Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı

Türü: Sütun, Templon veya Kiborium Sütunu?

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Kazıma

Ölçü: Yük.: 0.46 m, Üst Ç.: 0.12 m, Alt Ç.: 0.10 m

Tanım: İn situ olmayan sütunun gövdesi ve üst bölümü korunabilmiştir. Sade tutulmuş sütun alttan üste doğru daralır. Gövde ile alt kısmı arasındaki geçişte kabaca kazınmış iki çizgi sütuna hareketlilik katan tek unsurdur. Ölçüsü sebebiyle templon veya kiboriuma ait olduğu söylenebilir.

Benzer Örnekler: Bodaç Köyü Kilise Kalıntısı, Amasra Müzesi, Karadeniz Ereğli Müzesi

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (yapı tarihi)

[864]Paribeni, **a.g.k.,** 2004, 731-733.

5.1.1.7. Tarihlendirme

Kilise ve çevresinde inşa tarihine ilişkin bir yazıt bulunamamıştır. Kapı lentosundaki yazıtta tarihle ilgili bir ibare bulunmaz, bu yazıt B. İplikçioğlu tarafından genel olarak 3.-4. yy. arasına tarihlendirilmiştir.[865] Bu bilgiden, kilisenin ilk inşa evresi 4.-6. yy. arasına tarihlenebilir. Plan ve mimari özellikleri de 4.-6. yy. arasında inşa edildiğine işaret eder. Erken Bizans Dönemi başlangıcında inşa edilen bazilikal planlı kiliselerin genelinde, doğuda tek apsise yer verilmiştir.[866] 5. yy. sonlarına doğru, kiliselerin doğu duvarına, bazıları yan apsisle sonlanan pastophorium hücreleri eklenmeye başlanmıştır. Bu uygulama İmparator Iustinianus Dönemi'nde (527-565) yaygınlık kazanmıştır[867] Kilisenin bazilikal planlı inşa edilmesi ve doğusunda pastophorium hücreleri bulunması sebebiyle 5. yy. sonu-6. yy. arasına tarihlenebilir. Kazıda ele geçen en erken tarihli sikkelerden ikisi İmparator 2. Iustin (565-578) ve ikisi İmparator Maurius Tiberius (582-602) dönemine aittir.[868] Daha erken döneme ait herhangi bir buluntu tespit edilememiştir. Dolayısıyla sikke buluntuları ışığında kilisenin 6. yüzyılda inşa edilmiş olduğu söylenebilir. Nitekim kurtarma kazısı raporlarında da 6. yüzyılda inşa edildiği ileri sürülmektedir.[869]

Kilise muhtemelen 9. yüzyılda yangın sonucu yıkılmış ve bunun yerine daha küçük boyutlu bir kilise inşa edilmiştir. Kazıyı gerçekleştiren Bolu Müzesi yetkileri, kazılardan ele geçen bulgular ve duvar tekniğini baz alarak ikinci inşa evresini 8.-9. yüzyıla tarihlendirmektedir.[870] Bu evrede, duvarlarda yoğun miktarda devşirme malzeme kullanılması, 9. yüzyıla tarihlendirilen Amasra Fatih Camii ve Amasra Kilise Mescidi ile ilişkilendirilebilir ve ikinci evre 9. yüzyıla tarihlenebilir. Bu tarihlendirme için Batı Karadeniz kıyılarında gerçekleşen, 9. yy. Vareng Saldırılarına değinmek faydalı olacaktır, zira Amasra'daki iki kilisenin, bu saldırıların hemen sonrasında 9. yüzyılda yapıldığı ileri sürülmektedir.[871] İlk evre kilisesi alanında 0.10 m kalınlıkta yangın tabası olması, Vareng saldırıları sonucu yıkıldığına işaret eder. Bu saldırılar hakkında bilgi

[865]KMA, **a.g.k.,** 1996, 4.
[866]Millingen, **a.g.k.,** 1912, 1; Mathews, **a.g.k.,** 1971, 22; Eyice, **a.g.k.,** 1988, 46; Ceylan**, a.g.k.,** 2001, 191; Peker, **a.g.k.,** 2006, 55.
[867]Krautheimer, **a.g.k.,** 1965, 82; Mathews, **a.g.k.,** 1971, 146; Ceylan, **a.g.k.,** 2001, 193; Peker, **a.g.k.,** 2006, 56-57; Varalis, **a.g.k.,** 2006, 284-287; Koch, **a.g.k.,** 2015, 39-42; Erdoğan ve Ceylan, **a.g.k.,** 2019, 671-672.
[868]KMA, **a.g.k.,** 1996, 4.
[869]KMA, **a.g.k.,** 1996, 5; Kozdere vd., **a.g.k.**, 1998, 117, Taşçıoğlu vd., **a.g.k.,** 2014, 85.
[870]KMA, **a.g.k.,** 1996, 5; Kozdere vd., **a.g.k.**, 1998, 117, Taşçıoğlu vd., **a.g.k.,** 2014, 85.
[871]Eyice, **a.g.k.,** 1952, 4; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 68-69; Ruggieri, **a.g.k.,** 1991, 236; Zavagno, **a.g.k.,** 2009, 143; Sharp, **a.g.k.,** 2010, 91; Crow, **a.g.k.,** 2017, 391; Gür, **a.g.k.,** 2019, 392.

veren vitalarda, barbar olarak nitelendirilen Varenglerin kiliseleri yakıp yıktıklarına dair metinler bulunmaktadır.[872] Sonuç olarak Konstantinopolis ve Amastris'i etkileyen 9. yy. Vareng saldırıları muhtemelen Dia'yı etkilediği ve bu kilisenin yıkılmasına sebebiyet verdiği yorumu yapılabilir.

Üçüncü inşa evresi hakkında herhangi bir veri bulunmaz. Kazılarda 13.-14. yy. tarihlendirilen çok sayıda seramik parçalarına rastlanılmış, bu dönem sonrasına ait herhangi bir buluntuyla karşılaşılmamıştır.[873] Bu hususta yola çıkarak kilisenin en geç 14. yüzyıla kadar kullanıldığı söylenebilir. Dia'nın 14. yy. ilk yarısında Osmanlı Devleti tarafından fethedilmesi de bu tarihlere denk düşer. Dolayısıyla Osmanlı fethi sonrasında terk edildiği ileri sürülebilir.

[872]Eyice, **a.g.k.,** 1965, 28; Belke, **a.g.k.,** 1996, 78; Sakaoğlu, **a.g.k.,** 1999, 42; Umar, **a.g.k.,** 2007, 47; Norwich, **a.g.k.,** 2013b, 66.
[873]KMA, **a.g.k.,** 1996, 5; Kozdere vd., **a.g.k.**, 1998, 117, Taşçıoğlu vd., **a.g.k.,** 2014, 85.

5.1.2. Yedigöller Arasta Mevkii 1 Nolu Kilise Kalıntısı

5.1.2.1. Yeri

Düzce'nin Yığılca ilçesi, Yaylatepe Köyü'nün, Yedigöller Milli Parkı alanı sınırlarında, Arasta Mevkii'nde (40º59'37.42"K-31º46'25.80"D koordinatlarında) bulunmaktadır (Figür 324). Kilise kalıntısının bulunduğu alana, Yazıcık Köyü-Yedigöller Milli Parkı arasındaki kara yolunun 13. km'den güneye uzanan bir orman yolu ile ulaşılmaktadır. Kilise kalıntısının adı veya kime ithaf edildiğine dair herhangi bir yazılı kaynak bulunmamaktadır. Bahsi geçen mevkide iki kilise ve bir şapel tespit edilmiştir.

5.1.2.2. Araştırma Tarihi

Kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmış kilise kalıntısı 1996 yılında tespit edilmiştir.[874] M. Y. Güneş vd., yapı hakkında çok kısa bilgi sunmuştur.[875]

5.1.2.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Kilise kalıntısı büyük oranda toprak altında bulunmaktadır. Kaçak kazılar sonucu ortaya çıkan bazı duvarları muhtelif ölçülerde korunabilmiştir.

Kilise kuzeydoğu-güneybatı doğrultusundadır. Dıştan ölçüleri, apsis ve narteks dahil 14.05 x 7.65 metredir (Figür 353). Planı hakkında kesin bilgi verilemez. Kalıntılardan tek nefli plana sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Kiliseye, narteksin güneybatı köşesinde yer alan kapı ile girilmektedir.[876] Girişten dikdörtgen planlı, 6.15 x 2.60 m ölçülerindeki nartekse geçilir. Narteksin güney duvarları 1.60 m yüksekliğe kadar görülebilirken kuzey yarısındaki duvarlar zemin seviyesindedir. Bolu Müzesi arşivindeki 1996 tarihli fotoğraflardan daha sağlam oldukları anlaşılmaktadır (Figür 354). Doğu duvarın ortasında, naosa geçişi sağlayan bir giriş bulunmaktadır (Figür 355).[877] Narteks güneybatı köşesi bitişiğinde, batıya doğru uzanan, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda duvar kalıntısı bulunur.[878] İşlevi belirsiz duvarın narteks bitiğinde yer alması sebebiyle egzonarteks veya ek mekanın güney duvarı olduğu

[874]Bu yapı ve çevresindeki yapılar, 1996 yılında, Bolu Müzesi yetkileri tarafından, Yedigöller Milli Parkı sınırlarında yapılan yüzey araştırmasında tespit edilmiştir. Müze arşivindeki raporda, Arasta Mevkii'nde beş adet kilise kalıntısı olduğu belirtilmiştir. Ancak arazide iki kilise ve bir şapel kalıntına rastlanılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bolu Müzesi Arşivi (14.10.1996). *Yedigöller Milli Parkı Yüzey Araştırması Sonuç Raporu.* Bolu Merkez Köyleri Tescil Dosyası: Yedigöller Kalıntıları (Beş Kilise Kalıntıları), s. 1-3.
[875]Güneş vd., **a.g.k.,** 2011, 55.
[876]Ölçüleri; Gen.: 2.27 m, Der.: 0.80 m.
[877]Ölçüleri; Gen.: 1.60 m, Der.: 0.70 m
[878]Ölçüleri; Uz.: 1.10 m, Kal.: 0.90 m.

söylenebilir. Duvarın egzonartekse ait olduğu varsayıldığında kilise uzunluğu yaklaşık 16.00 metredir.

Dikdörtgen planlı, 8.15 x 6.15 m ölçülerindeki naosun güney, güneybatı ve güneydoğu duvarları ortalama 2.00 m, kuzey duvarı ortalama 1.00 m yükseklikte korunabilmiştir (Figür 356). Mevcut kalıntılar ve dikdörtgen şekilli olması naosun tek nefli düzenlendiğine işaret eder.

Naosta dikkat çeken husus güneydoğu köşesinde bulunan duvar kalıntısıdır (Figür 357).[879] Kilise beden duvarlarından daha kalın tutulmuş, kuzey-güney doğrultusundaki duvarın işlevi hakkında net bilgi verilemez. Arasta Mevkii 2 Nolu Kilise Kalıntısı'nda benzer bir duvar kalıntısı tespit edilmiş ve bu duvarın apsis ortasına kadar uzandığı gözlemlenmiştir. İki kilise kalıntısında da benzer duvar görülmesi, duvarın naos-apsis arasında yer alması, bemayı çevrelediğini düşündürmektedir. Bu kilise gibi tek nefli plana sahip Mone Aziz Nikolaos Kilisesi (XIII. yy), Meskla Saviour Kilisesi (XIV. yy.), Saraneka Başmelek Mikael Kilisesi (XIV. yy.) ve Kroustas Aziz Ioannes Kilisesi (1347-1348) gibi yapılarda benzer bir duvar bemayı çevrelemektedir.[880] Bu bilgilerden hareketle, kilisenin doğusunda yaklaşık 6.05 x 1.50 m ölçülerinde bemaya yer verildiği, bemanın templon yerine duvarla (templon duvarı) naostan ayrıldığı söylenebilir. Buna göre naos 6.15 x 5.70 m ölçülerinde olmalıdır.

Kilisenin doğusunda, içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır (Figür 358). Apsis içten 2.95 m genişlik ve 2.05 m derinliğe sahiptir. Dıştan 4. 66 m genişliği ile doğu cephede yaklaşık 3/5 oranında yer kaplamaktadır.

5.1.2.4. Malzeme-Teknik

Kilisede yapı malzemesi olarak yerel kireç taşından üretilmiş kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Beden duvarları 0.80 m, narteks ile naos arasındaki duvar 0.70 m, güneybatı dıştaki duvar 0.90 m, naosun güneydoğu köşesindeki duvar 0.95 m kalınlıktadır. Güney duvarın ortası ve doğusunda tuğla dizisi kalıntıları görülmesi ve harçlı tuğla parçaları bulunması duvarların almaşık teknikte örüldüğüne işaret eder (Figür 359). Kilise ve çevresinde çok sayıda tuğla parçası tespit edilmesi de bu görüşü desteklemektedir. Duvar örgüsünde bağlayıcı malzeme olarak inci ve iri agregalı kireç harcı kullanılmıştır.

[879]Ölçüleri; Uz.: 1.55 m, Kal.: 0.95 m.
[880]A. Mailis (2020). *Obscured by Walls: The Bema Display of the Cretan Churches from Visibility to Concealment*. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, s. 108-117, fig. 175, 180, 184-185, 190.

Alanda ele geçen tuğlaların kalınlığı 0.4-0.5 m arasındadır.[881] Tuğlaların iç ve dış yüzeyleri turuncu renkli olup astarsızdır. Gözenekli, iyi pişirilmiş, turuncu renkli hamuru ince agregalıdır. Tuğlaların fiziksel yapılar aynıdır, dolayısıyla bu yapı için üretildikleri, aynı atölye ve usta ürünü oldukları söylenebilir. Alanda çok sayıda stroter ve bir adet kalypter parçası tespit edilmiştir. Stroterler gerek hamur gerekse şekil açısından birbirlerinden farklıdır. Kalınlıkları 0.02-0.03 m arasındadır. Kenarlarında kanal bulunan stroterlerin kenar çerçeveleri dik açılıdır. Kanal bulunmayan stroterlerin kenar çerçeveleri ise diyagonaldir. Stroterlerin bazıları turuncu, bazıları turuncumsu sarı renklidir. Bazılarında parmakla yapılmış basit desenler görülür. Bunlardan birinde parmakla yapılmış üç şeritli motif, parçanın kenarından başlayarak çapraz eksende diğer kenara doğru devam eder. 0.2,5 m kalınlıktaki tek kalypter parçasının dış yüzünde birbirine paralel uzanan dilimler bulunur. Tespit edilen bu stroter ve kalypter parçalarından, kilisenin farklı bezemelere sahip kiremitle kaplı çatıyla örtüldüğünü anlaşılmaktadır

5.1.2.5. Tarihlendirme

Bolu Müzesi tarafından hazırlanan raporda, Binbir Kilise'deki kilise kalıntıları ile benzerlik kurularak 6.-8. yy. arasına tarihlendirilmiştir.[882] Ancak hangi yapılar ile benzediği ve nasıl bir benzerlik olduğuna dair herhangi bir bilgi sunulmamıştır.

Duvarların cephelerinde, almaşık tekniğe has tuğla bant kalıntısı görülürken iç yüzeylerine bunlara rastlanılmaz. Bu duruma Orta ve Geç Bizans Dönemi taşra yapılarında rastlanılmaktadır.[883] Yapının bulunduğu bölgeye yakın bir konumda olması gereken Dadybra'nın 1186-1196 yılları arasında Muhyiddin Mesud tarafından fethedilmesi ve 1267 yılı civarında Batı Karadeniz Bölgesi iç kesimlerinin tamamen Türk hegemonyasına girmesi, Orta Bizans Dönemi'nde inşa edildiğine işaret eder.[884]

[881]Herhangi biri sağlam olmadığı için genişlik ve derinlik ölçüsü verilememektedir.
[882]BMMA, **a.g.k.,** 1996, 2.
[883]Benzer duvar işçiliği ve yapılar hakkındaki ayrıntılı bilgi için bkz. Ousterhout, **a.g.k.,** 2016, 187-188.
[884]Belke, **a.g.k.,** 1996, 91, 241; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 64-65.

5.1.3. Yedigöller Arasta Mevkii 2 Nolu Kilise Kalıntısı

5.1.3.1. Yeri

Düzce'nin Yığılca ilçesi Yaylatepe Köyü'nün, Yedigöller Milli Parkı alanı sınırlarında, Arasta Mevkii 1 Nolu Kilise Kalıntısı'nın yaklaşık 100 m güneybatısında bulunmaktadır (Figür 424).

5.1.3.2. Araştırma Tarihi

Kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmış kilise kalıntısı, 1996 yılında tespit edilmiş ve aynı yıl tescil edilmiştir.[885] M. Y. Güneş vd., kilise kalıntısı hakkında kısa bilgi vermiş, mevcut durumu ve ölçülerine değinmiştir. [886]

5.1.3.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Kilise kalıntısı büyük oranda toprak altında bulunmaktadır. Kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmış duvarları muhtelif ölçülerde korunabilmiştir.

Mimari özellikleri açısından Arasta Mevkii 1 Nolu Kilise Kalıntısı ile benzerlik gösterir, sadece ölçüleri farklıdır. Kilise kuzeydoğu-güneybatı doğrultusundadır. Dıştan 13.75 x 7.10 m ölçülerindedir (Figür 360).

Batısında muhtemelen dikdörtgen planlı narteks yer alır. Narteksin sadece güneydoğu duvarı korunabilmiştir[887] Arasta Mevkii 1 Nolu Kilise Kalıntısı ile benzerlik kurularak narteksin 5.65 x 2.50 m ölçülerinde dikdörtgen planlı olduğu söylenebilir.

Yapıda kapı açıklığı izlenememektedir. Benzer planlı kiliselerde olduğu gibi batı duvarında kapı olmalıdır. Arasta Mevkii 1 Nolu Kilise Kalıntısı'nda, ana kapının güneybatı köşede olduğu görülür. Muhtemelen batı duvar ortasında veya güneybatı köşede kapı bulunuyor olmalıdır.

Naos tabanı ve duvarları define arayıcılar tarafından tahrip edilmiştir. Güney duvarı, arada kesintiler olmakla birlikte 6.30 m uzunlukta korunabilmiştir (Figür 361). Kuzey duvarının sadece orta bölümü 3.80 m uzunlukta korunabilmiştir.[888] Kalıntılardan naosun dikdörtgen planlı olduğu ve içten 6.30 x 5.60 m ölçülerinde olduğu anlaşılmaktadır.

Naosta dikkat çeken husus güneydoğu köşesinde yaklaşık 2.10 m uzunlukta bir duvar kalıntısı bulunmasıdır (Figür 362). Yaklaşık 0.60 m kalınlık ve 0.50 m yükseklikte

[885]BMMA, **a.g.k.,** 1996, 1.
[886]Güneş vd., **a.g.k.,** 2011, 55.
[887]Ölçüleri; Uz.: 1.20 m, Kal.: 0.80 m, Yük.: Ortalama 0.60 m.
[888]Ortalama 0.90 m yükseklikte günümüze ulaşan duvarların kalınlığı yaklaşık 0.80 metredir.

korunabilmiş duvar, kuzey-güney doğrultunda apsis orta eksenine kadar uzanmaktadır. Apsisin 1.00 m batısında yer alması sebebiyle bemaya ait olduğu kabul edilebilir.[889] Dolayısıyla bema, templon yerine bir duvarla naostan ayrılmıştır. Bu duvarın bemayı çevrelediği varsayılırsa kilisenin doğusunda 5.60 x 1.00 m ölçülerinde, dikdörtgen planlı bema bulunduğu söylenebilir. Buradan çıkarılabilecek bir diğer sonuç, naosun 6.30 x 5.60 yerine, 5.60 x 4.70 m ölçülerinde olduğudur.

Naosun doğusunda, içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır (Figür 363). Apsis içten 3.30 m genişlik ve 2.70 m derinliktedir. Duvarları 1.40 m yükseklikte korunabilmiştir. Dıştan 4.90 m genişliği ile doğu cephede yaklaşık 2/3 oranında yer kaplar.

5.1.3.4. Malzeme-Teknik

Kilisede yapı malzemesi olarak yerel kireç taşından kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Harap durumdaki güneydoğu duvarında, harçlı tuğla kalıntıları bulunur (Figür 364). Ayrıca yapının çevresinde duvara ait olması muhtemel çok sayıda sağlam ve kırık tuğla tespit edilmiştir (Figür 365-366). Bu kalıntılardan duvarların almaşık teknikte örüldüğü anlaşılmaktadır. Duvarlarda bağlayıcı malzeme olarak inci ve iri agregalı kireç harcı kullanılmıştır.

Duvar örgüsünde kullanılan tuğlalar farklı ölçülere sahiptir. Kare biçimli tuğlalar 0.26 x 0.26 ve 0.28 x 0.28 m ölçülerindedir. Kalınlıkları 0.3,5 metredir.

5.1.3.5. Tarihlendirme

Bolu Müzesi raporlarında, Binbir Kilise'deki kilise kalıntıları ile benzerlik kurularak 6.-8. yy. arasına tarihlendirilmiştir.[890] Ancak hangi yapılarla benzediği ve nasıl bir benzerlik olduğu hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Mimari özellikler, yapı malzemesi ve duvar tekniği açısından Arasta Mevkii 1 Nolu Kilise Kalıntısı ile benzerdir. Bu sebeple Orta Bizans Dönemi'nde inşa edildiği söylenebilir.[891]

---

[889]Benzer bema duvarı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mailis, **a.g.k.,** 2020, 108-117, fig. 175, 180, 184-185, 190.

[890]BMMA, **a.g.k.,** 1996, 2.

[891]Tarihlendirme hakkında detaylı bilgi için Arasta Mevkii 1 Nolu Kilise Kalıntısı "Tarihlendirme" bölümüne bakınız.

5.1.4. Yedigöller Arasta Mevkii Şapel Kalıntısı

5.1.4.1. Yeri

Düzce'nin Yığılca ilçesi Yaylatepe Köyü'nün, Yedigöller Milli Parkı sınırlarında, Arasta Mevkii 1 Nolu Kilise Kalıntısı'nın yaklaşık 30 m güneybatısında yer alır (Figür 324).

5.1.4.2. Araştırma Tarihi

Kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmış şapel, 1996 yılında tespit edilmiş ve aynı yıl tescil edilmiştir.[892] M. Y. Güneş vd., şapel kalıntısı hakkında çok kısa bilgi vermiştir.[893]

5.1.4.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Yapı kalıntısı büyük oranda toprak altında bulunmaktadır. Narteksi ve naos güneybatı duvarının bir kısmı korunabilmiştir. Eski fotoğraflarda apsis duvarları kısmen görülebilmektedir. Ancak apsis 1996-2019 yılları arasında ortadan kalkmıştır. Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusundaki şapelin ölçüsü ve planı hakkında detaylı bilgi sunulmaz. Sadece batıda yer alan narteksin planı ve ölçüsü hakkında detay verilebilmektedir.

Şapele ve nartekse batı duvar ortasındaki kapıyla girilmektedir.[894] Narteks 4.40 x 1.30 m ölçülerinde planlıdır (Figür 367). Güney duvarları 1.00 m yükseklikte, kuzey duvarları temel seviyesinde korunabilmiştir (Figür 368). Kapının güneyinde 0.30 x 0.15 m ölçülerinde duvar payesi bulunur. Benzer duvar payelerinin girişin kuzeyinde ve karşı eksende de olduğu kabul edilebilir. Narteks güney tabanı kısmen sağlamdır. Tabanda, mozaik alt yapısına ait, alttan üste doğru statümen, rudus, nücleus ve yatak harcı katmanları görülebilmektedir. En üstte yer alması gereken tesselaltum tabakasına dair herhangi bir iz görülemez. Yatak harcı üzerinde mozaik olup olmadığı belirsizlik taşımaktadır. Bu kısmın tuğla veya başka bir malzemeyle döşeli olduğu da ihtimal dahilindedir. Diğer bir alternatif ise taban üst seviyesinde sadece yatak harcı katmanı olmasıdır. Nartheks güney ve doğu duvarında renkli sıva kalıntıları tespit edilmiştir. Bu kalıntılar, iç mekanın freskle bezeli olduğuna işaret eder.

Narteks doğu duvarı ortasındaki kapıyla naosa geçilmektedir.[895] Naos tabanı ve duvarları büyük oranda yıkıktır. Sadece narteksle bitişik güneybatı duvarı

[892]Bolu Müzesi raporlarında "5 Nolu Kilise" olarak adlandırılan şapelin 4.00 x 2.30 m ölçülerinde olduğu ileri sürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. BMMA, **a.g.k.,** 1996, 2.
[893]Güneş vd., **a.g.k.,** 2011, 55.
[894]Ölçüleri; Gen.: 1.00 m, Der.: 0.70 m.
[895]Ölçüleri; Gen.: 100 m, Der.: 0.55 m

korunabilmiştir.[896] Narteksin 4.40 m genişlikte olması sebebiyle naosun 4.40 m genişlikte olduğu kabul edilebilir. Uzunluk net alınamamıştır. Girişin yaklaşık 5.00 m doğusunda apsis duvarına ait olması muhtemel moloz yığını bulunur. Bu kalıntılardan naosun yaklaşık 5.00 x 4.40 m ölçülerinde olduğu yorumu yapılabilir.

Apsis tamamen yıkıktır. Eski fotoğraflarda içten yarım daire şekilli apsisin güney duvarı kısmen görülebilmektedir (Figür 369). Bolu Müzesi arşivindeki raporlara göre apsis derinliği 0.85 metredir. Bu bilgilerden şapelin küçük boyutlu bir apsise sahip olduğu söylenebilir.

5.1.4.4. Malzeme-Teknik

Şapelde yapı malzemesi olarak yerel kireç taşından kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Duvarların oldukça harap durumda olmasından dolayı duvar tekniği hakkında net bilgi verilememektedir. Narteks güney duvarının cephesinde tek sıra tuğla bandı kalıntısı görülür. Bu kalıntı ve Arasta Mevkii'ndeki iki kilise kalıntısı duvarlarının almaşık teknikte örülmesi, şapel duvarların almaşık teknikte örüldüğüne işaret eder. Duvarda bağlayıcı malzeme olarak inci ve iri agregalı kireç harcı kullanılmıştır.

5.1.4.5. Tarihlendirme

Bolu Müzesi tarafından hazırlanan raporda, Binbir Kilise'deki kilise kalıntıları ile benzerlik kurularak 6.-8. yy. arasına tarihlendirilmiştir.[897] Ancak hangi yapılar ile benzediğine dair bir bilgi sunulmamıştır.

Mimari özellikler, yapı malzemesi ve duvar tekniği açısından Arasta Mevkii'nde yer alan iki kilise kalıntısı ile benzerlik göstermektedir. Bu benzerlik sebebiyle Orta Bizans Dönemi'nde inşa edildiği söylenebilir.[898]

[896]Ölçüleri; Uz.: 0.30 m, Kal.: 0.70 m, Yük.: 0.40 m.
[897]BMMA, **a.g.k.,** 1996, 2.
[898]Tarihlendirme hakkında detaylı bilgi için Arasta Mevkii 1 Nolu Kilise Kalıntısı "Tarihlendirme" bölümüne bakınız.

6. ZONGULDAK

6.1. Dini Yapılar

6.1.1. Cehennemağzı Kilisesi

6.1.1.1. Yeri ve Adı

Zonguldak İli Ereğli İlçesi'nin şehir merkezinde, İstasyon Caddesi'nde bulunmaktadır (Figür 370). Bu kaya yapısı, devamında yer alan mağara ve kaya yapılarının bulunduğu alan Antik Çağ ve Bizans Dönemi'nde Akheron (Acherusia) Vadisi olarak adlandırılmaktadır (Figür 371).[899] Kilise olarak kullanıldığı tespit edilen kayaya oyulmuş yapıya günümüze kadar farklı isimler verilmiştir. G. Perrot ve E. Guillaume, bölgedeki yapıları Cehennemağzı Mağaraları (Acherousienne ve Akheron), kilise olarak kullanılan bu yapıyı da Mağara I olarak adlandırmıştır.[900] W. Hoepfner ve T. Akkaya, Akheron Vadisi Birinci Mağara (Höhle I) olarak adlandırmıştır.[901] K. Belke Acherusische Mağaraları-Mağara I olarak adlandırmıştır.[902] Π. Γ. Μακρη (P. Makres) ve J. Darrauzès, kaya kilisesinin Herakleia Pontika'da yer alan Theotokos Meryem Kilisesi olabileceğini ileri sürmüş ve Herakleia Pontika Theotokos Kilisesi olarak adlandırmıştır.[903] Kılıçaslan vd., yapıyı Yusufağa Mağarası ve Ayazma Mağaraları olarak adlandırmıştır.[904] B. Umar yapıyı Kilise Mağarası, Ö. Yaman gibi araştırmacılar Mağara Kilisesi ve E. Bölükbaşı Ertürk-N. Türker ise Cehennemağzı Mağara Kilisesi olarak adlandırmıştır.[905] D. Gür, Karadeniz Ereğli Kayaya Oyma Yapı I (KEKOY I) olarak adlandırmıştır.[906] Π. Γ. Μακρη ise bu kilise ile yakınındaki diğer kaya yapıları ve mağaralarını Herakleia Pontika Katakompları olarak tanıtmıştır.[907]

---

[899]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 23-25; Kinneir, **a.g.k.,** 1818, 497; Rottiers, **a.g.k.,** 1829, 298; Dörner ve Hoepfner, **a.g.k.,** 1962, 592; W. Hoepfner (1972). Topographische Forschungen von Herakleia Pontike. F. K. Dörner (Ed.), Forschungen an der Nordküste Kleinasiens içinde (s. 37-46). Wien: Hermann Böhlaus, s. 40; T. Akkaya (1994). *Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğlisi)'nin Tarihi Gelişimi ve Eski Eserleri*. İstanbul: Troya Yayıncılık, s. 35; Z. Karakuzulu (2002a). *Karadeniz Ereğli İlçesinin Coğrafyası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 415-417; Z. Karakuzulu (2002b). Cehennemağzı (Kdz. Ereğli) Mağaraları'nın Turizm Coğrafyası Açısından Önemi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II, s. 227

[900]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 16.

[901]Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 42; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 37.

[902]Belke, **a.g.k.,** 1996, 214.

[903]Π. Γ. Μακρη (1903). *Ηρακλεια του Ποντου*. Αθηναις (Atina): Εκ *του Τυπογρφειου η Προοσος*, s. 16-18; Darrauzès, **a.g.k.,** 1992, 89.

[904]Kılıçaslan vd., **a.g.k.,** 2002, 41.

[905]Umar, **a.g.k.,** 2004, 41; Ö. Yaman (2011). *Roma ve Bizans Devri'nde Karadeniz Ereğlisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 57; Bölükbaşı Ertürk ve Türker, **a.g.k.,** 2017, 348.

[906]Gür, **a.g.k.,** 2019, 193.

[907]Μακρη, **a.g.k.,** 1903, 15-16.

Π. Γ. Μακρη ve J. Darrauzès'in belirttiği üzere kilisenin Herakleia Pontika Theotokos Kilisesi olması ihtimal dahilindedir.[908] Kaya oyulmuş mekanlarda veya mağara önlerinde Meryem'e veya İsa'nın doğumuna adanmış kilise ve şapeller inşa edildiği veya daha önceki yapıların İsa veya Meryem'e adanarak kiliseye dönüştürüldüğü bilinir.[909] Apokrif kaynaklar, kutsal metinler ve modern literatürde, İsa'nın mağara, ahır veya yarı mağara yarı ahır görünümlü bir mekanda doğduğu belirtilmektedir. İsa'nın doğum sahnesinin işlendiği çok sayıda freskte mağara tasviri görülür.[910]

6.1.1.2. Araştırma Tarihi

Yapı bugüne kadar birçok seyahatname ve yayına konu olmuşsa da özellikle mozaikleri hakkında kısıtlı bilgi verilmiştir. Yapıdan ilk bahseden, W. F. Ainsworth, yapıyı kilise olarak nitelendirmese de mozaik döşeli tabanı olduğunu belirtmiştir.[911] G. Perrot ve E. Guillaume, kilise olarak kullanıldığını ve içinde farklı renklerde tesseralar buldukları belirtmektedir.[912] F.K. Dörner ve W. Hoepfner, kilise hakkında kısa bilgi sunar.[913] Mağara olarak nitelendirdikleri kaya yapısının 1961'li yıllarda ahır olarak kullanıldığını belirtmiş, taban mozaiği hakkında genel bilgi vermiştir.[914] W. Hoepfner, kaya kilisesi hakkında detaylı bilgi vermiştir. Araştırmacı H. De Hell, E. Bore, G. Perrot-E. Guillaume, W. V. Diest gibi seyyahların verdikleri bilgileri derlemiş, özellikle taban mozaiğine değinmiştir. Ayrıca tarihi, mimarisi, ölçüleri, bölümleri hakkında bilgiler sunmuştur.[915] S. Eyice, kilise hakkında kısa bilgi vermiş ve kullanım evresi hakkında birtakım görüşler ileri sürmüştür.[916] Π. Γ. Μακρη ve J. Darrauzes Herakleia Pontika'da yer alan Theotokos Meryem Kilisesi'ni bu kaya kilisesini ilişkilendirmiş ve adı geçen kilisenin kaya kilisesi olabileceğini ileri sürmüştür. Buna dayanak olarak da Theotokos Meryem Kilisesi'nin insan yapımı olmayan (Tanrı eliyle yapılmış) bir yapı olduğunu gösterirler. Buna göre doğal bir kaya yapısı olan kaya kilisesi Theotokos Meryem Kilisesi

[908]Μακρη, **a.g.k.,** 1903, 16-18; Darrauzès, **a.g.k.,** 1992, 89.
[909]Μακρη, **a.g.k.,** 1903. 16-18; Darrauzès, **a.g.k.,** 1992, 89-90; S. Hill (1996). *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*. Aldershot ve Brookfield: Variorum, s. 113; R. Tokel (2016). Dünden Bugüne Kdz. Ereğli Cehennemağzı Mağaraları. *İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu*, Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, s. 187.
[910]M. S. Pekak ve D. Gür (2015). İsa'nın Doğumu. *Sanat Tarihi Dergisi*, 24 (2), s. 178-220.
[911]W. F. Ainsworth (1939). Notes on a Journey from Constantinople, bey Heraclea, to Angora, in the Autumn of 1938. *The Journal of the Royal Geographical Society* içinde (s. 216-276). London: John Murray, s. 221.
[912]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 16.
[913]Dörner ve Hoepfner, **a.g.k.,** 1962, 590.
[914]Dörner ve Hoepfner, **a.g.k.,** 1962, 590.
[915]Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 42-43.
[916]S. Eyice (1982). Türkiye'de Bizans Sanatı. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi* içinde (s. 568-618). C. III, İstanbul: Görsel Yayınlar, s. 608.

olmalıdır.[917] K. Belke, T. Akkaya, Z. Karakuzulu B. Umar, R. Tokel, S. Yıldız, Ö. Yaman, E. Bölükbaşı Ertürk-N. Türker ve D. Gür gibi araştırmacılar kilise hakkında genel bilgi vermiştir.[918]

Kilisede inceleme yapan seyyah ve araştırmacıların verdikleri tüm bilgilere bakıldığında, mimarisi hakkında bazı detayları gözden kaçırdıkları görülür. Hatta birçok araştırmada ölçülerin yanlış verildiği tespit edilmiştir. Çoğu araştırmacı yapının doğusunda apsis ve synthronon bulunduğu dahi belirtmemiştir. Ayrıca taban mozaiği hakkında detaylı bilgi sunulmamıştır.

6.1.1.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Bugüne kadar Cehennemağzı Kilise Mağarası veya Akheron Vadisi Mağara I olarak adlandırılan bu kayaya oyma yapı aslında mağara niteliği taşımaz.[919] Akheron Kilisesi, Helenistik veya Roma Döneminde taş ocağı olarak kullanılmış olmalıdır. Kuzey, güney ve doğu duvarında görülen murç izleri ve küçük delikler bu kullanıma ait izlerdir. Muhtemelen Hıristiyanlığın yaygınlaşmasıyla birlikte kiliseye dönüştürülmüştür. Hıristiyanlığın serbest bırakılmasından sonra da birtakım ilaveler yapılarak kullanımına devam edilmiştir.

Kilise düzgün olmayan plana sahiptir. Daha önce bu yapıyı inceleyen araştırmacılar dikdörtgen planlı olduğunu belirtmektedir. Kilise iç mekanının kabaca dikdörtgen planlı olduğu söylenebilir, ancak ölçülere bakıldığında düzgün dikdörtgen planlı olmadığı anlaşılmaktadır. Yapının batı yarısı, doğu yarısına göre daha dardır (Figür 372-375).

Kiliseye kuzeyinde yer alan, kenarları, tabanı ve tavanı kabaca düzleştirilmiş açıklık ile girilmektedir.[920] Giriş günümüzde demir ferforje ile kapatılmıştır (Figür 376). Girişin batı kenarında yuvarlak kemerli arkosoliumlu mezar bulunur (Figür 377).[921] Doğu

[917]Araştırmacılar, şehrin kuzeydoğusunda Panagia adlı bölge olduğunu ve burada kiliseye dönüştürülmüş mağara bulunduğunu, mağarada fresk ve mozaik taban izleri görüldüğünü belirtmişlerdir. Bölgeye Panagia adı verilmesi Theotokos Meryem'e adanmış bir kiliseden kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir. Bu görüşlerini, Trabzon Boztepe'deki mağara içi ve önüne kurulmuş Theotokos Theoskepastos Kilisesi'nin Theotokos Meryem'e adandığını belirterek desteklemişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Μακρη, **a.g.k.,** 1903. 16-18; Darrauzès, **a.g.k.,** 1992, 89-90.

[918]Belke, **a.g.k.,** 1996, 214; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 37-38; Karakuzulu, **a.g.k.,** 2002a, 415-417; Karakuzulu, **a.g.k.,** 2002b, 232-234; Umar, **a.g.k.,** 2004, 38-41; S. Yıldız (2009). *Bizans Tarihi, Kültürü, Sanatı ve Anadolu'daki İzleri.* Ankara: Detay Yayıncılık, s. 240; S. Yıldız (2017). Karadeniz Bölgesindeki Bizans Eserleri. *Karadeniz Araştırmaları*, 53, 125; Yaman, **a.g.k.,** 2011, 57-58; Tokel, **a.g.k.,** 2016, 186-187; Bölükbaşı Ertürk ve Türker, **a.g.k.,** 2017, 348; Gür, **a.g.k.,** 2019, 193-211.

[919]Uluslararası Mağara Bilim Birliği'nin yaptığı tanıma göre mağara; "insan geçişine izin verecek büyüklükteki ağzı ile kayaçta açılmış bir yeraltı boşluğudur".

[920]Ölçüleri; Gen.: 14.90 m, Der.: 2.14 m, Yük.: Ortalama 4.20 m.

[921]Ölçüleri; Gen: 2.14 m, Yük.: 1.37 m, Der.: 0.97 m

kenarında, dikdörtgen profilli niş bulunur (Figür 378).[922] İşlevi net tespit edilememekle birlikte apsisin hemen kuzeyinde yer alması, pastophorium alternatifi olarak yapıldığına işaret eder. Kandil nişlerine göre büyük boyutlu olması da bu görüşü destekler niteliktedir. Muhtemelen törenlerde kullanılan litürjik eşyaların yerleştirilmesi amacıyla yapılmıştır. Bu nişin güneyinde, muhtemelen Akheron Vadisi'nin ören yerine dönüştürülmesi esnasında yapılmış, moloz taşla örülmüş, yarım daire şekilli duvar bulunur.[923]

Kilisenin ön kısmında, girişin doğu ve batı kenarına bitişik yapılmış, kuzey-güney doğrultusunda, almaşık teknikte örülmüş iki duvar kalıntısı bulunur. Duvarların korunma durumu ve ölçüleri birbirinden farklıdır. Doğu duvar 6.95 m uzunlukta korunabilmiştir (Figür 379). Kalınlık ve yükseklik yer yer farklıdır. Kalınlık min. 0.90 m ve max. 1.20 m, yükseklik max. 1.85 metredir. Batı duvar 8.45 m uzunlukta korunabilmiştir (Figür 380). Güneyi, kuzeyine oranla daha sağlamdır. Yükseklik güneyde ortalama 1.10 m, kuzeyde 0.60 metredir. Kalınlık min. 0.80 m, max. 1.10 metredir. Tarihi net tespit edilememekle birlikte bu iki duvarın kilise yapıldıktan sonra örüldüğü söylenebilir. İki duvar kalıntısında hareketle kilise kuzeyine atrium yapıldığı söylenebilir. Bu atrium muhtemelen yaklaşık 15.00 x 9.00 m ölçülerinde dikdörtgen planlıdır.[924] Kuzeyinde de bir duvar olması gereklidir, ancak bu kısım korunamamış veya ortaya çıkarılmamıştır.[925] Batı duvarın arkasında, kayaya oyulmuş dikdörtgen profilli bir niş yer almaktadır. Kilise içinde bulunan mezarla benzerliğinden ötürü, bu nişin kaya mezarı olduğu söylenebilir (Figür 381)

Naos doğu-batı doğrultusunda düzgün olmayan plana sahiptir. Doğusunda apsis ve synthronon yer alır. Kilise, taş ocağından dönüştürüldüğü için naostaki genişlik ve uzunluk farklılıktır. Dört yönündeki duvarlarda girinti ve çıkıntılar mevcuttur. Doğu-batı ekseninde uzunluk min. 23.80 m, max. 32.50 metredir. Kuzey-güney ekseninde genişlik min. 11.40 m, max. 17.60 metredir. Naos, mevcut kalıntılar ışığında, Doğu ve Batı Bölüm olmak üzere iki ayrı başlıkta incelenebilir.[926]

Batı bölüm, kabaca dörtgen planlı, 17.20 x 13.40 m ölçülerindedir. Tavan yüksekliği min. 1.95 m, max. 4.29 metredir. Batıdan doğuya doğru genişleyen bölümün

[922]Ölçüleri; Gen: 0.64 m, Yük.: 0.97 m, Der: 0.29 m.
[923]Ölçüleri; Yük.: 1.00 m, Ç.: 0.80 cm
[924]Kuzey kenarında bir duvar kalıntısı tespit edilemediği için net ölçüleri bilinmemektedir.
[925]Alanda yapılacak kazı çalışmaları ile bu husus netleştirilebilir.
[926]Kilisenin doğusunda duvara bitişik apsis ve synthronon kalıntısı bulunduğu için iç mekanın geneli naos olarak tanıtılmamıştır.

tabanı mozaik döşelidir.[927] Taban mozaiği büyük oranda tahrip olsa da kalıntılar süsleme programı hakkında detaylı bilgi verilmesini sağlar (Figür 382).

Kuzeybatısında dikdörtgen planlı kaya mezarı (niş) bulunur.[928] Arkosoliumlu mezarın batı bitiğinde yer alan nişin kuzeydoğusu kırıktır. Ön kısmında levha yerleştirilmesi için oyulmuş kanal bulunur (Figür 383). Bazı araştırmacılar, mezarda Nicholaos adlı birine ait lahit bulunduğu ileri sürmektedirler. Bazı araştırmacılar da muhtemelen Nicholaos adını Patara doğumlu Aziz Nicholaos'la özdeşleştirmiş ve yanlışlıkla bu lahitin Aziz Nicholaos'a ait olduğunu ileri sürmüşlerdir.[929] Yayınlarda bahsi geçen yazıt, Nicholaos adının okunduğu bir arşitrav veya korniş parçasıdır (Figür 384).[930] Akheron Vadisi'nin 2.00 km kuzeydoğusundaki Kestaneci Köyü'nde tespit edilen iki evreli yazıtın ikinci evresinde "Tanrı'nın hizmetkarı Nicholas kabulü, yurdu ve mutluluğuna adına" ibaresi yazılıdır.[931] W. Hoepfner yazıt ile nişin ölçülerini kıyaslamadan, kilisedeki mezara ait olabileceğini ileri sürmüştür.[932] Yazıtın ve bahsi geçen lahit parçasının kiliseyle alakalı olduğu kesinlik taşımamaktadır. Bu sebeple mezarın kesin olarak Nicholaos'a ait olduğu söylenemez.

Batı bölümün batı duvarı 13.45 m uzunluktadır. Duvarın kuzey ve güneyine birer kandil nişi oyulmuştur (Figür 385).[933] Bunlardan kuzeydeki yuvarlak kemerledir. Bunun altında, işlevi belirsiz, küçük boyutlu ve yüzeysel oyulmuş niş benzeri oyuklar bulunur. Güneydeki niş dikdörtgen profillidir.

Güney duvar 17.51 m uzunluktadır. Duvarın ortasında dikdörtgen profilli kandil nişi yer alır.[934] Doğusunda basık kemerle sonlanan, daha büyük boyutlu ele alınmış bir kandil nişi bulunur.[935] Güney duvarla, doğu bölümün kesiştiği köşede daha küçük boyutlu bir kandil nişine yer verilmiştir (Figür 386).[936]

---

[927]Genişlik en batıda 13.21 m, en doğuda 13.74 metredir.
[928]Ölçüleri; Gen: 2.25 m, Yük.: 1.08 m, Der.: 1.04 m
[929]Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 37; Belke, **a.g.k.,** 1996, 214; Karakuzulu, **a.g.k.,** 2002b, 233; Yaman, **a.g.k.,** 2011, 57; Gür, **a.g.k.,** 2019, 242.
[930]2019-2020 yılında yapılan araştırmalarda, Karadeniz Ereğli sınırları içinde bu yazıta rastlanılmamıştır.
[931]Dörner ve Hoepfner, **a.g.k.,** 1962, 590; L. Jonnes (1994). The Inscriptions of Heraclea Pontica. *L. Jonnes (Editör), Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien Band 47: The Inscriptions of Heraclea Pontica, with a Prosopographia Herecleotica* içinde (s. 1-114). Bonn: Dr. Rudolf Habelt Gmbh., s. 33-34.
[932]Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 46
[933]Kuzey niş ölçüleri; Gen.: 0.16 m, Yük.: 0.14 m, Der.: 0.12 m. Güney niş ölçüleri; Gen.: 0.15 m, Yük.: 0.12 m, Der.: 0.12 m.
[934]Ölçüleri; Gen.: 0.66 m, Yük.: 0.88 m, Der.: 0.19 m.
[935]Ölçüleri; Gen.: 0.97 m, Yük.: 0.80 m, Der.: 0.72 m.
[936]Ölçüleri; Gen.: 0.17 m, Yük.: 0.13 m, Der.: 0.10 m.

Doğu bölümün, güneydoğu köşesindeki kavisli duvar haricinde, kuzey-güney doğrultusunda kabaca dikdörtgen planlı olduğu söylenebilir (Figür 387).[937] Kuzey-güney ekseninde uzunluk min. 11.33 m, max. 17.80 metredir. Doğu-batı ekseninde genişlik min. 7.50 m, max. 15.30 metredir. Tavan yüksekliği min. 4.07 m, max. 4.72 metredir.

Naosun kuzeydoğusunda, oldukça tahrip olmuş apsis ve synthronon yer alır (Figür 388). Duvar damlataşı oluşumunun devam etmesi halen apsis ve synthronona zarar vermektedir.[938] Yarım daire şekilli apsisin kuzeyi, güneyine oranla daha sağlamdır.[939] Kalıntılardan apsiste beş basamaklı synthronon bulunduğu anlaşılmaktadır.[940] Apsis ve synthrononda dikkat çeken en önemli husus monolit olmasıdır. Tamamen kayanın oyulmasıyla şekillendirilmiş synthrononda herhangi bir taş kullanılmamış (Figür 389).

Doğu bölümün girintili-çıkıntılı kuzey duvarı 14.44 m uzunluktadır. Girişe yakın olan kısmında küçük bir kandil nişi bulunur.[941] Güney duvar 14.82 m uzunluktadır. Doğu bölümü hafif iç bükeydir (Figür 390). Duvarın doğuna bir ve batısına iki dörtgen şekilli kandil nişi oyulmuştur (Figür 391).[942] 14.79 m uzunluktaki doğu duvarın güneyi düzdür. Kuzeyi, apsis bulunmasından dolayı kavislidir. Orta kısmında dörtgen şekilli kandil nişi bulunur.[943]

6.1.1.4. Süsleme

Kilisenin batı bölümünde görülen taban mozaiği, iç mekanın oldukça gösterişli düzenlendiğini yansıtmaktadır. Kilise içi ve çevresinde, Roma ve Bizans Dönemi'ne tarihlenen çok sayıda mimari plastik parça bulunur. Ancak bunların kiliseye ait olup olmadığı belirsizdir. Karadeniz Ereğli Müzesi yetkilileri bu mimari plastik parçaların Karadeniz Ereğli şehir merkezinde farklı noktalarda bulunduklarını ve Cehennemağzı Mağaralarının ören yerine dönüştürülmesi esnasında buraya taşındıklarını belirtmektedir.[944]

---

[937]Plandaki bozukluk muhtemelen taş ocağı kullanımından kaynaklanmaktadır. Bu bölümdeki bütün duvarlarda murç delikleri, oyuk ve çatlaklar görülmektedir.

[938]Alanın hem arkeolojik hem de doğal sit alanı olarak tescil edilmesinden dolayı bu oluşumlara karşı herhangi bir müdahalede yapılamamaktadır.

[939]Apsis ölçüleri; Gen.: 8.00 m, Der.: 4.60 m, Kal.: 2.20 m.

[940]Kuzeydoğusunda dört basamak net görülür, beşinci basamak ise duvar damlataşı oluşumu ile kapanmak üzeredir. Orta bölümde iki ve kuzey bölümde sadece bir basamak kalıntısı görülür. Tespit edilen basamakların genişlikleri farklılık göstermekte olup min. 0.15 m, max. 0.19 metredir.

[941]Ölçüleri; Gen.: 0.34 m, Yük.: 0.29 m, Der.: 0.19 m.

[942]Doğu niş ölçüleri; Gen.: 0.38 m, Yük.: 0.29 m, Der.: 0.21 m. Batıdaki büyük niş ölçüleri; Gen.: 0.80 m, Yük.: 0.88 m, Der.: 0.24 m. Batıdaki küçük niş ölçüleri; Gen.: 0.72 m, Yük.: 0. 61 m, Der.: 0.22 m.

[943]Ölçüleri; Gen.: 0.33 m, Yük.: 0.27 m, Der.: 0.21 m.

[944]Karadeniz Ereğli Müzesi'nde görevli uzman O. Arslan ile 25.08.2020 tarihinde yapılan kişisel iletişim.

Batı bölüm, yaklaşık 180 m²'lik alanı kaplayan taban mozaiği ile bezenmiştir (Figür 392-393). Mozaik *opus tessellatum* ve *opus vermikulatum* tekniklerinde yapılmıştır. Yüzeyde sarı, turuncu, kırmızı, yeşil, siyah, beyaz, gri, bej, mavi ve turkuaz renklerde tesseralar kullanılmıştır. Tesseralar genellikle düzensiz kesilmiştir. Taban ana kaya olduğu için bu mozaiğin alt katmanında statümen, rudus ve nucleus katmanları yoktur. Sadece yatak harcı ve tessellatum katmanları bulunur.

Taban mozaiği toplam üç panel ve bunları çevreleyen bordürlerden oluşmaktadır (Figür 394). Orta eksende art arda sıralanmış iki kare pano bulunur. Bunun kuzey ve güneyindeki paneller, dikdörtgen şekilli tek panoda ibarettir. Bu paneller dört yönden, farklı ölçülerdeki bordürlerle çevrilidir. Bordürlerin ölçüleri gibi içindeki dekorasyonlar da birbirinden farklıdır.

Mozaiğin doğusunda, 1.05 m kalınlık ve 4.75 m uzunlukta, polikrom bordür bulunur (Figür 395). Bordürün konturları monokrom üç şeritle belirlenmiştir. Beyaz tesseralardan yapılmış ortadaki kalın şerit, iç ve dıştakinden daha kalındır. Gri-siyah renklerdeki tesseralardan oluşan iç ve dıştaki şeritlerin kalınlıkları aynıdır. Bordürün içinde, halatlarla birbirine bağlı geometrik motiflerden oluşan antrolak desen işlenmiştir.[945] Bu desende, horizontal iki sıra, yeşil ve beyaz renkli madalyon motifi işlenmiş, bu madalyonlar halatlarla birbirine bağlanmıştır. Desenin orta eksenine, dört kenarı iç bükey ve dört kenarı düz beyaz renkli sekizgenler yerleştirilmiştir. Desendeki tüm geometrik şekillerin ve halatların konturları siyah-koyu mavi renkli tesseralardan oluşan çizgilerle belirlenmiştir.

Kompozisyonun kuzey kenarını sınırlarından, polikrom kuzey bordür 0.60 m kalınlıktadır. Toplam 12.05 m uzunlukta olsa da, 7.70 m uzunluktaki doğu bölümü daha iyi korunabilmiştir. Bordürün 0.10 m kalınlıktaki konturu, alt ve üstten, monokrom siyah ve beyaz şeritlerle belirlenmiştir. Ortada yer alan beyaz bordür, dört sıra tessera dizisinden oluşur. İç ve dıştaki şeritler, tek sıra siyah ve koyu gri renkli tesseralardan meydana gelmektedir. Bordürün ortasında, yatay yerleştirilmiş, 0.30 x 0.30 m ölçülerindeki kare panolar bulunur. Bunların içinde beyaz zemin üzerine mavi-yeşil renkli sarmaşık yaprakları işlenmiştir (Figür 396). Sarmaşık yaprakları, panoların üstünde uzanan kıvrık dallarla birbirlerine bağlanmıştır. Batı kenarda, kalınlığı 0.44-0.57 m

[945]Halatlarda farklı renklerde tesseralar kullanılmıştır. Günümüzde yosun tabakasından dolayı bu renkler net seçilememektedir. Karadeniz Ereğli Müzesi arşivindeki bir fotoğraftan anlaşılacağı üzere, halatlardan biri yeşil-beyaz ve gri, diğer kırmızı ve mavi tonlarındaki tesseralardan oluşturulmuştur.

arasında değişen bir bordürün kalıntısı görülür. Yoğun tahribattan dolayı bu bordür hakkında detaylı verilemez. Kalınlığının kuzey ve güney bordürlere benzer olması, bunlarda sarmaşık bitkisi desenin işlenmesi sebebiyle bu bordürde de sarmaşık yaprakları desenin tekrarlandığı söylenebilir. Güney kenarda diğer yönlerden farklı olarak iki bordür yer alır.[946] Bunlardan içte kalanı düzgün hat çizerken, dışta yer alanı duvar eksenindeki kaymadan dolayı yarım kalmıştır. İçteki bordür 0.35-0.64 m kalınlıktadır. Çoğu kısmı tahrip olsa da sağlam olan kısımlarında sarmaşık yaprakları görülmektedir (Figür 397). Bu yapraklardan hareketle kuzey bordürdeki sarmaşık bitkisi deseninin burada tekrarlandığı söylenebilir, ancak duvardaki eksen kaymasından dolayı bu bordür daha dar tutulmuştur. Dışta yer alan ve kalınlığı ortalama 0.30 m olan bordür hakkında herhangi bir bilgi verilememektedir.

Orta panelde iki büyük kare pano yer alır.[947] 0.37 m kalınlıktaki bordürle birbirinden ayrılmış panolarda tahribat yoğundur. Doğuda yer alanı batıdakine göre daha sağlamdır. İki pano benzer tasarıma sahiptir, aralarındaki tek fark köşe-kenar boşluklarında; batıdakinde sarmaşık, doğudakinde asma bitkisiyle işlenmiş olmasıdır. 2020 yılında yapılan incelemelerde bu panoların yosun tabakasıyla kaplandığı gözlemlenmiştir. Karadeniz Ereğli Müzesi arşivindeki fotoğraflarda, panoların içinde, merkezden dışa doğru genişleyen, birbiri içine geçmiş dairelerden oluşan madalyon işlendiği anlaşılmaktadır.

Doğu panodaki madalyonun çapı 4.30 metredir, konturları monokrom kalın kırmızı renkli şerit ve monokrom iki siyah renkli çizgiyle belirlenmiştir (Figür 398). Merkezdeki dairede hangi desenin işlendiği belirlenememiştir.[948] Bunu çevreleyen dairede, beyaz zemin üzerine, kırmızı-koyu mavi-siyah-beyaz renkli sekiz sivri yapraklı çiçek motifi işlenmiştir. Bu yapraklar, aslında birbirlerine bitişik üçgenlerden oluşmakta ve uçtan bir üçgenle sonlanmaktadır. Dairenin kenarlarında, yapraklardan kalan boşluklar daha büyük boyutlu üçgenlerle doldurulmuştur. En dışta yer alan daire içinde, iki sıra halinde ters ve düz üçgenler yerleştirilmiştir. Bazı noktalarda, bu üçgenlerin sivri uçlarının birbirleriyle birleştiği ve kum saati benzeri motif oluşturulduğu görülmektedir. Dairelerin konturları monokrom beyaz şerit ve monokrom iki siyah çizgiyle belirlenmiştir. Panonun köşe ve kenar boşlukları asma bitkisiyle doldurulmuştur (Figür 399). Bu asma, panonun kuzeybatı

[946]Güney duvarın girinti-çıkıntılı olması sebebiyle bordürün kalınlığı 0.40-0.94 m arasında değişmektedir. Uzunluk yaklaşık 12.05 metredir.
[947]Kare panoların kenar uzunluğu 4.80 metredir.
[948]Merkezdeki dairenin çapı 1.10 metredir. Diğer dairelerin çapı ve kalınlığı tespit edilememiştir.

ve güneydoğu köşelerinde yer alan kantharostan çıkmakta, tüm kenar ve köşeleri doldurmaktadır.[949] Asma dalları sarı ve yeşil renkli tesseralardan oluşur. Yapraklar şekil ve renk açısından farklıdır. Tam açmış yapraklar yeşil renklidir. Yarı açmış yapraklar, sarı-yeşil ve yeşil renklidir. Asma dalları üzerinde zambak motifi yer alması dikkat çekicidir. Dalların bazı yerlerinde, yeşil ve turuncu-yeşil renkli zambak motifleri görülür. Üzümler kırmızı, turuncu ve siyah renkli tesseralardan yapılmıştır. Kuzeydoğu köşesinde, asma bitkisi arasında tavus kuşu figürü tasvir edilmiştir (Figür 400). [950] Beslenme pozisyonunda, üzümü yer vaziyette tasvir edilmiş erkek tavus kuşu, bacak, ayak ve kuyruk kısmındaki tahribat haricinde sağlamdır. Vücut çizgileri siyah renkli tesseralardan oluşur. Gövde, boyun ve baş kısmında yeşil ve turkuaz, ibik ve gagada sarı ve siyah, kuyrukta yeşil, sarı ve siyah renkli tesseralar kullanılmıştır. Çok renkli olan kanatlarında bej, yeşil, turuncu ve beyaz renkli tesseralar tercih edilmiştir.

Batı pano köşe ve kenarlarındaki detaylar haricinde, ölçü ve tasarım açısından doğudakiyle aynıdır (Figür 401). Batı panonun köşe ve kenar boşlukları, güneybatı köşede yer alan bir mandorladan (badem) çıkarak tüm panoyu saran sarmaşıkla doldurulmuştur (Figür 402).[951]

Kuzey panel, yatay yerleştirilmiş tek panodan oluşur.[952] Doğusu, batısına oranla daha sağlamdır. Paneldeki motiflerin hepsi sağlam olma da iyi korunmuş kısımları dekorasyon hakkında genel bilgi verilmesini sağlar. Panelin konturları dört sıra beyaz tessera dizisinin oluşan monokrom şerit ve siyah renkli iki çizgiyle belirlenmiştir. Ana süsleme alanında yatay, dikey ve diyagonal yerleştirilmiş geometrik şekiller görülür (Figür 403). Buradaki tasarım; ortada bir madalyon, madalyonun kenarlarına yerleştirilmiş rhombus ve köşelerine yerleştirilmiş konkav dikdörtgen motiflerinin tekrarından oluşmaktadır. Geometrik şekillerin içerik ve ölçüleri birbirinden farklıdır.

Madalyonların çapı 0.55-0.60 metredir. Konturları üç sıra beyaz tessera dizisinden oluşan kalın şerit ve tek sıra siyah tessera dizisinden oluşan çizgilerle belirlenmiştir.

[949]Gövdesi dilimli ele alınmış kantharosun renkleri hakkında net bilgi verilememektedir.
[950]D. Gür, figürün fil figürü olduğunu ileri sürmüştür. Ancak araştırmacının bahsettiği kısımda fil figürü değil asma bitkisi resmedilmiştir. Filin kuyruğu ve hortumu olarak tasvir ettiği hatlar da asmanın kıvrık dallarıdır. Araştırmacının paylaştığı görsel ve Karadeniz Ereğli Müzesi'nden alınan fotoğraflarda asma bitkisi dekoru, daldan sarkan üzüm meyvesiyle birlikte açıkça görülebilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Gür, **a.g.k.,** 2019, 211, resim 99.
[951]Bu alanda yoğun tahribat olmasından dolayı sarmaşık tüm alanda görülemez. Ancak hem doğudaki pano hem de benzer örneklerle kıyaslandığında tüm panoyu dolaştığı söylenebilir.
[952]Uzunluğu 12.05 m, kalınlığı max. 3.50 metredir. Kalınlık ölçüsü batı bölümünde 2.80 metreye kadar düşür. 7.70 m uzunluktaki doğu bölümü daha iyi korunabilmiştir.

Sağlam olan madalyonların birinde gövdesi dilimli kantharos işlenmiştir. Turuncu zemin üzerine yerleştirilen kantharos kırmızı, turuncu, siyah, bej ve beyaz renkli tesseralardan yapılmıştır (Figür 404). Bunun batısında yer alan bir madalyonda asma yaprağı motifi işlenmiştir (Figür 405). Karadeniz Ereğli Müzesi arşivindeki eski bir fotoğrafta, madalyonların birinde haşhaş veya nar benzeri motif görülür. Panelin doğusundaki bu madalyon günümüzde haraptır (Figür 406). Diğer madalyonların kenar çizgileri belli olsa da içerikleri hakkında bilgi verilememektedir.

Madalyonların kenarlarına; yan kenarları konkav, üst kenarları düz tutulmuş dikdörtgen panolar yerleştirilmiştir (Figür 403-404).[953] Panoların içi, siyah ve koyu gri renkli zemin üzerinde iç içe geçmiş rhombus motifleriyle bezenmiştir.[954] Dıştaki rhombuslar beyaz, içtekiler turuncu ve açık kırmızı renklidir. Rhombusların konturları siyah renkli monokrom çizgilerle belirlenmiştir. Köşe boşlukları, bir kenarı konkav ele alınmış üçgen motifleriyle doldurulmuştur.

Madalyonların köşelerine kare ve dikdörtgen şekilli panolar yerleştirilmiştir.[955] Panoların içlerinde, dairelerden oluşan madalyon, yapraklı madalyon, dört yapraklı çiçek, konkav kare gibi farklı motif ve şekiller işlenmiştir. Bu desen ve motifler belirli bir düzende yerleştirilmemiştir. Dairelerden oluşan pano tasarımlı desenler iki kareden oluştur (Figür 403). Dıştaki kare beyaz ve siyah renklidir. Merkezdeki kare içinde, bej zemin üzerine dairelerden oluşan pano motifi işlenmiştir. Büyük ve küçük dairelerden oluşan pano motifi, ortadaki daha geniş tutulmuş, birbirine örgülerle bağlı beş madalyondan oluştur.[956] Ortadaki madalyon iç içe geçmiş iki daireden oluşur. Merkezdeki daire siyah-kırmızı, dıştaki siyah-yeşil renklidir. Köşelerdeki madalyonlar ise siyah-beyaz ve siyah turuncu renklidir. Konkav karelerde, bej zemin üzerine beyaz-açık kırmızı-siyah renkli, 0.25 m çapında madalyon bulunur. Madalyonun merkezinde kırmızı, yeşil, bej ve beyaz renkli tesseralardan oluşan, kenar uzunluğu 0.20 m konkav kare motifi işlenmiştir (Figür 403). Bu tasarımda dikkat çeken husus madalyonun bazı kenarları kareyle bitişikken bazı kısımlarının kareden bağımsız olmasıdır.

[953]Bu dikdörtgen panolar ortalama 0.40 x 0.35 m ölçülerindedir. Panoların yan kenarlarının konkav yapılması, madalyonlarla bitişik tutulmasından kaynaklanmaktadır.
[954]Dıştaki Rhombusların kenar uzunlukları farklılık göstermekte olup 0.25-0.30 m arasında değişmektedir. İçtekilerin kenar uzunluğu 0.12-0.16 m arasında değişmektedir.
[955]Kare şekilli panoların kenar uzunluğu 0.40 metredir. Dikdörtgen panolar 0.40 x 0.35 m ve 0.41 x 0.36 m ölçülerindedir.
[956]Ortadakinin çapı 0.20 m, köşelerde yer alanların çapı 0.8-0.10 metredir.

Diğer çeşitlemelerden biri, yaprak ve daireden oluşan panolardır. Bunlardan birinde, kare içinde 0.23-0.25 m çapta, beyaz ve yeşil renkli, madalyon ve dört sivri uçlu yaprak motifi yer alır. Dairelerden oluşan panolardan farklı olarak bu madalyonun köşelerine 0.10 m uzunlukta, beyaz renkli, sivri uçlu yapraklar yerleştirilmiştir (Figür 407). Alandaki bir diğer tasarım dört yapraklı kare panodur. Dört yapraklı kare tasarımı aslında grift bir tasarımdır; dört sivri yapraklı çiçek ve Malta haçı motifinden oluşmaktadır (Figür 408).[957] Haç sivri yaprakların arasına yerleştirilmiştir. Merkezden dışa doğru genişler ve dışta üçgen şeklinde sonlanır.

Panelin kenar ve köşe boşluklarında, üçgen ve yarım daire şekiller görülür. İçeriğine bakıldığında, yarım dairelerin madalyonlar ve üçgenlerin ise kare panoların yarım kalmış hali olduğu söylenebilir. Bu şekilde paneldeki dekorasyonda sonsuzluk vurgusu yapılmaya çalışılmıştır.

Güney panel, kuzey panele oranla daha harap durumdadır.[958] Kalan izlerden anlaşıldığı üzere, kuzey paneldeki tasarımın burada tekrarlandığı söylenebilir (Figür 409). Kuzey panelde olduğu gibi, bu panelin ana süsleme alanında, geometrik ve bitkisel dekorlu şekillerin aynıları yatak, dikey ve diyagonal yerleştirilmiştir (Figür 410).

Taban mozaiğini, ikonografik açıdan genel açıdan değerlendirmek gerekirse, cennet bahçesi (Eden) ve sonsuz yaşam konusunun işlendiği söylenebilir. Kantharostan filizlenerek ortadaki iki panonun kenarlarını dolduran asma ve sarmaşık bitkisi cennet bahçesi temasını oluşturur. Bitkilerin dalları arasında, beslenme pozisyonunda tasvir edilen tavus kuşu cennet bahçesini tamamlayan unsurdur. Bizans ve Hıristiyan ikonografisinde; panonun köşesindeki kanthraros biçimli kap, kutsal suyun çıktığı veya bulunduğu çeşmeleri, bundan çıkan asma, İsa'nın kanı ve komünyondaki (ökaristi ayini) şarabı sembolize eder.[959] Tavus kuşu figürünün birden çok sembolik anlamı vardır. Tüylerinin dökülmesinin sonra, daha parlak ve güzel biçimde yeniden çıkması yeniden dirilişin (doğuşun) sembolize eder. Kuyruğunun kapanmasının ardından oluşan göz şekli, gökyüzündeki yıldızlar, her şeyi gören Tanrı ve Kilise'nin sembolüdür. Bizans

[957]Bu kare panolar oldukça haraptır, bu sebepten dolayı renkler hakkında bilgi verilemez, sadece desenlerin çizgisel hatları belirgindir.
[958]Uzunluğu 12.06 m, kalınlığı 3.45 metredir.
[959]G. Ferguson (1961). *Signs & Symbols in Christian Art*, London, Oxford and New York: Oxford University Press, s. 31-32, 42; M. A. Eser ve E. Eser (2000). Sanatta Etkileşim: Oluşum ve Yöntem Üzerine İki Örnek. *Uluslararası Sanatta Etkileşim Sempozyumu*, Ankara: H.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, s. 21; J. Anđelković, D. Rogić ve E. Nikolić (2010). Peacock as a Sign in the Late Antique and Early Christian Art. M. Korać (Ed.), *Archaeology and Science 6* içinde (s. 231-248). Belgrade: Center for New Technology Viminacium Archaeology Institute Belgrade, s. 239.

ikonografisinde, Eden Bahçesi'nde (cennet bahçesi) yer alan kuşlardan olan tavus kuşu, genel olarak yeniden diriliş, ölümsüzlük ve iyi ruhların sembolüdür.[960] Orta paneldeki madalyonlar, kuzey-güney panel ve bordürlerdeki motiflerin sonsuzluk prensibinde işlenmesi de cennetteki sonsuz yaşamla ilişkilendirilebilir.

6.1.1.5. Malzeme-Teknik

Kilise kuzeyindeki atrium duvarları almaşık teknikte örülmüştür. Taş ve tuğladan örülen duvarlarda bağlayıcı malzeme olarak ince ve iri agregalı kireç harcı kullanılmıştır. Duvarlar içten ince ve iri agregalı horasan harcıyla sıvalıdır. Duvarlarda kullanılan bazı mimari bloklar ve sütun başlıkları devşirmedir (Figür 411). Duvar örgüsünde farklı ölçü ve düzende tuğla bantlar görülür. Bazı yerlerde dolgu malzemesi olarak farklı ölçülerde tuğlalar da kullanılmıştır. Doğu duvarın güney ucunda, yedi sıra tuğla diziliminden oluşan, 0.52 m kalınlıkta tuğla bant bulunur (Figür 412). Tuğlaların ölçüleri farklıdır. Dıştan sıvayla kapatıldığı için genişlik ve derinlik ölçüsü alınamamıştır. Kalınlıkları ortalama 0.2,5-0.3,5 metredir. En alt ve alttan üçüncü sıradaki tuğlaların kalınlığı 0.07 metreye kadar ulaşmaktadır. Derz kalınlıkları 0.2-0.3 metredir. Batı duvarda üç sıra tuğla diziliminden oluşan, 0.18-0.24 m kalınlıkta tuğla bant uzanır. Bu bant duvar boyunca düz hat çizmez. Kuzey yarısında tuğla sırası ikiye düşer. Tuğlaların ölçüleri oldukça farklıdır. Genişlik 0.22-0.34 m, kalınlık 0.3-0.3,5 metredir. Derz kalınlığı 0.2-0.4 metredir.

6.1.1.6. Tarihlendirme

Duvarlarındaki murç delikleri ve izleri, jeolojik yapısı, kilise çevrilmeden önce, Roma Döneminde taş ocağı olarak kullanıldığına işaret eder. Karadeniz ve Karadeniz Ereğli bölgesinde, 2.-3. yy. civarında, Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı ve ilk kilise örgütlenmesinin oluştuğu bilinmektedir.[961] Bu bilgiler doğrultusunda yapının 2.-3. yy. civarında kiliseye dönüştürüldüğü söylenebilir. Mozaikler tespit edilmeden önce, yapının bulunduğu alanın Helenistik Dönem ve Roma Döneminde kült merkezi olduğu belirtilir.

---

[960]Ferguson, **a.g.k.,** 1961, 42; E. Parman (1993). Bizans Sanatında Tavuskuşu İkonografisi. *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar: Güner İnal'a Armağan* içinde (s. 387-412). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, s. 388-391; I. S. Gilhus (2006). *Animals, Gods and Humans: Changing attitudes to animals in Greek, Roman and early Christian ideas*. London-New Yok: Routledge, 103; Anđelković, Rogić ve Nikolić, **a.g.k.,** 2010, 233-240; T. Karademir (2019). *Bizans Resim Sanatında Refrigerium Sahneleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 216-217.

[961]Schultze, **a.g.k.,** 1922, 194; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 22; Bijişkyan, **a.g.k.,** 1969, s. 22; Belke, **a.g.k.,** 1996, 103; M. Madrigal (2014). Birinci Yüzyıl Anadolu Kiliseleri. https://www.academia.edu/32218456/BİRİNCİ_YÜZYIL_ANADOLU_KİLİSELERİ_Kutsal_Kitap_ve_Arkeoloji (Erişim Tarihi: 12.06.2020). s. 19.

P. Μακρη, burada bir kilise olduğunu belirtir ve Erken Hıristiyanlık Dönemi'ne tarihler.[962]

Taban mozaiğini ilk keşfeden araştırmacı W. Hoepfner, mozaiğin karakteristik özelliklerini baz alarak kiliseyi 3. yy. tarihlemiş ve taban mozaiğinin 170 yılı öncesine ait olmadığını ileri sürmüştür.[963] Muhtemelen taban mozaiğinin tamamını göremediği için tarihlendirme konusunda belirgin hata yapmıştır. Diğer araştırmacılar, özellikle W. Hoepfner'in çalışmasına atıf yaparak ve onun verdiği bilgileri kullanmış, kiliseyi genel olarak Erken Hıristiyanlık veya Bizans Dönemine tarihlemişlerdir.[964]

Sonuç olarak kayaya oyulmuş kilisenin ilk ne zaman yapıldığı veya hangi tarihte kiliseye dönüştürüldüğü kesin olarak bilinmemektedir. W. Hoepfner ve onu takip eden araştırmacılar mozaikler konusunda seçili örneklere yer vermiştir. Mozaikleri kıyaslama konusunda, Marzoll'daki mozaik kalıntısından ziyade yakın çevre ve Anadolu'daki benzer örnekleri incelemek gerekir. En benzer örneklerden biri Bodrum Torbalı Manastırı Hamam yapısındaki taban mozaiğidir. 5. yüzyıla tarihlendirilen mozaikte, kare panelin içinde bir madalyon yer alır.[965] Kaya kilisesinde olduğu gibi, bu madalyonun kenar ve köşelerindeki boşluklar, kantharostan filizlenen bitkisel dekorla doldurulmuştur. Philippopolis Domus Eirene yapısında, 3. Oda'da benzer taban mozaiği vardır. 5. yy. ilk çeyreğine tarihlenen mozaikte, kare panel içinde madalyon görülür.[966] Kaya kilisesindeki madalyonla tasarım açısından oldukça benzer olan bu madalyonun içinde, yaprakları üçgenlerden oluşan sekiz yaprakları çiçek işlenmiştir. Bu benzer örneklerden hareketle taban mozaiği 5. yy. civarına tarihlenebilir. Dolayısıyla kayaya oyma yapının kiliseye dönüştürüldükten sonra taban mozaiğinin yapıldığı söylenebilir. Panellerde görülen diğer motifler de daha çok 4.-6. yüzyıla tarihlendirilen mozaiklerde işlenmiştir. Benzer taban mozaikleri, Bizans Dönemi öncesinde, yani Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde pek görülmez.[967] Bu sebeple mozaiğinin 4. yüzyıl öncesinde yapıldığı söylenemez.

Yukarıda verilen hususlar doğrultusunda, kayaya oyma yapının Roma Dönemi'nde taş ocağı olduğu, 4.-5. yy. civarında kiliseye dönüştürüldüğü söylenebilir.

---

[962]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 16; Μακρη, **a.g.k.,** 1903. 16.
[963]Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 43.
[964]Eyice, **a.g.k.,** 1982, 608; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 37-38; Belke, **a.g.k.,** 1996, 214; Darrauzès, **a.g.k.,** 1992, 89; Karakuzulu, **a.g.k.,** 2002a, 415-417; Karakuzulu, **a.g.k.,** 2002b, 233-234; Yıldız, **a.g.k.,** 2009, 240; Yaman, **a.g.k.,** 2011, 58; Madrigal, **a.g.k.,** 2014, 19; Yıldız, **a.g.k.,** 2017, 126; Bölükbaşı Ertürk ve Türker, **a.g.k.,** 2017, 348; Gür, **a.g.k.,** 2019, 211.
[965]A. Özet (2009). Bodrum-Torba Monastery Mosaics. *JMR*, 3, s. 81, figure 26.
[966]I. Topalilov (2018). On the Eirene Mosaic from Philippopolis, Thrace. *JMR*, 11, s. 274-275, Figure 5.
[967]Benzer örneklere Değerlendirme ve Karşılaştırma Bölümü'nde değinilecektir.

6.1.2. Cehennemağzı Mağarası (Herakles Mağarası/Koca Yusuf Mağarası)

6.1.2.1. Yeri ve Adı

Zonguldak İli Ereğli İlçesi'nin şehir merkezinde, İstasyon Caddesi'nde, Cehennemağzı Kilisesi'nin yaklaşık 100 m doğusunda yer almaktadır (Figür 370-371). Bahsi geçen alanda yer alan kayaya oyma yapılar birçok seyyah ve araştırmacı tarafından Cehennemağzı Mağaraları olarak adlandırılmıştır. Günümüzde de Cehennemağzı Mağaraları adıyla anılmaktadır.[968] Bu vadi içinde yer alan mağaralardan sadece biri, başlıkta adı geçen Herakles Mağarası veya Koca Yusuf Mağarası olarak adlandırılan mağara Cehennemağzı Mağarası'dır. Bu mağaraya günümüze kadar farklı isimler verilmiştir. G. Perrot ve E. Guillaume, Akheron Mağara II olarak adlandırmıştır.[969] F. K. Dörner ve W. Hoepfner, Acherusia II. Mağara (Höhle II) olarak adlandırmıştır.[970] K. Belke Acherusische Mağaraları-Mağara II olarak adlandırmıştır.[971] Z. Karakuzulu ve Kılıçaslan vd. yapıyı Yusufağa Mağarası olarak adlandırmıştır.[972] D. Gür, Karadeniz Ereğli Kayaya Oyma Yapı II (KEKOY II) olarak adlandırmıştır.[973]

6.1.2.2. Araştırma Tarihi

Mağara, Ereğli'ye gelen birçok seyyah ve araştırmacı tarafından Herakles'in 12. görevi ile ilişkilendirilmiştir. Ovidius'un kaydettiği bu efsaneye göre, Herakles'in 12. ve son görevi; yeraltı dünyasının (cehennem) bekçisi, Hades'in üçbaşlı köpeği Cerberos'u yeryüzüne çıkarmak ve onu Kral Eurystheus'a teslim etmektir. Bazı kaynaklarda Herakles'in Karadeniz Ereğli'deki Akheron Vadisi'ne geldiği, Cehennemağzı Mağarası olarak adlandırılan mağaraya gelerek Cerberos'u burada gün yüzüne çıkardığı efsanesi anlatılır. Her ne kadar efsane olsa da Herakleia Pontika kentinin kurucusu Herakles kabul edilir. Kentte onun adına anıtlar ve heykeller yapılmıştır. Bu mağara da muhtemelen kentin kuruluşundan Bizans Dönemi'ne kadar kült merkezi olmuştur.[974]

Mağaradan ilk bahsedenlerden biri P. M. Bıjışkyan, mağarayı Herakles efsanesi ile ilişkilendirilmiştir. 250 adım derinlikte olduğunu belirtmiş, ancak mağara hakkında

[968]Karakuzulu, **a.g.k.,** 2002b, 227; Tokel, **a.g.k.,** 2016, 181.
[969]Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 16.
[970]Dörner ve Hoepfner, **a.g.k.,** 1962, 591; Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 42.
[971]Belke, **a.g.k.,** 1996, 214.
[972]Karakuzulu, **a.g.k.,** 2002a, 417-419; Karakuzulu, **a.g.k.,** 2002, 235-237; Kılıçaslan vd., **a.g.k.,** 2002, 41.
[973]Gür, **a.g.k.,** 2019, 193.
[974]Bu efsane hakkına daha ayrıntılı bilgi için bkz. Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 25; Kinneir, **a.g.k.,** 1818, 497; Rottiers, **a.g.k.,** 1829, 298; Bore**, a.g.k.,** 1840, 211; Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 16; Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 38-40; Umar, **a.g.k.,** 2004, 41-42; Gür, **a.g.k.,** 2019, 194-196.

detaylı bilgi sunmamıştır.[975] Daha sonra kente gelen E. Bore, G. Perrot ve E. Guillaume gibi seyyahlar mağara hakkında genel bilgi vermiştir.[976] P. Μακρη, mağarayı yer altı mezarlığı (katakomp) olarak tanımlamış ve genel bilgiler vermiştir.[977] F.K. Dörner ve W. Hoepfner, birlikte kaleme aldıkları yayında mağara hakkında kısa bilgi vermişlerdir.[978] W. Hoepfner daha sonra kaleme aldığı yayında mağara hakkında daha detaylı bilgi vermiş, H. De Hell, E. Bore, G. Perrot-E. Guillaume, W. V. Diest gibi seyyahların verdikleri bilgileri derlemiş, mağaranın tarihi, mimarisi, ölçüleri, bölümleri ve süsleme özellikleri hakkında bilgiler sunmuştur.[979] Mağara, 1972-2019 yılları arasında yapılan birçok yayına konu olmuştur ve bu yayınlarda mağara hakkında genel bilgiler sunulmuştur. Yayınlara bakıldığında, W. Hoepfner'den çok farklı bilgiler verilmediği görülür.[980]

6.1.2.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Doğal bir mağaranın büyük oranda insan eliyle düzeltilmesi ve oyulmasıyla oluşturulmuş kayaya oyma yapının işlevi belirsizdir. Yukarıda değinildiği üzere araştırmacılar Herakles efsanesi işe ilişkilendirmiş ve Helenistik Dönemde kült merkezi olduğunu ileri sürmüştür. Ancak günümüzde bu görüşü destekleyen herhangi bir somut veri bulunmamaktadır. Giriş ve iç mekanda bulunan kayaya oyulmuş haçlardan yola çıkılarak Erken Hıristiyanlık veya Bizans Dönemi'nde kullanıldığı kabul edilebilir. Batısında ve kuzeybatısında yarı işlenmiş taş bloklar bulunur. Ayrıca duvarların farklı yerlerinde murç delikleri görülmektedir. Bu kalıntılar ve yapının düzgün planlı olmaması, kayaya oyma yapının başlangıçta taş ocağı olduğuna işaret eder. Muhtemelen Karadeniz Ereğli'de Hıristiyanlığın yaygınlaşmasıyla birlikte Hıristiyanlar tarafından başka bir işlevde kullanılmıştır. Bazı araştırmacılar mağara içinde insan kemikleri bulunduğundan bahseder[981] Yapının güneyinde mezar odası şeklinde, duvarlarında freske ve haç motifleri görülen bir oda bulunur. Bu kalıntılardan hareketle mağaranın Erken Hıristiyanlık veya Erken Bizans Dönemi'nde, taş ocağından nekropole dönüştürüldüğü yorumu yapılabilir.

[975]Bıjışkyan, **a.g.k.,** 1969, s. 21.
[976]Bore**, a.g.k.,** 1840, 211; Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 16.
[977]Μακρη, **a.g.k.,** 1903. 17-18.
[978]Dörner ve Hoepfner, **a.g.k.,** 1962, 591.
[979]Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 44-45.
[980]Eyice, **a.g.k.,** 1982, 608; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 37-38; Belke, **a.g.k.,** 1996, 214; Darrauzès, **a.g.k.,** 1992, 89; Karakuzulu, **a.g.k.,** 2002a, 417-419; Karakuzulu, **a.g.k.,** 2002b, 235-237; Yıldız, **a.g.k.,** 2009, 240; Tokel, **a.g.k.,** 2016, 184-186; Yıldız, **a.g.k.,** 2017, 126; Gür, **a.g.k.,** 2019, 212-218.
[981]Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 45.

P. Μακρη'in mağarayı yer altı mezarlığı olarak tanımlaması da bu görüşü desteklemektedir.[982]

Doğu-batı doğrultusundaki kayaya oyma yapı düzgün planlı değildir. Birçok araştırmacı dikdörtgen planlı olduğunu belirtmiştir. Ancak, duvarlar girintili çıkıntılıdır. Ayrıca iç mekan doğudan batıya doğru daralır. Dolayısıyla dikdörtgen planlı olduğu söylenemez (Figür 413-416). Tavan ve duvarların bazı kısımlarında duvar damlataşı, sarkıt ve dikit oluşumu devam eder. Bu durum duvarlarda bozulmalara sebebiyet vermektedir.

Mağaraya kıvrımlı bir koridorla girilir (Figür 417). Koridorun tabanında kayaya şekil verilerek yapılmış basamaklar bulunur. Zamanla bu basamaklar tahrip olmuştur. Günümüzde basamakların üzerinde demirden yapılmış modern merdiven görülür (Figür 418). Yaklaşık 11.00 m uzunluktaki koridorun genişliği ve yüksekliği değişkendir. Genişlik min. 0.60 m, max. 1.30 m, yükseklik 1.00-2.20 metredir. Kuzey ucu, giriş olması sebebiyle daha düzgündür. Bu kısmın kenarları kaba yonu taş ve moloz taşla örülmüş duvarla düzleştirilmiştir. Üst kısmı kayanın oyulması düzleştirilmiştir. Lento görünümündeki bu bölümün ortasında haç motifi bulunur (Figür 419).[983]

İç mekan doğudan batıya doğru genişlemektedir. Kuzey-güney ekseninde genişlik 23.00 m, doğu-batı ekseninde uzunluk 52.00 metreye kadar ulaşır. Yükseklik de yer yer değişir, min. 0.70 m, max. 4.80 metredir (Figür 420). Mekanın kuzeydoğusu, ortası ve batısında, kayadan yapılmış üç paye bulunur (Figür 421). Düzgün bir şekle sahip olmayan bu payelerden kuzeydoğudaki diğerlerine göre daha büyük boyutludur (Figür 422). Tavan ve taban, kayaç yapısından dolayı düzgün değildir. Tabanın güneydoğusu ile diğer kısımlar arasında yaklaşık 1.60 m kot farkı bulunur. Güneydoğu bölümün daha alt kotta bulunması zamanla burada su birikmesine sebebiyet vermiş ve bu alanda küçük bir gölet oluşmuştur.

Duvarları farklı ölçü ve özelliklere sahip olduğu için ayrı ayrı tanıtılması daha doğru olacaktır. Yaklaşık 42.50 m uzunluktaki kuzey duvar girintili-çıkıntılıdır. Orta kısmında, yaklaşık 3.10 x 2.62 m ölçülerinde, duvara bitişik paye benzeri çıkıntı bulunur (Figür 423). Kayanın düzleştirilmesiyle oluşturulmuş çıkıntının doğu ve güney

[982]Μακρη, **a.g.k.,** 1903. 17.
[983]Yapı hakkında yayın yapan birçok araştırmacı gözden kaçırmış olsa da W. Hoepfner bu haçın modern olabileceğini belirtir. Batı Karadeniz'de tespit edilen, Erken Hıristiyanlık ve Bizans Dönemine tarihlenen neredeyse tüm kayaya oyulmuş yapılarda benzer haç motifleri görülmektedir. Dolayısıyla bu haçın modern olmadığı söylenebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 44.

yüzeylerinde, farklı ölçü ve şekilde kandil nişleri bulunur. Batı yüzünde doğal bir yarık bulunur (Figür 424). Bazı araştırmacılar buranın bir koridor/dehliz olduğunu ileri sürmüş, bu koridorla bir odaya geçildiğini ileri sürmüş, ancak hiçbiri odanın görselini paylaşmamıştır. Genişliği bazı yerlerde 0.30 m olan bu yarığın yaklaşık 2.00 metrelik kısmına kadar ulaşılabilmektedir. Bunun devamına geçebilmek mümkün değildir. Dolayısıyla buranın koridor, devamındaki bölümün oda olduğunu söyleyebilmek şimdilik mümkün değildir. Kuzey duvarın batı bölümünde yaklaşık 3.13 x 2.30 m ölçülerinde kayadan yapılmış paye bulunur (Figür 425). Duvarla paye arasında kalan bölümde yarı işlenmiş taş bloklar görülmektedir. Duvarın geriye kalan kısmı bu bloklarla kaplı olduğu için detaylı incelenememiştir. Aynı husus taş bloklarla kaplı batı duvar (bölüm) için geçerlidir (Figür 426). Mağaranın batı bölümünün yaklaşık 5.30 metre uzunluktaki kısmı görülebilmektedir. Buradaki duvar oldukça sadedir.

Güney duvar girintili çıkıntılıdır ve uzunluğu 48.00 metredir. Diğer duvarlardan farklı olarak bu kısımdaki girinti ve çıkıntılar dik açılıdır (Figür 427). Duvarın orta kısmında yaklaşık 4.20 x 4.00 m ölçülerinde dörtgen planlı oda yer alır (Figür 428). Duvarlarında niş, yazıt, fresk ve haç motifi kalıntıları görülen bu odanın mezar odası olduğu söylenebilir, ancak günümüzde mezara dair herhangi bir iz bulunmaz.

Doğu duvar diğer duvarlardan farklı olarak oldukça sade ve düzdür. Yaklaşık 23.00 m uzunluktaki duvarın orta bölümünde dikdörtgen profilli iki niş bulunur (Figür 429).

6.1.2.4. Süsleme

Genel görüntü itibariyle mağaranın sade düzenlendiği söylenebilir. Girişin üstünde, kuzey duvardaki payede ve güney bölümdeki odada basit işçilikli, oyma tekniğindeki haç motifleri bulunur (Figür 430). Süsleme programı hakkında söylenebilecek en önemli husus güneydeki odanın duvarlarında görülen fresk kalıntılarıdır. Oldukça harap fresk kalıntılarından duvarlarının freskle bezendiği anlaşılmaktadır. Fresklerin içerik ve üslubu hakkında bilgi verilemez. Sadece kırmızı, sarı, beyaz ve tonlarındaki renklerin kullanıldığı seçilebilmektedir. Doğu duvarın sol üst köşesinde kırmızı renkli kenar çizgileri görülür (Figür 431). Bu çizgiler fresklerde geometrik şekiller bulunduğuna işaret eder. Bu çizgilerin üst kısmında, Yunan haçıyla başlayan bir yazıt fragmanı görülür. Benzer bir yazıt fragmanı orta bölümde de yer alır. Bu yazıtlar net okunamamaktadır. Altında, Latin haçı motifi bulunur (Figür 432). Benzer fresk kalıntılarına güney duvar ve tavanda da rastlanılmıştır. Burada da kırmızı renkli çizgiler (şerit) görülür (Figür 433). Dolayısıyla süsleme alanının farklı bölümlere ayrıldığı söylenebilir.

6.1.2.5. Malzeme-Teknik

Giriş kısmındaki duvar kaba yonu taş ve moloz taşla örülmüştür. Bağlayıcı malzeme olarak ince ve iri agregalı kireç harcı kullanılmıştır.

6.1.2.6. Tarihlendirme

İç mekanda, güney bölümdeki odada yazıt fragmanları bulunur, ancak bunlarda yoğun tahribat söz konusudur. Dolayısıyla tarihlendirme konusunda herhangi bir ip ucu vermezler. Mağara hakkında bilgi veren tüm araştırmacılar, somut veriler sunmaksızın Helenistik ve Roma Dönemi'nde önemli bir kült merkezi olduğunu ileri sürmektedir.[984] Kült merkezi olup olmadığı bilinmese de kalıntılardan Roma Dönemi'nde taş ocağı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Mağaranın hemen her bölümde bu kullanıma ilişkin yarı işlenmiş taş bloklar ve murç deliklerini görebilmek mümkündür.

Cehennemağzı Kilisesi ile benzer bir tarihi süreci olduğu kabul edilebilir. Muhtemelen 4. yy. civarında, Hıristiyanlığın yayılmaya başlamasıyla birlikte nekropole dönüştürülmüştür.[985] P. Μακρη de mağaranın Erken Hıristiyanlık Dönemi'nde nekropole dönüştürüldüğünü ileri sürer.[986]

[984]Jaubert, **a.g.k.,** 1821, 413; Bore**, a.g.k.,** 1840, 211; Dörner ve Hoepfner, **a.g.k.,** 1962, 590-591; Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 44-45; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 39; Belke, **a.g.k.,** 1996, 214; Umar, **a.g.k.,** 2004, 41-42; Gür, **a.g.k.,** 2019, 212.
[985]Ereğli'de Hıristiyanlığın yayılmasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Schultze, **a.g.k.,** 1922, 194; Eyice, **a.g.k.,** 1965, 22; Bijişkyan, **a.g.k.,** 1969, s. 22; Belke, **a.g.k.,** 1996, 103.
[986]Μακρη, **a.g.k.,** 1903. 17-18.

6.1.3. Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi (Orhan Camii/Orta Camii)

6.1.3.1. Yeri ve Adı

Kilise, Zonguldak İli, Karadeniz Ereğli İlçesi, Orhanlar Mahallesi, Orhangazi Caddesi'nde bulunmaktadır (Figür 370). Özgün adı veya kime ithaf edildiği bilinmez. Kaynaklarda Karadeniz Ereğli Ayasofyası, Karadeniz Ereğli Bazilikası, Orta Camii ve Orhan Camii olarak adlandırılmıştır.[987] Başkanlık Osmanlı Arşivi'ndeki kayıtlarda daha çok Sultan Orhan Camii ve Sultan Orhan Cami-i Şerifi adıyla anılmaktadır. Bir kayıtta Sultan Orhan (Süleyman) Cami adı geçer.[988] D. Gür, Theotokos'a adanmış bir kilise olabileceğini ileri sürülmektedir.[989] Herakleia Pontika sınırlarında Theotokos adıyla anılan, Theotokos Meryem'e adanmış bir kilise bulunduğu bilinmektedir, ancak bu kilisenin Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi olup olmadığı kesin olarak bilinmez.[990]

6.1.3.2. Araştırma Tarihi

Kilise bugüne kadar seyahatname, bildiri, makale, kitap ve tez gibi birçok yayına konu olmuştur. 18. yüzyılda Ereğli'de incelemeler yapan Osmanlı coğrafyacısı Uluslu İbrahim Efendi, Sultan Orhan Camii olarak adlandırdığı yapının kiliseden camiye çevrildiğini belirtir.[991] J. P. de Tournefort, cami hakkında bilgi vermez, caminin yanında bir Türk evinin girişinde yazıtlı mermer bir kapı olduğunu belirtir.[992] P. M. Bıjışkyan, bu

---

[987]Μακρη, **a.g.k.,** 1903, 15; Aygün, **a.g.k.,** 1960, s. 56; Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 93-94; S. Eyice (1971). Monuments Byzantins Anatoliens Inédits ou Peu-Connus. *Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Byzantina 18*, Ravenna, 21 Marzo-3 Aprile 1971, Ravenna: Longo, s. 319; E. H. Ayverdi ve İ. A. Yüksel (1976*). İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Baha Matbaası, s. 211; Darrauzès, **a.g.k.,** 1992, 90; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 68; Karakuzulu, **a.g.k.,** 2002a, 431; Umar, **a.g.k.,** 2004, 47; C. Güven (2011). Türkiye'nin Sıhhi-i İctimai Coğrafyası: Zonguldak Sancağı. G. Karauğuz (Editör). *Yerel Tarih Bakış Açısı ile Osmanlı Döneminde Devrek ve Çevresi (Zonguldak, Krd. Ereğli, Çaycuma, Safranbolu, Bartın) Tarihi* içinde (s. 379-421). Konya: Çizgi Kitapevi, s. 405; Koch, **a.g.k.,** 2015, 252; G. Oğuzbalaban ve G. Akın (2017). Karadeniz Ereğlisi'nin Destinasyon Olarak Yer Aldığı Turlar Üzerine Bir Araştırma, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (54), 1109; Gür, **a.g.k.,** 2019, 82.

[988]Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. (H-01-02-1084/M-18-05-1673). Evkâf (C.EV.) Kutu: 42, Gömlek: 2068; Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. (H-14-02-1088/M-18-04-1677). Evkâf (İE.EV.) Kutu: 19, Gömlek: 2327; Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. (H-10-06-1110/M-14-12-1698). Maliye (İE. ML.). Kutu: 54, Gömlek: 5142; Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. (H-05-11-1111/M-24-04-1700). Evkâf (İE.EV.) Kutu: 35, Gömlek: 4070; Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. (H-29-03-1112/M-13-10-1700). Evkâf (İE. EV.). Kutu: 54, Gömlek: 5142; Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. (H-22-03-1139/M-17-11-1726). Maârif (C.MF.) Kutu: 18, Gömlek: 897; Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. (H-03-01-1147/M-05-06-1734). Evkâf (C.EV.) Kutu: 498, Gömlek: 25166; Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. (H-25-10-1218/M-07-03-1804). Evkâf (C.EV.) Kutu: 159, Gömlek: 7917; Başkanlık Osmanlı Arşivi [BOA]. (H-18-08-1259/M-13-10-1843). Evkâf (EV. BRT.). Kutu: 59, Gömlek: 03.

[989]Gür, **a.g.k.,** 2019, 200.

[990]Darrauzès, **a.g.k.,** 1992, 89; Mitchell, **a.g.k.,** 1995b, 129.

[991]Z. Çelebi (2005). *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Yazarı Uluslu İbrahim Efendi ve Bilinmeyen Yönleriyle Tarihsel Coğrafyamız*. İzmit: Altın Kalem Yayınları, s. 89.

[992]Araştırmacı yazıtı *"P.B.A. TPAIAN-TOKPATΩPI"* şeklinde çevirmiş ve İmparator Traianus dönemine ait olduğunu belirtmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 21.

yazıt hakkında bilgi verir.[993] 20.-21. yüzyılda, yapı hakkında çok sayıda yayın yapılmıştır. Π. Γ. Μακρη, O. Sümer, T. Aygün F. K. Dörner-W. Hoepfner gibi araştırmacılar yapı hakkında kısa bilgi vererek kiliseden camiye çevrildiğini belirtmişlerdir.[994] W. Hoepfner, kilise hakkında detaylı bilgi sunan ilk araştırmacıdır. Araştırmacı yapının tarihi, mimarisi, süslemesi hakkında önemli bilgilere yer vermiş ve restitüsyon önerilerinde bulunmuştur.[995] Kilise hakkında daha sonra yapılan yayınlarda da daha çok W. Hoepfner'e atıfta bulunulmuştur. O. Feld, kısa bir eleştiri yazısında W. Hoepfner'in yayının ele almış, eksik veya hatalı gördüğü kısımlar hakkında öneriler sunmuştur.[996] S. Eyice, E. H. Ayverdi-İ. A. Yüksel, E. Konukçu, J. Darrauzes, T. Akkaya, K. Belke, Z. Karakuzulu, B. Umar, S. Yıldız, Ö. Yaman, B. Öztürk, C. Güven, G. Koch ve D. Gür gibi araştırmacılar yapıdan bahsetmiş, tarihi, onarımları, mimari ve süsleme özellikleri hakkında genel bilgi vermişlerdir.[997]

Yapılan tüm yayınlar incelendiğinde tarihlendirme konusunda net bilgi verilmediği görülmektedir. Ayrıca bazı yayınlarda mimarisi ve süsleme özelliklerinin eksik ve hatalı açıklandığı saptanmıştır. Yapı camiye çevrildikten sonra birçok onarım ve değişikliğe maruz kalmıştır. Bunun sonucunda özgün halinden uzak görüntü sergilemektedir. Araştırmacıların bazıları özgün hali konusunda restitüsyon önerilerinde bulunmuştur, ancak bunlarda bölgeden ziyade uzak coğrafyadaki örnekler baz alınmıştır. Bu çalışmada bölgedeki tüm bazilikal planlı kiliseler incelenmiş, benzer ölçü ve özellikteki kiliselerden yola çıkılarak, yapının restitüsyonu hakkında yeni öneriler sunulmuştur.

6.1.3.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Osmanlı İmparatorluğu Dönemi'nde, bilinmeyen bir tarihte camiye çevrilen kilise günümüzde sağlamdır ve halen ibadete açıktır.[998] Farklı tarihlerde birçok onarım ve

[993]Tournefort gibi yazıtın caminin yanındaki bir binada olduğunu belirmiş, "Roma kralı otokrat Ogüst Trayanus" ibaresinin yazılı olduğunu ileri sürmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bıjışkyan, **a.g.k.,** 1969, 20.
[994]Μακρη, **a.g.k.,** 1903, 15. O. Sümer (1950). Ereğli. *TTOK Belleteni*, 107, s. 12-13; Aygün, **a.g.k.,** 1960, 29, 38, 56; Dörner ve Hoepfner, **a.g.k.,** 1962, 583-589.
[995]Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 70-71, 93-97.
[996]Araştırmacı, kilisenin tarihi, mimarisi ve süslemesi hakkında önerilerde bulunmuş, planının, mimari plastik parçaları benzer örneklerle kıyaslamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feld, **a.g.k.,** 1968, 99-102.
[997]Eyice, **a.g.k.,** 1971, 319, Fig. 3; Ayverdi ve Yüksel, **a.g.k.,** 1976, 211; Eyice, **a.g.k.,** 1988, 45; Konukçu, **a.g.k.,** 1988, 220; Darrauzès, **a.g.k.,** 1992, 90; Karakuzulu, **a.g.k.,** 2002a, 431; Umar, **a.g.k.,** 2004, 47; Yıldız, **a.g.k.,** 2009, 240; Yaman, **a.g.k.,** 2011, s. 64-67; Güven, **a.g.k.,** 2011, 405; Koch, **a.g.k.,** 2015, 252; B. Öztürk (2016). Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğli) Antik Kentinde Dinsel İnanışlar. *İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu Bildirileri*, Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, XI, s. 94; Yıldız, **a.g.k.,** 2017, 126; Gür, **a.g.k.,** 2019, 58-184.
[998]Μακρη, **a.g.k.,** 1903, 16; Aygün, **a.g.k.,** 1960, 38; Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 97; Eyice, **a.g.k.,** 1971, 319; Konukçu, **a.g.k.,** 1988, 220; Çelebi, **a.g.k.,** 2005, 89; Yaman, **a.g.k.,** 2011, s. 67; Koch, **a.g.k.,** 2015, 252.

değişikliğe maruz kalmış, kuzey-güney ekseninde genişletilmiştir (Figür 434).[999] Ayrıca camiye çevrilmesiyle birlikte narteks, bema gibi bölümler, templon ve ambon gibi litürjik kuruluşlar ortadan kaldırılmış, yapıya minare, mihrap ve minber gibi İslami mimari elemanlar eklenmiştir.

6.1.3.3.1. Dış Tasvir (Bizans Dönemi)

Kilise, Türk-İslam Döneminde çok sayıda onarım geçirmiş, bu onarımlar sonucunda yapının planında değişiklikler yapılmıştır. Bu sebeple kilise olarak kullanıldığı dönemdeki ölçüleri hakkında net bilgi verilemez. Özgün korunabilmiş apsis ve orta nefin ölçüleri, bölgedeki benzer planlı kiliselerin apsis ve orta nefleriyle kıyaslandığında, kilisenin özgün planı hakkında birtakım restitüsyon önerileri sunulabilir.[1000] Kalan izlerden üç nefli bazilikal planlı inşa edildiği anlaşılmaktadır. Dıştan yaklaşık 30.00 x 17.00 m ölçülerinde olmalıdır (Figür 435).

Kilise duvarlarından sadece doğu duvarı kısmen özgün özelliklerini korumaktadır. Kuzey ve güney kenarları, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi'nde yenilenmiştir. Duvarın ortasında, duvardan 4.40 m dışa taşkın, 8.46 m genişlikte apsis bulunur. Apsis ise dıştan 8.46 m genişliğiyle doğu cephede yaklaşık ½ oranında yer kaplamaktadır. Özgün nitelikteki üçlü pencere cepheye hareketlilik kazandırmıştır.[1001] Üstten yuvarlak kemerle sonlanan pencerelerdeki ayrım, haç ve bitkisel dekorlu kabartmaların işlendiği çifte sütuncelerle sağlanmıştır.

6.1.3.3.2. İç Tasvir (Bizans Dönemi)

Kilisenin orta nef ve apsisi büyük oranda özgün niteliğini korumaktadır. Herhangi bir kalıntı olmadığı için narteks, bema, templon, synthronon ve ambonu hakkında bilgi verilememektedir. KVBM tarafında hazırlanan restitüsyon çizimlerinde templon ve synthronona yer verildiği görülür, ancak bunların neye dayanılarak çizildiği hakkında bilgi verilmemiştir (Figür 436). Bu bölümde, dış tasvirde olduğu gibi, özgün kısımların ölçüleri, bölgedeki benzer bazilikal planlı kiliselerin ölçüleriyle kıyaslanmış ve restitüsyon önerileri sunulmuştur.

Kilisenin batısında narteks bulunması gerekmektedir, ancak bu bölüm camiye çevrilmesinden sonraki süreçte tamamen ortadan kaldırılmıştır. Bölgedeki benzer

[999]Onarımlar hakkında Tarihlendirme bölümünde detaylı bilgi verilecektir.
[1000]Benzer kilise ölçüleri Tablo 1'de sunulmuştur.
[1001]Pencerelerin ölçüleri; Yük.: Ortalama 2.52 m, Gen.: 1.21 m, Der.: 1.00 m.

örnekler doğrultusunda, kilisenin batısında, içten yaklaşık 15.00 x 3.50 m ölçülerinde narteks yer aldığı söylenebilir.

Naos, üç nefli tasarlanmıştır (Figür 437-439). Camiye çevrilmesiyle birlikte bu neflerin ölçülerinde değişiklikler meydana gelmiştir.[1002] Sadece orta nef genişliğinin ilk yapıldığı haliyle korunduğu söylenebilir. Bu kısımdan alınan ölçüler ve yapılan hesaplamalar sonucunda orta nefin 19.10 x 8.00 m, kuzey ve güney neflerin 19.10 x 3.00 m ölçülerinde düzenlendiği söylenebilir.[1003] Nefler arasındaki ayrım sütun ve kemerli arkad dizisiyle sağlanmıştır (Figür 440). Günümüzde üç sütun ve iki duvar payesi arasında uzanan, tuğladan yapılmış dört yuvarlak kemer bulunur. Kuzey ve güney arkadda yer alan duvar payeleri ve kemerlerin ölçülerine bakıldığında belirgin düzensizlik göze çarpar. Sütunlar arasındaki kemerlerin ölçüleri birbirinden farklıdır, özellikle arkadların batısındaki kemerler, diğer kemerlere göre daha kısa ve yamuktur (Figür 441).[1004] Ayrıca batıdaki kemerlerin en üst noktası + 4.60 m kottayken diğer kemerlerin en üst noktası +4.80 m kottadır. Bu alanda, tabanda 0.01 metrelik gibi küçük kot farkı bulunmasına karşın kemerler arasında 0.20 metrelik fark olması batıdaki kemerlerin sonradan yapıldığına işaret eder. Kuzey ve güney arkadların hem doğu hem de batısında yer alan duvar payeleri de aynı ölçüde değildir.[1005] Bölgedeki diğer bazilikal planlı kiliselerde, bahsi geçen bölümler simetrik düzenlenmiştir. Bu düzensizlik ve asimetri, muhtemelen kilisenin camiye çevrilmesi sonrasında olmuştur. Kalıntılar ve benzer örneklerden, arkad dizisinin daha uzun olduğu anlaşılmaktadır. Naosun batısında yer alan, orta nefi batıdaki bölümden ayıran kemerlerin oturduğu sütunun varlığı da buna işaret eder.[1006] Sonuç olarak arkadların beş sütun ve iki duvar payesine oturan altı kemerden oluştuğu söylenebilir.

Nef ayrımında kullanılan sütunların altta nef stylobatına oturması gerekir. Ancak restorasyonlar sonucu bu kısımlar kapatılmıştır. Sütun kaidelerine dair de herhangi bir

[1002]İç mekanın günümüzdeki ölçüleri ve tanımı İç Tasvir (Türk-İslam Dönemi) başlığında detaylı verilmiştir.
[1003]Kilisenin doğusunda bemaya dair bir iz tespit edilemediği için orta nefin uzunluğunda, naosun en batı ve en doğu köşeler arasında alınan mesafe baz alınmıştır.
[1004]Doğudan batıya doğru kuzey arkad kemer uzunlukları sırasıyla; 1.90 m, 1.90 m, 1.80 m ve 1.59 metredir. Güney arkadda batıdan doğuya doğru sırasıyla; 1.77 m, 1.93 m, 1.70 m ve 1.48 metredir.
[1005]Kuzeydoğu duvar payesi 0.80 x 0.47 m, kuzeybatı duvar payesi 0.76 x 0.29 m, güneydoğu duvar payesi 0.83 x 0.49 m ve güneybatı duvar payesi 0.83 x 0.29 m ölçülerindedir.
[1006]Geçmiş dönemki yayınlarda paylaşılan çizimlerde, bu kısımdaki kemerler ve sütun yoktur. Bunlar muhtemelen sonraki onarım çalışmalarında veya yeniden düzenleme esnasında, kilise içi veya çevresinde bulunup buraya yerleştirilmiştir. Sütun ve sütun başlığının ölçü ve fiziksel yapısı arkadlardaki sütun ve başlıklara benzemektedir. Bu sebeple kilisenin naosuna ait olduğu söylenebilir.

kalıntıya rastlanılmamıştır. Arkadlardaki devşirme sütunlar benzer ölçü ve fiziksel yapıdadır, muhtemelen Bizans öncesindeki bir yapıya aittirler. Alttan üste doğru hafif daralan sütunların yüksekliği 3.94-4.08 metredir.[1007] Sütun başlıkları ve impostlarda benzer yapı ve ölçülerdedir. Başlık ve impostlar birbirlerine harçla bağlanmıştır. Bu sayede, Erken Bizans Dönemi'nde sıkça tercih edilen ion-impost sütun başlığı gibi görüntü sağlanmıştır. İon tipindeki başlıklar, bezemelerinde birtakım farklılıklar olmasına karşın oldukça benzerdirler.[1008] İmpostlar muhtemelen kemerlerin oturtulması için başlıkların üzerine yerleştirilmiştir.[1009]

Naos günümüzde içten ahşap tavan, dıştan kırma çatıyla kapatılmıştır (Figür 442-444). Özgün halinde de benzer örtü sisteminin uygulandığı düşünülmektedir. Taban ve tavan arasındaki mesafe 6.68 metredir. Özgün yüksekliğin bundan daha yüksek olduğu söylenebilir. Günümüzde daha alçak olmasının sebebi tavanın, kemerlerin yaklaşık 0.60 m yukarısında başlamasıdır. Özgün halde, kemerlerin üstünde aydınlatma katı bulunduğu ve yüksekliğin yaklaşık 9.00 m olduğu söylenebilir (Figür 445).

Orta nefin doğusunda, içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır. İçten 6.50 genişlik ve 4.36 m derinlikteki apsis üstten yarım kubbeyle kapatılmıştır (Figür 446). Dıştan da piramidal şekilli, kiremitle kaplı kırma çatıyla kapatılmıştır. Apsis duvarında çifte sütuncelere oturan üçlü pencere bulunur (Figür 447). İçte dışa doğru genişleyen pencerelerin genişliği içte 0.97 metredir. Ortadaki pencere üç dilimli kemerle sonlanır. Diğer ikisi belirgin bir forma sahip değildir, orta pencereye bakan yönleri, çifte sütunceye geldiği için tek dilimli ele alınmıştır.

Camiye çevrilmesiyle birlikte apsisin güneydoğuna mihrap eklenmiştir. Bu mihrabın üstüne ve iki yanına devşirme templon arşitravları yerleştirilmiştir. Genel görüntü itibariyle apsisi dolanan korniş gibi görünen bu parçaların mihrabın yapılmasıyla birlikte duvara eklendiği restorasyon fotoğraflarından anlaşılmaktadır. Ayrıca mihrabın yapımı esnasında, apsis duvarının bazı kısımları sökülmüş, buraya düz hatlı bir duvar örülmüştür (Figür 448). Bu uygulama muhtemelen mihrabı daha iyi yerleştirmek ve kıble yönünü belirginleştirmek için yapılmıştır.

[1007]Sütunların çapları altta 0.50-0.52 m, üstte 0.45-0.47 m arasında değişmektedir.
[1008]Sütun başlıklarının genişliği max. 0.70 m, derinliği max. 0.65 m ve yüksekliği 0.23 metredir.
[1009]İmpostların genişliği max. 0.74 m, derinliği max. 0.89 m ve yüksekliği 0.21 metredir.

6.1.3.3.3. Dış Tasvir (Türk Dönemi)

Cami dıştan 25.26 x 22.66 m ölçülerindedir. Son restorasyonla birlikte batıdaki soncemaat yeri ortadan kaldırılmış, bunun yerine ahşap destekli sundurma eklenmiştir. Bu sundurma ölçülere dahil edilmezse günümüzde dıştan 22.68 x 22.66 m ölçülerinde olduğu söylenebilir. Batıdaki minarenin, kilisenin camiye dönüştürüldüğü ilk dönemde, yapının dışına yapıldığı düşünüldüğünde, caminin dıştan 22.66 x 15.50 m ölçülerinde olduğu söylenebilir. 1954 yılı öncesinde kadar yapının dışında olan minare, bu tarihte yapılan ilavelerle birlikte yapının içinde kalmıştır. Bu bilgiler, caminin 1954 yılı öncesinde, 22.66 x 15.50 m ölçülerinde olduğu göstermektedir.[1010] Yapının duvarlarında eksen kayması meydana geldiği için doğudan batıya doğru daralmaktadır. Doğuda genişlik 22.66 metreyken batıda 20.68 metreye kadar gerilemektedir (Figür 449). Bu durum, sonradan yapılan onarım, ilave ve restorasyon çalışmalarından kaynaklanmaktadır.

Doğu duvar 22.66 m uzunluktadır. Cephenin merkezinde üçlü pencere vardır (Figür 450). Kuzey ve güneyinde bulunan, iki sıra halindeki dikdörtgen profilli pencereler camiye çevrildikten sonra duvara eklenmiştir.[1011] Apsisin kuzeydoğu ve güneydoğusundaki dikdörtgen profilli iki pencere diğerlerine göre farklı ölçüdedir ve farklı kotta bulunmaktadır. Bu düzenleme duvardaki simetrinin bozulmasına sebebiyet vermiştir.[1012]

Kuzey duvar 21.04 m uzunluktadır (Figür 451). Camiye çevrildikten sonra duvarda birtakım değişiklikler yapılmıştır. Duvar örgüsünde belirgin bir dilatasyon göze çarpar. Doğusundaki 11.04 m uzunluktaki bölümü ile batısındaki 10.00 m uzunluktaki bölümünde farklı duvar tekniği ve yapı malzemesi kullanılmıştır. Ayrıca pencere düzenleri de birbirinden farklılık gösterir. 10.00 m uzunluktaki kısmı, 1954 yılındaki onarım çalışmalarında yapıya eklenmiştir.[1013] 1954 yılı öncesinde, duvarın batısında kapıya yer verilmiştir. 1954 sonrasında, yeni duvar örülmesiyle kapatılmış ve daha batıya taşınmıştır.[1014] Duvarda güneye doğru belirgin eksen kayması vardır. Bu durum cami

[1010]Bu husus hakkında W. Hoepfner ve sonrasında yayın yapan araştırmacılar ayrıntılı bilgi vermiş, minarenin yapının dışına, kuzeybatı köşesine yapıldığını belirtmişlerdir. Ayrıca batıdaki ek mekan ve düzenlemelerin 1954 yılı sonrasında yapıldığı da belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 94-97, Abb. 34; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 69, Plan 4.
[1011]Pencere ölçüleri: Yük.: Ortalama 1.50 m, Gen.: 0.95-1.03 m, Der.: 1.00 m.
[1012]Güneydoğu pencere ölçüleri; Yük.: 1.97 m, Der.: 0.95 m, Gen.: 1.08 m, kuzeydoğu pencere ölçüleri; Yük.: 1.93 m, Der.: 1.02 m, Gen.: 0.99 m.
[1013]Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 97.
[1014]Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 97, Abb. 34;, Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 68-69, Plan 4.

genişliğinin doğudan batıya doğru daralmasına sebebiyet vermiştir. Duvarın muhtelif yerlerindeki pencereler, ortasında yer alan iki levha ve batısındaki kapı cepheye hareketlilik katan unsurlardır. Duvarla örülerek kapatılmış olan batıdaki kapı, devşirme lento ve söve ile farklı nitelikteki mimari plastik parçalardan meydana gelmektedir.[1015] Duvarın ortasında yer alan, beton tabanın 1.00 m yukarısında, haç ve bitkisel motifli levhalar devşirmedir. İki levha arasındaki mesafe 1.60 metredir. Bu mesafe, yapının kuzey girişi hakkında önemli bir ipucu sunmaktadır. Günümüze kadar araştırmacıların gözden kaçırdıkları bu husus, levhaların batıdaki devşirme yapının sağ ve soluna ait olma olasılığıdır. Kapının üstünde yer alan lahit levhasının genişliği ile bahsi geçen iki levha arasındaki mesafe de 1.60 metredir. Bu ölçülerden hareketle batıdaki kapının vaktiyle kuzey cephenin batısında bulunduğu ve bir zamanlar daha çok mimari plastik parça kullanılarak daha gösterişli düzenlendiği söylenebilir.[1016] Kapı, 1954 yılı öncesinde iki levhanın bulunduğu alandadır. Bu husus da levhaların kapıya ait olduğu görüşünü desteklemektedir.

Güney duvar 20.43 m uzunluktadır (Figür 452). Son restorasyonda, batıdaki soncemaat yerinin kaldırılmasıyla duvarın uzunluğu 17.81 metreye gerilemiştir. Camiye çevrildikten sonra duvarda birtakım değişiklikler yapılmıştır. Duvar örgüsünde belirgin bir dilatasyon göze çarpar. Doğusundaki 14.43 m uzunluktaki bölümü ile batısındaki 7.00 m uzunluktaki bölümünde farklı duvar tekniği ve yapı malzemesi kullanılmıştır. Ayrıca bu iki bölümdeki pencere düzenleri de birbirinden farklılıktır. Doğu bölümde iki katlı pencere düzeni görülür. Altta sırada üç, üst sırada dört dikdörtgen profilli pencere bulunur.[1017] Batı bölümde, doğuda olduğu gibi düzenli pencere sırası görülmez. Üstte ve altta, farklı ölçülerde iki pencereye yer verilmiştir.[1018] Bu ikisi dışında, 1.44 x 0.94 m ölçülerinde, üzeri sıvanarak kapatılmış bir pencere daha bulunur.

Batı duvar 20.10 m uzunluktadır (Figür 453). Duvarın ortası ve güneyinde, yapıya geçişleri sağlayan, ahşaptan yapılmış çift kanatlı iki kapı bulunur.[1019] Kuzey ve güney

[1015]Giriş Ölçüleri; Yük.: 1.00 m, Gen.: 1.50 m.
[1016]Tezin kapsamı dışına çıkılmaması için, yapıda tespit edilen ve Roma Dönemi'ne tarihlenen mimari plastik parçalar hakkında detaylı bilgi sunulmamıştır. Bunun yerine, bu kapıda olduğu gibi Bizans Dönemi'ne ait olmayan mimari plastik parçalara süsleme özellikleri kısmında kısaca değinilmiştir.
[1017]Alttaki pencere ölçüleri; Gen.: 0.97 m, Yük.: 1.65 m, Der.: 0.93 m, üstteki pencere ölçüleri; Gen.: 0.71-0.77 m, Yük: 1.55 cm, Der.: 0.93 m.
[1018]Alttaki pencere ölçüsü; Gen.: 0.94 m, Yük: 1.44 m, Der.: 0.93 m, üstteki pencere ölçüsü; Gen.: 0.75 m, Yük: 1.65 m, Der.: 0.93 m.
[1019]Orta kapı ölçüsü; Gen.: 1.62 m, Yük: 1.92 m, Der.: 0.46 m, güneydeki kapı ölçüsü; Gen.: 1.80 m, Yük: 1.92 m, Der.: 0.46 m.

cephelerdeki gibi batı cephede iki katlı pencere düzeni görülür. Alt sırada dört, üst sırada dokuz dikdörtgen profilli pencere yer alır.[1020] Günümüzde batı duvarın önünde, sekiz ahşap direğe oturan, tek pahlı ahşap tavanla örtülü, 20.57 x 2.45 m ölçülerinde sundurma bulunur. Bu bölümde, 2018 yılı restorasyonu öncesinde, beton duvar ve camekanla kapatılmış, içten 20.40 x 3.20 m ölçülerinde soncemaat yeri bulunmaktaydı (Figür 454).[1021] Önceki yayınlarda verilen çizimlerden soncemaat yerinin 1954-1994 yılları arasında eklendiği anlaşılmaktadır.[1022] Günümüzde iç mekan içerisinde kalan minare kaidesinden, Osmanlı Döneminde, batı duvarın daha doğuda olduğu anlaşılmaktadır. Minare kaidesinin bulunduğu eksenden alınan ölçüler doğrultusunda, batı duvarın Osmanlı Dönemi'nde 21.77 m uzunlukta olduğu söylenebilir.

Minare günümüzde yapının içinde kalmaktadır. 1994 yılına kadarki yayınlardan yapının dışında olduğu anlaşılır.[1023] Toplam 19.25 m yükseklikteki minarenin 11.34 m yükseklikteki bölümü dıştan görülebilmektedir. Geriye kalan kısmı (kaide, pabuç ve gövdenin alt kısmı), yapının içinde kalmıştır (Figür 455). Dörtgen kaideli, silindirik gövdeli ve tek şerefeli minarenin alt ve üst bölümlerinde farklı yapı malzemesi kullanılmıştır.

6.1.3.3.4. İç Tasvir (Türk Dönemi)

Harim içten 20.80 x 17.00 m ölçülerindedir. Harimde belirgin biz düzen görülmez. Doğusu üç nefli tasarlanmıştır. Batısında; ortada 14.65 x 7.02 m ölçülerinde dikdörtgen mekan, kuzeyinde 6.00 x 2.92 m ölçülerinde imam odası ve güneyinde 5.82 x 2.60 m ölçülerinde dörtgen mekan bulunur.[1024] Doğu bölümde nefler arasındaki ayrım üç sütun ve iki duvar payesi oturan dört yuvarlak kemerli arkad dizisi ile sağlanmıştır.[1025] Orta nef 10.10 x 8.00 m, kuzey nef 10.10 x 6.52 m, güney nef 9.80 x 4.74 m ölçülerindedir. Kuzey ve güney nefte, onarımlar sonucunda değişikler olmuştur. Her iki nefin doğudan batıya

[1020]Alttaki pencere ölçüleri; Gen.: 0.80 m, Yük: 1.60 m, Der.: 0.48 m, üstteki pencere ölçüleri; Gen.: 0.80 m, Yük: 1.77 m, Der.: 0.49 m.
[1021]Karabük Kültür Varlıklarını Koruma Kurulu'nun aldığı karar doğrultusunda soncemaat yeri ortadan kaldırılmış, bunun yerine bahsi geçen sundurma eklenmiştir. Yeni düzenlemenin neden bu şekilde yapıldığına dair herhangi bir açıklama yapılmamıştır.
[1022]1994 yılındaki fotoğraflarda soncemaat yeri görülmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Akkaya, **a.g.k.,** 1994, Resim 78-79.
[1023]Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 97, Abb. 34; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 69, Plan 4.
[1024]KVBM ve Karadeniz Ereğli Müzesi yapılan kaynak araştırmalarında, bu ilavelerin hangi tarihte ve hangi sebeple yapıldığına dair bir kayda ulaşılamamıştır. Bazı yayınlarda 1954 yılında veya sonrasında camiye eklendiği belirtilmektedir. Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 97; Eyice, 1971, **a.g.k.,** 318, fig. 3; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 68-69.
[1025]Neflerin ölçüleri verilirken arkadların genişliği hariç tutulmuştur.

doğru daraldığı görülür. Batıda, kuzey nefin genişliği 6.00 m, güney nefin genişliği ise 4.60 metreye kadar düşmektedir.

Kilisenin camiye çevrilmesiyle birlikte apsisin güneydoğusuna mihrap ve güney nefin doğusunda minber eklenmiştir. Devşirme malzemeli mihrap, sağ ve sol kenarlardan birer sütun ve sütun başlığı ile sınırlandırılmıştır (Figür 456). [1026] Ortasında yarı silindirik formlu niş bulunan mihrabın üst kısmında, devşirme nitelikli bir lento ve "Allah", "Muhammed" ile Al-i İmran Suresi'nin bir kısmının yazılı olduğu kitabe yer alır. Minber, 1990'lı yıllarda güney nefin kuzeydoğu köşesinde yer almaktaydı.[1027] Son restorasyonda güney nefin güneydoğu köşesine yerleştirilmiştir (Figür 457).

Harimin batısında, ortada yer alan dörtgen mekan, bir sütun ve iki basık kemerle orta neften ayrılmaktadır (Figür 458).[1028] Genel görüntü itibariyle orta nefle bir tutulduğu da söylenebilir. Günümüzde harim olarak kullanılsa da harimden daha alçak tutulduğu görülür. Harimde yükseklik ortalama 6.68 metreyken batıdaki mekanda yükseklik 3.72 metredir. Mekanın örtü sisteminde kuzey-güney ve doğu-batı ekseninde atılmış basık kemerler görülür. Bir sütun, minare ve duvarlara oturan kemerler, muhtemelen üst kattaki kadınlar mahfilini taşımak için yapılmıştır. Kemerlerin statik açıdan pek başarılı yapıldığı ve yerleştirildiği söylenemez. Sadece batıdaki bir sütun kemerlerdeki ağırlığı tabana dağıtmaktadır. Oldukça geniş olan kemerlerin daha fazla sütunla desteklenmesi gerekmektedir. Bu mekanda görülen tek sütun, nef ayrımındaki ayak sıralarında kullanılan sütunlar ile aynı fiziksel özelliktedir.[1029] Ayrıca sütun başlığı da arkadlardaki sütun başlıkları ile benzerdir.[1030]

Kadınlar mahfili düzgün bir plan sergilemez. Mahfile, yapının ve harimin güneybatı köşelerinde yer alan iki kapı ve ahşap merdivenle çıkılmaktadır (Figür 459). Kuzey-güney doğrultusunda, ortası orta nefe doğru çıkıntılı olan mahfil, doğudan batıya doğru daralır. Genişlik doğuda 21.09 m, batıda 20.51 metredir. Derinlik ölçüsü değişlik gösterir, min. 5.97 m, max. 8.05 metredir. Mahfilin güneydoğu duvarında, muhtemelen geç dönemde

[1026]Ölçüleri; Gen: 1.65 m, Der.: 0.72 m, Yük.: 2.94 m.
[1027]Akkaya, **a.g.k.,** 1994, Resim 89.
[1028]Bu kemerlerin ve kemerlerin oturduğu sütunun hangi tarihte yapıldığı bilinmez. Yapılan yayınlar ve çizimlerde de bunlar görülmez. K-g ekseninde uzanan, 0.21 m kalınlıktaki kemerlerden güneydeki 3.83 m ve kuzeydeki 3.79 m genişliktedir.
[1029]Sütun ölçüleri; Ç.: 0.46 m, Yük.: 2.51 m.
[1030]Neftekilere göre daha fazla tahrip olduğu gözlemlenmiştir. Sütun başlığının genişliği max. 0.54 m, derinliği max. 0.58 m ve yüksekliği 0.22,5 cm'dir.

açılmış dolap nişi bulunur.[1031] Kuzeydoğusunda ise minarenin kaide ve pabuç kısmı görülür (Figür 460). Günümüzde minareye girişler, mahfil kısmındaki kapıyla sağlanır.

Harim, içten düz ahşap tavan ve dıştan, kiremitle kaplı çift pahlı kırma çatıyla kapatılmıştır. Yapı malzemelerinden, tavan ve çatının modern olduğu anlaşılır.

6.1.3.4. Süsleme

Bizans Dönemi süsleme programı hakkında detaylı bilgi verilemez. Özgün niteliğini koruyan bölümlerden hareketle sınırlı bilgi sunulabilir. Kalan izlerden, iç mekan ve cephelerin farklı nitelikteki mimari plastik elemanlarla hareketlendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Arkadlardaki devşirme sütun, sütun başlığı ve impostlar ile duvar payeleri üzerindeki yastıklar naosa gösteriş katan mimari elemanlardır.[1032] Arkadlardaki sütun ve sütun başlıkları Prokennesos mermerindendir. Sütunlar sadedir. Üst ve alt kısımlarındaki yüzeyden hafif dışa taşkın bilezikler, sütunlardaki tek bezeme unsurudur. Sütunların benzer fiziksel yapıda ve ölçülerde olması tek bir yapıdan getirildiğine işaret eder.[1033] Sütun başlıkları oldukça zengin bezemeye sahiptir. Birtakım farklılar olmasına rağmen birbirleriyle oldukça benzerdir. Kırık ve çatlaklar haricinde büyük oranda sağlamdır. Ionik bölümünde, volütler arasında, ok ucu ve yumurtalardan oluşan ion kymationu görülür. Pulvinus bölümünde, volütler arasındaki alan, baltheus bandıyla ikiye ayrılmış bitkisel kabartmalar bulunur. Abaküsleri ise sade tutulmuştur. Sütun başlıklarının üzerine, kemerlerin oturtulması için yerleştirilmiş impostların devşirme olup olmadığı belirlenememiştir. Sade tutulmuş impostların üzeri sıvanıp boyandığı için süslemesi hakkında detaylı bilgi verilemez. Tespit edilebildiği kadarıyla cepheleri iç bükey ve dış bükey şeritlerle hareketlendirilmiştir (Figür 461-462).

Arkadların doğu ve batı uçlarında yer alan duvar payelerinin üzerinde mermerden yastıklar bulunur (Figür 463). Bunların üzeri sıvandığı ve boyandığı için, süslemeleri hakkında detaylı bilgi verilemez. Benzer yastıklar apsisin kuzey ve güney kenarlarında, kemerin oturduğu bölümlerde bulunur.

[1031]Niş ölçüleri; Gen.: 0.86 m, Der.: 0.61 m.

[1032]Devşirme nitelikteki sütun ve başlıklar, Bizans Dönemi'ne ait olmadığı ve birçok yayına konu olduğu için tez kapsamında ayrıntılı anlatılmamıştır. Sütun ve sütun başlıkları ayrıntılı bilgi için bkz. Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 70-73, 95-96; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 69; T. Zollt (1994). *Kapitellplastik Konstantinapolis vom 4. Bis 6. Jahr hundert n. Chr.: Mit einem Beitrag zur Untersuchung des ionischen Kämpferkapitells.* Bonn: Dr. Rudolf Habelt Gmbh, s. 360; Yaman, **a.g.k.,** 2011, 65; Koch, **a.g.k.,** 2015, 252; Gür, **a.g.k.,** 2019, 113-132.

[1033]Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 95; Koch, **a.g.k.,** 2015, 252

Apsisteki üçlü pencere doğu cepheye gösteriş katmaktadır. Pencereyi meydana getiren mermerden çifte sütunceler ve bunların üzerindeki mermer impostlarda farklı motifler görülür.

Kilisenin camiye çevrilmesinden sonra, iç mekan duvarları ve tavanı kalem işleriyle süslenmiştir. Bunlar 2013-2014 yılındaki restorasyonda yenilenmişlerdir. Mihrap çevresine yerleştirilen devşirme mimari plastik parçalar da iç mekana hareketlilik katmaktadır.[1034] Mihrap, soldan Prokennesos (Marmara Adası), sağdan Dokimeion (İscehisar) mermerinden birer sütunla ve üstten bitkisel kabartmalı arşitravla sınırlandırılmıştır. Soldaki sütunun üzerinde kompozit ve sağdaki sütunun üzerinde korint tipte birer sütun başlığı yer alır (Figür 464-465). Mihrabın sağına, nişteki arşitravla benzer bir arşitrav yerleştirilmiştir. Solunda, lesbos kymationu ve iki boncuklu makara dizisi işlenmiş arşitrav parçası bulunur. Bunun üst bölümü iç bükey ve dış bükey şeritlerle profillendirilmiştir. W. Hoepfner, bu arşitrav parçalarının apsis kornişine ait olduğunu, 1954 yılındaki onarım çalışmalarında, yapının tabanında bulunarak mihrap ve çevresine yerleştirildiğini belirtmektedir.[1035]

Türk-İslam Dönemi duvarlarında çok sayıda devşirme mimari plastik parça kullanılmıştır. Ancak bunların çoğu cephelere hareketlilik katmaktan ziyade yapı malzemesi olarak kullanılmıştır. Sadece kuzey cephenin gösterişli tasarlandığı söylenebilir. Kuzey cepheye hareketlilik katan mimari plastik parçalar, günümüzde duvarın ortasında görülen haç kabartmalı mermer levhalardır. Bu levhalar, kuzey duvarda açılmış bir kapı açıklığını süslemek amacıyla, kapının üst bölümüne yerleştirilmiş olmalılardır. Cepheye hareketlilik katan en önemli unsur, geçmişte kuzey duvar üzerine yerleştirildiği düşünülen, Roma Dönemine tarihlenen mimari plastik parçalarla yapılmış kapıdır (Figür 466). Kapı, 1954 yılında yapının kuzeybatısına taşınmış ve muhtemelen avluya geçişler için kullanılmıştır. Günümüzde betonla kapatıldığı görülür. 18. yüzyıldan günümüze kadar birçok yayına konu olan bu kapı açıklığında, Prokennesos mermerinden devşirme lento, söve, lahit levhası, levha parçaları gibi mimari plastik parçalar kullanılmıştır.[1036]

[1034]Mihrapta kullanılan, Roma Dönemine ait sütun, sütun başlığı ve arşitrav devşirme olduğu ve çok sayıda yayında detaylı açıklandığı için tez kapsamında detaylı anlatılmamıştır. İki arşitrav parçası ise Bizans Dönemine tarihlendirildiği için Mimari Elemanlar bölümünde detaylı açıklanmıştır. Roma Dönemine ait parçalar hakkında detaylı bilgi için bkz. Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 96; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 69; Yaman, **a.g.k.,** 2011, 65; Gür, **a.g.k.,** 2019, 120-125, 138-141.

[1035]Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 96.

[1036]Günümüze kadar kapının mimari plastik parçaları hakkında çok sayıda yayın yapılmıştır. Çok sayıda yayın yapılması, malzemelerin devşirme olması ve Roma Dönemi'ne tarihlendirilmesinden dolayı, bu

6.1.3.5. Malzeme-Teknik

Yapı duvarların günümüzde içten ve dıştan sıvalı olması, yapı malzemesi ve duvar tekniği hakkında detaylı bilgi vermeyi engellemektedir. 2013-2014 restorasyonu esnasında çekilmiş çalışma fotoğrafları, geçmiş yayınlarda paylaşılan bilgi ve fotoğraflar sayesinde, duvar tekniği hakkında sınırlı bilgi verilebilir.

Yapının duvarları ve bölümleri farklı tarihlerde inşa edilmiştir. Bu sebeple yapı malzemeleri ve duvar tekniğini, dönemlere ayırıp kronolojik olarak açıklamak daha doğru olacaktır.

6.1.3.5.1. Erken Bizans Dönemi

Bu döneme tarihlenen duvarlardan sadece doğu duvarı kısmen özgün niteliğini korumaktadır. Kalıntılardan duvarların taş ve tuğla kullanılarak almaşık teknikte örüldüğü anlaşılmaktadır. Duvarlarda, yatak uzanan, üç-beş sıra tuğla dizilimiyle oluşturulmuş tuğla bantlar görülür (Figür 467). Duvar kalınlığı yer yer değişmektedir. Kuzeydoğu ve güneydoğu duvarın kalınlığı 0.99-1.03 m kalınlıktadır. Apsis duvarı, apsis yarım kubbe ve çatısı oturtulduğu için yanındaki duvarlara göre daha kalın tutulmuştur. Apsis duvar kalınlığı, min. 1.12 m, max. 1.22 metredir. Arkadların üzerinde yükselen duvarlarda (aydınlatma katı-kemer boşlukları) taş ve tuğla kullanılmıştır. Kemerler farklı boyutlardaki tuğlalarla yapılmıştır. Kemerler arasında kalan boşluklar ve üzerindeki aydınlatma katında daha çok moloz taş kullanılmıştır. Bu duvarların bazı yerlerinde dolgu malzemesi olarak tuğla kullanıldığı da görülür (Figür 468).

6.1.3.5.2. Erken Osmanlı Dönemi

Bu döneme tarihlenen duvarlardan batı beden duvarı ve minare özgün niteliğini korumaktadır. Minare kaidesi ve batı beden duvarında yapı malzemesi olarak düzgün kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Duvarlar almaşık teknikte örülmüştür, ancak bu teknik Bizans Dönemi'ndeki teknikten farklıdır. Erken Osmanlı Dönemi'ne tarihlenen almaşık teknikte; bir sıra taş, iki sıra tuğla dizisinden oluşan tuğla bantların alternatifli dizilimi görülür (Figür 469). Bazı yerlerde taşlar arasına dikey tuğlalar yerleştirilmiştir. Bu düzenleme düzensiz kasetleme tekniğini andırmaktadır. Minare kaidesi ve pabucun bir kısmında bu teknik görülür. Gövde, şerefe ve petek kısmı

malzemeler ve kapı tez kapsamında ayrıntılı tanıtılmamıştır. Kapı ve kapıdaki devşirme malzemeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 21; Μακρη, **a.g.k.,** 1903, 16; Aygün, **a.g.k.,** 1960, 56; Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 95; Feld, **a.g.k.,** 1968, 100-102; Bıjışkyan, **a.g.k.,** 1969, 20; Darrauzès, **a.g.k.,** 1992, 90; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 69; Belke, **a.g.k.,** 1996, 213-214; Yaman, **a.g.k.,** 2011, 66; Gür, **a.g.k.,** 2019, 90.

tuğla, külah ve alemi kurşundan yapılmıştır. Apsis duvarına konumlandırılmış mihrap, mihrabın çevresine yerleştirilmiş devşirme mimari plastik parçaların Türk-İslam dönemi eklemesi olduğu bilinir, ancak hangi dönemde eklendiği kesin olarak bilinmez. Muhtemelen apsis duvarındaki bu değişim Erken Osmanlı Dönemi'nde meydana gelmiştir. Bu dönemde, içten yarım daire şeklinde olan apsis duvarına, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda bir duvar eklenmiş, ayrıca kuzeybatı ve güneybatı köşeleri pahlanmıştır. Bu değişimle birlikte apsisin içten yarım daire şeklinde bozulma meydana gelmiştir. Bu eklenti sonrasında, apsisin kuzeydoğusuna devşirme malzemeli mihrap yerleştirilmiştir.

6.1.3.5.3. 1903 Onarımı

Elde kesin veriler olmamakla birlikte duvarlarının büyük kısmının bu döneme ait olduğu söylenebilir. Kuzey, güney ve doğu duvarları, yapı malzemesi ve teknik açıdan Erken Bizans ve Erken Osmanlı Dönemi duvarlarından farklıdır. Restorasyon fotoğraflarında bu farklılık çok net seçilebilmektedir (Figür 470-471). Duvarlarda moloz taş ve ahşap hatıllı duvar tekniğinin uygulanması, bu duvarların daha geç tarihte yapılmış olduğuna işaret eder. Bu farklılıktan dolayı duvarlar, Geç Osmanlı Dönemi'ne tarihlendirilmiştir. Geç Osmanlı Dönemine tarihlendirilmesi konusunda baz alınan diğer husus, 18-19. yüzyılda yapıyı inceleyen seyyah ve araştırmacıların aktardıkları bilgilerdir. Yapıyı gören ve hakkında kısa bilgi sunan araştırmacılar, bir dönem kuzey duvarda yer alan, daha sonra avlu duvarına taşınmış olan devşirme malzemeli kapının, caminin yanındaki bir evin duvarında olduğunu aktarmaktadırlar.[1037] Muhtemelen bu kapı 1903 yılındaki onarım çalışmalarında, yeni örülen kuzey duvara eklenmiş olmalıdır. Bu dönemde tarihlenen duvarlar moloz taş kullanılarak örülmüş, muhtelif yerlere yatay ahşap hatıllar yerleştirilmiştir. Ayrıca duvarların muhtelif yerlerinde bol miktarda devşirme malzeme de kullanılmıştır.

6.1.3.5.4. 1954 Onarımı

1954 yılına tarihlenen duvarlar, yapının batı bölümünü oluşturan duvarlardır. Soncemaat yeri, kadınlar mahfili, imam odası, yapının güneybatısındaki mekan, avlu ve şadırvan bu onarım çalışmalarında camiye eklenmiştir. Ayrıca kuzey duvarda bulunan devşirme kapı, bu onarım çalışmalarında avlunun kuzey duvarına taşınmıştır. Devşirme kapı üstünde yer alan lahit levhasının nişleri arasındaki madalyonlara, bu onarımım

[1037]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 21; Bıjışkyan, **a.g.k.,** 1969, 20.

hakkında bilgi veren 1954 ibaresi ayrı ayrı yazılmıştır (Figür 472). Bu döneme tarihlenen duvarlarda tuğla, moloz taş ve beton kullanılmıştır.

6.1.3.5.5. 2013-2014 Onarımı

Yapı son olarak 2013-2014 yıllarında restore edilmiştir. Bu restorasyonda, genel olarak farklı yapı malzemesi ve teknik kullanılmamış, mevcut bölümler aslına uygun şekilde yenilenmiştir. Bu çalışmalarda, yapının batısında yer alan, muhtemelen 1954 tarihli soncemaat yeri ortadan kaldırılmış, bunun yerine ahşap bir sundurma yapılmıştır. Ayrıca apsis duvarındaki düz profilli duvarlar ortadan kaldırılarak duvarın yeniden yarım daire şeklinde olması sağlanmıştır.

6.1.3.6. Mimari ve Litürjik İşlevli Elemanlar

Mim. Kat. No: 75-76

Görsel No: Figür 473-476

Yeri: Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi Apsis

Türü: Çifte Sütunce

Malzeme: Mermer

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Yük.: 1.40 m, Der.: 1.02 m, Kal.: 0.28-0.33 m

Tanım: Apsisteki üçüz pencereyi ayıran çifte sütunceler *in situ*dur. Zamanla sıvanıp boyanmasından dolayı tahrip olmuştur. Ayrıca cephelerdeki bezemelerin bazı kısımları hafifçe kazınmıştır. Çifte sütunce olarak tanımlanmaktaysa da iç mekana bakan tarafta sütunce bulunmaz, bu alan düz kesilmiştir. İçten dışa doğru kalınlığı artar, içte kalınlık 0.28 m, dışta ise 0.33 metredir. Cephede görülen sütuncenin çapı 0.33 m, derinliği 0.26 metredir. Sütuncenin tepelik kısmı korint başlığı andırır. Tepelik kısmı, alttan 0.6 m kalınlıktaki dış bükey bilezik ve üstten 0.3 m kalınlıktaki iki boncuklu makara dizisinden oluşan bantla sınırlandırılmıştır. Cephesinde ve yanlarda, iki akanthus yaprağı arasına yerleştirilmiş haşhaş bitkisi kabartması bulunur. Yapraklardan ikisi tamdır, iç mekana bakan kısımdaki iki yaprak ise yarımdır. Alçak kabartma tekniğindeki yapraklar yumuşak uçludur. Ortasındaki damarın tepesi, yapraklara oranla daha dışa taşkındır.

Yayın: Hoepfner, 1966, 95-96, Abb. 35; Akkaya, 1994, 69; Yaman, 2011, s. 67; Gür, 2019, 133-134.

Benzer Örnekler: Kocaeli Müzesi, Yalvaç Müzesi[1038]

[1038]Yeşiltaş, **a.g.k.,** 2012, 48; Özdin, **a.g.k.,** 2014, 43-44.

Tarihlendirme Önerisi: 5. yy. (Yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 77, 78 ve 79
Görsel No: Figür 461
Yeri: Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi Kuzey Nef
Türü: İmpost
Malzeme: Mermer
Teknik: Kabartma ve Oyma
Ölçü: Alt Gen.: 0.60-0.61 m, Üst Gen.: 0.73-0.74 m, Der.: 0.89 m, Yük.: 0.20-0.21cm.
Tanım: Kuzey nefteki sütun başlıkları üzerindeki *in situ* impostların yüzeyleri sıvalı ve boyalıdır. Büyük oranda sağlam oldukları söylenebilir. Alt kısımları yüzeysel kazınmış olan impostlarda küçük çatlak ve kırıklar mevcuttur. Yüzleri, iç bükey ve dış bükey şeritlerle profillendirilmiştir. Altında yer alan sütun başlıklarının devşirme olduğu bilinmektedir. Başlıkların üzerine, kemerlerin oturtulması için yerleştirilmiş bu impostlar muhtemelen kilise ilk inşa edildiğinde yapılmıştır. Başlıklar ile impostlar harçla birbirine tutturulmuştur. Bu şekilde ion-impost tarzı sütun başlığı görünümü elde edilmiştir.
Yayın: Gür, 2019, 133-138.
Tarihlendirme Önerisi: 5. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 80, 81 ve 82
Görsel No: Figür 462
Yeri: Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi Kuzey Nef
Türü: İmpost
Malzeme: Mermer
Teknik: Kabartma ve Oyma
Ölçü: Alt Gen.: 0.60-0.61 m, Üst Gen.: 0.73-0.74 m, Der.: 0.81 m, Yük.: 0.19-0.21 m.
Tanım: Güney nefteki sütun başlıkları üzerindeki *in situ* impostların yüzeyleri sıvalı ve boyalıdır. İmpostların büyük oranda sağlam olduğu söylenebilir. Alt kısımları yüzeysel kazınmış olan impostlarda küçük çatlak ve kırıklar mevcuttur. Kuzey nefteki impostlarla benzerdirler, sadece ölçülerde küçük farklılıklar bulunur.
Yayın: Gür, 2019, 133-138.
Tarihlendirme Önerisi: 5. yy. (Yapının tarihi)

Mim. Kat. No: 83-84
Görsel No: Figür 473-476

Yeri: Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi Apsis

Türü: İmpost

Malzeme: Mermer

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Yük.: 0.38 m, Alt Gen.: 0.35 m, Üst Gen.: 0.48 m, Der.: 1.20 m.

Tanım: Apsisteki çifte sütunceler üstünde yer alan, *in situ* durumdaki impostlar oldukça sağlamdır. Sadece farklı dönemlerde yüzeyleri boyanmıştır. Verev kesilmiş yan yüzleri sadedir. Kalan izlerden, ön ve arka yüzlerinde haç motifli madalyon bulunduğu anlaşılmaktadır. Üzeri kazınmış bu haçların hatları kısmen görülebilmektedir. Madalyonların sadece biri korunabilmiştir. Kuzeydeki impostun cephesinde görülen, 0.02 m kalınlıkta dış bükey şeritle çevrili madalyonun çapı 0.32 metredir. 0.07 m kalınlıktaki abaküsleri sadedir. Sadece güneydeki impost abaküsünün kuzey yüzeyinde tırtıklar görülür. Abaküslerin diğer yüzeylerinde bunların görülmemesi, tırtıkların geç dönemde yapıldığı düşünülmektedir.

Yayın: Hoepfner, 1966, 95-96, Abb. 35; Akkaya, 1994, 69; Yaman, 2011, s. 67; Gür, 2019, 133-134.

Tarihlendirme Önerisi: 5. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 85

Görsel No: Figür 477

Yeri: Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi Mihrap

Türü: Templon Arşitravı

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Uz.: 1.54 m, Yük.: 0.18 m, Der.: 022 m

Tanım: Mihrabın üst kısmına yerleştirilmiş devşirme arşitrav parçası *in situ*dur. Şekli ve ölçüleri itibariyle templon arşitravı olduğu söylenebilir.[1039] W. Hoepfner, mihrap ve mihrabın yanındaki bu arşitrav parçalarının 1954 yılındaki onarım çalışmalarında, kilisenin tabanında bulunduğu belirtir ve apsis kornişine ait olduğunu ileri sürmektedir.[1040] Bezemeli olan ön yüzeyinde bitkisel kabartmaların işlendiği verev

[1039]Feld, **a.g.k.,** 1968, 101.
[1040]Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 96.

kesilmiş süsleme bandı görülür. Bu bantta "S" kıvrımlı dallar, dallar arasında zambak ve sarmaşık yaprağı kabartmaları işlenmiştir.

Yayın: Hoepfner, 1966, 96, Abb. 35; Akkaya, 1994, 69; Yaman, 2011, s. 65; Gür, 2019, 139-140.

Tarihlendirme Önerisi: 5. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 86

Görsel No: Figür 478

Yeri: Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi Apsis

Türü: Arşitrav

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Uz.: 1.39 m, Yük.: 0.16 m

Tanım: Mihrabın sağına, pencere açıklığının alt kısmına yerleştirilmiş devşirme arşitrav parçası *in situ*dur. Mihrap üstündeki templon arşitravıyla benzer ölçü ve motiflere sahip olmasından, bu iki parçanın aynı arşitrava ait olduğunu anlaşılmaktadır.

Yayın: Hoepfner, 1966, 96, Abb. 35; Akkaya, 1994, 69; Yaman, 2011, s. 65; Gür, 2019, 140-141.

Tarihlendirme Önerisi: V. yy. (yapı tarihi)

Mim. Kat. No: 87

Görsel No: Figür 479

Yeri: Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi Kuzey Duvar

Türü: Levha

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Kabartma, Oyma ve Ajur

Ölçü: Yük.: 0.90 m, Gen.: 0.54 m

Tanım: Kuzey duvar ortasındaki devşirme levha *in situ*dur. Konum ve ölçüleri, kuzey duvar üzerindeki kapı üzerine yerleştirildiğini gösterir. W. Hoepfner bu kilisenin templon veya ambonuna ait levha olduğunu ileri sürmüştür. Levhanın ortasında dikdörtgen profilli süsleme alanı bulunur. Bu alanın merkezinde sepet örgülü (dört halatlı örgü) potent haçı motifi işlenmiştir. Haçın dikey kolu, yapının cami olması sebebiyle kazınmıştır, ancak yatay kolları ve uçları olduğu gibi bırakılmıştır. 0.08 m kalınlıktaki haçın dikey kolu 0.87 m, yatay kolu 0.45 m uzunluktadır. Dikdörtgen profil ile haç kolları arasında kalan

boşluklar stilize bitkisel motiflerle doldurulmuştur. Alt kısımda stilize akanthus yaprağı işlenmiştir. Yaprakları yumuşak uçludur. Alttaki yapraklar sapa, üstteki yapraklar iç kısma doğru kıvrılır. İçe kıvrılan yapraklardan ikisi birleşmekte ve ortada sarmaşık yaprağı motifi oluşturmaktadır. Üst kısımdaki boşluklar stilize rozet motifiyle doldurulmuştur. Yarım daire şekilli yapraklarla çerçevelenmiş rozetlerin içi tahrip olmuştur. Alt ve üst kısmında, iç ve dışa kıvrılan yumuşak uçlu yapraklar bulunur. Yan kenarlarında ise ok ucu benzeri kabartmalara yer verilmiştir.

Yayın: Hoepfner, 1966, 96-97, Gür, 2019, 148-149.

Tarihlendirme Önerisi: 10.-11. yy. (işçilik)[1041]

Mim. Kat. No: 88

Görsel No: Figür 480

Yeri: Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi Kuzey Duvar

Türü: Levha

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Kabartma, Oyma ve Ajur

Ölçü: Yük.: 0.86 m, Gen.: 0.57 m

Tanım: Kuzey duvar ortasındaki devşirme levha *in situ*dur. Sağındaki levha ile aynı bezemeye sahiptir, sadece ölçülerinde küçük farklılık bulunur. Bu levhada, 0.8 m kalınlıktaki potent haçın dikey kolu 0.77 m, yatay kolu 0.55 metredir. Sağdakinden farklı olarak bezemelerin daha çok tahrip olduğu görülür.

Yayın: Hoepfner, 1966, 96-97, Gür, 2019, 147-148.

Tarihlendirme Önerisi: 10.-11. yy. (işçilik)

Mim. Kat. No: 89

Görsel No: Figür 481

Yeri: Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi Güney Duvarın Doğusu

Türü: Yazıt

Malzeme: Beyaz Mermer

Teknik: Oyma

Ölçü: Uz.: 0.84 m, Yük.: 0.16 m

[1041]W. Hoepfner Orta veya Geç Bizans Dönemine, O. Feld XI. yüzyıla, D. Gür IX.-X. yüzyıla tarihlendirmiştir. Tarihlendirme hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 97; Feld, **a.g.k.,** 1968, 101; Gür, **a.g.k.,** 2019, 148.

Tanım: Üzeri sıvanarak kapatılmış yazıt parçası devşirmedir. Güney duvarda dolgu malzemesi olarak kullanılmıştır. Muhtemelen 1903 yılındaki onarımlarda duvara eklenmiştir. Yazıt, İsa'nın çarmıha gerilmesini sembolize eden *Staurogramm* ile başlar. Bunun devamında "Τ Ε Ι Χ Η Ν Ε ◊ Υ Ρ Γ Ε Ι Π ◊ Λ Ε W ◊" ibaresi yer alır. XII. yy. veya Geç Bizans Dönemi'ne tarihlenen yazıtta Neurgos/Naurgos isimli bir şahsın adı yazılıdır.[1042]

Yayın: Gür, 2019, 110-111.

Tarihlendirme Önerisi: 12.-13. yüzyıl[1043]

6.1.3.7. Tarihlendirme

Kilisenin inşa ve onarım tarihleri hakkında kesin bilgi verilemez. F. K. Dörner ve W. Hoepfner, mimari ve süsleme özelliklerinden dolayı VI.-VII. yüzyıla tarihlendirmiştir.[1044] W. Hoepfner daha sonra yaptığı bir yayında, kiliseyi V.-VI. yy. kiliseleri ile kıyaslamış, apsisin yarım daire şeklini baz alarak muhtemelen V. yüzyılda inşa edildiğini ileri sürmüştür. Ayrıca II. Theodosius'un, V. yy. ilk yarısında, büyük bir depremde harap olan Herakleia Pontika'yı ziyaret ettiğini ve bu ziyaret sonrasında kentin imar edildiğine değinmiş, V. yüzyılda inşa edilmesini bu olaya da bağlamıştır.[1045] C. Foss, W. Hoepfner alıntı yapmış ve bu olaya değinmiş, kilisenin II. Theodosius tarafından yaptırılmış olabileceğini ileri sürmüştür.[1046] O. Feld, S. Eyice, K. Belke, B. Öztürk gibi araştırmacılar, özellikle yapının mimari özelliklerini göz önünde bulundurmuş, kesin olmamakla birlikte V. yüzyıla tarihlendirmişlerdir.[1047] G. Koch, daha önceki çalışmalara atıfta bulunmuş, ancak onlardan farklı olarak VI. yüzyıla tarihlendirmiştir.[1048] J. Darrauzès, T. Akkaya, Ö. Yaman ve D. Gür V.-VI. yüzyıla tarihlendirmiştir. D. Gür, Erken Bizans Dönemi'nde tapınakların kiliseye dönüştürülmeleri hakkında genel bilgi vermiş, somut veriler sunmaksızın bu kilisenin de tapınaktan kiliseye dönüştürüldüğünü de ileri sürmüştür.[1049] Π. Γ. Μακρη, O. Sümer, E. H. Ayverdi ve İ. A. Yüksel, S. Yıldız,

[1042]"◊" şekilleri muhtemelen "O" harfini temsil etmektedir.
[1043]Tarihlendirme hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gür, **a.g.k.,** 2019, 110-111.
[1044]Dörner ve Hoepfner, **a.g.k.,** 1962, 584.
[1045]Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 97
[1046]C. Foss (1991). Herakleia Pontike. A. P. Kazhdan vd., (Ed.). *The Oxford Dictionary of Byzantium Vol. II* içinde (s. 915-916). New York-Oxford: Oxford University Press, s. 916.
[1047]Araştırmacılar özellikle pastophorium hücrelerinin olmaması ve apsisin yarım daire şeklinde düzenlenmesi gibi huşuları baz alarak tarihlendirme önerinde bulunmuşlardır. Ayrıca inşa tarihinin kesin olarak bilinemediğini de belirtmişlerdir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Feld, **a.g.k.,** 1968, 101; Eyice, **a.g.k.,** 1971, 319; Belke, **a.g.k.,** 1996, 213; Öztürk, **a.g.k.,** 2016, 94.
[1048]Koch, **a.g.k.,** 2015, 252.
[1049]Darrauzès, **a.g.k.,** 1992, 90; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 69; Yaman, **a.g.k.,** 2011, 67; Gür, **a.g.k.,** 2019, 171.

B. Umar ve E. Konukçu ise dar bir tarih aralığı vermeden kilisenin Bizans Dönemi'nde inşa edildiği ileri sürmektedir.[1050]

Karadeniz Ereğli'nin Bizans Dönemi tarihi ve yapının mimari-süsleme özellikleri bir arada değerlendirildiğinde, bazı araştırmacıların da belirttiği gibi, kilisenin V. yüzyılda inşa edildiği söylenebilir. Kentte V. yüzyılda meydana gelmiş deprem, bu deprem sonrası İmparator II. Theodosius'un (408-450) kenti ziyaret etmesi ve bu ziyaret sonrasında kentteki imar faaliyetlerin yoğunlaşması kilise tarihi ile yakından ilgili olmalıdır. Kilise tarihçisi Sozomenos, 443 yılında, Herakleia Pontika'da büyük bir deprem meydana geldiğini ve 443 yılı Haziran ayında II. Theodosius'un yıkılan kenti ziyaret ettiğini bildirmektedir. Bazı kaynaklarda, bu ziyaret sonrasında, yıkılan kentin, imparatorun emriyle restore edildiği belirtilmektedir.[1051]

Bu tarihi olay ve kilisenin mimari tasarımı bir arada değerlendirildiğinde, ilk olarak 443 yılı civarında inşa edildiği söylenebilir. Diğer ihtimal ise 443 yılı öncesinde inşa edildiği, depremde yıkıldığı ve 443 yılı civarında yeniden yapıldığıdır. Plandaki asimetri ve çok sayıda devşirme malzeme kullanılması bu görüşü desteklemektedir. Muhtemelen bu deprem öncesinde işlevini yitiren, Roma Dönemine ait bir yapının sütun ve sütun başlıkları kilisenin arkadlarında kullanılmıştır. Planda asimetri oluşturan unsurlar; impostların farklı ölçülerde olması, kemerler arasındaki mesafelerin farklı tutulması, kemer genişliklerinin farklı olması, duvar payelerinin ölçülerinin farklı tutulması, duvar payelerinin konumları olarak sıralanabilir.[1052] Planında bu kadar çok farklılık görülmesi ve asimetrik düzen, kilisenin muhtemelen deprem sonrasında hızlı bir inşa programıyla hızlıca yapıldığına işaret eder.

Kilisenin doğusunda tek apsis yer alması, apsisin yarım daire şekilli olması, pastophorium hücreleri bulunmaması gibi hususlar, V. yüzyılda inşa edildiğini düşündürür. Erken Bizans Dönemi başlangıcında, IV.-V. yüzyılda inşa edilen bazilikal planlı kiliselerin genelinde, doğuda tek apsise yer verilmiş ve bu apsisi çoğu zaman içten ve dıştan yarım daire şeklinde düzenlenmiştir.[1053] V. yy. sonlarına doğru, kiliselerin doğu

[1050]Μακρη, **a.g.k.,** 1903, 16; Sümer, **a.g.k.,** 1950, 12-13; Ayverdi ve Yüksel, **a.g.k.,** 1976, 211; Umar, **a.g.k.,** 2004, 47; Konukçu, **a.g.k.,** 1988, 220; Yıldız, **a.g.k.,** 2009, 240; Yıldız, **a.g.k.,** 2017, 126.
[1051]P. Schaff (Editor) (1886). Nicene and Post-Nicene Fathers Series II, Volume 2: Socrates and Sozomenus Ecclesiastical Histories. Grand Rapids: Christian Classics Ethereal Library, s. 462; Schultze, **a.g.k.,** 1922, 231; Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 13; Feld, **a.g.k.,** 1968, 100; C. Rouché (1986). Theodosius II, The Cities, and the date of The 'Church History' of Sozomen. The Journal of Theological Studies, 37 (1). S. 130.
[1052]Bu farklılıklar metinde detaylı açıklanmıştır.
[1053]Millingen, **a.g.k.,** 1912, 1; Mathews, **a.g.k.,** 1971, 22; Eyice, **a.g.k.,** 1988, 46; Ceylan**, a.g.k.,** 2001, 191; Peker, **a.g.k.,** 2006, 55.

duvarına pastophorium hücreleri (prothesis ve diakonikon) eklenmeye başlanmıştır. Bu uygulama VI. yüzyılda yaygınlık kazanmıştır[1054] Bu bilgilerden hareketle de kilisenin V. yüzyılda, 443 yılı civarında inşa edildiği söylenebilir.

Osmanlı Dönemi'ne kadar aktif kullanılan kilise, muhtemelen Erken Osmanlı Dönemi'nde camiye çevrilmiştir. Camiye çevrildiği tarih kesin olarak bilinmemektedir. Birçok yayında camiye çevrildiği belirtilmekte, ancak herhangi bir tarih verilmemektedir.[1055] T. Aygün, somut bir belge sunmaksızın, muhtemelen yapının adından hareketle, Orhan Gazi Dönemi'nde (1326-1362) camiye çevrildiğini ileri sürmektedir.[1056] Ö. Yaman ise muhtemelen arşivleri ve yapı hakkındaki yayınlar tam incelemeden 1903 yılında camiye çevrildiğini ileri sürer.[1057] Kilisenin, Herakleia Pontika'nın fethi veya satın alınmasıyla birlikte camiye çevrildiği kabul edilebilir. Ancak kentin Osmanlı egemenliğine geçtiği tarih kesin olarak bilinmemektedir. Araştırmacılar bu konuda farklı görüşler öne sürmektedir.[1058] Yapının batısında yer alan minare kaidesindeki duvar işçiliği, yukarıda ayrıntılı değinildiği üzere Erken Osmanlı Dönemi'ne tarihlenebilir.[1059] Sonuç olarak kilisenin Erken Osmanlı Dönemi'nde, XIV. yy. ortası veya sonlarında camiye çevrildiği söylenebilir.

Kaynaklarda 1903 ve 1954 yılında onarım geçirdiği belirtilir.[1060] Başkanlık Osmanlı Arşivi incelendiğinde, Bendereğli Orhan Bey Cami'ne tamirci tayin edildiği kaydına rastlanılmıştır.[1061] Bu kayıt, caminin 1804 yılında da onarım geçirdiğini göstermektedir. Son olarak 2013-2014 yıllarında kapsamlı bir restorasyon geçirmiş, harap olan ve bozulan kısımlar onarılmış, apsisin 1954 yılında değiştirilen duvarı eski haline döndürülmüştür.

[1054]Krautheimer, **a.g.k.,** 1965, 82; Mathews, **a.g.k.,** 1971, 146; Ceylan, **a.g.k.,** 2001, 193; Peker, **a.g.k.,** 2006, 56-57; Varalis, **a.g.k.,** 2006, 284-287; Koch, **a.g.k.,** 2015, 39-42; Erdoğan ve Ceylan, **a.g.k.,** 2019, 671-672.
[1055]Μακρη, **a.g.k.,** 1903, 16; Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 97; Eyice, **a.g.k.,** 1971, 319; Ayverdi ve Yüksel, **a.g.k.,** 1976, 211; Konukçu, **a.g.k.,** 1988, 220; Karakuzulu, **a.g.k.,** 2002a, 431.
[1056]Aygün, **a.g.k.,** 1960, 38.
[1057]Yaman, **a.g.k.,** 2011, 67.
[1058]Markham, **a.g.k.,** 1859, 56; Aygün, **a.g.k.,** 1960, 31; Konukçu, **a.g.k.,** 1988, 218; Clavijo, **a.g.k.,** 1993, 64-65; Kılıçaslan vd., **a.g.k.,** 2002, 32-33; Taş, **a.g.k.** 2017, 173-189.
[1059]Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 97.
[1060]Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 95-97; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 68; Karakuzulu, **a.g.k.,** 2002a, 431; Yaman, **a.g.k.,** 2011, 67; Gür, **a.g.k.,** 2019, 84.
[1061]BOA, **a.g.k.,** 1804.

6.1.4. Göktepe Köyü Kilisecik Mevkii Kilise Kalıntısı

6.1.4.1. Yeri ve Adı

Kilise kalıntısı Zonguldak İli, Karadeniz Ereğli İlçesi, Göktepe Köyü, Kilisecik Mevkii'nde (41°13'25.61"K-31°24'14.42"D koordinatlarında) yer alır (Figür 370). Özgün adı bilinmeyen yapı, yayınlarda Kilisecik Limanı/Körfezi'ndeki kilise kalıntısı olarak tanıtılmıştır.[1062] D. Gür, yanlışlıkla Alaplı'da bulunduğunu baz alarak Alaplı Göktepe Köyü Kilisecik Mevki Kilise olarak adlandırmıştır.[1063]

6.1.4.2. Araştırma Tarihi

Kilise kalıntısı ve bitişiğindeki liman kalıntısı ilk kez W. Hoepfner, 1963 yılında alandaki kalıntıları incelemiş ve detaylı bilgiler sunmuştur. Bu çalışma, Kilisecik Mevkii Kilise Kalıntısı'nın belgelendiği tek araştırmadır. 1970'li yıllarda, Ereğli Sahil Yolu yapımı esnasında kilise ve çevresindeki kalıntılar ortadan kaldırılmıştır.[1064] T. Akkaya, K. Belke ve D. Gür gibi araştırmacılar W. Hoepfner yayınından faydalanarak yapı hakkında genel bilgi vermişlerdir.[1065] Bazı yayınlarda alandaki antik yerleşim, liman kalıntısı ve buluntular hakkında birtakım bilgiler sunulmuş, ancak kilise kalıntısı hakkında herhangi bir bilgi verilmemiştir.[1066]

6.1.4.3.Mimari Tanım ve Restitüsyon

Günümüzde kilise kalıntısının herhangi bir bölümü görülemez. Batısında bulunması gereken duvarlar, 1970'li yıllarda, Karadeniz Ereğli Sahil Yolu yapımı esnasında tahrip edilmiş, tamamen ortadan kaldırılmıştır. Doğu ve kuzeydoğu bölümü günümüzde toprak ve çalıyla kaplıdır (Figür 482). Geçmiş dönemdeki araştırmalarda da çalılıkla örtülü olduğu belirtilmektedir.[1067] Bu bölümde sunulan bilgiler, geçmiş dönemde yapılan yayınlardaki veri ve bilgilerin derlemesi niteliğindedir.

[1062]Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 59; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 172; Belke, **a.g.k.,** 1996, 231.
[1063]Gür, **a.g.k.,** 2019, 243-246.
[1064]Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 50-59.
[1065]Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 172; Belke, **a.g.k.,** 1996, 231; Gür, **a.g.k.,** 2019, 243-269.
[1066]Graauw, **a.g.k.,** 2014, Nb. 1813; E. Okan, A. Bilir ve G. Bilir (2015). Batı Karadeniz Kıyıları Sualtı Yüzey Araştırması. *Tina: Denizcilik Arkeolojisi Dergisi*, 4, s. 67-70; de Graauw, **a.g.k.,** 2016, 144, fig. 67; E. Okan, A. Bilir ve M. Duman (2017). Batı Karadeniz Kıyıları Arkeolojik Sualtı Araştırması: 2016 Yılı Çalışmaları. *Tina: Denizcilik Arkeolojisi Dergisi*, 7, s. 56, fig. 8; E. Okan (2017). 2015 Yılı Batı Karadeniz Kıyıları Arkeolojik Sualtı Araştırması. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 34. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* C. 1, Edirne: *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları*, s. 126-127; K. Terpoy (2018). *Mountain and Sea: Settlement and Economy in LAte Antique Lycia, Isauria and North Central Anatolia*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Oxford: University of Oxford, Lincoln College, s. 235.
[1067]Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 59; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 172; Belke, **a.g.k.,** 1996, 231.

Kilise doğu-batı doğrultusunda, dıştan apsis dahil 21.00 x 15.00 m ölçülerindedir (Figür 483). Kalıntılardan plan çıkarılamamıştır, ancak W. Hoepfner'in aktardığı çizim ve bilgiler doğrultusunda sınırlı bilgi sunulabilir. Buna göre kilise üç nefli bazilikal planlı inşa edilmiştir. Duvarlarda giriş açıklığına rastlanılmamıştır. W. Hoepfner, batı duvarda, tabandan 1.00 m yukarıda pencere açıklığı bulunduğunu belirtmiş, bu sebeple girişin ya kuzey ya da güney duvarda olduğunu ileri sürmüştür. Araştırmacı liman kalıntısının fotoğraflarına yer vermiş, ancak kilisenin herhangi bir fotoğrafını paylaşmamıştır. Bu durum kilise hakkında detaylı bilgi vermeyi zorlaştırmaktadır. Araştırmacının verdiği bilgilere göre, 1962 yılına kadar kilisenin sadece kuzeybatı ve kuzeydoğu duvarları korunabilmiştir.[1068]

Kilisenin batısında narteks bulunması gerekir, ancak W. Hoepfner'in paylaştığı bilgi ve belgelerde narteks görülmez. D. Gür, benzer örneklerle kıyaslamış ve restitüsyon önerileri sunmuştur. Bunlara göre yapının batısında, içten yaklaşık 12.00 x 3.00 m ölçülerinde, dikdörtgen şekilli narteks yer alır.[1069] Kalıntılar ve bölgedeki benzer planlı kiliselerin narteks ölçüleri bir arada değerlendirildiğinde narteksin içten 13.00 x 3.50 m ölçülerinde, dikdörtgen planlı olduğu söylenebilir (Figür 484).[1070]

Naosun kuzey-güney ekseninde 13.00 m genişlikte olduğu kesin olarak söylenebilir. Benzer planlı kilise naosları ile kıyaslandığında, üç nefli naosun içten yaklaşık 13.00 x 10.20 m ölçülerinde olması gerekir. Alanda bulunan sütun parçaları nef ayrımında sütun kullanıldığını gösterir (Figür 485). W. Hoepfner de kalıntılar ışığında yapının Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi ile benzer olduğunu belirtmiş, üç nefli bazilikal planda inşa edildiğini ileri sürmüştür. Ayrıca nef ayrımında, liman kalıntısındaki sütun ve sütun başlıklarının kullanılmış olabileceğini belirtmiştir.[1071]

Naosun doğusunda, içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır.[1072] Doğu duvardan yaklaşık 3.50 m dışa taşkın olan apsis, dıştan yaklaşık 7.50 m genişliktedir. Bu genişliğiyle doğu cephede ½ oranında yer kaplar.

[1068]Yapının bölümleri hakkında sunulan bilgi ve ölçülerde, diğer araştırmacıların yaptıkları gibi W. Hoepfner'in paylaştığı rölöve baz alınmıştır. Kilise kalıntısı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 59, Planabb 6.
[1069]Gür, **a.g.k.,** 2019, 263-269.
[1070]Benzer örnekler hakkında bkz. Tablo 1.
[1071]Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 59.
[1072]İçten ölçüleri; Gen: 5.00 m, Der.: 3.75 m.

6.1.4.4. Süsleme

W. Hoepfner, antik liman kalıntısı ve bünyesindeki yapılara ait sütun kaidesi ve sütun başlıklarının devşirme olarak duvar örgüsünde kullanıldığını aktarmaktadır. Ayrıca lesbos kymationu ve boncuk dizililerinin işlendiği bir korniş parçası ile mermerden yapılmış sunak masası ayağı gördüğünü belirtmiştir.[1073] Bu bilgilerden iç mekan, litürjik kuruluşlar ve duvarların, farklı nitelikteki mimari plastik parçalarla süslendiği söylenebilir. Alanda tespit edilen sütun parçaları da bu duruma işaret eder.

6.1.4.5. Malzeme-Teknik

W. Hoepfner'in verdiği bilgilere göre 1.00 m kalınlıktaki duvarlar almaşık teknikte örülmüştür. Duvarlarda, Roma Dönemi yapılarına ait mermer bloklar ve kireçtaşından sütun kaideleri devşirme olarak kullanılmıştır. Duvardaki bağlayıcı malzeme, tuğla kırıkları katkılı kireç harcıdır.[1074] 2020 yılında sahil yolu kenarında, aquaparkın yanında, *in situ* olmayan, tuğla kullanılarak örülmüş kireç harçlı duvar parçası tespit edilmiştir (Figür 486). Bu duvar parçasının kiliseye ait olup olmadığı net tespit edilememiştir. Tuğlalar arasındaki derzlerde, tuğla ve seramik parçaları katkılı kireç harcı kullanılması, W. Hoepfner'in verdiği bilgilerle kıyaslandığında, duvarın kiliseye ait olması muhtemeldir.

6.1.4.6. Tarihlendirme

W. Hoepfner, T. Akkaya, K. Belke ve D. Gür, başta Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi olmak üzere bazilikal planlı kiliselerle kıyaslamışlar ve kiliseyi mimari özelliklerinden dolayı 5.-6. yüzyıla tarihlendirmişlerdir.[1075] Yapı günümüzde sağlam olmadığı için, araştırmacıların verdikleri önerilerden daha farklı bir tarihlendirme önerisi sunmak mümkün değildir.

[1073]Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 59.
[1074]Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 59.
[1075]Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 59; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 172; Belke, **a.g.k.,** 1996, 231; Gür, **a.g.k.,** 2019, 256-262.

6.1.5. Uludağ Köyü Şapel Kalıntısı

6.1.5.1. Yeri

Yapı Kalıntısı, Zonguldak İli, Karadeniz Ereğli İlçesi, Ormanlı Beldesi, Uludağ Köyü, Kemer Mahallesinde, köyün yaklaşık 250.00 m güneybatısında, ormanlık bir alanda (41°07'46.55"K-31°41'39.02"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 370).

6.1.5.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

2009 yılındaki kaçak kazılarda ortaya çıkmış ve aynı yıl Bizans Dönemi Kilise Kalıntısı olarak tescil edilmiştir.[1076] Yapının kuzey, güney ve doğu duvarlarının bir kısmı, muhtelif ölçülerde korunabilmiştir (Figür 487). Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda olması ve doğusunda yarım daire şeklinde duvar bulunması sebebiyle kilise olduğu kabul edilebilir. Ancak mimari-plan özellikleri hakkında detaylı ve kesin bilgi sunulamamaktadır. Bu bölümde, kalıntılar hakkında bilgi verilmiş, kilise bölgedeki benzer kiliselerle kıyaslanarak restitüsyon önerisinde bulunulmuştur.

Kilisenin kuzey-güney ekseninde, dıştan genişliği 9.00 metredir. Uzunluk, batı duvar tespit edilemediği için belirlenememiştir. Bölgede yer alan, benzer genişlikteki kiliseler baz alındığında, yaklaşık 15.00-16.00 m uzunlukta olduğu söylenebilir. Kalıntılar ışığında küçük boyutlu kilise olduğu, bu sebeple de ya tek nefli ya da Kapalı Yunan Haçı planlı inşa edildiği yorumu yapılabilir.

Batısında narteks olması gerekir, ancak bu alanın toprakla örtülü olması ve kaçak kazılarla tahrip edilmesinden dolayı narteks hakkında bilgi verilemez. Naosun kuzey, güney duvarı ile kuzeydoğu duvarı muhtelif ölçülerde korunabilmiştir (Figür 488).[1077] Naos kuzey-güney ekseninde, içten 7.00 m genişliktedir. Doğu-batı ekseninde uzunluğu tespit edilememiştir. Benzer ölçülerdeki kiliselerle kıyaslandığında, doğu-batı ekseninde 7.00-9.00 m uzunlukta olduğu söylenebilir.

Naosunda doğusunda, yarım daire planlı apsis bulunur. Eski fotoğraflarda, yapının diğer bölümlerine göre daha sağlam olduğu görülür (Figür 489). 2018 yılında, büyük oranda yıkıldığı tespit edilmiştir (Figür 490). Karadeniz Ereğli Müzesi arşivindeki belgeler ve arazi incelemelerinden elde edilen veriler sonucunda, apsisin içten yaklaşık

[1076]Karadeniz Ereğli Müzesi Arşivi (20.09.2009), *Uludağ Köyü Kemer Mahallesi Kilise Kalıntısı Tescil Fişi*. Zonguldak Ereğli İlçesi Tescil Dosyası, s. 1; ZVİKTM, **a.g.k.,** 2010, 100.

[1077]Kuzey duvar ölçüleri; Uz.: 2.20 m, Yük.: 0.70 m, Kal.: 1.00 m. Kuzeydoğu duvar ölçüleri; Uz.: 1.10 m, Kal.: 1.00 m, Yük.: 1.60 m. Güney duvar iki parça halinde korunabilmiştir. Doğudaki bölümü 2.10 m uzunluk, ortalama 0.65 m yükseklik ve 0.90 m kalınlıktadır. Batıdaki bölümü ise 0.90 m uzunluk, ortalama 0.40 m yükseklik ve 0.70 m kalınlıktadır.

3.00 m genişlik, 2.50 m derinlikte olduğu söylenebilir. Karadeniz Ereğli Müzesi arşivindeki eski fotoğraflarda, apsis duvarının iç kısmında, yaklaşık 0.20 m genişlikte bir basamak olduğu görülür. Bundan daha alt kotta, bir basamak kalıntısı da mevcuttur. Bu kalıntılardan hareketle apsiste iki basamaklı synthronona olduğu kabul edilebilir. Kalıntılardan dıştan yaklaşık 5.00 m genişlikte olduğu anlaşılmaktadır. Bu genişliği ile doğu cephede yaklaşık 4/7 oranında yer kaplar.

Yapı tabanı hakkında kesin bilgi verilememektedir. Farklı yerlerde, *in situ* olmayan, bazılarında harç kalıntılarının görüldüğü taş plakalar tespit edilmiştir (Figür 491).[1078] Bu kalıntılar tabanın taş plakalarla döşeli olduğuna işaret eder.

6.1.5.3. Malzeme-Teknik

Yapı malzemesi olarak yerel kireçtaşından kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Bağlayıcı malzeme olarak ince ve iri agregalı kireç harcı kullanılmıştır. Duvarların almaşık teknikte örüldüğü kabul edilebilir. Almaşık teknikte olması gereken tuğla bantlardan herhangi biri sağlam değildir. Sadece apsis, kuzey ve kuzeydoğu duvarın bazı bölümlerde, iki sıra diziliminden ibaret tuğla bant kalıntısı tespit edilmiştir. Arazinin muhtelif yerlerinde, tuğla kullanılarak örülen duvar parçaları ve *in situ* olmayan harçlı tuğla parçaları bulunmaktadır (Figür 492). Bu kalıntılar da duvarların almaşık teknikte örüldüğüne işaret eder.

Tuğlaların kalınlığı 0.03-0.05 m arasındadır.[1079] Kilise çevresinde, çatıya ait olması muhtemel, çok sayıda stroter ve kalypter parçası tespit edilmiştir. Bunlar hamur ve şekil açısından birbirlerinden farklıdır. Bazıları turuncu, bazıları kırmızı tonlarındaki kilden yapılmıştır. Stroterlerin kalınlığı 0.03-0.04 m arasında değişmektedir. Kenarları diyagonal olan stroterlerin, kenar başlangıcında 0.01-0.02 m kalınlıkta, su akması için açılmış kanallar bulunur. Alanda ele geçen kalypter parçalarının kalınlığı ortalama 0.03 metredir.

Tabana ait taş plakalar, yerel kireçtaşındandır. Plakaların hepsi kırıktır. Kalınlıkları 0.12-0.16 m arasındadır. Ölçüleri net olarak verilemez. Kısmen sağlam olan bir parçada kenar uzunluğu 1.05 metredir.

[1078]Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikonu ve Bodaç Köyü Kilise Kalıntısı'nda benzer taş bloklar görülmüş ve bunların tabanda kullanıldıkları tespit edilmiştir.
[1079]Herhangi biri sağlam olmadığı için genişlik ve derinlik ölçüsü verilememektedir.

6.1.5.4. Tarihlendirme

Duvar tekniği tarihlendirme konusunda birtakım ipuçları sunmaktadır. Duvarların iç yüzeylerinde tuğla bant izleri görülmesi, 9. yy. veya öncesinde yapıldığını düşündürmektedir. Batı Karadeniz bölgesi ve Bizans taşrasında, 9. yy. ve sonrasında inşa edilen yapılarda, tuğla bantların duvarların iç yüzeylerine yansıtılmadığını ileri sürülmektedir. Sadece cephelerde tuğla bantlar görülebilmektedir.[1080] Bu sebeple kilisenin 9. yy. öncesinde inşa edildiği yorumu yapılabilir. Ancak kesin bir tarih aralığı verilemez.

[1080]Benzer duvar işçiliği ve yapılar hakkındaki ayrıntılı bilgi için bkz. Ousterhout, **a.g.k.,** 2016, 187-188.

6.1.6. Hasanlı Köyü Kilise Kalıntısı

6.1.6.1. Yeri

Kilise kalıntısı, Zonguldak İli, Alaplı İlçesi, Hasanlı Köyünde, köyün 100.00 m kuzeyindeki Kargatepe Mevkiinde (41°06'20.22"K-31°26'47.29"D koordinatlarında) yer alır (Figür 370).

6.1.6.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

2005 yılındaki kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmış ve aynı yıl Bizans dönemi ait kilise olarak tescil edilmiştir.[1081] Kilise kalıntısı harap vaziyettedir, apsis duvarı muhtelif ölçülerde korunabilmiştir. Kalıntılardan, doğu-batı doğrultusunda olduğu anlaşılmaktadır (Figür 493). Ancak mimari-plan özellikleri hakkında detaylı verilemez. Bu bölümde kalıntılar hakkında bilgi verilmiş, kilise bölgedeki benzer kiliselerle kıyaslanarak restitüsyon önerisinde bulunulmuştur.[1082]

Kilisenin kuzey-güney ekseninde, dıştan genişliği 9.20 metredir. Uzunluk, batı duvar tespit edilemediği için belirlenememiştir. Bölgede yer alan, benzer genişlikteki kiliseler baz alındığında, yaklaşık 15.00-16.00 m uzunlukta olduğu söylenebilir. Kalıntılardan küçük boyutlu bir kilise olduğu, bu sebeple tek nefli veya Kapalı Yunan Haçı planlı düzenlendiği yorumu yapılabilir.

Apsis duvarından alınan ölçüler, naosun kuzey-güney ekseninde 7.20 m genişlikte olduğunu gösterir Benzer ölçülerdeki kilise naoslarına bakılarak naosun doğu-batı ekseninde yaklaşık 8.00 m uzunlukta olduğu söylenebilir.

Doğusunda, içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır. Günümüzde moloz yığınları ile kaplı olan apsisin, 2005 tarihli fotoğrafta daha sağlam olduğu görülmektedir (Figür 494). Apsis duvarının kuzey ve güney köşeleri, ortalama 0.60 m yüksekliktedir. Kalıntılardan apsisin içten 3.20 genişlik ve 2.60 m derinliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Duvardan 2.60 m dışa taşkın olan apsis, dıştan 5.20 m genişliği ile doğu cephede yaklaşık 4/7 oranında yer kaplar.

[1081]Karadeniz Ereğli Müzesi Arşivi (2005), *Alaplı İlçesi Hasanlı Köyü Merkez Mahallesi Kilise Tescil Fişi*. Zonguldak Alaplı İlçesi Tescil Dosyası, s. 1; ZVİKTM, **a.g.k.,** 2010, 51.

[1082]Duvar işçiliği ve apsis ölçüleri bakımından Uludağ Köyü Kilise Kalıntısı ile oldukça benzerdir. Bu sebepten dolayı iki kilisenin restitüsyon önerisinde benzer ölçüler verilmiştir.

Yapı tabanı ve örtü sistemi hakkında da net bilgi verilemez. Apsisin batısında, *in situ* olmayan bir taş plaka tespit edilmiştir (Figür 495). Bu parça tabanın taş plakalarla döşeli olduğuna işaret eder.[1083]

6.1.6.3. Malzeme-Teknik

Yapı malzemesi olarak yerel kireçtaşından kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Bağlayıcı malzeme olarak ince ve iri agregalı horasan harcı kullanılmıştır. 2005 tarihli fotoğrafta, apsis duvarının cephesinde üç sıra tuğla dizisinden oluşan tuğla bant görülmektedir (Figür 496). Ayrıca arazinin muhtelif yerlerinde *in situ* olmayan harçlı tuğla parçalarına rastlanılmıştır. Bu kalıntılardan duvarların almaşık teknikte örüldüğü anlaşılmaktadır.

Tuğlaların kalınlığı 0.03-0.04 m arasındadır.[1084] Kilise ve çevresinde, çok sayıda stroter ve kalypter parçaları tespit edilmiştir. Stroterler şekil ve hamur yapısı açısından birbirinden farklıdır. Bazıları açık kırmızı, bazıları koyu kırmızı tonlarındaki kilden yapılmıştır. Kalınlıkları 0.2,5-0.3,5 m arasındadır. Bazılarının kenarları diyagonal, bazılarının ise dik açılıdır. Kenar başlangıcında bulunan, su akması için açılmış kanallar bile birbirinden farklıdır. Kanal genişliği 0.01-0.04 metredir. Kalypterler birbirleriyle benzerdir. Kalınlıkları ortalama 0.03 m olan kalypterler oldukça dardır. Genişlikleri max. 0.10 metredir. Tabana ait olması muhtemel taş plaka yerel kireçtaşındandır. Kırık plaka 0.12 m kalınlıktadır.

6.1.6.4. Tarihlendirme

Ölçüleri ve yapı malzemesi açısından Uludağ Köyü Kilise Kalıntısı ile benzerdir. Dolayısıyla tarihlendirme konusunda Uludağ Köyü Kilise Kalıntısı baz alınabilir. Buna göre, Erken Bizans Dönemi-9. yy. arasındaki bir tarihte inşa edildiği söylenebilir.[1085]

[1083]Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikonu, Bodaç Köyü Kilise Kalıntısı ve Uludağ Köyü Kilise Kalıntısı'nda benzer taş bloklar görülmüş ve bunların tabanda kullanıldıkları tespit edilmiştir.
[1084]Herhangi biri sağlam olmadığı için genişlik ve derinlik ölçüsü verilememektedir.
[1085]Tarihlendirme için Uludağ Köyü Kilise Kalıntısı Tarihlendirme bölümüne bakınız.

6.1.7. Ataköy Köyü Kilise (Şapel) Kalıntısı

6.1.7.1. Yeri

Kilise kalıntısı, Zonguldak İli, Devrek İlçesi, Ataköy Köyü, Hocaoğlu Mahallesi, Kilise Pınarı Mevkii'nde (41°08'32.09"K - 31°57'47.06"D koordinatlarında) bulunur (Figür 370).

6.1.7.2. Araştırma Tarihi

Yapı kalıntısı 1999 yılındaki kaçak kazılarda ortaya çıkmış ve aynı yıl tescil edilmiştir. Yapı kalıntısı hakkındaki tek yayın, Zonguldak İl kültür Turizm Müdürlüğü tarafından yapılmıştır. Kitapta kilise hakkında çok kısa bilgi verilmiş, bu bilgiler de Karadeniz Ereğli Müzesi'ndeki tescil fişinden alınmıştır.[1086]

6.1.7.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Harap durumdaki kilisenin apsis ve güney duvarı kısmen korunabilmiştir.[1087] Geriye kalan bölümü toprakla örtülüdür. Kalıntılardan mimari ve plan özellikleri hakkında detaylı bilgi verilemez. Kesin olan hususlar; kilisenin doğu-batı doğrultusunda düzenlendiği, doğusunda içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis bulunduğudur (Figür 497). 1999 tarihli fotoğrafta, batı duvarı yaklaşık 1.50 m yükseklikte görülebilmektedir (Figür 498). Bu duvar günümüzde tamamen ortadan kalkmıştır. Bu bölümde, Karadeniz Ereğli Müzesi arşiv bilgileri ve mevcut kalıntılar doğrultusunda restitüsyon önerilerinde bulunulmuştur.

Kalıntılar doğrultusunda kuzey-güney ekseninde dıştan 6.50 m genişlikte olduğu söylenebilir. 1999'lı yıllarda sağlam olan batı duvar korunamadığı için uzunluk ölçüsü verilemez. Benzer ölçekli kiliseler baz alındığında, dıştan apsis dahil 10.00-12.00 m uzunlukta olduğu söylenebilir.

Yukarıda verilen bilgiler doğrultusunda naos muhtemelen 4.50 m genişliktedir. Naosa dair tek veri harap durumdaki güney duvarıdır (Figür 499). Doğusunda içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır. Apsis duvarının sadece güney kenarı görülebilmektedir. Geriye kalan kısmı sık çalılıkla kaplıdır. Kalıntılardan apsisin içten 2.50 m genişlik ve 2.00 m derinlikte olduğu anlaşılmaktadır. Duvardan 2.00 m dışa taşkın apsis, dıştan 4.50 m genişliği ile doğu cephede yaklaşık 2/3 oranında yer kaplar.

[1086]ZVİKTM, **a.g.k.,** 2010, 75.

[1087]Apsis duvarı yaklaşık 1.04 m uzunluk, 1.30 m yükseklik ve 1.00 m kalınlıktadır. Apsis duvarının 2.00 m güneybatısında yer alan, zemin seviyesindeki güney beden duvarı, 3.15 m uzunluk ve ortalama 0.90 m kalınlıktadır.

Küçük boyutlu kilise, dıştan yaklaşık 11.00 x 6.50 m ölçülerinde olmalıdır. Konumu ve boyutundan ötürü küçük bir köy kilisesi olduğu kabul edilebilir. Planı hakkında net bilgi verilemez. Naosun oldukça dar olması, tek nefli planda inşa edildiğine işaret eder.

6.1.7.4. Malzeme-Teknik

Görülebilen duvarlarda yapı malzemesi olarak kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Duvarlar almaşık teknikte örülmüştür, ancak herhangi bir noktada tuğla bantlar görülmez. Bunun sebebi duvarların belirli yükseklikte korunabilmiş olmasıdır. Kilise ve çevresinde tespit edilen tuğlalı duvar parçaları, harçlı tuğla parçaları duvarlarının almaşık teknikte örüldüğünü gösteren unsurlardır (Figür 500). Bağlayıcı malzeme olarak ince ve iri agregalı kireç harcı kullanılmıştır.

Tuğlaların hepsi kırıktır. Bu sebeple ölçüleri hakkında detay verilemez. Tuğlaların hepsi 0.4,3 m kalınlıktadır. Kilise ve çevresinde tespit edilen stroter parçaları, şekil ve ölçü açısından birbirinden farklıdır. Stroterlerin kenarları dik açılı veya diyagonaldir. Kenar başlangıçlarında su akması için açılmış yüzeysel kanallar bulunur.

6.1.7.5.Tarihlendirme

Kilisenin Dadybra territoriumunda bulunduğu bilinir. Dadybra'nın 1186-1196 civarında fethedilmesi, 12. yy. veya daha öncesinde inşa edildiğine işaret eder. [1088] Kalıntılardan kesin veya daha dar bir tarihlendirme önerisi yapılamaz.

[1088]Leonhard, **a.g.k.,** 1915, 352; Wittek, **a.g.k.,** 1935, 39-41; Wittek, **a.g.k.,** 1969, 218-219; Belke, **a.g.k.,** 1996, 91; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 64-65.Umar, **a.g.k.,** 2007, 109.

6.1.8. Bodaç Köyü Kilise Kalıntısı

6.1.8.1. Yeri

Kilise kalıntısı, Zonguldak İli, Gökçebey İlçesi, Bodaç Köyü sınırlarında, köyün yaklaşık 800 m güneybatısında, Gaziler Köyü'nde tespit edilen antik yolun 150 m doğusundaki ormanlık arazide bulunmaktadır (Figür 370).

6.1.8.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Kilise kalıntısı harap vaziyettedir. Bazı kısımları halen toprak altındadır, bazı kısımları ise define arayıcılar tarafından ortadan kaldırılmıştır. Kuzey ve güney duvarları ile narteksi muhtelif ölçülerde korunabilmiştir. Eski fotoğraflarından daha sağlam durumda olduğu anlaşılmaktadır.

2000 yılında kısmen sağlam korunabilmiş yapı, 2018 yılına kadarki süreçte kaçak kazılarla tahrip edilmiştir. Apsis, narteks, taban ve duvarlarının büyük kısmı ortadan kaldırılmıştır. Bu sebeple planı ve ölçüleri hakkında kesin ve detaylı bilgi verilemez. Doğu-batı doğrultusundaki kilisenin naos ölçüsü baz alınarak tek nefli planda inşa edildiği söylenebilir (Figür 501).

Kuzey-güney ekseninde, dıştan genişliği 7.70 metredir. Doğu ve batı duvarı ortadan kalktığı için doğu-batı ekseninde uzunluk belirsizdir. Eski fotoğraflar ve arazideki moloz yığınlarından, dıştan apsis ve narteks dahil yaklaşık 13.80 m uzunlukta olduğu kabul edilebilir. Sadece narteks ile naosun ayıran duvarın ortasında giriş kalıntısına rastlanılmıştır. Eski fotoğraflarda, nartheks batı duvarında ve güney duvarın doğusunda giriş bulunduğu görülür. Sövesi kısmen görülen batıdaki girişin kilise ana girişi olduğu söylenebilir.

Batı duvar ortasındaki girişle, yaklaşık 5.90 x 2.60 m ölçülerinde, dikdörtgen planlı nartekse girilir. Narteksin kuzey, güney ve doğu duvarı muhtelif ölçülerde korunabilmiştir (Figür 502-503).[1089] Batı duvarı tamamen yıkıktır, bu kısımda sadece moloz yığınları görülür. Eski fotoğraflarda narteksin kuzeyi görülebilmektedir (Figür 504). Tabanı tamamen tahrip olmuş, temele kadar kazılmıştır. Narteks içerisinde, muhtelif yerlerde, *in situ* olmayan taş plakalar görülür. Bunların tabana ait olduğu, dolayısıyla narheksin taş plakalarla döşeli olduğu söylenebilir. Narteks doğu duvarında, naosa geçişi sağlayan giriş bulunur.[1090]

[1089]Güney duvar ölçüleri; Uz.: 0.95 m, Kal.: 0.90 m, Yük.: 0.80 m. Kuzey duvar ölçüleri; Uz.: 2.25 m, Kal.: 0.90 m, Yük.: 1.50 m. Doğu duvar ölçüleri; Uz.: 5.90 m, Kal.: 1.10 m, Yük.: ortalama 1.20 m.
[1090]Ölçüleri; Gen.: 1.00 m, Der.: 1.10 m.

Naos yaklaşık 6.40 x 5.90 ölçülerinde, kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Kareye yakın dikdörtgen planlı olması, kilisenin Kapalı Yunan Haçı planlı inşa edildiğini düşündür, ancak apsisin genişliği göz önünde alındığında, kilisenin Kapalı Yunan Haçı planlı olmadığı öne sürülebilir. Bunun temel sebebi, Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerde, apsisin doğu cephede kapladığı alanının dar olmasıdır. Ölçüsü ve naos-apsis oranına bakılarak kilisenin, Zoni Yaylası Kilise Kalıntısı, Karadere Vadisi Kilise Kalıntısı, Amasra Kilise Mescidi gibi tek nefli planda inşa edildiği söylenebilir. Naosa, batı duvar ortasında ve güney duvarın doğusunda bulunan iki girişle geçilmektedir (Figür 505). Kuzeybatı ve güneybatı duvarı kısmen korunabilmiştir (Figür 506).[1091] 2000 tarihli fotoğraflardan kuzeydoğu bölümün kısmen sağlam olduğu anlaşılmaktadır (Figür 507). Tabanı tamamen tahrip edilmiştir. Eski fotoğraflardan naosun kuzeydoğusunda yarım daire şekilli niş bulunduğu anlaşılmaktadır (Figür 508). Benzer nişler, Amasra Kilise Mescidi ve Gelinözü Köyü Kilise Kalıntısı kuzeydoğu duvarında da yer alır. Bunların bulundukları konum itibariyle litürjik işlevi olduğu düşünülmektedir.

Naosun doğusunda, içten yarım daire şekilli apsis yer alır. Zemin seviyesinde korunabilmiş güneybatı bölümü haricinde tamamen yıkıktır. Eski fotoğraflarda, apsisin oldukça geniş tutulduğu, doğu cephede büyük alan kapladığı görülmektedir (Figür 509).

Naos ile apsis arasındaki bölümde templon arşitravı olduğu düşünülen mimari parçalar ile küçük boyutlu sütunlar bulunur (Figür 510). Bu parçalar ile arazide bulunan levha, balüster ve sütun parçaları bir arada değerlendirildiğinde, kilisenin yüksek tipli templona sahip olduğu kabul edilebilir

6.1.8.3. Süsleme

Kilise çevresinde tespit edilen ve eski fotoğraflarda görülebilen mimari parçalar süsleme programı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır (Figür 511).[1092] Eski fotoğraflarda, duvarların iç yüzeylerinde, renkli sıva kalıntıları görülmektedir (Figür 512). Bunlardan iç mekan duvarlarının freskle bezendiğini anlaşılmaktadır. Duvarların ve sıvanın tahrip olması sebebiyle fresklerin içeriği hakkında bilgi verilemez. Eski bir fotoğrafta, *in situ* olmayan yivli ve haç motifli lento parçası görülür. Günümüzde Karadeniz Ereğli Müzesi'nde sergilenen lentonun kapılardan birine ait olduğu ileri sürülebilir. Süsleme programı hakkında söylenebilecek diğer husus, litürjik kuruluşların

[1091]Kuzeybatı duvar ölçüleri; Uz.: 1.56 m, Kal.: 0.90 m, Yük.: Ortalama 1.00 m. Güneybatı duvar ölçüleri; Uz.: 2.62 m, Kal.: 0.90 m, Yük.: Ortalama 0.60 m.
[1092]Sadi Uyar ile 13.06.2018 tarihinde yapılan kişisel iletişim.

(templon) farklı bezemelere sahip mermer ve kireçtaşın mimari plastik elemanlar kullanılmasıdır. Arazide templona ait olması muhtemel bir sütun parçası tespit edilebilmiştir. Eski fotoğraflarda ise iki templon arşitravı, iki balüster ve bir templon sütunu görülmektedir.

Sonuç olarak günümüze yıkık vaziyette ulaşan kilise kalıntısının, vaktiyle içten ve dıştan oldukça gösterişli düzenlendiği, zengin bir süsleme programına sahip olduğu söylenebilir. İç mekânda duvarlar freskle bezenmiş, litürjik kuruluşlar ve girişlerde, mimari plastik parçalar kullanılarak hareketli bir görünüm sağlanmıştır.

6.1.8.4. Malzeme-Teknik

Duvarlar yerel kireçtaşından kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılarak almaşık teknikte örülmüştür. Almaşık tekniğe has tuğla bantlar günümüze ulaşmasa da eski fotoğraflarda görülebilmektedir (Figür 512).[1093] Apsis duvarında farklı bir duvar tekniği görülür. Apsis duvarındaki taşların etrafına yatay ve dikey tuğlalar yerleştirilmiştir. Bu görüntü itibariyle, apsis duvarının düzensiz kasetleme tekniğine benzer teknikte örüldüğü söylenebilir. Niş ve çevresindeki duvarlar, kaba yonu taş ve moloz taşla örülmüştür. Duvarlardaki üç duvar teknik, farklı inşa evreleri olduğuna işaret etmektedir, ancak bu inşa evreleri hakkında net bilgi verilemez. Tüm duvarlarda bağlayıcı malzeme olarak ince ve iri agregalı kireç harcı kullanılmış, duvarlar içten horasan harcıyla sıvanmıştır.

Kilise ve çevresinde, *in situ* olmayan çok sayıda tuğla parçası tespit edilmiştir. Tuğlaların kırık olmasından dolayı tam ölçüleri alınamamıştır. Kalınlıkları ve hamur yapısı birbirinden farklıdır. Pembe, kahverengi ve koyu kırmızı renkteki tuğlalarda kalınlık 0.3,5-0.5 m arasında değişir. Alanda çok sayıda stroter parçası da ele geçirilmiştir. Stroterler fiziksel yapıları açısından tuğlalarla oldukça benzerdir. Kalınlıkları 0.3-0.4 m arasında değişen stroterlerin kenarları diyagonaldir. Kenar başlangıçlarında yüzeysel oyulmuş, su akıtma kanalları bulunur.

6.1.8.5. Mimari ve Litürjik İşlevli Elemanlar

Mim. Kat. No: 90

Envanter No: A.00.14.3

Görsel No: Figür 513

Yeri: Karadeniz Ereğli Müzesi

[1093]Bu fotoğraflarda, narteks kuzeybatı duvarının üst kotunda, duvarın iç yüzeyinde, üç sıra tuğla dizisinden oluşan tuğla bantlar görülür.

Buluntu Yeri: Bodaç Köyü Kilise Kalıntısı Batısı (Gökçebey Kadıilti Mevkii)

Türü: Lento

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Gen: 0.74 m, Der.: 0.66 m, Yük.: 0.23 m

Tanım: İn situ olmayan lento önce Gökçebey Halk Eğitim Merkezi bahçesine, daha sonra Karadeniz Ereğli Müzesi'ne taşınmıştır. Verev kesilmiş, bezemeli olan ön yüzü ortasında, dikdörtgen çerçeve içine alınmış Latin haçı vardır. Yüzeyden 0.1,5 m taşkın, 0.2 m kalınlıktaki haçın dikey kolu 0.17 m, yatak kolu 0.13 m uzunluktadır. Haçın iki yanında yivli yatay bantlar bulunur. Her yivin alt kısmında, ok ucu benzeri motifler işlenmiştir.

Benzer Örnekler: Bolu Müzesi, Yeniçağa Gölbaşı Köyü

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (Benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 91

Envanter No: A.00.14.6

Görsel No: Figür 514-515

Yeri: Karadeniz Ereğli Müzesi

Buluntu Yeri: Bodaç Köyü Kilise Kalıntısı Batısı (Gökçebey Kadıilti Mevkii)

Türü: Levha / Templon Levhası?

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma, Oyma ve Ajur

Ölçü: Gen: 1.41 m, Yük.: 0.91 m, Kal.: 0.12 m

Tanım: Kilise kalıntısının batısında bulunmuş levha kırıktır. Kırık iki parça birbiriyle birleşmektedir. Sağ üst köşesi kayıptır. İn situ olmayan levha önce Gökçebey Halk Eğitim Merkezi bahçesine, daha sonra Karadeniz Ereğli Müzesi'ne taşınmıştır. Kenarları ve arka yüzü sadedir. Bezemeli olan ön yüzünde, dikdörtgen çerçeve içinde, bir madalyon ve iki rhombus ve dairelerden oluşan pano motifi yer alır. Ortadaki madalyonun konturu, iki şeritli örgü motifinin (guilloche) işlendiği bir bantla belirlenmiştir. İçinde, iki kare birleşiminden oluşan sekiz kollu yıldız kabartması bulunur. Sekiz kollu yıldızın içinde ise kabartma tekniğinde Latin haçı motifine yer verilmiştir. Haçın kolları dışa doğru genişler ve uçtan hilal şeklinde sonlanır. İki yanda, rhombus ve köşelerine yerleştirilmiş dört madalyondan oluşan geometrik motif bulunur. Rhombusların köşelerinde yer alan düğümlü madalyonlar iç içe geçmiş iki daireden meydana gelir. Sağdaki rhombus içinde dört yapraklı yonca kabartması yer alır. Soldaki rhombusun içinde ise quatrefoil benzeri

motif bulunur. Bu motif, küçük boyutlu beş madalyondan oluştur. Bu motifte dikkat çekici husus, ortadaki yerine sol kenardaki madalyonun daha büyük boyutlu olmasıdır.

Yayın: Karauğuz, Akış ve Kunt, 2010, s. 194; Cumalıoğlu, 2011, s. 285; Kıpramaz, 2019, s. 58-59; Gür, 2019, s. 820-821.

Benzer Örnekler: Bursa Arkeoloji Müzesi, Antalya Arkeoloji Müzesi[1094]

Tarihlendirme Önerisi: 10.-12. yy (benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 92

Envanter No: A.00.14.5

Görsel No: Figür 516-517

Yeri: Karadeniz Ereğli Müzesi

Buluntu Yeri: Gökçebey Halk Eğitim Merkezi

Türü: Levha / Templon Levhası?

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma, Oyma ve Ajur

Ölçü: Gen: 1.40 m, Yük.: 0.92 m, Kal.: 0.12 m

Tanım: Levhanın buluntu yeri bilinmemekle birlikte, Gökçebey Kadıilti Mevkii'nde bulunan levhalarla gerek ölçü gerekse işçilik açısından oldukça benzerdir. Dolayısıyla kiliseye ait levha olduğu söylenebilir. Kırık iki parçası birbiriyle birleşmektedir. İn situ olmayan levha Gökçebey Halk Eğitim Merkezi bahçesinden Karadeniz Ereğli Müzesi'ne taşınmıştır. Kenarları ve arka yüzü sadedir. Bezemeli olan ön yüzünde, dikdörtgen çerçeve içinde, haçlı madalyon ve iki rhombus ve dairelerden oluşan geometrik motif vardır. Ortadaki madalyonun konturu, iki şeritli örgü motifinin (guilloche) işlendiği bir bantla belirlenmiştir. İçinde, alçak kabartma tekniğinde Yunan haçı işlenmiştir. Haçın alt kollarından iki yana stilize yapraklar yayılır. Haçın kolları dışa doğru genişler ve uçtan hilal şeklinde sonlanır. İki yanda, rhombus ve rhombusun köşelerine yerleştirilmiş dört madalyondan oluşan geometrik motif yer alır. Rhombusların köşelerindeki düğümlü madalyonlar iç içe geçmiş iki daireden meydana gelmektedir. Sağdaki rhombus merkezinde, dokuz yapraklı çiçek motifiyle bezenmiş rozet kabartması yer alır. Soldaki rhombusun içinde, basit işçilikli haç kabartması bulunur.

[1094]S. Alparslan (2001). Architectural Sculpture in Constantinople and the Influence of the Capital in Anatolia. N. Necipoğlu (Ed.), *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life* içinde (s.187-202). Leiden-Boston-Köln: Brill, s. 194-199, fig. 14; F. Aytekin (2019). *Bursa Arkeoloji Müzesi Bizans Dönemi Mimari ve Litürjik İşlevli Yapısal Elemanları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 58, 111, Resim 163.

Yayın: Cumalıoğlu, 2011, s. 284; Laflı ve Christof, 2012, s. 27; Kıpramaz, 2019, s. 58; Gür, 2019, s. 818-820.

Benzer Örnekler: Bursa Arkeoloji Müzesi, Antalya Arkeoloji Müzesi[1095]

Tarihlendirme Önerisi: 10.-12. yy (benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 93

Envanter No: A.00.14.7

Görsel No: Figür 518

Yeri: Karadeniz Ereğli Müzesi

Buluntu Yeri: Bodaç Köyü Kilise Kalıntısı Batısı (Gökçebey Kadıilti Mevkii)

Türü: Balüster

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Yük.: 1.02 m, Gen.: 0.28 m, Der: 0.17 m

Tanım: Kilise kalıntısının batısında bulunmuş, *in situ* olmayan balüster kırıktır. Buluntu yerinde çekilen fotoğrafta sağlam olduğu görülür. Gövdesinin ön ve arka yüzü bezemelidir, yan yüzlerinde levha yerleştirilmesi için açılmış kanallar bulunur. Geniş olan kanal, yüzeysel olup 0.13 m genişliktedir. Dar olan kanal, 0.03 m derinlik ve 0.06 m genişliktedir. Geniş olan kanala muhtemelen alanda bulunan levhalar yerleştirilmiş olmalıdır. Ölçülerdeki uyum göz önüne alındığında, alanda bulunan levhaların templon levhası olduğu öne sürülebilir. Bezemeli olan yüzlerde, dikdörtgen çerçeve içerisinde soffit işlenmiştir. Tepelik kısmı sütun kaidesi biçimlidir Burada altta üste doğru sırasıyla; daire formlu plinthe, spira, iç bükey trokhilos ve tek yivli boyun yer alır. Boyun çapı 0.17 metredir. Arazide bulunan sütun parçasının gövde çapı da 0.17 metredir. Dolayısıyla arazide bulunan sütun parçası bu balüstere ait olmalıdır. Arazide bulunan levha, balüster ve sütun parçaları bir arada değerlendirildiğinde, yukarıda da değinildiği üzere, kilisenin yüksek tipli templona sahip olduğu söylenebilir. Apsis önünde bulunmuş, templon arşitravı olduğu düşünülen mimari plastik parçalar da buna işaret eder.

Yayın: Karauğuz, Akış ve Kunt, 2010, s. 194; Kıpramaz, 2019, s. 51; Gür, 2019, s. 842-843.

Benzer Örnekler: Amasra Müzesi, Akşehir, Ilgın[1096]

[1095]Alparslan, **a.g.k.,** 2001, 194-199, fig. 14; Aytekin, **a.g.k.,** 2019, Resim 163.
[1096]Arslan, **a.g.k.,** 2014, 143.

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 94

Envanter No: A.00.14.8

Görsel No: Figür 519

Yeri: Karadeniz Ereğli Müzesi

Buluntu Yeri: Bodaç Köyü Kilise Kalıntısı Batısı (Gökçebey Kadıilti Mevkii)

Türü: Balüster

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma ve Oyma

Ölçü: Yük.: 1.02 m, Gen.: 0.22 m, Der: 0.17 m

Tanım: Kilise kalıntısının batısında bulunmuş, *in situ* olmayan balüsterin üst kısmında kırık ve çatlaklar vardır. Buluntu yerinde çekilen fotoğrafta sağlam olduğu görülür. Genel özellikleri itibariyle alandaki diğer balüster ile benzerdir. Sadece tepelik kısmı diğer balüsterden farklıdır. Tepelik kısmında, altta üste doğru sırasıyla; silindirik formlu plinthe, alt kısmı iç bükey, üst kısmı verev kesilmiş trokhilos ve sade boyun yer alır.

Yayın: Karauğuz, Akış ve Kunt, 2010, s. 194; Kıpramaz, 2019, s. 51; Gür, 2019, s. 841-842.

Benzer Örnekler: Amasra Müzesi, Akşehir, Ilgın[1097]

Tarihlendirme Önerisi: 5.-6. yy. (benzer örnekler)

Mim. Kat. No: 95

Görsel No: Figür 520

Yeri: Bodaç Köyü Kilise Kalıntısı Batısı (Gökçebey Kadıilti Mevkii)

Türü: Sütun

Malzeme: Sarı Granit

Teknik: Kabartma

Ölçü: Yük.: 0.43 m, Gövde Ç.: 0.17 m, Üst Ç.: 0.20 m

Tanım: Kilise kalıntısının batısında bulunan, *in situ* olmayan sütun parçası kırıktır. Granitten üretilmiş sütunun gövde çapı, balüsterlerin tepelik kısmındaki boyunla uyumludur. Büyük ihtimalle sütunlu balüstere aittir. Gövdede herhangi bir bezeme unsuru görülmez. Muhtemelen templon arşitravının oturduğu tepelik kısmında, biri ince, diğeri kalın dış bükey iki şerit bulunur.

[1097]Arslan, **a.g.k.,** 2014, 143.

Benzer Örnekler: Yalvaç Müzesi[1098]

Mim. Kat. No: 96

Görsel No: Figür 521

Buluntu Yeri: Bodaç Köyü Kilise Kalıntısı Apsis Önü

Türü: Sütun

Malzeme: Pembe Granit?

Tanım: Eski fotoğrafta, naos ile apsis arasında bulunduğu görülür. İn situ olmayan ve kırık durumdaki sütun parçası pembe renklidir. Bölgede rastlanılan pembe graniti andırmaktadır. Bulunduğu konum, etrafında templon arşitravları bulunması ve boyutları bir arada değerlendirildiğinde templon sütunu olduğu söylenebilir.

Mim. Kat. No: 97

Görsel No: Figür 521-522

Buluntu Yeri: Bodaç Köyü Kilise Kalıntısı Apsis Önü

Türü: Templon Arşitravı

Malzeme: Kireçtaşı

Teknik: Kabartma ve Oyma

Tanım: Eski fotoğrafta, naos ve apsis arasında, iki mimari plastik parça görülür. Şekil ve boyutları açısından bu parçaların templon arşitravı olması muhtemeldir. Fotoğrafta bunlardan biri net görülebilmektedir. Bunun alt yüzeyinde, oyma tekniğinde stilize bitkisel motifler işlenmiştir. Bu motiflerin üzerinde kırmızı boya izleri görülür. Yan yüzünde, birbirine ardına sıralanmış, alçak kabartma tekniğinde bitkisel motifler işlenmiştir.

Benzer Örnekler: Aphrodisias Başbaş Şapeli[1099]

Tarihlendirme Önerisi: 10.-12. Yy. (benzer örnekler)

6.1.8.6. Tarihlendirme

Kuzeybatı duvarda, duvarın iç yüzeyinde tuğla bantlar görülmesi, kilisenin 9. yy. veya öncesinde inşa edildiğine işaret eder.[1100] Alanda bulunan mimari plastik parçalardan, kilisenin Erken Bizans Dönemi'nde inşa edildiği yorumu yapılabilir.

[1098]Yeşiltaş, **a.g.k.,** 2012, 60-61.
[1099]Dalgıç, **a.g.k.,** 2012, 386, fig. 26.
[1100]Duvar işçiliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ousterhout, **a.g.k.,** 2016, 187-188.

Duvar tekniğindeki detaylar (farklı yapı malzemesi-duvar tekniği), kilisenin onarım geçirdiğini gösterir. Bu onarımlarda bazı duvarları yeniden örülmüştür. Onarılan duvarlarda (kuzeybatı duvar), duvarların iç yüzeyinde tuğla bantlar görülmez. Apsis duvarı, düzensiz kasetleme tekniğinde örülmüştür. Düzensiz kasetleme duvar tekniği, Bizans mimarisinde daha çok Orta Bizans Dönemi'nde uygulanmıştır. Alanda tespit edilen templon arşitravı parçaları ve levhalar da 10.-12. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Sonuç olarak yapının 10.-12. yy. arasında onarım geçirdiği veya yeniden yapıldığı ileri sürülebilir.

6.1.9. Yazıcık Köyü Ahlatlı Mevkii Kilise Kalıntısı

6.1.9.1. Yeri

Yapı kalıntısı Zonguldak İli, Devrek İlçesi, Yazıcık Köyü, Karadere Mahallesi, Ahlatlı Mevkii'nde (41º00'12.16"K-31º49'01.08"D koordinatlarında) yer almaktadır (Figür 370).[1101] Yazıcık Köyü'ndeki yapı kalıntılarının bulunduğu alana, Tohumlar Köyü'ne kadar karayoluyla, köyden güneye uzanan, yaklaşık 1 km uzunluktaki orman yolu ile ulaşılmaktadır.

6.1.9.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Yıkık yapı kalıntısının kuzey, güney, batı ve apsis duvarı muhtelif ölçülerde korunabilmiştir. Geriye kalan bölümü halen toprak altındadır. Yönelimi ve doğusunda apsis bulunması kilise olduğunu göstermektedir. Kalıntılar doğrultusunda planı hakkında sınırlı bilgi verilebilir, benzer örneklerle kıyaslanarak restitüsyon öneri sunulabilir.

Kilise kuzeydoğu-güneybatı doğrultunda, dıştan apsis dahil 13.50 x 6.50 m ölçülerindendir (Figür 523). Batısında narteks bulunması gereklidir, ancak bu kısım define arayıcılar tarafından yıkılmıştır. Sadece güneybatı duvarı korunabilmiştir.[1102] Duvar kalıntıları ve bölgedeki benzer planlı kiliselerin ölçüleri bir arada değerlendirildiği, narteksin yaklaşık 4.90 x 2.00 m ölçülerinde dikdörtgen planlı olduğu kabul edilebilir.

Naos büyük oranda yıkıktır. Kuzey, kuzeydoğu, güney ve güneydoğu duvarı kısmen korunabilmiştir (Figür 524).[1103] Batı duvarı tespit edilemediği için uzunluk alınamamıştır. Duvar kalıntılarından yaklaşık 7.80 x 4.90 ölçülerinde olduğu anlaşılmaktadır. Planı hakkında net bilgi verilememekle birlikte ölçüleri sebebiyle tek nefli düzenlendiği öne sürülebilir.

Doğusunda, içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır (Figür 525).[1104] Duvardan 1.55 m dışa taşkın apsis dıştan 4.40 m genişliği ile doğu cephede 2/3 oranında yer kaplar.

[1101]Tescili olmayan kilise kalıntısı, 2019 yılında, Yazıcık Köyü çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmasında tespit edilmiştir.

[1102]Ölçüleri; Uz.: 0.45 m, Kal.: 0.53 m, Yük.: 0.60 m.

[1103]Naosun kuzeydoğusundaki "L" biçimli bir duvar kalıntısının, doğu-batı doğrultusundaki uzun kenarı 1.35 m ve kuzey-güney doğrultusundaki kısa kenarı yaklaşık 1.15 m uzunluktadır. Duvarın yüksekliği ortalama 0.90 m, kalınlığı min. 0.30 m, max. 0.80 metredir. Kuzey duvar ölçüleri; Uz.: 0.70 m, Kal.: Ortalama 0.70 m, Yük.: 0.30 m. Güneydoğu duvar ölçüleri; Uz.: 1.05 m, Kal.: 0.80 m, Yük.: Ortalama 0.80 m. Güney duvar ölçüleri; Uz.: 3.25 m, Kal.: 0.40-0.75 cm, Yük.: Ortalama 0.95 m.

[1104]İç ölçüleri: Gen.: 2.90 m, Der.: 1.55 m, Yük.: Ortalama 1.00 m.

6.1.9.3. Malzeme-Teknik

Kilisede inşa malzemesi yerel kireç taşından kaba yonu taş, moloz taş ve tuğladır. Duvar tekniği kesin bilinmemekle birlikte kuzey duvarında, birbiri ardına sıralanmış tuğlalar bulunması, duvarların almaşık teknikte örüldüğüne işaret eder. Alanda bol miktarda tuğla parçası tespit edilmesi de bu görüşü desteklemektedir. Duvarlarda bağlayıcı malzeme olarak ince ve iri agregalı kireç harcı kullanılmıştır. Alanda tam ölçü veren tuğla ve kiremit yoktur. Bazı tuğlalarda kalınlık 0.03 ve 0.05 metredir.

6.1.9.4. Tarihlendirme

Duvarların cephesinde almaşık tekniğe has tuğla bantlara dair izler görülürken bunlar iç yüzeylerde görülmez. Bu özellik, daha önce değinildiği üzere Orta ve Geç Bizans Dönemi taşra yapılarında görülmektedir.[1105]

Tarihlendirme konusunda ipucu sunan diğer hususlar, alanda bulunduğu belirtilen mimari elemanlardır. Yöre halkından edilen bilgiye göre, kilisede gerçekleşen kaçak kazılarda birtakım tarihi eserler ortaya çıkmıştır. Bunlardan birkaçı korunmuş, önce bir odası müze şeklinde düzenlenen Özbağı Beldesi İlköğretim Okulu'na, sonrasında ise Karadeniz Ereğli Müzesi'ne taşınmıştır.[1106] Bu parçalar arasında, 6. yy. civarına tarihlenen iki sütun başlığı ve Orta Bizans-Geç Bizans Dönemi'ne tarihlenebilecek bir keramoplast bulunur (Figür 526-528).[1107] Kesin olmamakla birlikte bu mimari parçaların kilise ait olduğu ileri sürülebilir. Duvar tekniği gibi bu mimari elemanlar, kilisenin Orta Bizans Dönemi veya Geç Bizans Dönemi'nde inşa edildiğine işaret eder.

Yapının Dadybra territoriumunda bulunduğu kabul edilebilir. Dadybra'nın 1186-1196 yılları arasında fethedilmesinden yapının Geç Bizans Dönemi öncesinde inşa edildiği sonucuna ulaşılmaktadır.[1108] Sonuç olarak yapının 9.-12. yy. arasında inşa edildiği öne sürülebilir.

[1105]Benzer duvar işçiliği ve yapılar hakkındaki ayrıntılı bilgi için bkz. Ousterhout, **a.g.k.,** 2016, 187-188.
[1106]Ömür Karadere ve yöre sakinleri ile 13.09.2019 tarihinde yapılan kişisel iletişim
[1107]G. Karauğuz (2006). 2004 Yılı Devrek (Zonguldak) Yüzey Araştırması. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 23. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* C. 1, Ankara: Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, s. 71, 81, Resim 5; G. Karauğuz, A. Akış ve H. İ. Kunt (2010). *Zonguldak Bölgesi Arkeoloji Eskiçağ Tarihi ve Coğrafya Araştırmaları: Arkeolojik Yerleşmeler, Kalıntılar, Buluntular ile Kdz. Ereğli ve Amasra Arkeoloji Müzesi'nden Bazı Eserler*. Konya: Çizgi Kitabevi, s. 195, Levha CLVI-2; Gür, **a.g.k.,** 2019, 234-237, Kıpramaz, **a.g.k.,** 2019, 44-45.
[1108]Belke, **a.g.k.,** 1996, 91, 241; Konukçu, **a.g.k.,** 1998, 64-65.

6.1.10. Yazıcık Köyü Pürence Ağıl Mevkii Kilise Kalıntısı

6.1.10.1. Yeri

Zonguldak İli, Devrek İlçesi, Yazıcık Köyü, Karadere Mahallesi, Pürence Ağıl Mevkii'nde (41º00'27.16"K-31º49'07.11"D koordinatlarında), Ahlatlı Mevkii Kilise Kalıntısı'nın 500 m kuzeyinde yer bulunur (Figür 370).[1109]

6.1.10.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Kilise kalıntısının kuzey, güney, batı ve apsis duvarına ait bazı kısımlar korunabilmiştir. Geriye kalan kısmı ya tahrip edilmiştir ya da toprak altındadır. Kalıntılar doğrultusunda planı hakkında sınırlı bilgi verilebilir.

Kilise kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda, dıştan apsis dahil 11.55 x 5.95 m ölçülerindendir (Figür 529). Batısında narteks bulunması gereklidir, ancak bu kısım define arayıcılar tarafından yıkılmıştır. Sadece kuzeybatı duvarı korunabilmiştir.[1110] Kalıntılar ve bölgedeki benzer planlı kiliselerin ölçüleri bir arada değerlendirildiği, narteksin yaklaşık 4.35 x 1.90 m ölçülerinde dikdörtgen planlı olduğu öne sürülebilir.

Naos büyük oranda yıkık vaziyettedir. Kuzey, kuzeydoğu ve güney duvarına ait bazı kısımlar korunabilmiştir (Figür 530).[1111] Batı duvarı yıkık olduğundan uzunluk alınamamıştır, dolayısıyla ölçüsü kesin olarak bilinmez. Kalıntılar doğrultusunda içten yaklaşık 5.10 x 4.35 ölçülerinde, tek nefli planlı düzenlendiği ileri sürülebilir.

Doğusunda, içten ve dıştan yarım daire şekilli apsis yer alır (Figür 531).[1112] Duvardan 2.20 m dışa taşkın apsis, dıştan 4.45 m genişliği ile doğu cephede ¾ oranında yer kaplar.

6.1.10.3. Malzeme-Teknik

Kilisede yapı malzemesi olarak yerel kireç taşından kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Duvar tekniği hakkında net bilgi verilemez. Duvar tekniği, Yazıcık Köyü Ahlatlı Mevkii Kilise Kalıntısı ve Yedigöller Arasta Mevkii'ndeki yapı kalıntıları ile benzerdir. Dolayısıyla duvarların almaşık teknikte örüldüğü ileri sürülebilir. Alanda tespit edilen bol miktardaki tuğla parçası da bu görüşü desteklemektedir (Figür 532). Duvarlarda bağlayıcı malzeme olarak ince ve iri agregalı kireç harcı kullanılmıştır.

[1109]Tescili olmayan kilise kalıntısı, 2019 yılında, Yazıcık Köyü çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmasında tespit edilmiştir.

[1110]Ölçüleri; Uz.: 0.85 m, Kal.: 0.80 m, Yük.: 0.30 m.

[1111]Kuzey duvar ölçüleri; Uz.: 4.67 m, Kal.: 0.45-0.80 m, Yük.: Ortalama 0.90 m. Kuzeydoğu duvar ölçüleri; Uz.: 0.68 cm, Kal.: 0.80 m, Yük.: Ortalama 0.20 m. Güney duvar ölçüleri; Uz.: 1.17 m, Kal.: 0.55-0.80 m, Yük.: Ortalama 0.25 m.

[1112]İç ölçüleri: Gen.: 2.95 m, Der.: 2.20 m.

Alanda sağlam tuğla tespit edilememiştir. Tuğlaların kalınlığı 0.03-0.4,5 m arasında değişir. Alanda çok sayıda, kırık halde stroter ve kalypter parçasına rastlanılmıştır. Stroterlerin bazılarında parmakla, pişirilmeden önce, hamur vaziyetindeyken yapılmış motifler görülmektedir. Bunlardan ikisinde parmakla yapılmış tek şeritli motif, parçanın bir kenarından başlayarak düz eksende devam etmektedir. Bir diğer parçada da düz eksende devam eden üç sıra yiv görülmektedir. Bir kalypter parçasının ortasında ise aletle yapılmış, düz hat çizen küçük bir oluk (şerit) bulunur.

6.1.10.4. Tarihlendirme

İnşa tarihi bilinmeyen kilise, duvar tekniği ve mimari özellikleri açısından Yedigöller Arasta Mevkii'ndeki kiliseler ve Yazıcık Köyü Ahlatlı Mevkii Kilise Kalıntısı ile oldukça benzerdir, sadece ölçülerinde küçük farklılık bulunur. Bu sebeple kilisenin Orta Bizans Dönemi'nde inşa edildiği ileri sürülebilir.[1113]

[1113]Tarihlendirme için Yedigöller Arasta Mevkii 1 Nolu Kilise Kalıntısı ve Yazıcık Köyü Ahlatlı Mevkii Kilise Kalıntısı "Tarihlendirme" bölümlerine bakınız.

6.2. Diğer Yapılar (Sivil ve İşlevi Tespit Edilemeyen Yapılar)

6.2.1. Yazıcık Köyü Ahlatlı Mevkii Yapı Kalıntısı

6.2.1.1. Yeri

Yapı kalıntısı Zonguldak İli, Devrek İlçesi, Yazıcık Köyü, Karadere Mahallesi, Ahlatlı Mevkii'nde (41º00'12.16"K-31º49'01.08"D koordinatlarında), Yazıcık Köyü Ahlatlı Mevkii Kilise Kalıntısı'nın 50 m kuzeyinde bulunmaktadır (Figür 370).[1114]

6.2.1.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Harap durumdaki yapının doğu yarısı define arayıcılar tarafından tamamen yıkılmıştır. Batı bölümüne ait duvarlar muhtelif ölçülerde korunabilmiştir. Kalıntılardan işlevi anlaşılamamaktadır. Yöre halkı kilise olarak adlandırmakta ve duvarlarının 2017 yılına kadar daha sağlam olduğunu belirtmektedirler.[1115] Ayrıca doğusunda mihrap adını verdikleri bir duvarın bulunduğunu ileri sürmektedirler.[1116] Duvar tekniği de bahsi geçen kilise ile oldukça benzerdir. Batısında narteks benzeri bir bölüm olan yapı, yakınındaki kilise kalıntısı gibi kuzeydoğu-güneybatı doğrultusundadır. Yukarıda verilen hususlar yapının kilise olduğuna işaret eder, ancak kesin kilise olduğu söylenemez.

Kuzeydoğu-güneybatı doğrultusundaki yapının genişliği dıştan 6.75 metredir (Figür 533). Doğu duvarı yıkık olduğundan uzunluk alınamamıştır. Kuzey, batı ve güney duvarı muhtelif ölçülerde korunabilmiştir.[1117] Yapı kalıntısı kalıntılar itibariyle, "Batı Bölüm" ve "Doğu Bölüm" olmak üzere iki bölümde incelenebilir.

Kuzey-güney doğrultusundaki dikdörtgen planlı batı bölüm içten 5.05 x 1.80 m ölçülerindedir. Kuzeyi güneyine göre daha sağlamdır (Figür 534). Kuzeydoğusunda duvar payesi benzeri duvar kalıntısı görülür.[1118] Duvar payesinin devamında kemer uzandığı ve bunun yapıyı iki bölüme ayırdığı öne sürülebilir. Kalıntılar itibariyle batıdaki mekanın narteks olduğu ileri sürülebilir. Ancak yapı işlevine dair somut veriler olmadığı için yapının kilise olduğu kesin değildir.

[1114]Tescili olmayan kilise kalıntısı, 2019 yılında, Yazıcık Köyü çevresinde gerçekleştirilen yüzey araştırmasında tespit edilmiştir.

[1115]Ömür Karadere ve yöre sakinleri ile 13.09.2019 tarihinde yapılan kişisel iletişim.

[1116]Yazıcık Köyü Ahlatlı Mevkii Kilise Kalıntısı apsisi de halk tarafından mihrap olarak tanımlamaktadır. Ayrıca Batı Karadeniz'de yaptığımız araştırma gezilerinde halkın kilise apsislerine mihrap adını verdikleri öğrenilmiştir.

[1117]Batı duvar ölçüleri; Uz.: 3.97 m, Kal.: 0.60-0.80 m, Yük.: Ortalama 0.80 m, Kuzey duvar ölçüleri; Uz.: 5.68 m, Kal.: 0.65-0.80 m, Yük.: Ortalama 0.60 m. Güney duvar ölçüleri; Uz.: 0.55 m, Kal.: 0.80 m, Yük.: Ortalama 0.45 m.

[1118]Ölçüleri: 0.60 x 0.40 m.

Doğu Bölüm, büyük oranda yıkıktır. Kuzey ve güney duvarının batısı kısmen korunabilmiştir. Ölçüleri ve planı hakkında detaylı bilgi verilemez. Sadece kuzey ve güney duvar arasında alınan mesafeden, kuzey-güney ekseninde 5.05 m genişliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

6.2.1.3. Malzeme-Teknik

Duvarlar yerel kireç taşından kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılarak örülmüştür. Duvar tekniği hakkında kesin bilgi verilemez. Yapı ve çevresinde tespit edilen, harç izlerinin görüldüğü tuğla parçaları, duvarların almaşık teknikte örüldüğüne işaret eder (Figür 535). Yapı malzemesi ve duvar tekniği açısından, duvarları almaşık teknikte örülmüş, Yedigöller ve Yazıcık Köyü'ndeki yapı kalıntıları ile oldukça benzerdir. Bu benzerlik de duvarların almaşık teknikte örüldüğünü göstermektedir.

Alanda bol miktarda tuğla ve kiremit parçasına rastlanılmıştır. Sağlam olmadıkları için ölçüleri alınamamıştır. Tuğlaların kalınlığı 0.3-0.4,5 metredir. Stroterlerin kalınlıkları, tuğlalar gibi 0.3-0.4,5 m, kalypterlerin kalınlıkları ise 0.3.-0.3,5 m arasında değişir.

6.2.1.4. Tarihlendirme

Yapı, duvar tekniği açısından Yedigöller Arasta Mevkii ve Yazıcık Köyü'ndeki yapılarla oldukça benzerdir, sadece ölçülerinde küçük farklılık bulunur. Bu sebeple, yukarıda bahsi geçen yapılar gibi Orta Bizans Döneminde inşa edildiği öne sürülebilir.[1119]

[1119]Tarihlendirme için Yedigöller Arasta Mevkii 1 Nolu Kilise Kalıntısı ve Yazıcık Köyü Ahlatlı Mevkii Kilise Kalıntısı "Tarihlendirme" bölümlerine bakınız.

6.2.2. Karabaşlı Köyü Köprü Kalıntısı

6.2.2.1. Yeri

Yapı kalıntısı Zonguldak İli, Devrek İlçesi, Karabaşlı Köyü'nde (41º18'20.85"K-32º05'36.73"D koordinatlarında) yer alır (Figür 370). Gaziler Kalesi'nin 4.90 km kuzeybatısında yer alan köprü kalıntısı, Billaios Nehri (Filyos Çayı) üzerinde inşa edilmiştir (Figür 536). Devrek ve Gökçebey sınırında yer alan köprüye ait kalıntılar, ancak sular çekildiği zaman görülebilmektedir.

6.2.2.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Köprü yıkıktır.[1120] Günümüzde köprüye ait üç duvar kalıntısı ve mimari parçalar görülebilmektedir (Figür 537). Batı Karadeniz Bölgesi kıyı yerleşimleri ile iç kısımdaki yerleşimler arasında bağlantı sağladığı, Amastris-Klaudiopolis ve Tios-Klaudiopolis yolları üzerindeki önemli bir kavşak noktasında inşa edildiği söylenebilir. Muhtemelen nehrin diğer tarafında yer alan ticaret yapılarına kadar uzandığı düşünülmektedir, ancak bu kısımda köprüye ait herhangi bir kalıntı bulunmaz (Figür 538).[1121]

Kalıntılardan, kuzeydoğu-güneybatı doğrultusundaki köprünün yaklaşık 200 m uzunlukta olduğu ileri sürülebilir (Figür 539).[1122] Nehir içindeki farklı noktalarda köprüye ait bölümler görülebilmektedir. Çayın güneybatı kenarında, duvar kalıntısı ve mimari bloklar bulunur. Bu kalıntıların köprünün güneybatına ait olduğu kabul edilebilir (Figür 540). Bunun yaklaşık 40 m kuzeyinde, yarım daire şekilli duvar kalıntısı bulunur (Figür 541). Yıkık duvar kalıntısı, muhtemelen köprünün suya karşı direncinin arttırılması için yapılmış selyaran bölümüne aittir.[1123] Köprünün restitüsyonu için önemli ipucu sunan bu duvar kalıntısının üst kısmında tuğla döşeli taban ve su tahliyesi için yapılmış künk hattı

[1120]1990'lı yıllardan itibaren bölgede faaliyet gösteren kum-çakıl tesislerinin faaliyetleri hem köprü hem de karşısındaki yapı kalıntılarında tahribata sebebiyet vermiştir. 2009 yılında, yukarıda belirtilen alan arkeolojik sit alanı olarak ilan edilmiş ve tahribat engellenmiştir.

[1121]2012-2013 yıllarında, köprü kalıntısının karşısında (Filyos Çayı'nın kuzeydoğu kenarında) yapılan kazılarda *emporion*-ticaret merkezi kalıntıları ortaya çıkarılmıştır. Kazı çalışmaları sonucu hazırlanan yayınlarda *emporion*a ait kalıntılar hakkında detaylı bilgi sunulmuş, alanın karşısında yer alan köprü kalıntısına değinilmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. S. Atasoy ve Ş. Yıldırım (2015). Recent discoveries at Tios and its territory. G. R. Tsetskhladze, A. Avram ve J. Hargrave (Editörler), *The Danubian Lands Between the Black Sea, Aegean and Adriatic Seas (7TH Century BC - 10TH Century AD): Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade – 17-21 September 2013)* içinde (s. 441-444). Oxford: Archaeopress Archaeology, s. 443-444; A. Mercan, O. Arslan ve G. Laçin (2015). Gökçebey – Üçburgu Kurtarma Kazısı. S. Atasoy ve Ş. Yıldırım (Editörler), *Zonguldak'ta Bir Antik Kent: Tios, 2006-2012 Arkeolojik Çalışmaları ve Genel Değerlendirme* içinde (s. 417-425). Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, s. 417-422, Resim 1-4; Ş. Yıldırım, **a.g.k.,** 2020, 3-19.

[1122]Filyos Çayı'nın güneybatı kenarındaki kalıntılar ile kuzeydoğusundaki ticaret yapıları arasında yaklaşık 200.00 m mesafe bulunmaktadır. Bu mesafe ile kalıntılar, Bizans Dönemi'nde inşa edilen köprülerle kıyaslanmış ve bir restitüsyon önerinde bulunulmuştur.

[1123]Ölçüleri; Gen.: 5.50 m, Der.: 2.75 m, Yük.: Yaklaşık 3.00 m.

yer alır. 0.12 m çaptaki künklerle oluşturulmuş bu hat 0.65 m derinliktedir (Figür 542). Tabanın altında, yükselen suyun tahliyesi için açılmış yuvarlak kemerli bir açıklık yer almaktadır (Figür 543).[1124]

Yarım daire şekilli duvarın 9.00 m kuzeybatısında, 3.00 m uzunluk ve yaklaşık 1.00 m kalınlıkta duvar kalıntısı bulunur (Figür 544). Bir kısmı suların taşıdığı toprak ve çakıl tabakası ile kaplandığı için duvar hakkında detaylı bilgi verilemez. Bahsi geçen duvar kalıntıları haricinde, alanda çok sayıda mimari blok ve tuğla tespit edilmiştir.

6.3.2.3. Malzeme-Teknik

Köprüde yapı malzemesi olarak düzgün kesme taş, moloz taş ve tuğla kullanılmış, duvarları almaşık teknikte örülmüştür. Bağlayıcı malzeme olarak ince ve iri agregalı kireç harcı kullanılmıştır. Tabanın kenarlarındaki duvarlarda, dört sıra tuğla diziliminden oluşan tuğla bant vardır. Tuğlaların ölçüleri farklılıktır, 0.32 x 0.32 m, 0.32 x 0.12 m, 0.32 x 0.15 m, 0.30 x 0.16 m ve 0.28 x 0.15 m ölçülerindedir. Kalınlıkları 0.03-0.04 metredir. Tabana ait tuğlaların boyutları aynındır (Figür 545-546). Kare şekilli, 0.32 x 0.32 m ölçülerindeki tuğlaların kalınlığı 0.04 metredir. Tabanın altındaki su boşaltma kanalı kemerinde kullanılan tuğlalar, tabanda kullanılan tuğlalar ile aynı ölçüdedir.

Köprü tabanında biriken suyun tahliyesi için açılmış kanal terracotta künklerden yapılmıştır. 0.12 m çaptaki künklerin kalınlığı 0.01,5-0.2 m arasında değişmektedir.

6.3.2.4 Tarihlendirme

Ş. Yıldırım, *emporion*daki yapılaşmadan bahsederken farklı evrelere ayırmış, 3.-4. yy. sonuna tarihlediği 3. evrede, kaldırım (yol-döşeme) bulunduğunu belirmiştir.[1125] Bu kaldırımın köprü istikametine doğru uzanması, köprüyle bağlantılı olduğunu düşündürmektedir. Bu bilgiler doğrultusunda köprünün 3.-4. yy. sonu arasındaki bir tarihte inşa edildiği söylenebilir.

[1124]Ölçüleri; Yük.: 1.20 m, Gen.: 0.80 m, Der.: Yaklaşık 2.20 m.
[1125]Yıldırım, **a.g.k.,** 2020, 14.

6.2.3. Herakleia Pontika Deniz Feneri

6.2.3.1. Yeri ve Adı

Deniz feneri, Zonguldak İli, Karadeniz Ereğli İlçesi, Kırmacı Mahallesi, Çeştepe Mevkii'nde yer almaktadır (Figür 370). Herakleia Pontika Limanı'nın kuzeyindeki yüksek bir tepe üzerinde bulunan deniz feneri, kentin hemen her yerinden görülebilmektedir (Figür 547). T. Akkaya, Kılıçaslan vd., Z. Karakuzulu ve D. Gür "Çeştepe Fener Kulesi" ve Ö. Yaman "Çeştepe Feneri" olarak adlandırmıştır.[1126] Bu tip yapılar genellikle bulundukları kentin veya limanın adıyla anılmaktadır (İskenderiye Deniz Feneri, Patara Deniz Feneri vs.). Bu çalışma kapsamında da kentin adından hareketle "Herakleia Pontika Deniz Feneri" olarak adlandırılmıştır.

6.2.3.2. Araştırma Tarihi

Herakleia Pontika hakkında yapılan hemen her yayında deniz feneri hakkında kısa bilgilere yer verilmiş, kente uğrayan birçok seyyah ve araştırmacı fenerden kısaca bahsetmiştir.[1127] Deniz feneri hakkında kapsamlı bilgi sunan ilk araştırmacı W. Hoepfner'tir.[1128] Daha sonra T. Akkaya, Z. Karakuzulu, S. Yıldız, Ö. Yaman ve D. Gür gibi araştırmacılar fener hakkında detaylı bilgi sunmuşlardır.[1129]

6.2.3.3. Mimari Tanım ve Restitüsyon

10 m yükseklikteki fenerin üst kısmı yıkıktır (Figür 548). Gövdesi, 3.25 x 3.25 m ölçülerinde kare şekillidir. Herakleia Pontika'da bulunan bazı sikkelerde, dört-beş katlı deniz feneri tasvirleri görülür Bu sikkelerde, günümüzde yıkık olan fener bölümü de resmedilmiştir.[1130] Fenerin üst kısmına, duvarların birinde açılmış, dikdörtgen profilli, üstten tuğladan yapılmış yuvarlak kemerle sonlanan giriş açıklığı ile ulaşılmaktadır (Figür 549). Fenerin tüm cepheleri birbirleriyle benzer özellik sergilemektedir. Duvarları devşirme bloklar, taş ve tuğlayla örülmüş, dıştan kireç harcıyla sıvanmıştır.

Fenerin geçirdiği onarımlar ve cephelerin sıvalı olmasından dolayı süsleme programı hakkında detaylı bilgiler sunulmaz. Karadeniz Ereğli Müzesi'ndeki

[1126]Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 67; Kılıçaslan vd., **a.g.k.,** 2002, 233; Karakuzulu, **a.g.k.,** 2002a, 430; Yaman, **a.g.k.,** 2011, 62; Gür, **a.g.k.,** 2019, 902.
[1127]Jaubert, **a.g.k.,** 1821, 408; W. F. Ainsworth (1842). *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*. London: John W. Parker, s. 41; Leonhard, **a.g.k.,** 1915, 36; Çelebi, **a.g.k.,** 2005, 91.
[1128]Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 36-37.
[1129]Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 67; Kılıçaslan vd., **a.g.k.,** 2002, 233; Karakuzulu, **a.g.k.,** 2002a, 430; Yıldız, **a.g.k.,** 2009, 240; Yaman, **a.g.k.,** 2011, 62-63; Gür, **a.g.k.,** 2019, 902-904.
[1130]Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 37; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 67; Yaman, **a.g.k.,** 2011, 62

fotoğraflarda duvarların orta seviyesinde, kalypter benzeri oval formlu tuğlaların bir bant oluşturduğu görülmektedir (Figür 550). Bu kalıntıdan, cephelerin Orta Bizans-Geç Bizans Dönemi'ndeki birçok yapı gibi tuğla unsurlarla hareketlendirildiği anlaşılmaktadır.

6.2.3.5. Malzeme-Teknik

Deniz fenerinde yapı malzemesi olarak kesme taş, kaba yonu taş, moloz taş ve tuğla kullanılmıştır. Bunlar haricinde duvarlarda ve iç kısımdaki basamaklarda devşirme mimari bloklar kullanılmıştır. Duvarların muhtelif yerlerinde modern tuğlaların kullanıldığı da görülmektedir. Duvarlarda bağlayıcı malzeme olarak horasan harcı ve kireç harcı kullanılmıştır. Cephelerin bazı kısımlarının dıştan kireç harcıyla sıvandığı tespit edilmiştir. Buradan tüm cephelerin dıştan sıvalı olduğu anlaşılmaktadır.

6.2.3.6. Tarihlendirme

S. Yıldız ve D. Gür, kent surlarındaki burç üzerinde (Kız Kapısı bitişiğindeki burç) yer alan bir yazıtı deniz feneri ile ilişkilendirmiş ve fenerin 1206 yılında yeniden yapıldığını ileri sürmüşlerdir.[1131] Yazıyı inceleyen epigraf ve araştırmacıların verdikleri bilgiler incelendiğinde, bu yazıtta deniz feneriyle ilgili herhangi bir ibare yer almadığı anlaşılmıştır.[1132] T. Akkaya, Kılıçaslan vd., Z. Karakuzulu ve Ö. Yaman gibi araştırmacılar deniz fenerinin ilk olarak Helenistik Dönemde inşa edildiğini, 13. yüzyılda yeniden yapıldığını ileri sürmektedir.[1133] W. Hoepfner, Ceneviz Dönemi'nde inşa edilmiş olabileceğinden bahseder ve duvar tekniğinden dolayı Geç Bizans Dönemi'ne tarihlemektedir.[1134]

Sonuç olarak muhtemelen Helenistik Dönem veya Roma Dönemi'nde inşa edilen fener bilinmeyen bir tarihte yıkıldığı, Latin İstilası veya Geç Bizans Dönemi'nde yeniden inşa edildiği söylenebilir. Cephelerde görülen beton ve modern tuğlalar, Cumhuriyet Dönemi'nde birtakım onarımlar geçirdiğini ve kullanıldığı göstermektedir.

[1131]Yıldız, **a.g.k.,** 2009, 240; Gür, **a.g.k.,** 2019, 903.

[1132]"Kraliyetten Andronikos'un soyundan gelen (filizlenen), Mor Odada doğan David, temellerinden yeni bir kule inşa etti ve bununla terk edilmiş Herakleia Pontica'yı ustaca uyandırdı. Yıl 6715 (1206-1207)." ibaresi yazılı olan bu yazıtta deniz fenerinin değil, kentteki bir kulenin, yani yazıtın bulunduğu burcun yeniden yaptırıldığı anlaşılmalıdır. Yazıt hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 18; Jonnes, **a.g.k.,** 1994, 25; W. Hörander, A. Rhoby ve A. Paul (2014). *Byzantinische Epigramme in Inscriftlicher Überlieferung. Band 3/1: Byzantinische Epigramme Auf Stein: nebst Addenda zu den Bänden 1 und 2*. Wien: Verlag Der Österrichischen Akademie Der Wissenschaften, s. 591-592.

[1133]Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 67; Kılıçaslan vd., **a.g.k.,** 2002, 233; Karakuzulu, **a.g.k.,** 2002a, 430; Yaman, **a.g.k.,** 2011, 62-63.

[1134]Hoepfner, **a.g.k.,** 1966, 36-37.

6.3.4. Bakiler Köyü Yapı Kalıntıları

6.3.4.1. Yeri

Yapı kalıntıları, Zonguldak, Gökçebey İlçesi, Bakiler Köyü, Etçioğlu Mahallesinde bulunur. Bunlardan biri Erenler Tepesi Mevkii'nde, tepenin zirvesinde (41°20'45.36"K-32°06'45.71"D koordinatlarında), diğeri tepenin 200 m kuzeydoğusundaki Acılık Mevkii'nde (41°20'50.36"K-32°06'51.56"D koordinatlarında) bulunur (Figür 370).

6.3.4.2. Mimari Tanım ve Restitüsyon

Biri tamamen yıkılmış, diğeri kaçak kazılar sonucu kısmen ortaya çıkmış yapı kalıntıları hakkında detaylı bilgi verilememektedir.[1135] Erenler Tepesindeki yapı kalıntısında, sadece yaklaşık 1.00 m uzunlukta duvar kalıntısına tespit edilmiştir (Figür 551). Acılık Mevkii'ndeki yapı kalıntısında, kuzey-güney doğrultusunda, yaklaşık 2.10 m uzunluk, 0.80 m kalınlık ve ortalama 0.40 m yükseklikte duvar kalıntısı tespit edilmiştir (Figür 552).

6.3.4.3. Malzeme-Teknik

İki yapının duvar tekniği hakkında kesin bilgi verilemez, ancak yapı malzemesi olarak yerel kireçtaşından kesme taş ve kaba yonu taş ve tuğla kullanıldığı söylenebilir. Alanda sağlam tuğla ve kiremit bulunamamıştır (Figür 553). Tuğlaların kalınlıkları 0.3-0.4 m, stroterlerin kalınlıkları 0.2,5-0.3,5 m, kalypterlerin kalınlıkları 0.2,5-0.3 m arasında değişir. Kalypter parçaları, kısmen sağlam olmaları açısından hem bölge yapılarının hem de bu yapıların çatı sistemleri hakkında önemli bilgiler sunar. Dış bükey kavisli bu kapama kiremitlerinin kenarları diyagonaldir. Bu şekilde yağmur sularının dışa taşmadan stroterlere ve yapının dışına akması sağlanmıştır. Stroterlerin kenarları diyagonaldir, kenar başlangıçlarında su akıtılması için açılmış yüzeysel kanallar bulunur.

6.3.4.4. Tarihlendirme

Alanda tespit edilen seramik parçaları, form ve hamur yapıları açısından kabaca Orta Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmektedir (Figür 554).[1136] Köyde yaşayan ve ismini vermek istemeyen şahıslar arka yüzünde "Komnenos" ibaresi okunabilen birkaç sikke göstermişlerdir. Bu bilgiler doğrultusunda yapıların Orta Bizans Dönemi'nde inşa edildikleri ve kullanıldıkları söylenebilir.

[1135]Erenler Tepesi'nde yer alan yapı kalıntısı 2000-2002 yılları arasında inşa edilen Su Deposu yapımı esnasında yıkılmıştır. Acılık Mevkii'ndeki yapı kalıntısı ise 2018-2019 yılındaki kaçak kazılar sonucu ortaya çıkarılmıştır.

[1136]Seramiklerin tarihlendirmesi konusunda yardımcı olan Arş. Gör. Burak Sönmez'e teşekkür ederim.

7. DEĞERLENDİRME

Bizans Dönemi Batı Karadeniz yapılarının ve kalıntılarının değerlendirildiği bu çalışmada, yapılar mimari, süsleme, malzeme, teknik açıdan detaylı incelenmiş, bunlara göre Erken (330-565), Karanlık (7.-9. yy.), Orta (842-1204) ve Geç Bizans (1204-1453) gibi dönemlere ayrılarak açıklanmıştır.

Yazılık kaynaklardan, 2. yüzyıldan itibaren Batı Karadeniz Bölgesi'nde Hıristiyanlığın yayılmaya başladığı ve kiliselerin kurulduğu anlaşılmaktadır. Erken Hıristiyanlık Dönemiyle ilgili yazılı kaynakların azlığı nedeniyle bölgenin tarihi karanlıktır. Roma İmparatorluğu'nun birçok yerinde olduğu gibi, Bizans öncesinde Pontus-Bithynia olarak adlandırılan Batı Karadeniz'de, Hıristiyanların gizlice ibadet ettikleri, Amastris ve Herakleia Pontika'da yerel kilise örgütlerini kurdukları söylenebilir. Tez kapsamında gerçekleştirilen yüzey araştırmalarında tespit edilmiş bazı kayaya oyma mekanlar (şapel, kilise, mezar ve manastırlar), bölgenin Erken Bizans mimarisine ışık tutabileceği gibi, bu dönemin tarihi hakkında bazı ipuçları sunabilir.

Erken Bizans Dönemi'nde bölgede önemli olaylar vuku bulmuş, eyaletlerin sınırları değiştirilmiş, kilise örgütlerinde birtakım değişiklikler meydana gelmiştir. Doğu Bithynia ve Batı Paphlagonia bölgesinde inşa edilen çok sayıdaki yapıdan çok azı günümüze ulaşabilmiştir. Yüzey araştırmalarında tespit edilen veya bazılarını daha önceki yayınlardan tanıdığımız yapıların çok azı Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenebilir. Son yıllarda bölgede artan kazı ve yüzey araştırmaları, dönemin sanat ve mimarisini kısmen aydınlatmaya başlamıştır.

Bölgede tespit ettiğimiz kilise ve şapel gibi yapıların büyük çoğunluğu, mimari ve süsleme özelliklerine dayanılarak Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenebilir. Tahribatın yoğun olduğu bir grup yapı hakkında tarih önerisi verilememekle birlikte, bunlar bazı mimari özelliklerine göre 7.-9. yy. arasına tarihlenebilir. Bunlar için Karanlık Dönemde inşa edilmiş demek daha doğru olacaktır.

Latin İstilası ve onu takip eden Geç Bizans Dönemi'nde bölgede inşa faaliyetleri oldukça azaldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde yeni yapılar inşa etmek yerine, daha önceki yapılar onararak kullanılmış gözükmektedir. Geç Bizans Dönemi'ndeki imar faaliyetinin azalmasında, şüphesiz ki kıyı hattındaki birçok yerleşimin Ceneviz, bölgenin iç kesiminin Türk egemenliğine geçmesinin büyük etkisi vardır.

Bu bölümde, katalogda tanıtılan yapılar, mimari ve süsleme özelliklerine göre hem bölgedeki hem de Bizans coğrafyasındaki benzer-farklı yapılarla kıyaslanmıştır.

7.1. Kilise ve Şapeller

7.1.1. Mimari-Plan Özellikleri

Katalogda incelenen dini işlevli yapıların (kilise ve şapellerin) çoğunda yoğun tahribat olduğu için mimari ve plan özellikleri hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Özellikle kazılarla ortaya çıkartılan veya kısmen sağlam korunabilmiş bazı yapılar hakkında daha detaylı bilgi verilebilir. Bununla birlikte, alandaki kalıntılar, plan tipi kesin olarak tespit edilemeyen yapıların, plan ve mimari özellikleri hakkında birtakım ipuçları sunmaktadır. Bu bölümde, plan ve mimari özellikleri kesin olarak tespit edilemeyen yapıların restitüsyon önerileri sunulmuş ve genel bir değerlendirmeye gidilmiştir.

Tez kapsamında incelenen Mengen Kilisesi, Akçakoca Kilisesi, Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi ve Göktepe Kilisesi üç nefli bazilikal planlı inşa edilmiştir. Bolu'daki Samsaçavuş Kilisesi, Hacımahmut İsmailler Kilisesi, Hacımahmut Arabacılar Kilisesi ve Ayman Kilisesi de bazilikal planlı inşa edilmiş olmalıdır. Batı Karadeniz Bölgesi'nde yer alıp bu tez kapsamına dahil edilmeyen Sinop Çiftlik Köy Kilisesi, Hadrianopolis kiliseleri (Kilise A, Kilise B ve kazıları halen devam eden Kuzeybatı Nekropol Kilisesi) de üç nefli bazilikal planda inşa edilmiştir (Figür 555).

Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi, camiye dönüştürülürken batı duvarı ve narteks ortadan kaldırılmış, kuzey ve güney duvarları genişletilmiş ve apsis duvarına eklentiler yapılmış, dolayısıyla özgün planı korunmamıştır. Akçakoca Kilisesi, muhtemelen 8.-9. yüzyılda yıkılmış, yıkılan kilise yerine tek nefli kilise inşa edilmiştir. Buna rağmen bazilikal planlı kilisenin beden duvarları, narteks, apsis, pastophorium hücreleri gibi bölümleri, tabanın ve ayak sıralarının bazı kısımları kısmen korunabilmiştir. Bu kalıntılar ve 1996 yılındaki kazılarda tespit edilen mimari plastik parçalardan yola çıkılarak mimarisi, süslemesi ve tarihi hakkında sınırlı bilgi verilebilir. Benzer husus Mengen Kilisesi için de geçerlidir, ancak bu kilisede sınırlı alanda kazı çalışması yapılmıştır. Sadece kuzey, kuzeydoğu ve batı duvarı ortaya çıkarıldığı için kilise hakkında sınırlı bilgi sunulabilir. Göktepe Kilisesi, 1963 yılında tespit edilmiş olup bu dönemde sadece batı ve kuzeydoğu duvarı haricinde yıkılmış olduğu gözlemlenmiştir.[1137] Bu duvarlarda 1970'li yıllardaki yol yapım çalışmaları esnasında ya zarar görmüş ya da ortadan kaldırılmıştır. Günümüzde yapıya dair herhangi bir kalıntıya rastlanılmaz. Yapı hakkında verilen bilgiler, alanda tespit edilen kalıntılar ve geçmiş yayınlardan derlenen bilgilerden

[1137]Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 59.

ibarettir. Samsaçavuş Kilisesi, Hacımahmut İsmailler Kilisesi, Hacımahmut Arabacılar Kilisesi ve Ayman Kilisesi hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Ayman Kilisesi'nin bazilikal planlı olduğunu düşündüren hususlar; genişliği, apsis şekli-boyutu ve alanda tespit edilen bazı mimari plastik parçalardır. Kilisenin dıştan 13.00 m genişlikte olması, apsisin Orta ve Geç Bizans kiliselerindeki apsislerine göre büyük boyutlu düzenlenmesi bazilikal planlı olduğunu düşündürür. Apsis köşeleri ile kuzey-güney beden duvarları arasında 2.00 metrelik mesafe bulunması da bazilikal planlı olduğuna işaret eder. Alanda tespit edilen geison parçaları, çifte sütunce gibi parçalar da Hadrianopolis Kiliseleri'ndeki mimari parçalar ile büyük benzerlik göstermektedir. Samsaçavuş Kilisesi'nin planı hakkında net bilgi verilemese de, kurtarma kazısında ortaya çıkarılan buluntular bazilikal planlı inşa edildiğini düşündürür.[1138] Hacımahmut Köyü'ndeki kiliseler için de aynı husus geçerlidir. İki kilisenin iç mekanı ve çevresindeki buluntular, bölgedeki bazilikal planlı kiliselerde rastlanılan mimari plastik parçalar ile benzerlik taşımaktadır.

Bölgedeki bazilikal planlı kiliselerden, Hadrianopolis kiliseleri ve Sinop Çiftlik Köy Kilisesi'nde sistematik kazılar yapılmıştır. Bunun sonucu olarak kiliseler hakkında daha detaylı ve kesin bilgiler verilebilir. Mengen Kilisesi, Akçakoca Kilisesi ve Samsaçavuş Kilisesi'nde ise kısa süreli kurtarma kazıları yapılmış, bunlarda da kiliselerin tamamı ortaya çıkarılmamıştır.

Bazilikal planlı kiliselerin çoğunluğunda uzunluk, Anadolu'daki Erken Bizans Dönemi bazilikalarının çoğu gibi 20.00-30.00 m arasındadır (Ek 1). Mengen Kilisesi yaklaşık 42.10 m uzunluğu ile bölgedeki kiliselerden ayrışmaktadır. Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi yaklaşık 30.00 m, Akçakoca Kilisesi 24.60 m ve Göktepe Kilisesi 21.00 m uzunluktadır. Sinop Çiftlik Köy Kilisesi 28.00 m, Hadrianopolis Kilise B 27.50 m, Kuzeybatı Nekropol Kilisesi 24.70 m ve Hadrianopolis Kilise A 24.05 m uzunluktadır. Bu kiliselerin genişliği yine Anadolu'daki birçok bazilikal planlı kilise gibi 15-20 m arasındadır. Hatta bölgedeki kiliselerin büyük çoğunluğunda genişlik 15.00 m civarındadır. Sadece Mengen Kilisesi'nde genişlik 20.65 metredir. Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi yaklaşık 17.00 m, Akçakoca Kilisesi 15.50 m, Göktepe Kilisesi 15.00 m genişliktedir. Kataloğa dahil olmayan Sinop Çiftlik Köy Kilisesi 17.00 m,

[1138]Öncelikle kazı alanında ortaya çıkarılan duvar kalıntılarına göre kilisenin dıştan yaklaşık 25.00-30.00 m uzunlukta ve 15.00-18.00 m genişlikte olduğunu gösterir. Bununla birlikte kazılarda ele geçen balüster ve levha gibi mimari plastik parçaların benzerleri, bölgede kazısı yapılan Akçakoca Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı, Hadrianopolis Kilise A, Hadrianopolis Kilise B ve Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi yapılarında da tespit edilmiştir.

Hadrianopolis Kilise A 15.86 m, Hadrianopolis Kilise B 15.05 m ve Kuzeybatı Nekropol Kilisesi 15.00 m genişliktedir.

Bazilikal planlı kiliseler, doğu-batı ve kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda düzenlenmiştir.[1139] Tüm kiliselerde naos üç nefli plana sahiptir. Apsisleri içten yarım daire, dıştan yarım daire ve poligonal düzenlenmiştir.

Bölgedeki bazilikal planlı kiliseler içinde özgün planı korunabilen Akçakoca Kilisesi ve Mengen Kilisesi'nde giriş açıklıkları tespit edilebilmiştir. Diğer kiliselerde giriş açıklıklarına rastlanılmamıştır. Ereğli Ayasofya Kilisesi kapıları özgün değildir. Mengen Kilisesi'nde tek ve Akçakoca Kilisesi batı duvarında üç giriş açıklığı bulunur.

Pastophorium hücreleri olan kiliselerden Akçakoca Kilisesi'nde, nef ve bemaya geçişi sağlayan giriş açıklıkları bulunur. Benzer girişlerin pastophoriuma yer verilen Mengen Kilisesi'nde bulunması gerekir, ancak pastophoriumların tahrip olması sebebiyle bu açıklıklar hakkında bilgi verilemez. Akçakoca Kilisesi pastophorium hücrelerinde hem yan nefler hem de bemaya bağlanan giriş açıklıkları bulunur. Sinop Çiftlik Köy Kilisesi'nde pastophoriumlar doğrudan yan neflere açılmaktadır.

Kiliselerin naosları benzer düzende olsa da ölçüleri açısından birbirinden farklıdır. Bununla birlikte bazı kiliselerin naos ölçüleri ve naosu meydana getiren neflerin genişlik oranları birbiriyle benzerdir. Naosun iç ölçüleri; Mengen Kilisesi'nde 33.00 x 18.25 m, Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi'nde yaklaşık 15.00 x 14.00 m, Akçakoca Kilisesi'nde 15.30 x 13.50 m, Göktepe Kilisesi'nde yaklaşık 13.00 x 10.20 metredir. Bölgedeki diğer yapılarda; Sinop Çiftlik Köy Kilisesi'nde 17.50 x 15.50 m, Hadrianopolis Kilise C'de 15.00 x 13.00 m, Hadrianopolis Kilise A'da 14.20 x 13.87 m, Hadrianopolis Kilise B'de 14.10 x 13.00 metredir.

Bölgedeki kiliselerin orta nef genişliği; Mengen Kilisesi'nde yaklaşık 8.65 m, Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi'nde 8.00 m, Akçakoca Kilisesi'nde 7.20 metredir. Bu ölçü; Sinop Çiftlik Köy Kilisesi'nde yaklaşık 8.20 m, Hadrianopolis Kilise B'de 6.94 m, Hadrianopolis Kilise A'da 6.90 m, Hadrianopolis Kilise C'de 6.75 metredir. Orta nef uzunluğu; Mengen Kilisesi'nde yaklaşık 33.00 m, Akçakoca Kilisesi'nde 15.30 m, Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi'nde yaklaşık 14.70 m, Göktepe Köyü Kilise

[1139]Bizans mimari hakkında yapılan yayınların genelinde, kiliselerin mimari özellikleri tanımlanırken kuzeydoğu-güneybatı ibaresi pek tercih edilmemiştir. Bu çalışmada da anlatımda karışıklığa sebebiyet verilmemesi için, duvarlar anlatılırken kuzey, güney, batı ve doğu duvar olarak tanıtılmıştır. Kuzeydoğu duvar kuzey, güneybatı duvar güney, apsisin bulunduğu duvar doğu ve narteksin bulunduğu duvar batı duvar olarak açıklanmıştır.

Kalıntısı'nda yaklaşık 10.20 metredir. Sinop Çiftlik Köy Kilisesi'nde yaklaşık 14.00 m, Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'nde 12.10 m, Hadrianopolis Kilise B'de 11.60 m, Hadrianopolis Kilise A'da 11.37 metredir. Yan nef ölçüleri; Mengen Kilisesi'nde yaklaşık 28.00 x 4.00 m, Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi'nde yaklaşık 14.70 x 2.75 m, Akçakoca Kilisesi'nde 12.20 x 2.70 m olup bölgedeki diğer yapılardan Sinop Çiftlik Köy Kilisesi'nde yaklaşık 17.50 x 3.00 m, Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'nde 15.00 x 2.45 m, Hadrianopolis Kilise A'da 14.20 x 2.75 m ve Hadrianopolis Kilise B'de 14.10 x 2.60 metredir. Hadrianopolis kiliselerinde ve Sinop Çiftlik Köy Kilisesi'nde, orta nef-yan nef uzunluk oranına bakıldığında, orta nefin yan neflere göre daha kısa tutulduğu anlaşılmaktadır. Bunun temel sebebi yan neflerin doğu uçlarında pastophorium hücreleri olmaması ve orta nefin doğusunda bema yer almasıdır. Mengen ve Akçakoca'daki kilisede ise orta nef, yan neflere göre daha uzundur. Bunun temel sebebi de yan neflerin doğu uçlarında pastophorium hücreleri yer alması ve bema kalıntısına rastlanılmamasıdır. Her iki kilisenin özgün planında bemaya yer verildiği söylenebilir, ancak sadece Akçakoca'daki kilisede bemaya ait olması muhtemel kalıntılar bulunur.

Bizans Dönemi'ne ait tüm bazilikal planlı kiliselerde olduğu gibi bu kiliselerde de naosun ana kısmını oluşturan orta nef yan neflere oranla daha geniştir. Bu kiliselerdeki nef genişlik oranlarında da tutarsızlık bulunur. Aynı veya birbirine yaklaşık boyutlardaki naosta, orta nef ve yan nefler farklı ölçülerde düzenlenmiştir. Yan neflerin orta nefe göre genişlik oranı; Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi, Hadrianopolis Kilise B ve Sinop Çiftlik Köy Kilisesi'nde yaklaşık 1/3, Akçakoca Kilisesi, Hadrianopolis Kilise A, Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'nde yaklaşık 2/5 ve Mengen Kilisesi'nde 3/7'dir.

Naostaki nef ayrımında taşıyıcı olarak sütun mu yoksa paye mi kullanıldığı, bunların birbirine kemer veya arşitravla bağlandığı konusu bazı kiliselerde belirsizdir. Katalogda yer alan Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi, Mengen Kilisesi, Akçakoca Kilise'nde ve bölgedeki diğer kiliseler Hadrianopolis Kilise A, Hadrianopolis Kilise B ve Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'nde nef ayrımındaki taşıyıcılar sütundur. Göktepe Kilisesi ve Sinop Çiftlik Köy Kilisesi'nde *in situ* sütun, sütun kaidesi tespit edilememiştir. Ancak, alanda çok sayıda sütun bulunması bu yapılarda da sütun kullanıldığına işaret eder. Sütun sıraları tabandan hafifçe yüksek tutulmuş, büyük bloklardan oluşan nef stylobatları üzerinde yükselmektedir. Sütunların alt kısımlarında Attik A, Attik B ve Attik C tipi sütun kaideleri bulunur. Üst kısımlarında ise ion, ion-impost, impost, yivli tipte sütun başlıklarına yer verilmiştir. Tüm bazilikal planlı kiliselerde, sütunların alttan üste doğu

daraldığı tespit edilmiştir. Alt kısımların daha kalın/geniş tutulmasının sebebi, sütunların üzerine bindirilen ağırlığın alt kısımda daha yoğun olmasından kaynaklanıyor olmalıdır.

Sütun sıralarından sadece Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi kısmen sağlam korunabilmiştir. Sütunlar arasındaki mesafe birbirinden farklıdır ve belli bir standart yoktur. Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi'nde 1.90-2.10 m, Akçakoca Kilisesi'nde 1.70-2.00 m, Hadrianopolis Kilise A'da 1.90-2.00 m, Kilise B'de 1.85-2.20 metredir. Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi'nde sütunlar arasındaki bağlantı kemerle sağlanmıştır. Diğer kiliselerde, bağlayıcı sistem bilinmemektedir. Erken Bizans Dönemi kiliselerinde, sütunlar arasındaki bağlantıda kemer veya arşitrav kullanılmıştır. Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen birçok kilisede, sütun başlıklarının üst kısmında imposta yer verildiğinde, bağlantı kemerle sağlanmıştır. Çünkü kemerin oturtulması için geniş bir düzleme ihtiyaç vardır. Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi, Akçakoca Kilisesi, Mengen Kilisesi, Hadrianopolis Kilise A ve Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'nde, bu tarz sütun başlıkları ve impostlara rastlanılmıştır.

Erken Bizans Dönemi kiliselerinde, orta nef çift pahlı kırma, yan nefler tek pahlı ahşap çatıyla kapatılmıştır.[1140] Karaman, Mardin çevresi ile Suriye bölgesindeki münferit örneklerde, klasik bazilikalardan farklı olarak taşıyıcı sistemde tonoz kullanılmıştır.[1141] Ancak Batı Karadeniz Bölgesi'nde başkent üslubunun etkili olmasından, naosların ahşap tavanla örtülü olduklarını kabul edilebilir. Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi naosu, günümüzde cami harimi olarak kullanılmasından dolayı sağlamdır, ancak özgün planını koruyamamıştır. Bazilikal planın karakteristik özelliği olarak tüm kiliselerde aydınlatma katına yer verildiği söylenebilir. Ayak sıraları üzerinde yükselen, pencere açıklıklarının bulunduğu bu katlar iç mekanın aydınlatmasına yardımcı olmaktadır. Bunun dışında orta nefin yan neflere oranla daha yüksek olmasını da sağlar. Tespit edilen kiliselerin yan nefleri ve narteksleriniin üst katlarında galerilere yer verilip verilmediği de kesin değildir. Erken Bizans Dönemi'ne ait bazı kiliselerde, bu bölümlerde galerilere yer verildiği görülür, ancak bu konuda bir genelleme yapılamaz. Bölgedeki kiliselerden sadece Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'nde galeri katlarına yer verildiği söylenebilir. Kazısı halen devam eden kilisede hem kemer kalıntıları hem de naos içerisinde çok sayıda

[1140]Millingen, **a.g.k.,** 1912, 1; Mathews, **a.g.k.,** 1971, 22; Eyice, **a.g.k.,** 1988, 46; Ceylan**, a.g.k.,** 2001, 191; Peker, **a.g.k.,** 2006, 55; Koch, **a.g.k.,** 2015, 39.

[1141]J. B. Ward-Perkins, (1958). Notes on the structure and building Methods of Early Byzantine Architecture. D. T. Rice (Ed.), *The Great Palace of the Byzantine Emperors: Second Report* içinde (s. 52-104). Edinburg: The University Press, s. 52-53; Eyice, **a.g.k.,** 1988, 46; Peker, **a.g.k.,** 2006, 55; Koch, **a.g.k.,** 2015, 82-92

arşitrav parçası bulunması, yan nefler üzerinde galeri katı bulunduğuna işaret eder. Kazının sonuçlanmasının ardından daha net bilgi verilebilir.

Bazilikal planlı kiliselerin geneli tek apsislidir, sadece Mengen Kilisesi'nde üçlü apsis düzenlenmesi görülür.[1142] Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi, Akçakoca Kilisesi, Göktepe Kilisesi, Sinop Çiftlik Köy Kilisesi ve Hadrianopolis kiliseleri, tek apsisli kiliselerdir.

Kiliselerin apsis şekli ve cephede kapladıkları oran birbirinden farklıdır. Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi, Mengen Kilisesi, Göktepe Kilisesi, Sinop Çiftlik Köy Kilisesi, Hadrianopolis Kilise A ve Kilise B, içten ve dıştan yarım daire şekilli apsise sahiptir. Akçakoca Kilisesi ve Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'nde içten yarım daire dıştan beş cepheli apsise yer verilmiştir. Bu kiliselerde apsislerin cephede kapladığı oran; Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi, Göktepe Kilisesi, Hadrianopolis Kilise A ve Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'de yaklaşık 1/2, Akçakoca Kilisesi, Hadrianopolis Kilise B ve Sinop Çiftlik Köy Kilisesi'nde yaklaşık 3/5'tir.

Apsislerin ölçüleri oldukça farklıdır; iç kısımda genişlik 5.00-7.30 m, derinlik ise 3.51-4.50 m arasında değişmektedir. Doğu duvardan ortalama 4.00 dışa taşkın olsa da bu ölçünün 3.50-5.10 m arasında değiştiği tespit edilmiştir. Dıştan genişliği ise yapının boyutuna göre değişmektedir. Akçakoca Kilisesi'nde 9.00 m, Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi'nde 8.46 m, Göktepe Kilisesi'nde yaklaşık 7.50 m, katalogda yer almayan Sinop Çiftlik Köy Kilisesi'nde 9.80 m, Hadrianopolis Kilise B'de 8. 75 m, Hadrianopolis Kilise A ve Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'nde 8.00 metredir.

Günümüze sağlam ulaşmış Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi apsisi, çoğunluğu yıkık olan kilise apsis formu hakkında genel bilgiler sunulabilir. Öncelikle apsis duvarların beden duvarlarına oranla daha kalın tutulduğu tespit edilmiştir. Bunun sebebi muhtemelen çift örtü sistemine sahip apsis duvarının daha sağlam-dayanıklı olması amacıyla daha kalın örülmesidir. İçten yarım daire şekilli oldukları da göz önüne alındığında apsislerin içten yarım kubbeyle örtülü oldukları söylenebilir. Bazı araştırmalarda da Erken Bizans Dönemi bazilikal planlı kilise apsislerinin çoğunlukla içten yarım kubbeyle örtüldüğü belirtilmektedir.[1143] Dıştan kiremitle kaplı bir çatıyla örtüldüğü söylenebilir, ancak bunun şekli veya tekniği hakkında net bilgi verilemez.

[1142]Mengen'deki kilise kalıntısının ana apsis ve güney yan apsisi ortadan kaldırılmış olsa da prothesis doğusunda görülen kuzey yan apsis, doğu cephede üçlü apsis düzeni olduğunu göstermektedir.
[1143]Eyice, **a.g.k.,** 1988, 46.

Apsis pencereleri hakkında bir genelleme yapılamasa da Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi'nde olduğu gibi üçüz pencereye yer verildiği veya birbirinden ayrı üç-beş pencereye yer verildiği söylenebilir. Yan apsisler hakkında genelleme yapılamaz, çünkü bölgedeki bazilikal planlı kiliselerin sadece birinde yan apsis tespit edilmiştir. Bu yan apsis de içten ve dıştan yarım daire şekilli düzenlenmiştir.

Bazilikal planlı kiliselerden, sadece Akçakoca Kilisesi'nde bema kalıntısına rastlanılmıştır. Kilisenin beması hakkında net bilgiler verilemese de, Konuralp Müzesi arşivindeki sınırlı bilgiler ışığında, dikdörtgen planlı olduğu ve yaklaşık 7.30 x 4.75 m ölçülerinde düzenlendiği söylenebilir. Hadrianopolis kiliselerinde, birbiriyle benzer plan ve düzene sahip bemaya yer verildiği tespit edilmiştir. Bunlar benzer olmakla birlikte ölçülerinde küçük farklılıklar bulunur.

Bölgede tespit ettiğimiz kiliselerin tabanları hakkındaki bilgilerimiz oldukça sınırlıdır. Akçakoca Kilisesi narteks tabanının geneli tuğla döşelidir. Sadece orta kısmı, apsis ekseninde bulunan alan, diğer bölümlerden farklı olarak taş plakalarla döşenmiştir. Naos tabanı büyük oranda tahrip olmuştur, ancak güney nef ve kuzey nefte tuğla döşeli taban kalıntılarına rastlanılmıştır. Orta nef, orta bölümünde, narteks tabanındakine benzer taş plakalara rastlanmıştır. Bu bilgilerden hareketle orta nef tabanının taş plaka, yan nef tabanlarının ise tuğla döşeli olduğu söylenebilir. Yakın çevredeki Hadrianopolis kiliselerinde ise mozaik taban vardır (Figür 556-558).[1144]

Batı Karadeniz Bölgesi'ndeki bazilikal planlı kiliseler, genel mimari ve plan özellikleri (naos-apsis düzeni ve pastophorium hücreleri) açısından üç grupta incelenmiştir. Bunlar;

1. Grup: Üç nefli, tek apsisli ve pastophorium hücreleri bulunmayan kiliseler. Bu gruptaki kiliselerin apsisleri içte yarım daire, dıştan benzer şekilde veya üç, beş, yedi cepheli olarak düzenlenmiştir.

2. Grup: Üç nefli, tek apsisli ve pastophorium hücreleri bulunan kiliseler. Bu gruptaki kiliselerin apsisleri içten yarım daire, dıştan yarım daire veya üç-beş-yedi cepheli olarak düzenlenmiştir.

[1144]Hadrianoupolis kiliselerinin taban mozaikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. E. Verim (2021a). Dört Nehir Kilisesi (Kilise B). V. Keleş, E. Çelikbaş ve A. Yılmaz (Editörler), *Karabük – Eskipazar Paphlagonia Hadrianoupolis'i (2010-2014 Sezonları)* içinde (s. 45-88). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, s. 51-58; E. Verim (2021b). Chora Kilisesi (Kilise A). V. Keleş, E. Çelikbaş ve A. Yılmaz (Editörler), *Karabük – Eskipazar Paphlagonia Hadrianoupolis'i (2010-2014 Sezonları)* içinde (s. 89-152). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, s. 96-114; E. Çelikbaş ve E. Verim (2021). Hadrianoupolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'nin Bema ve Apsis Mozaikleri. *JMR*, 14, 79-99.

3. Grup: Üç nefli, ve pastophorium hücreleri dahil olmak üzere üç apsisli olan kiliseler.

Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi, Göktepe Kilisesi ve Hadrianopolis kiliseleri 1. grup, Akçakoca Kilisesi ve Sinop Çiftlik Köy Kilisesi 2. grup, Mengen Kilisesi 3. grupta incelenen yapılar arasındadır.

Erken Bizans Dönemi'nde inşa edilmiş Stoudios Manastırı Katholikonu/Aziz Ioannes Kilisesi (5. yy.), Zenonopolis Kilisesi (5. yy.), Marmaraereğlisi Perinthos Bazilikası (5. yy. sonu-6. yy. başı), Başara Güney Kilise (Erken Bizans Dönemi inşa evresi) ve burada sayılamayacak daha birçok kilise, 1. gruptaki Batı Karadeniz bazilikal planlı kiliseleri ile benzer plan tasarımına sahiptir (Figür 559).[1145] Bodrum Kuzey ve Güney Kilise (5. yy. ikinci yarısı), Kadirli Ala Camii (5. yy. sonu-6. yy. başı), İznik Ayasofyası (5.-8. yy.), 2. Gruptaki kiliseler ile benzerdir (Figür 560).[1146] Meryemlik Azize Thekla Bazilikası (5. yy.), Çariçingrad Katedrali/Bazilika A, 3. Gruptaki Mengen Kilisesi ile benzer özellikler sergiler (Figür 561).[1147]

Araştırmamıza konu olan Tavşan Adası Manastırı Katholikonu, Çeltikdere Kilisesi ve Gelinözü Kilise Kilisesi'nin net olarak Kapalı Yunan Haçı planlı inşa edildiği tespit edilmiştir. Bu kiliselerle benzer ölçü ve mimari özelliklere sahip Nimetli Kilisesi ve İlyaslar Kilisesi'nin de Kapalı Yunan Haçı planlı inşa edildiği kabul edilebilir.

[1145]R. F. Hoddinott (1963). *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia: a study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*. New York: St. Martin's Press INC, s. 162-193; Krautheimer, **a.g.k.,** 1965, 82, 91, 94, 98, 141-142; L. Rodley (1994). *Byzantine Art and Architecture: An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 19-22; M. W. Wolfgang (2001). İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası. (Çev. Ü. Sayın), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 147; Ceylan, **a.g.k.,** 2001, 191-192; C. Mango (2006). *Bizans Mimarisi*. (Çev.: M. Kadiroğlu), Ankara: Özel Basım, s. 54-55; A. O. Alp (2010). The Newly Discovered Middle Byzantine Churches from Phyrgia. H. Buchwald (Ed.), *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th Centuries* içinde, (s. 9-20). St. Petersburg: The State Hermitage Puplishers, s. 11; H. Buchwald (2010). Christian Basilicas with Isolated Aisles in Asia Minor. H. Buchwald (Ed.), *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th Centuries* içinde, (s. 35-57). St. Petersburg: The State Hermitage Puplishers, s. 46-47, fig. 9; Erdek, **a.g.k.,** 2014, 62; G. Demir (2015). *Zenonopolis Kilisesi ve Erken Bizans Mimarlığı İçindeki Yeri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, s. 30; S. Evcim ve G. K. Öztaşkın (2019). Early Byzantine churches in Olympos. *Arkeoloji ve Sanat*, 161, 132-144.

[1146]Hill, **a.g.k.,** 1996, 104-105,176-179, fig. 12-13, 35; M. Altripp (2000). Beobachtungen zu Synthronoi und Kathedren in Byzantinischen Kirchen Griechenland. *Bulletin de correspondence hellenique*, s. 392, 401, fig. 27a; E. Karacan (2009). *Bursa ve Çevresindeki Bizans Dini Mimarisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 25, fig. 7.

[1147]V. Ivanišević (2010). Caričın Grad – The Fortifications and the Intramural Housing in the Lower Town. F. Daim ve J. Drauschke (Hrsg.), *Byzans – das Römerreich im Mittelalter, Teil 2, 2 Schauplätze* içinde (s. 1-29). Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, s. 3, fig. 2; A. M. Yasin (2012). Sight Lines of Sanctity at Late Antique Martyria. B. D. Wescoat ve R. G. Ousterhout (Ed.), *Architecture of the Sacred: Space, Ritual, and Experience from Classical Greece to Byzantium* içinde (s. 248-280). Cambridge: Cambridge University Press, s. 256, fig. 9.5.

Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikonu, dıştan 19.65 x 13.00 m ölçüsüyle bu plan tipinde inşa edilmiş bölgedeki en büyük boyutlu kilisedir. Boyutlar itibariyle bölgedeki bazı bazilikal planlı kiliselerle kıyaslanabilir, hatta bazılarından büyük ölçekli olduğu görülür. Bizans Dönemi'nde inşa edilen benzer planlı kiliselere göre daha büyük ölçekli olması, erken örneklerden biri olmasıyla açıklanabilir. Büyük oranda yıkık olan kilisenin duvar kalıntıları en azından planı hakkında net bilgi verilmesini sağlamaktadır. Bunlara göre Kapalı Yunan Haçı planın köşe odalı tipinde inşa edilen kilisenin doğusunda üçlü apsis düzeni görülür. Batısında tek nartekse yer verilmiştir. Erken tarihli bir kiliseden Kapalı Yunan Haçı plana çevrilmesi sebebiyle planda asimetriktir. Kapalı Yunan Haçı planda inşa edilen kiliselere bakıldığında, çoğunda köşe odalar ve haç kollarının benzer ölçülerde olduğu görülür. Ayrıca bu bölümlerin duvar kalınlıkları da aynı veya çok benzerdir. Bu kilisede ise tam tersi bir durum söz konusudur. Köşe odaları ve haç kolları farklı ölçülerden inşa edilmiş, naos merkezinde kubbenin oturabileceği kare bir mekan oluşturabilmek için bu köşe odalarının duvar kalınlıkları birbirinden farklı tutulmuştur. Sadece yapının doğu bölümünün, yani üçlü apsisin düzgün olduğu göze çarpar. Bu kısımdaki prothesis ve diakonikon hücreleri, bunların doğusunda yer alan yan apsisler (apsidoller) benzer boyutludur.

Çeltikdere Kilisesi, boyutları itibariyle o kadar önemli olmasa da hem bölgedeki hem de Bizans coğrafyasındaki Kapalı Yunan Haçı planlı kiliseler hakkında birtakım ipuçları sunması açısından önemlidir. 1950'li yıllara kadar sağlam olduğu söylenen yapı, bu tarihlerde köyün başka bir alana taşınması ve terk edilmesi sebebiyle yıkılmaya yüz tutmuştur. Örtü sistemi yıkık olsa da, duvarlarındaki duvar payeleri kalıntıları, naos planı hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Geçmiş tarihli yayınlar ve duvar payelerinden hareketle kilisenin Kapalı Yunan Haçı planın taşra tipinde (dört destekli-dört köşe birimli) inşa edildiği söylenebilir. Naostaki köşe birimleri ve haç kollarının simetrik düzenlendiği görülür. Batısında, örtüsü kısmen sağlam korunmuş narteks bulunur. Doğusunda, Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerde sıkça uygulanan üçlü apsis görülür. Kısmen sağlam olan cepheleri çökertme yüzeyi, ikiz pencere, tuğla rozet, kademeli duvar payesi ve kör kemerler gibi mimari elemanlarla oldukça gösterişli düzenlenmiştir.

Gelinözü Kilisesi, boyutları itibariyle bölgedeki en küçük ölçekli Kapalı Yunan Haçı planlı kilisedir. Günümüze kadar herhangi bir yayında ayrıntılı şekilde tanıtılmayan yapı, 1985 yılındaki kurtarma kazıları sonucunda ortaya çıkarılmıştır. Ölçüleri, kazılarda ele geçen bulgular, kemer ve paye kalıntıları kilisenin Kapalı Yunan Haçı planlı

düzenlendiği göstermektedir. Örtü sistemi ve naosu meydana getiren merkezi alan, köşe birimleri ve haç kolları büyük oranda yıkılmıştır. Sadece kubbenin bir kısmı yıkık vaziyette tespit edilebilmiştir. Günümüzde, kazılarla ortaya çıkarılan kemer ve paye izleri tamamen ortadan kalkmış, apsis ve nişler tahrip edilmiştir. Eski fotoğraf ve kalıntılardan anlaşılacağı üzere Çeltikdere Kilisesi gibi Kapalı Yunan Haçı planın taşra tipinde inşa edilmiştir. Merkezi alanı örten kubbe, çoğu Kapalı Yunan Haçı planlı kilisenin aksine payelere oturmaktadır. Doğusunda tek apsise yer verilmiş, bunun kuzey ve güneyine, içte nişlere yer verilmiştir.

Katalog kısmında ayrıntılı açıklandığı üzere Nimetli Kilisesi ve İlyaslar Kilisesi'nin de Kapalı Yunan Haçı planlı inşa edildiği söylenebilir. Her iki kilisede, muhtemelen kubbeyi taşıyan sütun ve sütun parçaları, sütun kaidesi ve başlıklara rastlanılmıştır. Ayrıca İlyaslar Kilisesi cephelerinde, Çeltikdere Kilisesi'ndeki gibi çökertme yüzeyler görülür. Naos ve apsis ölçüleri de hem bölge hem de Bizans coğrafyasındaki Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerle paralellik gösterir. Tüm bunların sonucunda her iki kilisenin Kapalı Yunan Haçı planın taşra tipinde inşa edildiği söylenebilir.

İncelenen bazilikal planlı kiliselerde olduğu gibi giriş açıklıklarını, beden duvarları üzerinde yer alıp dışarıdan yapıya girişleri sağlayan giriş açıklıkları ve yapı içerindeki mekanlar/bölümler arasında geçiş sağlayan giriş açıklıkları olmak üzere iki grupta incelemek gerekmektedir. Tavşan Adası Manastırı Katholikonu, Çeltikdere Kilisesi ve Gelinözü Kilisesi'nde giriş açıklıkları tespit edilmiş, ancak Nimetli Kilisesi ve İlyaslar Kilisesi duvarlarında herhangi bir giriş açıklığına rastlanılmamıştır.

Birden fazla giriş açıklığına sahip Çeltikdere Kilisesi'nde batı kapı daha anıtsaldır ve Bizans Dönemi'ne tarihlenen birçok kilisede, batı duvar ortasında yer alan giriş daha gösterişli ve büyük ölçekli düzenlenmiştir. Çoğu harap durumda olduğu için tali nitelikli bu girişlere rastlanılmasa da Çeltikdere Kilisesi kuzeydoğu duvarında, batıdaki oranla daha küçük ölçekli tutulmuş bir giriş açıklığına yer verilmiştir. Doğrudan prothesise açılan bu girişi, ruhban sınıfının kullandığı düşünülmektedir. Alışılagelmişin dışında İlyaslar Kilisesi batı duvarı ortasında giriş açıklığı yoktur. Bunun sebebi, kilisenin batı kısmının bitişiğindeki tepeye yaslanmış olmasıdır. Bu kilisede girişin ya Çeltikdere Kilisesi'nde olduğu gibi kuzeydoğu veya güneydoğu köşede olduğu söylenebilir. Ayrıca kilisede narteks olması, narteks kuzey veya güney duvarı üzerinde de girişe yer verildiğini düşündürmektedir. Günümüzde arazideki eğimin yapının güneyinde denk gelen alanda daha az olması, giriş açıklığının güney duvar üzerinde açıldığını düşündürmektedir.

İç mekandaki bölümler arasında geçişleri sağlayan açıklıkların farklı düzende olduğu görülür. İlyaslar Kilisesi narteksinden naosa tek, Tavşan Adası Manastırı Katholikonu narteksinde iki, Çeltikdere Kilisesi narthesinden naosa üç giriş açıklığı ile girilmektedir. Birden fazla giriş açıklığı olanlarda, ortada yer alan daha büyük ölçekli ve gösterişli düzenlendiği görülür. Köşe odalı Kapalı Yunan Haçı plan tipindeki Tavşan Adası Manastırı Katholikonu'nda, köşe odalarından naosa geçiş farklı yönlerde ve ölçülerde ele alınmıştır. Güneybatı köşe hücresi, nartekse kapalıdır, bu mekan sadece güney haç koluna açılmaktadır. Aynı paralelde yer alan kuzeybatı köşe hücresinin doğu ve batısında giriş açıklığı bulunur. Doğusundaki açıklık ile naos/kuzey haç koluna, batısındaki ile nartekse geçilir. Kuzeydoğu ve güneydoğu köşe hücreleri (prothesis ve diakonikon) batı duvarlarında yer alan açıklıklar ile batılarında yer alan güney-kuzey haç kollarına geçilmektedir. Bazı Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerde bu köşe odalarının doğu haç koluna açıldığı görülse de bu kilisede böyle bir durum söz konusu değildir.

Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerden Tavşan Adası Manastırı Katholikonu, Çeltikdere Kilisesi ve İlyaslar Kilisesi'nde narteks tespit edilmiş, diğer iki kilisede nartekse rastlanılmamıştır. Gelinözü Kilisesi'ndeki narteks muhtemelen ruhsatlı define arama kazısında tahrip edilmiştir. Dikdörtgen planlı düzenlenen narteklerin hemen hepsi yıkıktır, sadece Çeltikdere Kilisesi diğerlerine göre iyi korunmuştur. Bunun da sebebi kilisenin uzun yıllar cami olarak kullanılmasıdır. İlyaslar Kilisesi narteksi yan duvarları da bölgedeki diğer kiliselere oranla daha yüksek korunabilmiştir, ancak bu yapıda da örtü sistemi yıkıktır. Narteks planı ve Çeltikdere Köyü Kilise narteksinden anlaşılacağı üzere narteklerin içten taş veya tuğladan yapılmış beşik tonozla, dıştan da kiremitle kaplı tek pahlı çatıyla kapatılmış olduğu söylenebilir.

Kiliselerin naosları büyük oranda tahrip olmuştur, bu sebeple mimari özellikleri hakkında detaylı bilgi verilemez. Kısmen iyi korunmuş duvarları ve bazı mimari elemanları, günümüze sağlam ulaşmış Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerle kıyaslandığında naos boyutları hakkında birtakım varsayımlarda bulunabilir. Tavşan Adası Manastırı Katholikonu naosu kareye yakın dikdörtgen planlı, 11.70 x 11.00 m ölçülerindedir. Çeltikdere Kilisesi naosu da benzer planlı olup 7.75 x 7.20 m ölçülerindedir. Gelinözü Kilisesi naosu dikdörtgen planlı, 6.70 x 5.70 m ölçülerindedir. Nimetli Kilisesi ve İlyaslar Kilisesi'nde naos planı ve ölçüsü net tespit edilememiştir. Naos genişliği, Nimetli Kilisesi'nde 9.40 m ve İlyaslar Kilisesi'nde 6.30 metredir. Bu iki kilisenin batı duvarı korunamadığı için doğu-batı eksenindeki uzunluk net

ölçülememiştir. Benzer plan ve ölçülerdeki kiliselerle kıyaslandığında; Nimetli Kilisesi naosunun 10.00 x 9.40 m ve İlyaslar Kilisesi naosunun 7.50 x 6.30 m ölçülerinde düzenlendiği söylenebilir (Ek 2).

Naosların örtü ve taşıyıcı sistemi hakkında bilinenler sınırlıdır. Araştırmamızda tespit ettiğimiz yapılardan örtü sistemine dair tek iz görülen kilise, Gelinözü Köyü Kilise Kalıntısı'dır. Kazı raporlarından edinilen bilgilere göre naosun iç kısmında kubbe parçaları bulunmuştur. Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerin karakteristik özellikleri ve naostaki mekanların alt yapıları göz önüne alındığında, bölgedeki kiliselerin örtü ve taşıyıcı sistemi hakkında bazı öneriler sunulabilir. Bizans Dönemi'nde inşa edilmiş Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerin naoslarının merkezinde kare planlı bir birim yer alır. Yüksek kasnaklı kubbeyle örtülü bu birimin dört kenarında tonozla örtülü haç kolları, köşelerinde ise tonoz ve kubbeyle örtülü köşe odaları/birimleri yerleştirilmektedir. Bu bilgilerden hareketle, tüm kiliselerde, kare bir alt yapıya sahip ortadaki mekanın yüksek kasnaklı bir kubbeyle örtüldüğü söylenebilir. Haç kollarının hepsi dikdörtgen şekillidir, bu sebeple tonozla örtülü olduğu düşünülmektedir. Köşe odaları farklı ölçülerde ele alınmıştır. Çoğu dikdörtgen planlıdır, sadece Tavşan Adası Manastırı Katholikonu güneybatı köşe odası kare planlıdır. Kare planlı odanın kubbe veya tonozla kapatıldığı söylenebilir. Dikdörtgen planlı tüm köşe birimlerinin tonozla örtülü olması gerekmektedir.

Taşıyıcı elemanlar yapıdan yapıya farklılık gösterir. Tavşan Adası Manastırı Katholikonu'nda, merkezdeki kubbe, köşe odalarının duvarlarına oturmaktadır. Gelinözü Kilisesi'nde taşıyıcı olarak paye kullanılmıştır. Nimetli ve İlyaslar kiliselerinde yapılan kaçak kazılarda sütun, sütun kaidesi ve sütun başlıkları tespit edilmesi, taşıyıcı olarak sütun kullanıldığı göstermektedir. Çeltikdere Kilisesi'ndeki taşıyıcı sistemi belirsizdir. R. Duyuran, ayaklardan birinin görülebildiğini bildirmiş, ancak bunun sütun mu paye mi olduğunu belirtmemiştir.[1148]

Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerin apsis formları ve ölçüleri birbirinden farklıdır (Ek 3). Tavşan Adası Manastırı Katholikonu ve Çeltikdere Kilisesi'nde, pastophorium hücreleriyle bitişik üçlü apsis yer alır. Kuzeydoğu duvarında, dışa taşkın yan apsis kalıntısı görülmesi, Nimetli Kilisesi'nde de üçlü apsis düzeni uygulandığına işaret eder. İlyaslar Kilisesi apsis düzeni hakkında net bilgi verilemez.

[1148]Duyuran**, a.g.k.,** 1952, 196.

Tavşan Adası Manastırı Katholikonunda ana apsis ve yan apsisler, içten ve dıştan yarım daire formludur. Çeltikdere Kilisesi'nde ana ve yan apsisler, içten at nalı dıştan beş cephelidir. Nimetli Kilisesi ana apsisi içten ve dıştan yarım daire formludur. Günümüzde takip edilemese de yan apsislerin, içten ve dıştan yarım daire formlu oldukları söylenebilir. Gelinözü Kilisesi apsisi ise içten ve dıştan at nalı formludur.

Apsisler yarım kubbe ile örtülüdür. Çeltikdere Kilisesi dahil bölgedeki Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerde benzer örtü sisteminin kullanıldığı söylenebilir. Örtü sisteminde olduğu gibi pencere düzeni hakkında da sınırlı bilgi sunulabilir. Sadece Çeltikdere Kilisesi apsis ve yan apsis pencereleri sağlamdır, diğerlerinde açıklığı görülmez. Bu kilisede de ana apsiste, yuvarlak kemerli, dikdörtgen profilli üç pencere açıklığı bulunur. Yan apsislerde de benzer formlu, ancak daha küçük boyutlu birer pencere açıklığına yer verilmiştir. Diğer kiliseler içinde pencereye dair tek kalıntı, Nimetli Köyü Kilise Kalıntısı apsisinde görülür. Ana apsis duvarı üzerinde, çifte sütunce parçasına rastlanılmıştır. Bu bilgiden hareketle Nimetli Kilisesi'nde ikiz veya Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi'nde olduğu gibi üçüz pencereye yer verildiği, pencereler arasındaki ayrımın da çifte sütunceyle sağlandığı söylenebilir.

Gelinözü Köyü apsis düzeni açısından bölgedeki kiliselerden farklıdır. Yapının doğusunda üçlü apsis görülmez. Bunun yerine kuzeydoğu ve güneydoğu duvarında nişler yer alır. Bazı araştırmacılar, Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerdeki bu nişleri pastophorium apsisi, yan apsis veya apsidol olarak nitelendirse de, duvardan dışa taşkın olmadıkları için bunları yan apsis olarak nitelendirmek doğru olmayacaktır.[1149] Nişlerin yan apsislerin bulunması gereken yerlerde olması, bunların litürjik işlevli olduklarına işaret eder. Bu sebeple yan apsis alternatifi olarak yapıldıkları ve içine litürjik eşyaların yerleştirildiği söylenebilir. Trilye Ioannes Theologos Pelekete Manastır Kilisesi (9. yy.), Nilüfer Hagios Konstantinos Manastırı Katholikonu (9.-10. yy.) ve Kaynarca Bakire Meryem Kilisesi (10.-11. yy.) gibi birçok örnekte, Gelinözü Kilisesi'ndeki gibi yan apsis yerine nişlere yer verilmiştir.[1150]

[1149]E. Kaya (2015). Trigleia Ioannes Theologos Pelekete (Aya Yani) Manastırı: Tarihi, Mevcut Mimarisi ve Geleceği. *ZfWT*, 7 (1), 313; Kılıç, **a.g.k.,** 2019, 56, 60.
[1150]C. Mango ve I. Ševčenko (1973). Some Churches and Monasteries on the southern shore of the Sea of Marmara. *Dumbortan Oaks Papers*, s. 242-248, fig. 40; Ćurčić, **a.g.k.,** 1977, 101, fig. 13, Altripp, **a.g.k.,** 2000, 392 404, fig. 27a, 30; .Kappas, **a.g.k.,** 2009, 73, 399; Karacan, **a.g.k.,** 2009, 63, çizim 30; S. Ćurčić (2010). *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. New Haven-London: Yale University Press, s. 604, fig. 698; Kaya, **a.g.k.,** 2015, 313, şekil 1, fotoğraf 23; Mailis, **a.g.k.,** 2020, 56, 108, 114-117, fig. 59, 175, 184-185, 190.
[1150]Verim, **a.g.k.,** 2020, 389.

Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerin bemaları hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Amasra Tavşan Adası Manastırı katholikonunda, bema net tespit edilemese de, Nerezi Aziz Panteleimon Kilisesi ve Rodos Phileremos Manastır Katholikonu gibi benzer planlı sağlam kiliselerden anlaşılacağı üzere, doğu haç kolunun bema olduğu söylenebilir. Kapalı Yunan Haçı planlı birçok kilisede de doğu haç kolu bema olarak kullanıldığı bilinmektedir.[1151] S. Eyice'nin görsellerini paylaştığı mimari parçalardan hareketle, kilisedeki bema, yüksek tipli templon veya ikonostasisle naostan ayrılmıştır.[1152] Benzer husus bölgedeki tüm Kapalı Yunan Haçı planlı kiliseler için geçerli olmalıdır.

Katalogdaki Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerin hepsi yıkık olduğu için taban hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Sadece alandaki bazı kalıntılardan hareketle, Tavşan Adası Manastırı Katholikonu tabanının opus sectile tekniğindeki mozaikle döşeli olduğu söylenebilir. 2019 yılında bu tabana ait yatak harcı tespit edilmiş, ancak herhangi bir noktada *in situ* durumda ne mermer plaka ne de tesseraya rastlanmıştır. Sadece kilise içi ve çevresinde, bu tabana ait olduğu düşünülen sağlam ve kırık mermer plakalara rastlanılmıştır. Opus sectile taban dışında, kilisenin bazı bölümlerinin taş plakalarla da kaplandığı söylenebilir.[1153]

Araştırmamıza konu olan Kapalı Yunan Haçı planlı kiliseler, taşra/basit tipte planlanmıştır. Bölgedeki kiliseler mimari özelliklerine göre, köşe duvarlı tip ve dört destekli tip olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Tavşan Adası Manastırı Katholikonu Kapalı Yunan Haçı planının taşra tipinde köşe duvarlı inşa edilen kiliseler içindedir. Diğerleri dört destekli tipe dahildir.

Tavşan Adası Manastırı Katholikonu'nda, merkezdeki kubbe köşe odalarının duvarlarında oturmaktadır. Klasik Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerden farklı olarak, bu yapıdaki haç kolları ve köşe odaları farklı ölçülerdedir. Bu farklılık naos planlamasında belirgin bir asimetri oluşmuştur. Muhtemelen 9. ortası veya ilk yarısında inşa edilen bu katholikon, Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerin ilk örneklerinden biri sayılabilir. İstanbul Atik Mustafa Paşa Cami (9. yy.), Skyros Piskoposluk Kilisesi (895) ve Başara Kuzey Kilise (10. yy. civarı) gibi birçok kilise, köşe odalarının duvarla kapatılması özelliği ve

[1151]Ćurčić, **a.g.k.,** 1977, 102.
[1152]Eyice, **a.g.k.,** 1951, 483-484.
[1153]Bodaç Köyü Kilise Kalıntısı, Uludağ Köyü Kilise Kalıntısı, Akçakoca Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı ve Hadrianopolis kiliselerinde olduğu gibi Tavşan Adası Manastırı Katholikonu içerisinde de büyük ölçekli taş plakalar görülmektedir.

plan kurgusu ile Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikonu'yla benzerlik göstermektedir (Figür 562).[1154]

Dört destek tip grubundaki Çeltikdere, Gelinözü, Nimetli kiliselerinde, naos merkezindeki kubbe dört serbest taşıyıcıya oturur. Köşe odaları duvarlı tipten farklı olarak bu plan kurgusunda, köşe mekanları ile naos arasında duvar yerine taşıyıcı ve kemer kullanılmıştır. Kaynarca Bakire Meryem Kilisesi (10.-11. yy.), Aksaray Çanlı Kilise (11. yy.) ve Başpınar B Kilisesi (13. yy.) gibi birçok Kapalı Yunan Haçı planlı kilise, Batı Karadeniz'deki bu kiliselerle benzer plan kurgusuna sahiptir (Figür 563).[1155]

Basit tipteki kilise naosları; kare, dikdörtgen veya kareye yakın dikdörtgen şekillidir. Haç kollarının bazı kiliselerde eşit düzenlenirken, çoğunda doğu ve batı haç kolu, kuzey ve güneydekilere göre daha geniş ve uzun tutulmuştur. Rodos Phileremos Manastır Katholikonu gibi kiliselerde doğu haç kolunun batısında templona yer verilmiştir. Dolayısıyla kiliselerin doğu haç kolları bema olarak kullanılmıştır. Köşe mekanları, naos ölçüsünde göre kare veya dikdörtgen şekillidir.

Araştırmamızda tespit edilen kilise ve şapellerin çoğunluğu tek nefli planda inşa edilmiştir. Bartın'daki Karadere Kilisesi, Zoni Kilisesi, Tavşan Adası Manastırı Şapeli, Boztepe Şapeli, Amasra İç Kale Şapeli, Arıönü Şapeli, Güzelcehisar Şapeli ve Amasra Kilise Mescidi, Bolu'daki Toklar Kilisesi, Düzce'deki Yedigöller 1 Nolu Kilise ve Yedigöller Şapeli, Zonguldak sınırlarındaki Uludağ Şapeli, Ataköy Kilisesi, Bodaç Kilisesi ve Yazıcık Köyü'ndeki kiliseler tek nefli planda yapılmıştır. Haccağız, Ulumescit, Yedigöller 1 ve Hasanlı kiliselerin de, kesin olmamakla birlikte tek nefli plana sahip olduğu kabul edilebilir.

Bahsi geçen tek nefli kiliselerin büyük çoğunluğu harap durumdadır. Sadece, 1459-1461 yılları arasında camiye çevrilen Amasra Kilise Mescidi, birtakım değişikliklere

[1154]Millingen, **a.g.k.,** 1912, 191-195; Ćurčić, **a.g.k.,** 1977, 101-105, fig. 13,14, 16, 20; Altripp, **a.g.k.,** 2000, 392, 404, fig. 30; H. Buchwald (2000). Imitation in Byzantine Architecture-An Outline. B. Barkopp ve T. Steppan (Ed.), *Studien zur Byzantinischen Kunst un Geschichte Festschrift für Marcell Restle* içinde (s. 39-55). Stuttgart: Anton Hiersemann, s. 43-51, fig. 2; Alp, **a.g.k.,** 2010, 5-10, fig. 6.

[1155]A. K. Orlandos (1951). Η σταυρικη Βασιλικη της Θασoy. Αρχειον των Βυζαντινσν Μνημειων της Εμαδος Τομος Ζ′ içinde (s. 3-61). Αθηναις: Τυπογαφειον "Εστια„„ s. 46-61; D. Winfield ve J. Wainwright (1962). Some Byzantine Churches from the Pontus. *Anatolian Studies*, 12, s. 145-146, fig. 6; S. Eyice (1969). Trakya'da Bizans Devrine Ait Eserler. *Belleten*, XXXIII (131), s. 350; Altripp, **a.g.k.,** 2000, 379, 399, fig. 25; S. Pekak (2008). Kappadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise. *Sanat Tarihi Dergisi*, XVII (2), s. 96; Kappas, **a.g.k.,** 2009, 73, 82; A. B. Yalçın (2015). The Byzantine Complex at Başpınar. E. Laflı ve S. Patacı (Ed.), *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia* içinde (s. 49-53), Oxford: BAR Publishing, s. 52, fig. 4; Ousterhout, **a.g.k.,** 2016, 82; Mailis, **a.g.k.,** 2020, 22-25.

rağmen sağlam olarak günümüze ulaşmıştır. Karadere Kilisesi, Amasra İç Kale Şapeli ve Yedigöller 1 Nolu Kilise'nin, diğer örneklerden daha sağlam olduğu söylenebilir.

Bölgedeki tek nefli kiliselerin karakteristik özellikleri; naosun doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı düzenlenmesi ve tek apsise sahip olmalarıdır. Narteks hakkında bir genelleme yapılamaz. Bazı yapılarda, topoğrafik şartlar veya surla bitişik yapılmaları sebebiyle nartekse yer verilmemiştir. Büyük çoğunluğu yarım daire formlu apsise sahip olsa da, bazılarında at nalı biçimli apsis olması, apsis formu hakkında da genelleme yapılmasını engeller.

Kilise Mescidi, Karadere, Zoni, Toklar, Yedigöller 1 ve 2, Yedigöller Şapeli, Bodaç ve Yazıcık kiliseleri narteks tespit edilen kiliselerdendir. Bunlardan sadece Kilise Mescidi nartheksi sağlamdır (Figür 564). Karadere Kilisesi nartheksi duvarları da belli oranda korunabilmiştir. Dikdörtgen planlı her iki narthek çift katlıdır. Kilise Mescidi narteksinin üst katı gynekaion işlevindedir. Karadere Kilisesi nartheksinde duvar payeleri bulunması ve bunların üstünde muhtemelen kemerlere yer verilmesi, narteksin iki katlı olduğuna işaret eder. Biri sağlam, diğeri yıkık olan örtü sistemlerinin üç bölüme ayrıldığı anlaşılmaktadır. Kilise Mescidi narteksinde üç çapraz tonoz korunabilmişken, Karadere Kilisesi narteksindeki tonozlar yıkılmıştır. Yedigöller Şapeli'ndeki duvar payesi kalıntıları, narteksin Kilise Mescidi ve Karadere Kilisesi narteksine benzer şekilde düzenlendiğine işaret eder. Diğer kiliselerde tahribatın yoğun olması, narteks planı hakkında detaylı bilgi vermeyi engeller. Sadece, yukarıdaki üç kilisede olduğu gibi dikdörtgen planlı düzenlendikleri söylenebilir.

Tek nefli kiliselerin naosları benzer plana sahip olsa da, ölçüleri açısından birbirlerinden farklıdır. Yedigöller 1 ve 2 Nolu kiliseler dışındaki diğer tüm kiliselerde, naos doğu-batı doğrultasındadır. Bu iki kilisede geniş bir bemaya yer verilmesi sebebiyle, naos kuzey-güney doğrultusunda düzenlenmiştir. Bizans mimarlığı için ünik sayılan bu özellik, Yunanistan'daki bazı kiliselerde karşımıza çıkmaktadır. Bemanın naostan duvarla ayrıldığı Mone Aziz Nikolaos Kilisesi (13. yy), Meskla Saviour Kilisesi (14. yy.) ve Saraneka Başmelek Mikael Kilisesi (14. yy.) gibi birçok kilise, Girit ve Yunanistan ana karasında yer almaktadır.[1156] Kapadokya'daki Kokar Kilise (9. yy.) ve Güzelöz

[1156]Mailis, **a.g.k.,** 2020, 108-117, fig. 175, 180-190.

Ağaçlı Kilise (13. yy.) gibi bazı kaya kiliselerinde naosla bema arasındaki ayrım duvarla sağlanmıştır (Figür 565-566).[1157]

Yedigöller örnekleri dışında, diğer tek nefli kiliselerin naosları birbirinin kopyası şeklindedir. Naos uzunluğu 5.00-11.80 m, genişliği 3.00-8.40 m arasında değişmektedir (Ek 4). Bazı kilise naoslarının kuzey duvarı doğu bölümünde (kuzeydoğusunda) nişe yer verilmesi, bunları diğerlerinden farklı kılar. Bodaç Kilisesi'nde yarım daire ve Amasra Kilise Mescidi'nde dikdörtgen formlu olan bu nişlerin bir benzeri Belen Kaya Kilisesi'nde de bulunur. Konumları ve apsise olan yakınlığı sebebiyle bahsi geçen nişlerin litürjik işlevli yapıldıkları öne sürülebilir. Çünkü bulundukları alan, pastophorion hücrelerinin yer alması gereken alandır. Bu kiliselerde pastophorionların olmaması sebebiyle, litürjinin gerekliliği olan paten, kalis gibi litürjik eşyaların nişlere yerleştiriliyor olmalıdır.

Tespit ettiğimiz tek nefli kilise apsisleri, form ve ölçü bakımından birbirinden farklıdır. Çoğunlukla yarım daire formlu tercih edilmişken, bazı kiliselerde bu yarım dairenin hafif basık olduğu gözlemlenmiştir. Küçük farklılıklarla birlikte Karadere, Zoni, Boztepe, Arıönü, Güzelcehisar, Toklar, Ulumescit, Haccağız, Yedigöller, Uludağ, Hasanlı, Ataköy, Bodaç, Yazıcık ve Amasra Kilise Mescidi kiliselerinin yarım daire formlu apsise sahip olduğu söylenebilir (Figür 567). Tavşan Adası Manastırı Şapeli apsisi ise at nalı formludur.

Bölgedeki bazilikal ve Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerde olduğu gibi, tek nefli kilise apsislerinin doğu cephede kapladıkları alanda standart yoktur. Apsislerinde doğu cephede kapladığı genişlik oranı; Zoni Kilisesi'nde 1/2, Yedigöller 2 Nolu Kilise, Ataköy Kilisesi ve Yazıcık Ahlatlı Kilisesi'nde 2/3, Güzelcehisar Şapeli, Haccağız Kilisesi ve Yazıcık Pürence Kilisesi'nde 3/4, Karadere Kilisesi, Tavşan Adası Manastır Şapeli, Amasra Kilise Mescidi ve Boztepe Şapeli'nde 4/5, Ulumescit Kilisesi, Toklar Kilisesi, Yedigöller 1 Nolu Kilise'nde 3/5, Uludağ Şapeli ve Hasanlı Kilisesi'nde 4/7'dir.

Tek nefli kiliselerin taban ve örtü sistemi hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Çoğu kilisede tabana dair kalıntıya bile rastlanılmamıştır. Amasra Kilise Mescidi tabanı, günümüzde mozaik döşeli olsa da, bu mozaik özgün değildir. 1998-2002 restorasyonunda

[1157]Kapadokya'daki benzer örnekler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Thierry ve Thierry, **a.g.k.,** 1963, s. 115, fig. 24; R. Warland (2006). Das Bildertemplon von Güzelöz und das Bildprogramm der Karanlık Kilise/Kappadokien. Zur Medialität des Bildes in Byzanz. M. Altripp ve C. Nauerth (Editörler). *Architektur und Liturgie: Aktendes Kolloquims vom 25. Bis 27. Juli 2003 in Greifswald* içinde (s. 211-221). Wiesbaden: Reichert Verlag, s. 211-212, Abb. 1.

yenilenen mozaiğin, Bizans mozaik sanatıyla alakası olduğu da söylenemez. Boztepe Şapeli ve Yedigöller Şapeli'nde bazı bölümlerinde, yatak harcı katmanları kısmen korunabilmişse de, bunların üzerindeki döşeme hakkında herhangi bir bulguya rastlanılmamıştır. Tesseraya dair herhangi bir kalıntı olmaması, tabanların tuğla ya da taş döşeli olduğuna işaret eder. Diğer ihtimal ise döşemenin yatak harcıyla kaplanmış olmasıdır. Uludağ Şapeli, Hasanlı Kilisesi ve Bodaç Kilisesi'nde, Tavşan Adası Manastır Katholikonu ve Akçakoca Kilisesi tabanında kullanılan taş plakalara rastlanılmıştır. Aynı plakalar, Hadrianoupolis kiliseleri narteks tabanlarının döşemesinde de kullanılmıştır (Figür 568). Dolayısıyla bu kilise tabanlarının taş plakalarla kaplandığı söylenebilir.

Tek nefli kiliselerin tümünde örtü sistemi yıkıktır. Günümüzde sağlam olan Amasra Kilise Mescidi'nin çatısı ise özgün değildir. Kiliselerin naos örtü sistemine dair tek iz Sadece Amasra İç Kale Şapeli'nde tespit edilen tonoz kalıntısıdır. Bu kalıntı, kilise naosunun içten tonozla kapatılmış olduğunu gösterir. Kalan izlerden, Amasra Kilise Mescidi ve İçkale Şapeli ile Bodaç Kilisesi apsislerinin içten yarım kubbeyle örtüldüğü anlaşılmaktadır. Her ne kadar Amasra Kilise Mescidi ve İç Kale Şapeli'nin yarım kubbesi yenilenmiş olsa da özgün haline uygun biçimde yenilenmiştir.

Bölgedeki diğer kiliseler gibi, tek nefli kiliselerin tarihi hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Tarih sorunsalına çözüm bulabilmek için plan özellikleri, malzeme-teknik, apsis formları ve cephede kapladıkları oran gibi birçok detay incelenmiş, ancak bunlarda belli bir standart olmadığı saptanmıştır. Tuğla bantlardaki tuğla sayısı, tuğla ölçüleri, mimari plastik parçaların özellikleri ve alandaki diğer tüm buluntular karşılaştırılarak değerlendirilse de herhangi bir sonuca ulaşılamamıştır. Kiliselerin büyük çoğunluğu, kesin tarih verilmemekle birlikte Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenebilir. Sadece Karadere ve Zoni Kilisesi, birtakım mimari özelliklerinden dolayı Erken Bizans-Orta Bizans Dönemi arasına tarihlendirilmiştir. Arıönü Şapeli, Güzelcehisar Şapeli ve Haccağız Kilisesi'nin ise tarihi hakkında herhangi bir bilgi verilemez. Genel mimari, malzeme ve teknik özelliklerinin, diğer tek nefli kiliselerle olan benzerliğinden ötürü Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenebilirler.

Tek nefli plan Erken'den Geç Bizans'a kadar kullanılan bir plan tipidir. Ancak Orta ve Geç Bizans döneminde daha sık tercih edilmiştir. Araştırmamıza konu olan tek nefli kilise ve şapeller, plan ve malzeme-teknik açısından Karadeniz Bölgesi'ndeki; Mavlavita Yukarı Şapel (12.-14. yy.), Çakılca Köyü Kilisesi (12.-14. yy.), Trabzon İç Kale Şapeli (13. yy.), Ayana Manastırı Şapeli (13.-14. yy.), Bibat Köyü Kilisesi (15. yy.) ve

Hamsiköy/Kurtarıcı İsa Şapeli (Orta Çağ) gibi yapılar ile benzer özellik sergiler (Figür 569).[1158] Ayrıca Karadeniz ve İç Anadolu Bölgesi sınırındaki Komana Antik Kenti'nde yer alan, 11.-12. yüzyıla tarihlenen Kilise A ve Kilise B; planı ve malzeme-teknik özellikleri itibariyle bölgedeki birçok tek nefli kiliseyle benzeşmektedir (Figür 570).[1159] Benzer planlı Orta Bizans Dönemi kiliseleri, Yunanistan ve Balkanlar'da da bulunur.[1160] Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen Trnova Petka Kilisesi (6. yy.), Sakicol Kilisesi (6. yy.) ve Zlata Kilisesi (6. yy.) gibi kiliseler, mimarideki bazı detaylar açısından bölgedeki tek nefli kiliselerden ayrışmaktadır. Bu sebeplerden, bölge kiliseleri Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenebilir.[1161]

Tek nefli şapellerden Amasra İç Kale Kuzeydoğu Şapeli, Boztepe Şapeli ve Güzelcehisar İç Kale Şapeli sura bitişik ve burçlardan faydalanılarak yapılmasıyla diğer şapellerden ayrışmaktadır. Sur ve burçlara bitişik inşa edilen kilise ve şapeller, Argamum Kalesi, Samasota Kent Surları, Trabzon İç Kale ve Saldum Kalesi'nde bulunmaktadır. Argamum Kalesi Tek Nefli Kilise Erken Bizans Dönemi'ne, Saldum Kalesi Şapeli 11. yüzyıla, Trabzon İç Kale Şapeli ise 13. yüzyıla tarihlendirmektedir.[1162] Samasota Urfa Kapısı yakınlarındaki surlara bitişik inşa edilen şapel (apsisli yapı) hakkında tarih önerisi verilmemiştir.[1163] Her ne kadar şapel işlevi olmasa da, Donje Butorke Kalesi doğusunda yer alan şapel benzeri plana sahip burç (6. yy. ikinci yarısı), plan özellikleri açısından yukarıda bahsedilen şapel ve kiliselerle benzerdir.[1164]

[1158]A. Bryer ve D. Winfield (1985). *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*. Vol I, Wasgington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, s. 211-296, fig. 47, 76, 96 ve 99.

[1159]D. B. Erciyas (2019). Archaeology at Komana. D. B. Erciyas ve M. A. Eser (Editörler), *Komana Small Finds* içinde (s. 1-46). İstanbul: Ege Yayınları, s. 11-16.

[1160]Mailis, **a.g.k.,** 2020, 54-59, fig. 55-62.

[1161]Pontus Bölgesi'nde yer alan bazı benzer kiliseler, Geç Bizans Dönemi'ne tarihlense de, Paphlagonia ve Bithynia'da Bizans hakimiyetinin sona ermesi sebebiyle, tezde incelenen tek nefli kiliselerin çoğunluğu Geç Bizans'a tarihlenemez.

[1162]G. Jeremić (2009). *Saldvm: Roman and Early Byzantine Fortification*. S. Perić, N. Tosić, M. Popović ve I. Popović (Editörler), Belgrade: Institute Archaeology of Belgrade, s. 40-47, 226, fig. 28a; A. Petratos (2015). *Defensive Architecture in the Black Sea Region during the Age of Justinian I*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Thessaloniki: International Hellenic University, s. 36, 101, fig. 77-82; Bahar, **a.g.k.,** 2019, 102-111.

[1163]A. A. Tırpan (1996). Samosata Aşağı Şehir Sur Duvarları. *T.C. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 185, Resim 3.

[1164]G. Jeremić ve O Ilıć (2018). Evidence of Early Christianity on the Danube Limes, From Singidunum to Aquae. M. Korać, S. Golubović ve N. Mrdić (Editörler), *Vivere Militaree Est From Populus to Emperors – Living on the Frontier, Volume I* içinde (s. 197-247). Belgrade: Institute of Archaeology, s. 223-224, fig. 21.

7.1.2. Malzeme-Teknik

Katalogda yer alan kilise ve şapellerin tamamında yerel yapı malzemesi kullanılmıştır. Duvar örgüsünde kullanılan kesme taş, kaba yonu taş ve moloz taşların çevredeki kayalık arazilerden çıkartıldıkları gözlemlenmiştir. Mimari plastik parçaların büyük çoğunluğu da yerel yapı malzemelerinden üretilmiştir. Mermerden yapılmış sütun, balüster, levha gibi bazı mimari plastik parçaların Prokennesos Adası'ndan ithal edildiği söylenebilir.

Bölgede kilise ve şapellerinin çoğunda, duvarlar almaşık teknikte örülmüştür. Bununla birlikte almaşık tekniğin uygulanması ve yapı malzemelerinin kullanımı konusunda belli bir düzenden söz edilemez. Bazı kiliselerde duvarların opus incertum tekniğinde örüldüğü söylenebilir. Tahribatın yoğun olduğu yapılarda duvar tekniği hakkında güvenilir bilgi edinilememektedir.

Erken Bizans Dönemi ile 9. yy. arasına tarihlendirilen Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi, Samsaçavuş Kilisesi, Karadere Kilisesi, Zoni Kilisesi ve Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikonu'nun duvarları almaşık teknikte örülmüştür. Bu teknikte örülen duvarların iç ve dış yüzeyleri kesme taş, kaba yonu taş ve moloz taşla kaplanmış, duvarın arası küçük boyutlu moloz taş, tuğla ve kiremit katkılı kireç harcıyla doldurulmuştur. Karadere Kilisesi duvarlarının dış yüzeyinde sıva kalıntıları tespit edilmesi, bazı yapı duvarlarının dıştan sıvandığına işaret eder. Duvarların muhtelif yerlerinde tuğla bantlar görülür. Bantları oluşturan tuğla sayısının yapıdan yapıya farklılık göstermektedir. Bazen aynı yapıda da farklılık olduğu gözlemlenmiştir.[1165] Erken Dönem yapılarının duvar tekniğinde, Orta ve Geç Bizans Dönemine tarihlenen yapılardan farklı olarak, tuğla bantların duvarların hem dış hem de iç yüzeylerine yansıtılmış olduğu görülür. Yapıları, yukarıda sayılan özellikleri doğrultusunda Erken Bizans Dönemi ve Orta Bizans Dönemi arasına tarihlenen çok sayıda kiliseyle karşılaştırmak mümkündür. Ancak bu benzer yapıların hepsini burada listelemek mümkün değildir. Bu sebeple duvar tekniğindeki bazı detaylara değinmek daha faydalı olacaktır.

Erken Bizans Dönemi ile 9. yy. arasına tarihlenen Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi, Karadere Kilisesi ve Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikonu duvarlarında,

[1165]Bantlardaki tuğla sırası sayısı üç-beş arasında değişmektedir. Bu konu hakkında, her yapının Malzeme-Teknik başlığı altında detaylı bilgi verilmiştir.

büyük boyutlu kesme taşlar daha sık kullanılmıştır.[1166] Benzer husus Hadrianopolis kiliseleri için geçerlidir (Figür 571).

Bu döneme tarihlenen kiliselerde dikkat çeken en önemli husus, bazı yapılarda tuğla bantların dişli tuğlalardan oluşmasıdır. Dişli tuğlalar, Karadere Kilisesi ve Zoni Kilisesi duvar kalıntılarında *in situ* tespit edilmiştir. Ayrıca bu yapıların içinde ve çevresinde de bol miktarda dişli tuğlalara rastlanılmıştır. Bizans mimarlık tarihinde daha önce karşımıza çıkmayan, alt yüzlerinde dışa taşkın dişler bulunan bu tuğlalar, genel görüntü itibariyle tegula mammataya benzese de, yüzeylerdeki dişler farklıdır (Figür 572). Küp ya da dikdörtgen prizma şeklindeki bu dişler, harç içerisine girmektedir. Dolayısıyla dişli tuğlaların duvardaki mukavemeti arttırmak için kullanıldığı söylenebilir. Benzer tuğlaların bir örneği, Amasra Kum Mahallesi Yapı Kalıntısı'nda rastlanılmıştır. Ayrıca Karabük sınırlarındaki Kimistene adlı yerleşimde benzer dişli tuğla kalıntısı tespit edilmiştir (Figür 573).[1167] Paralel örnekleri tespit edilemeyen dişli tuğla kullanımının mevcut bulgular ışığında, şimdilik bölgesel özellik olduğu söylenebilir.

Dişli tuğlaların Bizans Dönemi'nde yapılıp yapılmadığı da henüz netlik kazanmamıştır. Elde sınırlı örnek olması, Bizans Dönemi'ne tarihlenen başka örnekler bulunmaması, tarihlendirme konusunu aydınlatmaya engel teşkil eder. Tegula mammatalara olan benzerliklerinden ötürü, bu tuğlaların Roma Dönemi'nde yapıldığı, bir süre sonra Bartın'daki Bizans yapılarında kullanıldığı ihtimal dahilindedir. Gelecek yıllarda daha fazla dişli tuğlaya rastlanılması durumunda hem işlevi hem de tarihi süreci hakkında daha kesin bilgiler verilebilir.

9. yy. ile Geç Bizans Dönemi arasına tarihlendirilen Amasra İçkale Kuzeydoğu Şapeli, Çeltikdere Kilisesi, İlyaslar Kilisesi, Gelinözü Kilisesi, Toklar Kilisesi, Yedigöller 1 ve 2 Nolu Kilise, Yedigöller Şapeli, Uludağ Şapeli, Hasanlı Kilisesi, Bodaç Kilisesi, Yazıcık Ahlatlı Kilisesi ile katalogda incelenmeyen Amasra Fatih Cami, Amasra Kilise Mescidi ve Tios Kilise A'nın duvarları almaşık teknikte örülmüştür.[1168] Bu duvarlardaki yapı malzemesi kullanımı ve duvar tekniğindeki bazı detaylar, Erken Dönem yapı duvarlarından farklılık göstermektedir.

[1166]Kiliseler dışında Amasra Kum Mahallesi Yapısı ve Amasra Boztepe Yapı'nda aynı duvar tekniği uygulanmıştır.
[1167]Cumalıoğlu, **a.g.k.,** 2011, 281; Şahin, **a.g.k.,** 2015, 534-536.
[1168]Tios Kilise A yapısı duvar tekniği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. D. Gür (2015). *Zonguldak İli, Filyos Beldesi, Tios Akropolü Kilise A Yapısı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 91-97.

Duvarların nispeten diğer yapılara göre daha sağlam olduğu ve özgünlüğünü korumuş Çeltikdere Kilisesi, İlyaslar Kilisesi, Gelinözü Kilisesi ve Tios Kilise A gibi yapılar, Geç Dönem duvar tekniği hakkında önemli ipuçları sunar. Osmanlı Dönemi'nde camiye çevrilen Amasra Fatih Cami ve Amasra Kilise Mescidi'nde, duvarlar çok kez değişime uğramış, bu sebeple özgün karakterini koruyamamıştır. Yine de özgün niteliğini koruyan kısımlarından, Geç Dönem duvar tekniği hakkında bazı bilgiler edinilebilir.

Öncelikle söylenmesi gereken, Geç Dönem duvarlarının Erken Döneme kıyasla daha kalitesiz işçilikte örülmesidir. Bu özensiz işçilik birçok detayla açıklanabilir. Yapı duvarlarında taş boyutlarının küçülmesi, düzgün kesme taş malzeme kullanımının azalması ve bunun yerine daha çok kaba yonu taş tercih edilmesi, moloz taş yoğunluğunun artması, taşlar arasına düzensiz şekilde tuğla yerleştirilmesi, bağlayıcı harçta agrega yoğunluğunun artması, agregada katkı malzemesi olarak parçacıklara ayrılmayan tuğla-kiremit-seramik kullanılması gibi hususlar bu detaylar arasındadır.

Çeltikdere Kilisesi, İlyaslar Kilisesi, Yazıcık Ahlatlı Kilisesi, Tios Kilise A, Amasra Fatih Cami ve Amasra Kilise Mescidi gibi yapıların duvarlarında, bazı bölümlerde, kesme taş ve kaba yonu taşlar arasına dikey-yatay yerleştirilmiş tuğla yer alır (Figür 574). Belirli bir düzende yerleştirilmemiş tuğla kullanımı Orta Bizans ve Geç Bizans Dönemi'nde görmeye alışık olduğumuz kasetleme duvar tekniğini hatırlatmaktadır. Duvarların her bölümünde görülmemesi ve belirli bir düzende yapılmamasından dolayı, kasetleme tekniği olarak tanımlanamaz. Benzer duvar tekniği, bazı araştırmacılar tarafından düzensiz kasetleme veya düzensiz çerçeveli teknik (irregular cloisonne) olarak tanımlanmıştır.[1169] Düzensiz kasetleme tekniği Tios Kilise A, Amasra Fatih Cami ve Amasra Kilise Mescidi yapılarının onarım evrelerinde uygulanmıştır. Dolayısıyla yapıların Orta ve Geç Bizans Döneminde geçirdikleri onarımlarda dönemin duvar tekniği karakterinin duvarlara kısmen yansıtıldığı söylenebilir. Anadolu'da özellikle Ege Bölgesi'ndeki yapılarda, Yunanistan ve Balkanlar'daki çok sayıdaki Bizans yapısında uygulanan ve çerçeveli teknik olarak da adlandırılan bu teknik, genel olarak 10.-15. yy. arasında tarihlendirilmektedir.[1170] Bölgede düzensiz kasetleme tekniğinin uygulandığı yapılar da genel olarak 9.-14. yüzyıl arasında tarihlendirilmektedir.

[1169]Foss ve Winfield, **a.g.k.,** 1986, 103; Foss, **a.g.k.,** 1996, 41.
[1170]Z. Mercangöz (1990). Bafa Gölü, Kirselik'teki Manastır Kilisesi. *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, 5, s. 135; Ousterhout, **a.g.k.,** 2016, 188.

Erken ve Geç Dönem duvarları kıyaslandığında en önemli farklardan birinin harç yapısı olduğu söylenebilir. Her iki dönem duvarlarında bağlayıcı malzeme olarak ince ve iri agregalı kireç harcı kullanılmıştır. Ancak, Geç Dönem yapı duvarlarında kullanılan harçta agregaların yanında, dolgu malzemesi olarak kırık tuğla, kiremit ve seramik kullanılmıştır. Ayrıca görünüm itibariyle harçta kullanılan iri agrega yoğunluğunda artış olduğu da söylenebilir. Amasra İçkale Kuzeydoğu Şapeli, Gelinözü Kilisesi, Yedigöller 1 Nolu Kilise, Bodaç Kilisesi ve Yazıcık Ahlatlı Kilisesi duvarlarında bu özellikler görülebilmektedir. Benzer husus, bölgedeki savunma yapıları ve işlevi tespit edilemeyen yapı duvarlarında da gözlemlenmiştir.

Erken ve Geç Dönem duvarları arasındaki bir diğer önemli fark ise duvarlarda yatay uzanan tuğla bantların özellikleridir. Erken Dönem yapılarında, kıyı ve iç bölgede yer alıp almadığı fark etmeksizin tuğla bantlar duvarların hem iç hem de dış yüzeyinde görülebilmektedir. Geç Dönem yapılarının çoğunda ise tuğla bantlar duvarların iç yüzeyinde görülmez. R. Ousterhout, her ne kadar belli bir üsluptan söz etmese de, Orta ve Geç Bizans Dönemi duvarlar hakkında yaptığı değerlendirmede, Konstantinopolis yapılarında tuğla bantların duvarların hem iç hem de dış yüzeyinde görüldüğü, İç Anadolu'da ise duvarların iç yüzeyinde tuğla bantlar görülmediği belirtir.[1171] Bölgedeki kalıntılar ve R. Ousterhout'un verdiği bilgilerden hareketle, duvarlarda iki tekniğin etkili olduğu söylenebilir. Birincisi başkent üslubu, ikinci taşra üslubu olarak adlandırılabilir. Kıyı şeridinde yer alan Orta ve Geç Dönem yapılarında başkent üslubunun etkili olduğu görülür. Amasra İçkale Kuzeydoğu Şapeli, Amasra Fatih Cami, Amasra Kilise Mescidi, ve Tios Kilise A gibi yapılarda duvarların her iki yüzeyinde tuğla bantlar yer alır (Figür 574-575).[1172] Muhtemelen ulaşımın kolaylığı sebebiyle başkentte çalışan ustalar bu yapıların inşasında görev almış olmalılardır. Çeltikdere, İlyaslar, Gelinözü, Yedigöller, Uludağ, Bodaç ve Yazıcık kiliselerinin duvarlarında tuğla bantlara sadece cephelerde yer verilmiştir. Dolayısıyla yapı malzemesi ve duvar tekniği açısından bölgenin iç kesiminde yer alan yapılarda, taşra üslubunun etkili olduğu söylenebilir. Anadolu'nun iç bölgesinde yer alan Aksaray Çanlı Kilise (11. yy.) ve başkentten uzak konumdaki Side Küçük Liman Kilisesi (10. yy.) gibi çok sayıda Orta Bizans yapısında da bu üslup etkilidir.[1173]

[1171]Ousterhout, **a.g.k.,** 2016, 187-188.
[1172]Gür, **a.g.k.,** 2019, Resim 150-151, 232
[1173]Ş. Yıldırım (2013). *Side Antik Kentinin Bizans Dönemi Dini Mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 246, Resim 198-199; Ousterhout, **a.g.k.,** 2016, 187.

Geç Dönem yapılarını Erken Dönem yapılarından ayıran bir diğer özellik, derzlerin dıştan farklı türde harçla sıvanmasıdır. Erken Dönem yapılarında görülen sıva kalıntılarından cephelerin tümüyle sıvanmış olduğu anlaşılmaktadır. Geç Dönem yapılarında ise farklı uygulamalar mevcuttur. Çeltikdere Kilisesi, İlyaslar Kilisesi, Uludağ Şapeli ve Hasanlı Kilisesi'nde, taşlar ve tuğlalar arasındaki derzler, kireç harcından meydana gelmektedir. Bu yapıların cephelerinde, derzlerin dıştan horasan harcıyla sıvandığı, bir başka değişle kaplandığı söylenebilir. Benzer uygulama İstanbul Pantepoptes Manastırı'nda (11. yy.), Selanik ve Nerezi'deki Orta Bizans Dönemine tarihlenen bazı yapılar için de geçerlidir.[1174] Bundan hareketle yukarıda adı geçen kilise cephelerinin tamamen sıvanmadığı, sadece derzlerin sıvandığı söylenebilir.

Bölgedeki tek bir yapı cephesinde karşımıza çıkan küçük bir detay da Geç Dönem duvar tekniği hakkında önemli bilgi sunar. İlyaslar Kilisesi duvarında, derz üzerine çizgiler çekilerek kertiklenmiştir. Hellenistik, Roma, Bizans ve İslam mimarlığında kullanılan bu uygulamayı, Y. Ötüken detaylı olarak tanıtmıştır. Bu uygulama, Erken Bizans Dönemine tarihlenen az sayıda yapıda görülür. 11.-12. yüzyıl Bizans mimarlığında yaygınlaşmıştır.[1175] 11. yüzyıla tarihlenen Nea Moni Katholikonu duvarlarında neredeyse birebir aynı duvar tekniği uygulanmıştır (Figür 576).[1176] İlyaslar Köyü Kilise Kalıntısı da, mimari ve süsleme özelliklerinden dolayı 10.-12. yüzyıl arasında tarihlendirilmiştir.

Erken Dönem ve Geç Dönem yapı malzemeleri kıyaslandığında pek farklı olmadığı görülür. Yapı malzemelerinden taşların daha çok yapıların yakınlarındaki kayalık araziden üretildiğine daha önce değinilmiştir. Batı Karadeniz Bölgesinde, Antik dönemde işletilmiş taş ocaklarına rastlanılmasa da, bölgenin kayaç yapısı, yapılardaki bloklarla karşılaştırıldığında fiziksel yapılarının oldukça benzer veya aynı olduğu görülür. Bu taşlar büyük oranda yerel kireçtaşıdır. Bunun dışında kum taşı ve bazalt da kullanılmıştır.

Karadeniz Ereğli sınırlarındaki Akheron Vadisi'ndeki bazı kaya yapıların ve Seben Solaklar Kaya Yerleşimi'nin Bizans Döneminde taş ocağı olarak kullanıldığı söylenebilir. Karadeniz Ereğli surları, iç kale ve deniz fenerinde kullanılan kum taşı ve kireç taşı, Akheron Vadisi taş ocakları kayaç yapısı ile aynıdır. Kıbrıscık ve Seben çevresinde tespit

[1174]Ousterhout, **a.g.k.,** 2016, 196.
[1175]Sıvaların üzerine çizgi çekildi yapı duvarları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ötüken, **a.g.k.,** 1990, 398-402; Ousterhout, **a.g.k.,** 2016, 196-197.
[1176]J. Trkulja (2004). *Aesthetics and Symbolism of Late Byzantine Church Façades, 1204-1453*. A Dissertation Presented to the Faculty of Princeton University in Candidacy For The Degree of Doctor of Philosophy, New Jersey, s. 45, fig. 37.

edilen mimari plastik parçalar, Seben sınırlarındaki kiliselerde kullanılan taşlar da, Solaklar Kaya Yerleşimi kayaç yapısıyla benzerdir (Figür 577).[1177]

Yapılarda kullanılan taşlar arasında dikkat çeken taş türü, kaynağı henüz tespit edilememiş pembe-kırmızı tonlarındaki yerel bir taş cinsidir. Toklar Kilisesi ve Hadrianopolis kiliselerinde kullanılan bu taşın bölgeden çıkarılmış olduğu net bir şekilde söylenebilir. Hadrianoupolis, Gerede ve Mengen'in kesiştiği iki noktada, yakın tarihlerde işletilmiş taş ocaklarına rastlanılmıştır (Figür 578-579). Ancak, bu alanların Cumhuriyet Dönemi'nde taş ocağı olarak işletilmiş olması, eski kullanımına dair bilgi verilmesine engel olmaktadır. Toklar Kilisesi yakınlarında, kilisedekiyle benzer taş bloklara rastlanılmıştır, ancak burada herhangi bir taş ocağı tespit edilememiştir. Bu renkteki taşların kiliseler dışında, Gerede Keçi Kalesi'nde kullanıldığı da tespit edilmiştir.

Duvar örgüsünde kullanılan tuğlaların ölçüleri oldukça farklıdır. Kalınlıkları 0.2,5-0.6 m arasında değişmektedir. Genişlik ve uzunlukları da 0.10-0.52 m arasında değişir. Hamur yapısı ve şekilleri de birbirinden farklıdır. Bölgedeki yapılarda kırmızı, pembe, turuncu, kahverengi ve tonlarındaki kilden üretilmiş tuğlalar tespit edilmiştir. Hamurdaki agrega miktarı ve çeşitliği de oldukça farklıdır. Bu konuda net ve detaylı bilgi verilmesi için her bir parçadan numune alıp bunların analizlerinin yapılması gerekir. Ancak tez kapsamında alınan izinlerde, alandaki kültür varlıklarına müdahale edilmesine izin verilmediği için böyle bir çalışma yapılmamıştır. Şekil olarak değerlendirmek gerekirse daha çok dikdörtgen şekilli tuğlaların yapılarda kullanıldığı söylenebilir. Kare şekilli tuğlalar az sayıdadır. Bizans Dönemi yapılarında tuğlalar hakkında genel verilebilecek bilgi, oldukça farklı özelliklere sahip olmalarından dolayı tarihlendirme konusunda net bilgiler sunmadıklarıdır.

Geç Dönem yapılarında tespit edilen bazı tuğlalar, bölge genelindeki diğer tuğlalardan farklı özelliktedir. Ulumescit Köyü Kilise Kalıntısı ve Toklar Yaylası Kilise Kalıntısı'nda *in situ* olmayan dişli tuğla kalıntılarına rastlanılmıştır. Erken Dönem yapılarında tespit edilen dişli tuğlalardan farklı olarak bu tuğlalarda dişler küre formludur. Bu kiliselerde tespit edilen tüm tuğlaların kırık olması ve *in situ* durumda tespit edilememesinden dolayı detaylı bilgi verilememektedir. Benzer nitelikte bir tuğlaya, Yenice Hisarköy'de yeni tespit edilmiş sarnıç kalıntısında da rastlanılmıştır (Figür 580).

[1177]Hadriaoupolis kilise duvarları ve tabanında kullanılan sarı traverten, kentin karşısındaki taş ocağından üretilmiş olmalıdır (Figür 816). Bu alan Cumhuriyet Dönemi'nde taş ocağı olarak işletildiği için Bizans Dönemi taş üretimine dair herhangi bir kalıntıya rastlanılmamıştır.

Dikdörtgen şekilli bu tuğlada tek bir yarım küre formlu diş bulunur. Yenice'deki örnekte diş, tuğlanın kenarında, Ulumescit ve Toklar kiliselerinde ise tuğlanın ortasındadır.

Tuğla, sadece kilise duvarlarında değil, taban ve taşıyıcı sisteminde de kullanılmıştır. Bölgedeki bazı kiliselerden tuğladan yapılmış kemere rastlanılmaktadır. Akçakoca Kilisesi gibi bazı örneklerde tuğla döşeli taban kalıntılarına rastlanılmıştır. Çeltikdere Kilisesi'nde, rozet süslemenin yapımında da tuğla kullanılmıştır.

Katalogda incelenen yapılarda aynı ve farklı türde tuğla kullanıldığı gözlemlenmiştir. Bazı yapılarda tamamen aynı özellikte tuğla kullanıldığı da tespit edilmiştir. Tuğlalar arasındaki benzerlik veya farklılık üretildiği yerler ve yapan ustalarla alakalı olmalıdır. Birbirine benzer türde olan tuğlaların, aynı atölye ve usta ürünü olduğu söylenebilir. Farklı olanlarsa farklı usta veya atölye ürünü olmalılardır.

Bölgedeki her yapı kalıntısında rastlanılan kiremitler, yapı malzemeleri arasında önemli yer tutar. Bazen duvar örgüsünde kullanılmış kiremitlerin genel olarak çatıya ait olduğu söylenebilir. Kilise kalıntılarında tespit edilen kiremitlerden stroter ve kalypterler hamur yapıları açısından tuğlalar ile benzerdir. Dolayısıyla aynı fırınlarda ve aynı ustalar tarafından yapıldıkları söylenebilir. Stroterler iki farklı tipte incelenebilir. Bu çalışmada, kenarları dik profilli olanlar Tip A, kenarları verev profilli olanlarsa Tip B grubuna dahil edilmiştir. Her iki tipteki stroterlerin bazılarında kenar başlangıçlarında su akıtılması için yapılmış yüzeysel kanallar bulunur. Bu kanallar bazen elle, bazen de alet yardımı ile yapılmıştır. Kalypterlerde belirgin bir farklılık yoktur; sadece bazılarının oldukça basık ele alındıkları tespit edilmiştir. Bazıları ise yarı çember şeklinde yapılmıştır.

Taşıyıcı sisteme ait mimari elemanlarda farklı yapı malzemesi kullanımı söz konusudur. Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi'nde devşirme, Prokennesos mermerinden sütun, sütun başlığı ve impostlar kullanılmıştır. Akçakoca Kilisesi'ne ait mimari plastik parçalar bej mermerdendir. Günümüzde Düzce sınırlarında bej mermer üreten birçok ocak bulunması, malzemelerin yerel üretim olduğunu düşündürmektedir. Hadrianopolis Kilise C'de, sarı travertenden sütun ve sütun kaideleri bulunur (Figür 581). Sütun başlıkları ise vişne çürüğü renkli granit ve yerel kireçtaşındandır. Bölgedeki diğer kiliselerde, bu elemanların hepsi yerel kireçtaşından üretilmiştir.

Bölge kiliselerinde tespit edilen mimari elemanlar taş ve mermerdendir. Hadrianopolis kiliselerindeki mimari plastik elemanlarda yerel kireç taşı, sarı traverten ve vişne çürüğü renkli granit kullanılmıştır. Bu yapı malzemelerinden sarı traverten ve vişne çürüğü granitten üretilenlerin, bölgesel üretim olduğu söylenebilir. Hadrianopolis

Antik Kenti çevresinde aynı fiziki yapıya sahip taş ve granitin üretildiği modern ocaklar bulunur. Bizans Dönemi'nde bu ocaklardan taş ve granit üretilerek bölge yapılarında kullanıldığı, belki de diğer bölgelere ihraç edildiği söylenebilir.

Mimari plastik parçaların bir bölümünün ithal malzeme olduğu söylenebilir. Amasra Tavşan Adası'nda tespit edilmiş balüster, Samsaçavuş Kilisesi kazılarında bulunan levha ve balüster parçaları, Prokennesos'tan ithal edilen nadir parçalar arasındadır. Mimari plastik parçalar haricinde, Küçükkızılkum Kilisesi ve Hadrianopolis Kilise C'de mermer plakalar, Prokennesos'tan bölgeye getirilmiş mimari elemanlar arasındadır. Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikonun da tespit edilen biri turkuaz, diğer yeşil renkli mermer parçalarının bölgede benzer bir örneği bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu mermer parçalarının da ithal malzeme olduğu kabul edilebilir.

7.1.3. Litürjik Kuruluşlar ve Elemanlar

Tespit ettiğimiz kiliselerde, litürjik kuruluşlarına dair kalıntı azdır. Bazı kiliselerde altar, ambon, templon ve synthrononlara ait mimari parçalara rastlanılmıştır.

7.1.3.1. Altar

Nimetli Kilisesi çevresinde, kaçak kazılarda açığa çıkarılmış, gri kireçtaşından, altı ayak yuvasının bulunduğu altar tabanı parçaları bulunmuştur. Ayaklar ve tablaya dair herhangi parçaya rastlanılmamıştır. Kalıntılardan kilisenin altı ayaklı masa tipi altara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi, Karabük Üçbaş Köyü ve Amasra Müzesi'nde de benzer nitelikte altar tabanları bulunmuştur (Figür 582).[1178] Altar parçalarından hareketle, bölge kiliselerinde çok ayaklı, masa tipli altarın yaygın kullanıldığı kabul edilebilir. Üçbaş Köyü'ndeki ambon tabanı üst yüzeyinin rhombus ve zambak kabartmasıyla süslenmiştir. Benzer Hadrianopolis örneğinde taban kenarları içbükey-dışbükey şeritlerle profillendirilmiştir. Amasra Müzesi'ndeki altar tabanında, çokgen ayakların yerleştirildiği yuvalar bulunur.

7.1.3.2. Ambon

Göynük Hacımahmut Köyü Arabacılar ve İsmailler Mevkii'nde bulunan kiliselerde ambon podyumu parçaları tespit edilebilmiştir. Kiliselerde kazı çalışmaları yapılamadığından ve ambona ait diğer parçalara ulaşılamadığından ambonlar hakkında detaylı bilgi verilemez. Arabacılar Mevkii'ndeki kiliseye ait ambonun, alt yüzünde sade tutulmuş, hafif iç bükey çukura yer verilmiştir. Podyumun kenarları iç bükey-dış bükey-düz şeritlerle profillendirilmiştir. Hadrianopolis kiliselerinde, benzer ambon podyumların yanı sıra merdiven levhası ve haç motifli podyum levhası gibi parçalar bulunmuştur (Figür 583). Kalıntılar, Hadrianoupolis kiliselerindeki ambonların çift yönlü/merdivenli düzenlendiğine işaret eder.[1179] Benzer ambon podyumları, Erken Bizans Dönemi'ne ait birçok kilisede karşımıza çıkar.[1180]

7.1.3.3. Templon

Akçakoca Kilisesi'nde, Yedigöller 1 ve 2 Nolu Kilise'de templon kalıntısı tespit edilmiştir. Batı Karadeniz'de yer alan kiliselerin birçoğunda templonu oluşturan templon stylobatı, balüster, sütun ve levhalara rastlanılsa da, sağlam bir templon kuruluşu yoktur.

[1178]Belke, **a.g.k.,** 1996, 279, Abb. 120; Verim, **a.g.k.,** 2019, 283.
[1179]Verim, **a.g.k.,** 2019, 281-283; Verim, **a.g.k.,** 2020, 391-393.
[1180]Çetinkaya, **a.g.k.,** 2019, 251.

Akçakoca Kilisesi'nde, bemayı doğudan çevreleyen bir templon bulunur. Kazı çalışmalarında çok sayıda balüster ve levha parçası bulunsa da bunların *in situ* olmaması templon hakkında detaylı bilgi verilmesini engeller. Yine de bazılarının templona ait olduğu varsayılırsa kilise templonun oldukça gösterişli düzenlendiği sonucuna ulaşılabilir. Kilisede hem mermer hem de kireçtaşından, Erken Bizans Dönemi taş işçiliği karakterini yansıtan balüster ve levhalar ele geçmiştir. Hadrianoupolis kiliselerinde de benzer düzen ve süslemeye sahip templon kalıntıları bulunur.

Yedigöller Arasta Mevkii 1 ve 2 Nolu Kilise Kalıntısı'nın templonu, templondan ziyade duvar niteliğindedir. Herhangi bir bezeme unsuruna rastlanılmayan bu duvar, templon duvarı veya bema duvarı olarak adlandırılabilir.

Yukarıda anılan örnekler dışında, Batı Karadeniz'deki Tavşan Adası Manastırı Katholikonu ve Şapel Kalıntısı, Küçükkızılkum Kilisesi, Mengen Kilisesi, Samsaçavuş Kilisesi ve Bodaç Kilisesi'nde, templona ait olması muhtemelen balüster, sütun ve levha parçalarına rastlanılmıştır. *In situ* durumda olmamaları sebebiyle templona ait olmadıkları belli değildir, ancak tespit edilen balüstlerin iki veya üç yüzeyinde levha kanallarına yer verilmesi bunların templona ait olduklarını gösterir. Bu kiliselerin templonları hakkında detaylı bilgi sunulamaz, ancak Bodaç Köyü Kilise Kalıntısı içi ve çevresinde tespit edilen ve templona ait olduğu tahmin edilen balüster, sütun, arşitrav ve levha parçaları, sınırlı da olsa templon hakkında bilgi verir. Bazıları Karadeniz Ereğli Müzesi'nde sergilenen mimari plastik parçalardan hareketle, yüksek tipli kilise templonunun, Skripou Koimesis Kilisesi (873-874), Hosios Loukas Manastırı Theotokos Kilisesi/Kuzey Kilise (10. yy.) ve Ohrid Ayasofya Kilisesi (11. yy. ortası) templonları ile benzer özellikte olduğu söylenebilir (Figür 584).[1181]

7.1.3.4. Synthronon

Batı Karadeniz'de, Akçakoca Kilisesi, Amasra Kilise Mescidi, Tavşan Adası Manastırı Katholikonu, Gelinözü Kilisesi, Cehennemağzı Kilisesi ve Uludağ Kilisesi olmak üzere, toplamda altı kilisede synthronon izlerine rastlanılmıştır. Bunlardan sadece Amasra Kilise Mescidi synthronunu sağlam durumdadır (Figür 585). Tek basamaklı synthronun ortasında, dikdörtgen profilli ve yuvarlak kemerle sonlanan, görüntü itibariyle

[1181]L. P. Mpoura (1980). *O glyptos diakosmos tou Naou tēs Panagias sto monastēri tou Osiou Louka*. Atina: Ē en Athēnai Archaiologikē Etaireia, s. 101, fig. 3; A. W. Epstein (1981). The Middle Byzantine Sanctuary Barrier: Templon or Iconostasis?. *Journal of the British Archaeological Association*, 134 (1), 11-13; A. Walker (2015). Pseudo-Arabic 'Inscriptions' and the Pilgrim's Path at Hosios Loukas. A. Eastmond (Editör). *Viewing Inscriptions in the Late Antique and Medieval World* içinde (s. 99-123). Cambridge: Cambridge University Press, s. 101-107, fig. 32.

kathedraya benzeyen niş yer alır.[1182] Akçakoca Kilisesi synthrononu kısmen sağlam sayılabilir, ancak belge eksikliği ve yapının günümüzde toprakla örtülü olması sebebiyle detaylı bilgi verilememektedir. Benzer husus Uludağ Kilise için de geçerlidir; birkaç basamak görünse de, synthronon hakkında net bilgi verilemez. Mevcut kalıntılar Tavşan Adası Manastırı Katholikonu synthtrononun da tek basamaklı düzenlendiğine işaret eder. Gelinözü Kilisesi sytnhronunu tek basamaklıdır. Kuzey yarısı ve orta bölümü kısmen sağlam korunmuş, bir kısmı ana kaya oyularak oluşturulmuş Cehennemağzı Kilisesi synthoronu beş basamaklıdır.

Araştırmamıza dahil olmayan Hadrianoupolis kiliselerinde de synthronon kalıntıları bulunur. Kilise A ve Kilise B synthorononu yok denecek derecede tahrip olmuştur. Sadece basamakların yükseldiği platforma ait duvar ve harç katmanları günümüze ulaşabilmiştir (Figür 586-587). Kuzeybatı Nekropol Kilisesi synthrononu, kentteki diğer iki örneklere göre daha sağlamdır. Basamakları vişne çürüğü granit bloklardan yapılan synthronon 1.30 m genişlikte yapılmış olup altı basamaklı düzenlenmiştir.

[1182]Nişin oturduğu düzlemde, basamak benzeri bir çıkıntı görülür, ancak duvar yüzeyinden hafif taşkın olması ve büyük oranda duvar içinde kaybolması sebebiyle bu kısım basamak olarak nitelendirilmemiştir.

7.1.4. Mimari Süsleme

Batı Karadeniz Bölgesi'ndeki kiliselerin süslemeleri hakkında söylenebilecekler sınırlıdır. Kiliselerin süsleme özellikleri; cephe düzeni ve mimari plastik elemanlar başlıkları altında incelenebilir.

7.1.4.1. Cephe Düzeni

Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi, Amasra Fatih Camii ve Kilise Mescidi haricinde, bölgedeki tüm kilise duvarlarının büyük oranda yıkık olması sebebiyle cephe düzeni hakkında sınırlı bilgi verilebilir. Erken Bizans Dönemi yapılarında cepheler, Orta ve Geç Bizans Dönemi yapılarında göre daha sadedir. Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi apsisi özgün niteliğini koruyan nadir örneklerden biridir. Duvardan dışa taşkın apsisteki üçlü pencere, pencereleri ayıran çifte sütunceler ve bunların üstündeki impostlar doğu cepheye hareketlilik kazandırır.

Kiliselerin yakın çevresinde tespit edilen bazı mimari plastik parçalar cephe düzeni hakkında birtakım ipuçları sunmaktadır. Akçakoca Kilisesi nartheksi çevresinde, *in situ* ve dağınık, farklı motiflerle bezeli lento ve söve parçaları tespit edilmiştir. Muhtemelen ana kapıya ait lentoda, haç motifiyle başlayan ve sonlanan yazıta yer verilmiştir. Bunun dışında lento ve söveler, iç bükey, dış bükey ve düz şeritlerle profillendirilmiştir. Hadrianopolis Kilise A kapısına ait lento ve sövelerde benzer işçilik vardır, burada farklı olarak lentonun ortasında Latin haçı kabartması işlenmiştir (Figür 588).[1183] İki kilisedeki verilerden, kapıların gösterişli yapılarak, batı cephelere haraketlilik kazandırıldığı sonucuna ulaşılabilir.

Kiliselerin kuzey ve güney cepheleri hakkında detay verilemez. Ancak, Erken Bizans Dönemi'ne ait çoğu kilise gibi kuzey ve güney cephelerin sade olduğu yorumu yapılabilir. Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi'nin, özgünlüğünü koruyamayan kuzey cephesi, devşirme levha ve kapıyla hareketlendirilmiş olsa da bahsi geçen hususlar Türk-İslam Dönemi eklemesidir. Kilisenin özgün kuzey duvarı günümüze ulaşmadığı için kuzey cephe hakkında kesin bilgi verilemez.

Erken Bizans Dönemi kiliselerinde, doğu ve batı cephelerin, diğer cephelere oranla daha gösterişli olduğu ileri sürülebilir. Batı cephede ana girişin ve doğu cephede apsisin olması bu cephelerin daha gösterişli düzenlenmesini zorunlu kılmış gibi görünmektedir.

[1183]Verim, **a.g.k.,** 2020, 389.

Orta ve Geç Bizans Dönemi kiliselerinde cepheler, Erken Bizans kiliselerine göre daha hareketlidir. Büyük çoğunluğu yıkık olsa bile, duvarlar cephe artikülasyon ve düzeni hakkında önemli ipuçları sunar. Çeltikdere Kilisesi'nin kuzey, güney ve batı cephelerinde dikey artikülasyon vardır. Kuzey ve güney cephe, beş kademeli duvar payesiyle sınırlandırılmış çökertme yüzeylerle dört dikey bölüme ayrılmıştır. Çökertme yüzeylerin boyutları içteki mekanlara göre düzenlenmiştir. Kuzey ve güney haç kolu eksenindeki çökertme yüzeyler, diğerlerine göre daha geniştir. Nartheks eksenindeki çökertme yüzeyler, köşe mekanları ekseninde yer alanlara göre biraz daha geniştir. Günümüze sağlam ulaşmış Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerde, haç kolları ekseninde yer alan, kör kemerli çökertme yüzeyler, diğerlerine göre daha geniş ve yüksektir. Benzer husus Çeltikdere Kilisesi için de geçerli olmalıdır. Çökertme yüzeylerin orta bölümünde yer alan pencereler de cephelere haraketlilik katar. Nartheks, kuzeydoğu ve kuzeybatı mekanlar, kuzey ve güney haç kolları ekseninde yer alan bölümlerde payelerle ayrılmış yuvarlak kemerli ikiz pencereler bulunur. Diğer bölümde yuvarlak kemerli tek pencere açıklığına yer verilmiştir. Kuzey cephenin doğusunda, üst kotta görülebilen hafifletme kemerinden, çökertme yüzeylerin iki dilimli hafifletme kemeriyle sonlandığı anlaşılmaktadır. Kuzeydoğu ve güneydoğu duvarın üst kotunda yer alan tuğla rozetlerde cephelere gösteriş kazandırmıştır. "Sol Invictus" ve "Güneş Motifi" olarak adlandırılan bu rozetler genel olarak Orta Bizans ve Geç Bizans Dönemi kilise cephelerinde karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte bazı Erken Bizans Dönemi yapı cephelerinde de rastlanılmaktadır.[1184] Üslup ve şekil açısından benzer örnekleri; İstanbul Aziz Ioannes Prodromos Kilisesi (5. yy.), Olympos Episkopeionu (6. yy.), Bafa Gölü Kırselik Manastır Kilisesi (10.-13. yy.), İstanbul Pantepoptes Manastır Kilisesi (1081-1087), İstanbul Philantrophos İsa Kilisesi (12. yy.), Kipseli Aziz George Kilisesi (1242) ve Bizans Dönemi ait birçok kilise cephesinde görebilmek mümkündür (Figür 589-590).[1185]

[1184]E. F. Fındık (2021). Aziz Nikolaos Kilisesi, Kuzey Ek Yapısı Tuğla Süslemeleri: Rozet Motifi ya da Yenilmez Güneş "Sol Invictus". *Arkhaia Anatolika*, 4, 41.

[1185]H. Megaw (1931-1932). The Chronology of Soma Middle-Byzantine Churches. *The Annual of the British School at Athens*, 32, 111, Plate 29.3; Mercangöz, **a.g.k.,** 1990, 135; Trkulja, **a.g.k.,** 2004, 20, fig 11; J. Freely ve A. S. Çakmak (2005). *İstanbul'un Bizans Anıtları* (Çev: G. Tanman). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, s. 168-171; Ćurčić, **a.g.k.,** 2010, 604, fig. 699; G. K. Öztaşkın (2018). Olympos Episkopeionu Tuğla Süslemeleri. O. Tekin, T. Kahya, A. Özdizbay, N. Ö Tünen, M. Wilson (Editörler), *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2015,* Antalya: Koç Üniversitesi Suna – İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi AKMED, s. 616-617, Res. 12; Fındık, **a.g.k.,** 2021, 42-55.

Kalıntılardan Çeltikdere Kilise duvarların dıştan sıvalı olmadığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla duvarlardaki yatay tuğla bantların cepheye hareketlilik kattığı söylenebilir. Kapalı Yunan Haçı planlı İlyaslar Kilisesi güney duvarında, Çeltikdere Kilisesi'nde olduğu çökertme yüzeye yer verilmiştir. Bir kısmı korunabilmiş çökertme yüzeyi, Çeltikdere'ndeki benzer örneklerine göre daha sadedir. Bu kalıntıdan hareketle kilise cephelerinde dikey artikülasyon olduğu ileri sürülebilir, ancak detay verilemez.

Çeltikdere Kilisesi ve İlyaslar Kilisesi süsleme özellikleri, bölgedeki Kapalı Yunan Haçı planlı kilise cephelerinin gösterişli olduğuna işaret eder. Ancak, büyük oranda yıkık olmaları sebebiyle, diğer kiliselerin cephe düzenleri hakkında söylenebilecekler sınırlıdır. Amasra Tavşan Adası Manastır Kilisesi içinde bulunan çifte sütuncenin pencereye ait olduğu kabul edilebilir.[1186] Bu kalıntıdan, kilise cephelerinde, Çeltikdere Kilisesi'nde olduğu gibi ikiz pencerelere yer verildiği anlaşılmaktadır.

Birçok Orta Bizans Dönemi kilisesindeki gibi, cephelerin mimari elemanlar ve tuğla istifleriyle oluşturuşmuş rozet, kör kemerler ve bantlarla süslendiği söylenebilir. Çeltikdere Kilisesi'ndeki duvar payeleri ve kör kemerli çökertme yüzeyli dikey artikülasyon, imparatorluktaki birçok yapıda uygulanmıştır. Bafa Gölü Kırselik Manastır Kilisesi (10.-13. yy.), İstanbul Pantepoptes Manastır Kilisesi (1089 civarı), Aksaray Çanlı Kilise (11. yy.) ve İstanbul Pantokrator Manastır Kilisesi (12. yy.), cephelerinde kör kemerli çökertme yüzeyler bulunan kiliseler arasındadır (Figür 591-592).[1187]

Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerin cephelerinde dikkat çeken bir diğer husus kuzey ve güney haç kolları eksenindeki duvarların, diğer alanlardakine göre daha geniş ve yüksek tutulmasıdır. Orta ve Geç Bizans Dönemi'ne tarihlenen birçok yapıda, Çeltikdere Kilisesi'nde olduğu gibi kuzey ve güney haç kolları, daha yüksek ve geniştir. İstanbul Myrelaion Kilisesi (920-922), Side Küçük Liman Kilisesi (10. yy.), Belisırma Karagedik Kilise (10.-11. yy.) ve Enez Ayasofya Kilisesi (12. yy.) gibi çok sayıdaki kilise cephesinde, kuzey ve güney haç kollarına denk gelen kısımlardaki kör kemerli çökertme yüzeyler, diğerlerinden daha geniş ve yüksektir (Figür 593-595).[1188]

[1186]Boeotia Hosios Loukas Manastırı Theotokos Kilisesi/Kuzey Kilise (946-955) ve Güney Kilisesi'nde (XI. yy.) benzer çifte sütencelerle yapılmış ikili ve üçlü pencereler bulunmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rodley, **a.g.k.,** 1994, 140, fig. 107.

[1187]Mango ve Ševčenko, **a.g.k.,** 1973, fig. 23; Mercangöz, **a.g.k.,** 1990, 121-124, res. 3-10; Rodley, **a.g.k.,** 1994, 200-233, fig. 150-152; D. Athanasoulis (2015). Some Notes on the Impact of Constantinople on the Byzantine Architecture of Aegean and the Peleponnese. *City Ports from the Aegean to Black Sea. Medieval-Modern Networks, 22nd-29th August 2015*, İstanbul: Ege Yayınları, s. 166.

[1188]S. Eyice (1967). Kaybolan Bir Tarihi Eser, Şeyh Murad Mescidi. *Tarih Dergisi*, 17 (22), 119, Res. 4-5; E. A. Ivison (1990). The Şeyh Murad Mescidi at Constantinople. *The Annual of the British School of Athens*,

Balkanlarda bulunan birçok Orta ve Geç Bizans Dönemi kilise cepheleri keramoplastlarla süslenmiştir. Kalıntılardan Orta Bizans Dönemi'nde inşa edildiği anlaşılan Ulumescit Kilisesi, İlyaslar Kilisesi, Yazıcık Ahlatlı Kilisesi ve Amasra Kilise Mescidi'nde, *in situ* olmayan terracotta keramoplastik süsleme unsurlarına rastlanılmıştır. Bartın, Bolu ve Karadeniz Ereğli Müzelerinde de terracotta keramoplastik süsleme unsurları sergilenmektedir (Figür 596). Karabük Yenice ilçesinde yer alan Çeltik Köyü Kilisesi, Menderes Köyü Kilisesi, Yortanlı Beldesi Çengeller Mahallesi Kilisesi, Kaleköy ve Nodullar köylerindeki yapılarda da benzer keramoplastik unsurlar tespit edilmiştir (Figür 597).[1189] Bu bilgilerden, bölgedeki Orta Bizans Dönemi kilise cephelerinin keramoplastlarla süslendiği anlaşılmaktadır. Bölgedeki tek *in situ* örnek Amasra Kilise Mescidi cephelerinde tespit edilmiştir. 1998-2002 restorasyonunda tamamen yenilenmiş olan keramoplastik unsurların özgün örnekleri Amasra Müzesi'ndedir. Eski fotoğraflarda, apsisin güneyindeki pencere üstünde, kemeri çevreleyen yonca biçimli terracotta keramoplastik dizisi görülebilmektedir (Figür 598-599).

Pişmiş topraktan yapılmış Keramoplastik süsleme unsurları ilk olarak 10. yy. tarihlenen Zajecar Zanjevacka Kilisesi veya 10.-11. yy. arasında tarihlenen Metochi Kutsal Havariler Kilisesi cephesinde uygulanmıştır (Figür 600).[1190] Türkiye, Yunanistan, Bulgaristan, Makedonya ve Sırbistan'daki bazı kiliselerin cepheleri keramoplastik unsurlarla bezenmiştir. Sakız Adası Panagia Krina (12. yy.), Sardes E (1230-1245), Nesebar Yeni Metropolis (12. yy. sonu), Tekfur Sarayı (13. yy.), Nesebar Pantokrator İsa (13-14. yy.) ve Mistra Pantanassa (1428) gibi birçok Orta ve Geç Bizans Dönemine tarihlenen yapıların cepheleri; tepelik kısmı haç, yonca, quatreofil ve çanak biçimli keramoplastik süsleme unsurlarıyla süslüdür (Figür 601-603).[1191] Bunlar duvarlardaki

85, 82-87, fig. 2-3; A. Bosselmann (1994). Stilistische und Technische Kriterien zur Beurteilung Byzantinischer Kirchen der Komnenenzeit. Bonn: Vorgelegt der Philosophischen Fakültät der Rheinischen Friedrich - Wilhelms- Universität zu Bonn, s. 25-26, Abb. 47-48; Rodley, **a.g.k.,** 1994, 135-136, 140, 199-203, fig. 102-103, 107, 150, 152, 154; Ćurčić, **a.g.k.,** 2010, 412, fig. 452b-453; S. Sunay (2011). İstanbul Hirâmi Ahmet Paşa Camisi. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 30, 174, Fotoğraf 3-6. S. Başaran ve Burcu Başaran (2012). Enez – Fatih Cami. *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, 4, s. 96-97, fotoğraf 14; Yıldırım, **a.g.k.,** 2013, s. 246, Resim 195-197; Ousterhout, **a.g.k.,** 2016, 187; A. N. Soykan (2019). Kappadokia Bölgesindeki Kapalı Yunan Haçı Planlı Kagir Kiliselerin Mimari Özellikleri Açısından İncelenmesi. Akademik Sanat; Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi, 4 (7), 49-50, Resim 4.

[1189]Dr. Öğr. Üyesi Yaşar Serkal Yıldırım ile 12.03.2021 tarihinde yapılan kişisel iletişim.

[1190]Trkulja, **a.g.k.,** 2004, 53; Athanasoulis, **a.g.k.,** 2015, 166, fig. 4b.

[1191]G. Millet (1916). *L'Ecole Grecque Dans l'Architecture Byzantine*. Paris: Ernest Leroux, s. 283, 289, fig. 134-136; S. Eyice (1961). Bizans Mimarisinde Dış Cephelerde Kullanılan Bazı Keramoplastik Süsler (Süs Çömlekleri). F. Dirimtekin (Ed.), *Ayasofya Müzesi Yıllığı, Sayı III* içinde (s. 25-28). İstanbul: İstanbul Matbaası, s. 26-27; S. Eyice (1963). *Son Devir Bizans Mimarisi: İstanbul'da Palailogoslar Devri Anıtları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, s. 70, 100; Y. Ötüken (1978). İstanbul Son

yatay ve dikey bantlarda, kemerlerin alt ve üstlerinde, kapı üstlerinde ve muhtelif yerlerde bulunur. Bazen keramoplastik unsurlarla haç ve madalyon da oluşturulmuştur.

Ankara, Kefken, Bolu, Mecitözü, Tokat, Filyos ve Bartın'da, kaçak kazı alanları ve bilimsel kazı çalışmalarında, tepelik kısmı yonca veya quatrefoil biçimli keramoplastik unsurlara rastlanılmıştır.[1192] Niksar ve Komana kazılarında (11.-12. yüzyıla tarihlenen kiliselerde) çok sayıda keramoplastik süs unsurları tespit edilmiştir.[1193] Kırımda, Chersones kentinde gerçekleştirilen kazılarda, 13.-14. yüzyıla tarihlenen benzer keramoplastik öğeler bulunmuştur.[1194]

Bizans yapıları dışında, bir Türk-İslam Dönemi yapısı olan Tokat Burgaç Hatun Türbesi'nde (13.-14. yy.) de keramoplastik süsleme unsurları kullanılmıştır.[1195] Türbe cephelerindeki kemerleri, alt ve üstten çevreleyen, terracotta keramoplastik bantlar, Türk-İslam yapılarında tespit edilen tek örnektir. Bantlarda üç farklı tipte keramoplastik öğe kullanılması, bunların devşirme olduğuna işaret eder. Diğer ihtimal ise bölgedeki Bizans yapıları için üretilmiş olmasıdır. Türk fethi sonrasında bunların herhangi bir yapıda kullanılmayarak, bir yerde atıl durumda bekledikten sonra, Burgaç Hatun Türbesi'nde kullanılmış olmasıdır.

Orta Çağ Sırp Mimarlığında, Morava Ekolünde inşa edilmiş bazı kilise cephelerinde yoğun keramoplastik süsleme unsurlarına rastlanılır. Sırlı ve sırsız keramoplastik öğeler, cephelerin hemen her noktasında görülebilmektedir. 14. yüzyıldan 15. yüzyıla kadarki süreçte, kilise cephelerinde rozet ve haç biçimi oluşturacak biçimde keramoplastik öğeler kullanılmıştır. Bunun dışında, yatay ve dikey bantlarda, pencere ve

---

Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri. *Vakıflar Dergisi*, XII, s. 218; Trkulja, **a.g.k.,** 2004, 53-59, fig. 47-69; H. Buchwald (2015). *Archaeological Exploration of Sardis Report 6: Churches EA and E at Sardis*. Cambridge-London: Harvard University Press, s. 227-236, fig. 131-154.

[1192]Eyice, **a.g.k.,** 1961, 25; Ötüken, **a.g.k.,** 1978, 218. B. Erciyas ve E. Sökmen (2010). An overwiev of Byzantine Period settlements Around Comana Pontica in north-central Turkey. *Byzantine and Modern Greek Studies*. 34/2, s. 131-137, fig. 3-4; Ş. Barış (2011). *Bolu Müzesi Bizans Dönemi Eserleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, s. 108-109, res. 4-6.

[1193]D. B. Erciyas vd., (2015). Komana'da 2009-2014 Yılları Arasında Yapılan Kazı Çalışmalarının Ön Değerlendirmesi. D. B. Erciyas ve M. N. Tatbul (Ed.), *Komana'da Ortaçağ Yerleşimi* içinde (s. 21-61). İstanbul: Ege Yayınları, s. 31, fig. 30; D. Burcu Erciyas ve M. N. Tatbul (2016). Anadolu'da Ortaçağ Kazıları ve Komana. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 37. Kazı Sonuçları Toplantısı,* C. 2, Ankara: İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti., s. 614-615; Ü. M. Ermiş (2019). Niksar'dan Bizans Dönemine ait Keramoplastik ve Çini Örnekleri. Art-Sanat, 12, s. 196, G. 1.

[1194]T. Yashaeva vd., (2011). *The Legacy of Byzantine Cherson*. Sevastepol-Austin: Institute of Classical Archaeology-Packard Humanities Institute, s. 331, 618-619.

[1195]Eyice, **a.g.k.,** 1961, 25-26; D. Kara (2019). *Türkiye'nin Selçuklu Çağı Kadın Türbeleri (1071-1318).* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, s. 105-107, Görsel 2.52-2.53, 2.61-2.62.

kapıları çevreleyen kemerlerde de kullanılmıştır. Cuprija Ravanica Manastırı (1375-1377), Trstenik Veluce Manastırı (1377), Aleksandrovac Rudenica Manastırı (15. yy.) ve Semendire Bakire Meryem Kilisesi (15. yy.) bu yapılar arasındadır.[1196]

Bölgede tespit edilen keramoplastik süsleme öğeleri, 10.-12. yy. arasında tarihlendirilmiştir. Batı Karadeniz iç kesimlerinin 13. yy. başında Türk egemenliğine geçmesi, bunların 13. yy. öncesinde yapıldığına işaret eder.

7.1.4.2. Mimari Plastik

Tez kapsamında incelenen yapılarda kapıların ya tamamen tahrip olduğu veya büyük oranda yıkıldığı gözlemlenmiştir. Bununla birlikte, kazılarda ve yüzey araştırmalarında ele geçen mimari parçalar, *in situ* bazı mimari elemanlar kapıların süslemesi hakkında önemli ipuçları sunmaktadır.

Akçakoca Kilisesi kazılarında bulunmuş söve ve lento parçaları, Erken Bizans Döneminin kapıları ve süsleme programları açısından oldukça önemlidir. Altı parça halinde kırık olan lentonun, buluntu yeri itibariyle batı duvar ortasındaki ana kapıya ait olduğu söylenebilir. Bizans Dönemi'nde inşa edilen kiliselerde apsise uzanan ana aks daima önemli tutulmuş, kapıların daha büyük ve gösterişli düzenlenmesiyle de vurgulanmıştır. Akçakoca Kilisesi için de benzer durum söz konusudur. Lentosunun bezemeli yüzünde, üst kısımda, sağ ve soldan haçla sonlanan yazıt yer alır. Bunun altında fascia ve dış bükey şeritlerden oluşan silme bulunur. Kapıya ait söveler de işçilik açısından lentoyla benzer, ancak sövelerde dış bükey şerit ve fascia sayısı artmıştır. Sövelerin üst ve lentosun yan kısımları verev kesilmiş, böylece kapıya ait mimari elemanların birbirine kenetlenmesi sağlanmıştır. Aynı zamanda söveler ve lento arasındaki uyum bozulmamış birbirini takip eden silmelerde bölümlenme önlenmiştir.

Akçakoca'daki kapı ve kapıya ait mimari parçaların benzer örneklerini birçok Erken Bizans Dönemi kilise ve yapısında görebilmek mümkündür.[1197] En benzer örnekler, Hadrianopolis Antik Kenti kiliselerinde karşımıza çıkar. Kilise A nartheksindeki ana kapı üzerinde ve çevresinde fascia ve dışbükey şeritlerden oluşan silmelerle bezeli lento ve söve parçaları tespit edilmiştir. Akçakoca'dakinde farklı olarak buradaki lentoda yazıt yoktur. Buradaki parçada, silmenin ortasında Latin haçı kabartmasına yer verilmiştir. Kapının söveleri, lentoyla benzer işçiliktedir, sadece

[1196]Millet, **a.g.k.,** 1916, 283, 289, fig. 134-136; Eyice, **a.g.k.,** 1961, 26-27; Trkulja, **a.g.k.,** 2004, 56-59.
[1197]S. Mamaloukos (2012). Observations on the Doors and Windows in Byzantine Architecture. R. Ousterhout, R. Holod and L. Haselberger (Editörler), *Masons at Work. Architecture and Construction in the Pre-Modern World* içinde (s.1-38). Phialdelphia: University of Pennsylvania, s. 1-33.

bunlarda haç motifi yer almaz (Figür 604). İstanbul Stoudios Manastırı'nın katholikonu olan Aziz Ioannes Prodromos Kilisesi (5. yy.), İstanbul Ayasofyası (532), Kadıkalesi'ndeki 5.-6. yy. yapıları, Isparta Büyükgökçeli kilisesinde (4.-6. yy.) benzer kapılara ve mimari plastik parçalara yer verilmiştir (Figür 605).[1198] Ayrıca, birçok müzede, 4.-6. yy. arasına tarihlenen, benzer morfolojik özellikteki eserlerin sergilendiği ve bazılarının Türk-İslam Dönemi yapılarında devşirme malzeme olarak kullanıldığı bilinmektedir.[1199]

Amastris'teki iki kilisesinin, Amasra Fatih Cami ve Amasra Kilise Mescidi'nin kapıları günümüze sağlam ulaşmış iki örnektir. Bunların dışında bölgedeki herhangi bir kilise de sağlam kapılar yoktur. Orta Bizans Dönemi başlangıcında inşa edilen iki kilisenin kapıları devşirme malzeme kullanılarak yapılmıştır. Amasra Fatih Cami batı duvarındaki ana kapının devşirme lentosu muhtemelen Roma Dönemi'ne ait bir yapıdan getirilerek kilisede kullanılmıştır. Lentonun ön yüzünde birbirine girlandlarla bağlanmış boğa başları (bucranion) bulunur (Figür 606). Bunların aralarında rozetlere yer verilmiştir. Benzer mimari parça yapının kuzeydoğu penceresinde lento olarak kullanılmıştır (Figür 607). Amasra Tavşan Adası Manastır Kilisesi'nde de lento olarak kullanıldığı düşünülen benzer mimari plastik parça tespit edilmiştir.

Kilise Mescidi batı duvarı ortasındaki ana kapının söveleri ve lentosu da devşirmedir. Aynı husus camiye çevrildikten sonra açılan kuzeybatı kapı için de geçerlidir. Muhtemelen bir Erken Bizans Dönemi yapısından getirilen ana kapısının söveleri ve lentosu birbirleriyle uyumludur (Figür 608). Sövelerin üst kısmı ve lentonun yan bölümleri verev kesilerek motiflerdeki uyumun bozulması engellenmiştir. Ön yüzlerinde basit işçilikli fascia ve hafif dışbükey şeritlerden oluşan silme bulunur. Lentonun alt yüzünde, yüzeyden hafif derin oyulmuş Khristogram işlenmiştir (Figür 609). Basit bir çemberle sınırlanan Khristogram'daki haç kollarının arasına sarmaşık yaprakları yerleştirilmiştir. Kuzeybatı kapıdaki, frizden devşirilen lentonun bezemeli yüzünde fascia

[1198]Millingen, **a.g.k.,** 1912, 36; M. E. Armağan (2010). *Kuşadadı, Kadıkalesi'ndeki Bizans Dönemi Taş Eserleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 20-21, çiz. 1-7; Mamaloukos, **a.g.k.,** 2012, 7-16; M. Akaslan vd., (2015). L'église paléochrétienne de Bindeos (Pisidie). *Anatolia Antiqua (Eski Anadolu),* XXIII, 174, fig. 45; D. B. Giritlioğlu (2019). *An Urban Node in the Ritual Landscape of Byzantine Constantinople: The Church of St John The Baptist of The Stoudios Monastery*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 185-188, Verim, **a.g.k.,** 2020, s. 389, Fotoğraf 7, Levha 1.

[1199]E. Keskin (2010). *Çorum İli ve Çevresinde Bulunan Bizans Dönemi Taş Eserler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 221; Temple, **a.g.k.,** 2013, 139-143; Özdin, **a.g.k.,** 2014, 103.

ve dışbükey şeritlerden oluşan basit silme vardır. Yapıya girişler dışında narteksten naosa geçişi sağlayan ortadaki kapının lentosu da testere dişli, üstten dışbükey silmeyle sonlanan bir frizden devşirilmiştir.

Yukarıda bahsi geçen hususlardan kilise ana aksında yer alan, batı duvar ortasındaki ana girişlerin oldukça gösterişli düzenlenmiş olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Bunların gösterişli tutulmasının bir diğer amacı da giriş cephelerinde bulunmalarından kaynaklanmaktadır. Her kültürde olduğu gibi Bizans Dönemi'nde de girişler gösterişli düzenlenmiş, dolayısıyla kapıların yapımına da özen gösterilmiştir.

Kapılar gibi kilise cephelerindeki pencereler de az sayıda günümüze ulaşmıştır, bunlardan bazıları özgün karakterini koruyabilmiştir. Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi apsisindeki üçlü pencere bunlardan biridir. Üç penceredeki ayrım mermerden iki çifte sütunceyle sağlanmıştır. Bunların cepheye bakan kısımlarında yarım daire şekilli sütunceler bulunur. Tepelik kısmında geometrik ve bitkisel motifler işlenmiştir. Altta stilize akanthus yaprakları ve bunların arasına yerleştirilmiş haşhaş bitkisi kabartması bulunur. Üst kısımda ise iki boncuklu makara dizisine yer verilmiştir. Çifte sütuncelerin üstündeki impostlarda oldukça gösterişlidir. Ancak zamanla tahrip olması ve camiye çevrilmesiyle birlikte yüzeylerindeki haç motiflerinin kazınması sebebiyle günümüzde sade bir görüntü sergiler. Kalan izlerden, cepheye bakan yüzlerinde haç motifli madalyonlara yer verildiği anlaşılmaktadır.

Amasra Fatih Cami batı cephesinde görülen tribelon (üçlü pencere) özgün özelliklerini koruyan pencereler arasındadır. Erken Bizans Dönemi ait mermerden sütun kaidesi, başlığı ve sütunlarla ayrılmış pencereler yuvarlak kemerle sonlanır (Figür 610). Kaideler Attik A tipindedir. Kaidelerde alttan üste doğru sırasıyla; sadece tutulmuş kare şekilli plinthe, torus, trochilos ve torus yer alır. Mermerden sütunlar oldukça sadedir, sadece alt ve üst kısımlarındaki bileziklerin sütunlara hareketlilik kattığı söylenebilir. İon-impost tipteki sütun başlıklarının ionik bölümü sade tutulmuştur. İmpostların bir yüzünde haç motifine yer verilmiştir.

Amasra Kilise Mescidi'nin apsis pencereleri de bazı dönemlerde kapatılmış olsa da özgün niteliğini korumuştur. Eski fotoğraflardan pencerelerin yuvarlak kemerini çevreleyen, terracotta keramoplastik süs unsurlarından oluşan bir bant bulunduğu anlaşılmaktadır. Son restorasyon çalışmasında bunlar yenilenmiş ve yapının hemen her bölümündeki kemerlerin çevresine benzer bantlar eklenmiştir.

Çeltikdere Kilisesi pencerelerin hepsi özgündür. Ancak bölgedeki diğer kiliselerle kıyaslandığında pencerelerin daha sade olduğu söylenebilir. Sadece kademeli kör kemerler pencerelere az da olsa hareketlilik katmıştır.

Bölge kiliselerinde en gösterişli düzenlenmiş mimari elemanların ambon, templon, altar gibi litürjik kuruluşlar olduğu ileri sürülebilir. Ancak, bunlardan herhangi biri sağlam olarak günümüze gelmemiştir. Yine de müzelere taşınmış ve arazi çalışmalarında tespit edilen mimari plastik parçalar bunların süsleme programları hakkında önemli bilgiler sunar.

Yapılarda tespit edilen balüster ve levha gibi mimari plastik elemanlar templonları hakkında bazı ipuçları sunmaktadır. Bolu'da yer alan iki Erken Bizans Dönemi kilisesinde benzer süsleme özelliklerine sahip templona yer verildiği söylenebilir. Mengen Kilisesi'nde tek balüster parçası tespit edilmiştir. Parça kayıp olduğu için süslemesi hakkında detaylı bilgi verilemez. Ancak tepelik kısmının yarı küre şeklinde topuzla sonlanması kilisenin alçak tipli templona sahip olduğuna işaret eder. Samsaçavuş Kilisesi'nde çok sayıda balüster ve levha bulunmuştur. Levhalar ve balüster yuvaları arasındaki uyum, levhaların templon levhası olduğunu gösterir. Levhaların yüzeyleri Erken Bizans Dönemi mimari süslemesinde yaygın olan haç, haç motifli madalyon ve Khristogram motifleriyle bezenmiştir. Balüsterlerde de aynı dönemin karakterini görebilmek mümkündür. Bezemeli yüzeylerinde, dikdörtgen profil içinde soffit bezeme ve bitkisel motifler işlenmiştir.

Erken Bizans Dönemi'nde tarihlenen Akçakoca Kilisesi kazısında ortaya çıkarılan balüster ve levhalar, yapının templonu hakkında önemli bilgi verilmesini sağlar. Günümüzde müze deposundan bulunan balüster ve levhalar birbiriyle uyumludur. Templon kalınlıkları balüsterlerin yuvaları arasında girebilecek ölçüdedir. Bu sebeple levhaların templon levhası olduğu söylenebilir. Kilisenin doğusunda gerçekleşen kazılarda bulunmaları da buna işaret eder. Gövdesinde ajur tekniğinde bezeme bulunan levha, bu özelliği ile bölgedeki ünik parçalar arasındadır. Bir benzeri Cehennemağzı Kilisesi içinde sergilenir (Figür 611). Sağlam olan bir başka örneğin, geçmişte Amasra Kilise Mescidi'nde bulunduğu anlaşılmaktadır.[1200] Balüsterlerin yüzlerinde soffit yer alır. Birinin tepelik kısmında kaide ve sütun gövdesinin görülmesinden kilisede yüksek tipli templon olduğu anlaşılmaktadır.

[1200]S. Eyice (1954). Deux Anciennes Églises Byzantines de la Citadelle d'Amasra (Paphlagonie). *Cahiers Archéologiques*, 7, Planc XXXVII.

Bartın'daki iki kilise Orta Bizans templon düzeni hakkında önemli bilgiler sunar. Tavşan Adası Manastır Kilisesi'nde bulunmuş mermerden sekizgen bir sütunce, kilisenin yüksek tipli templona sahip olduğunu gösterir. Küçükkızılkum Kilisesi'nde, Prokennesos mermerinden sekizgen templon sütunu tespit edilmiştir. Alt ve tepelik kısımları basit bileziklerle sonlanır. Bir kenarına haç motifi kazınmıştır. Dolayısıyla bu kilisede de yüksek tipli templon bulunduğu kabul edilebilir. Yüksek tipli templonun bulunduğu bir başka kilise Zonguldak sınırlarındaki Bodaç Kilisesi'dir. Araştırmamız kapsamında, sadece Bodaç Kilisesi'nde templon arşitravı tespit edilmiştir. Bunun yanında balüstelerin tepelik kısımlarında sütun kaidesi ve sütun gövdesi bulunması, benzer ölçülerde sütunce tespit edilmesi de templonun yüksek tipli olduğuna işaret eder. Balüsterler Erken Bizans Dönemi taş işçiliği karakterini yansıtan soffitle bezenmiştir. Balüsterlerin yuvaları ile uyumlu olan levhalar, Orta Bizans Dönemi süsleme anlayışını yansıtır. Erken Bizans Döneminden farklı olarak, Orta Bizans Dönemine tarihlenen levhaların ön yüzlerinde yoğun süsleme görülür. Kilisedeki iki levha, işçilik açısından birbiriyle benzerdir, ancak dekoratif unsurlar kısmen farklıdır. Birinin merkezinde giyoşla çevrili, ortasında sekiz kollu yıldız arasında haç motifi işlenmiş madalyon yer alır. Bunun iki yanında, rhombus ve madalyonlardan oluşan, merkezinde rozet kabartmaları olan pano motifi bulunur. Diğer levhanın merkezinde de giyoşla çevrili madalyon yer alır. Madalyonun ortasında bitkisel dekor içinde haç motifi işlenmiştir. İki yanda, diğerindeki gibi, biri rozet diğeri haç motifli, iki dairelerden oluşan panoya yer verilmiştir. Eski fotoğraflardan incelenebildiği kadarıyla templona ait olması muhtemel arşitrav parçaları boyalıdır. Alt yüzünde ve cephesinde, birbirinde ardından sıralanmış geometrik ve bitkisel desenler alçak kabartma tekniğinde işlenmiştir.

Bölge müzelerinde, Anadolu, Yunanistan, İtalya ve Bulgaristan gibi ülkelerdeki farklı müzelerde burada listelenemeyecek kadar benzer balüster, levha ve arşitrav parçaları sergilenmektedir (Figür 612-615). Dolayısıyla bunların süslemesinde bölgesel üslup olmadığı, dönemin kanonik kuralları çerçevesinde yapıldıkları söylenebilir.

Araştırmamızda sağlam bir ambon tespit edilememiştir. Hacımahmut Köyü'nde bulunan iki kilisede, kaçak kazılarda ambon podyumları ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan biri bugün kayıptır. Hacımahmut Arabacılar Kilisesi'nde tespit edilen ve Erken Bizans Dönemine tarihlenen podyum, bezeme açısından dönemindeki birçok ambonla benzerdir. Yan yüzlerinde, fascia ve dış bükey şeritlerden oluşan silme yer alır. Alt ve üst yüzü

bezemesizdir, alt yüzünde hafif derin çukur bulunur. Hadrianopolis Kilise A'da benzer bir ambon podyumu bulunmuştur. Bu podyumdaki çukur Khristogramla bezenmiştir.

Nimetli Kilisesi çevresindeki altar tabanından, dört ayaklı masa tipli altar bulunduğu anlaşılmaktadır. Amasra Müzesi, Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi ve Karabük Üçbaş Köyü'nde benzer altar tabanlarına rastlanılmıştır.[1201] Amasra Müzesi'ndeki altar tabanı, diğerlerine oranla daha gösterişlidir. Mermerden bloğun ortasında yüzeysel bir madalyon bulunur. Ayakların oturduğu yuvarlar altıgen ve daireseldir. Dolayısıyla ambonun farklı ayaklara sahip olduğunu anlaşılmaktadır. Ayrıca altar tabanının bir köşesinde yazıt da bulunur. Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi altarına ait blok da sadedir. Sadece kenarlarında fascia ve dış bükey şeritlerden oluşan basit silmeye yer verilmiştir.

Mengen Kilisesi, Akçakoca Kilisesi, Hacımahmut İsmailler Kilisesi, Nimetli Kilisesi, İlyaslar Kilisesi, Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi ve Amasra Fatih Cami'nde Attik A, Attik B ve Attik C tipinde sütun kaideleri bulunur. Hemen hepsi (sadece Amasra Fatih Cami kaideleri mermerdir) yerel kireçtaşından yapılmış kaidelerde herhangi bir bezeme unsuru yoktur.

Bölgedeki yapılarda ion, ion-impost, impost ve yivli tipte sütun başlıkları tespit edilmiştir. Bölge müzelerinde farklı tipte başlıklar sergilenmekle birlikte bunların hangi yapıları ait oldukları belirsizdir.

İon-impost başlıklar bölgedeki Erken Bizans Dönemi kilisesinde karşımıza çıkmaktadır. Bu tip başlıklar, Orta Bizans Dönemi'ndeki bazı kiliselerde devşirme olarak kullanılmıştır. Bölge müzelerinde sergilenen sütun başlıklarında, ion-impost başlıkların ağırlıkta olduğu görülür. Karadeniz Ereğli, Amasra ve Bolu Müzesinde onlarca ion-impost başlık sergilenmekteyken impost, yivli, korinth tip başlıkların sayısı birkaç adeti geçmez.[1202] Bu başlıklar özensiz işçiliğe ve stilize bezeme özelliklerine sahiptir.

Akçakoca Kilisesi kazılarında ion-impost sütun başlığı parçalarına rastlanılmıştır. Müze deposunda üst üste sıralanması sebebiyle detaylı incelenememiştir. Pulvinus ve volütleri kısmen seçilebilmektedir. Pulvinustaki sivri yapraklı bezeme bölgedeki diğer ion-impost başlıklarda görülmez. Aynı husus volüt için de geçerlidir. Bölgedeki diğer örneklere göre volüt kıvrımlarının hatları daha belirgindir. Dolayısıyla bu kilisedeki ion-impost başlıkların kaliteli işçiliğe sahip olduğu söylenebilir.

[1201]Belke, **a.g.k.,** 1996, 279, Abb. 120.
[1202]Bu rakamlar Bizans Dönemi sütun başlıkları için geçerlidir.

Amasra Fatih Cami batı cephesinde yer alan üçlü penceredeki (tribelon) ion-impost başlıklar genel görüntü itibariyle yarı işlenmiş gibidir. İonik bölümündeki pulvinus ve ekinus sadedir, herhangi bir bezeme unsuru yoktur. İmpostta Latin haçı kabartması işlenmiştir.

Amasra ve Karadeniz Ereğli Müzesi'nde sergilenen ion-impost başlıklar, yapılarda tespit edilenlere göre daha kalitelidir (Figür 616-617). İmpostları geometrik ve bitkisel motiflerin yanı sıra haç ve madalyonlarla bezenmiştir. Hadrianopolis kiliselerinde de benzer ion-impost başlıklar bulunur. Kent çevresindeki köylerde de benzer özellikte çok sayıda başlığa rastlanılmıştır (Figür 618).

Bölgedeki kiliselerde tespit edilen diğer başlık grubunu, impost başlıklar oluşturmaktadır. Erken ve Orta Bizans Dönemine ait başlıklar birbirlerine benzerdir, dönem ayrımının süslemeye yansımadığı söylenebilir. Sadece erken örneklerin bazılarında bezemenin yoğun olduğu görülür. Mengen Kilisesi, Akçakoca Kilisesi, İlyaslar Kilisesi ve Ereğli Ayasofya Kilisesi'nde impost sütun başlıkları kullanılmıştır.

Mengen Kilisesi'ne ait iki impost başlık kısmen sağlamdır. Bunlardan biri diğerine göre daha gösterişlidir. Madalyonlu impost başlığın kalathosunda, Yunan haçı kabartmalı *stephanostaurion* işlidir. Ayrıca abaküsünde kıvrık dal motifi bulunur. Bu özellikleri itibariyle bölgedeki en gösterişli impost başlık olduğu ileri sürülebilir. Diğer başlık, madalyonlu başlığa göre sadedir. Kalathosu yüzeysel bitkisel desenle bezelidir. Bölgedeki bir diğer madalyonlu impost başlık, Akçakoca Kilisesi'nde bulunmuştur. Başlığın cephesinde geoit şekilli, haç motifli madalyon işlenmiştir. Diğer örneklerden farklı olarak başlıktaki haç, *Staurogramm* şeklindedir.

Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi'nde ion başlıkların üstünde kesik piramit biçimli impost bloklar bulunur. Bölgedeki başka bir kilisede rastlanılmayan, iç bükey-dışbükey şeritlerden başka bezeme unsuruna sahip olmayan impostlar Prokennesos mermerindendir.

İlyaslar Kilisesi'ndeki impost başlık bezemesizdir. Samsaçavuş Kilisesi çevresinde, herhangi bir bezeneme unsuru olmayan iki impost başlık tespit edilmiştir. Boyutları itibariyle kilisedeki templon, kiborium veya pencerelere ait olduğu düşünülen bu başlıklar mermerdendir (Figür 619).

Bölgedeki kiliselerde, müzelerde ve köylerde sıklıkla rastlanılan mimari plastik arasında çifte sütunceler yer almaktadır. Ayman Kilisesi ve Toklar Kilisesi'nde birer çifte sütunce bulunur. Ayman Kilisesi'ndeki örnek kırmızı kum taşındandır. Sütuncede

görülen oyma haç motifi, bu tipteki örneklerde tespit edilen nadir süsleme unsurlarındadır. Toklar Kilisesi'ndeki örnek oldukça sadedir. Alt kısmında bulunan alçak kabartma tekniğindeki bilezik tek bezeme unsurudur. Tavşan Adası Manastırı Katholikonu'nda iki, Akçakoca Kilisesi'nde bir ve Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi'nde iki çifte sütunce bulunur. Ayman ve Toklar kiliselerindeki örneklerden farklı olarak, bu çifte sütuncelerdeki sütunce gövdeden belirgin şekilde ayrılır ve daha gösterişli yapılmışlardır. Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi örnekleri mermerden yapılmış olup oldukça gösterişlidir. Amasra Tavşan Adası Manastırı Katholikonu örneklerinden günümüze ulaşan çifte sütuncenin gövdesinde, alt ve tepelik kısımlarındaki alçak kabartma tekniğindeki bantlar tek süsleme unsurudur. S. Eyice'nin tanıttığı günümüze ulaşamayan çifte sütunce ise diğerine göre oldukça gösterişlidir. Kilisedeki diğer çifte sütunceyle benzer olsa da tepelik kısmındaki lotus ve yaprak motifleri, çifte sütunceye hareketlilik katmıştır. Akçakoca Kilisesi'ndeki çifte sütuncede herhangi bir dekoratif detaya rastlanılmamıştır.

Bölge kiliselerinde rastlanılan çifte sütuncelerin benzer örnekleri; Hamzabey Köyü Merkez Dumanlar Camii bahçesi, Kıbrıscık Orman Bölge Müdürlüğü ana girişi, Karadeniz Ereğli Müzesi ve Amasra Müzesi'nde bulunmaktadır (Figür 620-622). Kıbrıscık Orman Bölge Müdürlüğü ana giriş kapısında bulunan örnekler oldukça sağlamdır. Sade düzenlenen çifte sütuncelerde, gövdenin iki kenarındaki dikey bant tek dekoratif unsur sayılabilir. Karadeniz Ereğli Müzesi'nde sergilenen çifte sütuncenin sütunce bölümünde, üstte alçak kabartma tekniğinde Latin haçı motifi görülür. Amasra Müzesi'nde sergilenen örnek kırıktır. Gövdesi, alçak kabartma tekniğindeki dikey bantla iki bölüme ayrılmıştır. Aynı husus tepelik kısmı için de geçerlidir. Bir sütuncenin üst kısmında, oldukça tahrip olmuş, hafif oyulmuş haç motifi kalıntısı seçilebilmektedir. Sütuncelerin tepeliği yatay bantla gövdeden ayrılır. Bu kısımda stilize akanthus yaprakları arasında palmet motifleri yerleştirilmiştir. Benzer çifte sütunceler Bizans coğrafyasındaki birçok yapıda yaygın kullanılmıştır, Anadolu'daki birçok müzede benzer eserler sergilenmektedir.[1203]

Çifte sütunceler, Bizans kiliselerinde, nef ayrımında, kapı kenarlarında, kemerli pencere açıklıklarında kullanılmaktadır. Nef ayrımında kullanılan örneklerin sayısı, pencerelerde kullanılanlara göre azdır ve sadece Karaman Binbir Kilise bölgesindeki

[1203]Yeşiltaş, **a.g.k.,** 2012, 48; Temple, **a.g.k.,** 2013, 101-122; Arslan, **a.g.k.,** 2014, 124-130; Özdin, **a.g.k.,** 2014, 43-44; Ermiş, **a.g.k.,** 2019, 574.

kiliselerde karşımıza çıkmaktadır (Figür 623).[1204] Konya Alaeddin Keykubat Cami'nde, çatıyı taşımak için devşirme olarak kullanılan bazı çifte sütunceler, kısa kaldığı için üst üste yerleştirilmiştir (Figür 624). Nef ayrımında kullanılanlar daha kalın ve uzundur. Bölgede tespit ettiğimiz çifte sütunceler ise ince ve kısadır. Dolayısıyla bunların pencere ayrımında kullanıldığı söylenebilir. Sadece Kıbrıscık'taki iki örnek istisnadır. Bunlar diğerlerine göre daha yüksektir. Ancak oldukça ince olmaları, bunların örtü sistemini taşıyamayacağına işaret eder. Muhtemelen bu iki örnek yüksek bir pencerede veya kapı kenarında kullanılmıştır.

[1204]Ramsay ve Bell, **a.g.k.,** 1909, 47, 51, 58, 67, 131, fig. 6, 10, 19, 25-27, 94, 124, 126.

7.2. Kayaya Oyma Manastır, Kilise, Şapel ve Nekropoller

Hıristiyanlığın yasak olduğu Roma İmparatorluğu Dönemi, yani Erken Hıristiyanlık Döneminde Hıristiyanlar gizli yerlerde ya kendi evlerinde ya da katakomplar, kayaya oyulmuş mekanlar, mağaralarda ibadetlerini yerine getirmişlerdir. İnanç serbestliği ve Hıristiyanlığın İmparatorluk tarafından resmi din ilan edildiği 4. yy. sonrasında, kayaya oyma yapıların kullanımı devam etmiş, hatta Frigya ve Kapadokya Bölgesi'nde, Orta Bizans Dönemi'nde kayaya oyma yapılar yapılmıştır. İmparatorluğun hemen her coğrafyasında kayaya oyulmuş ibadet mekanlarına rastlamak mümkündür. Anadolu'da ise Nevşehir, Karaman, Kayseri, Hatay, Afyon, Ankara, Kütahya, Eskişehir, Trabzon, İzmir ve Aksaray gibi illerde çok sayıda kayaya oyma yapı bulunmaktadır.[1205] Batı Karadeniz Bölgesi'ndeki Zonguldak ve Bolu'da, bu dönemde kullanılmış veya yeniden yapılmış az sayıda kaya yerleşimi ve manastırı bulunur.

Bölgede en çok tanınan ve çok sayıda yayına konu olmuş kaya yapılarının başında Karadeniz Ereğli'deki Cehennemağzı Mağaraları gelmektedir. Bu çalışmada Cehennemağzı Kilisesi olarak adlandırılan yapı, Hellenistik ve Roma Dönemi'nde taş ocağı olarak kullanılmış, Erken Bizans Döneminde, muhtemelen Theotokos Meryem'e adanarak bir kiliseye dönüştürülmüş, birtakım ilave ve değişikliklerle kullanılmıştır.[1206] Yapı, boyutu, mozaik tabanı ve bazı mimari özellikleri açısından bölgedeki diğer kaya yapılarından ayrışmaktadır. Yaklaşık 32.00 x 16.00 m ölçülerindeki iç mekanı düzgün olmayan plana sahiptir. Doğusuna synthronon bulunan apsis yerleştirilmiştir. Yapının içinde ve çevresinde, arkosoliumlu ve tek odalı kaya mezarları bulunur. Bunlar bölgedeki kaya yapılarının çoğunda karşımıza çıkmaktadır. Kuzeyine, geç tarihli duvarlar örülerek atrium oluşturulmuş, uzun yıllar bölgede yaşayan Hıristiyanlara hizmet vermiştir.

[1205]F. Hild ve M. Restle (1981). *Tabula Imperi Byzantini: Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteria und Lykandos)*. Wien: Verlag Der Österrichischen Akademie Der Wissenschaften, s. 135-309; R. MacMullen (1997). Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries. New Haven: Yale University Press, s. 110-112; İ. M. Mimiroğlu (2010). Frigya (Phrygia) Bölgesi Kaya Kiliselerinin Anadolu'daki Yeri. B. Y. Olcay Uçkan (Ed.), *Frigya (Phrygia) Bölgesinde Bizans Dönemi Kaya Mimarisi* içinde (s. 130-141). Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi s. 130-141; S. Evcim (2015). *Dağlık Frigya Bölgesi Bizans Dönemi Kaya Mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 123-124; M. Dickerson (2018). *A'dan Z'ye Sanat Tarihi*. (Çev: Orhan Düz), Ankara: Say Yayınları, s. 86-87; F. Yaşar (2019). *Kapadokya Bölgesi Bizans Kiliselerinde Anastasis Sahneleri.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 1.

[1206]Silifke Cennet Cehennem Mağarası önünde Theotokos Meryem Şapeli ve Trabzon Boztepe'deki mağarada Theotokos Theoskepastos'a adanmış kilise (manastır) bulunması sebebiyle, bu kilisenin de Theotokos Meryem'e adandığı kabul edilebilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bryer ve Winfield, **a.g.k.,** 1985, 244-245; Hill, **a.g.k.,** 1996, 113.

Cehennemağzı Mağarası olarak adlandırılan yapı, Bizans Dönemi öncesinde taş ocağı olarak kullanılmıştır. Kalıntılardan Erken Hıristiyanlık ve Bizans Döneminde nekropol alanı olarak kullanıldığı söylenebilir. Düzgün planı olmayan, iç kısmında farklı mekan ve nişler bulunan mağara yaklaşık 42.00 x 19.00 m ölçülerindedir.

Bolu sınırlarında yer alan Solaklar Kaya Yerleşimi, Belen Kaya Yapıları ve Yuva Köyü Kaya Şapeli, Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenebilir. Bunlardan Solaklar Manastırı'nın (bir bölümünün), Akheron Vadisi'ndeki mağara ve kayaya oyulmuş mekanlar gibi Roma-Bizans Dönemi'nde taş ocağı olarak kullanıldığı söylenebilir.[1207] Solaklar Manastırını, çok katlı düzeni ve mekan sayısının fazlalığıyla bölgedeki kaya yapıları arasında ayrı bir yere koymak gerekir. Dört katlı olan kaya yerleşiminin ilk iki katında çok sayıda mekana yer verilmiştir. Kalan izler (yazıt, çok sayıda haç motifi, khamasorion tipi mezarlar), ilk iki katın mezarlık alanı olarak kullanıldığına işaret eder. Üç ve dördüncü katında tek bir mekana yer verilmiştir. İkisinde de birer ambar bulunan bu mekanların işlevleri belirsizdir. Benzer ambarların bulunduğu mekanlar, Solaklar gibi kayaya oyularak yapılmış Aksaray Çanlı Kilise yerleşiminde (manastırı) de bulunur (Figür 625). Araştırmacılar tarafından bu mekanlar depo olarak nitelendirilmiştir.[1208] Dolayısıyla Solaklar Manastırı üç ve dördüncü katında bulunan mekanların depolama amaçlı yapıldığı söylenebilir. En üstte, muhtemelen havalandırma ve su biriktirme için uzun bir koridor bulunur. Yerleşimin batısında, manastırın kilisesi olduğu düşünülen bir kaya yapısı daha bulunur.[1209] Düzgün planı olmayan, yaklaşık 14.00 x 8.50 m ölçülerindeki kilise, tek bir mekandan oluşmaktadır. Bunlar dışında, yapı topluğunun üst kotlarında, incelenemeyen mekanların varlığı anlaşılmaktadır.

Belen Kaya Kilisesi, çok sayıda mekandan oluşmaktadır. Bu toplulukta bir kilise, kilisenin batında iki mekan (mezar odaları-narteks?), alt kotundaki üç mezar odası ve refectorium bulunmaktadır. Ayrıca bu alanın yüksek kotlarında, Solaklar'da olduğu gibi arazi şartlarından dolayı ulaşamadığımız çok sayıda mekan bulunur. Yukarıda bahsi geçen hususlar bu yapılar topluluğunun manastır olduğunu düşündürmektedir.

Yuva Köyü Kaya Şapeli, muhtemelen Orta Bizans Dönemi'nde yapılmıştır. Kaya şapeli, 2.90 x 2.37 m ölçülerindedir. Doğusunda küçük bir apsis nişi bulunan şapel, mezar şapeli olmalıdır.

[1207]Manastırın kayaç yapısı, bölgede tespit edilen birçok mimari plastik parçanın kayaç yapısıyla aynıdır.
[1208]R. Ousterhout (1996). An Apologia for Byzantine Architecture. *Gesta*, 35 (1), s. 28-31, fig. 13-14.
[1209]Yönelimi ve doğu duvarının apsise benzer şekilde içbükey olması sebebiyle kilise olarak nitelendirilmiştir.

Cehennemağzı Kilisesi ve Mağarası, daha doğrusu her iki yapının bulunduğu Akheron Kutsal Alanı'nın, Hellenistik ve Roma Dönemi'nde kült merkezi olduğu ileri sürülmektedir.[1210] Bizans Dönemi'nde Hıristiyan nekropolüne dönüştürülen Cehennemağzı Mağarası'nın yapısı ve mimari özellikleri, Mithra kültüyle ilişkilendirilebilir. Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Mavlavita Kaya Şapeli (12-15. yy.) ve Boztepe Aziz Sabbas Manastırı Şapeli (14. yy.), Cehennemağzı Mağarası gibi Mithra kültüyle ilişkilendirilmiştir.[1211] Bizans Dönemi öncesinde kült merkezi olarak kullanılmış Aksu Zindan Mağarası ve Silifke Cennet Cehennem Mağarası önünde de, Bizans Dönemi'nde şapeller inşa edilmiştir (Figür 626-627).[1212]

Cehennemağzı Kilisesi'nin, Erken Bizans Döneminde, muhtemelen Theotokos Meryem'e adanarak bir kiliseye dönüştürüldüğü ileri sürülmüştür.[1213] Yukarıda bahsedildiği üzere, Bizans öncesinde kült merkezi olan Silifke Cennet Cehennem Mağarası önünde Theotokos Meryem Şapeli ve Trabzon Boztepe'deki mağarada Theotokos Theoskepastos'a adanmış kilise (manastır) bulunması sebebiyle, Cehennemağzı Kilisesi'nin de Theotokos Meryem'e adandığı kabul edilebilir. [1214]

Cehennemağzı Kilise ve Mağarası'ndaki Bizans yapılaşması ve değişimleri, Pagan izlerini tamamen silmiş gibi gözükmektedir. Benzer durum, Mavlavita Kaya Şapeli, Boztepe Aziz Sabbas Manastırı Şapeli, Boztepe Theotokos Theoskepastos Kilisesi, Aksu Zindan Mağarası ve Silifke Cennet Cehennem Mağarası için de geçerlidir. Bu hususlar doğrultusunda, Bizans Dönemi'nde mağara önleri ve içlerindeki yapılaşmanın, Pagan inançlarının izleri silmek için yapıldığı kabul edilebilir.

[1210]Tournefort, **a.g.k.,** 1741, 25; Kinneir, **a.g.k.,** 1818, 497; Jaubert, **a.g.k.,** 1821, 413; Rottiers, **a.g.k.,** 1829, 298; Bore**, a.g.k.,** 1840, 211; Perrot ve Guillaume, **a.g.k.,** 1872, 16; Dörner ve Hoepfner, **a.g.k.,** 1962, 590-591; Hoepfner, **a.g.k.,** 1972a, 38-40; Akkaya, **a.g.k.,** 1994, 39; Umar, **a.g.k.,** 2004, 41-42; Tokel, **a.g.k.,** 2016, 184; Gür, **a.g.k.,** 2019, 194-196.

[1211]A. Bryer ve D. Winfield (1985). *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*. Vol I, Wasgington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, s. 211-231, fig. 48 ve 66.

[1212]Hill, **a.g.k.,** 1996, 113; A. O. Alp (2013). Aksu-Zindan Mağarası ΜΗΤΡΗ ΘΕΩΝ ΟΥΕΓΕΙΝΟΣ Kutsal Alanının Restitüsyonu. *Adalya*, XVI, 119.

[1213]Μακρη, **a.g.k.,** 1903,18; Darrauzès, **a.g.k.,** 1992, 89.

[1214]A. Bryer ve D. Winfield (1985). *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*. Vol I, Wasgington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, s. 244-245; Hill, **a.g.k.,** 1996, 113; V. M. Tekinalp ve B. İşler (2009). Trabzon Kenti Theotokos Theoskepastos Manastırı Üzerine Mimari Değerlendirme. M. Kadiroğlu (Editör), *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ 3* içinde (s. 107-138). Ankara: AKVAD, s. 107-108.

7.2.1. Mimari-Plan Özellikleri

Batı Karadeniz'de yer alan kaya oyma kilise ve şapeller, dönemin genel özelliği olarak düzgün olmayan plana sahiptir. İç mekanda belirgin bir simetri yoktur, kuzey-güney ve doğu-batı ekseninde genişlik ve uzunluk ölçüleri farklıdır ve duvarları girintili-çıkıntılıdır. Bununla birlikte hemen hepsi düzgün bir girişe de sahip değildir. Apsislerinde bile belli bir düzen yoktur. Bazılarının apsisleri küçük bir niş şeklindedir, Belen Kaya Kilisesi'nde apsisi dörtgen planlı tasarlanmıştır. Bu sebeplerden dolayı kaya kiliseleri ve şapellerini plan açısından belirli bir tipoloji altında incelemek mümkün değildir. Eğer bu kiliselerde bir tipolojik yapılacak olursa hepsinin tek mekanlı düzenlendiği söylenebilir. Ölçüleri farklı olmakla beraber hepsi tek mekandan oluşan naosa sahiptir.

Kaya kiliseleri içindeki en büyük boyutlu Cehennemağzı Kilisesi 32.00 x 16.00 m, Solaklar Kaya Kilisesi 14.00 x 8.50 m, Belen Kaya Kilisesi 7.42 x 6.10 m ve en küçük boyutlu Yuva Köyü Kaya Şapeli 2.90 x 2.37 m ölçülerindedir. Yukarıda değinildiği gibi düzgün planları yoktur, kabaca dörtgen planlı oldukları söylenebilir.

Tez kapsamında incelenen kaya kiliselerinin herhangi birinde narteks bulunmaz. Sadece Belen Kaya Kilisesi'nin batısında dörtgen planlı bir mekan bulunur. İşlevi net tespit edilememekle birlikte, naosa geçişi saplayan bir açıklığı olması narteks olduğuna işaret eder. Bununla birlikte naosa kilisenin güneybatı dışından doğrudan girilebilmektedir. Narteks olduğu düşünülen mekanda mezarlar bulunması, batıdaki ikinci mekanda da mezarlar olması, narteksten ziyade mezarlık alanı olarak tasarlanmış olduklarına işaret eder. Bununla birlikte Kapadokya gibi bazı bölgelerdeki kaya manastırlarında, kiliselerin batısında narteks ve mezarlık alanı olarak kullanılan mekanlar bulunduğu bilinmektedir.[1215] Sonuç olarak Belen Kaya Kilisesi batısındaki mekanın iki işlevli olduğu söylenebilir.

Cehennemağzı Kilisesi'nde narteks olmamasına rağmen, kuzeyinde atrium olması muhtemel bir alan bulunur. İki kenarı duvarla çevrili, doğrudan kilise iç mekanına açılan bu alanın batısında bir duvar olduğu söylenebilir, ancak bu duvar zaman içinde ortadan kalkmıştır. Bu alanın atrium olup olmadığı alanda yapılacak kazılar sonucu netleştirilebilir.

Apsisler; Cehennemağzı Kilisesi, Solaklar Kaya Kilisesi ve Yuva Köyü Kaya Şapeli'nde yarım daire, Belen Kaya Kilisesi'nde dörtgen formludur. Cehennemağzı

[1215]Ousterhout, **a.g.k.,** 1996, fig. 13-14.

Kilisesi apsisi, boyutu ve synthronon olmasıyla bölgedeki diğer örneklerden ayrışmaktadır. Yuva Köyü Kaya Şapeli apsisi ise niş biçimindedir.

Belen Kaya Kilisesi apsisinde mazgal, güney duvarında dikdörtgen prizma şekilli pencere bulunur. Apsis penceresi diğerlerinden farklı olarak iki kademeli yuvarlak kemerle sonlanır. Solaklar Kaya Kilisesi'nde ise tek bir pencere açıklığı bulunur. Kilisenin güneydoğunda yer alan bu pencere, dikdörtgen prizma şekilli olup üstten yuvarlak kemerle sonlanır.

Kaya oyulmuş kilise ve şapellerden; Solaklar Kilisesi'nin tavanı düz, Belen Kaya Kilisesi'nin tavanı çift pahlı çatı biçiminde ve Yuva Köyü Kaya Şapeli'nin tavanı basık tonozludur.

Bölgede tespit edilen kaya kilisesi, şapel ve mekanların tümünde, farklı boyut ve şekillerde kandil nişleri bulunur. İç mekanın aydınlatma sistemi için önemli olan bu nişlerin duvarların alt, orta ve üst seviyesindedir. Bazıları tabanla aynı seviyede bulunmaktadır.

Kaya Kiliselerindeki mezarlar; arkosolium, khamosorion ve tek odalı basit mezar olmak üzere üç farklı tipte incelenebilir.

Cehennemağzı Kilisesi'nin kuzeybatısında ve Belen Manastırı'nın farklı mekanlarında yuvarlak kemerle sonlanan arkosolium tipi mezarlar bulunur. İçinde herhangi bir kalıntısı tespit edilmeyen bu mezarların ölçüleri farklı olsa da, hepsi benzer formdadır. Özellikle Belen Manastırı'nda çok sayıda arkosolium mezar bulunur. Kilise kuzeybatısındaki arkosolium mezar klinelidir. Yan ve tavan duvarlarında fresk kalıntıları da bulunur. Kilisenin batısındaki 2. Mekan batı duvarında, 10.00 m batısındaki kayada, alt katındaki kriptada birer arkosolium mezar bulunur.

Arkosolium tipi mezarların Erken Hıristiyanlık ve Bizans Dönemine tarihlenen benzer örnekleri Frigya, Kapadokya, Paflagonya olmak üzere Anadolu genelinde görebilmek mümkündür (Figür 628-629).[1216]

[1216]B. Erciyas ve E. Sökmen (2009). Komana Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırması 2007. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* C. 1, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 290-291; Evcim, **a.g.k.,** 2015, 85-88, Levha 65-Resim 1; G. K. Öztaşkın ve S. Evcim (2010). Frigya Bölgesi Kaya Kiliseleri. B. Y. Olcay Uçkan (Ed.), *Frigya (Phrygia) Bölgesinde Bizans Dönemi Kaya Mimarisi* içinde (s. 37-129). Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi s. 80-118; H. Biber ve S. Erdoğan (2018). Bulanık'ta Bir Helenistik-Roma Dönemi Nekropolü: Mollakent. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (2), s. S. 1033; V. Keleş ve E. Çelikbaş (2019). Hadrianopolis Nekropolleri ve Mezar Tipleri. E. Özer (Ed.), *Aizanoi IV. Özel Sayı: Anadolu'da Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Ölü Gömme Adetleri Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (187-211). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları, s. 193-195.

Khamasorin tipi mezar, Solaklar Kaya Yerleşimi'nin farklı katlarında ve önündeki açık alanda, Belen Manastırı Kilisesi'nin batısındaki iki mekanda ve 120.00 m batısındaki kaya yapılarında bulunur. Kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda düzenlenmiş bu mezarların hepsi dikdörtgen şekillidir. Örtüsü tahrip olmuş, üstünde yer alması gereken taşlar parçalanarak başka yerlere taşınmıştır. Bazılarının kenarlarında taşların yerleştirilmesi için açılmış yuvarlar görülmektedir. Tespit edilen mezarlarda buluntuya rastlanılmamıştır. Bu sebepten tarihleri hakkında bilgi verilemez. Bölgede tespit edilen khamasorion tipi mezarların Bizans Dönemi'ne tarihlenen en benzer örnekleri, Hadrianopolis Antik Kentinde bulunmaktadır (Figür 630). Bunlar dışında, başta Frigya, Pontus ve Kapadokya olmak üzere birçok bölgede yer alan kayaya oyulmuş manastır ve kiliselerde benzer örneklere rastlamak mümkündür (Figür 631).[1217]

Bölgede en çok rastlanılan mezar tipi, tek odalı basit tip mezardır. Solaklar Kaya Yerleşimi, Belen Manastırı, Cehennemağzı Kilisesi ve Cehennemağzı Mağarası'nda bu tipte mezar odaları bulunur. Solaklar Kaya Yerleşimi 2. Katında, koridorun kuzeyinde, farklı boyut ve şekillerde dört mezar odası bulunur. Ayrıca 1. Katta bulunan üç mekanında oda mezar olduğu söylenebilir. Belen Manastırı Kilisesi'nin alt katında, birbirine bitişik yapılmış üç oda mezar bulunur. Cehennemağzı Kilisesi girişinin batısında ve atrium duvarının batısında birer oda mezara yer verilmiştir. Cehennemağzı Mağarasının güney ve kuzey duvarında ise birer oda mezar bulunur. Düzgün planı olmayan bu oda mezarların herhangi birinde mezar buluntusuna rastlanılmamıştır. Sadece duvarlarında fresk kalıntıları ve haç motifleri görülür. Bunlar da tarihlendirme konusunda yeterli veri sunmaz. Tek odalı basit tip mezara, Frigya ve Paflagonya'nın yanı sıra, Anadolu'daki birçok yerleşim ve kentte rastlanılmaktadır.[1218]

[1217]N. Thierry ve M. Thierry (1963). *Nouvelles Églises Repustres de Cappadoce Région du Hasan Dağı: New Rock-Cut Churches of Cappadocia*. Paris: Librairie C. Klincksieck, s. 40-41, Pl. 26 b-c; Keleş ve Çelikbaş, **a.g.k.,** 2019, 195-196.
[1218]Keleş ve Çelikbaş, **a.g.k.,** 2019, 192-193.

7.2.2. Süsleme

Kaya yapılardan bazılarının duvarlarında fresk kalıntıları ve haç motifleri yer alır. Bölgedeki kayaya oyma yapılar içinde mozaik süslemenin görüldüğü Cehennemağzı Kilisesi'ni, süsleme programı açısından ayrı bir yere koymak da gereklidir. Yapı tabanının mozaik döşeli olması açısından hem bölge hem de Bizans coğrafyasındaki nadir örneklerdedir. Daha önceki yayınlarda mozaik döşeme hakkında birtakım bilgiler verilse de, anlatılar yetersiz kalmış ve kapsamlı bir değerlendirmesi yapılmamıştır.

Cehennemağzı Kilisesi batı yarısında, tabanın tamamı mozaik döşelidir. Doğu yarısında da benzer taban mozaiği veya opus sectile döşeli taban olduğu düşünülmektedir. Bazı araştırmacıların verdikleri bilgiler bu düşünceyi destekler niteliktedir. Ancak, yapı tabanının doğusunun tamamen tahrip olması ve günümüzde çakılla kaplı olması nedeniyle, bu alanda detaylı inceleme yapılamamıştır. Batı yarısındaki taban mozaiğine geri dönecek olursak, en başta mozaiğin *opus vermikulatum* ve *opus tessellatum* tekniğinde yapıldığı söylemek gerekir. Kilisenin taban mozaiği, Erken Bizans Dönemi mozaik repertuvarından seçilmiş zengin bitkisel-geometrik motifler ve figürlerle dekore edilmiştir. Eden bahçesi ve sonsuz yaşam temalı mozaikte işlenen motif ve figürlerin işçilik, üslup ve içerik açısından benzer örneklerini Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen birçok kilise ve yapının, duvar ve taban mozaiklerinde görebilmek mümkündür.

Bodrum Torbalı Manastırı Hamam (5. yy.), Philippopolis Domus Eirene 3. Oda (5. yy. ilk çeyreği) taban mozaiklerinde, bu kilisede olduğu gibi kare pano içinde madalyon ve kenar boşlukları asma-sarmaşık bitkileriyle doldurulmuş dekorasyonla karşılaşılmaktadır (Figür 632-633).[1219] Özellikle krater ve kantharos gibi kaplardan çıkan asma-sarmaşık bitkisi dekorasyonu ise birçok Erken Bizans Dönemi yapısından görülmektedir. Roma Santa Konstanza Mausoleumu (350 civarı), Köstendil Bazilikası (5. yy. ilk yarısı), İskenderun Quatrefoil Kilisesi (5. yy. ikinci yarısı) ve Bizans coğrafyasındaki birçok yapının naos, apsis ve tonozu benzer tasarımlarla süslüdür.[1220]

[1219]Özet, **a.g.k.,** 2009, 81, figure 26; Topalilov, **a.g.k.,** 2018, 274-275, Figure 5.

[1220]E. Kitzinger (1951). Studies on Late Antique and Early Byzantine Floor Mosaics: I. Mosaics at Nikopolis, *Dumbarton Oaks Papers*, 6, s. 85; J. Beckwith (1979). *Early Christian and Byzantine Art*, London: Penguin Books, s. 28; F. Tülek (2006). Türkiye Mozaik Çalışmaları: Kilikia Mozaik Külliyatı, *Arkeoloji ve Sanat*, 123, s. 116; B. Can (2009). Erzincan Altıntepe Church with Mosaic, *JMR*, 3, s. 8-9; E. Ö. Daloğlu (2011). *Anadolu'da Erken Bizans Dönemi Figürlü Zemin Mozaikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 97-99; Koch, **a.g.k.,** 2015, 379; Karademir, **a.g.k.,** 2019, 27.

Panelleri çevreleyen sarmaşık yaprağı dekorlu bordürün benzer örnekleri, Hadrianopolis Kilise B (5.-6. yy), Perinthos Bazilikası (5. yy. sonu-6. yy. başı), Torbalı Manastırı, Olympos Episkopion'u (6. yy. başı) ve daha birçok yapının taban mozaiğinde karşımıza çıkmaktadır (Figür 634).[1221] Panellerin doğusunda yer alan, düğümlü madalyonlardan oluşan bordür (pano) tasarımın benzer örnekleri ise Hadrianopolis Kilise A (5.-6. yy.), Hadrianopolis Kilise B (5.-6. yy.) ve Sinop Balatlar Yapı Topluluğu (6. yy.) gibi yapılarında görülür (Figür 635).[1222]

Yukarıda verilen tüm örneklere dayanılarak mozaiklerin 4.-6. yy. arasında yapıldığı söylenebilir. 6. yy. tarihlenen benzer örneklerde orta paneldeki büyük boyutlu ve çiçek motifi bezeli madalyonlar görülmez. Bu boyutlardaki benzer madalyonlar, daha çok 5. yy. mozaiklerinde karşımıza çıkmaktadır. Sonuç olarak kilise mozaiklerinin 5. yüzyılda yapılmış olduğu söylenebilir.

Bölgedeki tüm yapılarda, duvarları süsleyen freskler tahrip olmuştur. Cehennemağzı Mağarası'nın güneydeki mezar odası duvarlarındaki fresk kalıntılarında desenler tahrip olmuştur, sadece bazı hatlar korunabilmiştir. Belen Kilisesi'nin tavan, apsis, kuzey ve güney duvarı ile arkosolium duvarlarında fresk kalıntıları görülmektedir. Ancak bunlar hem define arayıcıları tarafından parçalanmış hem de ateş yakılması sonucu tamamen kararmıştır. Bundan dolayı ne içerik ne de üslupları hakkında herhangi bir bilgi verilemez. Sadece kilise duvarları ve mezarın freskle bezeli olduğu söylenebilir. Karadeniz Ereğli ilçesi Ormanlı Beldesi sınırlarında bulunan kaya yapısında da fresk kalıntıları olduğu belirtilmektedir.[1223]

Solaklar Kaya Yerleşimi'nin dört katlı bölümü, Cehennemağzı Kilisesi ve Mağarası, Belen Kilisesi koridor ve odaların duvarlarına, çok sayıda haç motifi

[1221]Özet, **a.g.k.,** 2009, 76-77; Ş. Y. Erdek (2014). Perinthos-Herakleia Bazilikası Taban Döşemelerinin Konservasyonu. *JMR*, 7, s. 69; A. Tiryaki (2016). Rhodiapolis Piskoposluk Kilisesi'nin Geometrik Desenli Taban Mozaikleri. *Olba*, XXIV, s. 531; O. A. Şirin (2017). Amisos Teritoryumunda Bir Mozaik Kazısı. *Uluslararası Amisos Dergisi*, 2 (3), s. 181-182; G. Köroğlu ve E. Tok (2018). Sinop Balatlar Kazısında Ortaya Çıkarılmaya Başlanan Erken Bizans Dönemi Döşeme Mozaikleriyle İlgili İlk Veriler. *JMR*, 11, s. 124; G. Öztaşkın ve M. Öztaşkın (2019). Olympos Episkopeionu Peristyl Mozaiklerindeki İnsan Betimlemeleri., *OLBA*, XXVII, s. 462.

[1222]D. Michaelides (1989). The Early Christian Mosaics of Cyprus, *Biblical Archaeologist*, 52 (4), s. 196-197; Özet, **a.g.k.,** 2009, 75-76; Daloğlu, **a.g.k.,** 2011, 158; Köroğlu ve Tok, **a.g.k.,** 2018, 134.

[1223]Ormanlı Beldesi'nde yüzey araştırması yapılmış, ancak bu kayaya oyma yapının yeri tespit edilememiştir. Beldenin yüzölçümü oldukça büyüktür ve geneli geniş ormanlara sahiptir. Yapının yerini tespit edebilmek için detaylı ve uzun sürecek yüzey araştırması yapmak gerekmektedir. Karadeniz Ereğli Müzesi ve yerel araştırmacılardan yapının yeri öğrenilmeye çalışılmış, ancak öğrenilememiştir. Bölge halkı beldede resimli mağara olduğunu belirtmekte, ancak herhangi biri bunun yerini göstermek istememektedir. B. Öztürk yapı hakkında detaylı bilgi vermeden, Ormanlı Beldesi'ndeki saklı bir alanda fresk kalıntıları görülen mağara olduğunu belirtmiş ve fresklerin bir fotoğrafını paylaşmıştır. Fotoğraf çok net olmadığı için fresk hakkında detaylı bilgi verilemez. Ayrıntılı bilgi için bkz. Öztürk, **a.g.k.,** 2016, 93, Resim 21.

kazınmıştır. Farklı ölçülerdeki Yunan ve Latin haçı motifleri üslup ve şekil açısından da farklı özellikler sergiler. Bazılarının kolları aynı kalınlıktayken, bazıları içten dışa doğru genişler ve çatal, üçgen ve yarım daire ile sonlanır.

8. SONUÇ

Bizans Dönemi Doğu Bithynia-Batı Paphlagonia (Honorias) Bölgesi yapılarının öncelikle mimari özellikleri, bununla birlikte malzeme-teknik, süsleme özellikleri ve tarihsel sorunlarına değinerek değerlendirmeyi amaçlayan bu çalışma kapsamında Bartın, Bolu, Düzce ve Zonguldak illerinde 2018-2020 yılları arasında yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Yapılan araştırmalarda, araştırma bölgesinde yer alan dört ilde; 31 kilise ve şapel, 1 manastır, 5 kayaya oyma yapılar topluluğu (kaya yerleşimi/manastır), 2 deniz feneri, 1 hamam, 1 işlik, 1 köprü ve 11 işlevi belirsiz yapı/yapı kalıntısı incelenmiştir. Yüzey araştırmalarına paralel olarak bölgedeki müzelerde bulunan mimari plastik elemanlar ile kazılarda ele geçmiş terracotta keramoplastik öğe gibi mimari buluntular incelenmiştir. Tüm bu çalışmalarla bölgenin Bizans Dönemi sanatı ve mimarisi açıklanmaya çalışılmıştır.

Bu tez kapsamında ilk defa incelenen veya önceden varlığı bilinen yapılardan herhangi birinde inşa tarihini netleştirecek sağlam bir yazıt tespit edilememiştir. Yapıların mimari-süsleme özellikleri, alandaki buluntular ve bölge tarihi bir arada değerlendirilmiş, yapılar benzer özellikteki sağlam veya sağlama yakın örneklerle kıyaslanmış, bunlar sonucunda sınırlı bilgilerle de olsa her yapı için tarihlendirme önerisi sunulmuştur.

Bölgedeki kiliselerin çoğu haraptır. Sadece Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi, Amasra Fatih Camii ve Amasra Kilise Mescidi camiye çevrilmesi ve buna bağlı olarak onarım geçirmeleri sayesinde sağlam vaziyette günümüze ulaşmıştır. Bu kiliseler için şunu da belirtmek gerekir; yapılar çok sayıda onarım geçirmesi sebebiyle günümüzde özgün halinden uzak görüntü sergiler. Sağlam olsun ya da olmasın herhangi bir kilise için kesin bir inşa tarihi vermek oldukça güçtür. Bu soruna çözüm getirebilmek için yapıların mimarisi ve süslemesi ayrıntılı şekilde incelenmiş, bunlar hem bölge hem de Bizans sınırlarındaki birçok yapıyla karşılaştırılmıştır. Plan tipleri, apsis ve nef genişlik oranları, apsis şekilleri, nartheks düzeni, süsleme üslubu, duvar teknikleri ve mimari plastik parçaların dönem karakter özellikleri gibi bazı hususlar baz alınarak yapıların inşa tarihleri hakkında bir dönem aralığı belirtilebilmiştir. Ancak, bazılarının oldukça harap olması inşa tarihi hakkında bilgi vermeyi engellemiştir. Katalog ve Değerlendirme Bölümü'nde sunulan tarih önerilerinden, bölgedeki çoğu yapının Orta Bizans Dönemi'nde inşa edildiği sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte az da Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen kiliseler de bulunmaktadır. Batı Karadeniz Bölgesi'nde, Geç Bizans Dönemi imar faaliyeti yok denecek kadar azdır. Bunlar da ya onarım ya da

yapılara yapılan ilavelerden ibarettir. Bunun temel sebebi, Bölgenin Tarihi kısmında belirtildiği üzere 1260-1270 tarihleri sonrasında, bölge iç kesimin tamamen Türk egemenliğe geçmesi, kıyıdaki kent ve yerleşimlerin çoğunlukla Cenevizliler tarafından idare edilmesidir. Amastris ve Herakleia Pontika gibi kentlerde Geç Bizans Dönemi'nde Bizans egemenliğine devam etmiştir. Ancak yapılan araştırmalar bu dönemde inşa edilen bir kilise olmadığını göstermektedir. Bölge müzelerinde de Geç Bizans Dönemi'ne tarihlenen sikke, mühür, madeni eser, seramik ve mimari plastik parça yok denecek kadar az olması da bölgedeki Bizans hakimiyetinin 14. yüzyılda oldukça zayıflamış olduğunu, 15. yüzyılda ise tamamen sona erdiğini gösterir.

Araştırmamızda tespit edilen kilise ve şapellerin çoğunluğu tek nefli plana sahiptir. Bunların dışında bazilikal ve Kapalı Yunan Haçı planlı kiliseler ve planı net okunamayan kiliseler de bulunmaktadır. Herakleia Pontika, Amastris, Hadrianopolis, Modrene ve Dia gibi kentlerde, bazilikal planlı kiliselerin sayısı fazladır. Amastris'te birkaç tek nefli kilise olması burada istisna sayılabilir. Kentte bazilikal planlı kilise tespit edilememesi, Erken Bizans Dönemi izlerinin kaybolmuş olmasından kaynaklanıyor olmalıdır. Kıyı ve iç kesimlerde, kentlerden uzak ormanlık ve kırsal alanlarda, birkaç Kapalı Yunan Haçı planlı kilise dışında, daha çok tek nefli kilise tespit edilmiştir. Erken Bizans Dönemi örneklerine göre küçük boyutlu olan bu kiliseler, birkaçı dışında Orta Bizans Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Yukarıda sayılan hususlardan, Orta Bizans Dönemi'nde popülasyonun az olduğu kırsal yerleşimlerde, nüfus yoğunluğuna paralel olarak küçük boyutlu tek nefli kiliselerin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Tek nefli örnekler gibi, kırsal bölgede veya kent statüsünde olmayan küçük yerleşimlerde karşılaştığımız Kapalı Yunan Haçı planlı kiliselerde küçük boyutlu yapılardır. Sadece Amastris Tavşan Adası Manastırı Katholikonu, benzer planlı diğer örneklere göre daha büyük boyutludur.

Tarih sorunsalı, sivil işlevli ve işlevi belirsiz yapılar ile kayaya oyulmuş yapılar için de geçerli sayılabilir. Bölgedeki kaya kilisesi, şapel ve yapılar, Erken Bizans Dönemine tarihlenen kaya yapılarına benzediği gibi, Orta Bizans Dönemi'ne tarihlenen Frigya ve Kapadokya Bölgesi kaya yapılarıyla da benzerlik gösterir. Sadece Herakleia Pontika'daki Akheron kutsal alanındaki kilise ve Cehennemağzı Mağarası, mimari ve süsleme karakteri sebebiyle Erken Bizans Dönemine tarihlenebilir.

Batı Karadeniz'in başkent Konstantinapolis'e olan yakınlığı ve deniz yolu sayesinde ulaşımın kolay olması, yapılarda başkent ekolünün etkili olmasına sebebiyet vermiştir. Kilise planlarının başkentteki örneklerle benzer olması, benzer işçilikte mimari

plastik parçalar kullanılması ve duvarların büyük çoğunlukla almaşık teknikte örülmesi gibi hususlar bölge yapılarında başkent ekolünün etkili olduğunun açıkça kanıtıdır. Orta Bizans Dönemi sonlarına doğru bölgedeki Bizans hakimiyetinin zayıflaması, bölgede faaliyet gösteren yapı ustaları ve sanatçıları arayış içine sokmuştur. Bunun sonucu olarak bölgede taşra üslubu olarak adlandırabileceğimiz yerel özellikler de etkili olmuştur. Bu durumu, iç bölgede yer alan kilise ve yapıların duvar tekniğinde açıkça görebilmek mümkündür. Almaşık teknikte örülen duvarların iç yüzeyinde, tuğla bantlara yer verilmemiştir. Başkent örneklerinde, tuğla bantlar hem cephelerde hem de iç yüzeylerde görülebilmektedir.

Başkent ekolünün yanı sıra Bölgedeki tüm yapılardaki bölgesel üslup, dişli tuğla kullanımı ve templon duvarı şeklinde sıralanabilir. Yedigöller Milli Parkı sınırlarındaki iki kilisede bema, templon yerine, bunun alternatifi olan duvarla kapatılmıştır. Templon duvarı olarak adlandırdığımız bu duvarın benzerleri, Türkiye sınırlarındaki herhangi bir kagir yapıda karşımıza çıkmaz. Sadece Kapadokya bölgesindeki bazı kaya kiliselerinde templon duvarına yer verilmiştir. Bunun benzer örnekleri Yunanistan ana karasında ve Girit'teki bazı kiliselerde uygulanmıştır.

İlk defa bu çalışmada detaylı tanıtılan dişli tuğlalar, çoğunlukla Bartın'da tespit edilen Bizans Dönemi yapılarında kullanılmıştır. *In situ* örnekler sadece Bartın Küre Dağları'ndaki Karadere Vadisi ve Zoni Yaylası'ndaki kiliselerde tespit edilebilmiştir. Bununla birlikte Karabük ve Bolu'daki yapı kalıntılarında *in situ* olmayan dişli tuğlalara rastlanılmıştır. Biçimsel özellikleri, tegula mammataları andıran bu tuğlalar duvar örgüsünde kullanılmıştır. Bu biçimsel benzerlikten dolayı dişli tuğlaların kökenini tegula mammataya dayandırılabilir. Ancak duvar örgüsünde kullanılmaları sebebiyle tegula mammatadan ayrışmaktadırlar. Bilindiği üzere tegula mammatalar duvarlarda veya kaplama olarak kullanılmıştır. Tegula mammata ile dişli tuğla arasındaki diğer farklılık ise dişlerin şekillerdir. Tegula mammatadaki dişler alttan yukarıya doğru sivrilir. Dişli tuğladaki dişler ise silindirik, küp veya dikdörtgen prizma şeklindedir. Ayrıca tegula mammadaki dişler, tuğla yüzeyinden oldukça çıkıntılıdır. Bu çıkıntı, dişli tuğlalarda yüzeyseldir. Bölgede tespit edilen dişli tuğlalar, biçimsel özellikler baz alınarak "Tip A" ve "Tip B" olarak iki grupta incelenebilir. Tip A gurubuna giren tuğlalardaki dişler, küp veya dikdörtgen prizma şeklindedir. Tip A grubuna giren dişli tuğlalar, sadece Bartın ve Karabük'te tespit edilebilmiştir. Tip B grubundaki dişler yarı küre formundadır. Bu grubun örneklerini Karabük ve Bolu'daki yapı kalıntılarında görebilmek mümkündür.

Günümüze kadar yapılan yayınlarda pek fazla değinilmeyen ambon, altar, templon, bema, kiborium, synthronon gibi litürjik kuruluşların tez kapsamında açıklanması, bölge kiliseleri için bir yenilik sayılabilir. Herhangi biri sağlam olmasa da alanda ele geçen mimari plastik elemanlar ve kalıntılar, bunların sağlam halleri, düzen ve formları hakkında bazı ipuçları sunar. Bu litürjik kuruluşlara ait kalıntılar, sağlam olan kiliselerdeki benzer örneklerle karşılaştırılmış ve yapılan araştırmalar sonucunda restitüsyon önerilerinde bulunulmuştur. Özellikle Hadrianopolis Antik Kenti'nde bulunan ve bilimsel kazı çalışmaları sayesinde ortaya çıkmış kiliselerin litürjik kuruluşlarına ait kalıntılar, bunların kiliselerdeki yerleri, düzeni, süsleme programının aydınlatılmasında büyük katkı sağlamıştır.

Dini ve sivil işlevli yapıların tümü için ortak olan noktalardan biri süsleme programlarıdır. Yapıların duvar ve tabanlarını süsleyen fresk ve mozaiklerde mahalli bir üsluptan söz edilemez. Bölgede az da olsa tespit edilen mozaik ve fresk kalıntıları, döneminin kanonik formlarına uygundur. Aynı husus sütun, sütun kaidesi, sütun başlığı, levha, balüster, altar tabanı, ambon podyumu ve levhası gibi tüm mimari plastik elemanlar için de geçerlidir. Bunların bezeme karakteri, Bizans sınırlarındaki birçok mimari plastik parça ile büyük benzerlik gösterir.

Tezde ulaşılan önemli sonuçlardan biri, günümüze kadar Balkan coğrafyasına mal edilmeye çalışılan terracotta keramoplastik öğelerin, Karadeniz Bölgesi yapılarındaki yaygın kullanımıdır. Henüz bölgede bir üretim olup olmadığı tespit edilememiş olsa da birçok yapı kalıntısında terracotta keramoplastik öğelere rastlanılması ve bölge müzelerinde çok sayıda bulunması, Batı Karadeniz'deki bazı yapı cephelerinin terracotta keramoplastik unsurlarla süslendiğini açıkça göstermektedir. Tez çalışma alanı sınırlarına girmeyen Komana Antik Kenti, Tokat, Niksar, Kefken, Bolu, Karabük, Filyos ve Mecitözü'deki yapılarda ve kazı alanlarında çok sayıda terracotta keramoplastik bulunması, Karadeniz Bölgesi'ndeki yapı cephelerini süslediğini gösterir.

Çalışma kapsamında, bölge genelinde yapılmış yüzey araştırmaları, Bizans yapılarının mimari ve süslemesinin değerlendirilebilmesi dışında, bölgenin tarihi ve yerleşim arkeolojisi için de önemli sonuçlara ulaşmamızı sağlamıştır. Batı Karadeniz'in belirli bir alanına yönelik yapılan çalışmada Bartın, Bolu, Düzce ve Zonguldak'ta yüzey araştırmaları gerçekleştirilmiştir. Bu illerde bulunan antik kentler Klaudiopolis, Herakleia Pontika, Tios, Amastris, Dadybra, Prusias ad Hypium, Krateia, Modrene ve Dia'dır. Herakleia Pontika, Amastris, Krateia ve Prusias ad Hypium gibi kentler yamaç üzerine

kuruludur. Önemli ticaret yollarının kesişme noktasındaki Klaudiopolis ise Bolu Ovası'ndaki tepelik alanda kurulmuştur. Bunların dışında tez kapsamına dahil edilmeyen Hadrianopolis'in de yamaçta kurulduğu bilinmektedir. Bahsi geçen kentlerde, yamaçlar teraslandırılmış ve yapılar bu teraslar üzerinde inşa edilmiştir.

Tez kapsamında incelenen yapıların büyük çoğunluğu bu kentlerin dışındaki kırsal alanlarda (yerleşim) bulunmaktadır. Bu yerleşimler kentlerin yakınında olduğu gibi uzak noktalarında da olabilmektedir. Seben, Yedigöller, Küre Dağları, Gökçebey, Göynük, Mengen gibi kentlerden uzak kırsal yerleşim olabilecek bölgelerde bazen tek yapı bazen de birkaç yapı kalıntısına rastlanılmıştır. Bölgenin Tarihi kısmında detaylı anlatıldığı üzere, kırsal yerleşimlerde tarım ve hayvancılık faaliyetleri yaygındır. Buralarda şarap, peynir, domuz eti, deri, keresteden elde edilen ürünler üretilmiş, kıyı kentlerine taşınarak başkent Konstantinapolis ve diğer kentlere ihraç edilmiştir. Bu ürünlerin dışında at, sığır, eşek, domuz ve koyun gibi canlı hayvanlar da özellikle Konstantinapolis'e ihraç edilmiştir. Tezde bahsi geçen yapıların, kentlerin ihtiyacına karşılayan, ihracata ham madde sağlayan, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinin yürütüldüğü kırsal yerleşimlere ait yapılar olduğu ileri sürülebilir. Kırsal yerleşimlerin Bizans Dönemindeki adlarına dair bilgi yok denecek kadar azdır. Bazı dönem kaynakları ve modern yayınlarda Bouzaia, Cenon Gallicanon, Dadastana ve Niketia gibi kırsal yerleşimlerin adı geçse de yazılı belgelerin eksikliği bu yerleşimlerin konumlarını belirsiz kılar.

Batı Karadeniz Bölgesi'nin Bizans mimarlık tarihini aydınlatmaya yönelik yapılan bu çalışmada, bölgenin batı yarısında kalan illerde (Bartın, Bolu, Düzce ve Zonguldak), sınırlı bütçe, zaman, izin ve ekiple 2018-2021 yılları arasında, otomobil, arazi aracı, tekne, greyder, traktör, ATV gibi araçlar kullanılarak ve çoğunda yaya olarak yürünerek yüzey araştırmaları yapılmıştır. Yüzey araştırmalarında, çalışmanın başlangıcında tahmin ettiğimizden farklı olarak, hiç ummadığımız sayıda yapı ve yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Daha geniş bir ekip ve imkanla yapılacak yüzey araştırmalarıyla, bölgede daha fazla Bizans Dönemi yapısının varlığı ortaya çıkarılabilir.

Bölgedeki tarihi yapılar, doğal ve insani faktörler sonucunda yıllar içerisinde harap olmakta veya tamamen ortadan kalkmaktadır. Bu tahribatların başında define arayıcıların yaptıkları kaçak kazılar gelmektedir. Çoğu ormanla çevrili, sarp tepelerde bulunan yapılarda güvenlik sağlamak oldukça zordur. Bu da yapıları defineci tahribatına açık hale getirmektedir. Bir diğer önemli unsur doğal faktörlerdir. Bölgenin ormanla kaplı olması, çoğu terk edilmiş yerleşimlerde bulunan yapılara, gün geçtikte zarar vermektedir. Öyle ki

bazı duvarlar üzerinde çıkmış ağaçlar, yapıların büyük kısmını ortadan kaldırmıştır. Tez çalışması sayesinde, çoğu tescil dahi edilmeyen birçok Bizans Dönemi yapısının günümüzdeki durumları belgelendirilmiştir.

KAYNAKÇA

Ahrweiler, H. (1966). *Byzance et la mer: La marine de Guerro la Politique et les Institutions Maritimes de Byzance aux VIIe-XVe Siècles*. Paris: Presses Universitaires de France.

Ainsworth, W. F. (1842). *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia*. London: John W. Parker.

Ainsworth, W. F. (1939). Notes on a Journey from Constantinople, bey Heraclea, to Angora, in the Autumn of 1938. *The Journal of the Royal Geographical Society* içinde (s. 216-276). London: John Murray.

Akaslan, M., Demirci, D., Perçin, Ö., Labarre, G. (2015). L'église paléochrétienne de Bindeos (Pisidie). *Anatolia Antiqua (Eski Anadolu)*, XXIII, 151-178.

Akkaya, T. (1994). *Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğlisi)'nin Tarihi Gelişimi ve Eski Eserleri*. İstanbul: Troya Yayıncılık.

Alp, A. O. (2001). Bizans Mimari Plastiğinde Terminolojik Sorunlar. M. S. Pekak (Ed.), *Sanat Tarihinde Terminoloji Sorunları Semineri I (Mimari ve Mimari Süsleme)* içinde (s. 25-30). Ankara: Türk-İngiliz Kültür Derneği.

Alp, A. O. (2010). The Newly Discovered Middle Byzantine Churches from Phyrgia. H. Buchwald (Editör), *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th Centuries* içinde (s. 9-20). St. Petersburg: The State Hermitage Puplishers.

Alp, A. O. (2013). Aksu-Zindan Mağarası ΜΗΤΡΗ ΘΕΩΝ ΟΥΕΓΕΙΝΟΣ Kutsal Alanının Restitüsyonu. *Adalya*, XVI, 119-140.

Alp, A. O. ve Uzun, M. C. (2021). Geç Antik Çağ / Erken Bizans Dönemi Sütun Başlıkları Üzerine Bir Tipoloji Denemesi. *24. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Bildirileri Kitabı*. Nevşehir: Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Yayınları, s. 60-83.

Alparslan, S. (2001). Architectural Sculpture in Constantinople and the Influence of the Capital in Anatolia. N. Necipoğlu (Editör), *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life* içinde (s.187-202). Leiden-Boston-Köln: Brill.

Altripp, M. (2000). Beobachtungen zu Synthronoi und Kathedren in Byzantinischen Kirchen Griechenland. *Bulletin de correspondence hellenique*, 124.1, 377-412.

Anđelković, J., Rogić, D. ve Nikolić, E. (2010). Peacock as a Sign in the Late Antique and Early Christian Art. M. Korać (Ed.), *Archaeology and Science 6* içinde (s. 231-

248). Belgrade: Center for New Technology Viminacium Archaeology Institute Belgrade.

Anna Kommena (1996). *Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexiad Kommenos Dönemi'nin Tarihi Malazgirt'in Sonrası*. (Çev: B. Umar), İstanbul: İnkilâp Kitapevi.

Armağan, M. E. (2010). *Kuşadadı, Kadıkalesi'ndeki Bizans Dönemi Taş Eserleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arslan, A. (2014). *Konya Çevresi Bizans Dönemi Mimari Plastiği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arslan, M. (2005). *Arrianus'un Karadeniz Seyahati (Arriani Periplus Ponti Euxini)*. İstanbul: Odin Yayıncılık.

Arslan, M., Tosun, S., Ok, K., Akkemik, Ü., Köse, N., Aydın, A., Mutlu, H. Güneş, Y., Niyazi, S., Güler, N., Karlıoğlu, N., Güneş, M. Y. (2013). Seben Fosil Ormanı Tabiat Anıtı Yönetim Planı (2012-2017). *Seben Fosil Ormanı'nın Doğal ve Kültürel Değerlerinin Saptanması ve Uygun Yönetim Planının Geliştirilmesi* içinde (s. 39-103), Bolu: Batı Karadeniz Ormancılık Araştırma Enstitüsü Müdürlüğü Yayınları.

Atasoy, S. ve Yıldırım, Ş. (2015). Recent discoveries at Tios and its territory. G. R. Tsetskhladze, A. Avram ve J. Hargrave (Editörler), *The Danubian Lands Between the Black Sea, Aegean and Adriatic Seas (7TH Century BC - 10TH Century AD): Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade – 17-21 September 2013)* içinde (s. 441-444). Oxford: Archaeopress Archaeology.

Athanasoulis, D. (2015). Some Notes on the Impact of Constantinople on the Byzantine Architecture of Aegean and the Peleponnese. *City Ports from the Aegean to Black Sea. Medieval-Modern Networks, 22nd-29th August 2015*, İstanbul: Ege Yayınları, s. 163-178.

Aygün, T. (1960). *Karadeniz Ereğli Tarihi*. Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Aytekin, F. (2019). *Bursa Arkeoloji Müzesi Bizans Dönemi Mimari ve Litürjik İşlevli Yapısal Elemanları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ayverdi, E. H. ve Yüksel, İ. A. (1976*). İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: Baha Matbaası.

Bahar, B. (2019). *Trabzon İç Kalesi ve Sarayı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Barış, Ş. (2011). *Bolu Müzesi Bizans Dönemi Eserleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü.

Başaran, S. ve Başaran, B. (2012). Enez – Fatih Cami. *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, 4, 89-98.

Başkanlık Osmanlı Arşivi. (H-01-02-1084/M-18-05-1673). Evkâf (C.EV.) Kutu: 42, Gömlek: 2068.

Başkanlık Osmanlı Arşivi. (H-03-01-1147/M-05-06-1734). Evkâf (C.EV.) Kutu: 498, Gömlek: 25166.

Başkanlık Osmanlı Arşivi. (H-05-11-1111/M-24-04-1700). Evkâf (İE.EV.) Kutu: 35, Gömlek: 4070.

Başkanlık Osmanlı Arşivi. (H-10-06-1110/M-14-12-1698). Maliye (İE. ML.). Kutu: 54, Gömlek: 5142.

Başkanlık Osmanlı Arşivi. (H-14-02-1088/M-18-04-1677). Evkâf (İE.EV.) Kutu: 19, Gömlek: 2327.

Başkanlık Osmanlı Arşivi. (H-18-08-1259/M-13-10-1843). Evkâf (EV. BRT.). Kutu: 59, Gömlek: 03.

Başkanlık Osmanlı Arşivi. (H-22-03-1139/M-17-11-1726). Maârif (C.MF.) Kutu: 18, Gömlek: 897.

Başkanlık Osmanlı Arşivi. (H-25-10-1218/M-07-03-1804). Evkâf (C.EV.) Kutu: 159, Gömlek: 7917.

Başkanlık Osmanlı Arşivi. (H-29-03-1112/M-13-10-1700). Evkâf (İE. EV.). Kutu: 54, Gömlek: 5142.

Batı Karadeniz Kalkınma Ajansı (tarihsiz). Bartın İlçeleri: Kuruçaşile. Bartın: Bakka Bartın Yatırım Destek Ofisi.

Becker-Bertau, F. (1986). *Die Inschriften von Klaudiu Polis*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt Gmbh.

Beckwith, J. (1979). *Early Christian and Byzantine Art*, London: Penguin Books.

Belke, K. (1992). Untersuchungen an der Paphlagonischen Schwarzmeerküste. R. Pillinger, A. Pülz ve H. Vetters (Editörler), *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im Frühen Mittelalter* içinde, (s. 145-154). Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Belke, K. (1996). *Tabula Imperii Byzantini 9: Paphlogonien und Honorias*. Wien: Verlag Der Österrichischen Akademie Der Wissenschaften.

Belke, K. (2013). Bithynien. Historische und geographische Beobachtungen zu einer Provinz in byzantinischer Zeit. E. Winter ve K. Zmimmermann (Editörler). *Asia Minor Studien Band 69: Neue Funde und Forschungen in Bithynien* içinde (s. 83-109). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH.

Benzer, A. N. K. (2006). *Bolu-Göynük ve Yakın Çevresi Doğal ve Kültürel Kaynakların Ekoturizm Açısından Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Biber, H. ve Erdoğan, S. (2018). Bulanık'ta Bir Helenistik-Roma Dönemi Nekropolü: Mollakent. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22 (2), 1029-1052.

Bijişkyan, P. M. (1969). *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası: 1817-1819*. (Çev: H. D. Andreasyan). İstanbul: İ. Ü. Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Billerbeck, M. (2014). *Stephani Byzantii Ethnica Volumen III: K-O.* Berlin/Boston: Walter de Gruyter.

Bingham, J. (1843). *Origines Ecclesiasticae; or The Antiquities of The Christian Church, and Other Works.* Vol. III, London: Printed for William Striker.

Bittner, A. (1998). *Gesellschaft und Wirtschaft in Herakleia Pontike: Eine Polis zwischen Tyrannis und Selbstverwaltung*. Bonn: Dr. Rudolf Habelt Gmbh.

Bolu Müzesi Arşivi (06.11.2012). *Haccağız Yaylası Bizans Yapı Kalıntısı Hakkındaki İnceleme Raporu.* Bolu İli, Seben İlçesi, Haccağız Köyü Yaylası Bizans Yapı Kalıntısı (Tescilli Yapı), I. Derece Arkeolojik Sit Alanı Tescil Dosyası (2015).

Bolu Müzesi Arşivi (09.06.2010). *Bolu Merkez, Kuzfındık Köyü, Öreniçi (İkinciçukur) Mevkii Yapı Kalıntısı İnceleme Raporu.* Bolu Merkez Köyleri Tescil Dosyası: Kuzfındık Köyü Yapı Kalıntısı, 437-438 Parsel-Tescil Dosyası.

Bolu Müzesi Arşivi (12.03.2013). *Bolu Merkez, Ulumescit Köyü, Poyrazlar Mahallesi, Kızılpınar Mevkii Yapı Kalıntısı İnceleme Raporu.* Bolu Merkez, Ulumescit Köyü, Poyrazlar Mah., Kızılpınar Mevkii, 408 Parsel-Tescil Dosyası.

Bolu Müzesi Arşivi (13.04.2014). *Mengen Kıyaslar Köyü III. Derece Arkeolojik Sit Alanı İnceleme Raporu.* Bolu İli, Mengen İlçesi, Kıyaslar Köyü, III. Derece Ark. Sit Alanı (Parsel: 799-800) Tescil Dosyası.

Bolu Müzesi Arşivi (13.11.1989). *Gelinözü Köyü Karakiraz Mevkii Kilise Kalıntısı Hakkındaki Tescil Raporu.* Mudurnu Tescil Dosyası: Gelinözü Köyü Karakiraz Mevkii Kilise Kalıntısı.

Bolu Müzesi Arşivi (14.06.2017). *Gerede, Ibrıcak Köyü Toklar Yaylası Yapı Kalıntıları Hakkındaki İnceleme Raporu.* Bolu İli, Gerede İlçesi, Ibrıcak Köyü, Toklar Yaylası: Manastır (3. Derece Arkeolojik Sit Alanı) Tescil Dosyası.

Bolu Müzesi Arşivi (14.10.1996). *Yedigöller Milli Parkı Yüzey Araştırması Sonuç Raporu.* Bolu Merkez Köyleri Tescil Dosyası: Yedigöller Kalıntıları (Beş Kilise Kalıntıları).

Bolu Müzesi Arşivi (17.05.2012). *Samsaçavuş Köyü Kilise Yeri Mevkii Sondaj Kazıları Raporu*. Mudurnu Tescil Dosyası: Samsaçavuş Köyü III. Derece Arkeolojik Sit Alanı (Bizans Kilisesi) Tescil Dosyası, 21.11.2007/2790.

Bolu Müzesi Arşivi (18.05.2017), *Hacımahmut Köyü "Bizans Kilise Kalıntısı" Tescil Fişi*. Bolu İli Göynük İlçesi Tescil Dosyası.

Bolu Müzesi Arşivi (27.04.2015). *Mengen İlyaslar Köyü Daren Mevkii I. Derece Arkeolojik Sit Alanı İnceleme Raporu.* Bolu İli, Mengen İlçesi, İlyaslar Köyü, Daren Mevkii Tescil Dosyası: III. Derece Ark. Sit Alanı (2015).

Bolu Müzesi Arşivi (30.10.2001). Mengen Tabaklar Mahallesi Kurtarma Kazısı Raporu.

Bolu Müzesi Arşivi (31.05.2013). *Bolu İli Dörtdivan İlçesi Yağbaşlar Köyü Hisar Mevkii Bizans Yapı Kalıntısı İnceleme Raporu*. Bolu İli Dörtdivan İlçesi Tescil Dosyası: Yağbaşlar Köyü Hisar Mevkii Bizans Yapı Kalıntısı Tescili.

Bolu Müzesi Arşivi (31.05.2013). Seben Tescil Dosyası: Nimetli Köyü Ören Mevkii Bizans Yapı Kalıntısı (I. D. Ark. Sit alanı).

Bora, A. (2017). Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bithynia Krallığı'nın Sınırları ve Gelişimi. *Uluslararası Gazi Süleyman Paşa ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu-III,* Kocaeli: Kocaeli Belediyesi Yayınları, s. 129-148.

Bore, E. (1840). *Correspondance et Mémoires D'un Voyageur en Orient*. Paris: Olivier-Fulgence Libraire.

Bosselmann, A. (1994). *Stilistische und Technische Kriterien zur Beurteilung Byzantinischer Kirchen der Komnenenzeit*. Bonn: Vorgelegt der Philosophischen Fakültät der Rheinischen Friedrich - Wilhelms- Universität zu Bonn.

Bowes, K. (2011). Investing Ascetic Space: Houses, Monasteries and the Archaeology of Monasticism. H. Dey ve E. Fentress (Editörler), *Western Monasticism ante*

litteram: The Spaces of Monastic Observance in Late Antiquity and the Early Middle Ages içinde (s. 315-351). Turnhout: Bretols.

Brandes, W. (1989). *Die Stadte Kleinasiens im 7. Und 8. Jahrundert,* Amsterdam: J. C. Gieben Verlag.

Brüggeman, T. (2012). Paphlagonia Between Goths, Sasanids and Arabs (3rd-8th centuries AD). G. R. Tsetskhladze, E. Laflı, J. Hargrave ve W. Anderson (Editörler), *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity: Aspects of archaeology and ancient history* içinde (s. 45-52). Oxford: Archaeopress.

Bryer, A. ve Winfield, D. (1985). *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*. Vol I, Wasgington, D.C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.

Buchwald, H. (2000). Imitation in Byzantine Architecture-An Outline. B. Barkopp ve T. Steppan (Editörler), *Studien zur Byzantinischen Kunst un Geschichte Festschrift für Marcell Restle* içinde (s. 39-55). Stuttgart: Anton Hiersemann.

Buchwald, H. (2010). Christian Basilicas with Isolated Aisles in Asia Minor. H. Buchwald (Editör), *Architecture of Byzantium and Kievan Rus from the 9th to the 12th Centuries* içinde, (s. 35-57). St. Petersburg: The State Hermitage Puplishers.

Buchwald, H. (2015). *Archaeological Exploration of Sardis Report 6: Churches EA and E at Sardis*. Cambridge-London: Harvard University Press.

Can, B. (2009). Erzincan Altıntepe Church with Mosaic, *JMR,* 3, 5-13.

Ceylan, B. (2001). Geç Antik Dönem Batı Anadolu Bazilikaları. *Olba,* IV, 189-201.

Ceylan, Z. (2015). *Bolu İli Seben İlçesi Nimetli Köyü Eski Camii Restorasyon Önerisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Cheikh, N. M. E. (2012). *Arapların Gözüyle Bizans*. (Çev: M. Moralı). İstanbul: ALFA.

Cheynet, J. C. (1991). Les Sceaux du musée d'İznik. *Revue des Études Byzantines,* 49 (1), 219-235.

Clavijo, R. G. D. (1993). Anadolu Orta Asya ve Timur (Embàjada a Tamor Làn): Timur Nezdine Gönderilen İspanyol Sefîri Clavijo'nun Seyahat ve Sefâret İzlenimleri. (Çev: Ö. R. Doğru), İstanbul: Ses Yayınları.

Constantine Porphyrogenitus (1985). *De Administrando Imperio*. (Çev: GY. Moravcsik ve R. J. H. Jenkins). Washington: Dumbarton Oaks.

Constantine Porphyrogennetos (1840). *De Thematibus et de administrando*. (Çev. A. I. Bekker), Bonnae: Impensis Ed. Weberi.

Crow, J. (2017). Amastris. P. Niewöhner (Ed.), *The Archaeology of Byzantine Anatolia: From the End of Late Antiquity until the Coming of the Turks* içinde (s. 389-394). New York: Oxford University Press.

Crow, J. ve Hill, S. (1995). The Byzantine Fortifications of Amastris in Paphlagonia. *Anatolian Studies*, 45, 251-265.

Crusè, C. F. (1856). *The Ecclesiastical History of Eusebius Pamphilus, Bishop of Caserea in Palestine*. New York: Thomas N. Stanford.

Cumalıoğlu, A. (2011). *Hadrianopolis ve Çevresi Geç Antik – Erken Bizans Mimari Plastik Örnekleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Ćurčić, S. (1977). Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches. *Journal of the Society of Architectural Historians*, 36 (2), 94-110.

Ćurčić, S. (2010). *Architecture in the Balkans: From Diocletian to Süleyman the Magnificent*. New Haven-London: Yale University Press.

Çam, F. B. (2017). Paphlagonia'da Antik Bir Yerleşim: Güzelcehisar. *Bartın Üniversitesi Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, 4 (3), 2-15.

Çam, F. B., Bora, A. ve Altunkayalıer, H. B. (2019). Amastris (Amasra) Antik Kentinde Arkeolojik Tespitler. *TÜBA-AR*, 24, 169-188.

Çelebi, Z. (2005). *XVIII. Yüzyıl Osmanlı Coğrafya Yazarı Uluslu İbrahim Efendi ve Bilinmeyen Yönleriyle Tarihsel Coğrafyamız*. İzmit: Altın Kalem Yayınları.

Çelikbaş, E. ve Verim, E. (2021). Hadrianoupolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'nin Bema ve Apsis Mozaikleri. *JMR*, 14, 79-99.

Çelikyay, S. (2016). Strategies on Sustainability of Historical and Cultural Heritage in Amasra, Turkey. *International Journal of Cultural and Social Studies*, 2 (1), 104-116.

Çetinkaya, H. (2019). Four Newly Discovered Churches in Bithynia. A. V. Zakharova, S. V. Mal'tseva ve E. lu. S. Denisova (Editörler), *The Actual Problems of History and Theory of Art 9* içinde (s. 244-252). Moscow: Lomonosov Moscow State University, s. 250-251, fig. 8.

Çöl, N. (2012). Karadeniz'de Bir Ceneviz Kolonisi: Amasra. *Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Cilt I*, Eskişehir: T.C. Anadolu Üniversitesi Yayınları, s. 235-242.

D. P. Drakoulis (2012). Regional transformations and the settlement network of the coastal Pontic provinces in the Early Byzantine period. G. R. Tsetskhladze, E. Laflı, J. Hargrave ve W. Anderson (Editörler), *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity: Aspects of archaeology and ancient history* içinde (s. 79-95). Oxford: Archaeopress.

Dagron, G. (2002). The Urban Economy, Seventh-Twelfth Centuries. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* içinde (s. 393-461). Vol. 2, Washington D.C.: Dumbarton Oaks.

Dalgıç, Ö. (2012). Early Christian and Byzantine Churches. C. Ratte ve P. D. De Staebler (Editörler), *The Aphrodisias Regional Survey* içinde (s. 367-396). Mainz: Verlag Philipp von Zabern.

Daloğlu, E. Ö. (2011). *Anadolu'da Erken Bizans Dönemi Figürlü Zemin Mozaikleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Darrauzès, J. (1960). *Epistoliers byzantins du Xe siècle (Archives de l' Orient chretien)*. Paris: Peeters Puplishers.

Darrauzès, J. (1975). Listes Épiscopales du Concile de Niceé (787). *Revue des études Byzantines,* 33 (1), 5-76.

Darrauzès, J. (1981). *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae: Texte Critique, Introduction et Notes.* C. I, Paris: Institut Français d'Études Byzantines.

Darrauzès, J. (1992). Notes de littérature et de géographie ecclésiastiques. *Revue des études Byzantines*, 50, 87-112.

Deliyannis, D. M. (2010). *Ravenna in Late Antiquity*. Cambridge: Cambridge University Press.

Demir, G. (2015). *Zenonopolis Kilisesi ve Erken Bizans Mimarlığı İçindeki Yeri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Demirel, İ., Büyükkırlı, U. ve Karaduman, F. (1997*). Bolu İl Turizm Envanteri*. Ankara: Devran Matbaacılık.

Demirkent, I. (1992). *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Dickerson, M. (2018). *A'dan Z'ye Sanat Tarihi* (Çev.: Orhan Düz), Ankara: Say Yayınları.

Diest, W. V. (1889). *Pergamon über den Dindymos zum Pontus*. Gothia: Justus Perthes.

Doğan, S. (2001). Bizans Mimarlığında Litürjik İşlevli Taş Yapılarda Terminoloji Sorunu. M. S. Pekak (Ed.), *Sanat Tarihinde Terminoloji Sorunları Semineri I (Mimari ve Mimari Süsleme)* içinde (s. 31-41). Ankara: Türk-İngiliz Kültür Derneği.

Doonan, O. P. (2004). *Sinop Landscapes: Exploring Connection in a Black Sea Hinterland,* Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology.

Dönmez, Ş. (2010). *Akçakoca.* Akçakoca.

Dörner, F. K. (1952). B*erich über eine Reise in Bithynien*. Wien: Rohrer.

Dörner, F. K. ve Hoepfner, W. (1962). Vorläufiger Bericht über eine reise in Bithynien 1961. *Archäologischer Anzeiger,* 1962 (3), 564-593.

Duyuran, R. (1952). 1952 Yılında Arkeolojik Araştırmalar. *Arkitekt,* 1952-09-10 (253-254), 191-198.

Ekmen, H. (2020). İnönü Mağarası'nda Bulunan Erken Tunç Çağı'na Ait Sütten İkincil Ürün Üretimde Kullanılan Bir Çömlek Üzerine Gözlemler. H. G. Yalçın ve O. Stegemeier (Editörler), *Ünal Yalçın 65. Yaşgünü Armağan Kitabı* içinde (s. 77-84). İstanbul: Ege Yayınları.

Epstein, A. W. (1981). The Middle Byzantine Sanctuary Barrier: Templon or Iconostasis?. *Journal of the British Archaeological Association*, 134 (1), 1-28.

Erciyas, D. B. (2019). Archaeology at Komana. D. B. Erciyas ve M. A. Eser (Editörler), *Komana Small Finds* içinde (s. 1-46). İstanbul: Ege Yayınları.

Erciyas, D. B. ve Sökmen, E. (2009). Komana Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırması 2007. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* C. 1, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 289-306.

Erciyas, B. ve Sökmen, E. (2010). An overwiev of Byzantine Period settlements Around Comana Pontika in north-central Turkey. *Byzantine and Modern Greek Studies*. 34/2, 119-141.

Erciyas, D. B. ve Tatbul, M. N. (2016). Anadolu'da Ortaçağ Kazıları ve Komana. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 37.*

Kazı Sonuçları Toplantısı, C. 2, Ankara: İsmail Aygül Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti, s. 611-626.

Erciyas, D. B., Tatbul, M. N., Sökmen, E., Kocabıyık, C., Sünnetçi, R. (2015). Komana'da 2009-2014 Yılları Arasında Yapılan Kazı Çalışmalarının Ön Değerlendirmesi. D. B. Erciyas ve M. N. Tatbul (Editörler), *Komana'da Ortaçağ Yerleşimi* içinde (s. 21-61). İstanbul: Ege Yayınları.

Erdek, Ş. Y. (2014). Perinthos-Herakleia Bazilikası Taban Döşemelerinin Konservasyonu. *JMR,* 7, 61-75.

Erdem, A. (1999). Göynük Kenti Geleneksel Konut Mimarisi. *Mimarlık*, 289, 58-62.

Erdoğan, O. ve Duggan, B. C. (2019). Kilise İçinde Kilise: Lykia'daki Geç Antik Çağ Bazilikal Planlı Kiliselerin Orta Çağ'daki İkinci Kullanımları. *CEDRUS*, VII, 663-679.

Erkut, S. (1987). *Tarihte Mudurnu*. Bolu: Bolu Kalkınma ve Tanıtma Vakfı Yayınları.

Ermiş, Ü. M. (2019). Darkale'deki Bizans Dönemine Ait Mimari Plastik Eserler. *Uluslararası XIX. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Cilt I,* Ankara: Türk Tarih Kurumu, s. 573-599.

Ermiş, Ü. M. (2019). Niksar'dan Bizans Dönemine ait Keramoplastik ve Çini Örnekleri. Art-Sanat, 12, 193-204.

Ertürk, E. B. ve Türker, N. (2017). Chiese nella regione occidentale del Mar Nero e valutazione del loro potenziale turistico. *Ricerche e progetti per il territorio, la città e l'architettura,* 11, 346-357.

Esen, S. Ö. (2016). *Bolu İli Seben İlçesi Dedeler Köyü Cuma Camii Restorasyon Önerisi*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.

Eser, M. A. ve Eser, E. (2000). Sanatta Etkileşim: Oluşum ve Yöntem Üzerine İki Örnek. *Uluslararası Sanatta Etkileşim Sempozyumu*, Ankara: H.Ü. Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, s. 20-27.

Evcim, S. (2015). *Dağlık Frigya Bölgesi Bizans Dönemi Kaya Mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Evcim, S. ve Öztaşkın, G. K. (2019). Early Byzantine churches in Olympos. *Arkeoloji ve Sanat,* 161, 129-162.

Evliya Çelebi (1998). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: II. Kitap* (Haz. Z. Kurşun, S. A. Kahraman ve Y. Dağlı). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Eyice, S. (1951). Amasra Büyükada'sında Bir Bizans Kilisesi. *Belleten*, 15 (60), 469-496.

Eyice, S. (1952). Amasra Kalesinde Fatih Mehmed II. tarafından camiye çevrilmiş iki eski Bizans kilisesi hakkında notlar. *TTOKB*, S. 131, 2-4.

Eyice, S. (1954). Deux Anciennes Églises Byzantines de la Citadelle d'Amasra (Paphlagonie). *Cahiers Archéologiques*, 7, 98-105.

Eyice, S. (1961). Bizans Mimarisinde Dış Cephelerde Kullanılan Bazı Keramoplastik Süsler (Süs Çömlekleri). F. Dirimtekin (Editör), *Ayasofya Müzesi Yıllığı, Sayı III* içinde (s. 25-28). İstanbul: İstanbul Matbaası.

Eyice, S. (1963). *Son Devir Bizans Mimarisi: İstanbul'da Palailogoslar Devri Anıtları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi.

Eyice, S. (1965). Küçük Amasra Tarihi ve Eski Eserleri Kılavuzu. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Eyice, S. (1967). Kaybolan Bir Tarihi Eser, Şeyh Murad Mescidi. *Tarih Dergisi*, 17 (22), 111-130.

Eyice, S. (1969). Trakya'da Bizans Devrine Ait Eserler. *Belleten*, XXXIII (131), 325-358.

Eyice, S. (1971). Monuments Byzantins Anatoliens Inédits ou Peu-Connus. *Corsi di cultura sull'arte Ravennate e Byzantina 18*, Ravenna, 21 Marzo-3 Aprile 1971, Ravenna: Longo, s. 309-332.

Eyice, S. (1975a). Tarihde Bolu. *TTOKB*, 47 (326), 1-17.

Eyice, S. (1975b). *Tarihde Bolu*. İstanbul: Yenilik Basımevi.

Eyice, S. (1982). Türkiye'de Bizans Sanatı. *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi Görsel Anadolu Tarihi Ansiklopedisi* içinde (s. 568-618). C. III, İstanbul: Görsel Yayınlar.

Eyice, S. (1988). Bizans Mimarisi. S. Bayram (Ed.), *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri Cilt I* içinde (s. 45-51). İstanbul: Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü.

Feissel, D. ve Kaygusuz, İ. (1985). Un Mandament impérial du VIe siècle dans une inscription d'Hadrianopolis d'Honoriade'. *Centre de recherche d'historie et civilisation de Byzance, Travaux et Mémoires 9 içinde (s.* 397-420). Paris: E. De Boccard.

Feld, O. (1968). Herakleia Pontike, Ereğli. Besprochen von O. Feld. *Byzantine Zeitschrift*, 61, 99-102.

Ferguson, G. (1961). *Signs & Symbols in Christian Art*, London, Oxford and New York: Oxford University Press.

Fındık, E. F. (2021). Aziz Nikolaos Kilisesi, Kuzey Ek Yapısı Tuğla Süslemeleri: Rozet Motifi ya da Yenilmez Güneş "Sol Invictus". *Arkhaia Anatolika*, 4, 41-82.

Fıratlı, N. (1972). *Uşak Selçikler Kazısı ve Çevre Araştırmaları 1966-1970*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Foss, C. (1991). Herakleia Pontike. A. P. Kazhdan, A-M. Talbot, A. Cutler, T. E. Gregory, N. P. Ševčenko (Editörler). *The Oxford Dictionary of Byzantium Vol. II* içinde (s. 915-916). New York-Oxford: Oxford University Press.

Foss, C. (1996). *Survey of Medieval Castles of Anatolia II*. Ankara: The British Institute of Archaeology at Ankara.

Foss, C. (1996). *Survey of Medieval Castles of Anatolia II*. Ankara: The British Institute of Archaeology at Ankara.

Foss, C. ve Winfield, D. (1986*). Byzantine Fortifications: An Introduction*. Pretoria: University of South Africa.

Fourmy, M. H. and Leroy, M. (1934). La vie de S. Philarète. *Byzantion*, IX (1), 85-170.

Freely, J. ve Çakmak, A. S. (2005). *İstanbul'un Bizans Anıtları* (Çev.: G. Tanman). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

French, D. (1984). The Location of Cretia Flaviopolis in Bithynia. E. Akurgal, R. Merkelbach, S. Şahin ve H. Vetters (Editörler), *Epigraphica Anatolica 3* içinde (s. 49-58). Bonn: Dr. Rudolf Habelt GMBH.

Gilhus, I. S. (2006). *Animals, Gods and Humans: Changing attitudes to animals in Greek, Roman and early Christian ideas*. London-New Yok: Routledge.

Giritlioğlu, D. B. (2019). *An Urban Node in the Ritual Landscape of Byzantine Constantinople: The Church of St John The Baptist of The Stoudios Monastery*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gonzalez, E. G. (2010). Algunas Provincias Pontikas: La Administracion de Bitinia, Paflagonia, Helenoponto, Honorias Y Ponto Polemoniaco En El Siglo IV D.C. *Studia Historica. Historia Antigua*, Vol. 8, 11-20.

Gökoğlu, A. (1952). *Paphlagonia Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*, C. 1, Kastamonu: Doğrusöz Matbaası.

Graauw, A. de (2014). *Ancient Coastal settlement, Ports and Harbours, Volume I: The Catalogue*. https://www.researchgate.net/publication/339697342_Ancient_Coastal_settlements_Ports_and_Harbours_Vol_I_The_Catalogue (Erişim tarihi: 12.04.2021).

Graauw, A. de (2016). Catalogue of potential ancient ports in the Black Sea: Catalogue des abris et ports antiques potentiels en mer Noire. *Méditerranée: Revue géographique des pays méditerranéens*, 126, 129-144.

Gregory, T. E. (2016). *Bizans Tarihi*. (Çev: Esra Ermert), İstanbul: YKY.

Güneş, M. Y., Avcıbaşı, K., Ekşi, B., Gül, A., Bektaş, H., Karataş, Ü., Ulutürk, H. (2011). *Bolu Taşınmaz Kültür ve Tabiat Varlıkları Envanteri*. Ankara: Özyurt Matbaacılık Ltd. Şti.

Güney, E. (1999). *Antik Çağ Türkiye Kentleri.* İstanbul: Bilgili Yayın & Yapım.

Gür, D. (2015). *Zonguldak İli, Filyos Beldesi, Tios Akropolü Kilise A Yapısı*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gür, D. (2019). *Kuzeybatı Karadeniz'de Bizans Dönemi Dini Eserler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Güven, C. (2011). Türkiye'nin Sıhhi-i İctimai Coğrafyası: Zonguldak Sancağı. G. Karauğuz (Editör). *Yerel Tarih Bakış Açısı ile Osmanlı Döneminde Devrek ve Çevresi (Zonguldak, Krd. Ereğli, Çaycuma, Safranbolu, Bartın) Tarihi* içinde (s. 379-421). Konya: Çizgi Kitapevi.

Hell, X. H. de (1860). *Voyage en Turquie et en Perse*. Tome 4, Paris: P. Bertrand.

Hendy, M. (1985). *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450).* Cambridge: Cambridge University Press.

Hild, F. ve Restle, M. (1981). *Tabula Imperi Byzantini: Kappadokien (Kappadokia, Charsianon, Sebasteria und Lykandos)*. Wien: Verlag Der Österrichischen Akademie Der Wissenschaften.

Hill, S. (1996). *The Early Byzantine Churches of Cilicia and Isauria*. Aldershot ve Brookfield: Variorum.

Hill, S. J. (1990). Zonguldak Amasra'da Ön Araştırma. *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 81-91.

Hill, S. J. (1991). Survey Work At Amasra, 1989. *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, VIII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 311-321.

Hill, S. J. ve Crow, J. (1992). Amasra Yüzey Araştırması Ağustos 1990. *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 83-92.

Hill, S. J. ve Crow, J. (1993). 1991 Yılı Amasra Yüzey Araştırması. *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, X. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, s. 19-28.

Hill, S. J. ve Waddington, C. (1994). Amasra Survey 1993. *Anatolian Studies*, Vol. 44, 5-8.

Hoddinott, R. F. (1963). *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia: a study of the Origins and the Initial Development of East Christian Art*. New York: St. Martin's Press INC.

Hoepfner, W. (1966). *Herakleia Pontike – Ereğli: Eine Baugeschichtliche Untersuchung*. Graz-Wien-Köln: Hermann Böhlaus Nachf.

Hoepfner, W. (1972). Topographische Forschungen von Herakleia Pontike. F. K. Dörner (Ed.), *Forschungen an der Nordküste Kleinasiens* içinde (s. 37-46). Wien: Herman Böhlaus.

Honigmann, E. A. J. (1939). La Liste originale des pères de Nicée: A propos de l'Évêché de «Sodoma» en Arabie, *Byzantion*, 14 (1), 17-76.

Hörander, W., Rhoby A. ve Paul, A. (2014). *Byzantinische Epigramme in Inscriftlicher Überlieferung. Band 3/1: Byzantinische Epigramme Auf Stein: nebst Addenda zu den Bänden 1 und 2*. Wien: Verlag Der Österrichischen Akademie Der Wissenschaften.

Hussey, J. M. (2010). *The Orthodox Church in the Byzantine Empire*. New York: Oxford University Press.

Huxley, G. (1978). On the Vita of St John of Gotthia. *Greek, Roman and Byzantine Studies*, 19 (2), s. 161-169.

http-1: https://www.limenproject.net/marmara-ereglisi/

(Erişim Tarihi: 05.09.2021)

http-2: https://www.pompeiinpictures.com/pomeiiinpictures/R7/7

(Erişim Tarihi: 11.08.2020)

http-3: https://www.haberler.com/tarihi-kiliseyi-turizme-kazandırmak-istiyorlar
(Erişim Tarihi: 06.05.2019)
http-4: https://muze.gov.tr/muze-detay?SectionId=CCO01&DistId=CCO
(Erişim Tarihi: 07.09.2021)
Işık, A. (2001). *Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
Işıltan, F. (1995). *Niketas Khoniates Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
Ivanišević, V. (2010). Caričın Grad – The Fortifications and the Intramural Housing in the Lower Town. F. Daim ve J. Drauschke (Editörler), *Byzans – das Römerreich im Mittelalter, Teil 2, 2 Schauplätze* içinde (s. 1-29). Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.
Ivison, E. A. (1990). The Şeyh Murad Mescidi at Constantinople. *The Annual of the British School of Athens,* 85, 79-87.
İdil, V. (2000). Eskiçağ'da Gerede (Krateia) ve Keçi Kalesi. İrfan Aycan ve Kazım Ünlüol (Yayın Kurulu Üyeleri). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu'nun 700. Yılında Geçmişten Günümüze Gerede Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (s. 104-108). Gerede: Gerede Belediyesi Yayınları: No 1.
Jaubert, P. A. (1821). Voyage en Arménie et en Perse fait dans les annees 1805 et 1806. Paris: Pelicier.
G. Jeremić (2009). *Saldvm: Roman and Early Byzantine Fortification*. S. Perić, N. Tosić, M. Popović ve I. Popović (Editörler), Belgrade: Institute Archaeology of Belgrade.
G. Jeremić ve O Ilıć (2018). Evidence of Early Christianity on the Danube Limes, From Singidunum to Aquae. M. Korać, S. Golubović ve N. Mrdić (Editörler), *Vivere Militaree Est From Populus to Emperors – Living on the Frontier, Volume I* içinde (s. 197-247). Belgrade: Institute of Archaeology.
Jones, A. H. M. (1971). *The Cities of The Eastern Roman Provinces*. Oxford: Clarendon Press.
Jonnes, L. (1994). The Inscriptions of Heraclea Pontika. *L. Jonnes (Editör), Inschriften griechischer Städte aus Kleinasien Band 47: The Inscriptions of Heraclea Pontika, with a Prosopographia Herecleotica* içinde (s. 1-114). Bonn: Dr. Rudolf Habelt Gmbh.

Kaplan, M. (1995). *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle: Propriété et exploitation du sol*. Paris: Puplications de la Sorbonne.

Kappas, M. (2009). *Ηεφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη Μέση και την Ύστερη Βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του απλού τετρακιόνιου/τετράστυλου*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki.

Kara, D. (2019). *Türkiye'nin Selçuklu Çağı Kadın Türbeleri (1071-1318).* Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü.

Karacan, E. (2009). *Bursa ve Çevresindeki Bizans Dini Mimarisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karademir, T. (2019). *Bizans Resim Sanatında Refrigerium Sahneleri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karadeniz Ereğli Müzesi Arşivi (20.09.2009), *Uludağ Köyü Kemer Mahallesi Kilise Kalıntısı Tescil Fişi*. Zonguldak Ereğli İlçesi Tescil Dosyası.

Karadeniz Ereğli Müzesi Arşivi (2005), *Alaplı İlçesi Hasanlı Köyü Merkez Mahallesi Kilise Tescil Fişi*. Zonguldak Alaplı İlçesi Tescil Dosyası.

Karagülle, C. (2015). Bolu'da Antik Dönem Mimari İzleri. *Yapı Mimarlık, Tasarım, Kültür ve Sanat Dergisi*, 401, 176-180.

Karakuzulu, Z. (2002a). *Karadeniz Ereğli İlçesinin Coğrafyası*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karakuzulu, Z. (2002b). Cehennemağzı (Kdz. Ereğli) Mağaraları'nın Turizm Coğrafyası Açısından Önemi. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, II, 227-243.

Karauğuz, G. (2006). 2004 Yılı Devrek (Zonguldak) Yüzey Araştırması. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 23. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* C. 1, Ankara: Kültür Bakanlığı Dösimm Basımevi, s. 69-82.

Karauğuz, G. (2009). Çaycuma, Gökçebey (Tefen) ve Devrek İlçeleri Yüzey Araştırması, 2007. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 26. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* C. 1, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 105-116.

Karauğuz, G. ve Özcan, A. (2010). *Eskiçağda Zonguldak Bölgesi ve Çevresi: En Eski Devirlerden İ.S. 395'e Kadar*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Karauğuz, G., Akış, A. ve Kunt, H. İ. (2010). *Zonguldak Bölgesi Arkeoloji Eskiçağ Tarihi ve Coğrafya Araştırmaları: Arkeolojik Yerleşmeler, Kalıntılar, Buluntular ile Kdz. Ereğli ve Amasra Arkeoloji Müzesi'nden Bazı Eserler*. Konya: Çizgi Kitabevi.

Katolik Kilisesi [KK] (1924). *Acta consiliorum oecomenicorum: iussu atque mandato Societatis Scientiarum Argentoratentis*. E. Schwartz (Ed.). C. II, Berlin: Walter de Gruyter.

Kaya, E. (2015). Trigleia Ioannes Theologos Pelekete (Aya Yani) Manastırı: Tarihi, Mevcut Mimarisi ve Geleceği. *ZfWT*, 7 (1), 305-329.

Kazdhan, A. ve Talbot, A. M. (1998). *Dumbarton Oaks Hagiography Database: The Vitae of 8TH, 9TH and 10TH C. Saints*. Washington: Dumbarton Oaks.

Keleş, V. ve Çelikbaş, E. (2019). Hadrianopolis Nekropolleri ve Mezar Tipleri. E. Özer (Ed.), *Aizanoi IV. Özel Sayı: Anadolu'da Hellenistik ve Roma Dönemlerinde Ölü Gömme Adetleri Uluslararası Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (187-211). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Keleş, V., Çelikbaş, E. ve Yılmaz, A. (2014). "Paphlagonia Hadrianopolis'i". H. Kasapoğlu ve M. A. Yılmaz (Haz.), *Anadolu'nun Zirvesinde Türk Arkeolojisinin 40. Yılı* içinde (271-290). Ankara: Ankara Ofset Basım Matbaacılık.

Keskin, E. (2010). *Çorum İli ve Çevresinde Bulunan Bizans Dönemi Taş Eserler*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kılavuz, B. N. ve Çelikbaş, E. (2013). "Paphlagonia Hadrianopolis'i", *Tarihi Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi,* 2 (3), 159-214.

Kılıç, C. (2019). *Bizans Mimarlığında Kapalı Yunan Haçı Plan Şeması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kılıç, N., Kayapınar, A., Kaya, B., Kılıç, F., Kayapınar, L., (2008). *Bolu Livâsı 1921-1925 Senesi Sâlnâmesi (Giriş-Metin-Tıkpkıbasım-Dizin)*. Bolu: Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi.

Kılıçaslan, D., Atalay, T., Tokel, R., Ergül, G., Coşkun, K., Demiroğlu, Ü., Tülek, T., Zaman, E., Kalyoncu, H., Oruç, S., (2002). *Zonguldak 2002 İl Yıllığı*. Zonguldak: Zonguldak Valiliği.

Kiepert, H. (1878). *Lehrbuch der Alten Geographie*. Berlin: Dietrich Reimer.

Kiepert, H. (1925). *Atlas Antiquus*. Berlin: Dietrich Reimer.

Kinneir, J. M. (1818). *Journey Through Asia Minor, Armenia Koordistan, in the Years 1813-1814.* London: John Murray.

Kippis, A. (1815). *The Works of Nathaniel Lardnerr, D.D.in Five Volumes.* Book 2, Part 2, London: T. Bensley.

Kitzinger, E. (1951). Studies on Late Antique and Early Byzantine Floor Mosaics: I. Mosaics at Nikopolis, *Dumbarton Oaks Papers*, 6, 81-122.

Koch, G. (2015). *Erken Hıristiyan Sanatı* (Çev.: A. Aydın). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Konrapa, Z. (1964). *Bolu Tarihi*. Bolu: Vilayet Matbaası.

Konukçu, E. (1988). Komnenoslardan Osmanlılara Karadeniz Ereğlisi, I. *Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Samsun: On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, s. 211-222.

Konukçu, E. (1998). Tarih. *Bolu 1998 Yıllığı* içinde (s. 51-105). Ankara: Plaka Matbaacılık.

Konuralp Müzesi Arşivi (13.12.1996). *Akçakoca Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı Kurtarma Kazısı Raporu.* Düzce İli Akçakoca İlçesi Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı Tescil Dosyası

Korkutara, Z. (2014). *Bolu İli Seben İlçesi Geleneksel El Dokumaları*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.

Kosarev, A. N. ve Zonn, I. S. (2008). Brief History of the Black Sea Exploration and Oceanographic Investigation. Andrey G. Kostianoy ve Aleksey N. Kosarev (Ed.). *The Handbook of Environmental Chemisty: Vol. 5: Water Pollution Part Q* içinde (11-30). Berlin: Springer-Verlag.

Koukouni, I. N. (2011). *"Capitania Valisso Castrum Dicti Loci": Settlement Patterns and Defence on Northern Chios, 9TH-16TH Centuries.* Yayımlanmamış Doktora Tezi. Birmingham: University of Birmingham, Institute of Archaeology and Antiquity.

Kozdere, G., Güneş, M. Y., Tütüncü, Z., Akbay, S., (1998). Kültür. *Bolu 1998 Yıllığı* içinde (s. 107-187). Ankara: Plaka Matbaacılık Tic. Ve San. A.Ş.

Köroğlu, G. ve Tok, E. (2018). Sinop Balatlar Kazısında Ortaya Çıkarılmaya Başlanan Erken Bizans Dönemi Döşeme Mozaikleriyle İlgili İlk Veriler. *JMR*, 11, 121-135.

Krautheimer, R. (1965). *Early Christian and Byzantine Architecture*, Middlesex: Penguin Books Ltd.

Kurt, M., Gülşen, N., Önemli, Z. K., Demir, U. (2010). *Akçakoca Etnografik Kültür Envanteri*. Düzce: T.C. Düzce Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Laflı, E. ve Christof,. E. (2012). *Hadrianopolis 1: Inschriften aus Paphlagonia*. Oxford: Archaeopress.

Laflı, E. ve Zäh, A. (2008). Archäologische Forschungen im Byzantinischen Hadrianupolis in Paphlagonien. *Byzantinische Zeitschrift*, 101 (2), 681-713.

Laflı, E. ve Zäh, A. (2009). Beiträge zur frühbyzantinischen Profanarchitektur aus Hadrianupolis-Blütezeit under Kaiser Iustinian I.. *Byzantinische Zeitschrift*, 102 (2), 639-659.

Laiou, A. E. (2002). Exchange and Trade, Seventy-Twelfth Centuries. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* içinde (s. 681-770). Vol. 2, Washington D.C.: Dumbarton Oaks.

Lefort, J. (2002). The Rural Economy, Seventh-Twelfth Centuries. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* içinde (s. 225-310). Vol. 1, Washington D.C.: Dumbarton Oaks.

Leonhard, R. (1915). *Paphlagonia: reisen und forschungen im nördlichen Kleinasien,* Berlin: Dietrich Reimer (Ernst Wohsen).

MacMullen, R. (1997). Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries. New Haven: Yale University Press.

Madrigal, M. (2014). Birinci Yüzyıl Anadolu Kiliseleri. https://www.academia.edu/32218456/BİRİNCİ_YÜZYIL_ANADOLU_KİLİSELERİ_Kutsal_Kitap_ve_Arkeoloji (Erişim Tarihi: 12.06.2020).

Magdalino, P. (1998). Paphlagonians in Byzantine High Society. *National Hellenic Research Foundation. Institute for Byzantine Research International Symposium 6.* Athens: National Hellenic Research Foundation, Centre for Byzantine Research, s. 141-150.

Magdalino, P. (2002). The Medieval Empire (780-1204). C. Mango (Ed.), *The Oxford History of Byzantium* içinde (s. 169-208). New York: Oxford University Press.

Mailis, A. (2020). *Obscured by Walls: The Bema Display of the Cretan Churches from Visibility to Concealment*. Mainz: Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums.

Mamaloukos, S. (2012). Observations on the Doors and Windows in Byzantine Architecture. R. Ousterhout, R. Holod and L. Haselberger (Editörler), *Masons at*

Work. Architecture and Construction in the Pre-Modern World içinde (s.1-38). Phialdelphia: University of Pennsylvania.

Mango, C. (1982). St. Anthusa of Mantineon and the Family of Constantine V. *Analecta Bollandiana*, 100, 401-409.

Mango, C. (2006). *Bizans Mimarisi* (Çev.: M. Kadiroğlu), Ankara: Özel Basım.

Mango, C. ve Ševčenko, I. (1973). Some Churches and Monasteries on the southern shore of the Sea of Marmara. *Dumbortan Oaks Papers*, 27, 235-277

Mango, C., Scott, R. ve Greatrex, G. (1997). *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*. New Yok: Oxford University Press.

Manoledakis, M. (2013). The Southern Black Sea in the Homeric Iliad: Some Geographical, Philological and Historical Remarks. M. Manoledakis (Ed.), *Exploring the Hospitable Sea: Proceedings of the International Workshop on the Black Sea in Antiquity held in Thessaloniki, 21-23 September 2012* içinde (s. 19-37). Oxford: Archaeopress.

Mansi, J. D. (1769). *Sacrorum Concilium Nova et Amplissima Collectio*. Florence: Expensis Antonii Zatta Veneti.

Marek, C. (1985). Forschungen in Paphlagonien. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü III. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara, s. 181-186.

Marek, C. (1993). *Stadt, Ära und Territorium in Pontus-Bithynia und Nord-Galatia.* Tübingen: Ernst Wasmuth Verlag.

Markham, C. R. (1859). *Narrative of the Embassy of Ruy Gonzales de Clavijo to the Court of Timour, at Samarcand A.D. 1403-6*. London: Hakluyt Society.

Mathews, T. F. (1971). *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, London: Pennsylvania University Press.

Matschke, K. P. (2002). Commerce, Trade, Markets, and Money: Thirteenth-Fifteenth Centuries. A. E. Laiou (Ed.), *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century* içinde (s. 771-806). Vol. 2, Washington D.C.: Dumbarton Oaks.

Megaw, H. (1931-1932). The Chronology of Soma Middle-Byzantine Churches. *The Annual of the British School at Athens*, 32, 90-130.

Meinekii, A. (1849). *Stephani Byzantii Ethnicorvm*. Romus Prior, Berolini: Impensis G. Reimeri.

Memnon (2007). *Herakleia Pontike Tarihi (ΠΕΡΙ ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ)*. (Çev: M. Arslan). İstanbul: Odin Yayıncılık.

Mercan, A., Arslan, O. ve Laçin, G. (2015). Gökçebey – Üçburgu Kurtarma Kazısı. S. Atasoy ve Ş. Yıldırım (Editörler), *Zonguldak'ta Bir Antik Kent: Tios, 2006-2012 Arkeolojik Çalışmaları ve Genel Değerlendirme* içinde (s. 417-425). Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Mercangöz, Z. (1990). Bafa Gölü, Kirselik'teki Manastır Kilisesi. *Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, 5, 117-138.

Michaelides, D. (1989). The Early Christian Mosaics of Cyprus, *Biblical Archaeologist*, 52 (4), 192-202.

Millet, G. (1916). *L'Ecole Grecque Dans l'Architecture Byzantine*. Paris: Ernest Leroux.

Millingen, A. V. (1912). *Byzantine Churches in Constantinople: Their History and Architecture*, London: MacMillan And Co., Limited.

Mimiroğlu, İ. M. (2010). Frigya (Phrygia) Bölgesi Kaya Kiliselerinin Anadolu'daki Yeri. B. Y. Olcay Uçkan (Ed.), *Frigya (Phrygia) Bölgesinde Bizans Dönemi Kaya Mimarisi* içinde (s. 130-141). Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi.

Mitchell, S. (1995a). *Anatolia Land, Men and Gods in Asia Minor Volume I: The Celts in Anatolia and the Impact of Roman Role*. Oxford: Clarendon Press.

Mitchell, S. (1995b). *Anatolia Land, Men, and Gods in Asia Minor Volume II: The Rise of the Church*. Oxford: Clarendon Press.

Mpoura, L. P. (1980). *O glyptos diakosmos tou Naou tēs Panagias sto monastēri tou Osiou Louka*. Atina: Ē en Athēnai Archaiologikē Etaireia.

Μακρη, Π. Γ. (1903). *Ηρακλεια του Ποντου*. Αθηναις (Atina): Εκ *του Τυπογρφειου η Προοσος.*

Nesbitt, J. ve Oikonomides, N. (1996). *Catalogue of Byzantines seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art: West, Northwest and Central Asia Minor and the Orient*, C. III, Washington DC: Dumbarton Oaks.

Neşri, M. (1987), *Kitab-ı Cihan-nüma, Neşri Tarihi* (Haz: F.R. Unat ve M.A. Köymen), C. 2, Ankara.

Norwich, J. J. (2013a*). Bizans I: Erken Dönem (323-802).* (Çev: H. Koyukan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Norwich, J. J. (2013b). *Bizans II: Yükseliş Dönemi (MS 803-1081).* (Çev: Selen Hırçın Riegel), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Norwich, J. J. (2013c). *Bizans III: Gerileme ve Çöküş Dönemi (MS 1082-1453).* (Çev: Selen Hırçıl Riegel), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Oğuzbalaban, G. ve Akın, G. (2017). Karadeniz Ereğlisi'nin Destinasyon Olarak Yer Aldığı Turlar Üzerine Bir Araştırma, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10 (54), 1108-1113.

Okan, E. (2017). 2015 Yılı Batı Karadeniz Kıyıları Arkeolojik Sualtı Araştırması. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 34. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* C. 1, Edirne: *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları*, s. 123-134.

Okan, E. ve Önemli, Z. K. (2017). Akçakoca'da Bir Roma Dönemi Yapısı. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 40, s. 89-113.

Okan, E., Bilir A. ve Bilir, G. (2015). Batı Karadeniz Kıyıları Sualtı Yüzey Araştırması. *Tina: Denizcilik Arkeolojisi Dergisi*, 4, 64-71.

Okan, E., Bilir A. ve Duman, M. (2017). Batı Karadeniz Kıyıları Arkeolojik Sualtı Araştırması: 2016 Yılı Çalışmaları. *Tina: Denizcilik Arkeolojisi Dergisi*, 7, 50-63.

Orlandos, A. K. (1951). Η σταυρικη Βασιλικη της Θασoy. Αρχειον των Βυζαντινσν Μνημειων της Εμαδος Τομος Ζ′ içinde (s. 3-61). Αθηναις: Τυπογαφειον "Εστια.

Ortaç, M. (2012). Bolu İli Yüzey Araştırması 2010: Merkez ve Mudurnu İlçeleri ile Köyleri. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 29. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı*, Cilt 1, Ankara: İsmail Aygül Ofset Matbaacılık, s. 129-154.

Ortaç, M. (2014). Bolu İli Arkeolojik Yüzey Araştırması 2012: Mengen İlçesi Çalışmaları. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 31. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı*, Cilt 1, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Basımevi, s. 245-260.

Ortaç, M. (2016). 2014 Yılı Bolu İli Gerede İlçesi Arkeolojik Yüzey Araştırması. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 33. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı*, Cilt 1, Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 171-192.

Ortaç, M. (2019a). 2017 Yılı Bolu İli Seben ve Merkez İlçeleri Arkeolojik Yüzey Araştırması. *T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel*

Müdürlüğü 36. Araştırma Sonuçları Toplantısı Bildiri Kitabı, Cilt 2, Ankara: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları, s. 503-522.

Ortaç, M. (2019b). *Tarihsel Süreç ve Arkeolojik Bulgular Bağlamında Bolu Seben Kaya Barınakları/Sığınakları*. Ankara: Bilgin Kültür ve Sanat Yayınları.

Ousterhout, R. (1996). An Apologia for Byzantine Architecture. *Gesta*, 35 (1), 21-33.

Ousterhout, R. (1999). *Master Builders of Byzantium*. New Jersey: Princeton University Press.

Ousterhout, R. (2016). *Bizans'ın Yapı Ustaları*. (Çev: Fügen Yavuz), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

Ötüken, Y. (1978). İstanbul Son Devir Bizans Mimarisinde Cephe Süslemeleri. *Vakıflar Dergisi*, XII, 213-233.

Ötüken, Y. (1990). Bizans Duvar Tekniğinde Tektonik ve Estetik Çözümler. *Vakıflar Dergisi*, 21, 395-410.

Ötüken, Y. ve Ousterhout, R. (1995). The Byzantine Church at Çeltikdere. Birgitt Borkopp, Barbara Schellewald ve Lioba Theis (Editörler). *Studien zur Byzantinischen Kunstgeschichte: Festschrift für Horst Hallensleben zum 65.Geburtstag* içinde (s. 85-92). Amsterdam: Adolf M. Hakkert.

Özcan, E. (2005). Bolu İlinde Turizmi Etkileyen Faktörler ile Doğal, Tarihi ve Kültürel Turizm Değerleri. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25 (1), 55-75.

Özdin, Y. (2014). *Kocaeli Merkezde Bulunan Bizans Dönemi Taş Eserleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özet, A. (2009). Bodrum-Torba Monastery Mosaics. *JMR*, 3, 71-82.

Öztaşkın, G. K. (2018). Olympos Episkopeionu Tuğla Süslemeleri. O. Tekin, T. Kahya, A. Özdizbay, N. Ö Tünen, M. Wilson (Editörler), *Uluslararası Genç Bilimciler Buluşması II: Anadolu Akdenizi Sempozyumu 04-07 Kasım 2015,* Antalya: Koç Üniversitesi Suna – İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi AKMED, s. 615-627.

Öztaşkın, G. K. ve Evcim, S. (2010). Frigya Bölgesi Kaya Kiliseleri. B. Y. Olcay Uçkan (Ed.), *Frigya (Phrygia) Bölgesinde Bizans Dönemi Kaya Mimarisi* içinde (s. 37-129). Eskişehir: Tepebaşı Belediyesi.

Öztaşkın, G. ve Öztaşkın, M. (2019). Olympos Episkopeionu Peristyl Mozaiklerindeki İnsan Betimlemeleri., *OLBA*, XXVII, 443-464.

Öztürk, B. (2008). Kuruluşundan Bizans Devri Sonuna Kadar Tios Antik Kenti, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 128, s. 63-78.

Öztürk, B. (2016). Herakleia Pontike (Karadeniz Ereğli) Antik Kentinde Dinsel İnanışlar. *İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu Bildirileri*, Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, XI, s. 81-110.

Paribeni, A. (2004). Le sigle dei marmorari e l'organizzazione del cantiere. A. G. Guidobaldi ve C. Barsanti (Editörler), *Santa Sofia di Costantinopoli: L'Arredo Marmoreo Della Grande Chiesa Giustinianea* içinde (s. 649-734). Citta del Vaticano: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana.

Parman, E. (1993). Bizans Sanatında Tavuskuşu İkonografisi. *Sanat Tarihinde İkonografik Araştırmalar: Güner İnal'a Armağan* içinde (s. 387-412). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

Patacı, S. (2011). Paphlagonia Hadrianopolis'i Hamam A ve A Kilisesi Mozaikleri. *JMR*, 4, 27-50.

Patacı, S. (2012). *Paphlagonia Hadrianopolis'i Mozaik ve Fresko Buluntuları*. Yayınlanmış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Pekak, M. S. ve Gür, D. (2015). İsa'nın Doğumu. *Sanat Tarihi Dergisi*, 24 (2), s. 175-226.

Pekak, S. (2008). Kappadokia'da Bizans Dönemine Ait Haç Planlı İki Kilise. *Sanat Tarihi Dergisi*, XVII (2), 85-113.

Peker, A. U. (2006). Anadolu Bazilika Geleneği ve Selçuklu Anıtsal Mimarisine Etkisi. A. U. Peker ve K. Bilici (Ed.), *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı 2* içinde (s.55-65). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Perrot, G. ve Guillaume, E. (1872). *Exploration Archéologique de la Galatie et de la Bithynie, d'une partie de la Mysie de la Phrygie, de la Cappadoce et de Pont, exécutée en 1861*. I, Paris: Librairie de Firmin Didot Fréres.

Petit, L. (1903). *Vie et Office de Michel le Maléinote, suivis du traité ascétique de Basile le Maléinote*, Paris: Librairie A. Picard et fils.

Petratos, A. (2015). *Defensive Architecture in the Black Sea Region during the Age of Justinian I*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Thessaloniki: International Hellenic University.

Podossinov, A. V. (2012). Bithynia, Paphlagonia and Pontus on the Tabula Peutingeriana. G. R. Tsetskhladze, E. Laflı, J. Hargrave ve W. Anderson (Ediörler), *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity: Aspects of archaeology and ancient history* içinde (s. 203-206). Oxford: Archaeopress.

Purton, P. (2009). *A History of the Early Medieval Siege c.450-1200*. Woodbridge: The Boydell Press.

Ramsay, W. M. (1890). *The Historical Geography of Asia Minor*, Vol 4, London: William Clowes and Sons, Limited.

Ramsay, W. M. ve Bell, G. L. (1909). *The Thousand and One Churches*. London: Hodder and Stoughton.

Reinert, S. W. (2002). Fragmentation (1204-1453). C. Mango (Ed.), *The Oxford History of Byzantium* içinde (s. 248-283). New York: Oxford University Press.

Robert, L. (1980). *A travers l'Asie Mineure. Poétes et Prosateurs, Monnaies Grecques, Voyageurs et Géographe*, Paris: de Boccard.

Rodley, L. (1985). *Cave monasteries of Byzantine Cappadocia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rodley, L. (1994). *Byzantine Art and Architecture: An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.

Rottiers, C. (1829). *Hiéraire de Tiflis a Constantinople.* Brüksel: Chez Frechet.

Rouché, C. (1986). Theodosius II, The Cities, and the date of The 'Church History' of Sozomen. *The Journal of Theological Studies*, 37 (1). 130-132.

Ruge, W. ve Bittel, K. (1949). Paphlagonia. *Paulys Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, 18 (4), 2486-2550.

Ruggieri, V. (1991). *Byzantine Religious Architecture (587-867): Its History and Structural Elements*. Roma: Pontikal Institutum Studiorum Orientalium.

Ruggieri. V. (1995). *L'Architettura Religiosa nell'Impero Byzantino (fine VI-IX secolo)*. Messina: Rubbettino.

Sakaoğlu, N. (1999). *Çeşm-i Cihan Amasra*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.

Sarı, İ. (2017). *Büyük Türk Savaşları*. Antalya: Noktaekitap.

Schaff, P. (Editor) (1886). *Nicene and Post-Nicene Fathers Series II, Volume 2: Socrates and Sozomenus Ecclesiastical Histories.* Grand Rapids: Christian Classics Ethereal Library.

Schultze, V. (1913). *Altchristliche Städte und Landschaften: I. Konstantinopel*. Leipzig: A. Deichert'sche Verlagsbuchhandlung.

Schultze, V. (1922). *Altchristliche Stadte und Landschaften II*. Kleinassen. Güterslog: Druck and Verlag von C. Bertelsmann.

Sharp, R. S. (2010). *The Outside Imagine: A Comparative Study of External Architectural Display on Middle Byzantine Structures on the Black Sea Littoral*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Birmingham: Birmingham University, Instute Of Archaeology and Antiquity.

Shukurov, R. (2016). *The Byzantine Turks, 1204-1261*. Leiden: Brill.

Soykan, A. N. (2019). Kappadokia Bölgesindeki Kapalı Yunan Haçı Planlı Kagir Kiliselerin Mimari Özellikleri Açısından İncelenmesi. Akademik Sanat; Sanat, Tasarım ve Bilim Dergisi, 4 (7), 44-65.

Strabon (2000). *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV).* (Çev: A. Pekman). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Summers, G. D. ve French, D. H. (1992). 1990 Adıyaman Yüzey Araştırması. *T.C. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, IX. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi, s. 505-522.

Sunay, S. (2011). İstanbul Hirâmi Ahmet Paşa Camisi. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 30, 173-188.

Sümer, O. (1950). Ereğli. *TTOK Belleteni*, 107, 12-13.

Şahin, G. K. (2015). *Hadrianopolis Pişmiş Toprak Buluntuları*. Yayınlanmış Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Şahin, G. K. (2019). Bir Anadolu Eyaleti Olarak Honorias. *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 27, 11-42.

Şahin, G. K. ve Laflı, E. (2016). Geç Antik Çağda Honorias. *İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu,* Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, s. 31-41.

Şahin, N. E. A. (2010). Zwei neue Inschriften für Hosios kai Dikaios. *OLBA*, XVIII, 257-280.

Şirin, O. A. (2017). Amisos Teritoryumunda Bir Mozaik Kazısı. *Uluslararası Amisos Dergisi*, 2 (3), 175-183.

Talbert, J. A. R. (2000). *Barrington Atlas Of The Greek And Roman World.* Princeton ve Oxford: Princeton University Press.

Taş, K. Z. (2017). *Osmanlı'nın Arka Bahçesi Bolu Sancağı: 16. Yüzyılda Bolu-Düzce-Bartın-Karabük-Zonguldak.* İstanbul: Post Yayın Dağıtım.

Taşçıoğlu Y. R., Kaya, A., Yıldız, H., Arcagök, İ., Önemli, Z. K., Demir, U, Aygün, N. (2014). *Düzce Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*. Ankara: T.C. Düzce Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Tatar, Y. (2003). *Bolu İl Gelişme Planı: Çevre ve Mekânsal Yapı*. Ankara: DPT.

Tchihatcheff, P. de (1853). *Asie Mineure: Description, Physique, Statistique et Archeologique de Cette Contree*. Premiere Parties, Paris: Gide et j. Baudry.

Tekinalp, V. M. ve İşler, B. (2009). Trabzon Kenti Theotokos Theoskepastos Manastırı Üzerine Mimari Değerlendirme. M. Kadiroğlu (Editör), *Anadolu ve Çevresinde Ortaçağ 3* içinde (s. 107-138). Ankara: AKVAD.

Temple, Ç. (2013). *Konya/İkonion ve Çevresinde Bulunan Bizans Dönemi Taş Eserleri.* Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Terpoy, K. (2018). *Mountain and Sea: Settlement and Economy in LAte Antique Lycia, Isauria and North Central Anatolia*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Oxford: University of Oxford, Lincoln College.

Theophanes (1997). *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History AD 284-813.* (Çev: C. Mango, R. Scott ve G. Greatrex), Oxford: Clarendon Press.

Thierry, N. ve Thierry, M. (1963). *Nouvelles Églises Repustres de Cappadoce Région du Hasan Dağı: New Rock-Cut Churches of Cappadocia*. Paris: Librairie C. Klincksieck.

Tırpan, A. A. (1996). Samosata Aşağı Şehir Sur Duvarları. *T.C. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı,* Ankara: Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, s. 183-201.

Tiryaki, A. (2016). Rhodiapolis Piskoposluk Kilisesi'nin Geometrik Desenli Taban Mozaikleri. *Olba,* XXIV, 493-534.

Tok, E. (1997). *Türkiye'deki Orta ve Son Bizans Dönemi Kiliselerinde Cephe Düzeni*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Tokel, R. (2016). Dünden Bugüne Kdz. Ereğli Cehennemağzı Mağaraları. *İnsan, Kimlik, Mekân Bağlamında Zonguldak Sempozyumu,* Zonguldak: Bülent Ecevit Üniversitesi Yayınları, s. 180-193.

Topalilov, I. (2018). On the Eirene Mosaic from Philippopolis, Thrace. *JMR*, 11, s. 273-285.

Tournefort, J. P. de (1741). *A Voyage into the Levant*. Vol. III, London.

Treadgold, W. (2002). The Struggle for Survival (641-780). C. Mango (Ed.), *The Oxford History of Byzantium* içinde (s. 129-152). New York: Oxford University Press.

Trkulja, J. (2004). *Aesthetics and Symbolism of Late Byzantine Church Façades, 1204-1453*. A Dissertation Presented to the Faculty of Princeton University in Candidacy For The Degree of Doctor of Philosophy, New Jersey.

Tunçay, H. (2018). *Bolu'nun Saklı Cenneti: Seben*. Ankara: Seben Belediyesi Yayınları / Tunçay Yayıncılık.

Turan, O. (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.

Turtledove, H. (1982). *The Chronicle of Theophanes*. Philadephia: University of Pennsylvania Press.

Tülek, F. (2006). Türkiye Mozaik Çalışmaları: Kilikia Mozaik Külliyatı, *Arkeoloji ve Sanat,* 123, 113-122.

Umar, B. (2004). Bithynia: Bir Tarihsel Coğrafya Araştırması ve Gezi Rehberi. İstanbul: İnkilâp Kitabevi.

Umar, B. (2007). *Paphlagonia: Bir tarihsel coğrafya araştırma ve gezi rehberi*. İstanbul: İnkilâp Kitabevi.

Ünlüol, K. (2000). Gerede'de Tarihî, Turistik Mekânlar ve Mesire Yerleri. İrfan Aycan ve Kazım Ünlüol (Yayın Kurulu Üyeleri). *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu'nun 700. Yılında Geçmişten Günümüze Gerede Sempozyumu Bildiri Kitabı* içinde (s. 249-256). Gerede: Gerede Belediyesi Yayınları: No 1.

Varalis, Y. D. (2006). "Prothesis and Diakonikon: Searching the Original Concept of the Subsidiary Spaces of the Byzantine Sanctuary", A. Lidov (Ed.), *Hierotophy the Creation of Sacred Spaces in Byzantium and Medieval Russia* içinde (s. 282-298). Moscow: Indrik.

Verim, E. (2015a). Amasra'da Osmanlı Dönemi'nde Kiliseden Çevrilmiş Bir Mabet: Fatih Camii. OMAD, 2 (4), 58-74.

Verim, E. (2015b). *Amasra'da Bizans Dönemi Üç Eser: Tavşan Adası Manastırı, Amasra Kilisesi ve Küçük Kilise.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Verim, E. (2019). Paphlagonia'da Bir Piskoposluk Merkezi: Hadrianopolis Antik Kenti. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu*. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, s. 276-289.

Verim, E. (2020). Paphlagonia Hadrianopolis'i Kilise A Mimarisi Üzerine Yeni Bir Değerlendirme. *SAKTAD*, 3 (3), s. 383-407.

Verim, E. (2021a). Dört Nehir Kilisesi (Kilise B). V. Keleş, E. Çelikbaş ve A. Yılmaz (Editörlerler), *Karabük – Eskipazar Paphlagonia Hadrianoupolis'i (2010-2014 Sezonları)* içinde (s. 45-88). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Verim, E. (2021b). *Chora Kilisesi (Kilise A).* V. Keleş, E. Çelikbaş ve A. Yılmaz (Editörlerler), *Karabük – Eskipazar Paphlagonia Hadrianoupolis'i (2010-2014 Sezonları)* içinde (s. 89-152). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Verim, E. ve Avcı, O. (2017). Çeltikdere'de Kapalı Yunan Haçı Planlı Bir Kilise. *History Studies*, 9 (2), 235-256.

Vernadsky, G. (1949). The Problem of the Early Russian Campaigns in the Black Sea Area. *The American Slavic and East European Review*, 8 (1), 1-9.

Ville, G. (1967). W. Hoepfner, Herakleia Pontice–Eregli, eine Baugeschichtliche Untersu- chung; Band II. *Syria*, 44 (1-2), 218-219.

Vorst, C. V. D. (1911). Saint Phocas. *Analecta Bollandiana*, 30, 252-295.

W. Treadgold (1990). Three Byzantine Provinces and the First Byzantine Contacts with the Rus. *Harvard Ukrainian Studies, Vol. XII/XIII, Proceeding of the International Congress Commemorating the Millennium of Christianity in Rus'-Ukraine (1988/1989)*, Harvard: Harvard Ukrainian Research Institute, s. 132-144.

Walker, A. (2015). Pseudo-Arabic 'Inscriptions' and the Pilgrim's Path at Hosios Loukas. A. Eastmond (Editör). *Viewing Inscriptions in the Late Antique and Medieval World* içinde (s. 99-123). Cambridge: Cambridge University Press.

Ward-Perkins, J. B. (1958). Notes on the structure and building Methods of Early Byzantine Architecture. D. T. Rice (Editör), *The Great Palace of the Byzantine Emperors: Second Report* içinde (s. 52-104). Edinburg: The University Press.

Warland, R. (2006). Das Bildertemplon von Güzelöz und das Bildprogramm der Karanlık Kilise/Kappadokien. Zur Medialität des Bildes in Byzanz. M. Altripp ve C. Nauerth

(Editörler). *Architektur und Liturgie: Aktendes Kolloquims vom 25. Bis 27. Juli 2003 in Greifswald* içinde (s. 211-221). Wiesbaden: Reichert Verlag.

Winfield, D. ve Wainwright, J. (1962). Some Byzantine Churches from the Pontus. *Anatolian Studies*, 12, 131-161.

Wittek, P. (1935). Von der Byzantinischen zur Türkischen Toponymie. *Byzantion*, 10 (1), 11-64.

Wittek, P. (1969). Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları. (Çev: M. Eren). *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, 193-240.

Wolfgang, M. W. (2001). *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası* (Çev.: Ü. Sayın), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Yakupoğlu, C. (2007). *Kuzeybatı Anadolu'nun Sosyo-Ekonomik Tarihi -XIII-XV. Yüzyıllar-*. Yayımlanmış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yakupoğlu, C. (2009). *Kuzeybatı Anadolu'nun Sosyo-Ekonomik Tarihi (Kastamonu-Sinop-Çankırı-Bolu) XIII-XV. Yüzyıllar. Ankara: Gazi Kitabevi.*

Yalçın, A. B. (2015). The Byzantine Complex at Başpınar. E. Laflı ve S. Patacı (Editörler), *Recent Studies on the Archaeology of Anatolia* içinde (s. 49-53). Oxford: BAR Publishing.

Yaman, Ö. (2011). *Roma ve Bizans Devri'nde Karadeniz Ereğlisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yasa, A. A. (2013). Kültürel Zenginlikleri ile Göynük. *Göynük El Sanatları Paneli ve Çalıştayı Bildirileri*. Ankara: Göynük Belediyesi Yayını No: 2, s. 17-46.

Yashaeva, T., Denisoca, E., Ginkut, N., Zalesskaya, V., Zhuravlev, D. (2011). *The Legacy of Byzantine Cherson*. Sevastepol-Austin: Institute of Classical Archaeology-Packard Humanities Institute.

Yasin, A. M. (2012). Sight Lines of Sanctity at Late Antique Martyria. B. D. Wescoat ve R. G. Ousterhout (Editörler), *Architecture of the Sacred: Space, Ritual, and Experience from Classical Greece to Byzantium* içinde (s. 248-280). Cambridge: Cambridge University Press.

Yaşar, F. (2019). *Kapadokya Bölgesi Bizans Kiliselerinde Anastasis Sahneleri.* Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yaylı, A., Aydın, B., Artar, M., Görmüş, S., Bayrak A. (2015). *Unesco Dünya Miras Yolunda Amasra Stratejik Eylem Planı*. Ankara: Bartın Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Yaylı, A., Ozan, Y. ve Boran, H. (2011). *Bartın Kültür Varlıkları Envanteri*. Ankara: Bartın Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

Yeşiltaş, T. (2012). *Yalvaç Müzesi'ndeki Bizans Dönemi Taş Eserleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldırım, Ş. (2013). *Side Antik Kentinin Bizans Dönemi Dini Mimarisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldırım, Ş. (2020). Gökçebey Üçburgu Emporionu. *Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları E-Dergisi*, 7 (1), 2-31.

Yıldız, S. (2009). *Bizans Tarihi, Kültürü, Sanatı ve Anadolu'daki İzleri.* Ankara: Detay Yayıncılık.

Yıldız, S. (2017). Karadeniz Bölgesindeki Bizans Eserleri. *Karadeniz Araştırmaları*, 53, 123-135.

Yücel, Y. (1964). Paflagonya ve Bolu'nun Türk Hakimiyetine Girişi Hakkında Düşünceler, *Çele*, 18, 28.

Zacos, G. ve Veglery, A. (1972). *Byzantine Lead Seals*, C. II, Basel: J. J. Augustin, Glückstadt, Est.-Ger.

Zavagno, L. (2009). Amastris. *Cities in Transition: Urbanism in Byzantium between Late Antiquity and Early Middle Ages (AD 500-900)*. Oxford: Archaeopress.

Zavagno, L. (2012). Amastris (Paphlagonia): A Study in Byzantine Urban History between Late Antiquity and the Early Middle Ages. G. R. Tsetskhladze, E. Laflı, J. Hargrave ve W. Anderson (Editörler), *The Black Sea, Paphlagonia, Pontus and Phrygia in Antiquity: Aspects of archaeology and ancient history* içinde (s. 273-283). Oxford: Archaeopress.

Zollt, T. (1994). *Kapitellplastik Konstantinapolis vom 4. Bis 6. Jahr hundert n. Chr.: Mit einem Beitrag zur Untersuchung des ionischen Kämpferkapitells.* Bonn: Dr. Rudolf Habelt Gmbh.

Zonguldak Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü (2010). *Kültür Envanteri (Zonguldak Merkez ve İlçeler).* Zonguldak: Zonguldak Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü.

FİGÜRLER

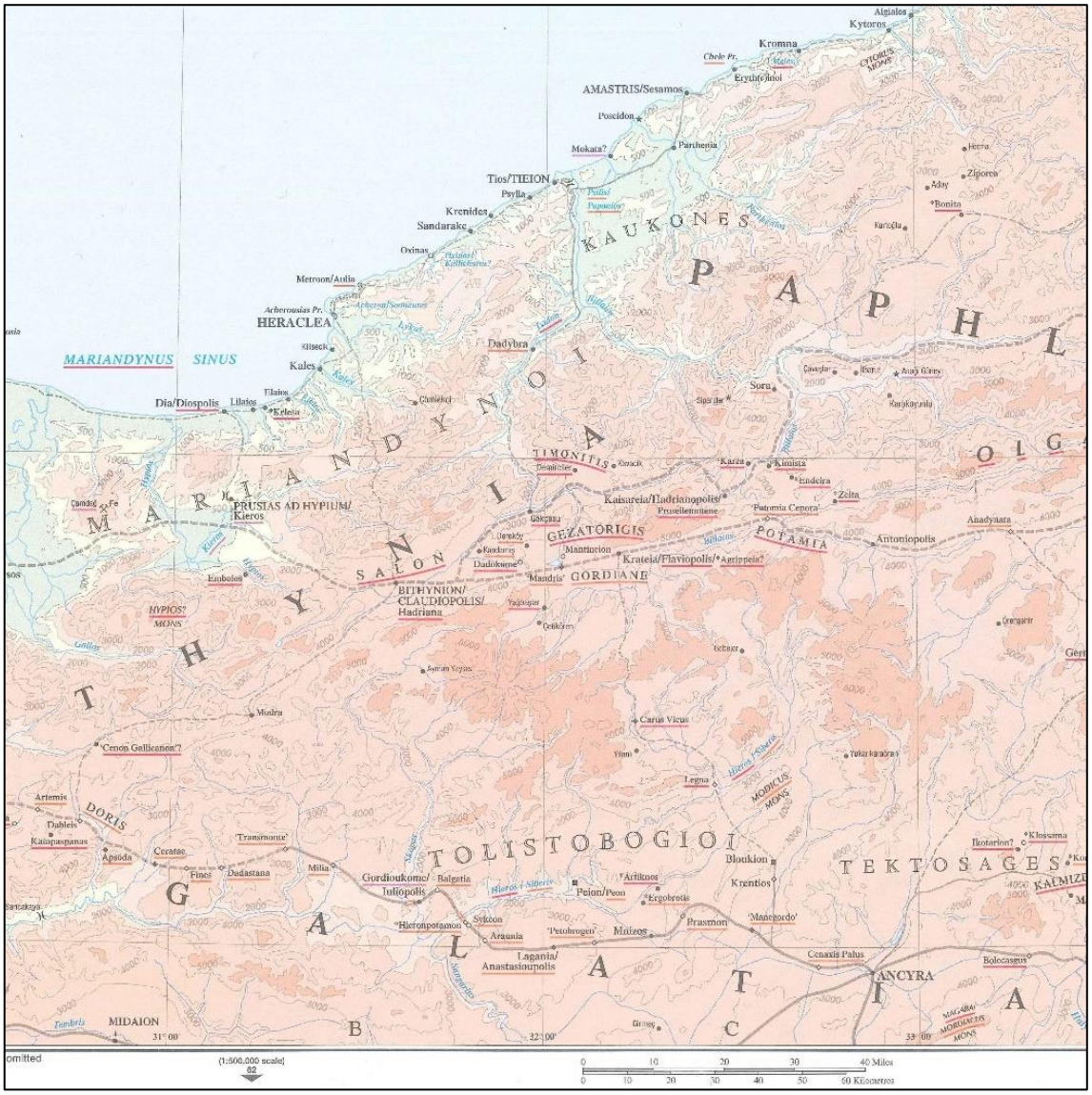

Figür 1: Antik Çağ Batı Karadeniz Haritası (Talbert, 2000, map 86)

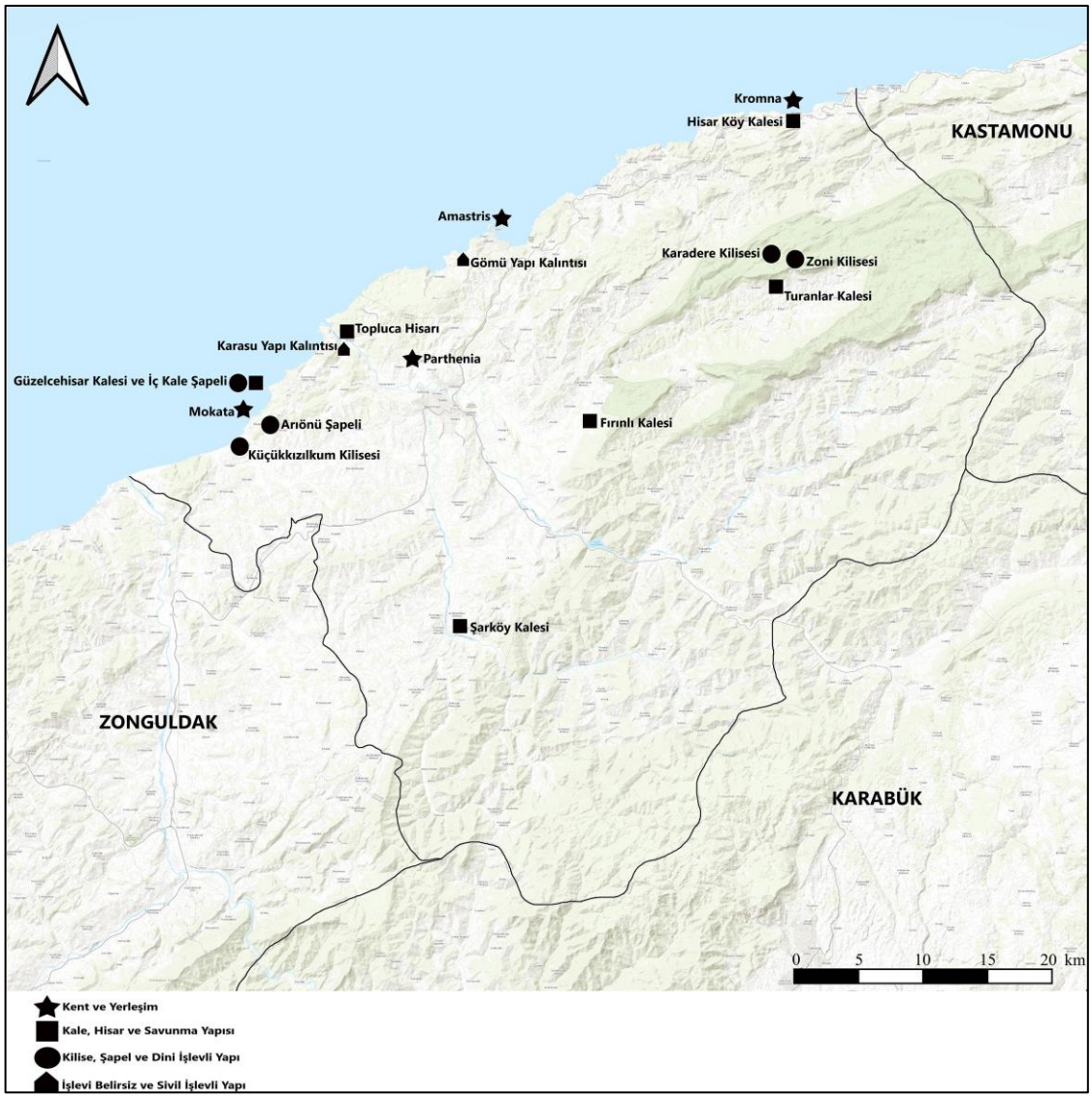

Figür 2: Bartın İli Bizans Dönemi Yapılar Haritası

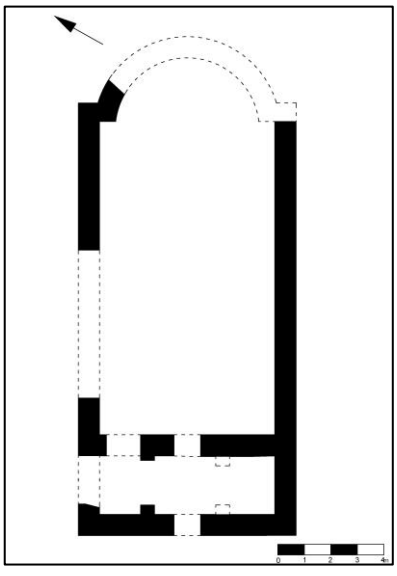

Figür 3: Karadere Vadisi Kilise Kalıntısı Rölöve Plan (Y. VERİM)

Figür 4: Güney Cephe (BİYA Arşivi)

Figür 5: Narteks Kuzey Kapı (BİYA Arşivi)

Figür 6: Nartheks Doğu ve Batı Duvarındaki Duvar Payeleri (BİYA Arşivi)

Figür 7: Nartheks Kuzeydoğu Kapı (BİYA Arşivi)

Figür 8: Apsis Duvarı Kuzey Bölümü (BİYA Arşivi)

Figür 9: Nartheks Duvarındaki Fresk İzi ve Alandaki Fresk Parçaları (BİYA Arşivi)

Figür 10: Kuzey Duvardaki Dişli Tuğla (BİYA Arşivi)

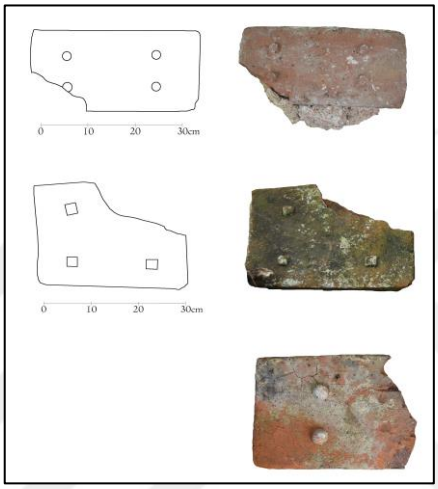

Figür 11: Kilise Çevresinde Tespit Edilen Dişli Tuğlalar

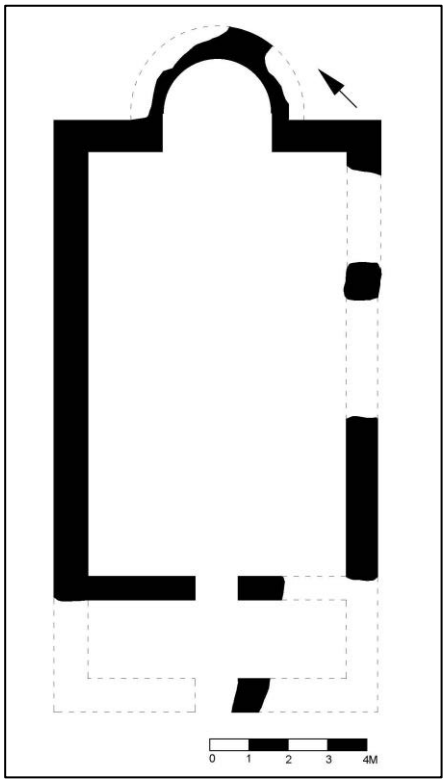

Figür 12: Zoni Yaylası Kilise Kalıntısı Rölöve Planı (Y. VERİM)

Figür 13: Kuzey Duvar (BİYA Arşivi)

Figür 14: Apsis Duvarı (BİYA Arşivi)

Figür 15: Kuzey Duvarın Batı Bölümü (BİYA Arşivi)

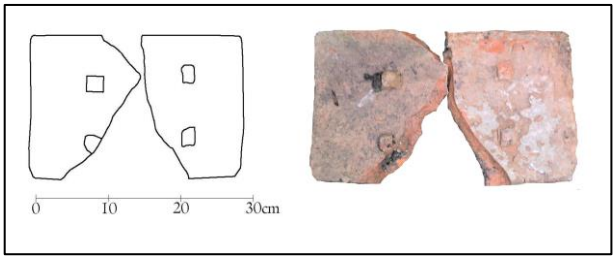

Figür 16: Kilise İçindeki Dişli Tuğla

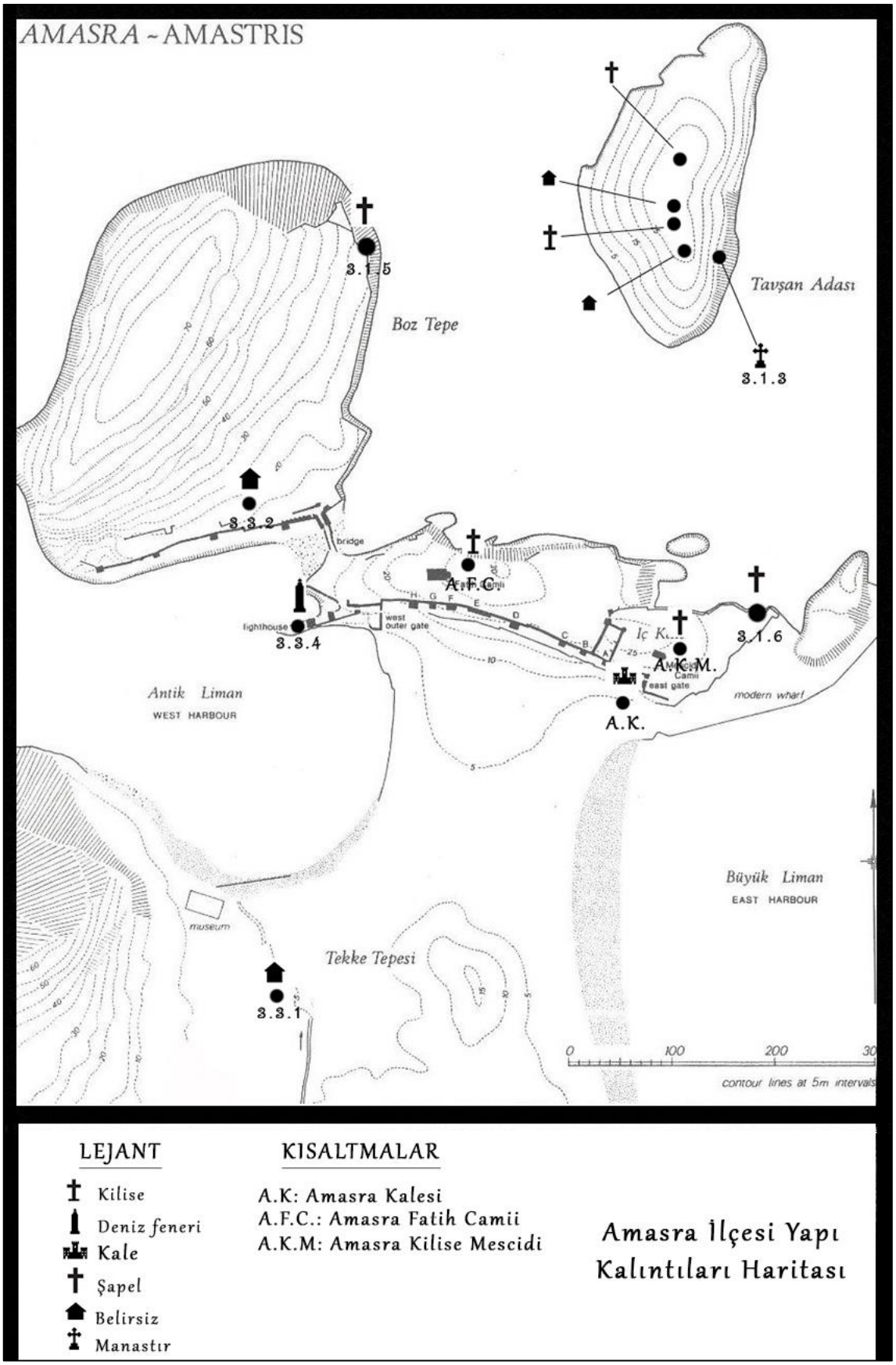

Figür 17: Amasra'daki Bizans Dönemi Yapıların Kent Planındaki Konumları (Crow, 2017; s. 390, Fig. 37.1'e işlenerek)

Figür 18: Amasra Tavşan Adası

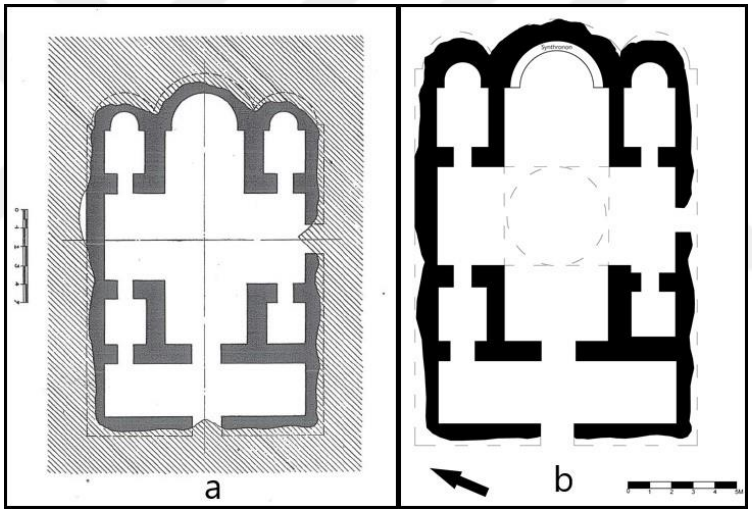

Figür 19: Tavşan Adası Manastır Katholikonu Rölöve Planı (a: Eyice, 1951; resim 7/b: E. VERİM-CRC Mimarlık)

Figür 20: Narteks (BİYA Arşivi)

Figür 21: Naosun Batıdan Genel Görünümü (BİYA Arşivi)

Figür 22: Naosun Batı Bölümü (BİYA Arşivi)

Figür 23: Naosun Doğu Bölümü ve Apsis (BİYA Arşivi)

Figür 24: Kuzeybatı Köşe Odası (BİYA Arşivi)

Figür 25: Prothesis Apsisi (BİYA Arşivi)

Figür 26: Apsis ve Synthronon (BİYA Arşivi)

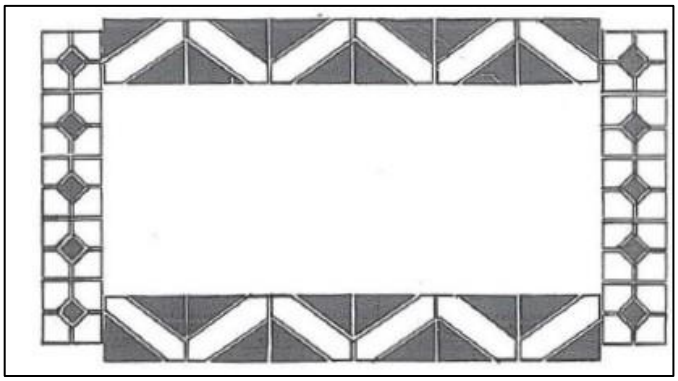

Figür 27: Naostaki Opus Sectile Tabanın Çizimi (Eyice, 1951; Res. 13)

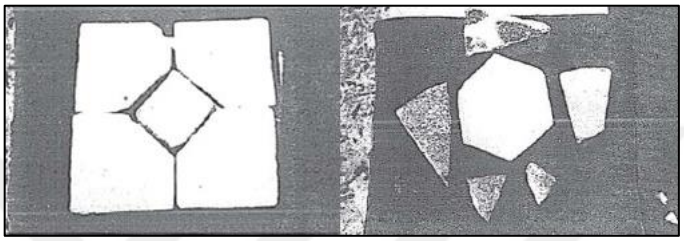

Figür 28: Tabana Ait Mermer Plakalar (Eyice, 1951; Res. 14-15)

Figür 29: Apsis Duvarından Detay (BİYA Arşivi)

Figür 30: Naos-Narteks Arasındaki Duvarın Kuzey Bölümü

Figür 31: Katholikonda Bulunan Tessera ve Mermer Plaka Parçaları (BİYA Arşivi)

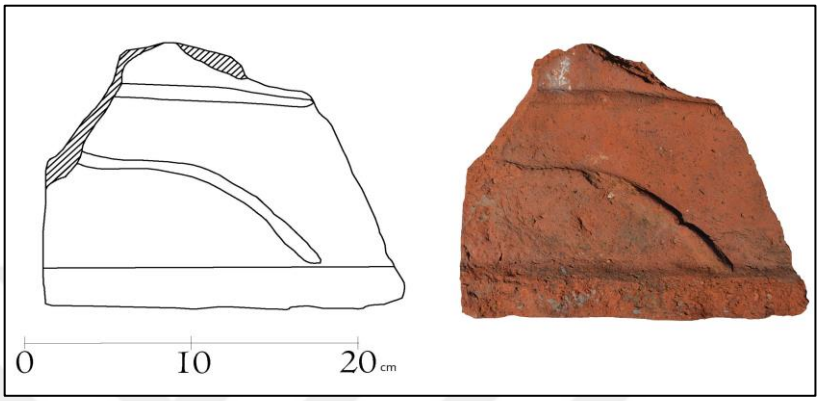

Figür 32: Katholikonda Tespit Edilen Stroter Parçası

Figür 33: Katholikondaki Stroter ve Kalypter Parçaları

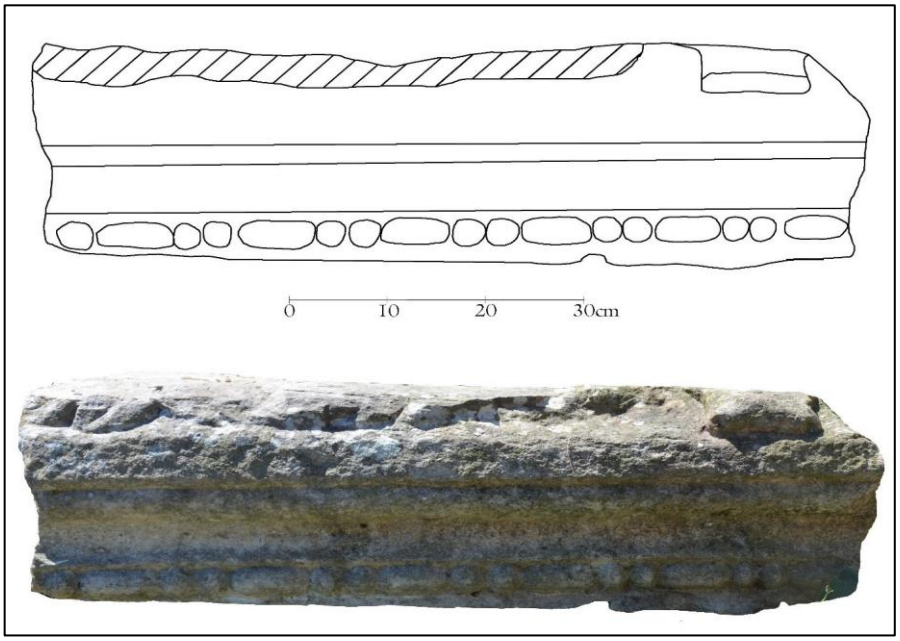

Figür 34: Devşirme Lento Parçası (Çizim: U. BOSTANCI)

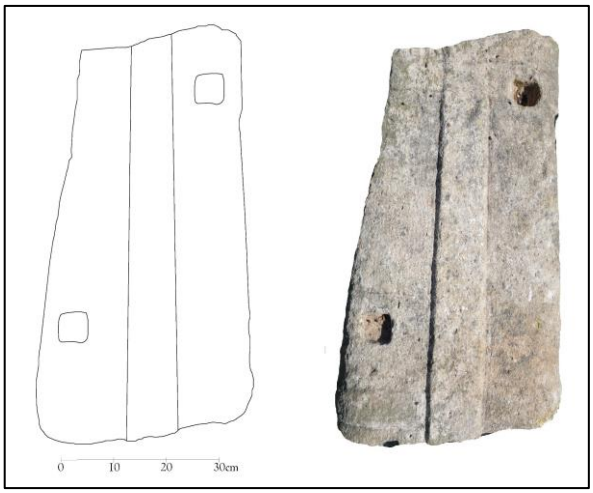

Figür 35: Naostaki Çifte Sütunce (Çizim: U. BOSTANCI)

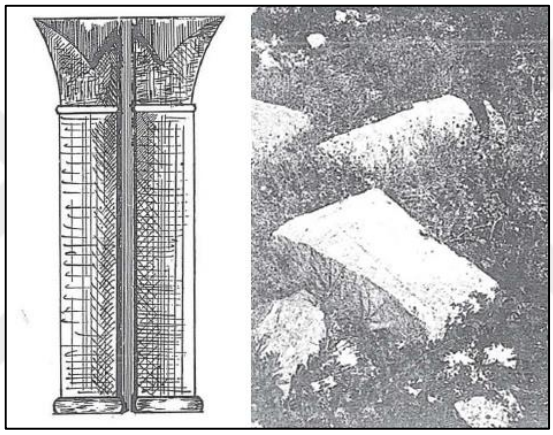

Figür 36: Geçmişte Bulunmuş Çifte Sütunce (Eyice, 1951; Res. 11-12)

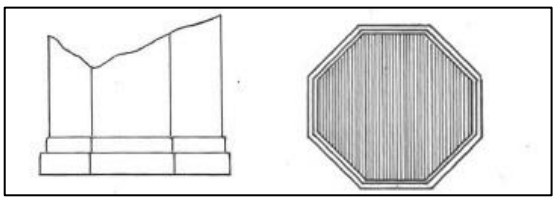

Figür 37: Alanda Bulunmuş Küçük Boyutlu Sütun/Templon Sütunu? (Eyice, 1951; Res. 17)

Figür 38: Kuzeybatı Köşe Odası Kuzeydoğu Duvarındaki Sütun Kaide Parçası (BİYA Arşivi)

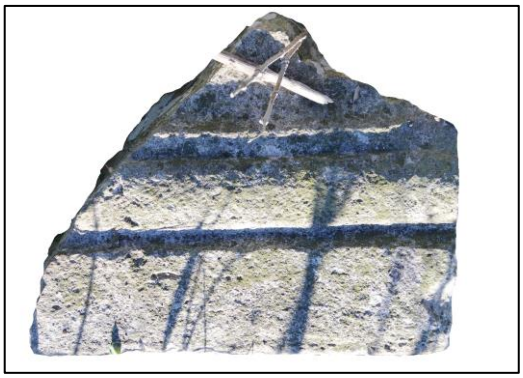

Figür 39: Naosta Bulunan Sütun Kaide Parçası

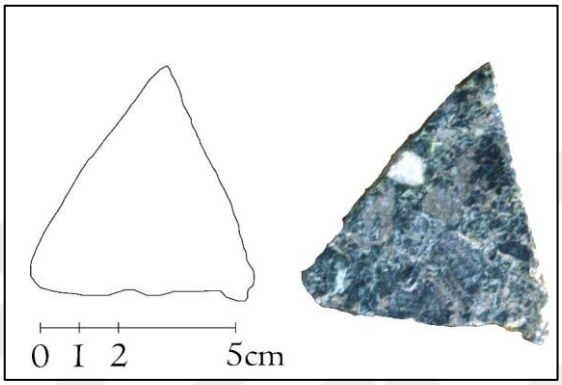

Figür 40: Naosta Tespit Edilen Mermer Plaka

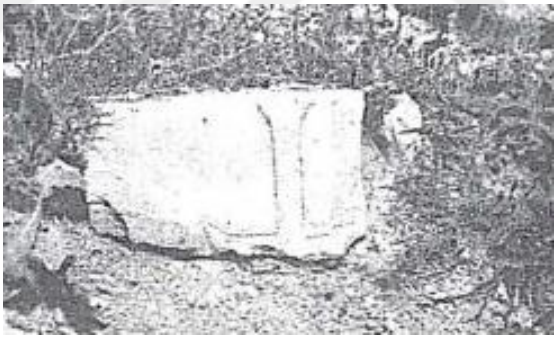

Figür 41: Katholikonda Bulunan Haç Motifli Mimari Parça (Eyice, 1951, Res. 16)

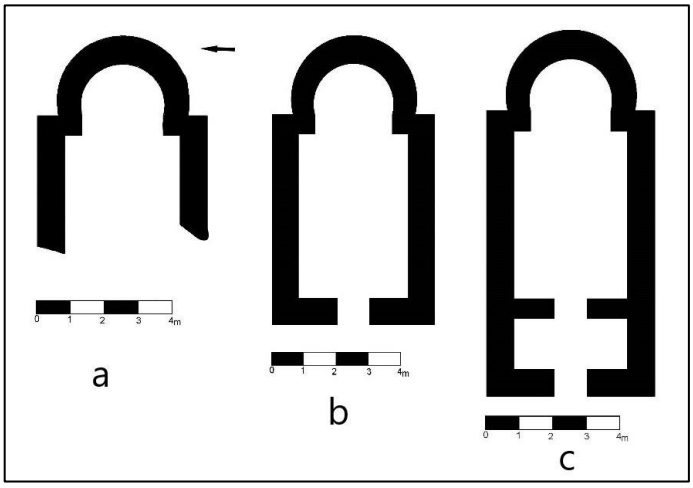

Figür 42: Tavşan Adası Manastırı Şapel Kalıntısı Rölöve (a) ve Restitüsyon (b-c) Planları (Y. VERİM)

Figür 43: Tavşan Adası Manastırı Şapel Kalıntısı Apsis Duvarı (BİYA Arşivi)

Figür 44: Apsis Duvarı Detay (BİYA Arşivi)

Figür 45: Şapelin Güneydoğusundaki Balüster Parçası (Çizim: Umut BOSTANCI)

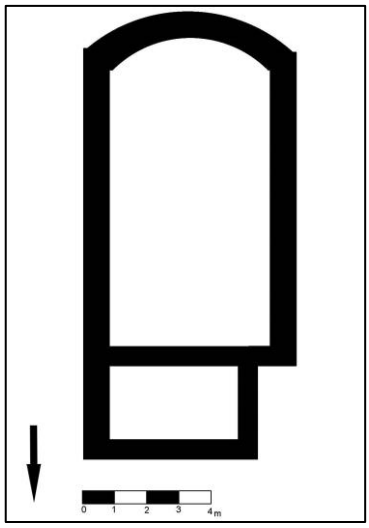

Figür 46: Amasra Tavşan Adası Manastırı Dikdörtgen Planlı Yapı Kalıntısı Rölöve Planı (Y. VERİM)

Figür 47: Batı Duvarı (BİYA Arşivi)

Figür 48:Kuzey ve Güney Mekanı Ayıran Duvar (BİYA Arşivi)

Figür 49: Yapı İçinde Bulunan Sütun Kaide Parçası (BİYA Arşivi)

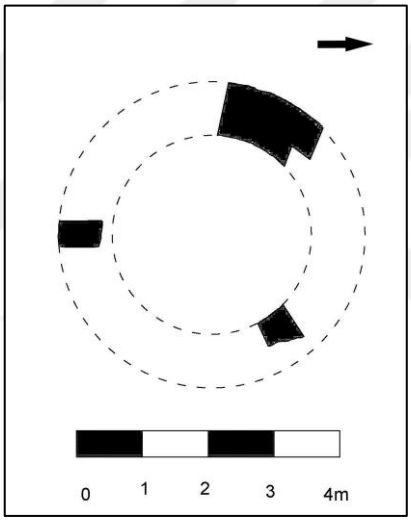

Figür 50: Tavşan Adası Manastırı Dairesel Planlı Yapı Kalıntısı Rölöve Planı (Y. VERİM)

Figür 51: Yapıya Ait Duvar Kalıntıları (BİYA Arşivi)

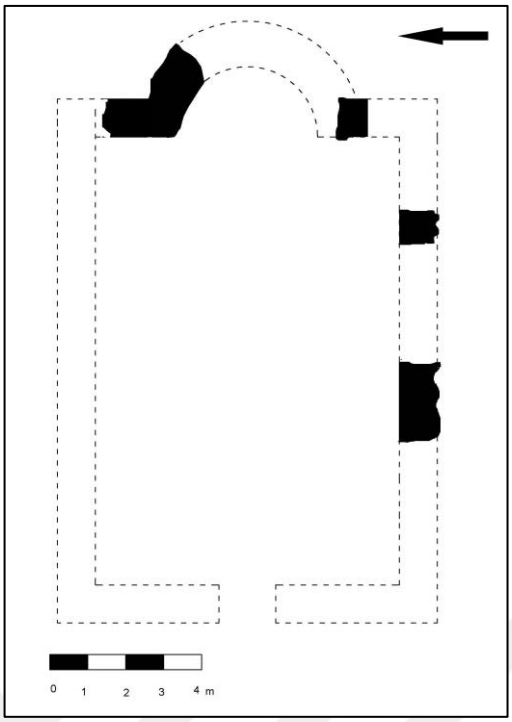

Figür 52: Küçükkızılkum Köyü Kilise Kalıntısı Rölöve Planı (Y. VERİM)

Figür 53: Güney Duvarın 2018 ve 2019 Yıllarındaki Durumu (BİYA Arşivi)

Figür 54: Kuzeydoğu ve Apsis Duvarı (BİYA Arşivi)

Figür 55: Kilisenin Kuzeyindeki Lahit Mezar ve Postament (BİYA Arşivi)

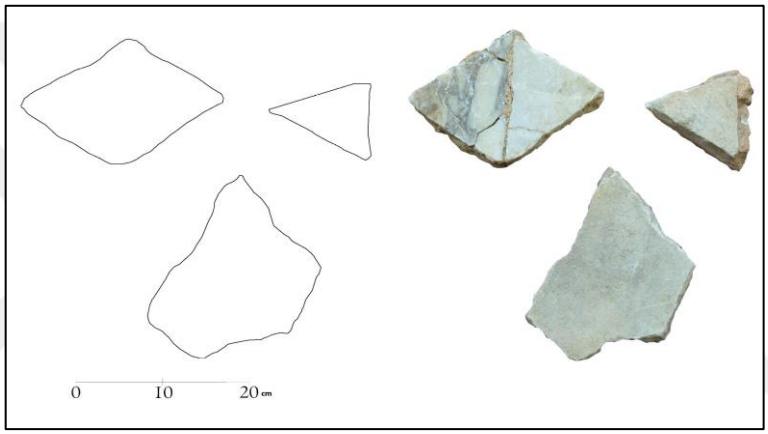

Figür 56: Üçgen ve Dikdörtgen Kesitli Mermer Plakalar

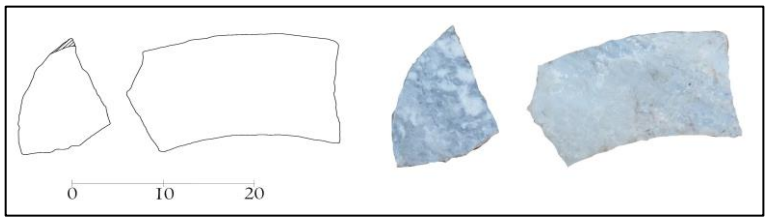

Figür 57: Dairesel Kesitli Mermer Plakalar

Figür 58: Fresk Kalıntıları (BİYA Arşivi)

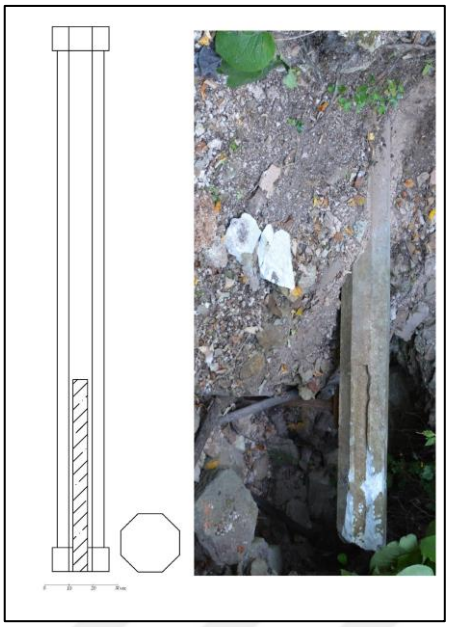

Figür 59:Apsis İçerisinde Tespit Edilen Templon Sütunu

Figür 60: Templon Sütunu Detay Görünüşleri (BİYA Arşivi)

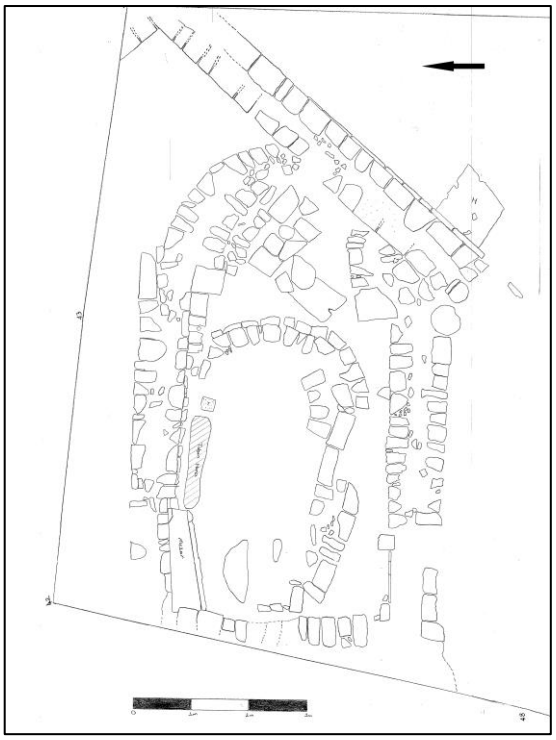

Figür 61: Boztepe Mezar Şapeli Rölöve Planı (A. Kılınç Arşivi)

Figür 62: Batıdan Genel Görünümü

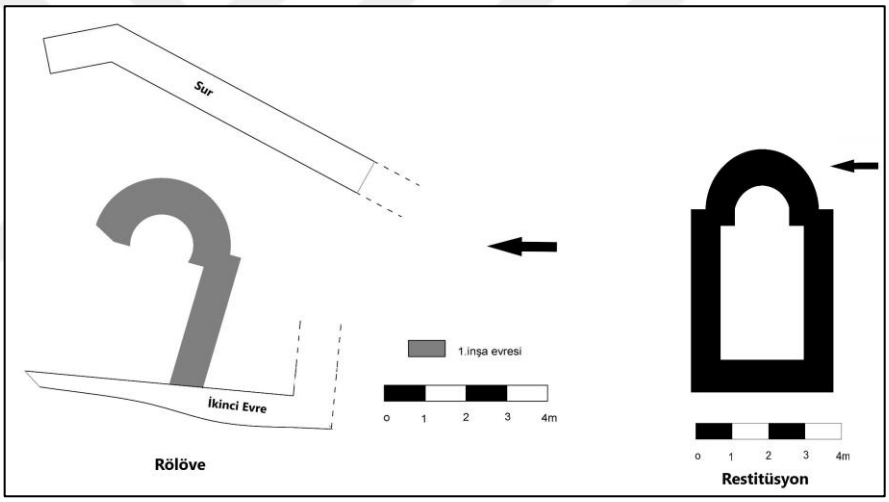

Figür 63: İlk Evre Rölöve ve Restitüsyon Planı (E. VERİM-B. ÖZYÜREK)

Figür 64: İlk Evre Apsisi

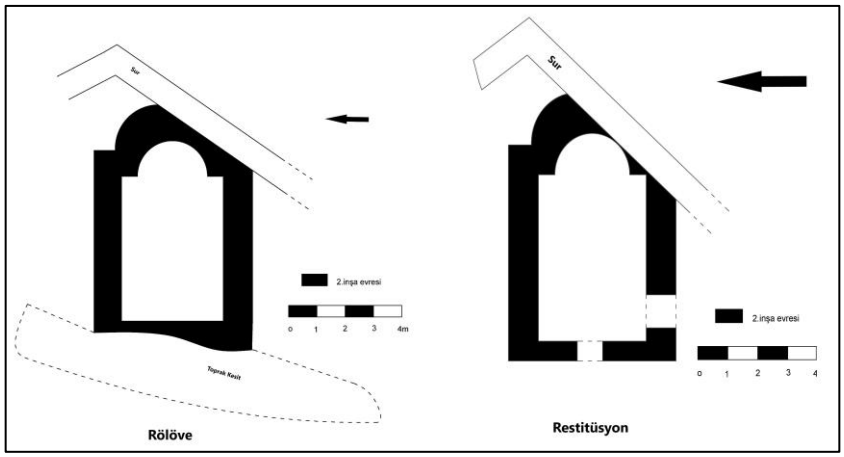

Figür 65: İkinci Evre Rölöve Restitüsyon Planı (E. VERİM-B. ÖZYÜREK)

Figür 66: İkinci Evre Batı Duvarı

Figür 67: İkinci Evre Tabanı

Figür 68: İkinci Evre Apsis ve Synthronon

Figür 69: Kuzeybatıdaki Basit Tip Mezarın Kuzey Duvarı

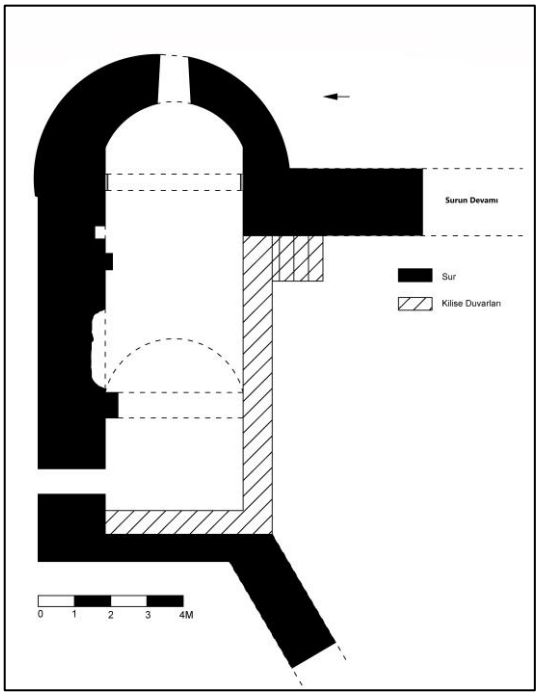

Figür 70: Amasra İçkale Kuzeydoğu Şapeli Rölöve Planı (E. VERİM-B. ÖZYÜREK)

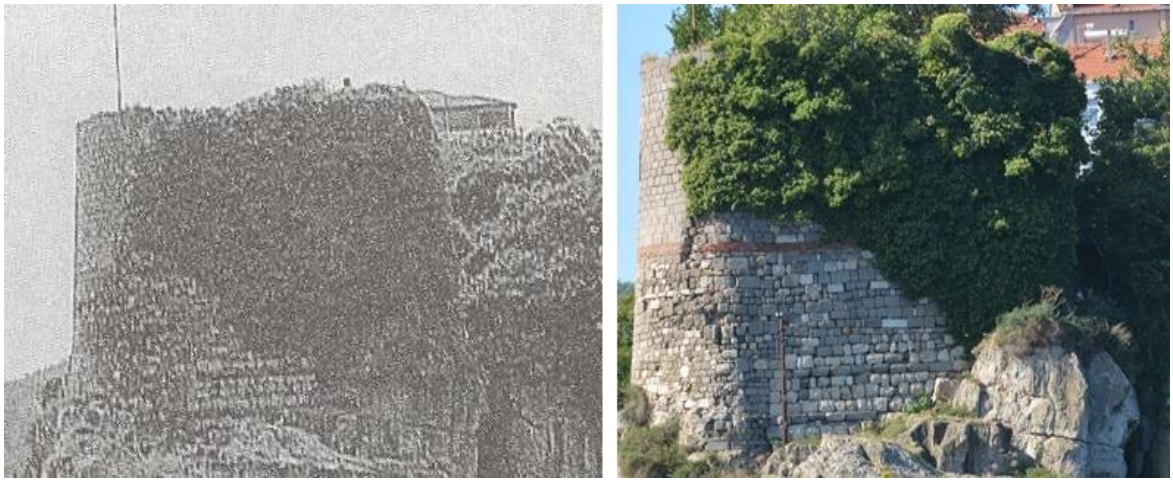

Figür 71: Kuzey Duvarın Genel Görünümü (1980 ve 2019) (Sol Görsel: Sakaoğlu, 1999; s. 175)

Figür 72: İçkale Kuzeydoğu Burç ve Suru

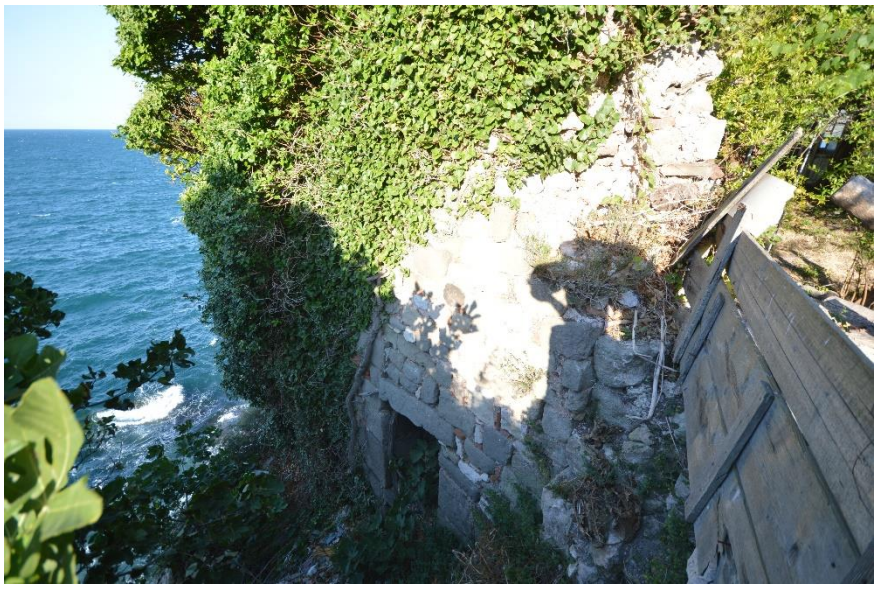

Figür 73: Batı Duvarı

Figür 74: Kuzeybatı Bölümü ve Kuzeybatıdaki Pencere

Figür 75: Şapelin Güneyden Genel Görünümü

Figür 76: Kuzey Duvardaki Tonoz Kalıntısı

Figür 77: Apsisin Genel Görünümü

Figür 78: Kuzeydoğu Duvardaki Fresk Kalıntıları

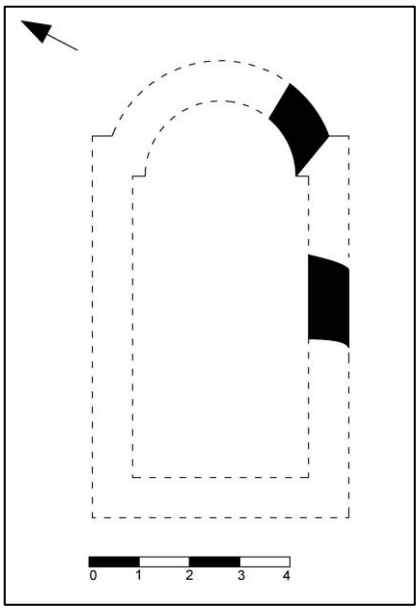

Figür 79: Arıönü Köyü Şapel Kalıntısı Rölöve Planı

Figür 80: Güney ve Apsis Duvarı Kalıntısı (BİYA Arşivi)

Figür 81: Alandaki Tuğla, Seramik, Stroter ve Kalypter Parçaları (BİYA Arşivi)

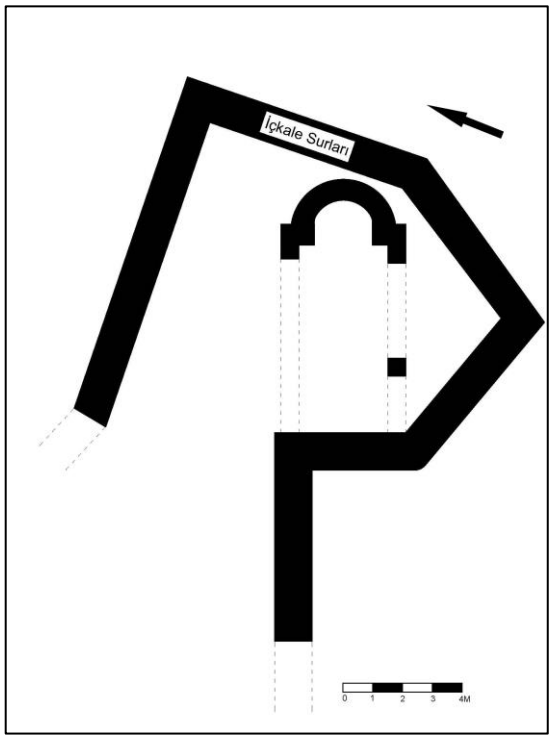

Figür 82: Güzelcehisar İçkale Şapeli Rölöve Planı (E. VERİM-B. ÖZYÜREK)

Figür 83: Batı ve Apsis Duvarı (BİYA Arşivi)

Figür 84: Doğu ve Kuzeyindeki İçkale Surları (BİYA Arşivi)

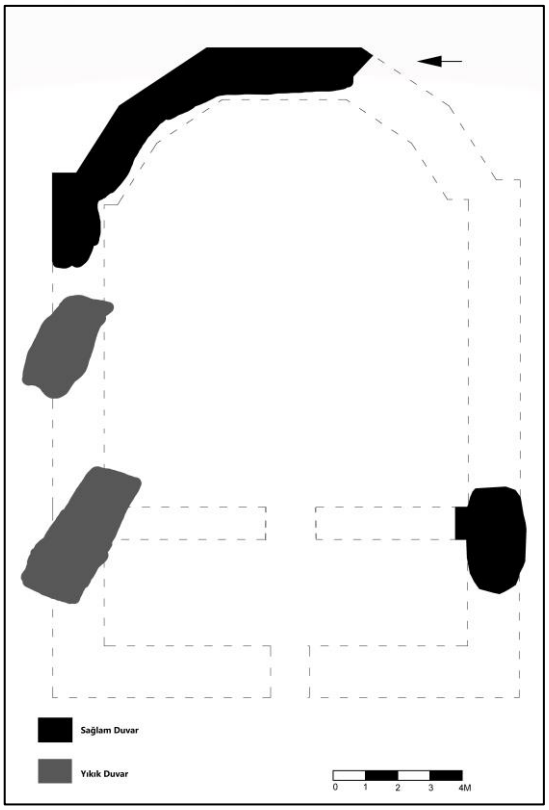

Figür 85: Amasra Kum Mahallesi Yapı Kalıntısı Rölöve Planı (E. VERİM-B. ÖZYÜREK)

Figür 86: Havadan Genel Görünümü (BİYA Arşivi)

Figür 87: Doğu Duvarın Kuzeydoğudan Görünüşü (BİYA Arşivi)

Figür 88: Doğu Duvarın Güneydoğudan Görünüşü (BİYA Arşivi)

Figür 89: Kuzeydoğu Duvarı (BİYA Arşivi)

Figür 90: Kuzey ve Kuzeybatıdaki Yıkık Duvarlar (BİYA Arşivi)

Figür 91: Güneybatı Duvarı (BİYA Arşivi)

Figür 92: Yapının Kuzeybatı ve Batısındaki Mimari Plastik Parçalar (BİYA Arşivi)

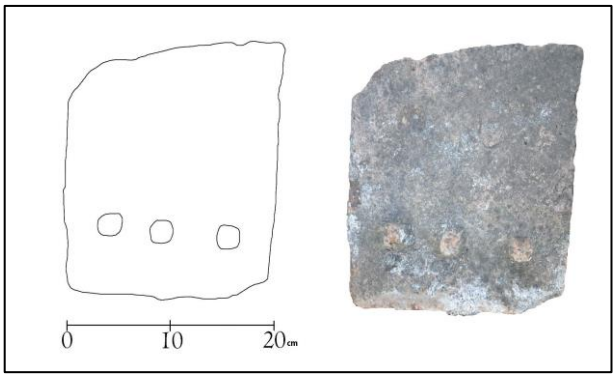

Figür 93: Yapının Kuzeydoğusunda Bulunan Dişli Tuğla

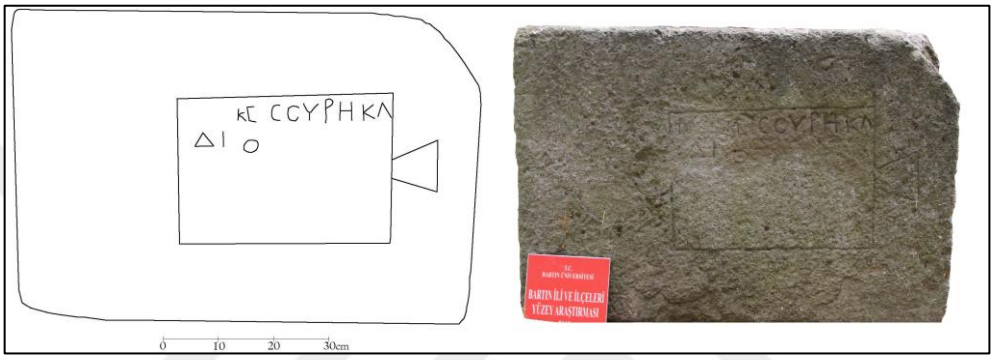

Figür 94: Kuzeybatısındaki Yazıt (BİYA Arşivi)

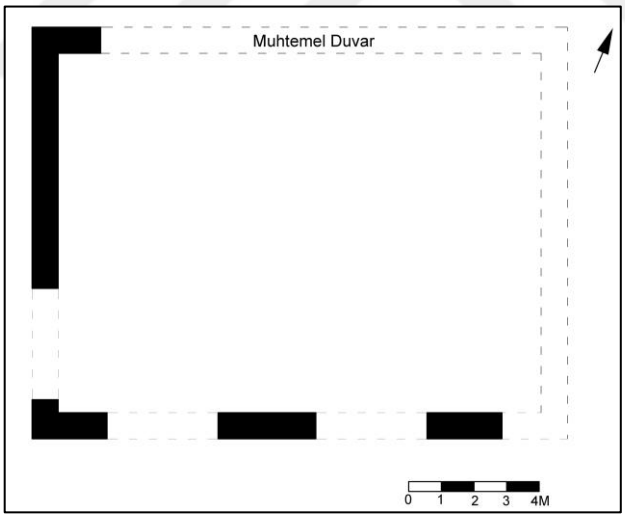

Figür 95: Amasra Boztepe Mahallesi Yapı Kalıntısı Rölöve Planı

Figür 96: Batı Duvarın Güney ve Orta Bölümü

Figür 97: Batı Duvarın 1970'li Yıllardaki Durumu (BİYA Arşivi)

Figür 98: Güney Duvarın Batı ve Orta Bölümü (Sağ Görsel: Yaylı, Ozan ve Boran, 2011; s. 262)

Figür 99: Kuzeybatı Duvarı

Figür 100: Gömü Köyü Yapı Kalıntısının Güney Duvar Batı Bölümü (BİYA Arşivi)

Figür 101: Güneydoğu Duvarı (BİYA Arşivi)

Figür 102: Güney Duvarın Orta Bölümünden Detay Görünüş (BİYA Arşivi)

Figür 103: Amastris Deniz Feneri'nin Batı Limandaki Konumu

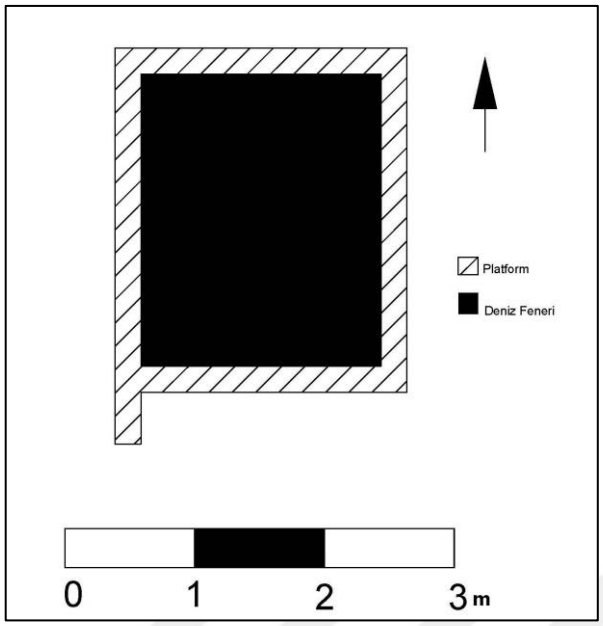

Figür 104: Amastris Deniz Feneri Rölöve Planı

Figür 105: Deniz Feneri Altındaki Kayalık Alan ve Podyum

Figür 106: Kuzey, Doğu, Batı ve Güney Cephesi

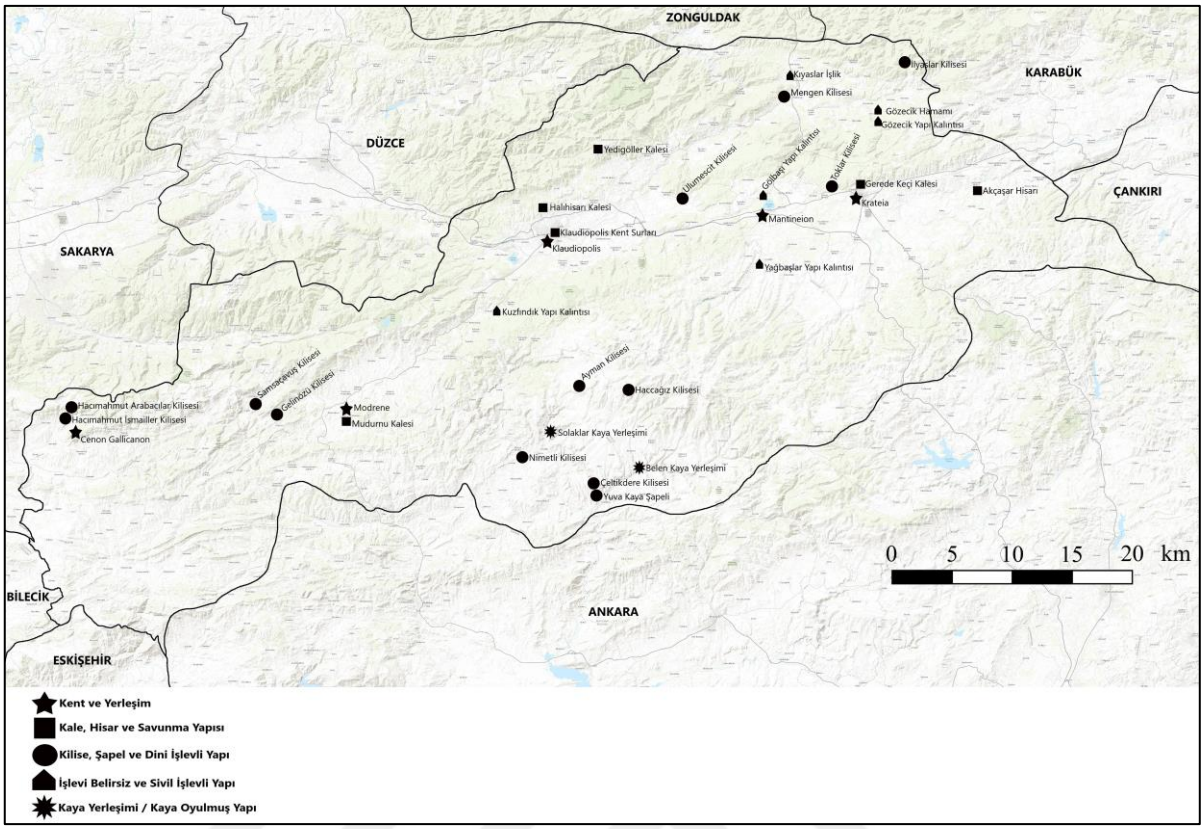

Figür 107: Bolu İli Bizans Dönemi Yapılar Haritası

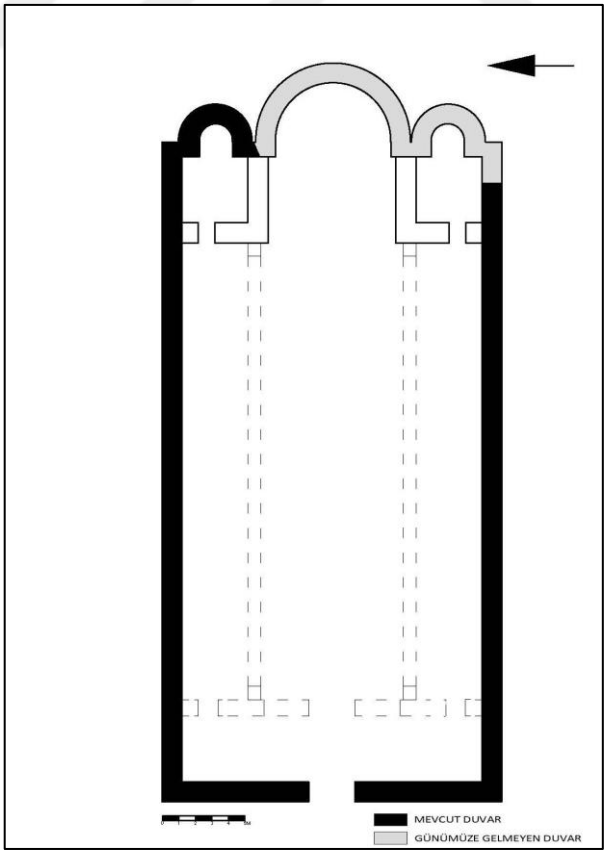

Figür 108: Mengen Bazilikal Planlı Kilise Kalıntısı Rölöve Planı (Bolu Müzesi Arşivi Planından Düzeltilerek)

Figür 109: Batı Duvarı ve Giriş (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 110: Kuzey ve Kuzeydoğu Duvarı (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 111: Kaçak Kazı ve Kurtarma Kazısında Bulunmuş Mimari Plastik Parçalar (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 112: Prothesis ve Kuzey Yan Apsis (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 113: Mengen'den Bolu Müzesine Getirilen Yivli Sütun Başlığı

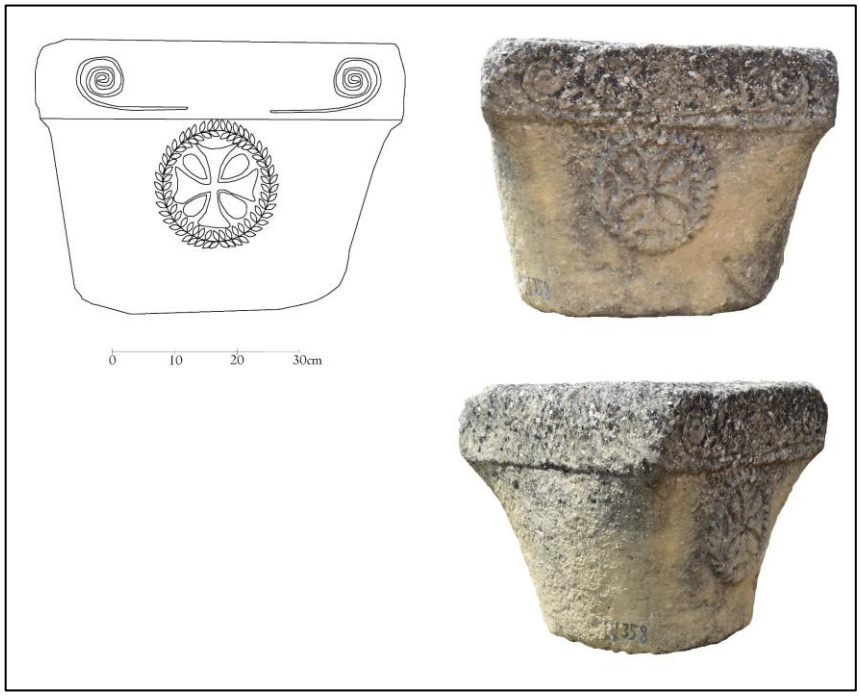

Figür 114: Kurtarma Kazısında Bulunan Madalyonlu İmpost Başlık

Figür 115: İnşaat Çalışmasında Ortaya Çıkan Bitkisel Motifli İmpost Başlık (Bolu Müzesi Arşivi)

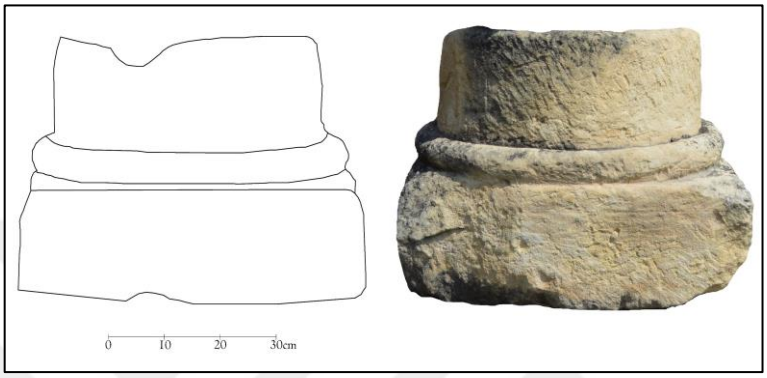

Figür 116: Kurtarma Kazısında Bulunan Attik C Tipi Sütun Kaidesi

Figür 117: İnşaat Çalışmasında Ortaya Çıkan Attik C Tipi Sütun Kaidesi (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 118: İnşaat Çalışmasında Ortaya Çıkan Sütun Parçası (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 119: İnşaat Çalışmasında Ortaya Çıkan Sütun Parçası (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 120: İnşaat Çalışmasında Ortaya Çıkan Lento Parçası (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 121: Samsaçavuş Köyü Kilise Kalıntısı Sondaj Kazısı Genel Görünüm (Bolu Müzesi Arşivi)

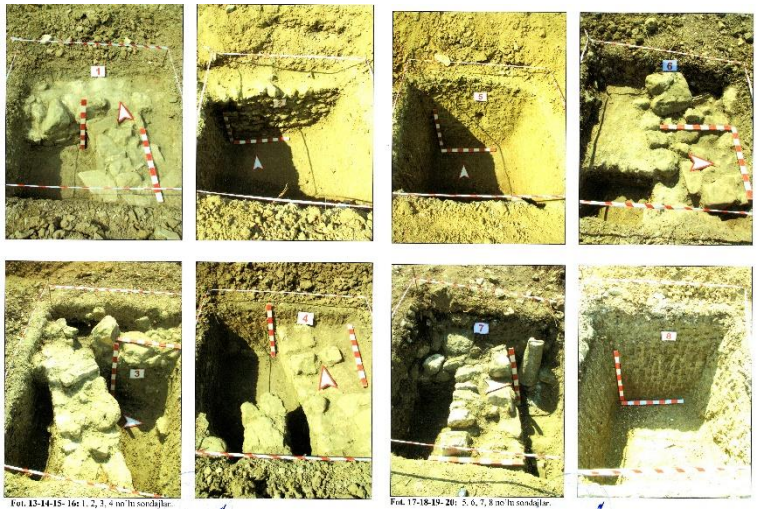

Figür 122: 1-8 Nolu Sondaj (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 123: 9-16 Nolu Sondaj (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 124: Sondaj Kazılarında Tespit Edilen Tuğla Pithos (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 125: Bolu Akpınar Bizans Yapılar Topluluğundaki Tuğla Pithoslar (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 126: Alandaki Duvar ve Tuğla Kalıntıları

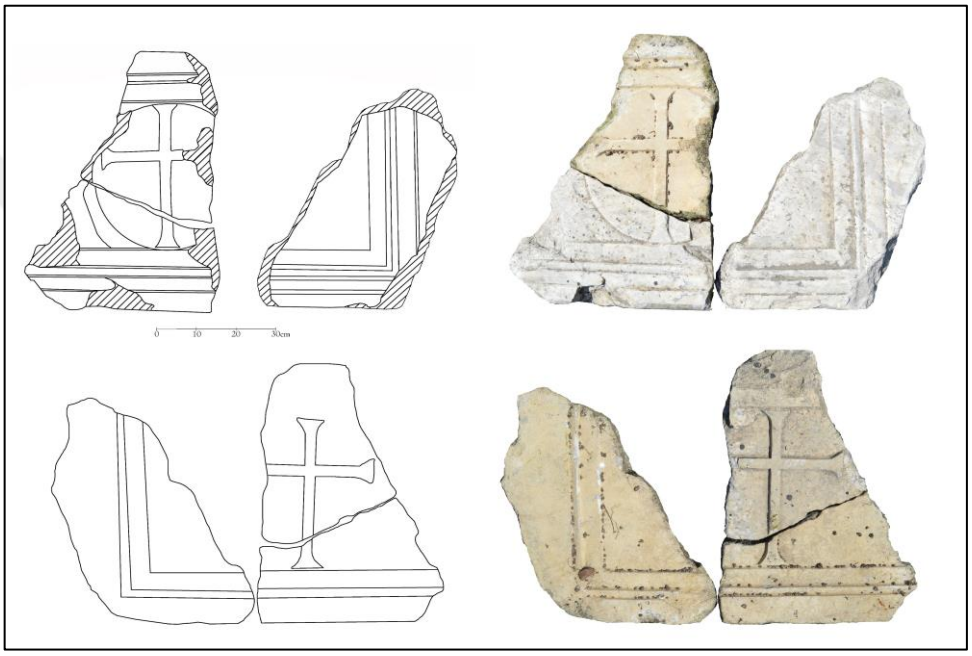

Figür 127: Kaçak Kazıda Bulunmuş Templon Levhası Parçaları (Çizim: U. BOSTANCI)

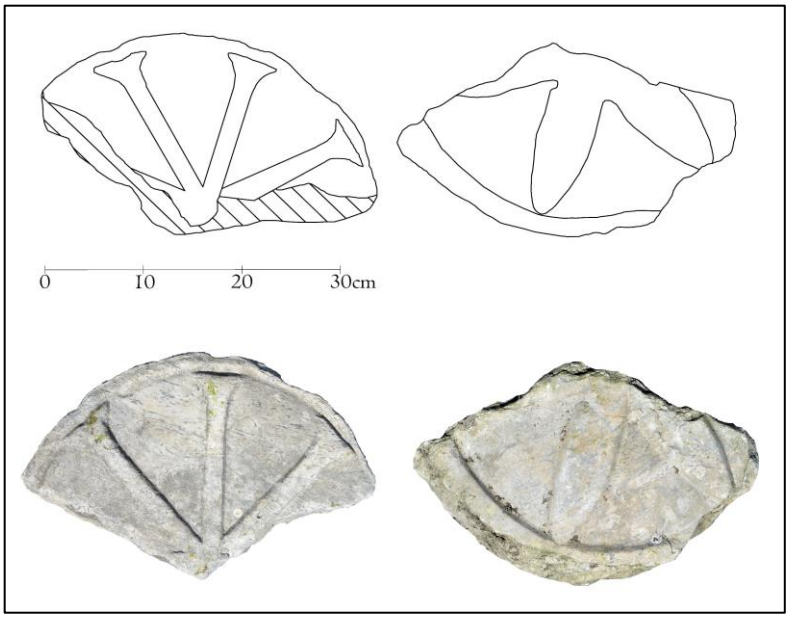

Figür 128: Kaçak Kazıda Bulunmuş Madalyonlu Levha Parçası

Figür 129: Kaçak Kazıda Bulunmuş Balüster Parçası

Figür 130: Kaçak Kazıda Bulunmuş Balüster Parçası

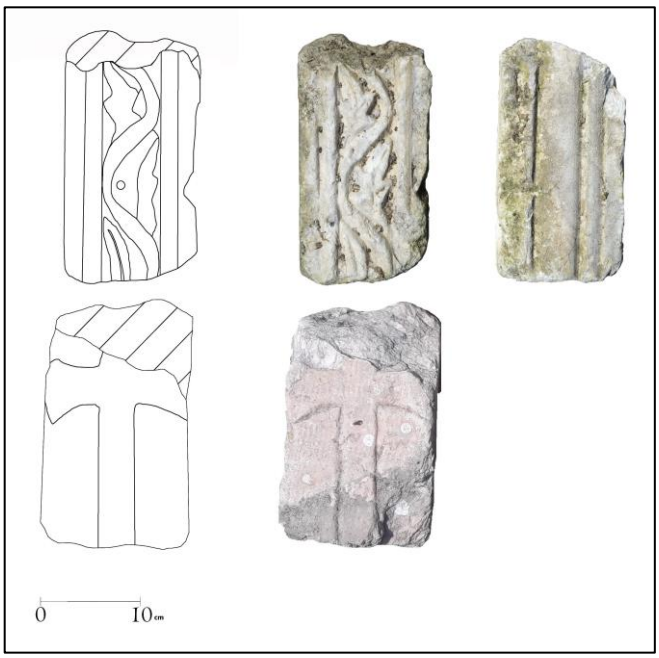

Figür 131: Kaçak Kazıda Bulunmuş Bitkisel ve Haç Motifli Balüster Parçası

Figür 132: Kaçak Kazıda Bulunmuş Taşçı İşaretli Levha (Bolu Müzesi Arşivi)

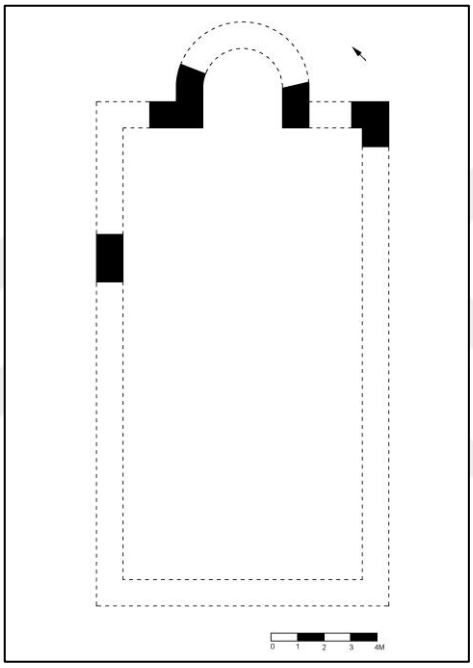

Figür 133: Ayman Yaylası Kilise Kalıntısı Rölöve Planı

Figür 134: Apsis ve Kuzeydoğu Duvarı

Figür 135: Kuzey Duvarı

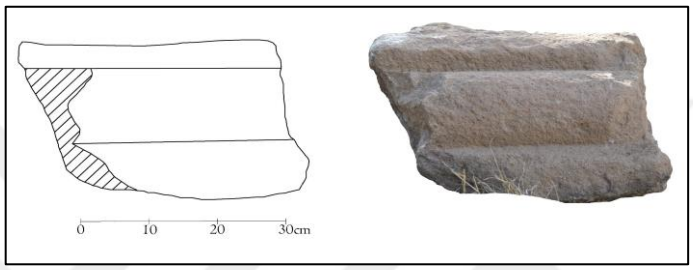

Figür 136: Kilisenin Kuzeydoğusunda Tespit Edilen Mimari Parça

Figür 137: Geçmiş Dönemde Bulunmuş Mimari Parça (Belke, 1996; Abb. 16)

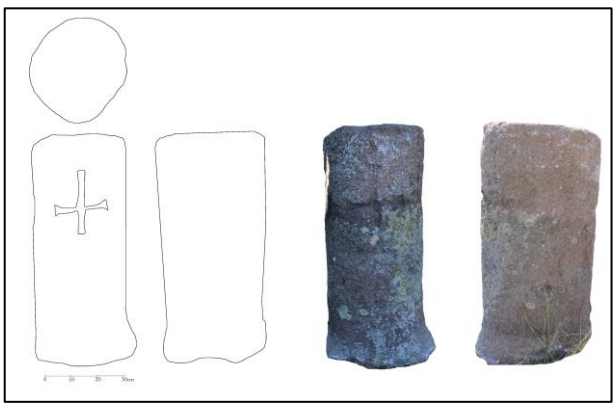

Figür 138: Ayman Yaylası Cami'nde Bulunan Çifte Sütunce

Figür 139: Hacımahmut Köyü Arabacılar Mevkii Kilise Kalıntısı Kaçak Kazı Alanı (Bolu Müzesi Arşivi)

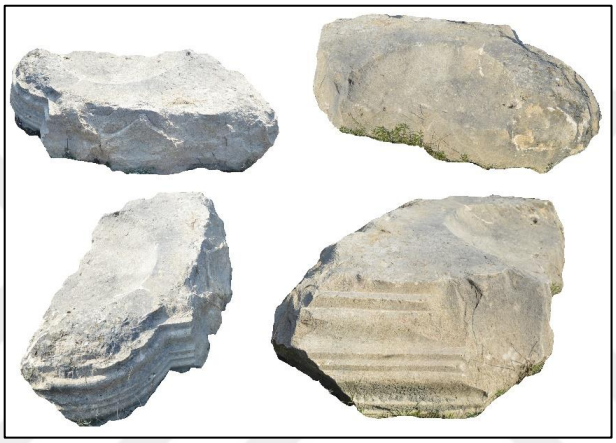

Figür 140: Kilise Alanında Tespit Edilen Ambon Podyumu Parçası

Figür 141: Hacımahmut Köyü İsmailler Mevkii Kilise Kalıntısına Ait Mimari Plastik Parçalar

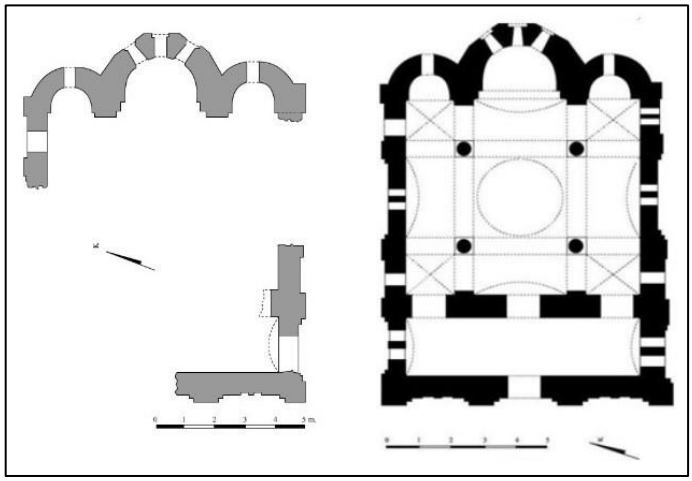

Figür 142: Çeltikdere Kilisesi Rölöve Restitüsyon Planı (E. VERİM-O. AVCI)

Figür 143: Güneydoğudan Genel Görünüşü

Figür 144: Doğu Cephe

Figür 145: Batı Cephe

Figür 146: Güney Cephe (Sol Görsel: Duyuran, 1952; s. 195, Res. 8)

Figür 147: Kuzey Cephe (Sol Görsel: (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 148: Narteksin Doğudan Görünüşü (Sol Görsel: (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 149: Narteks Güney Bölümü

Figür 150: Naosun Kuzeybatıdan Genel Görünüşü

Figür 151: Restitüsyon Modeli (O. Avcı-E. Verim)

Figür 152: Prothesisteki Yarım Kubbe Kalıntısı

Figür 153: Örtü Sistemi Restitüsyon Modeli (O. AVCI-E. VERİM)

Figür 154: Apsis ve Yan Apsisler

Figür 155: Kuzeydoğu Cephe ve Üst Bölümündeki Tuğla Rozet

Figür 156: Narteks ve Kuzey Yan Apsisteki Fresk Kalıntıları

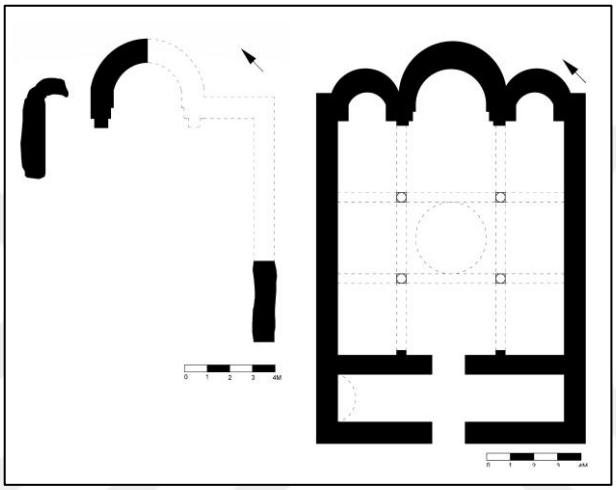

Figür 157: Nimetli Köyü Kilise Kalıntısı Rölöve ve Restitüsyon Planı (E. VERİM-B. ÖZYÜREK)

Figür 158: Kuzey Duvar (Sol Görsel: (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 159: Kuzeydoğu Duvarı (Sol Görsel: (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 160: Apsis Duvarı (Sol Görsel: (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 161: Naos Kuzey Duvarı ve Kaçak Kazıda Ortaya Çıkan Kalıntılar (Bolu Müzesi Arşivi)

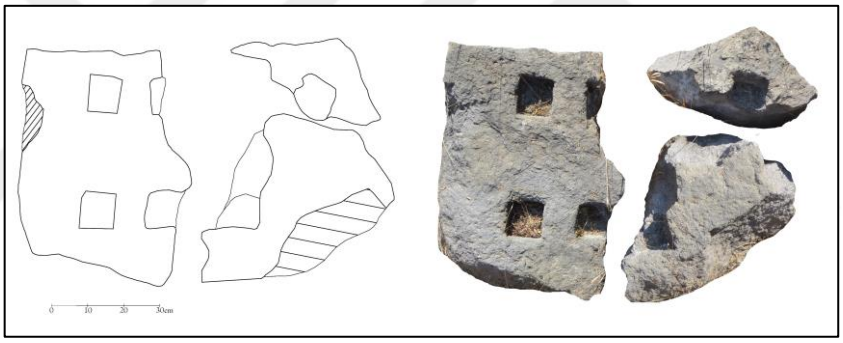

Figür 162: Apsisinde Doğusunda Tespit Edilen Altar Tabanı

Figür 163: Kaçak Kazılarda Bulunmuş Sütun Kaidesi (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 164: Kaçak Kazılarda Bulunmuş Sütun Parçası (Bolu Müzesi Arşivi)

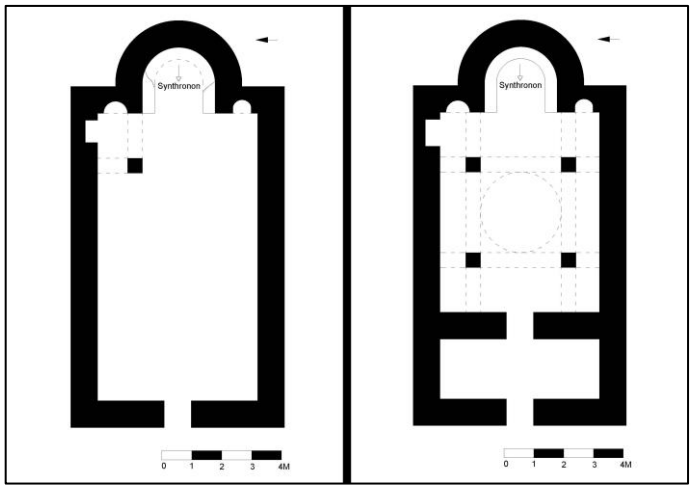

Figür 165: Gelinözü Köyü Kilise Kalıntısı Rölöve ve Restitüsyon Planı (Y. VERİM)

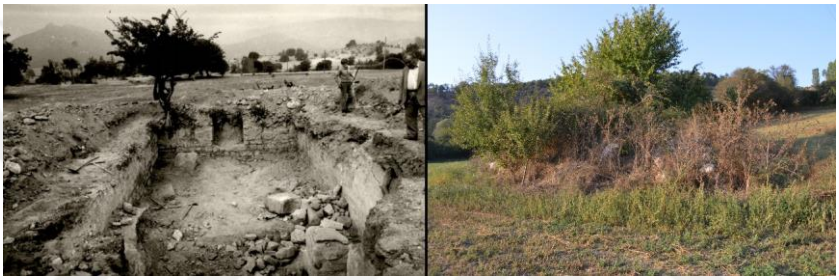

Figür 166: Kilisenin 1985 ve 2019'daki Durumu (Sol Görsel: (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 167: Batı Bölümü Genel Görünüşü (1985) (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 168: Girişin 1989 ve 2019'daki Durumu (Sol Görsel: (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 169: Naosun Doğu ve Batı Bölümü (1989) (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 170: Naosun Kuzeydoğu Bölümünün 1985 ve 1989'daki Durumu (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 171: Kuzeydoğu ve Güneydoğudaki Niş (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 172: Apsis (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 173: Kuzey ve Apsis Duvarındaki Fresk Kalıntıları (Bolu Müzesi Arşivi)

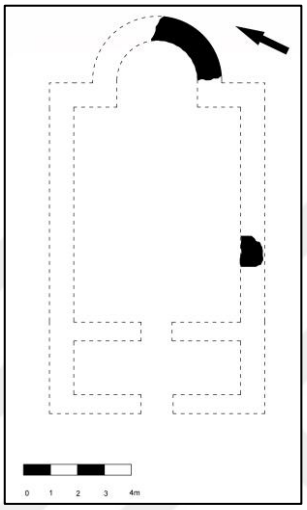

Figür 174: Ulumescit Köyü Kilise Kalıntısı Rölöve Planı (Y. VERİM)

Figür 175: Apsis ve Güney Duvarı

Figür 176: Apsisin 2013'teki Durumu (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 177: Kaçak Kazıda Bulunmuş Terracotta Keramoplastik Parçaları (Bolu Müzesi Arşivi)

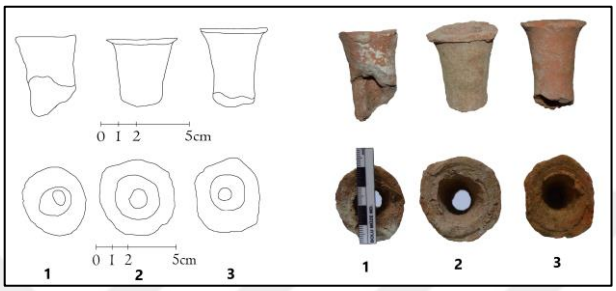

Figür 178: Kaçak Kazı Çukurunda Bulunup Bolu Müzesine Taşınan Terracotta Keramoplastik Parçaları

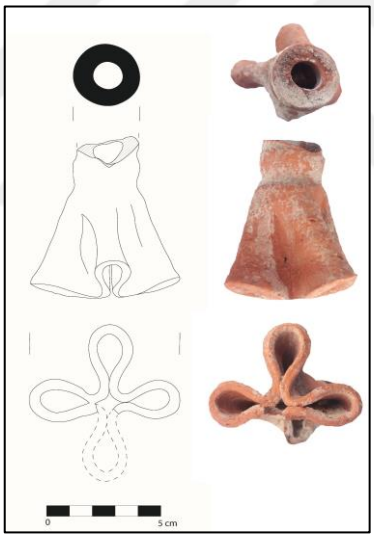

Figür 179: Alanda Tespit Edilen Terracotta Keramoplastik Parçası

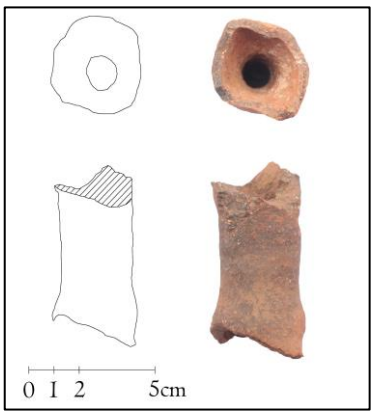

Figür 180: Alanda Tespit Edilen Terracotta Keramoplastik Parçası

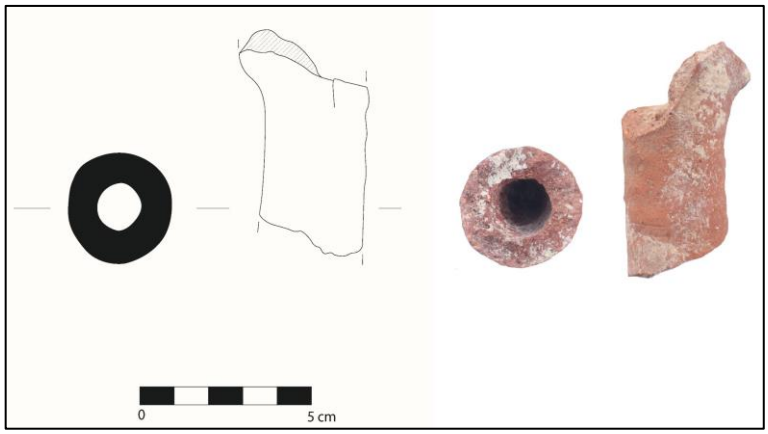

Figür 181: Alanda Tespit Edilen Terracotta Keramoplastik Parçası

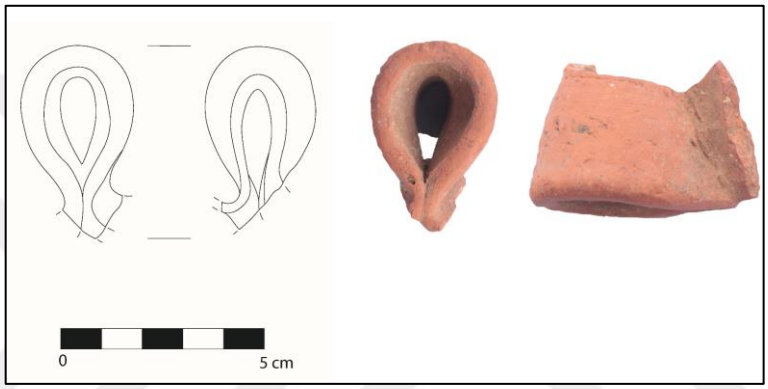

Figür 182: Alanda Tespit Edilen Terracotta Keramoplastik Parçası

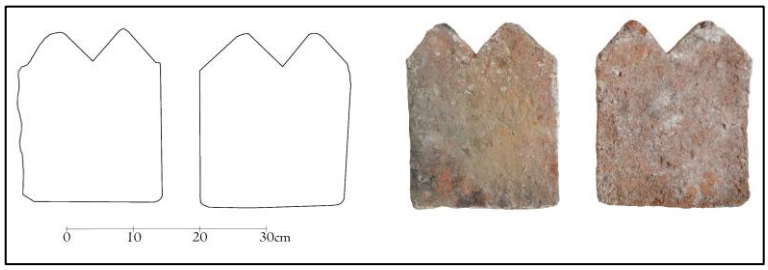

Figür 183: Kaçak Kazı Çukurunda Bulunmuş Testere Dişli Tuğlalar

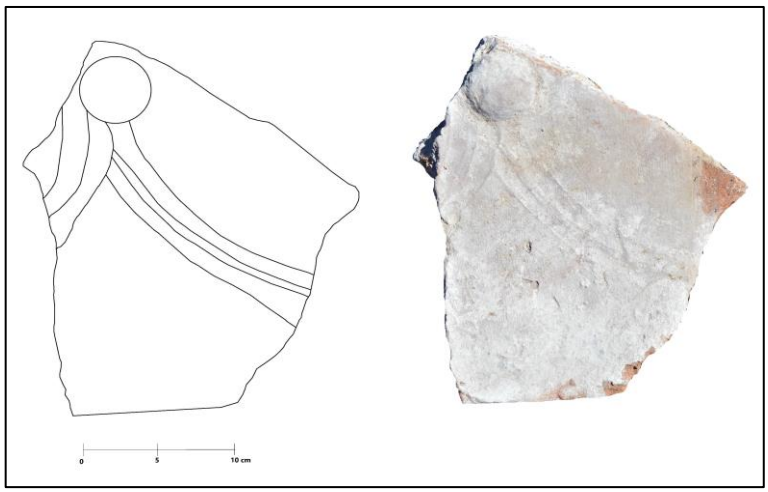

Figür 184: Alanda Tespit Edilen Dişli Tuğla Parçası

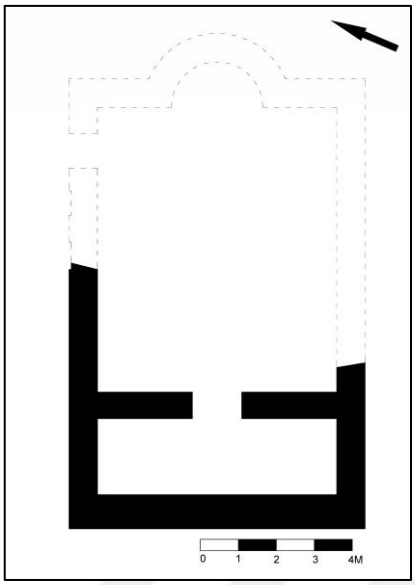

Figür 185: İlyaslar Köyü Kilise Kalıntısı Rölöve Planı (Y. VERİM)

Figür 186: Doğudan Genel Görünüş

Figür 187: Dere Yatağındaki Duvar Kalıntıları

Figür 188: Kuzey Duvardaki Çökertme Yüzey

Figür 189: Naosun Güney Duvarı

Figür 190: Naos-Narteks Duvarı

Figür 191: Naosun Batı Bölümü

Figür 192: Apsis Duvarının Güney Bölümü

Figür 193: Dere Yatağındaki Apsise Ait Duvar Kalıntıları

Figür 194: Kilisenin Doğusundaki Duvar Kalıntısı

Figür 195: Alanda Tespit Edilen Tuğla ve Kiremit Parçaları

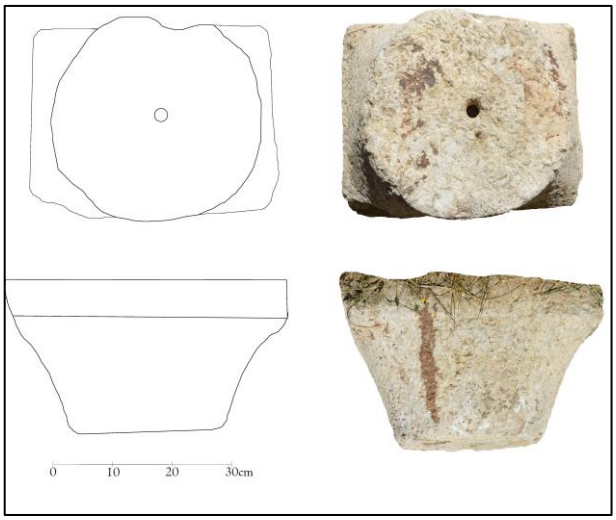

Figür 196: Kaçak Kazıda Ortaya Çıkarılan İmpost Sütun Başlığı

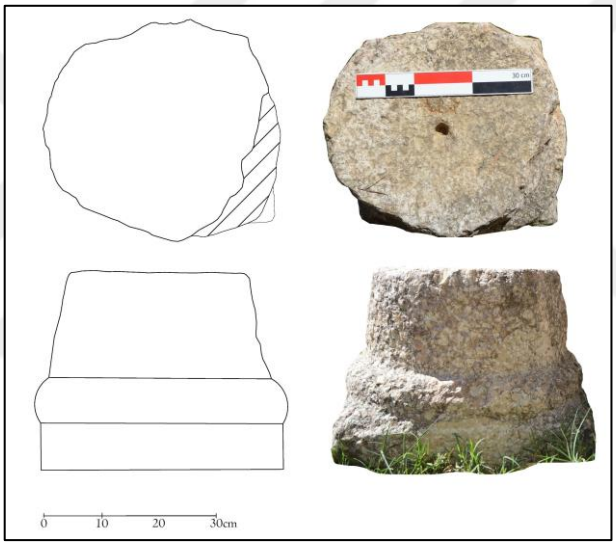

Figür 197: Kaçak Kazıda Ortaya Çıkarılan Attik B Tipi Sütun Kaidesi

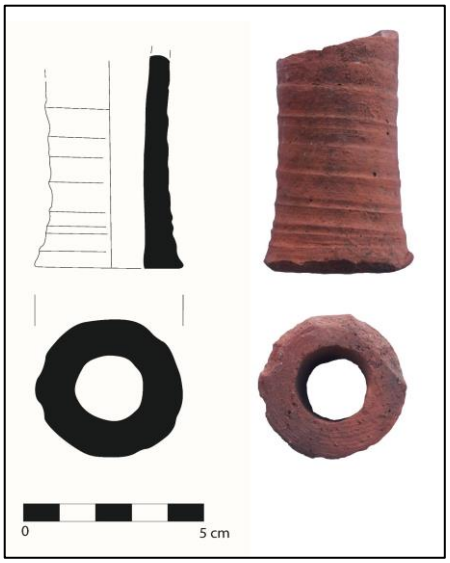

Figür 198: Alanda Tespit Edilen Terracotta Keramoplastik Parçası

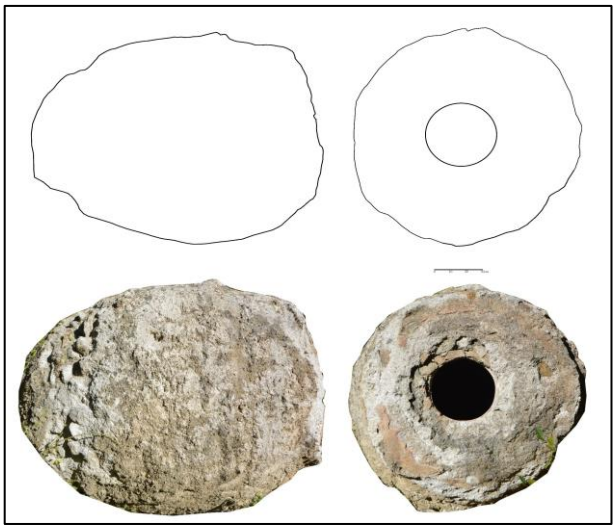

Figür 199: Yapının Doğusundaki Tuğla Pithos

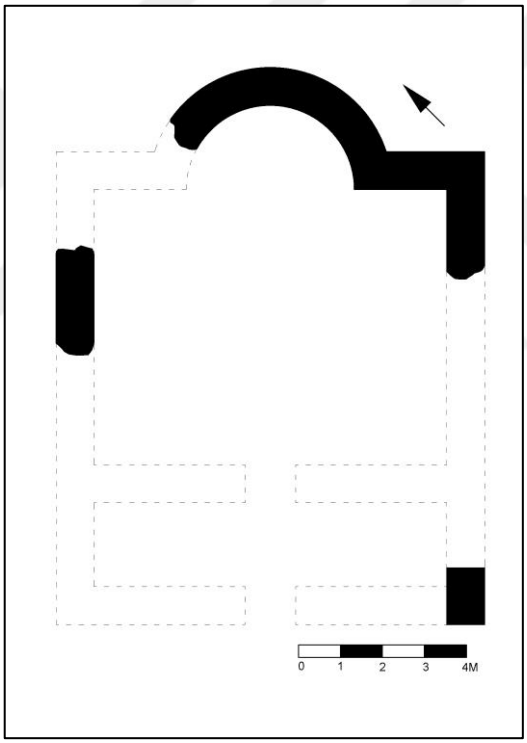

Figür 200: Toklar Yaylası Kilise Kalıntısı Rölöve Planı

Figür 201: Kuzey ve Güneydoğu Duvarı (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 202: Apsis Duvarı

Figür 203: Almaşık Teknikte Örülmüş Duvar Kalıntıları

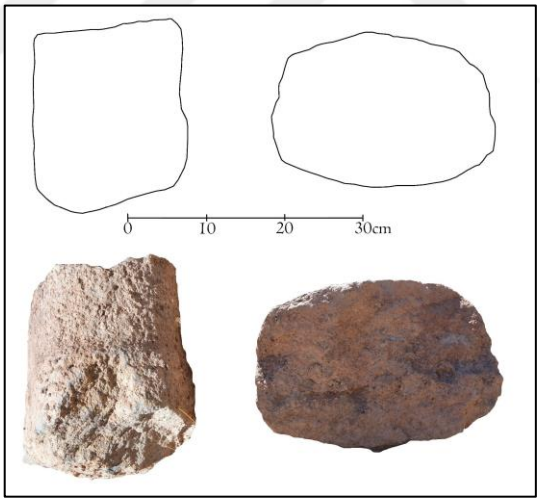

Figür 204: Kilise İçinde Tespit Edilen Çifte Sütunce Parçası

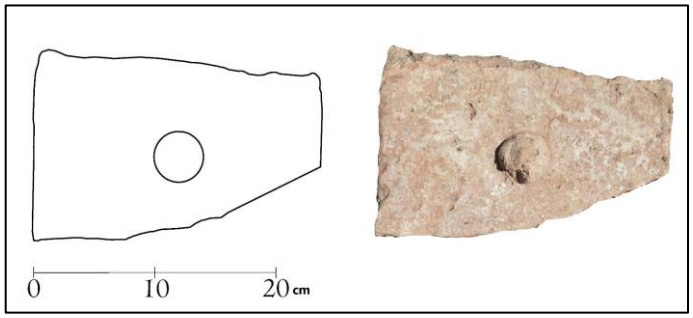

Figür 205: Kilise İçinde Tespit Edilen Dişli Tuğla Parçası

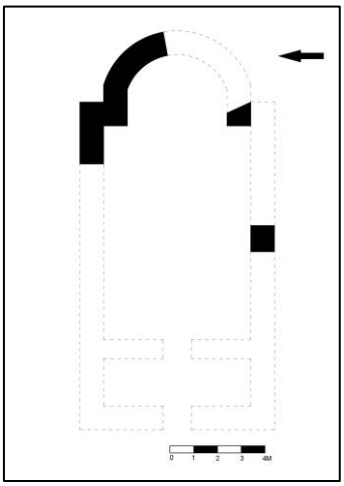

Figür 206: Haccağız Yaylası Kilise Kalıntısı Rölöve Planı

Figür 207: Alandaki Kalıntıların Genel Görünümü

Figür 208: Apsis Duvarının Kuzey ve Güney Bölümü

Figür 209: Haccağız Yaylası Cami ve Duvarındaki Devşirme Mimari Elemanlar

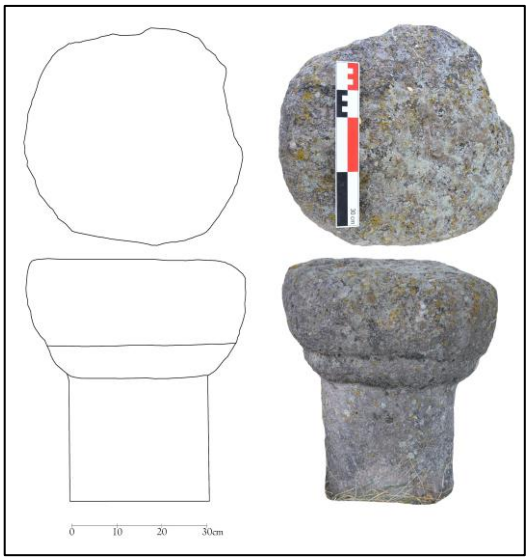

Figür 210: Haccağız Yaylası Cami Bahçesindeki Sütun Parçası

Figür 211: Kilise İçindeki Tuğla Parçaları

Figür 212: Solaklar Kaya Yerleşimi Genel Görünüm

Figür 213: Doğudaki Yerleşime Giden Patika Yoldaki Duvar Kalıntısı

Figür 214: 1. Kat Genel Görünüşü

Figür 215: 1. Kat Batıdaki Oda

Figür 216: 1. Kat Batı Odadaki Mezar Çukuru

Figür 217: 1. Kat Doğu Oda

Figür 218: 1. Kat Sekideki Çukurlar

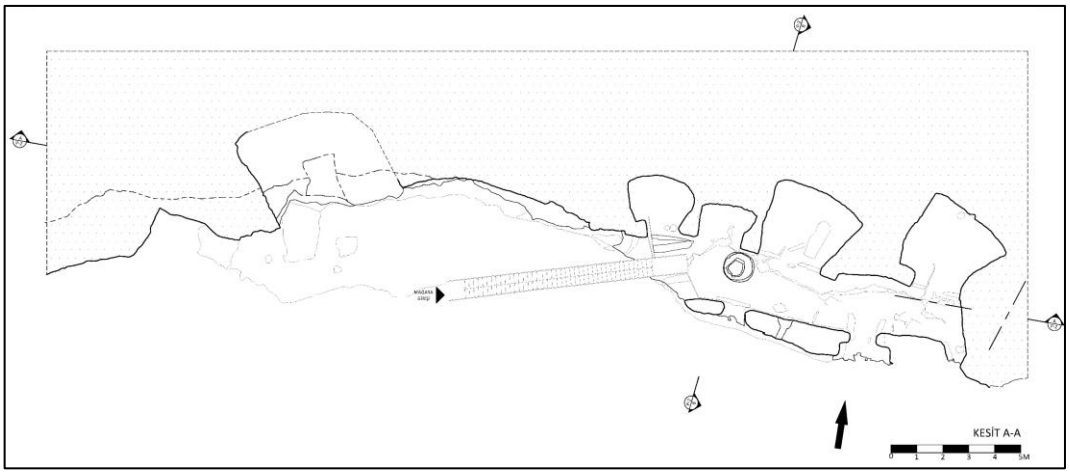

Figür 219: 2. Kat Planı (CRC Mimarlık/Mimar Cihan YILDIRIM)

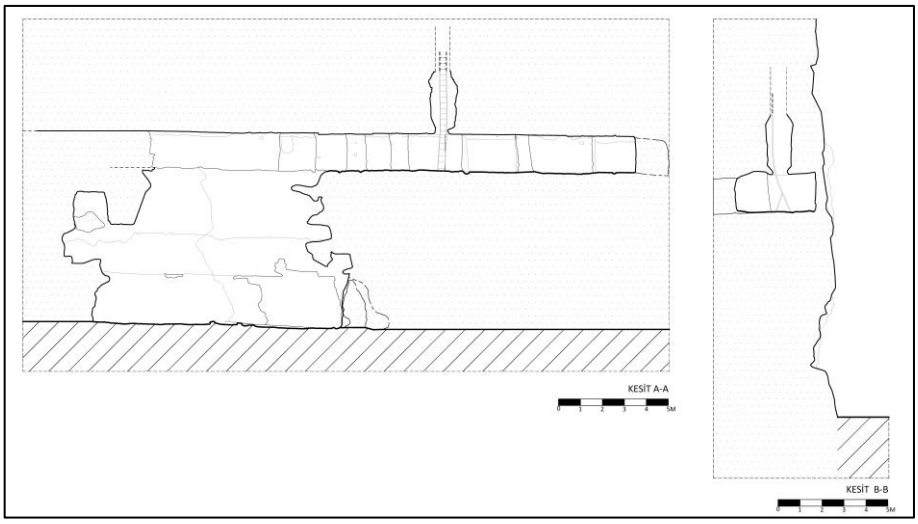

Figür 220: 2. Kat A-A ve B-B Kesiti (CRC Mimarlık/Mimar Cihan YILDIRIM)

Figür 221: 2. Kattaki Koridorun Doğu ve Batıdan Genel Görünüşü

Figür 222: 2. Katın Batı Bölümü

Figür 223: 2. Kat 2. Odanın Giriş ve İç Mekanı

Figür 224: 2. Kat 3. Odanın Genel Görünümü

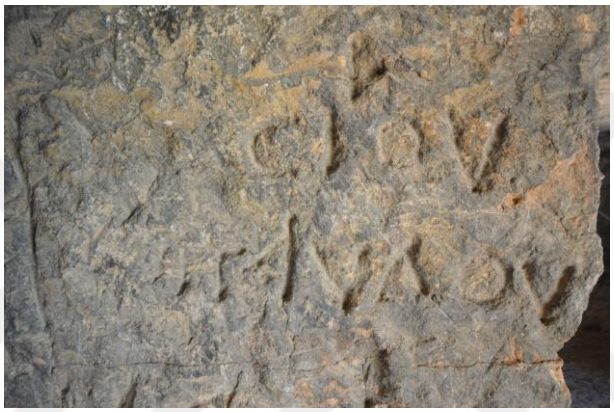

Figür 225: 3. Oda Doğu Duvarındaki Yazıt

Figür 226: 2. Kat 4. Odanın Giriş ve İç Mekanı

Figür 227: 2. Kat 5. Oda Genel Görünümü

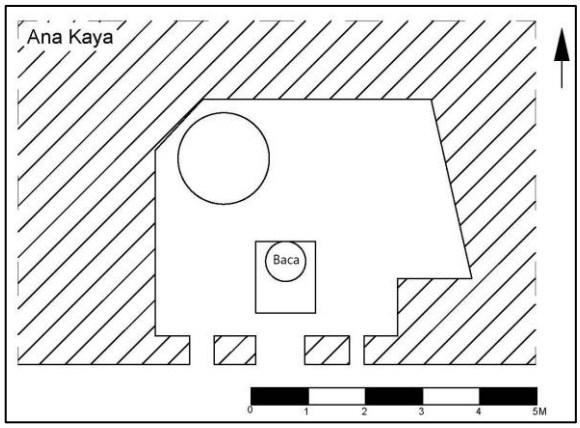

Figür 228: 3. Kat Krokisi (CRC Mimarlık/Mimar Cihan YILDIRIM)

Figür 229: 3. Kat Genel Görünüşü

Figür 230: 2.-3. Kat Arasındaki Baca

Figür 231: 3. Kattaki Çukur

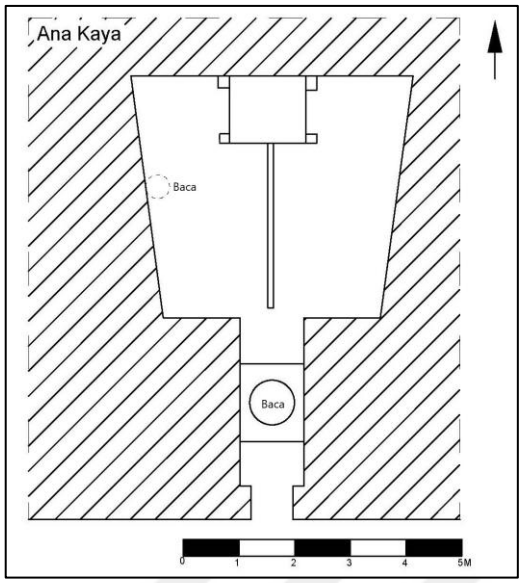

Figür 232: 4. Kat Krokisi (CRC Mimarlık)

Figür 233: 4. Kat Genel Görünüşü

Figür 234: 3.-4. Kat Arasındaki Baca

Figür 235: 4. Katın Güneyindeki Koridor ve Pencere

Figür 236: 4. Kattaki Çukur

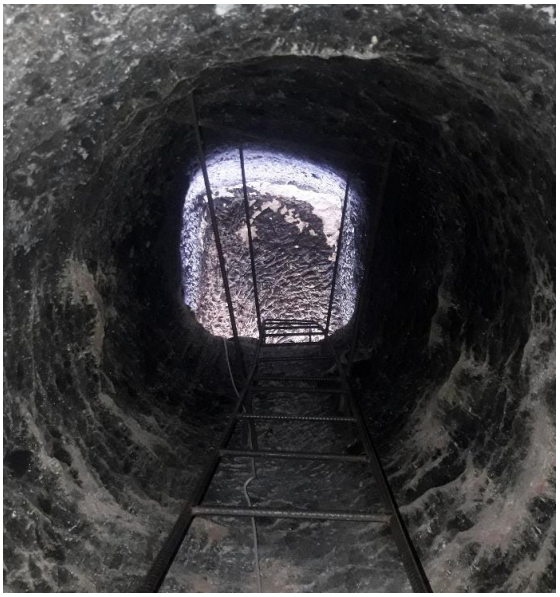

Figür 237: 4. Kat-Üstteki Aydınlatma Katı Arasındaki Baca

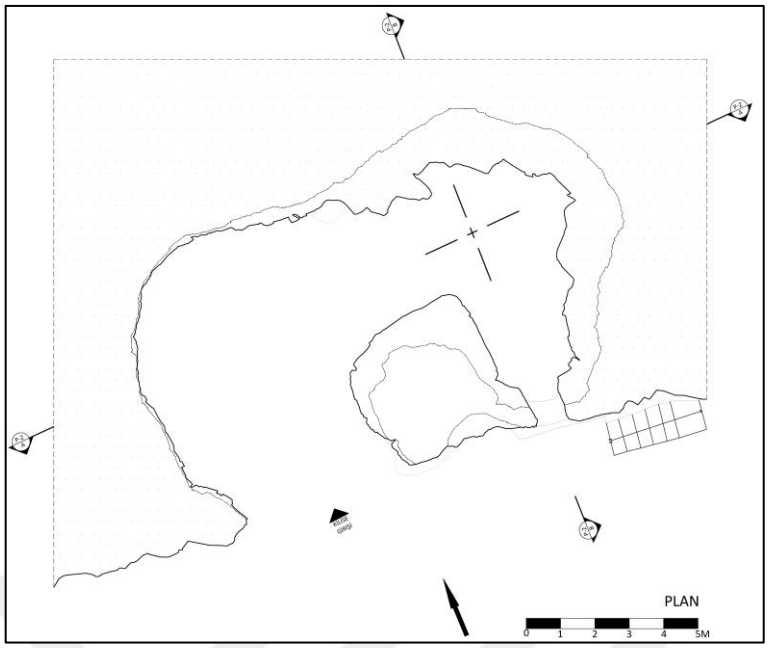

Figür 238: Solaklar Kaya Yerleşimi Kilisesi Krokisi (CRC Mimarlık/Mimar Cihan YILDIRIM)

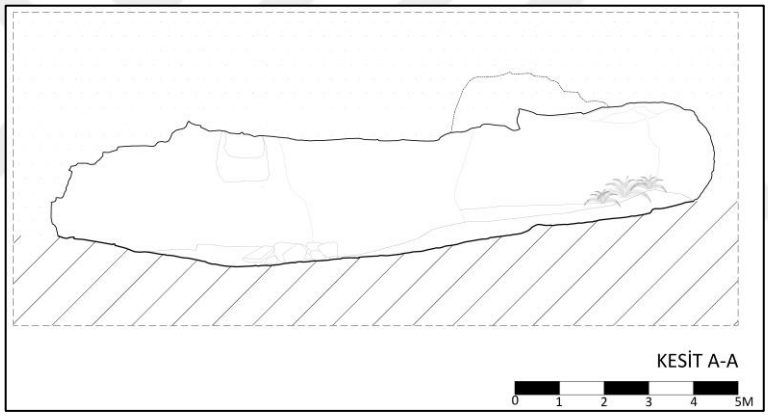

Figür 239: Kilisenin A-A Kesiti (CRC Mimarlık/Mimar Cihan YILDIRIM)

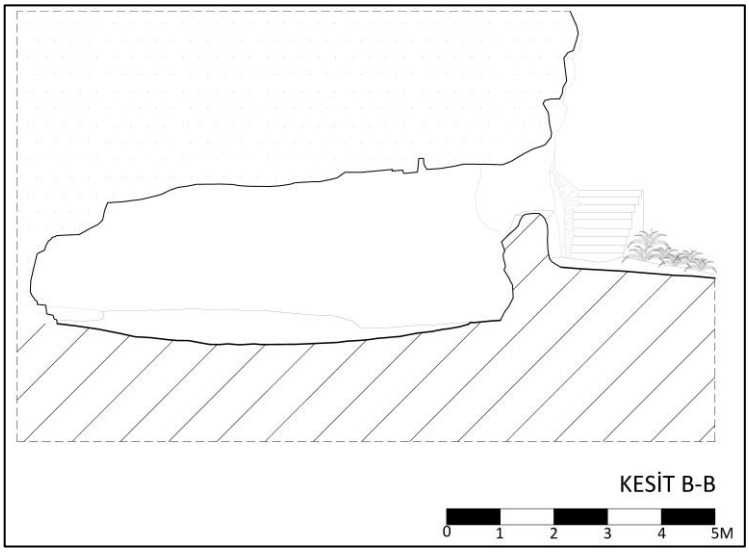

Figür 240: Kilisenin B-B Kesiti (CRC Mimarlık/Mimar Cihan YILDIRIM)

Figür 241: Kilisenin Girişi

Figür 242: Batıdan Genel Görünüş

Figür 243: Doğudan Genel Görünüş

Figür 244: Pencerenin Dıştan ve İçten Görünüşü

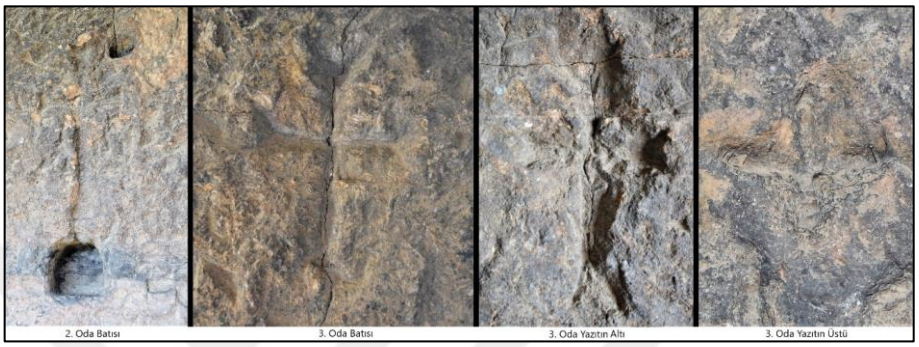

Figür 245: 2.-3. Odadaki Haç Motifleri

Figür 246: 3.-4. Kat Oda Arasındaki Haç Motifleri

Figür 247: 4.-5. Odadaki Haç Motifleri

Figür 248: Belen Kaya Kilisesi ve Yapılar Topluluğu Genel Görünüş

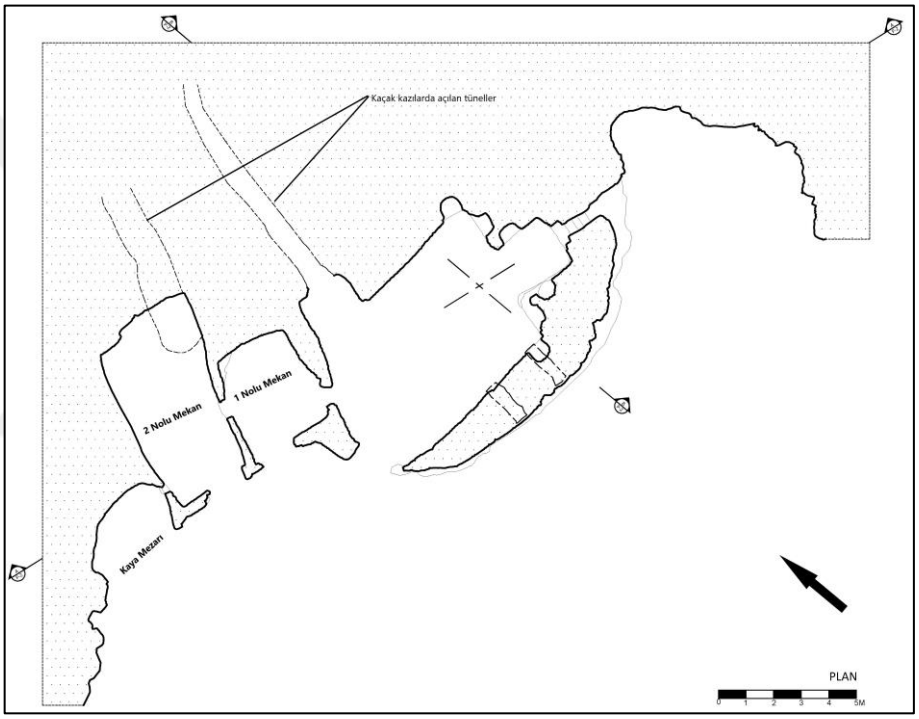

Figür 249: Belen Kaya Kilisesi Planı (CRC Mimarlık/Mimar Cihan YILDIRIM)

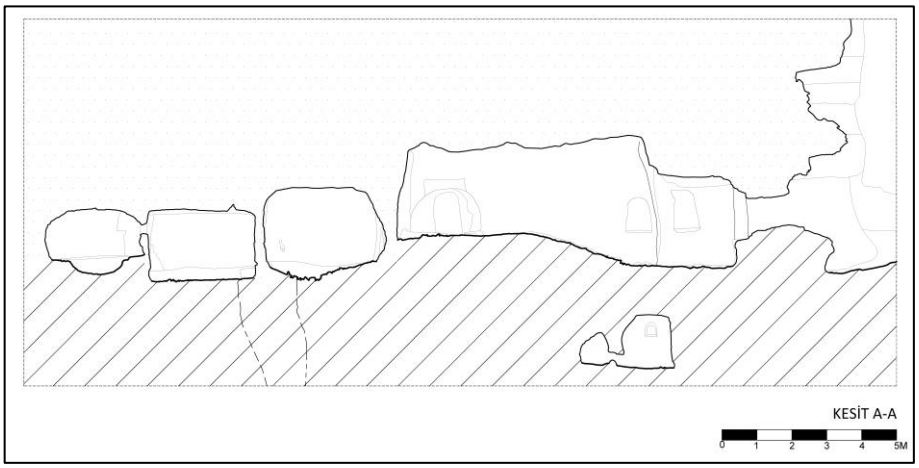

Figür 250: Kilisenin A-A Kesiti (CRC Mimarlık/Mimar Cihan YILDIRIM)

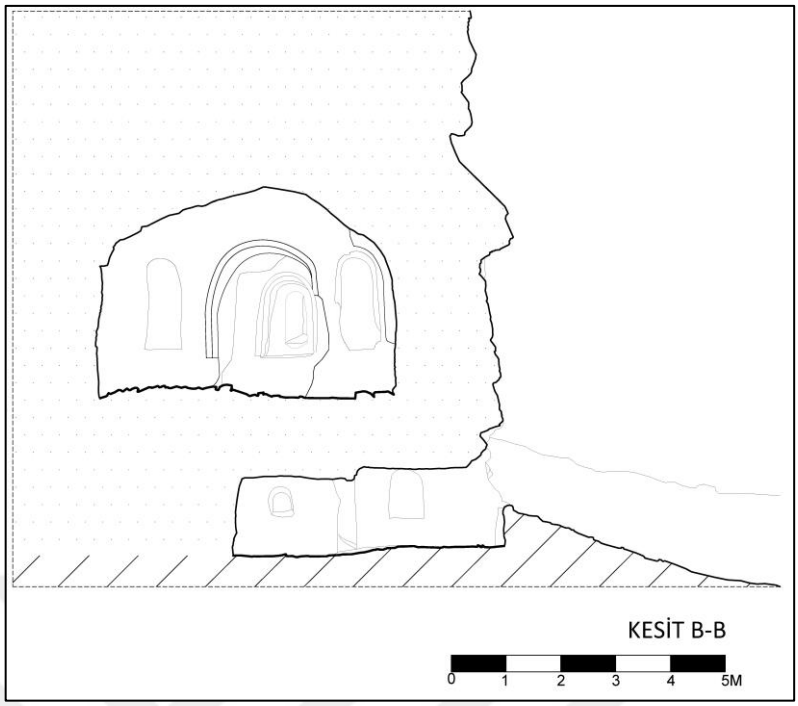

Figür 251: Kilisenin B-B Kesiti (CRC Mimarlık/Mimar Cihan YILDIRIM)

Figür 252: Naosun Batıdan Genel Görünüşü

Figür 253: Güney Duvar

Figür 254: Güney Duvarın Doğu Bölümü

Figür 255: Kuzey Duvar

Figür 256: Yapının Kuzeybatısında Arkosolium (Sağ Görsel: Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 257: Apsis

Figür 258: Apsis İç Kısmında, Kuzey ve Güneydeki Nişler

Figür 259: Kilise Batısındaki Mekanların Girişleri

Figür 260: 1. Mekanın Güneyden Genel Görünüşü

Figür 261: 1 Mekanın Güneyindeki Mezarlar

Figür 262: 2. Mekanın Kuzeyden Genel Görünüşü

Figür 263: 2. Mekanın Güneyden Genel Görünüşü

Figür 264: 2. Mekan Batı Duvarı

Figür 265: Batıdaki Kaya Mezarı

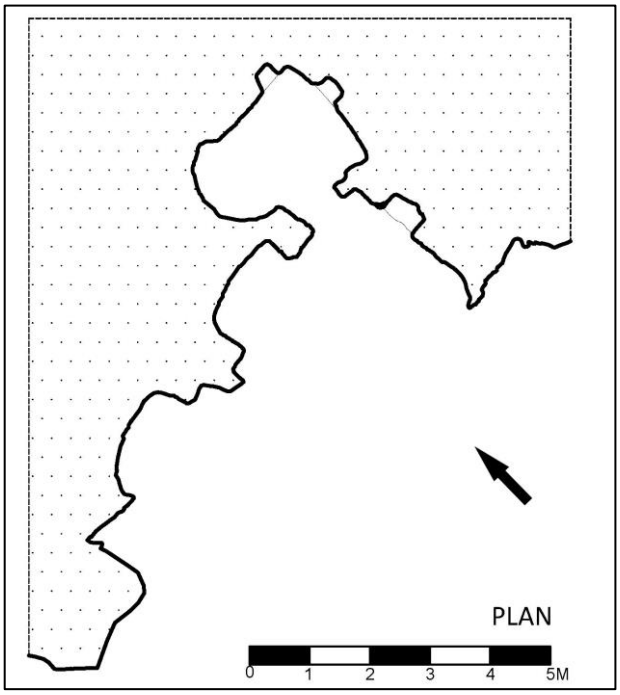

Figür 266: Kilise Alt Kotundaki Mezar Odalarının Planı

Figür 267: Kilise Alt Kotundaki Mezar Odalarının Güneybatıdan Genel Görünüşü

Figür 268: 1 Nolu Mezar

Figür 269: 2 Nolu Mezar

Figür 270: 2 Nolu Mezarın Doğu Duvarındaki Nişler

Figür 271: 3 Nolu Mezar

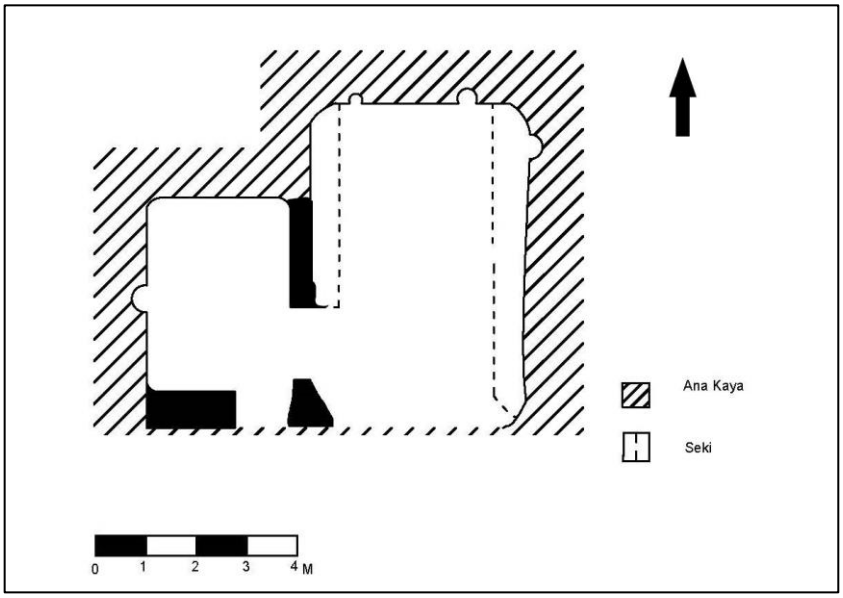

Figür 272: Refectorium Planı (Y. VERİM)

Figür 273: Giriş Açıklıkları

Figür 274: Batı Mekanın Genel Görünüşü

Figür 275: Doğu Mekanın Genel Görünüşü

Figür 276: Apsis ve Arkosoliumdaki Fresk Kalıntıları

Figür 277: Batısındaki Bir Kaya Yapısında Tespit Edilmiş Haç Motifi (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 278: Yuva Köyü Kaya Şapeli'nin Kınıkçı Kanyonundaki Konumu

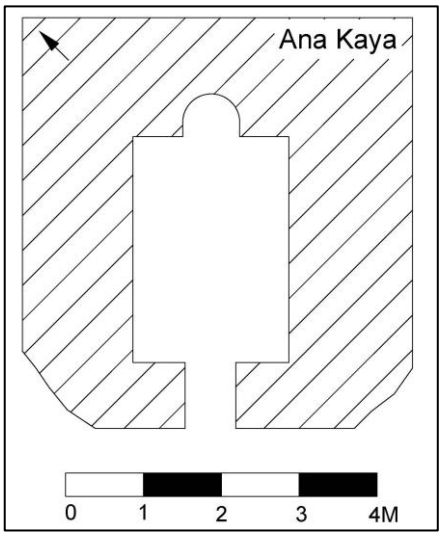

Figür 279: Şapelin Planı

Figür 280: Doğu ve Batı Bölümü

Figür 281: Klaudiopolis'teki Roma ve Bizans Yapıları Haritası (Bolu Müzesi Arşivi'nden İşlenerek)

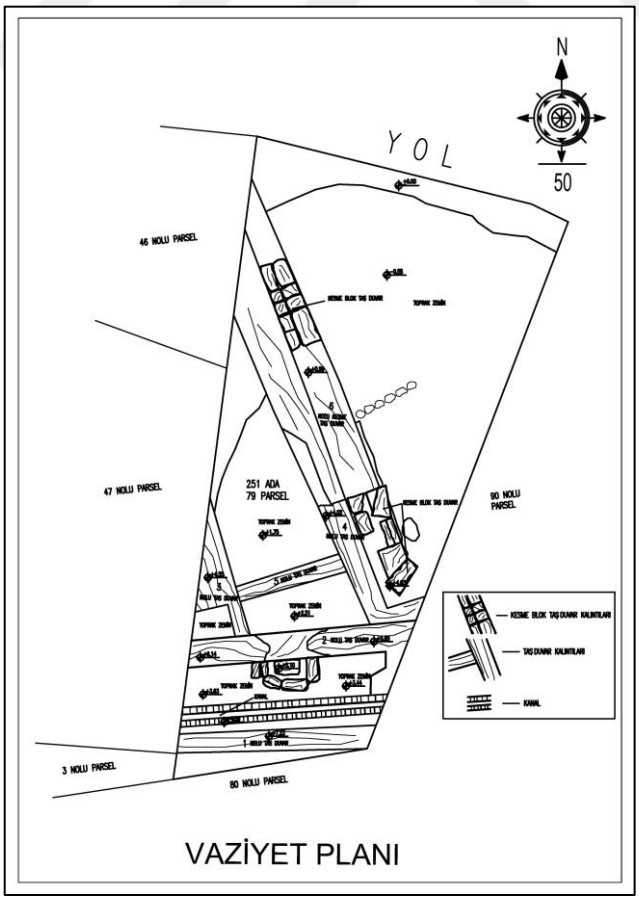

Figür 282: Klaudiopolis Kent Surları Rölöve Planı (Bolu Müzesi Arşivi)

Figür 283: Dış Sur

Figür 284: Dış Sur Doğu Bölümü ve Burç

Figür 285: Burcun Batıdan ve Doğudan Görünümü

Figür 286: Alanın Doğusundaki Sur

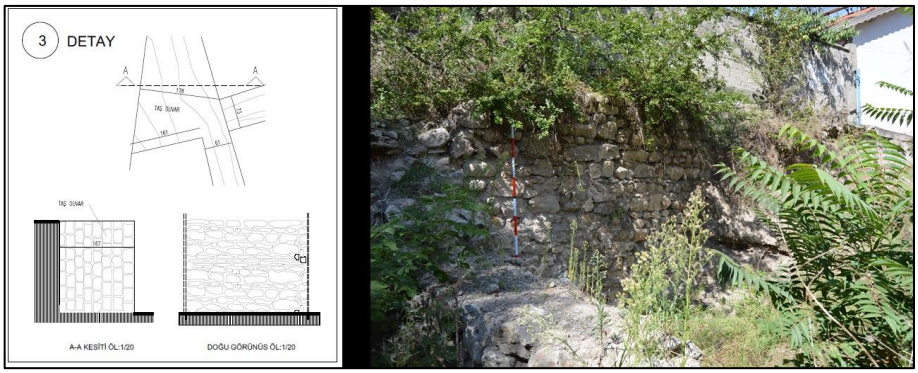

Figür 287: İç Sur Rölöve Plan-Kesiti ve Genel Görünüşü

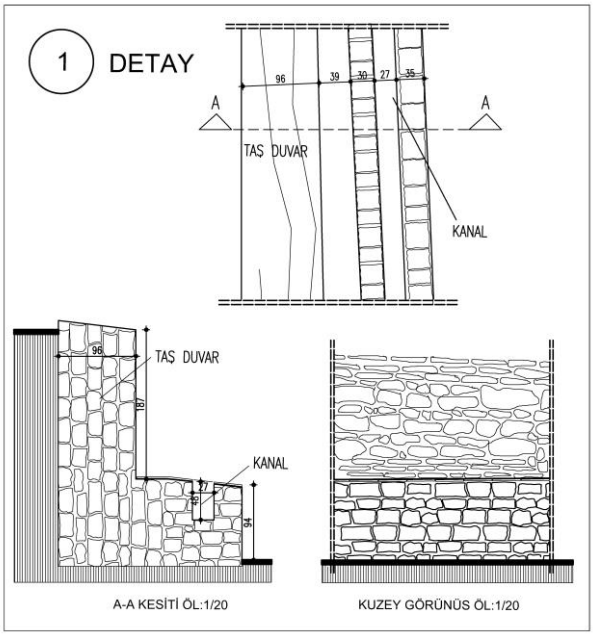

Figür 288: Temenos Duvarı Rölöve Plan ve Kesiti

Figür 289: Temenos Duvarı Genel Görünüm

Figür 290: Temenosun Kuzeyindeki Duvar

Figür 291: Temenos Duvarı Bitişiğindeki Kanal

Figür 292: Temenos Kuzey Duvarına Bitişik Platform

Figür 293: 1 Nolu Mekan

Figür 294: 2 Nolu Mekan

Figür 295: Burçtaki Devşirme Balüster

Figür 296: Dış Surdan Detay Görünüş

Figür 297: Gözecik Köyü Hamam Kalıntısı Genel Görünüş

Figür 298: 1 Nolu Mekanın Batısı

Figür 299: 2, 3 ve 4 Nolu Mekan

Figür 300: 1 Nolu Mekanın Taban Mozaiği

Figür 301: Hamamın Çevresinde Bulunan Lento Parçası

Figür 302: Gözecik Köyü Yapı Kalıntısına Ait Duvar Kalıntısı

Figür 303: Alandaki Mimari Plastik ve Pithos Parçaları

Figür 304: Dibek Taşı Olarak Kullanılan Sütun

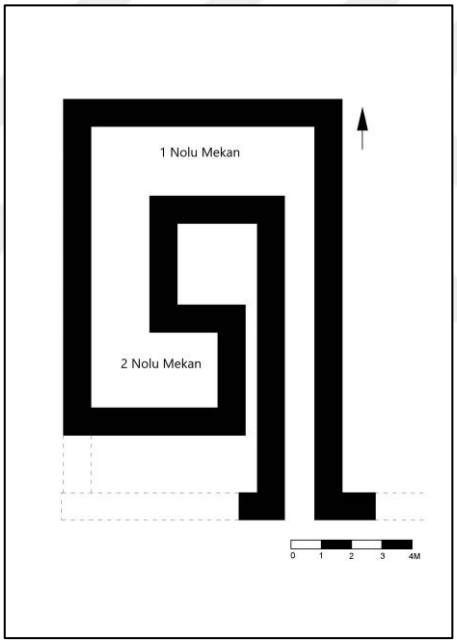

Figür 305: Yağbaşlar Köyü Yapı Kalıntısı Rölöve Planı

Figür 306: Güney Duvar

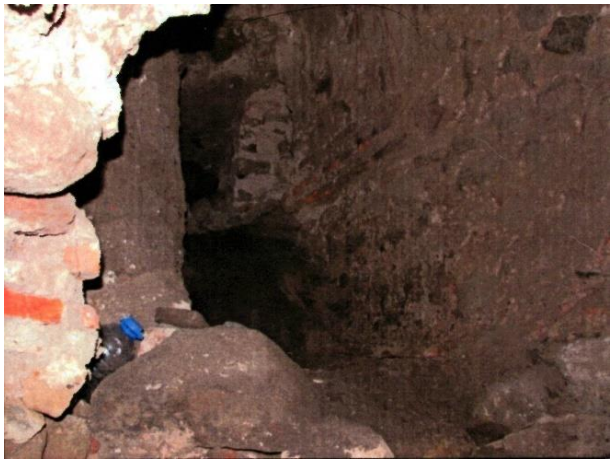

Figür 307: 1 Nolu Mekana Açılan Koridor

Figür 308: 1 Nolu Mekan

Figür 309: 2 Nolu Mekan

Figür 310: 2 Nolu Mekanın Kuzeybatısındaki Açıklık

Figür 311: 1 Nolu Mekanın Duvar ve Örtü Sisteminden Detay Görünüş

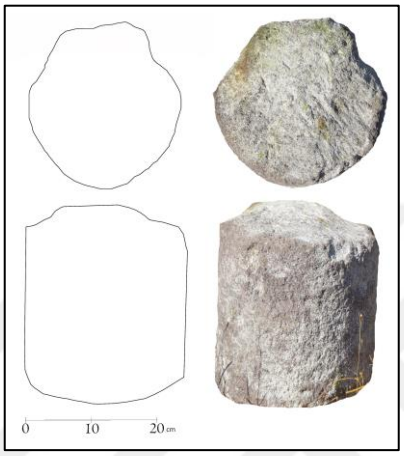

Figür 312: Alanda Tespit Edilen Sütun Parçası

Figür 313: Gölbaşı Köyü Yapı Kalıntısına Ait Duvar İzleri

Figür 314: Duvar Örgüsünden Detay Görünüşler

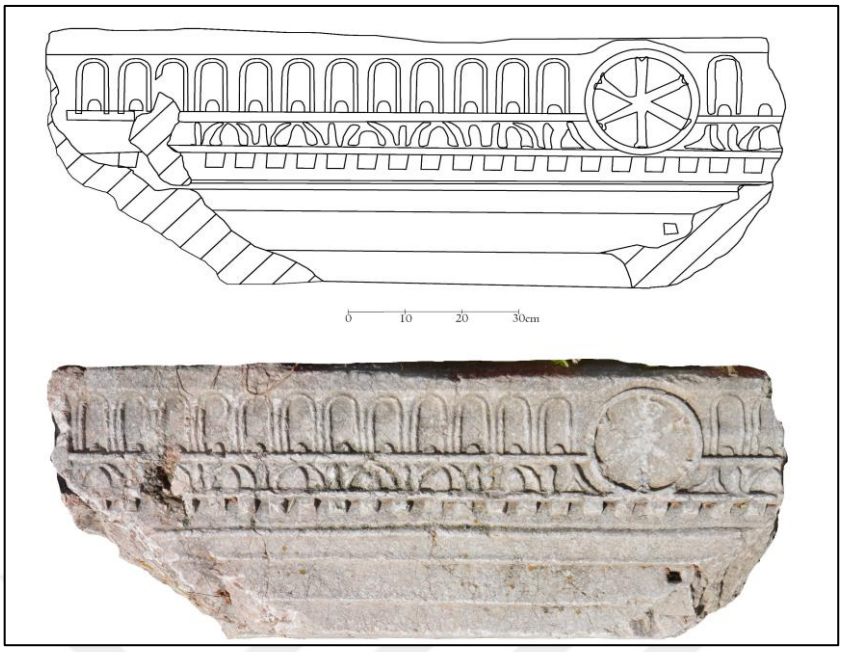

Figür 315: Gölbaşı Köyü Cami Bahçesinde Bulunan Khristogramlı Lento Parçası

Figür 316: Gölbaşı Köyü Güney Mezarlıkta Tespit Edilen Sütun Parçası

Figür 317: Gölbaşı Köyü Güney Mezarlıkta Tespit Edilen 2. Sütun Parçası

Figür 318: Hamzabey Köyü Merkez Dumanlar Camii Bahçesi'nde Tespit Edilen Çifte Sütunce

Figür 319: Kuzfındık Köyü Yapı Kalıntısı Duvar İzi (BMA)

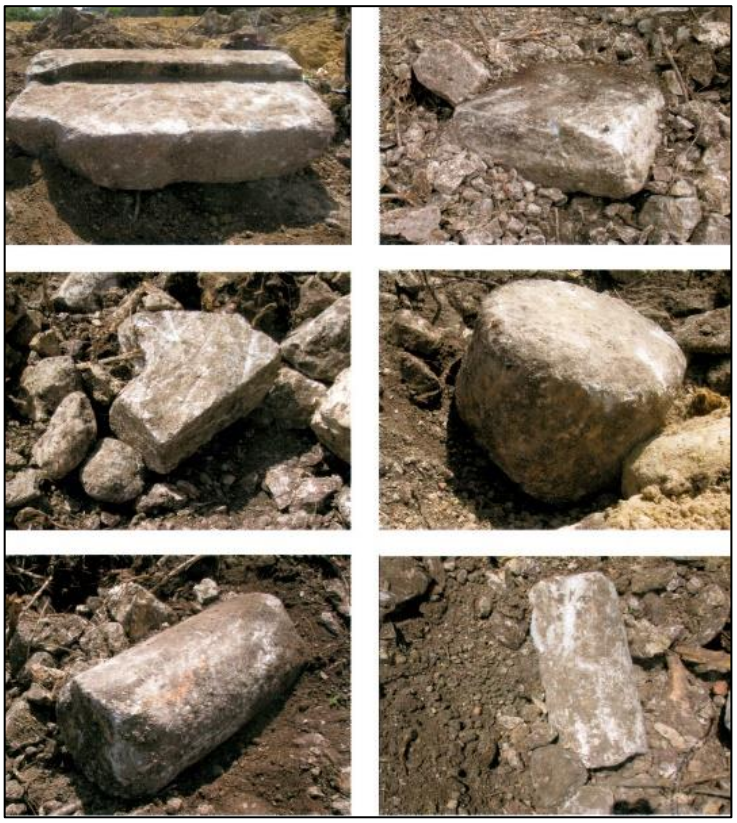

Figür 320: Yapıya Ait Mimari Parçalar (BMA)

Figür 321: Kıyaslar Köyü İşlik Kalıntısı Kaçak Kazı Alanı (BMA)

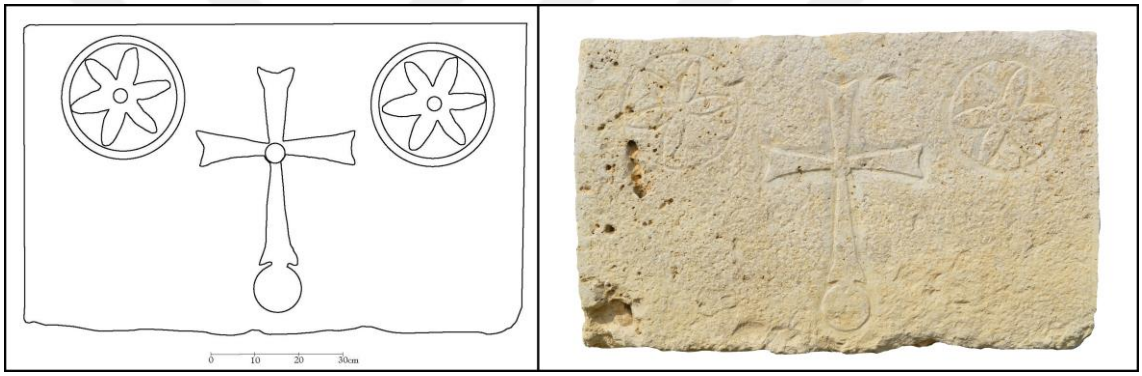

Figür 322: Alanda Tespit Edilmiş Litusun Cephe Görünüşü

Figür 323: Litusun Yandan Görünüşü

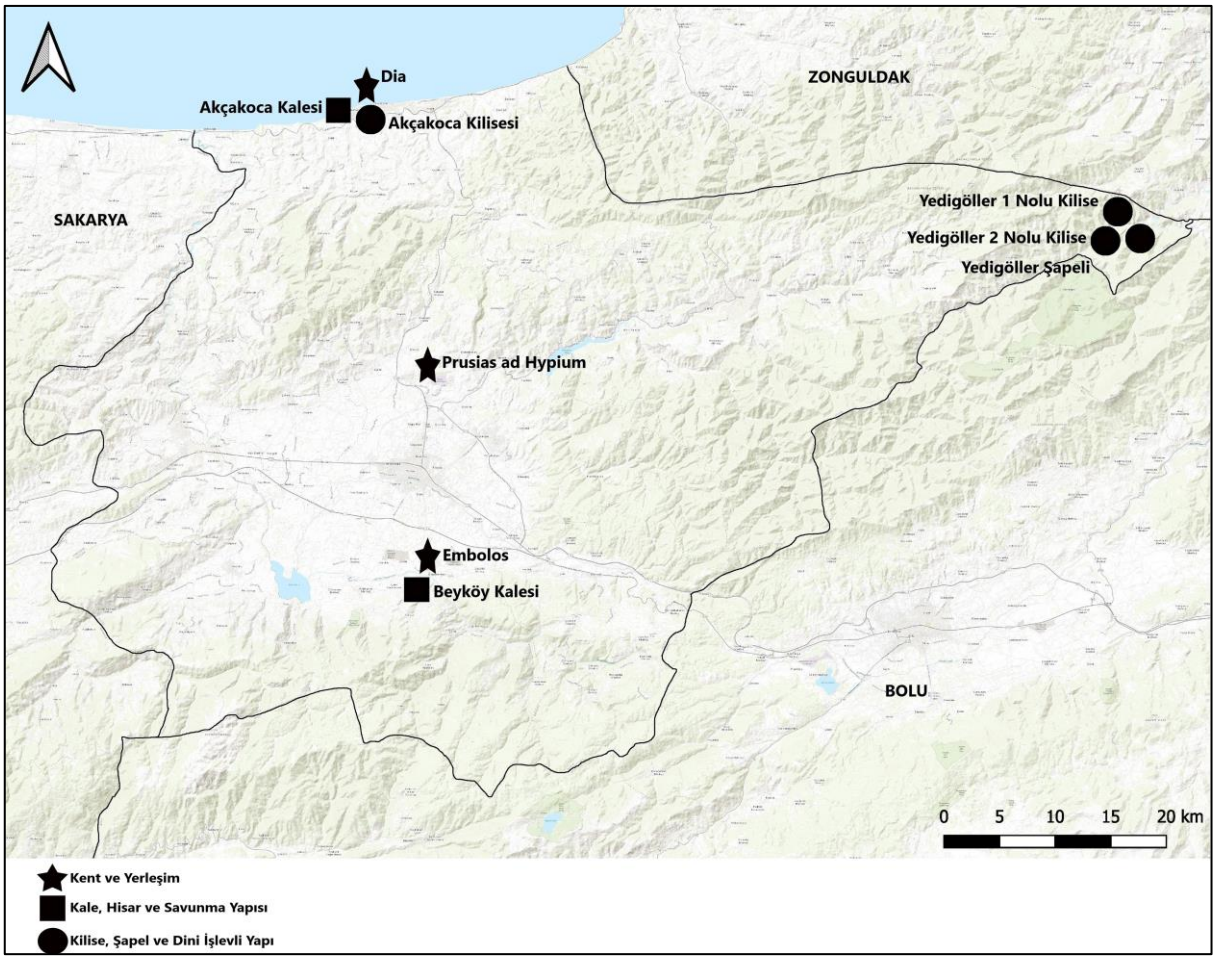

Figür 324: Düzce İli Bizans Dönemi Yapılar Haritası

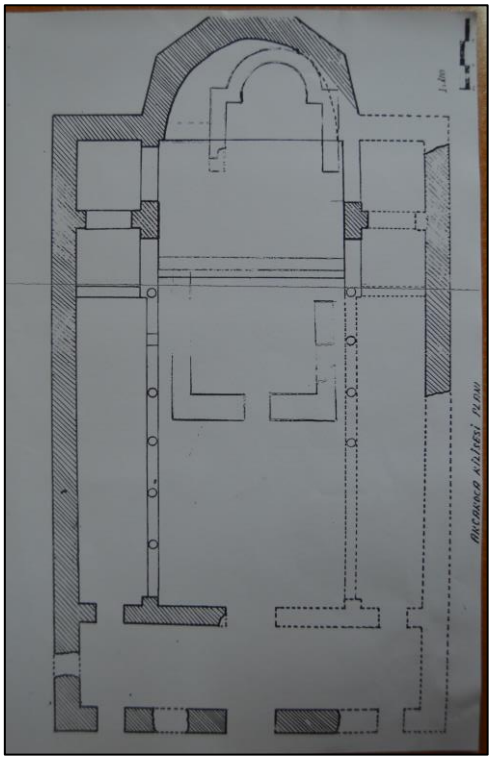

Figür 325: Akçakoca Hacıyusuflar Mahallesi Kilise Kalıntısı Rölöve Planı (KMA)

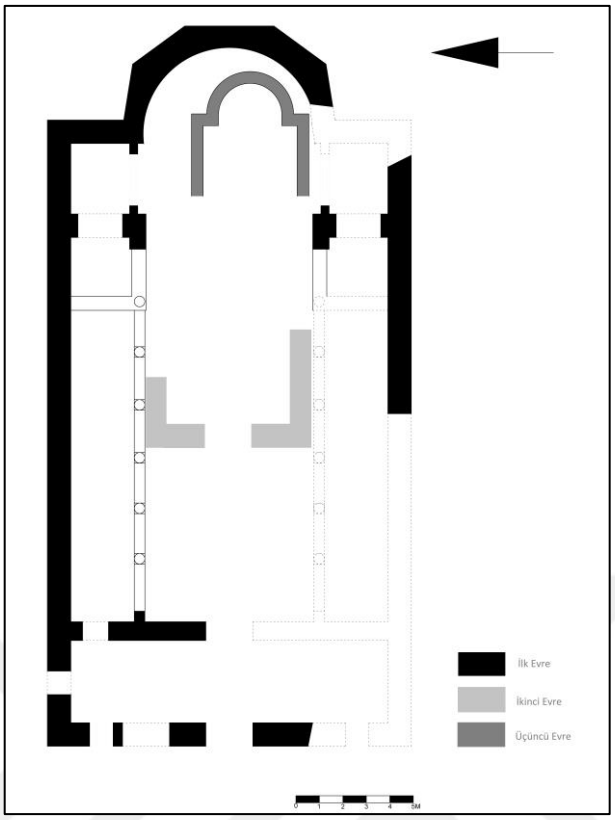

Figür 326: İnşa Evrelerini Gösteren Rölöve Planı (KM Arşivindeki Plandan İşlenerek)

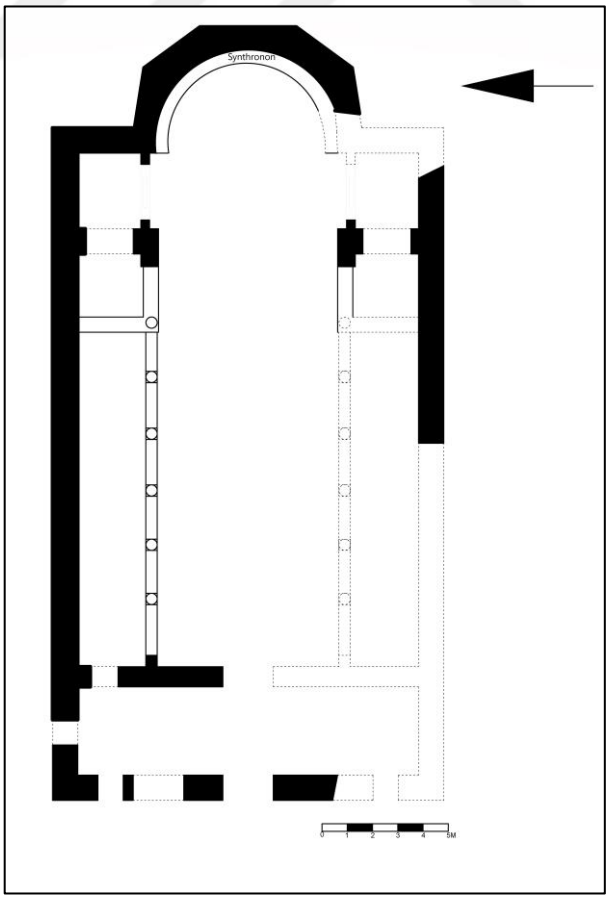

Figür 327: İlk Evre Restitüsyon Planı (KM Arşivindeki Plandan İşlenerek)

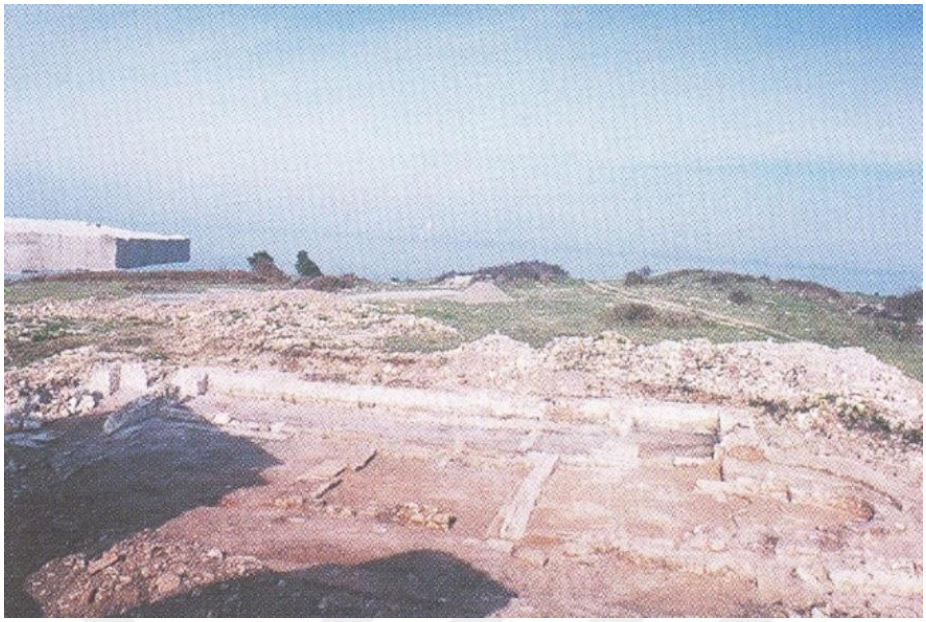

Figür 328: Kilisenin Güneyden Genel Görünüşü (1996) (Kozdere vd., 1998; s. 117)

Figür 329: Kiliseye Ait Kalıntıların 2020'deki Durumu

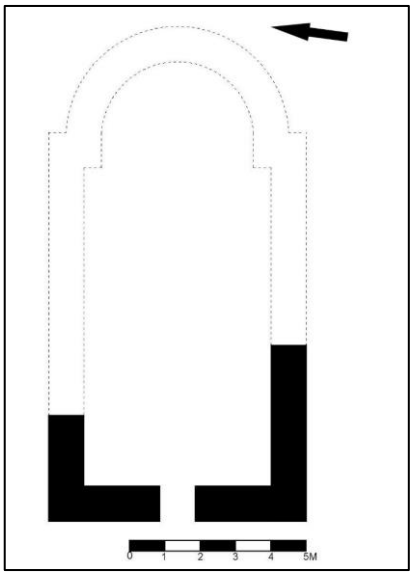

Figür 330: 2. Evre Rölöve Planı

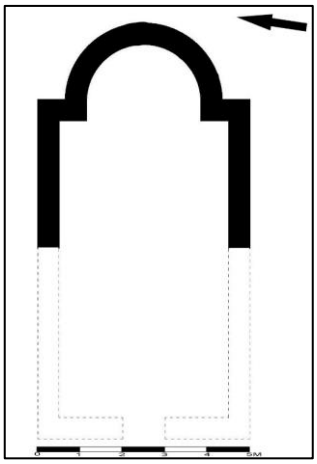

Figür 331: 3. Evre Rölöve Planı

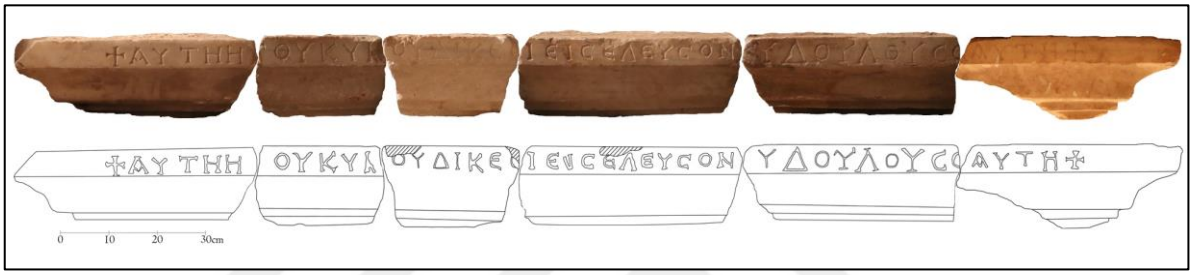

Figür 332: Kilise Girişinde Bulunmuş Yazıtlı Kapı Lentosu

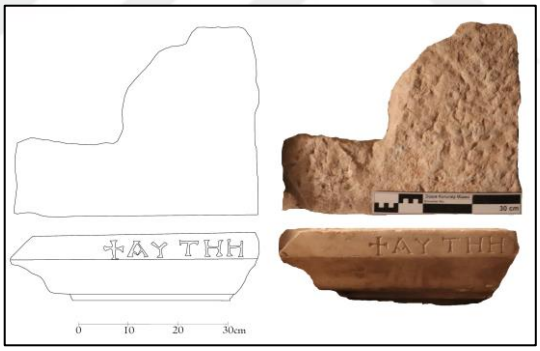

Figür 333: Lentonun 1. Parçası

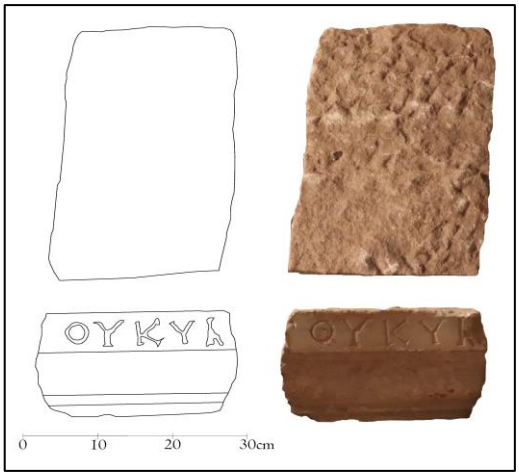

Figür 334: Lentonun 2. Parçası

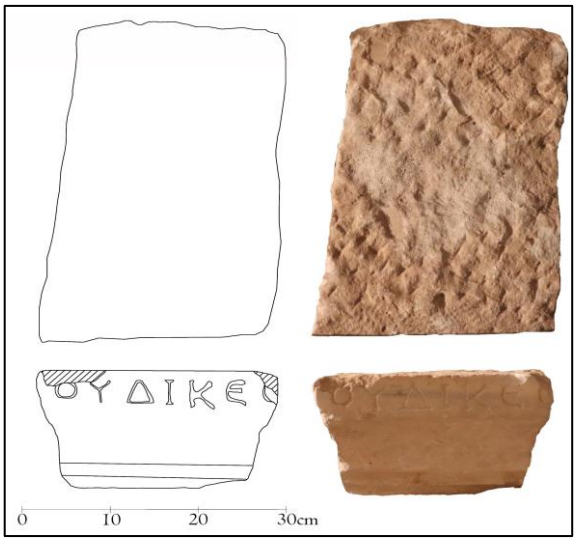

Figür 335: Lentonun 3. Parçası

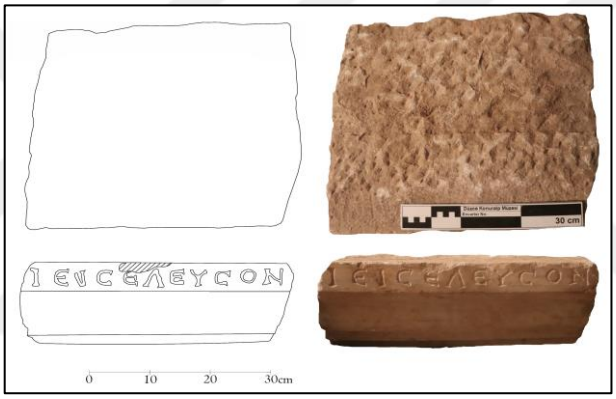

Figür 336: Lentonun 4. Parçası

Figür 337: Lentonun 5. Parçası

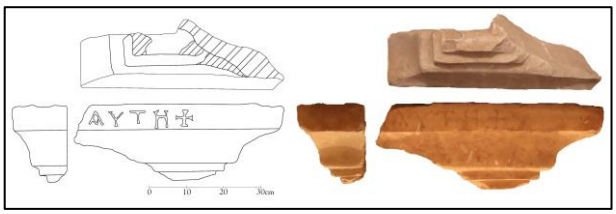

Figür 338: Lentonun 6. Parçası

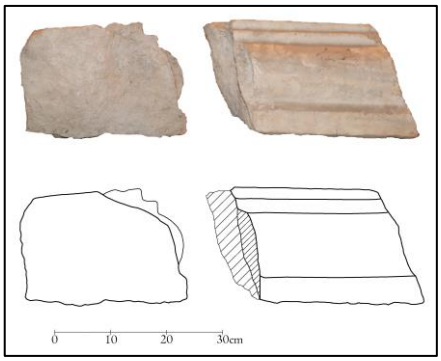

Figür 339: Girişte Bulunmuş 1. Söve Parçası

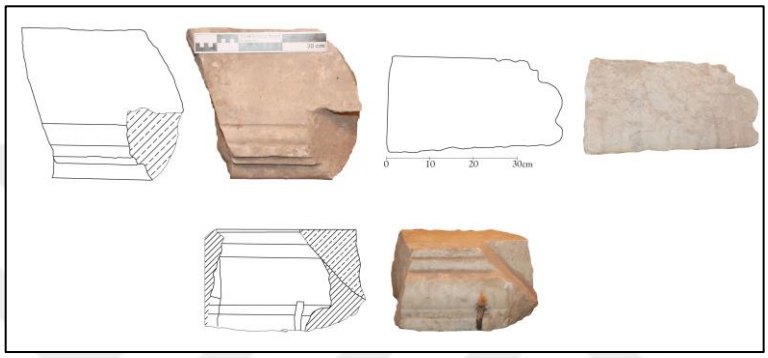

Figür 340: Girişte Bulunmuş 2. Söve Parçası

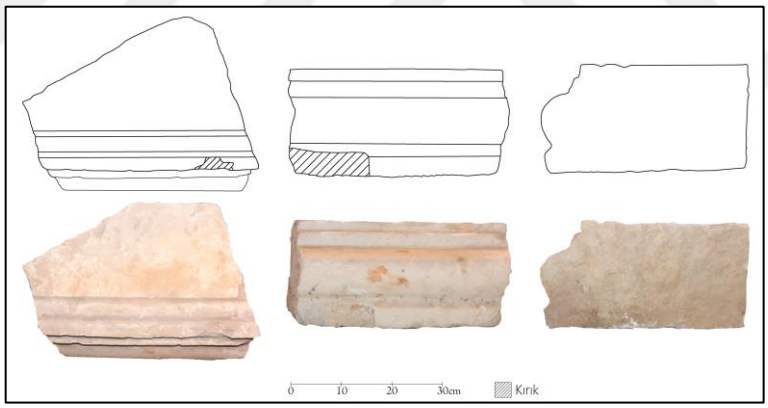

Figür 341: Girişte Bulunmuş 3. Söve Parçası

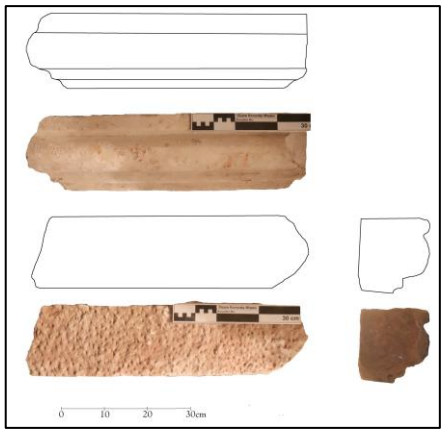

Figür 342: Girişte Bulunmuş 4. Söve Parçası

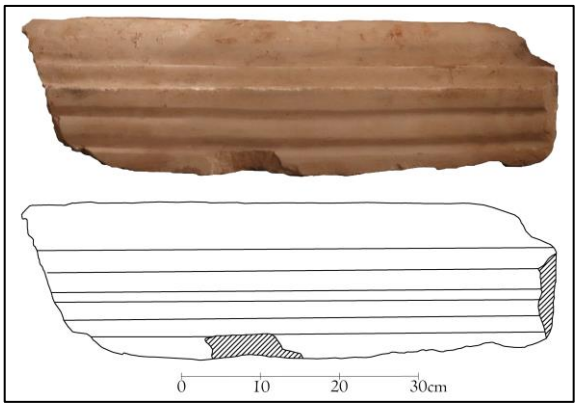

Figür 343: Girişte Bulunmuş 5. Söve Parçası

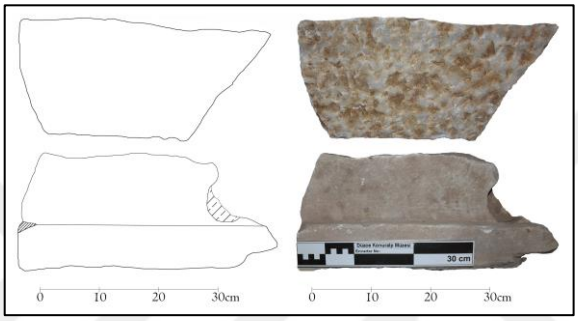

Figür 344: Girişte Bulunmuş Eşik Taşı Parçası

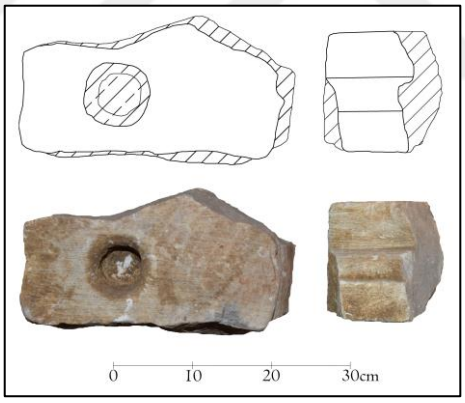

Figür 345: Nef Stylobatında Tespit Edilen Sütun Kaide Parçası

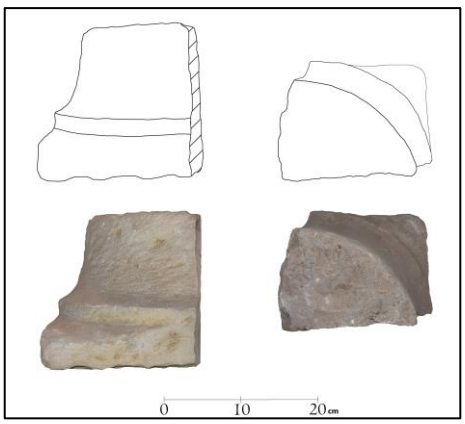

Figür 346: Kilise İçinde Bulunmuş Sütun Kaide Parçası

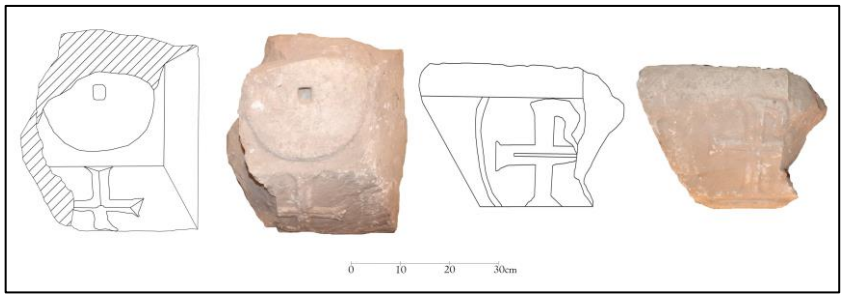

Figür 347: Kilise İçinde Bulunmuş Madalyonlu İmpost Sütun Başlığı Parçası

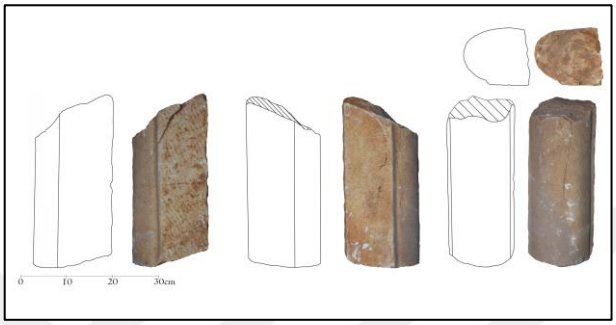

Figür 348: Kilise İçinde Bulunmuş Çifte Sütunce Parçası

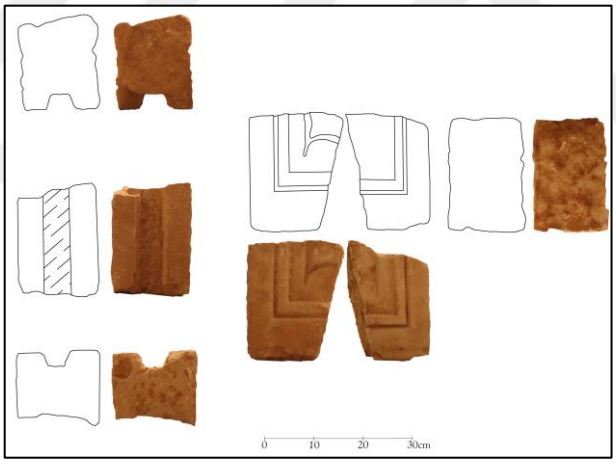

Figür 349: Kilise Bulunmuş Soffit Bezemeli Balüster Parçası

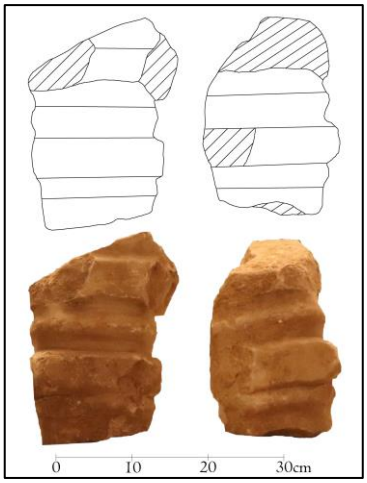

Figür 350:Kilise Bulunmuş Sütunlu Balüster Parçası

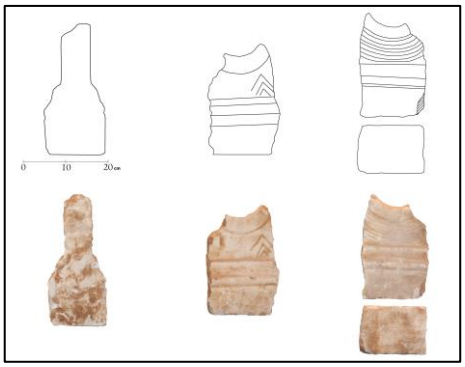

Figür 351: Kilisede Bulunmuş Levha Parçası

Figür 352: Kilisede Bulunmuş Templon veya Kiborium Sütunu

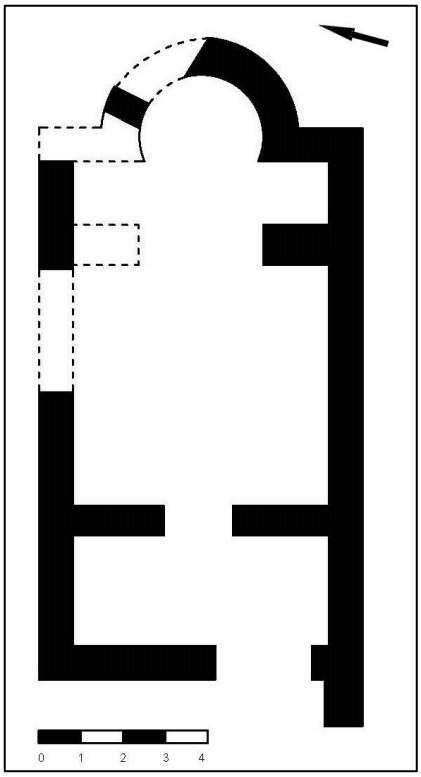

Figür 353: Yedigöller Arasta Mevkii 1 Nolu Kilise Kalıntısı Rölöve Planı

Figür 354: Narteksin Güneyden Görünüşü (Sol Görsel: BMA)

Figür 355: Naosun Batı Bölümü (Sol Görsel: BMA)

Figür 356: Naosun Güneybatı Bölümü

Figür 357: Templon Duvarı

Figür 358: Apsis

Figür 359: Duvar Örgüsünden Detay Görünüş ve Kilise İçinde Bulunmuş Tuğla Parçaları

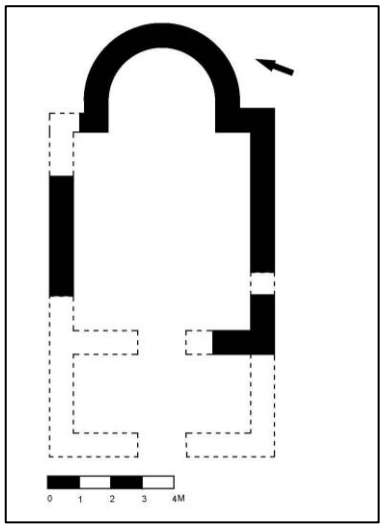

Figür 360: Yedigöller Arasta Mevkii 2 Nolu Kilise Kalıntısı Rölöve Planı

Figür 361: Naos Güney Duvarı

Figür 362: Templon Duvarı

Figür 363: Apsis

Figür 364: Güneydoğu Duvar Örgüsü Detay Görünüşü

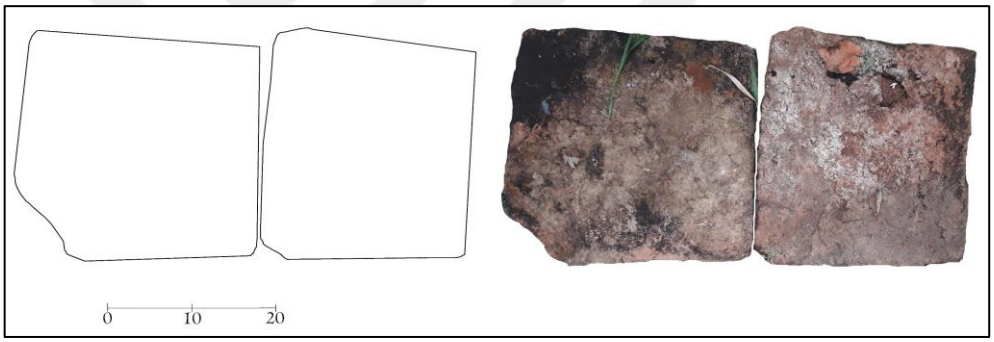

Figür 365: Kilisede Tespit Edilen Tuğlalar

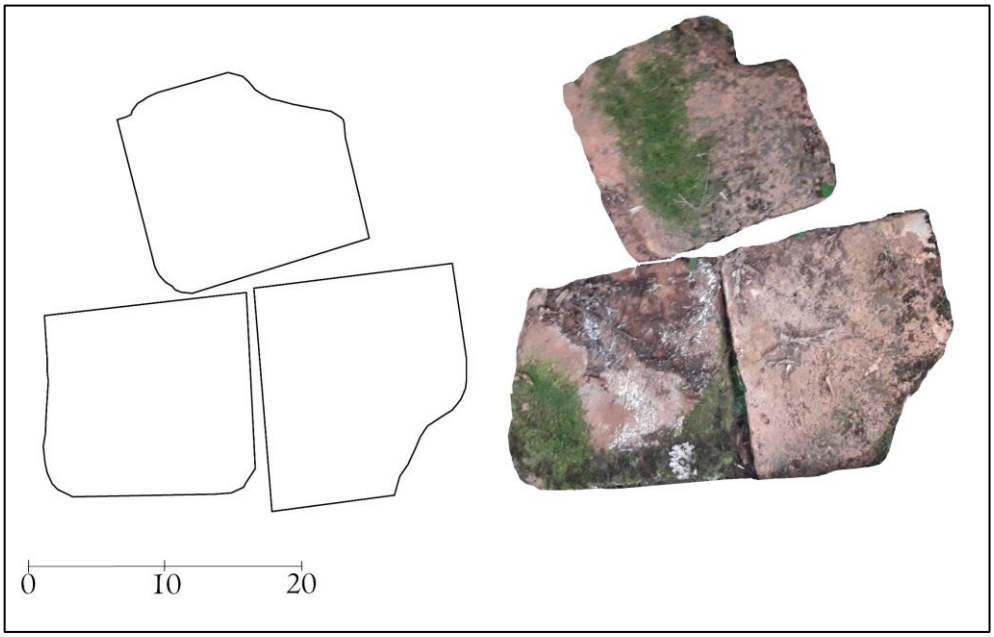

Figür 366: Kilise Çevresinde Tespit Edilen Tuğlalar

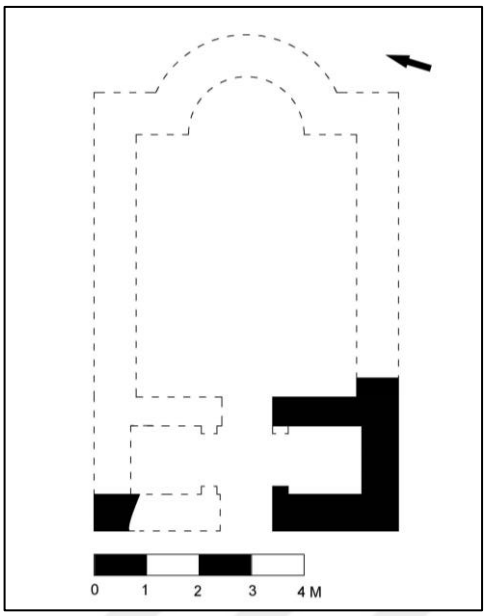

Figür 367: Yedigöller Arasta Mevkii Şapel Kalıntısı Rölöve Planı

Figür 368: Narteks Güney Bölümü

Figür 369: Apsis (BMA)

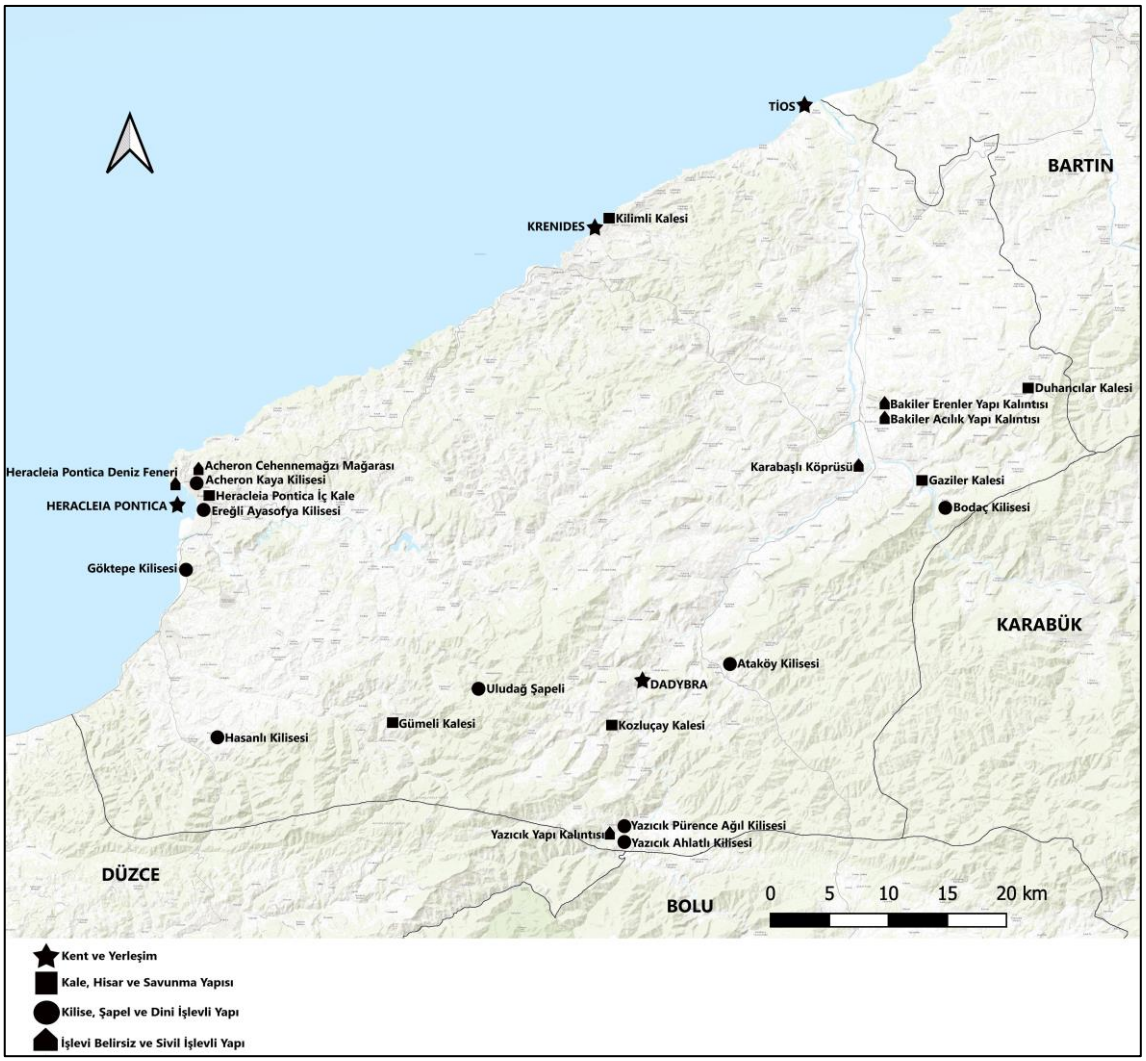

Figür 370: Zonguldak İli Bizans Dönemi Yapılar Haritası

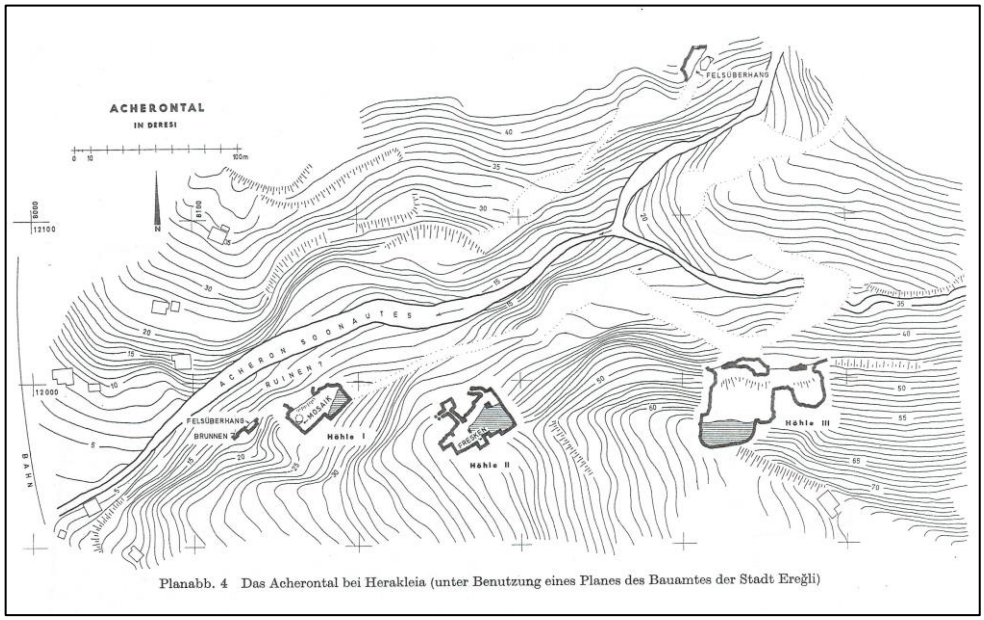

Figür 371: Akheron Vadisi Topoğrafik Haritasında Mağara ve Kaya Yapıların Konumları (Hoepfner, 1972; Planabb. 4)

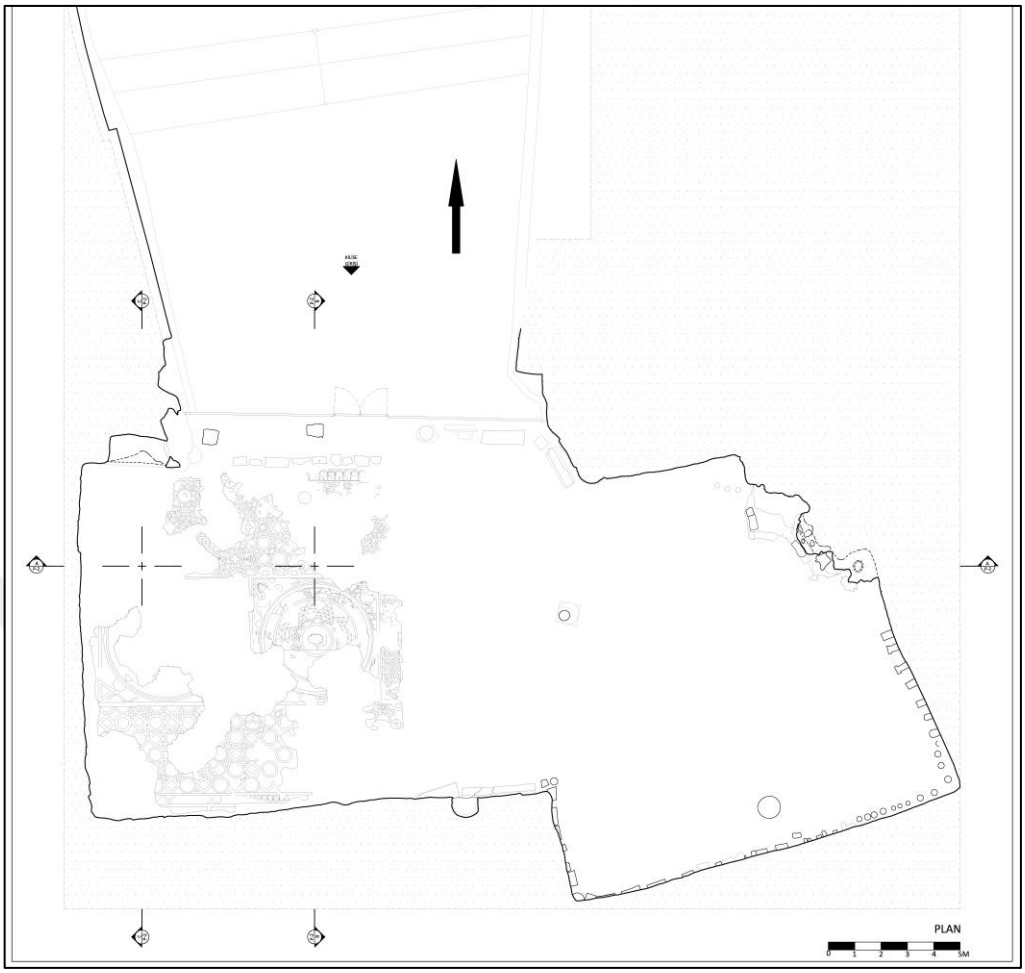

Figür 372: Cehennemağzı Kilisesi Rölöve Planı

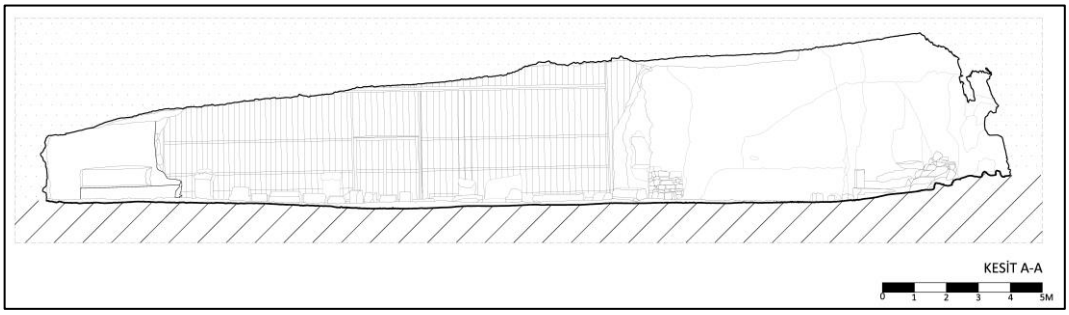

Figür 373: Kilisenin A-A Kesiti

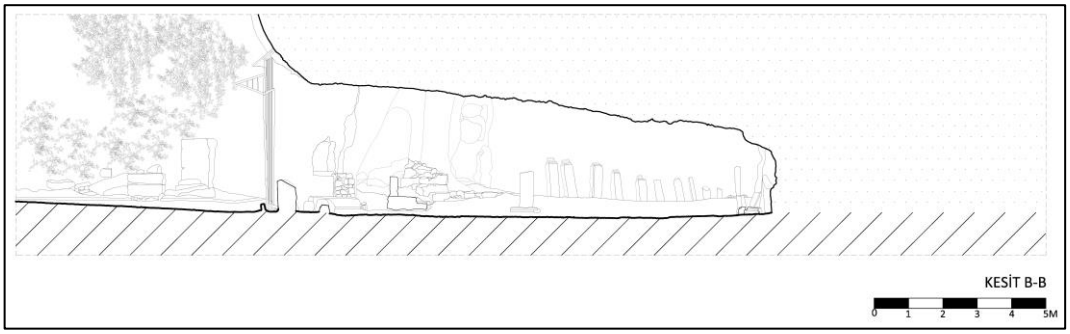

Figür 374: Kilisenin B-B Kesiti

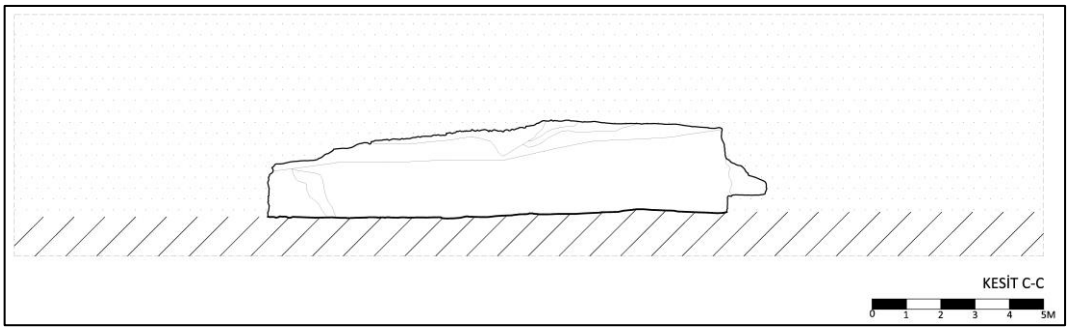

Figür 375: Kilisenin C-C Kesiti

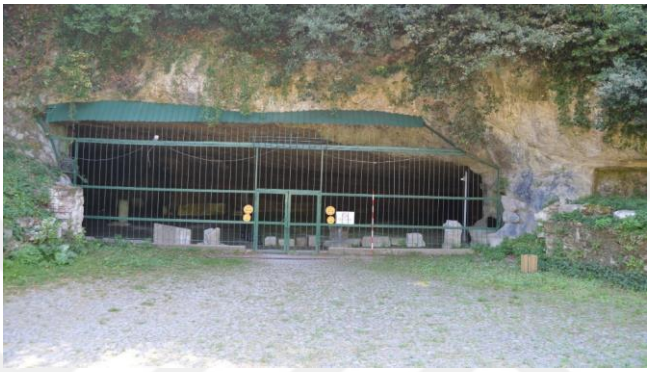

Figür 376: Giriş

Figür 377: Girişin Batısındaki Arkosolium

Figür 378: Girişin Doğusundaki Niş

Figür 379: Atriumun Doğu Duvarı

Figür 380: Atriumun Batı Duvarı

Figür 381: Atriumun Güneybatısındaki Kaya Mezarı

Figür 382: Kilisenin Batı Bölümü

Figür 383: Kuzeybatıdaki Kaya Mezarı

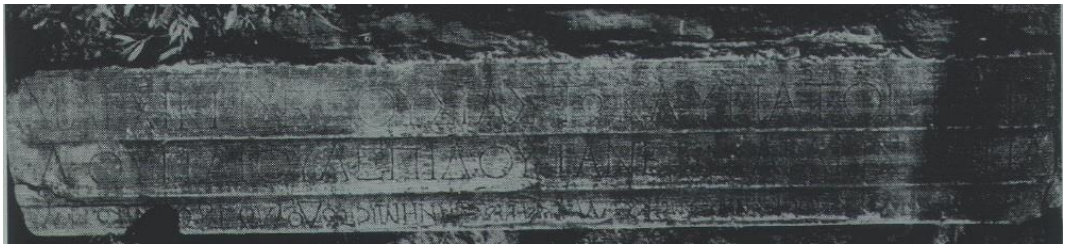

Figür 384: Kestaneci Köyü'nde Bulunmuş "Nicholaos" Yazılı Yazıt (Hoepfner, 1966; Tafel 10)

Figür 385: Batı Duvardaki Kandil Nişleri

Figür 386: Batı Bölüm Güney Duvarındaki Nişler

Figür 387: Kilisenin Doğu Bölümü

Figür 388: Apsis

Figür 389: Apsis ve Synthronon

Figür 390: Kilisesi Güneydoğu Bölümü

Figür 391: Doğu Bölüm Güney Duvarındaki Nişler

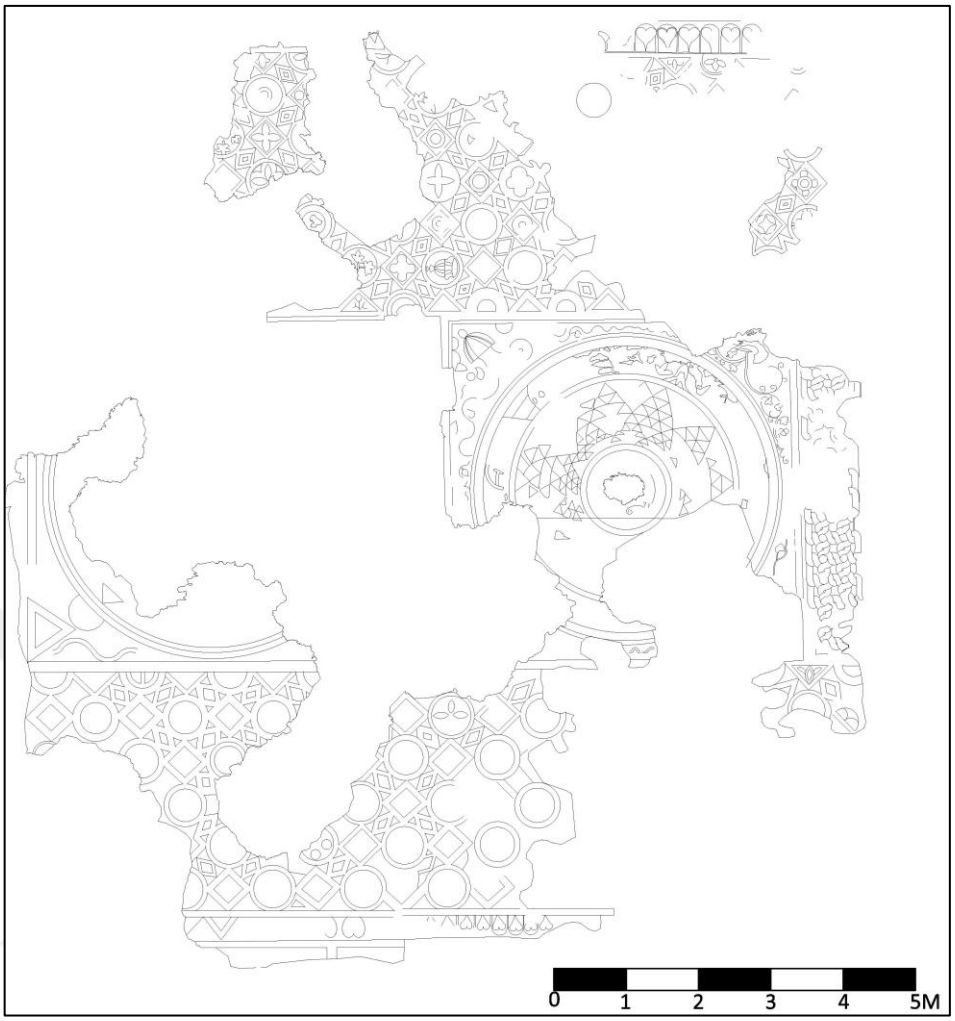

Figür 392: Taban Mozaiğinin Çizimi

Figür 393: Batı Bölüm Taban Mozaiği

Figür 394: Mozaiğin Eski Resmi (KEMA)

Figür 395: Mozaik Doğu Bordürü

Figür 396: Mozaik Kuzey Bordürü

Figür 397: Mozaik Güney Bordürü

Figür 398: Orta Panel Doğu Madalyon

Figür 399: Orta Panel Doğu Pano Kuzeybatı Köşesindeki Kantharos ve Asma Motifi

Figür 400: Doğu Pano Kuzeydoğu Köşesindeki Tavus Kuşu Figürü (KEMA)

Figür 401: Orta Panel Batı Madalyon

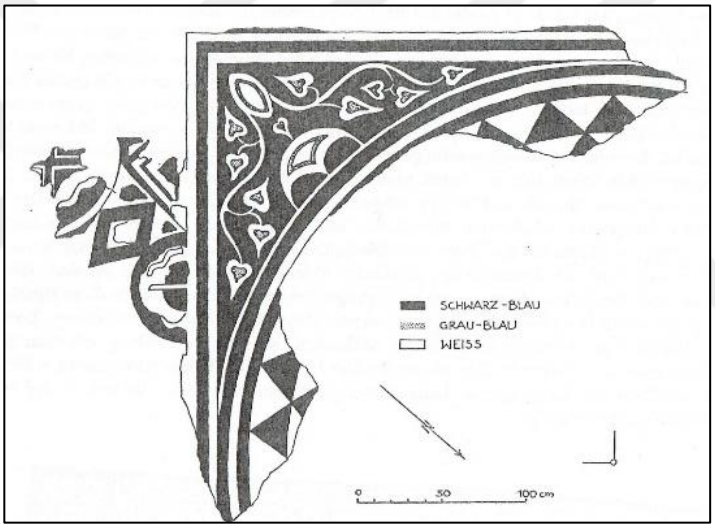

Figür 402: Orta Panel Batı Madalyon Çizimi (Hoepfner, 1972; Abb. 1)

Figür 403: Mozaik Kuzey Paneli

Figür 404: Kuzey Paneldeki Kantharos Motifli Madalyon (KEMA)

Figür 405: Kuzey Panel Asma Yapraklı Madalyon

Figür 406: Kuzey Panel Doğu Bölümü

Figür 407: Kuzey Panel Doğu Bölümünden Detay Görünüş

Figür 408: Kuzey Panel Malta Haçı-Dört Yaprak Desenli Pano

Figür 409: Mozaik Güney Paneli

Figür 410: Güney Panelden Detay Görünüş

Figür 411: Atrium Batı Duvar Orta Bölümü Duvar Örgüsünden Detay Görünüş

Figür 412: Atrium Doğu Duvarı Güney Bölümü Duvar Örgüsünden Detay Görünüş

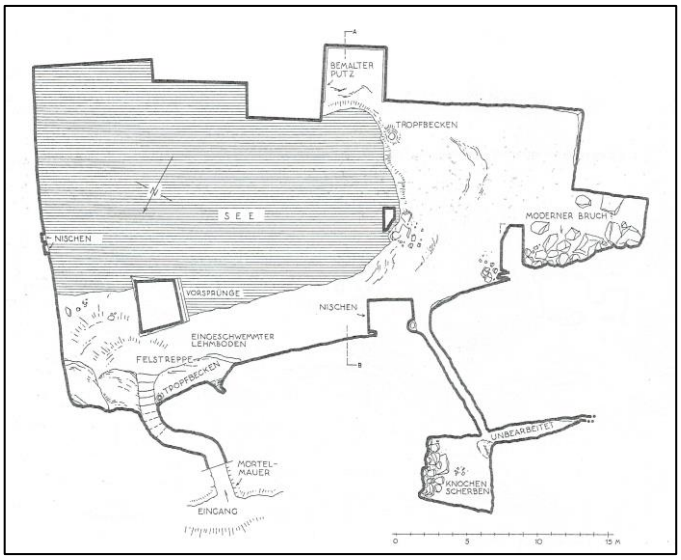

Figür 413: Cehennemağzı Mağarası Rölöve Planı (Hoepfner, 1972; Planabb. 5)

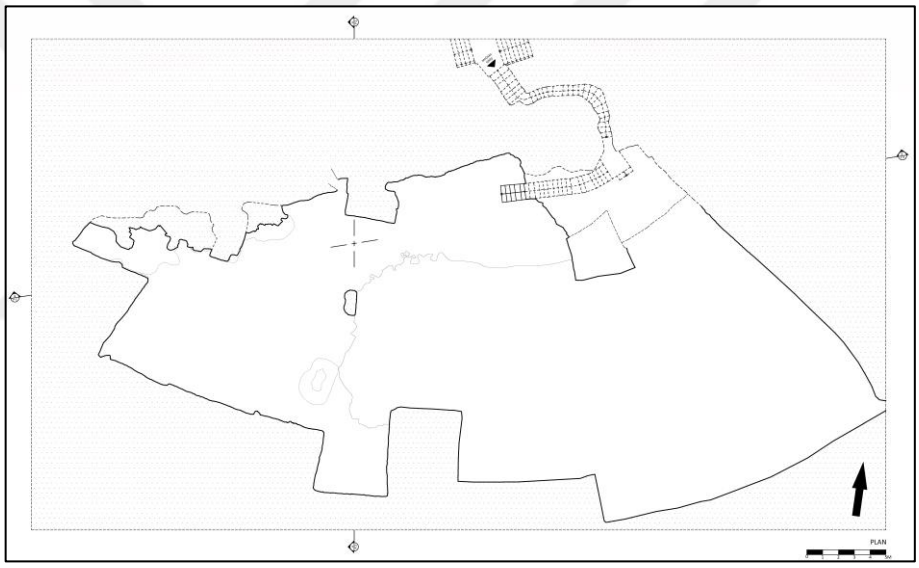

Figür 414: Cehennemağzı Mağarası Rölöve Planı

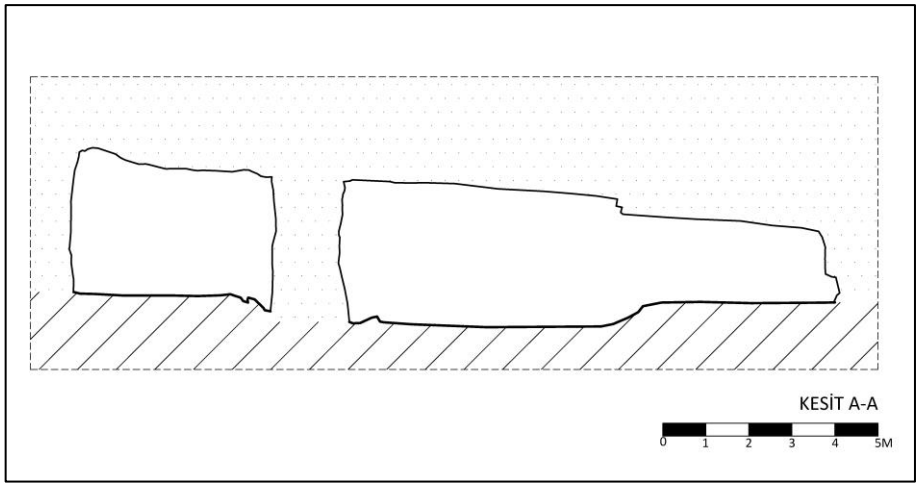

Figür 415: Mağaranın A-A Kesiti

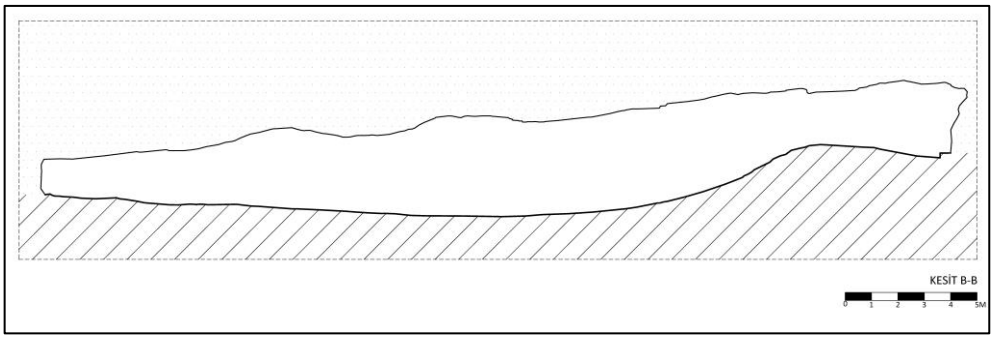

Figür 416: Mağaranın B-B Kesiti

Figür 417: Mağarası Girişi (Sol Görsel: Hoepfner, 1972; Tafel 2a)

Figür 418: Girişten Mağaraya Uzanan Koridor

Figür 419: Girişteki Haç Motifi

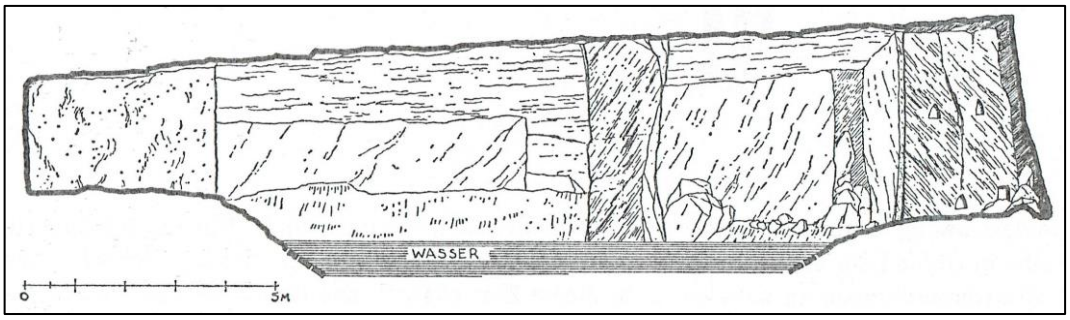

Figür 420: Mağara Orta Bölümü Kuzey-Güney Kesiti (Hoepfner, 1972; Planabb. 2)

Figür 421: Mağara Batı Bölümü

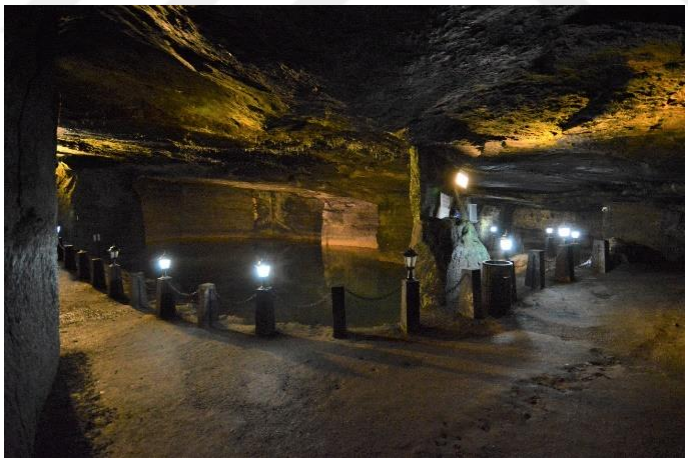

Figür 422: Mağara Batı Bölümü

Figür 423: Kuzey Duvar Doğu Bölümü

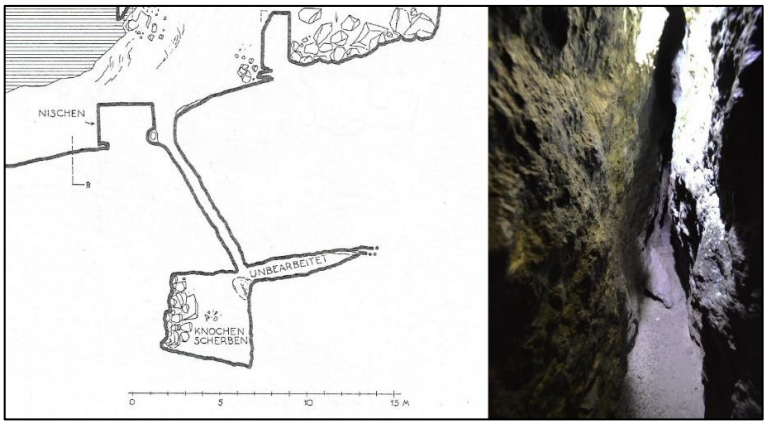

Figür 424: Kuzey Duvardaki Dar Koridor

Figür 425: Kuzey Duvar Batı Bölümü

Figür 426: Mağaranın Batı Bölümü

Figür 427: Güney Duvar Doğu ve Batı Bölümü

Figür 428: Güney Oda

Figür 429: Mağaranın Güneydoğu Bölümü

Figür 430: Kuzey Duvardaki Haç Motifleri

Figür 431: Güney Oda Doğu Duvarındaki Fresk Kalıntıları

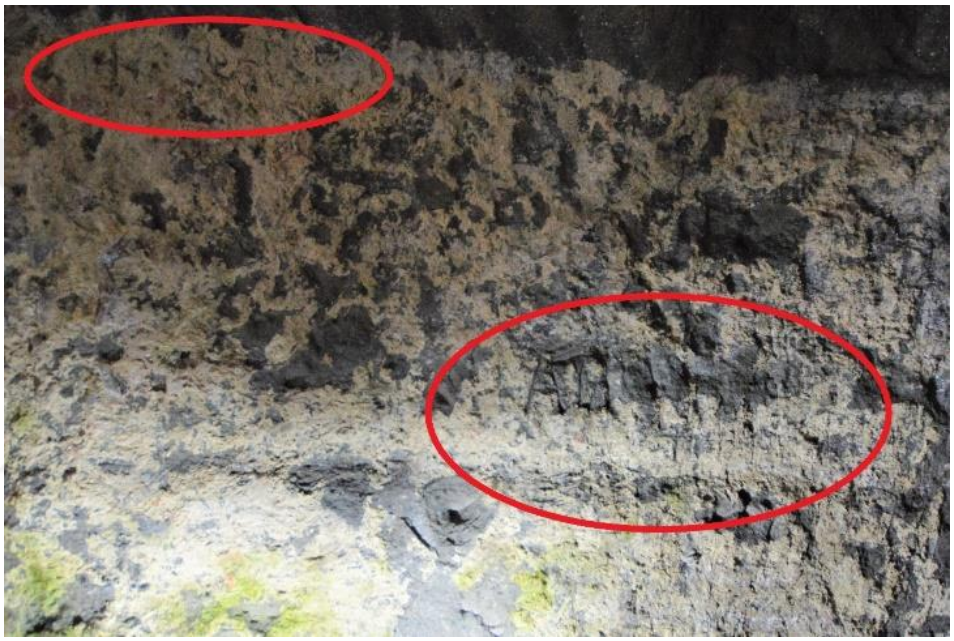

Figür 432: Güney Oda Doğu Duvarındaki Yazıt Fragmanları

Figür 433: Güney Oda Tavanındaki Fresk Kalıntıları

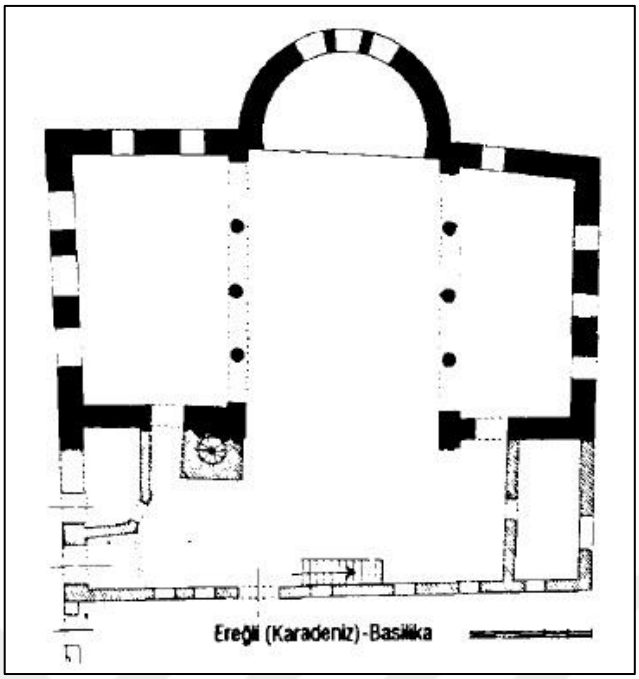

Figür 434: Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi Rölöve Planı (Eyice, 1988; s. 45)

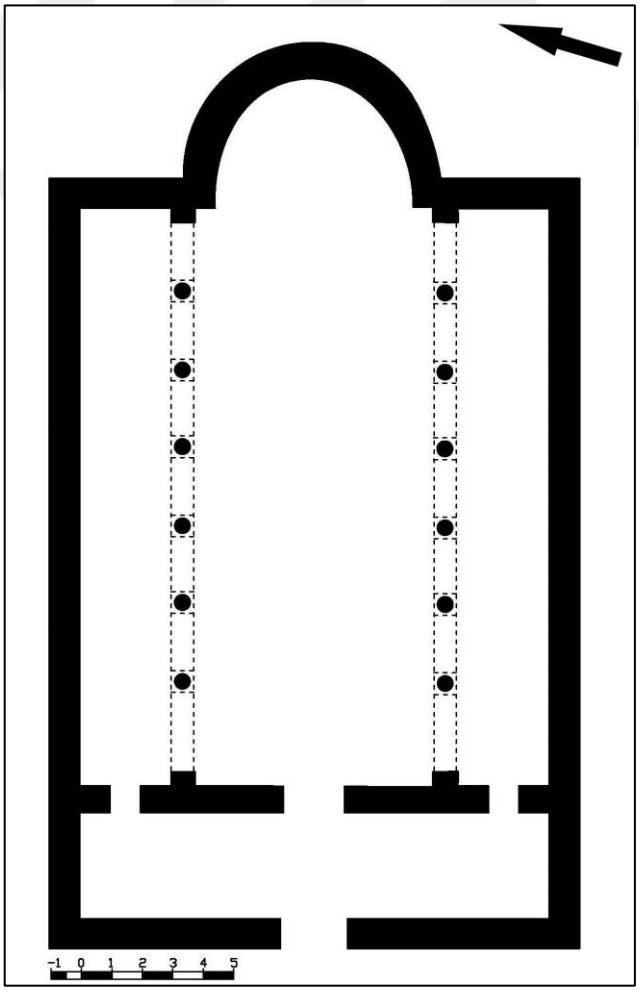

Figür 435: Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi Restitüsyon (E. Verim-A. R. Bilgin)

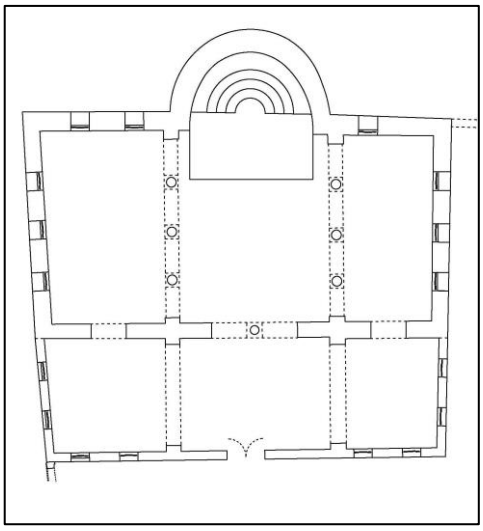

Figür 436: Restitüsyon (KVBM)

Figür 437: Naosun Doğudan Genel Görünüşü

Figür 438: Naosun Batıdan Genel Görünüşü

Figür 439: Kuzey ve Güney Nef

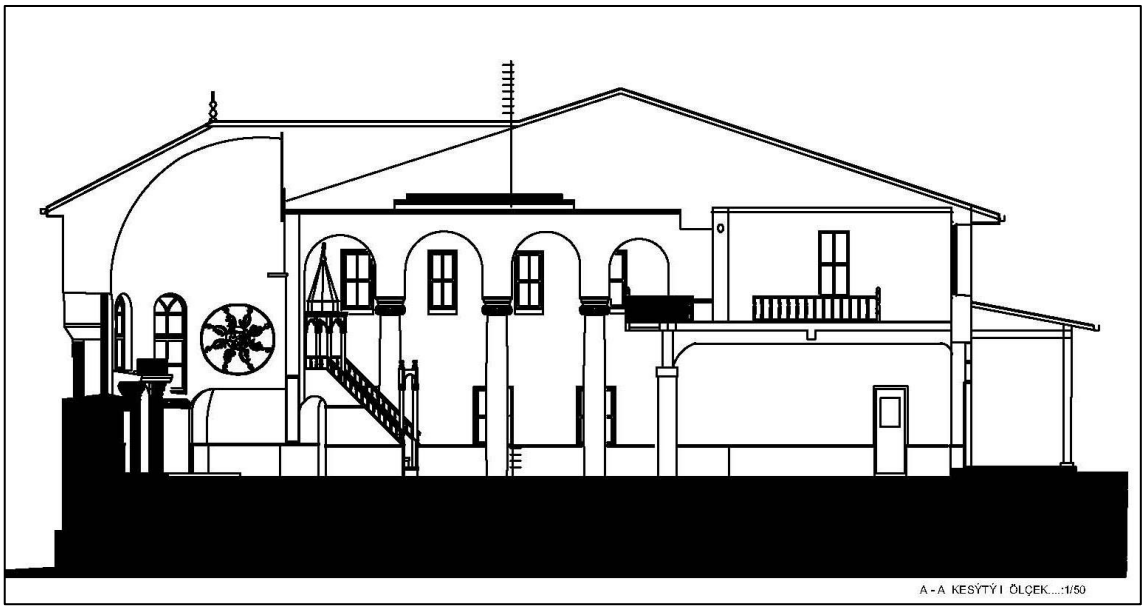

Figür 440: A-A Kesit (KVBM)

Figür 441: Güney Arkad Batısındaki Kemer (KVBM)

Figür 442: Orta Nef Ahşap Tavanı

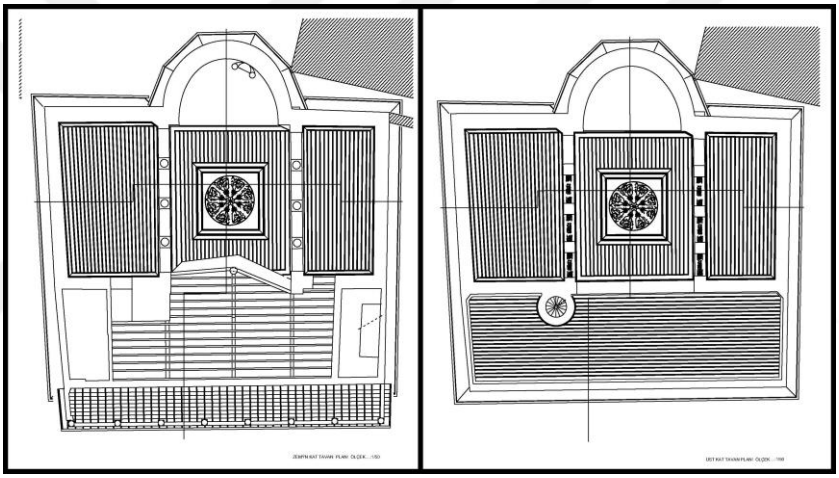

Figür 443: Alt Kat ve Üst Kat Tavan Planı (KVBM)

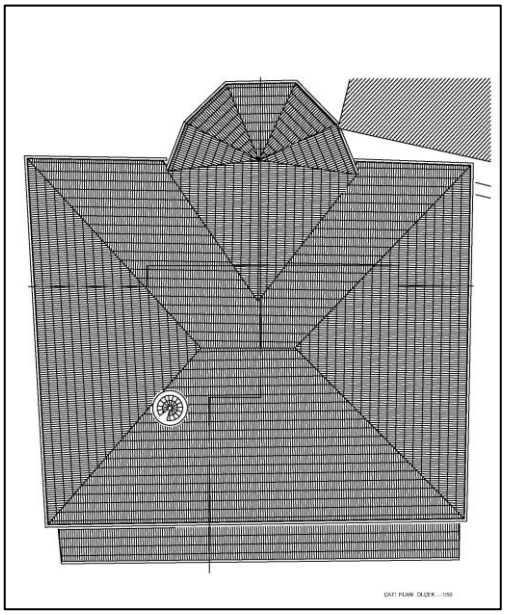

Figür 444: Çatı Planı (KVBM)

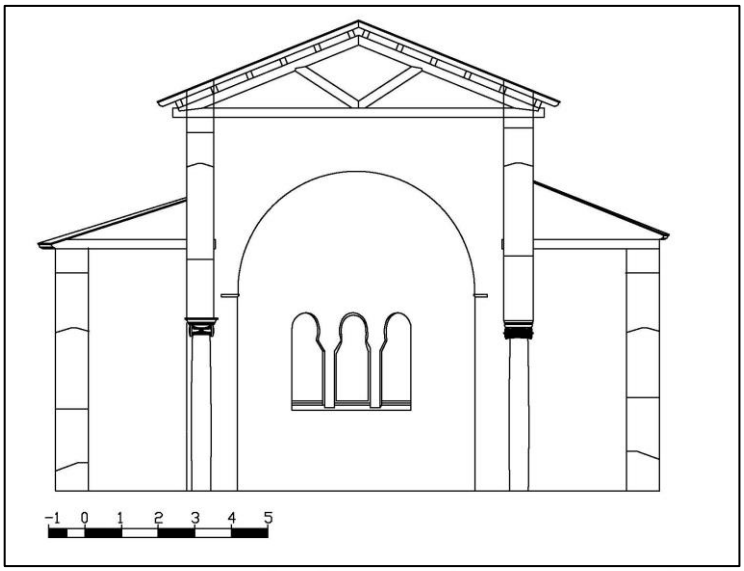

Figür 445: Kuzey-Güney Kesit Restitüsyon (E. Verim-A. R. Bilgin)

Figür 446: Apsis

Figür 447: Apsisteki Üçlü Pencere

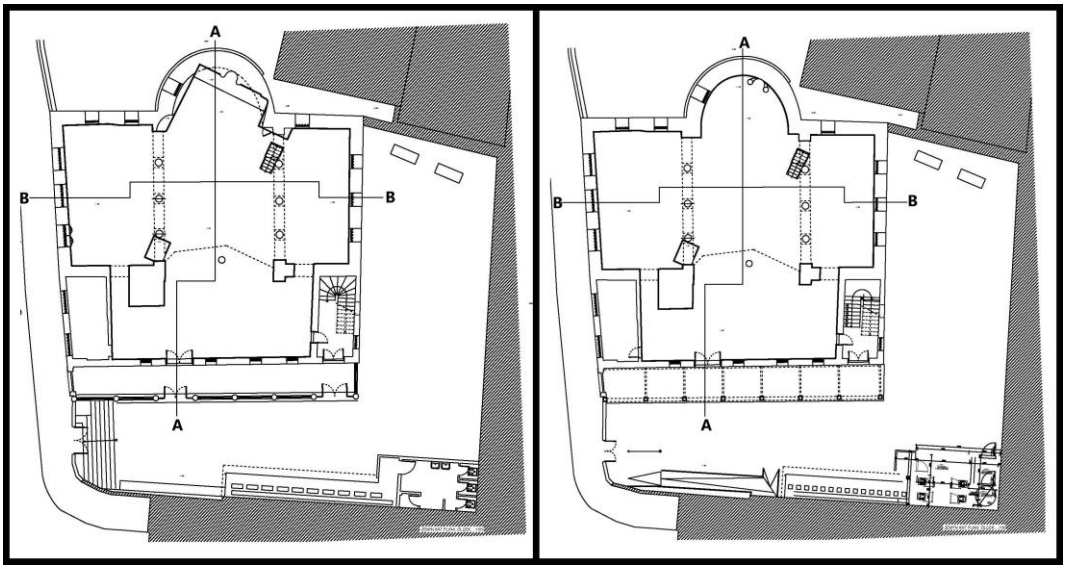

Figür 448: Restorasyon Önce ve Sonrası Zemin Kat Planı (KVBM)

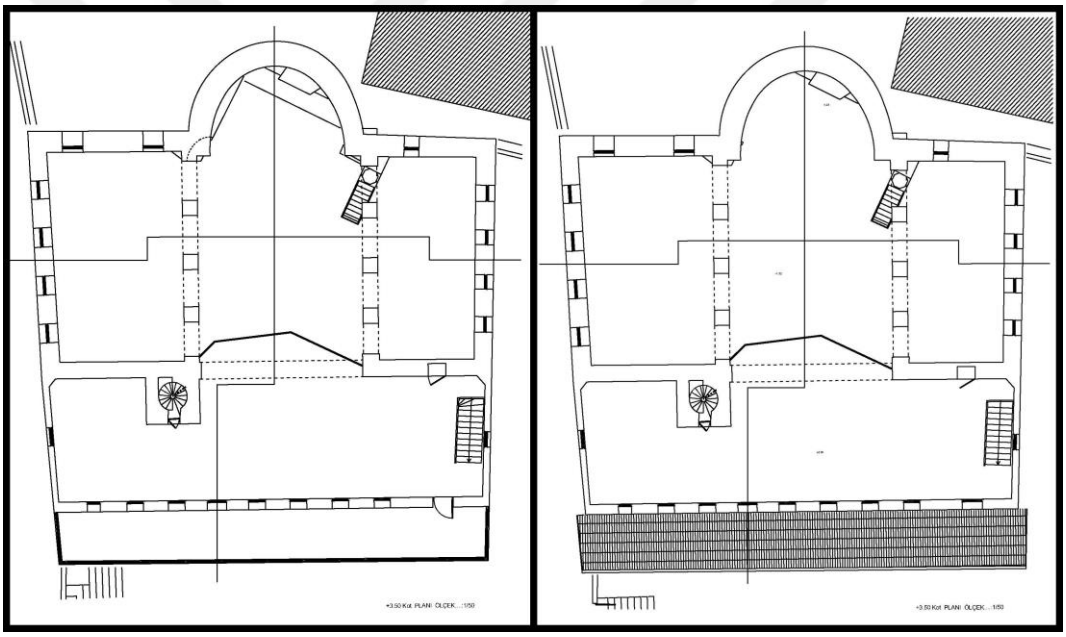

Figür 449: Restorasyon Önce ve Sonrası 3.50 Kot Plan

Figür 450: Doğu Cephe (Çizim: KVBM)

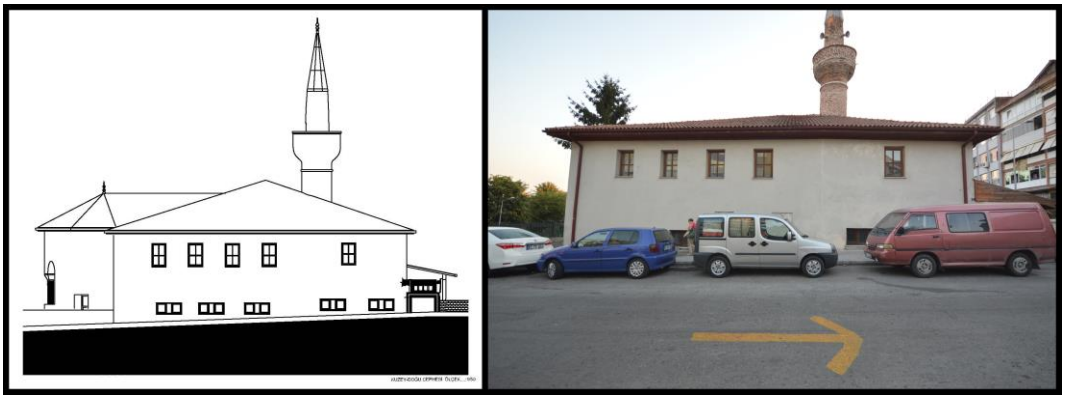

Figür 451: Kuzey Cephe (Çizim: KVBM)

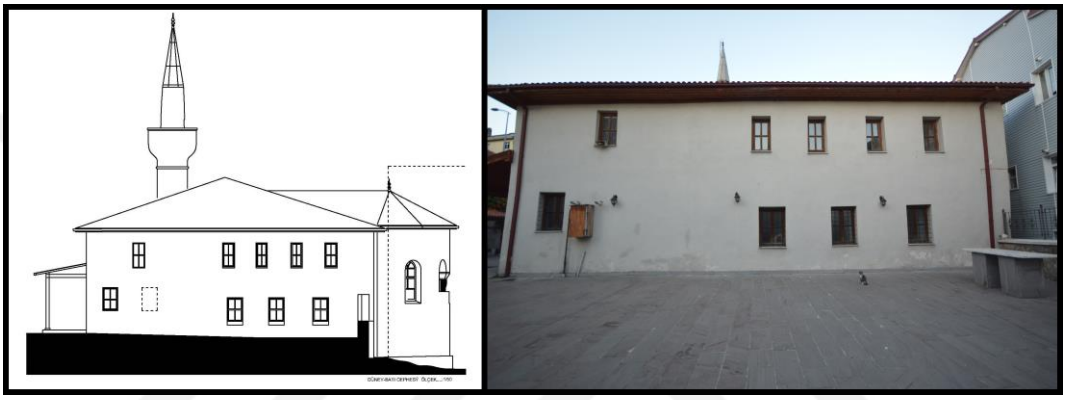

Figür 452: Güney Cephe (Çizim: KVBM)

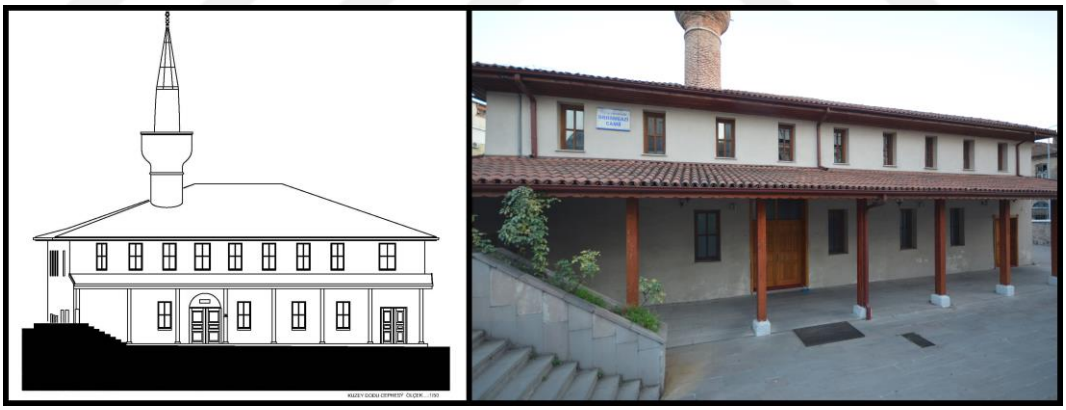

Figür 453: Batı Cephe (Çizim: KVBM)

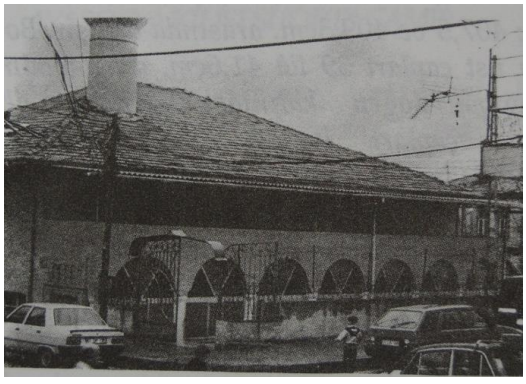

Figür 454: Soncemaat Yeri'nin 1990'lardaki Durumu (Akkaya, 1994; Resim 79)

Figür 455: Minarenin Kaide ve Pabuç Bölümü

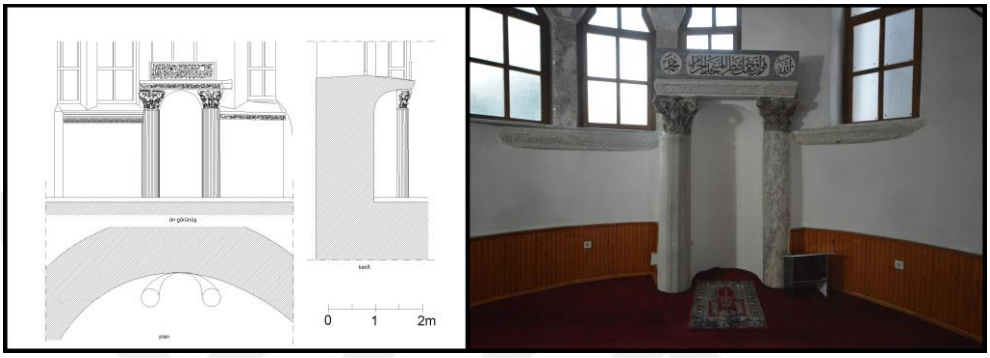

Figür 456: Mihrap (Çizim: KVBM)

Figür 457: Minber (Çizim: KVBM)

Figür 458: Harimin Batı Bölümü

Figür 459: Harimin Güneybatısı

Figür 460: Kadınlar Mahfili

Figür 461: Kuzey Nef Sütun Dizisi

Figür 462: Güney Nef Sütun Dizisi

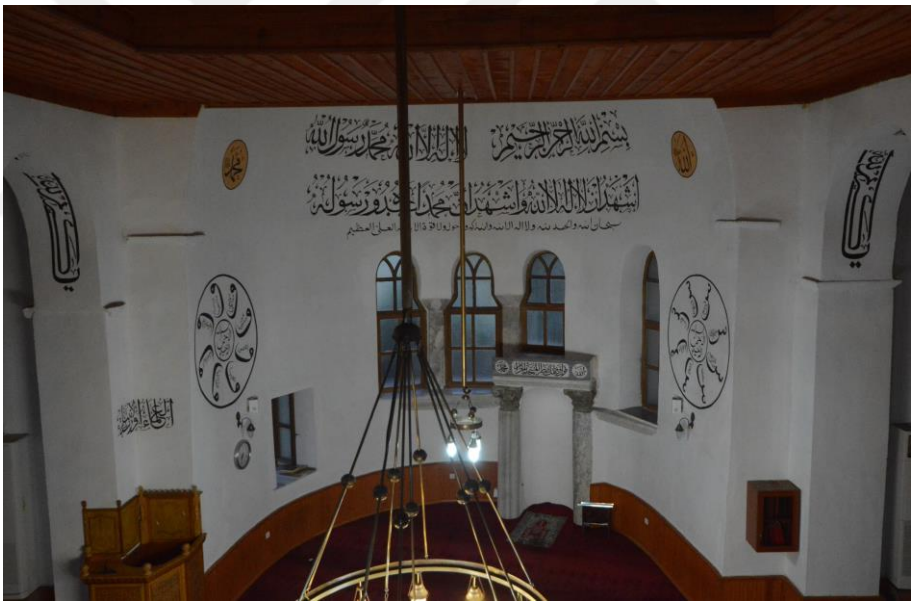

Figür 463: Arkad Kemerleri ve Apsis Kemerinin Oturduğu İmpostlar

Figür 464: Mihraptaki Kompozit Başlık

Figür 465: Mihraptaki Korint Başlık

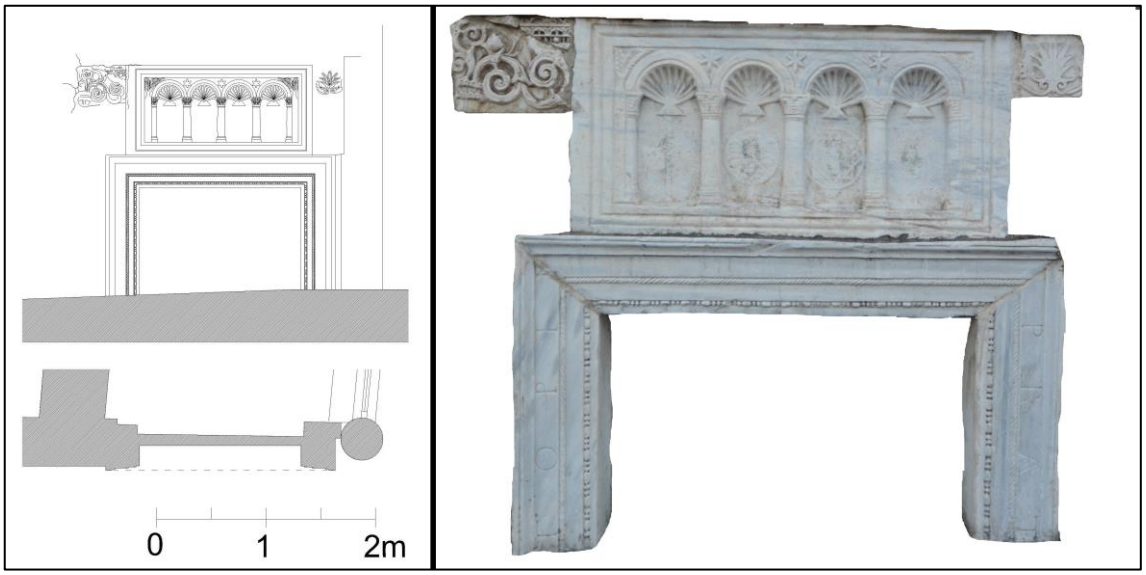

Figür 466: Kuzeybatıdaki Devşirme Malzemeli Kapı

Figür 467: Apsis Duvarı Restorasyon Öncesi (KVBM)

Figür 468: Güney Arkad Restorasyon Öncesi (KVBM)

Figür 469:Minare Kaidesi Duvar Örgüsü Detay Görünüşü

Figür 470: Kuzey Duvar Restorasyon Çalışmaları (Gür, 2019; Resim 79)

Figür 471: Güney Duvar Restorasyon Çalışmaları (Gür, 2019; Resim 14)

Figür 472: 1954 Yazılı Lahit Levhası

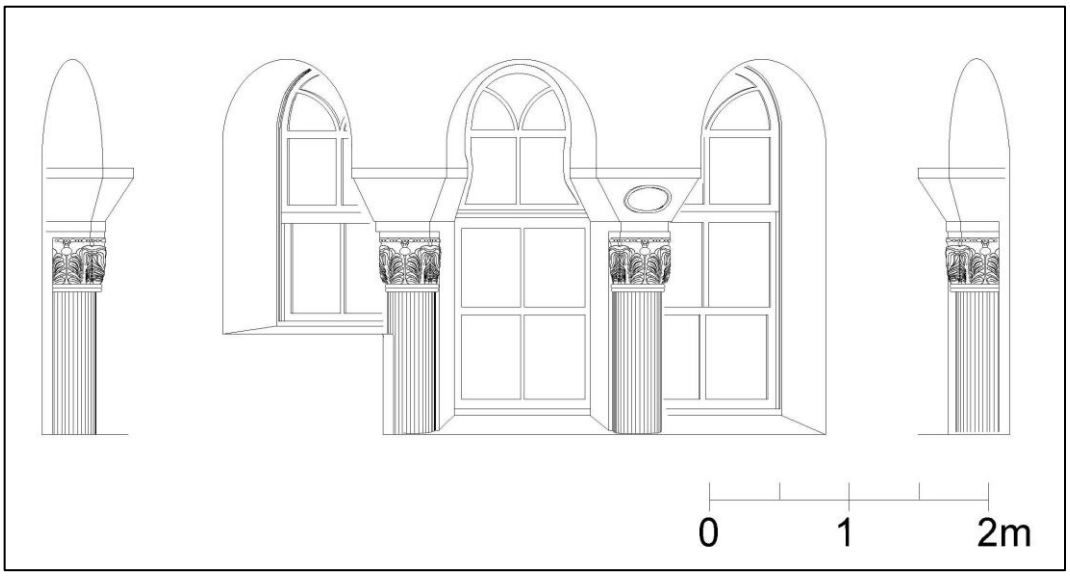

Figür 473: Apsisteki Üçlü Pencere ve Çifte Sütuncelerin Çizimi (KVBM)

Figür 474: Apsisteki Çifte Sütunceler

Figür 475: Çifte Sütuncelerin Detay Görünüşleri

Figür 476: Çifte Sütuncelerin Apsis İçinden Görünüşü

Figür 477: Mihrap Üstündeki Devşirme Templon Arşitravı

Figür 478: Mihrap Sağındaki Pencere Altında Kullanılmış Devşirme Templon Arşitravı

Figür 479: Kuzey Duvardaki Devşirme Levha 1

Figür 480: Kuzey Duvardaki Devşirme Levha 2

Figür 481: Güney Duvarın Doğusundaki Devşirme Yazıt (Gür, 2019; Resim 34)

Figür 482: Göktepe Köyü Kilisecik Mevkii Batıdan Genel Görünüşü

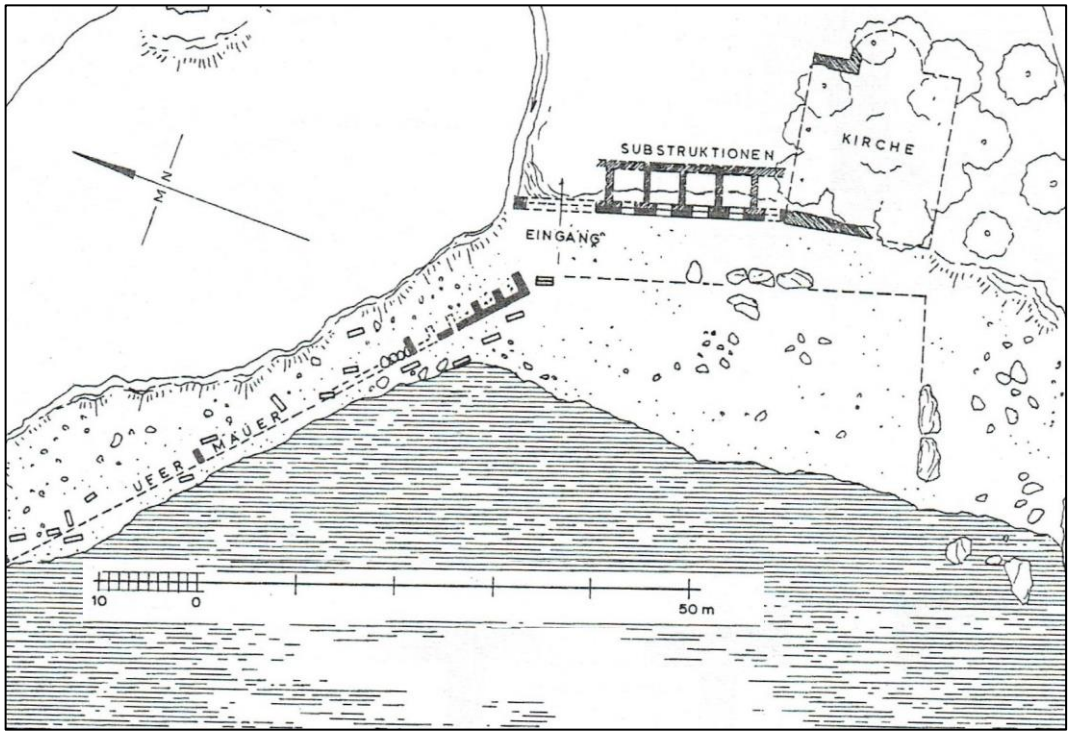

Figür 483: Liman ve Kilise Kalıntısı Rölöve Planı (Hoepfner, 1972; Planabb. 6'dan işlenerek)

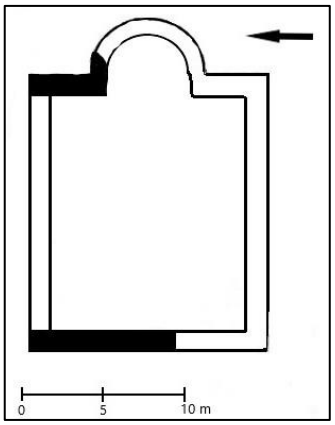

Figür 484: Rölöve Planı (Hoepfner, 1972; Planabb. 6'dan işlenerek)

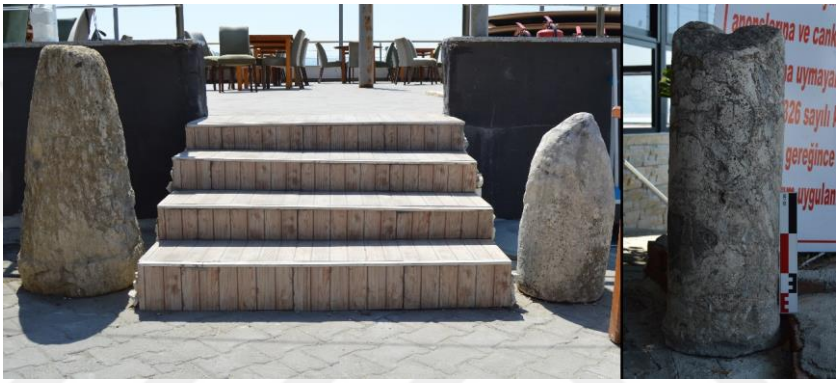

Figür 485: Alanda Bulunmuş Sütun Parçaları

Figür 486: Deniz Kenarında Bulunmuş Duvar Parçası

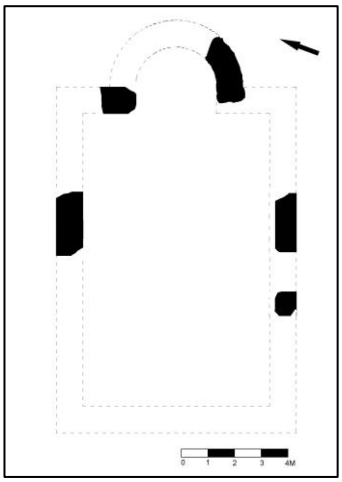

Figür 487: Uludağ Köyü Şapel Kalıntısı Rölöve Planı (Y. Verim)

Figür 488: Naos Güney Duvarının Orta Bölümü

Figür 489: Apsis Kuzey ve Güney Bölümünün 2012 Yılındaki Durumu (KEMA)

Figür 490: Apsisin 2018 Yılındaki Durumu

Figür 491: Kilise İçinde Tespit Edilen Taş Plakalar

Figür 492: Güney Duvar Örgüsünden Detay Görünüş ve Tuğlalı Duvar Kalıntısı

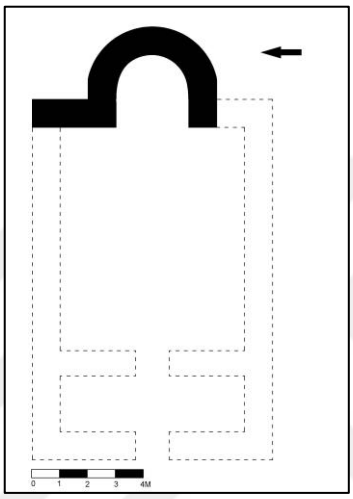

Figür 493: Hasanlı Köyü Kilise Kalıntısı Rölöve Planı (Y. Verim)

Figür 494: Kuzeydoğu Duvarın 2005 ve 2018 Yılındaki Durumu

Figür 495: Kilise İçinde Tespit Edilen Taş Plaka

Figür 496: Kuzeydoğu Duvar Örgüsü Detay Görünüşü

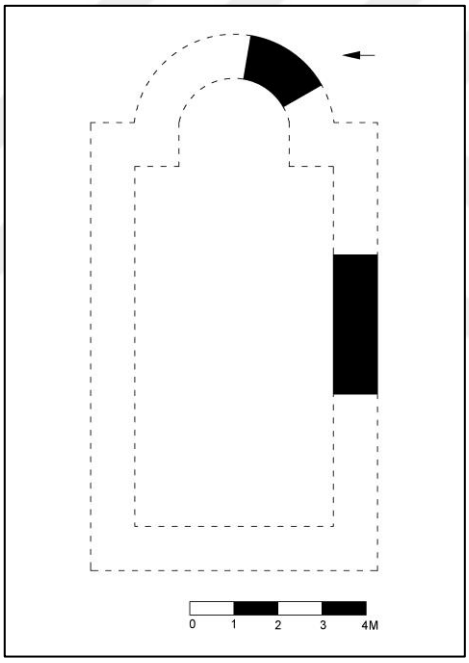

Figür 497: Ataköy Köyü Kilise Kalıntısı Rölöve Planı

Figür 498: Batı Duvarın 1999 Yılındaki Durumu (Zonguldak Valiliği, 2010; s. 75)

Figür 499: Naos Güney Duvarı

Figür 500:Alanda Tespit Edilen Harçlı Tuğla Parçaları

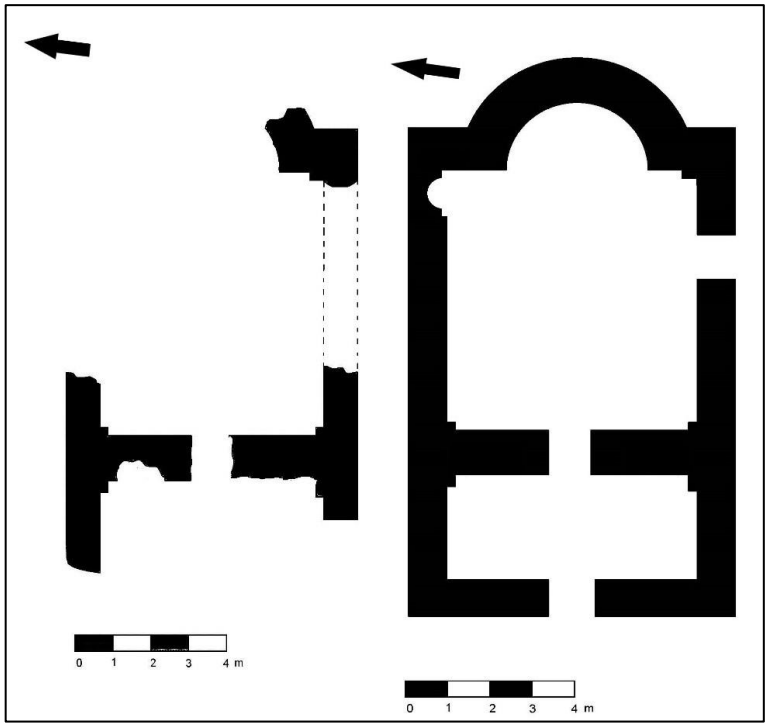

Figür 501: Bodaç Köyü Kilise Kalıntısı Rölöve ve Restitüsyon Planı (E. Verim-B. Özyürek)

Figür 502: Narteks Kuzey Duvarı

Figür 503: Narteks Güney Duvarı

Figür 504: Narteks Batı Duvarının Kuzey Bölümü (2000) ve Tabanı (Sol Görsel: S. Uyar Arşivi)

Figür 505: Güney Duvar ve Güneydoğu Kapı (S. Uyar Arşivi)

Figür 506: Narteks-Naos Duvarı

Figür 507: Naos Kuzeydoğu Duvarı (S. Uyar Arşivi)

Figür 508: Kuzeydoğu Duvardaki Niş (S. Uyar Arşivi)

Figür 509: Apsisin 2000 ve 2018 Yılındaki Durumu (Sol Görsel: S. Uyar Arşivi)

Figür 510: Apsis ve Batısındaki Mimari Parçalar (S. Uyar Arşivi)

Figür 511: Kilise Çevresinde Bulunmuş Mimari Parçalar (S. Uyar Arşivi)

Figür 512: Kuzey Duvar Örgüsü Detay Görünüşü ve Renkli Sıva Kalıntısı (S. Uyar Arşivi)

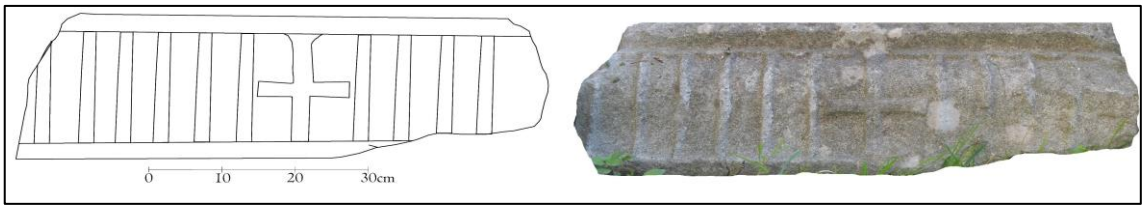

Figür 513: Kilisede Bulunmuş Lento Parçası

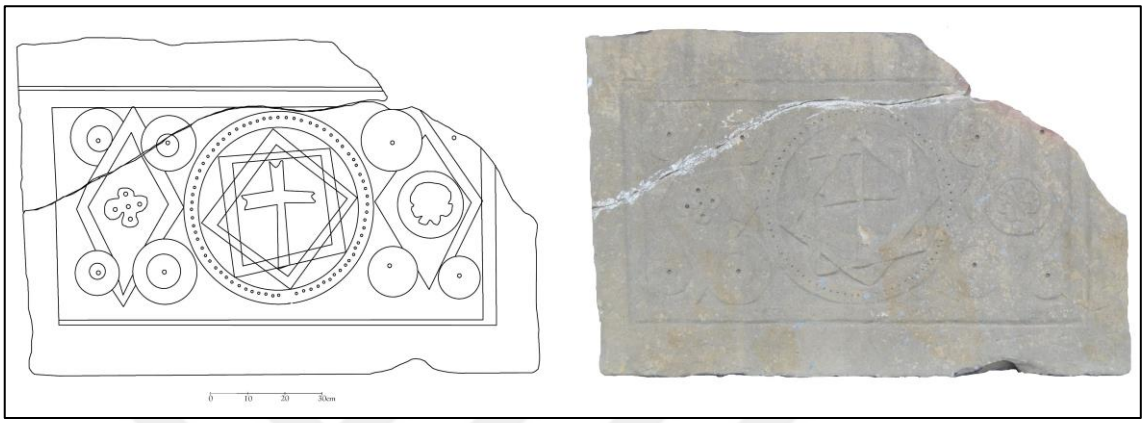

Figür 514: Kilisede Bulunmuş 1. Levha

Figür 515: 1. Levhanın Alandaki Fotoğrafı (S. Uyar Arşivi)

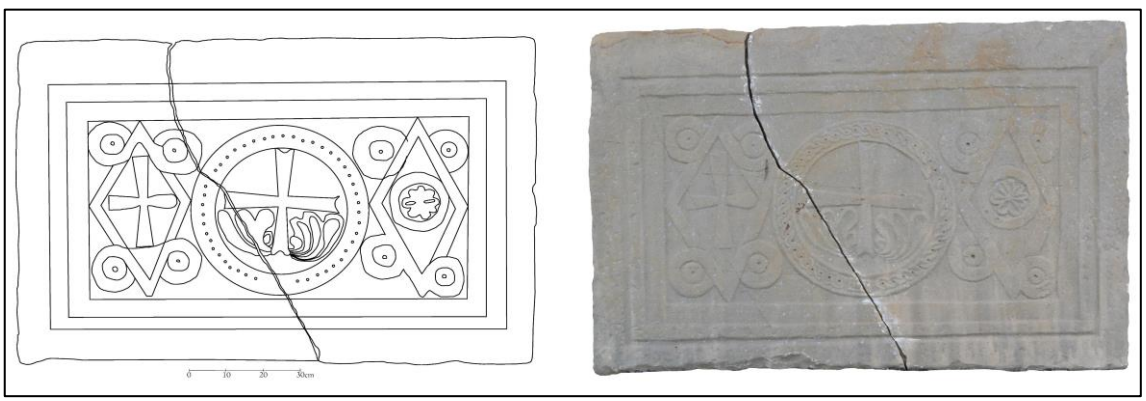

Figür 516: Kilisede Bulunmuş 2. Levha

Figür 517: 2. Levhanın Alandaki Fotoğrafı (S. Uyar Arşivi)

Figür 518: Kilisede Bulunmuş 1. Balüster

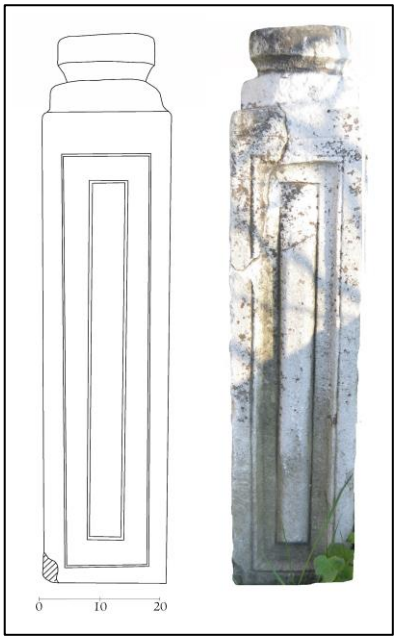

Figür 519: Kilisede Bulunmuş 2. Balüster

Figür 520: Kilisenin Batısında Tespit Edilen Balüster Sütunu

Figür 521: Apsisin Batısındaki Sütun ve Templon Arşitravı Parçaları (S. Uyar Arşivi)

Figür 522: Templon Arşitravı Parçaları (S. Uyar Arşivi)

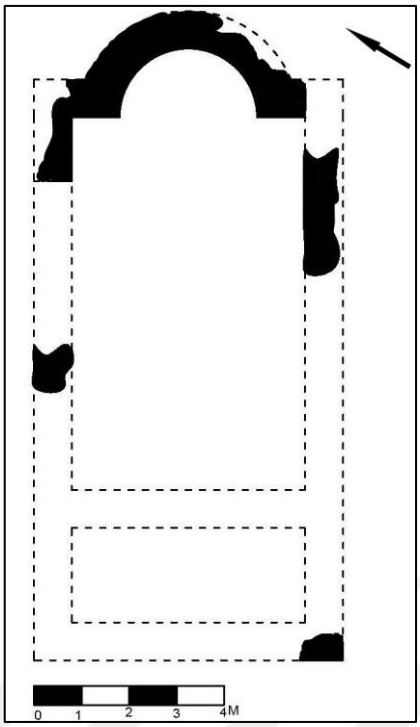

Figür 523: Yazıcık Köyü Ahlatlı Mevkii Kilise Kalıntısı Rölöve Planı

Figür 524: Naos Güney Duvarının Doğu Bölümü

Figür 525: Apsis

Figür 526: Yazıcık Köyü'nde Bulunmuş Terracotta Keramoplastik (Karauğuz, 2006; Resim 5)

Figür 527: Yazıcık Köyü'nde Bulunmuş 1. Sütun Başlığı

Figür 528: Yazıcık Köyü'nde Bulunmuş 2. Sütun Başlığı

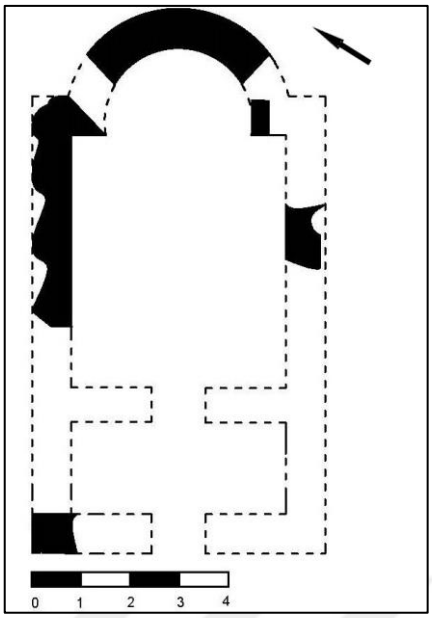

Figür 529: Yazıcık Köyü Pürence Ağıl Mevkii Kilise Kalıntısı Rölöve Planı

Figür 530: Naos Kuzey Duvarı

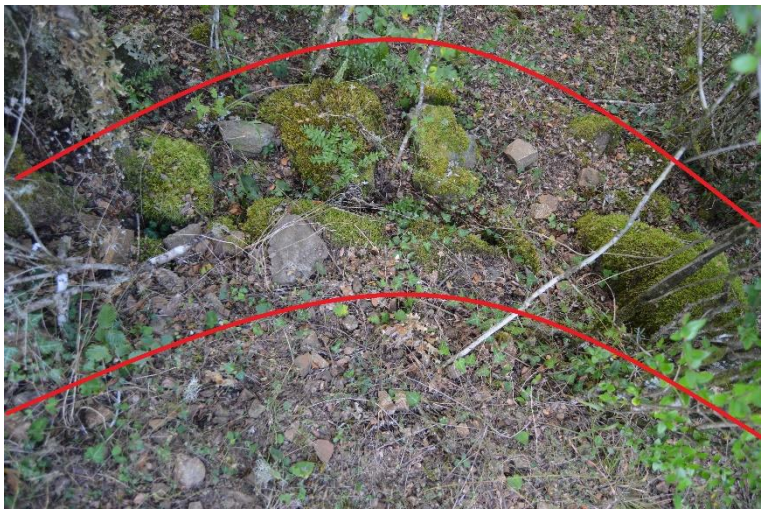

Figür 531: Apsis

Figür 532: Tuğla ve Kiremit Parçaları

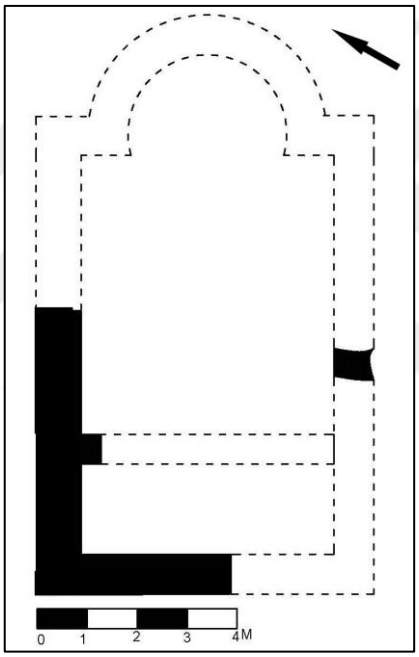

Figür 533: Yazıcık Köyü Ahlatlı Mevkii Yapı Kalıntısı Rölöve Planı

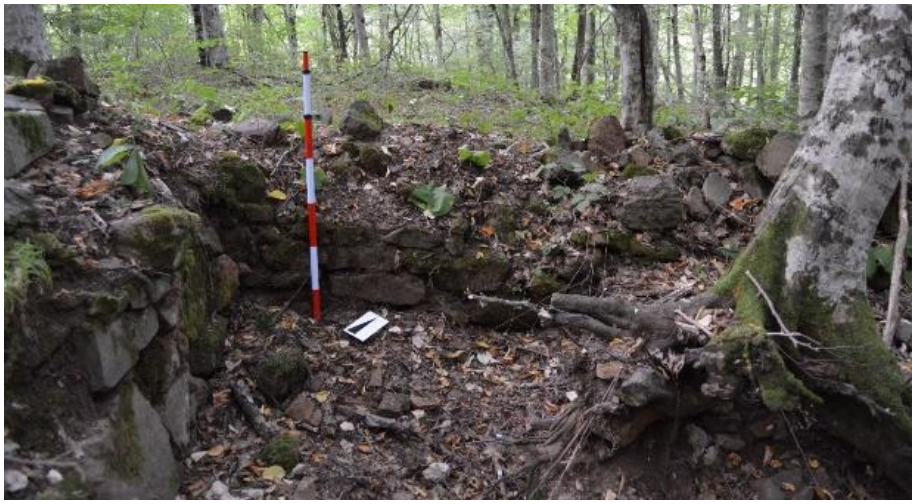

Figür 534: Kuzeybatı Köşesi

Figür 535: Yapı İçinde Tespit Edilen Tuğla Parçaları

Figür 536: Gökçebey'deki Roma ve Bizans Dönemi Yapılarının Konumlarını Gösteren Uydu Görüntüsü

Figür 537: Karabaşlı Köyü Köprü Kalıntısına Ait Duvar Kalıntıları

Figür 538: Üçburgu Emporionu Yapı Kalıntılarının Havadan Genel Görünüşü (Yıldırım, 2020; figür 17)

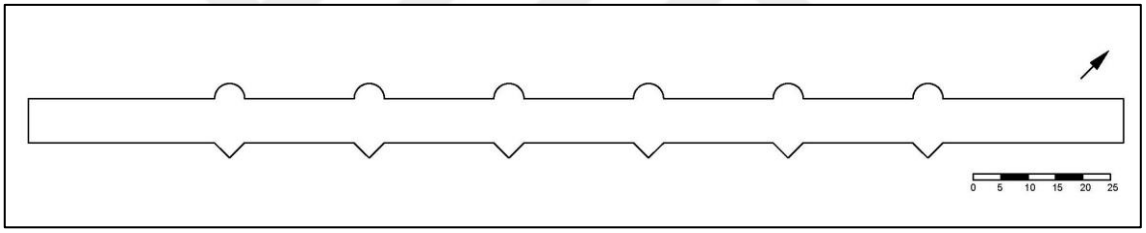

Figür 539: Karabaşlı Köyü Köprü Kalıntısı Restitüsyon Planı (B. ÖZYÜREK)

Figür 540: Köprü Güneybatı Bölümüne Ait Kalıntılar

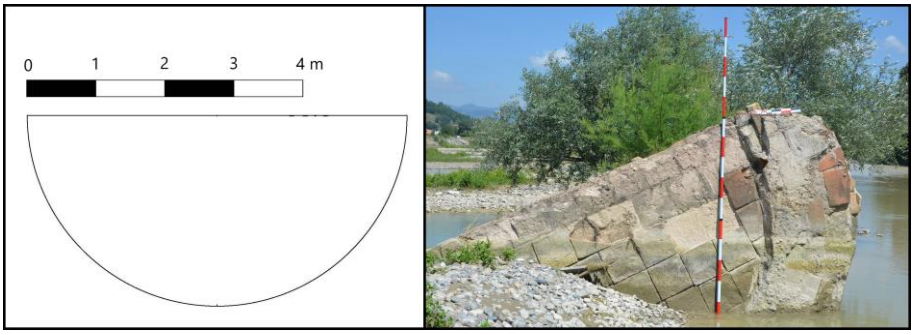

Figür 541: Köprüye Ait Selyaran Kalıntısı

Figür 542: Selyaran Tabanındaki Su Tahliye Kanalı

Figür 543: Selyarandaki Su Tahliye Kanalı Kemeri

Figür 544: Selyaran Kuzeyindeki Duvar Kalıntısı

Figür 545: Selyaranın Tuğla Döşeli Taban

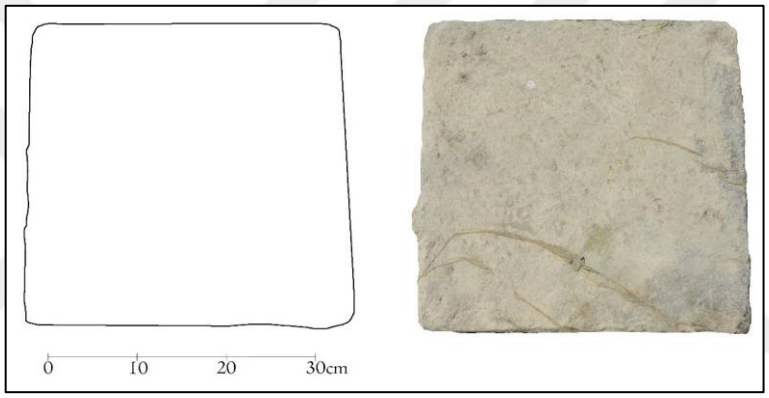

Figür 546: Köprü Tabanında Kullanılan Tuğla

Figür 547: Herakleia Pontika Deniz Fenerinin Kentteki Konumu

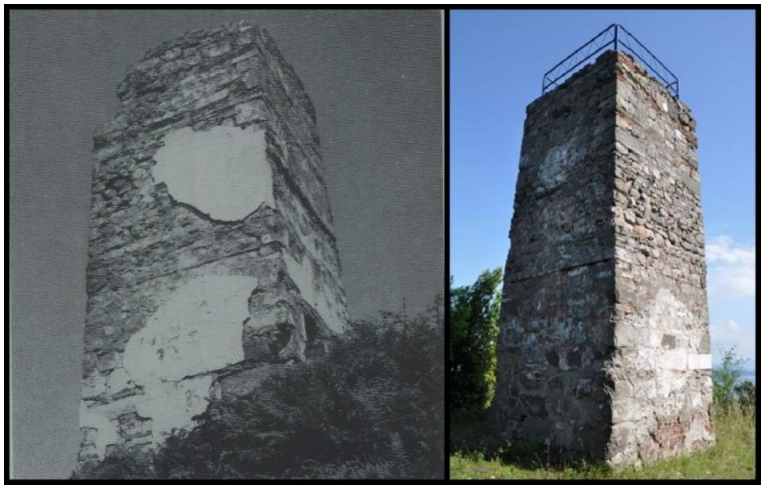

Figür 548: Cepheler (Sol Görsel: Hoepfner, 1966; Tafel 2-d)

Figür 549: Giriş Cephesi (KEMA)

Figür 550: Cephedeki Kalypterlerden Yapılmış Bant (KEMA)

Figür 551: Bakiler Köyü Erenler Tepesi Yapı Kalıntısına Ait Mimari ve Duvar Kalıntıları

Figür 552: Bakiler Köyü Acılık Mevki Yapı Kalıntısı Duvar İzi

Figür 553: Tuğla ve Kiremit Parçaları

Figür 554: Seramik Parçaları

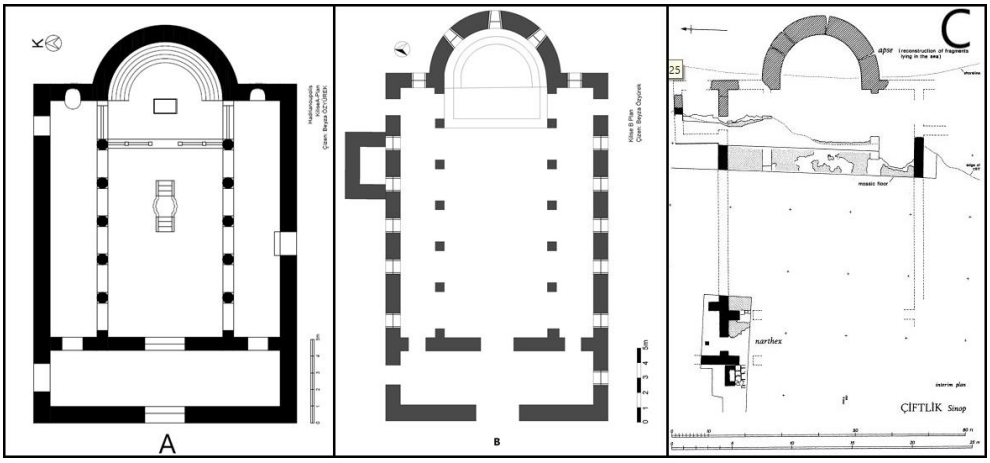

Figür 555: Hadrianoupolis Kilise A/Kilise B (A-B) Restitüsyon ve Sinop Çiftlik Köy Kilisesi (C) Rölöve Planı (Hadrianoupolis Kazı Arşivi / Hill, 1995; fig. 3)

Figür 556: Hadrianopolis Kilise A'nın Naos Taban Mozaiği

Figür 557: Hadrianopolis Kilise B'nin Naos, Bema ve Apsis Mozaikleri

Figür 558: Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi Bema ve Apsis Mozaiği

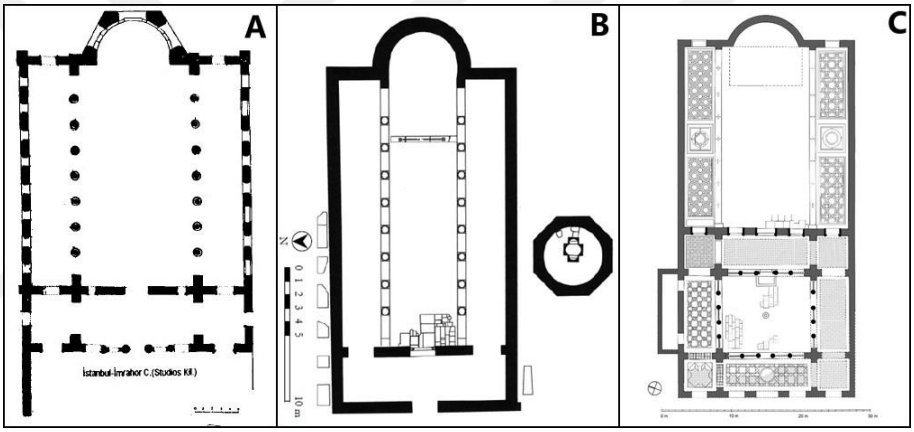

Figür 559: İstanbul Stoudios Manastırı Aziz Ioannes Kilisesi (A), Başara Güney Kilise (B) ve Perinthos Bazilikası (C) Planları (Eyice, 1988; s. 45; Alp, 2009; fig. 7; https://www.limenproject.net/marmara-ereglisi/, Erişim Tarihi: 05.09.2021)

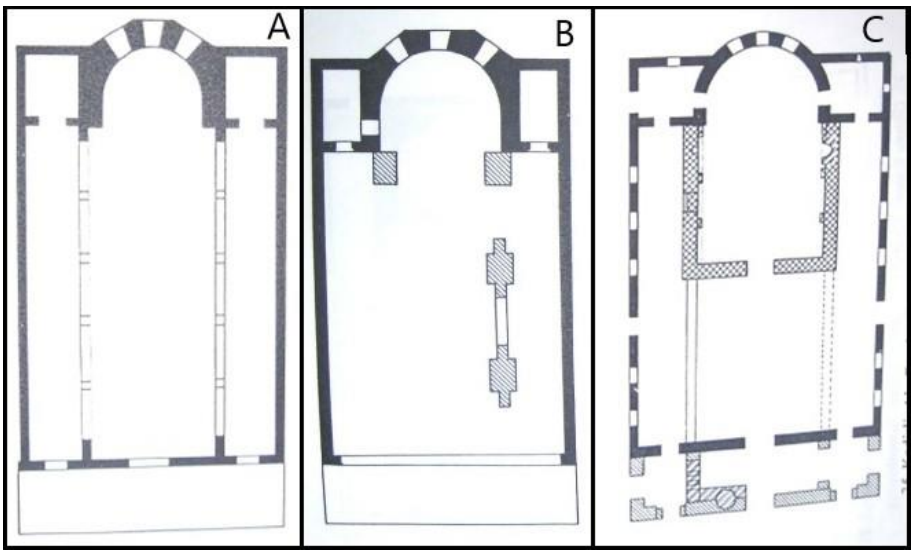

Figür 560: Bodrum Kuzey-Güney Kilise (A-B) ve Kadirli Ala Cami (C) Planları (Hill, 1996; 12, 13, 35)

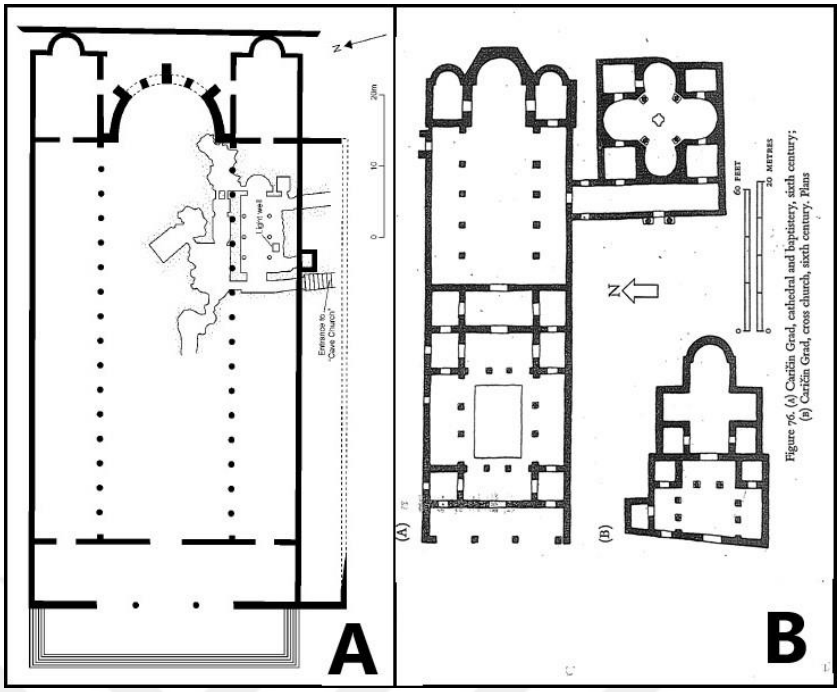

Figür 561: Meryemlik Azize Thekla Bazilikası (A) ve Çariçingrad Katedrali (B) Planı (Krautheimer, 1965; fig. 76A; Yasin, 2012; fig. 9.5

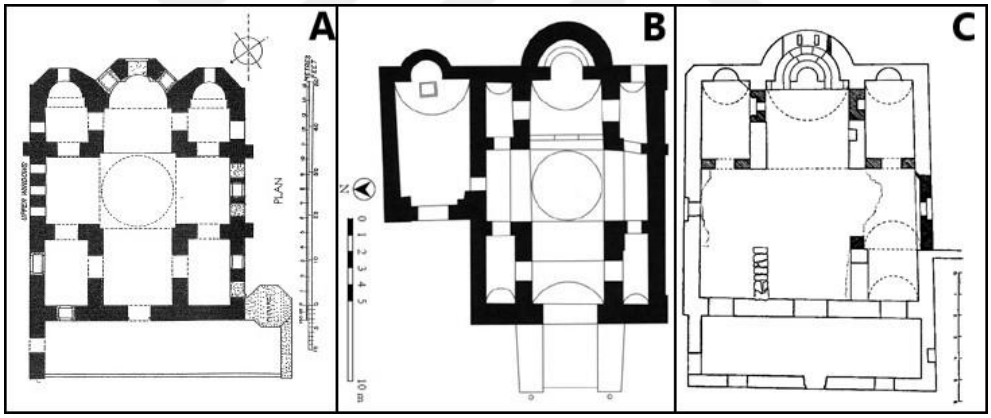

Figür 562: İstanbul Atik Mustafa Paşa Cami (A), Başara Kuzey Kilise (B) ve Skyros Piskoposluk Kilisesi (C) Planları (Millingen, 1912; fig. 64; Altripp, 2000, fig. 30; Alp, 2009; fig. 6)

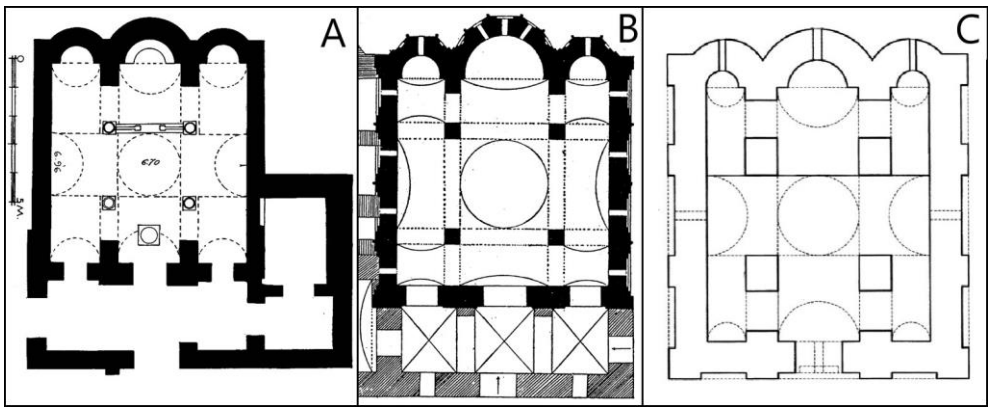

Figür 563: Rodos Phileremos Manastırı Katholikonu (A), Aksaray Çanlı Kilise (B) ve Kaynarca Meryem Kilisesi Planları (Altripp, 2000, fig. 25; Kappas, 2009; fig. 4-5)

Figür 564: Amasra Kilise Mescidi Narteksi

Figür 565: Saraneka Başmelek Mikael Kilisesi Bema Duvarı (Mailis, 2020; fig. 185)

Figür 566: Kapadokya Kokar Kilise Bema Duvarı (Warland, 2006; Abb. 1)

Figür 567: Amasra Kilise Mescidi'nin Kuzeydoğudan Genel Görünüşü

Figür 568: Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi Narteksi

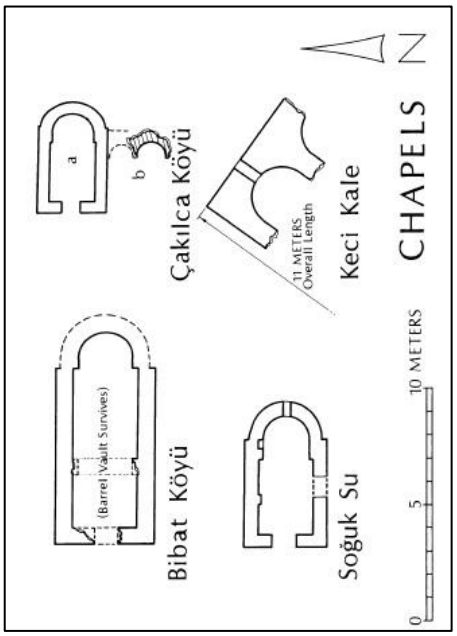

Figür 569: Çakılca, Keçi Kale, Bibat ve Soğuksu Kiliselerinin Planları (Bryer ve Winfield, 1985; fig. 76)

Figür 570: Komana Kilise A ve Kilise B'nin Havadan Görünüşü (Erciyas, 2019, fig. 17)

Figür 571: Hadrianopolis Kilise B Batı Bölümü

Figür 572: Tegula Mammata ve Dişli Tuğlanın Duvarda Kullanımını Gösteren Fotoğraflar (Sol Görsel: https://www.pompeiiinpictures.com/pompeiiinpictures/R7/7%2001%2008%20womens%20p4.htm, Erişim Tarihi: 11.08.2020)

Figür 573: Kimistene'de Bulunmuş Dişli Tuğla (Cumalıoğlu, 2011; s.281)

Figür 574: Amasra Fatih Cami Kuzey Cephe

Figür 575: Amasra Fatih Cami Restorasyon Çalışması Fotoğrafı (KVBM)

Figür 576: Nea Moni Katholikonu Duvarı (Trkulja, 2004; fig. 37)

Figür 577: Solaklar Kaya Yerleşimi Kayaç Yapısı ve Seben-Kıbrıscık'ta Tespit Edilen Kırmızı Kumtaşından İmpost ve Yazıt

Figür 578: Eskipazar Sarı Traverten Taş Ocağı ve Hadrianopolis Kilise C'deki Sarı Travertenden Sütun ve Sütun Kaideleri

Figür 579: Eskipazar Adiller Köyü Vişne Çürüğü Renkli Taş Ocağı ve Hadrianopolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'ndeki Vişne Çürüğü Taştan Levha Parçaları

Figür 580: Yenice Hisarköy'deki Sarnıçtan Tespit Edilen Dişli Tuğla (E. Çelikbaş Arşivi)

Figür 581: Kuzeybatı Nekropol Kilisesi Mimari Plastik Parçaları Detay Görünüşü

Figür 582: Amasra Müzesi ve Üçbaş Köyü'ndeki Ambon Tabanı (Sağ Görsel: Belke, 1996; Abb. 120)

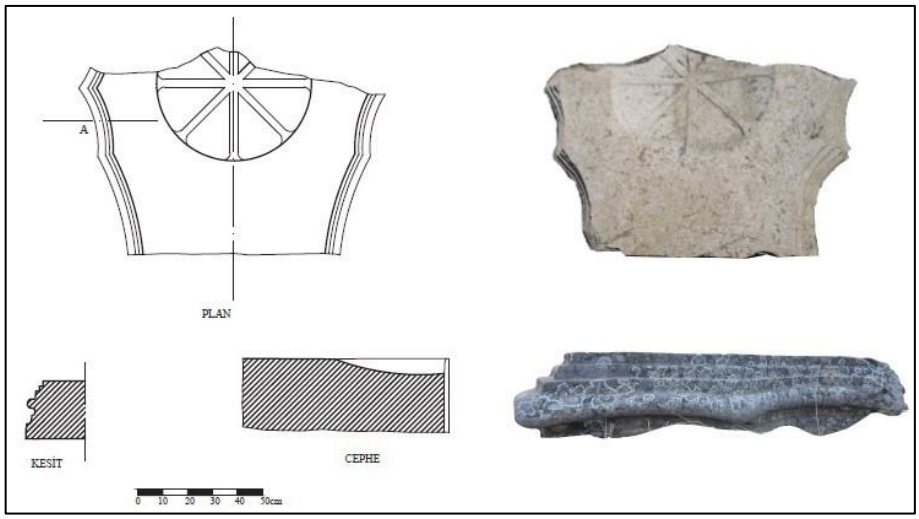

Figür 583: Hadrianopolis Kilise A Ambon Podyumu (Hadrianopolis Kazı Arşivi)

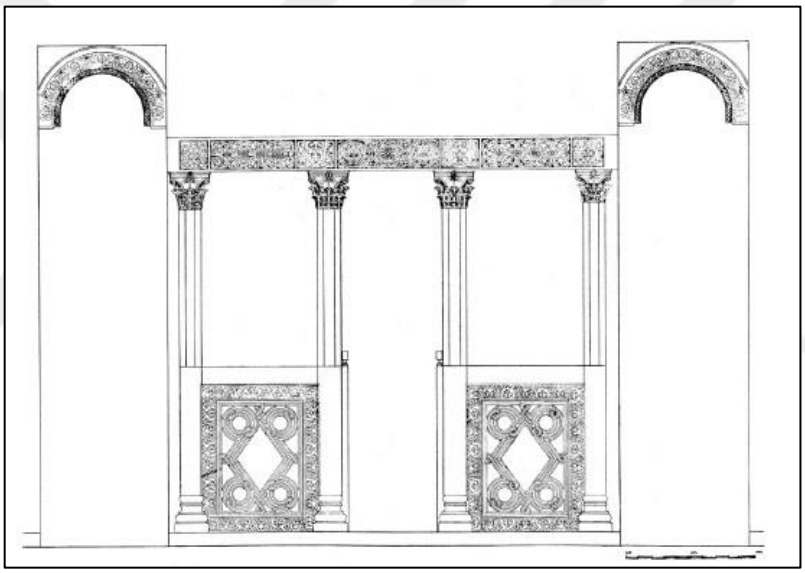

Figür 584: Hosios Lucas Manastırı Kuzey Kilise Templon Restitüsyon Çizimi (Walker, 2015; fig. 32)

Figür 585: Amasra Kilise Mescidi Apsis ve Synthronon

Figür 586: Hadrianopolis Kilise A Apsis ve Synthronon

Figür 587: Hadrianopolis Kilise B Apsis ve Synthronon

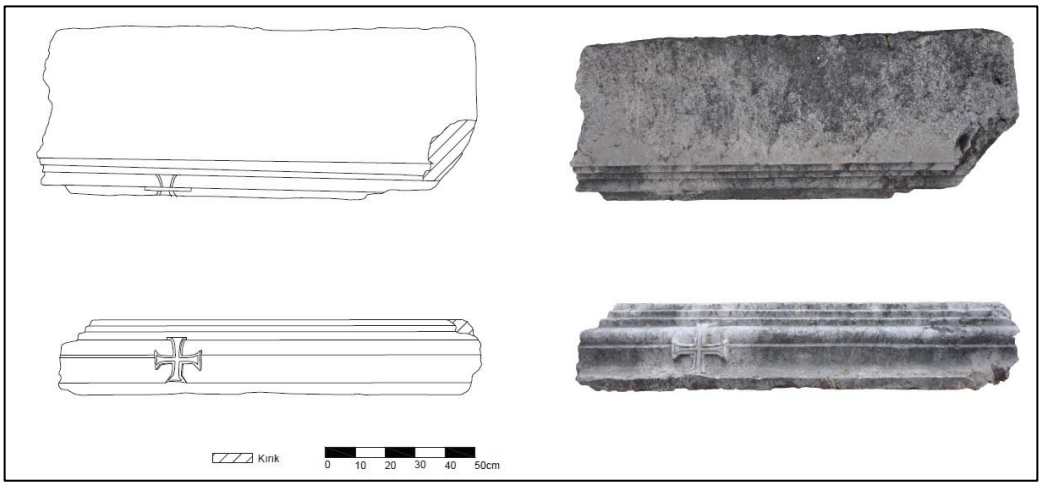

Figür 588: Hadrianopolis Kilise A Kapı Lento Parçası

Figür 589: Selanik Kutsal Havariler Kilisesi Cephesindeki Tuğla Rozet (Trkulja, 2004; fig.11)

Figür 590: Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Cephesinde Tuğla Rozet (Fındık, 2021; Figür 10)

Figür 591: Aksaray Çanlı Kilise Güney Cephe (G. Öncelen Arşivi)

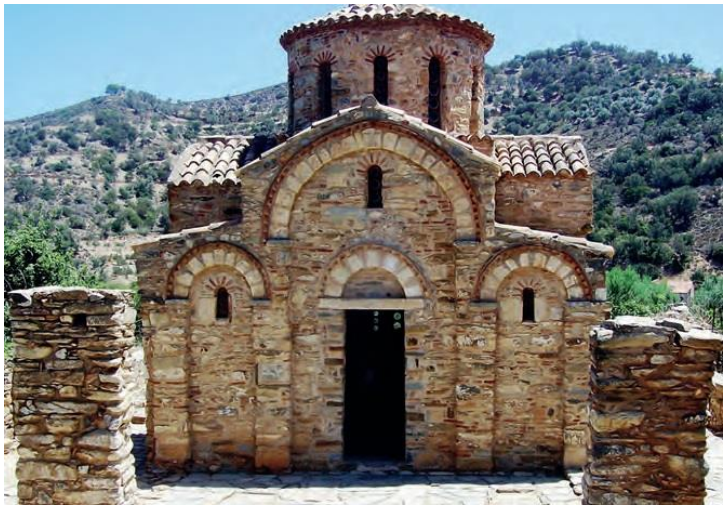

Figür 592: Fodele Kutsal Meryem Kilisesi Batı Cephesi (Mailis, 2020; Fig. 8)

Figür 593: Pınarhisar Kilisesi Cephesi (https://www.haberler.com/tarihi-kiliseyi-turizme-kazandirmak-istiyorlar-6455003-haberi/, Erişim Tarihi: 06.05.2019).

Figür 594: Aksaray Karagedik Kilise Kuzey Cephe (Soykan, 2019; Resim 4)

Figür 595: Side Küçük Liman Kilisesi Güney Cephe (Yıldırım, 2013; Resim 197)

Figür 596: Amasra Müzesi'nden Bir Grup Terracotta Keramoplastik Öğe

Figür 597: Yenice'deki Bizans Yapılarında Bir Terracotta Keramoplastik Öğe

Figür 598: Amasra Kilise Mescidi Apsis Penceresindeki Terracotta Keramoplastik Süs Unsurları (Sol Görsel: Eyice, 1961; s. 3)

Figür 599: Amasra Kilise Mescidi Batı Cephe Nişteki Terracotta Keramoplastik Süs Unsurları

Figür 600: Metochi Kutsal Havariler Kilisesi Güney Cephe (Athanasoulis, 2015; Fig 4b)

Figür 601: Sakız Adası Panagia Sikelia Kilisesi Güney Cephedeki Keramoplastik Unsurlar (Trkulja, 2004; Fig 57)

Figür 602: Mesembria Pantokrator Kilisesi Cephedeki Keramoplastik Unsurlar (Trkulja, 2004; Fig 51)

Figür 603: İstanbul Tekfur Sarayı Cephesindeki Keramoplastik Unsurlar

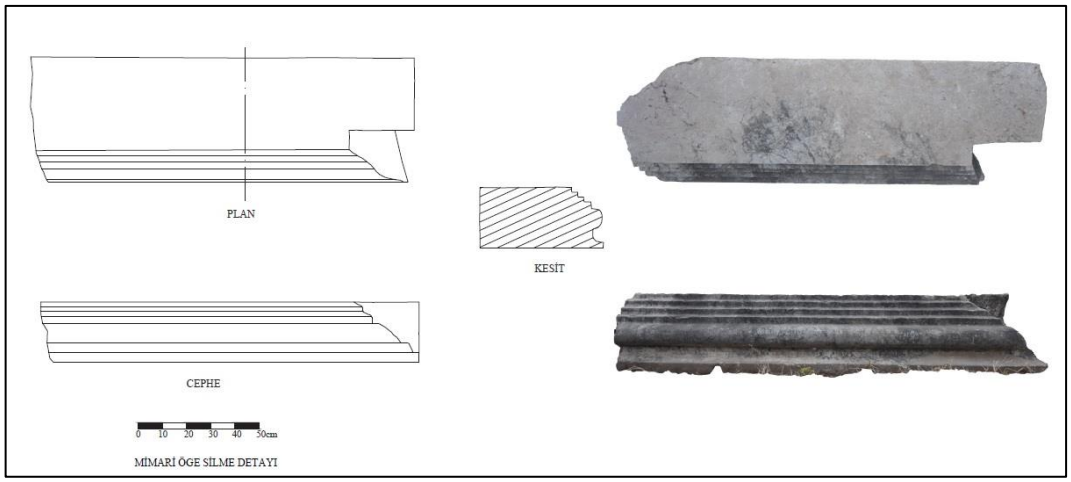

Figür 604: Hadrianopolis Kilise A Kapı Sövesi Parçası (Hadrianopolis Kazı Arşivi)

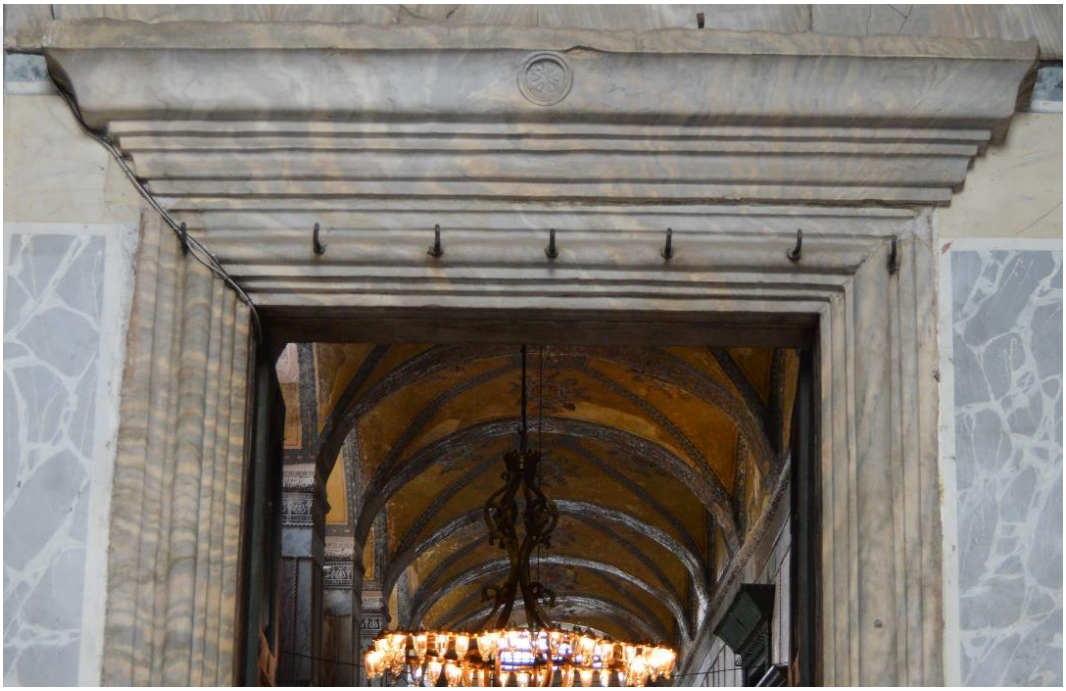

Figür 605: İstanbul Ayaosfyası Güneybatı Kapı Lento ve Söveleri

Figür 606: Amasra Fatih Cami Kapı Lentosu

Figür 607: Amasra Fatih Cami Kuzeydoğu Pencere Lentosu

Figür 608: Amasra Kilise Mescidi Batı Kapı

Figür 609: Amasra Kilise Mescidi Batı Kapı Lentosu Alt Yüzündeki Khristogram

Figür 610: Amasra Fatih Cami Batı Cephe Tribelon'un İç ve Dıştan Görünüşü

Figür 611: Cehennemağzı Kilisesi İçinde Sergilenen Ajur Teknikli Levha

Figür 612: Amasra Müzesi Levha Örnekleri

Figür 613: Amasra Müzesi Mermer Levha Örnekleri

Figür 614: Amasra Müzesi Balüster Örnekleri

Figür 615: Amasra Müzesi Templon Arşitravı Örnekleri

Figür 616: Karadeniz Ereğli Müzesi'nden Bir Grup İon-İmpost Sütun Başlığı

Figür 617: Amasra Müzesi'nden Bir Grup İon-İmpost Sütun Başlığı

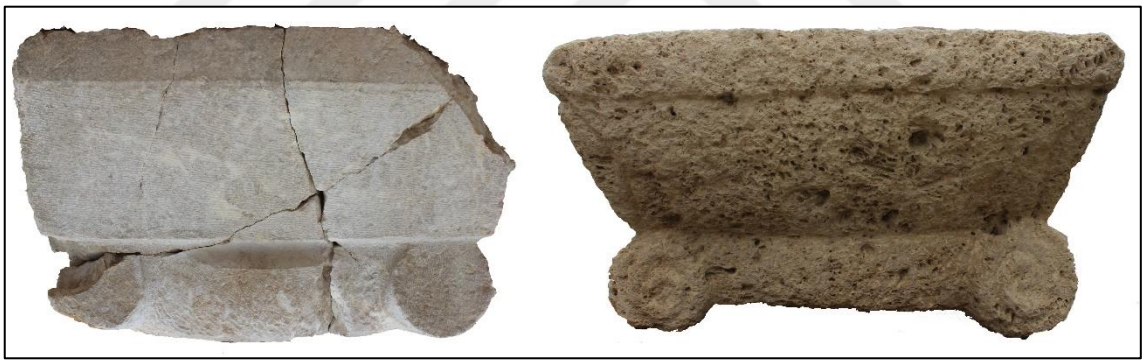

Figür 618: Hadrianopolis Antik Kenti İki İon-İmpost Sütun Başlığı

Figür 619: Samsaçavuş Kilisesi İmpost Sütun Başlıkları

Figür 620: Amasra Müzesi'nden Sergilenen Çifte Sütunce

Figür 621: Karadeniz Ereğli Müzesinden Sergilenen Çifte Sütunce

Figür 622: Kıbrıscık Orman Bölge Müdürlüğü Bahçesindeki Çifte Sütunce

Figür 623: Karaman Binbir Kilise, 5 Nolu Kilise'deki Çifte Sütunceler (Ramsay ve Bell, 1909; Fig. 25)

Figür 624: Konya Alaeddin Cami'deki Çifte Sütunceler

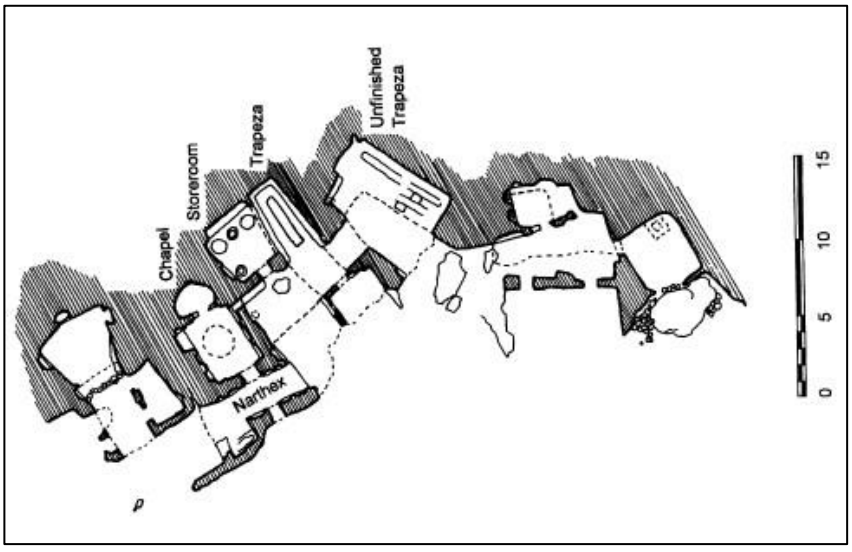

Figür 625: Aksaray Çanlı Kilise Kaya Yerleşimi/Manastırı Planı (Ousterhout, 1996; fig. 14)

Figür 626: Aksu Zindan Mağarası ve Önündeki Şapel Kalıntısı (F. Özcan Arşivi)

Figür 627: Silifke Cennet Cehennem Mağarası Önündeki Meryem Şapeli (https://muze.gov.tr/muze-detay?SectionId=CCO01&DistId=CCO, Erişim Tarihi: 07.09.2021)

Figür 628: Seyitgazi Berberini Kilisesi Kaya Mezarları ve Arkosolium (Evcim, 2015; Levha 65)

Figür 629: Hadrianoupolis Antik Kenti'ndeki Arkosolium Mezar (Hadrianopolis Kazı Arşivi)

Figür 630: Hadrianopolis Güney Nekropolü Havadan Genel Görünüşü

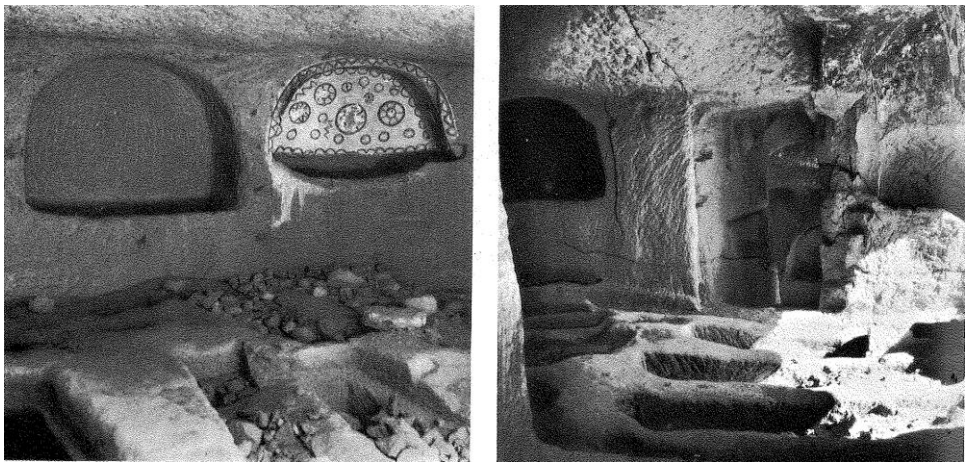

Figür 631: Kapadokya Eğri Taş Kilisesi Arkosolium ve Basit Tip Mezarlar (Thierry, 1963; Pl. 26)

Figür 632: Bodrum Torbalı Manastırı Hamamı Taban Mozaiği (Özet, 2009; fig. 26)

Figür 633: Philippopolis Domus Eirene 3. Oda (Topalilov, 2018; fig 5)

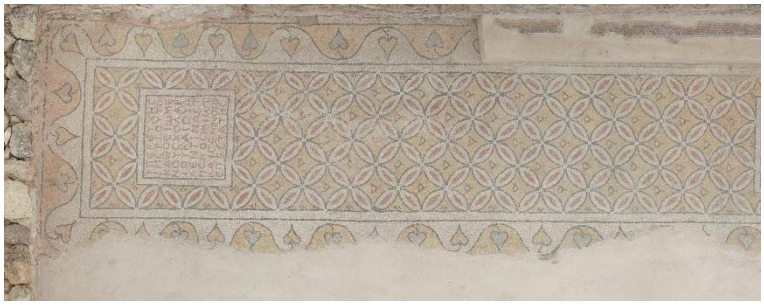

Figür 634: Hadrianopolis Kilise B Güney Nef Taban Mozaiği

Figür 635: Hadrianopolis Kilise B Kuzey Nef Taban Mozaiği

EKLER

Yapı Adı	Genel Ölçü (Dıştan)	Nartheks (İçten)	Orta Nef	Yan Nefler	Bema	Apsis Genişlik (Dış)	Apsis Dışa Taşıntısı	Apsis Genişlik (İç)	Apsis Derinlik (İç)
Hadrianopolis Kilise A	24.05 x 15.86 m	13.87 x 3.55 m	11.37 x 6.90 m	14.20 x 2.75 m	6.29 x 3.32 m	8.00 m	3.79 m	6.30 m	3.51 m
Hadrianopolis Kilise B	27.50 x 15.05 m	13 x 3.60	11.60 x 6.94 m	14.10 x 2.60 m	6.94 x 2.49 m	8.75 m	4.06 m	6.94 m	3.98 m
Hadrianopolis Kilise C	24.70 x 15 m	13 x 2.70	12.10 x 6.75 m	15 x 2.45 m	6.10 x 3.20 m	8.00 m	4.00 m	6.00 m	3.90
Karadeniz Ereğli Ayasofya Kilisesi	30.00 x 17.00 m?	?	14.70 x 8.00 m?	14.70 x 2.75 m?	?	8.46 m	4. 40 m	6.50 m	4.36 m
Göktepe Kilisesi	21.00 x 15.00 m	13.00 x 3.50 m?	?	?	?	7.50 m	3.50 m	5.00 m	3.75 m
Mengen Kilisesi	42.05 x 20.65 m	18.65 x 3.80 m	33.00 x 8.65 m?	28.00 x 4.00 m	?	?	4.00-4.50 m?	7.00 m	4.50 m
Akçakoca Kilisesi	24.60 x 15.50 m	13.50 x 3.50 m	15.30 x 7.20 m	12.20 x 2.70	7.30 x 4.75 m?	9.00 m	4.35 m	7.30 m	4.25 m
Sinop Çiftlik Köy Kilisesi	28.00 x 17.00 m	15.50 x 2.80 m	14.00 x 8.20 m	17.50 x 3 m	?	9.80	5.10	7.00 m	4.50

EK 1: Batı Karadeniz Bölgesi Bazilikal Planlı Kiliselerin Ölçüleri

	Genel Ölçü	Nartheks	Naos	Köşe Odaları/Mekanları	Haç Kolları	Kubbe Çapı
Tavşan Adası Manastır Kilisesi	19.65 x 13.00 m	11.00 x 2.90 m	11.70 x 11 m	2.85 x 2.50 m 2.70 x 2.50 m 2.05 x 2.00 m	4.85 x 3.60 m 4.90 x 3.33 m	4.90 m
Nimetli Köyü Kilise Kalıntısı	16.60 x 11.20 m?	9.40 x 2.00 m?	10.00 x 9.40 m?	3.00 x 2.50 m?	3.40 x 3.00 m? 3.00 x 2.70 m	3.00 m?
Gelinözü Köyü Kilise Kalıntısı	13.60 x 7.50 m	5.70 x 2.00 m	6.70 x 5.70 m	1.50 x 1.00 m	2.70 x 1.50 m 2.70 x 1.00 m	2.70 m
Çeltikdere Kilisesi	12.30 x 9.00 m	7.20 x 1.85 m	7.75 x 7.20 m	2.00 x 1.50 m 1.70 x 1.30 m	3.00 x 1.60 m 3.00 x 1.40 m 2.70 x 1.50 m	2.70 m
İlyaslar Köyü Kilise Kalıntısı	?	6.30 x 2.00 m	7.50 x 6.30 m?	2.00 x 1.40 m?	2.70 x 2.00 m 2.70 x 1.40 m	2.70 m

EK 2: Batı Karadeniz Bölgesi Kapalı Yunan Haçı Planlı Kiliselerin Narteks-Naos Ölçüleri

	Apsis Genişlik Dış	Apsis Dışa Taşkınlığı	Apsis Genişlik İç	Apsis Derinlik İç	Yan Apsis Genişlik Dış	Yan Apsis Dışa Taşkınlığı	Yan Apsis Genişlik İç	Yan Apsis Derinlik İç
Tavşan Adası Manastır Kilisesi	6.00 m	2.90 m	3.40 m	2.15 m	3.15 m	2.00 m	1.70 m	1.60 m
Nimetli Köyü Kilise Kalıntısı	4.80 m	2.00 m	3.00 m	1.90 m	2.80 m	1.00 m?	1.60 m?	1.20 m?
Gelinözü Köyü Kilise Kalıntısı	4.50 m	2.20 m?	2.70 m	2.20 m	-	-	-	-
Çeltikdere Kilisesi	3.85 m	2.00 m	2.30 m	1.60 m	2.00 m	1.00 m	1.35 m	1.20 m
İlyaslar Köyü Kilise Kalıntısı	3.60 m	-	2.10 m	1.20/1.40 m	-	-	-	-

EK 3: Batı Karadeniz Bölgesi Kapalı Yunan Haçı Planlı Kiliselerin Apsis Ölçüleri

Yapı Adı	Dıştan-Dışa (Apsis Dahil)	Narteks	Naos	Apsis Genişlik (Dıştan)	Apsis Derinliği	Apsis Genişlik (İçten)	Apsis Derinlik (İçten)
Karadere Kilisesi	17.90 x 8.20 m	6.60 x 2.20 m	11.80 x 6.60 m	6.72 m	2.57 m	5.38 m	2.57 m
Zoni Kilisesi	17.60 x 8.20 m	6.60 x 2.00 m	11.00 x 6.60 m	4.40 m	1.50 m	2.80 m	1.40 m
Tavşan Adası Manastır Şapeli	10.00 x 5.00 m?	?	?	3.90 m	2.40 m	2.40 m	2.40 m
Boztepe Şapeli	8.80 x 5.60 m	?	5.05 x 3.60 m	?	?	2.50 m	1.50 m
Amasra İç Kale Şapeli	15.05 x 6.45 m	3.80 x 2.25 m	5.05 x 3.80 m	?	?	2.50 m	1.50 m
Arıönü Şapeli	9.00 x 5.00 m?	?	6.00 x 3.50 m?	?	?	3.00 m	1.50 m
Güzelcehisar Şapeli	8.50 x 4.20 m	?	6.30 x 3.00 m	3.50 m	1.50 m	1.95 m	1.50 m
Ulumescit Kilisesi	13.00 x 8.00 m?	?	8.00 x 6.20 m	4.80 m	1.50 m	3.00 m	1.50 m
Toklar Kilisesi	15.50 x 10.20 m?	8.40 x 2.00 m	9.00 x 8.40 m	5.80 m	2.00 m	4.00 m	2.00 m
Haccağız Kilisesi	16.80 x 8.20 m	6.20 x 2.00 m	9.00 x 6.20 m?	6.20 m	3.00 m	4.20 m	3.00 m
Yedigöller 1 Nolu Kilise	14.05 x 7.65 m	6.15 x 2.60 m	8.15 x 6.15 m	4.66 m	2.00 m	2.95 m	2.05 m
Yedigöller 2 Nolu Kilise	13.75 x 7.10 m	5.65 x 2.50 m	6.30 x 5.60 m	4.90 m	2.70 m	3.30 m	2.70 m

EK 4: Batı Karadeniz Bölgesi Tek Nefli Kiliselerin Ölçüleri

Yedigöller Şapeli	?	4.40 x 1.30 m	5.00 x 4.40 m?	?	?	?	0.85 m
Uludağ Şapeli	15.00 x 9.00 m?	?	9.00 x 7.00 m?	5.00 m	?	3.00 m	2.50 m
Hasanlı Kilisesi	15.00 x 9.20 m?	?	8.00 x 7.20 m	5.20 m	2.60 m	3.20 m	2.60 m
Ataköy Kilisesi	10.00 x 6.50 m?	?	?	4.50 m	2.00 m	2.50 m	2.00 m
Bodaç Kilisesi	13.80 x 7.70 m?	5.90 x 2.60 m	6.40 x 5.90 m	?	?	?	?
Yazıcık Ahlatlı Kilisesi	13.50 x 6.50 m	4.90 x 2.00 m?	7.80 x 4.90 m	4.40 m	1.55 m	2.90 m	1.55 m
Yazıcık Pürence Kilisesi	11.55 z 5.95 m	4.35 x 1.90 m?	5.10 x 4.35 m?	4.45 m	2.20 m	2.95 m	2.20 m

EK 4 Devamı: Batı Karadeniz'deki Tek Nefli Kiliselerin Ölçüleri

Konsil ve Sinodlar	Amastris	Herakleia Pontika	Dadybra	Prusias ad Hypium	Klaudiopolis	Krateia
Pontus Sinodu (190)	Palmas					
I. İznik Konsili (325)	Eupsykhios			Georgios		
Efes Konsili (431)		Eusebios			+	Epiphanios
I. Kadıköy Konsili (451)	Philotimos	Theodore	Polyehronios	Olypios	Calogero	Genethlios
İstanbul Sinodu (518)					Hypatius	Plathon
İstanbul Sinodu (536)	Asterios	Epiphanios				Abraamios
II. İstanbul Konsili (553)	Heraklius		Kyrion			Diogenes
III. İstanbul Konsili (680)	Komatas'ın yerine Irenarkos		Phokas	Domitios		Georgios
İstanbul Sinodu (691)	Zoilos'un yerine Georgios		Phokas			Georgios
II. İznik Konsili (787)	Georgios	Ioannes	Niketas	Theophilos / Bardas	Niketas	Konstantinus
IV. İstanbul Konsili (869)	Stephanos	Konstantitios	Christophoros	Konstantinus		Basileios
İstanbul Sinodu (879)	Eudokimos			Leon		Basileios

EK 5: Batı Karadeniz'deki Metropolitlik ve Piskoposluk Merkezleri'nin Konsil ve Sinodlara Katılımını Gösteren Tablo

ÖZGEÇMİŞ

Adı ve Soyadı: Ercan VERİM

Yabancı Dil: İngilizce

Öğrenim Bilgisi

Lisans (2008-2012) - Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi/Sanat Tarihi Bölümü, Sanat Tarihi Pr. (İ.Ö.)

Yüksek Lisans (2012-2015) - Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü/Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Tezli)

Akademik Görevler

Araştırma Görevlisi – (2015/-) - Süleyman Demirel Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi/Sanat Tarihi Bölümü

Araştırma Görevlisi – (2016-2019), (ÖYP 35. Madde Görevlendirilmeyle) – Anadolu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi/Sanat Tarihi Bölümü

Projelerde Yaptığı Görevler

Tlos Antik Kenti 2009 Yılı Kazı Çalışmaları (Öğrenci)

Hadrianopolis Antik Kenti 2010 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları (Öğrenci)

Hadrianopolis Antik Kenti 2011 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları (Öğrenci)

Hadrianopolis Antik Kenti 2012 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları (Öğrenci)

Hadrianopolis Antik Kenti 2018 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları (Araştırmacı)

Hadrianopolis Antik Kenti 2019 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları (Araştırmacı)

Çorum İli ve İlçelerinde, ”Orta Karadenizde Anadolu Selçuklu Dönemi Yapıları” 2019 Yılı Arkeolojik Yüzey Araştırması (Araştırmacı)

Bartın İli ve İlçeleri Yüzey Araştırması 2019 (Araştırmacı)

Hadrianopolis Antik Kenti 2020 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları (Araştırmacı)

Hadrianopolis Antik Kenti 2021 Yılı Kazı ve Restorasyon Çalışmaları (Kazı Başkan Yardımcısı)

Bartın İli ve İlçeleri Yüzey Araştırması 2021 (Araştırmacı)

Amorium Kazıları ve Araştırma Projesi (06/06/2018 - 06/06/2021), (Araştırmacı)

Eserler

Uluslararası Hakemli Dergilerde Yayınlanan Makaleler

Verim, E. (2015). Amasra’da Osmanlı Dönemi’nde Kiliseden Çevrilmiş Bir Mabet: Fatih Camii. *OMAD,* 2 (4), 58-74.

Verim, E. ve Avcı, O. (2017). Çeltikdere'de Kapalı Yunan Haçı Planlı Bir Kilise. *History Studies*, 9 (2), 235-256.

Verim, E. (2020). Paphlagonia Hadrianopolis'i Kilise A Mimarisi Üzerine Yeni Bir Değerlendirme. *SAKTAD*, 3 (3), s. 383-407.

Çelikbaş, E. ve Verim, E. (2021). Hadrianoupolis Kuzeybatı Nekropol Kilisesi'nin Bema ve Apsis Mozaikleri. *JMR*, 14, 79-99.

Uluslararası Yayınevleri Tarafından Basılan Kitap Bölümleri

Verim, E. (2021a). Dört Nehir Kilisesi (Kilise B). V. Keleş, E. Çelikbaş ve A. Yılmaz (Editörlerler), *Karabük – Eskipazar Paphlagonia Hadrianoupolis'i (2010-2014 Sezonları)* içinde (s. 45-88). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Verim, E. (2021b). *Chora Kilisesi (Kilise A).* V. Keleş, E. Çelikbaş ve A. Yılmaz (Editörlerler), *Karabük – Eskipazar Paphlagonia Hadrianoupolis'i (2010-2014 Sezonları)* içinde (s. 89-152). Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Uluslararası Bilimsel Toplantılarda Sunulan ve Bildiri Kitaplarında Basılan Tam Metin Bildiriler

Verim, E. (2019). Paphlagonia'da Bir Piskoposluk Merkezi: Hadrianopolis Antik Kenti. *Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dini, İlmi ve Kültürel Hayat Sempozyumu*. Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları, s. 276-289.

Çelikbaş E., Keleş, V., Buyruk, H., Eliüşük, M., Verim, E. (2019). Hadrianopolis 2018 Çalışmaları. *T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü 41. Kazı Sonuçları Toplantısı.* Cilt II. Ankara: *T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü*, s. 95-111.

Uluslararası Bilimsel Toplantılarda Sunulan ve Bildiri Kitaplarında Basılan Özet Bildiriler

Verim, E. (2018). Bizans Mimarisinde Opus Reticulatum (Pseudo-Reticulatum) Tekniği Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme. *22. Uluslararası Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*. İstanbul: MSGSÜ, s. 95.

Verim, E. (2018). Bizans Mimarisinde Opus Reticulatum (Pseudo-Reticulatum) Tekniği Kullanımı Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Sempozyumu (İSASOR 2018).* Ankara: Gece Kitaplığı, s. 15-16.

Çelikbaş, E. ve Verim, E. (2019). Paphlagonia Hadrianopolis'i Antik Kentinde Bir Erken Bizans Dönemi Kilisesi: Kilise A. *23. Uluslararası Orta Çağ ve Türk Dönemi*

Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu. Edirne: Trakya Üniversitesi Yayınları, s. 47-48.

Verim, E. (2021c). Hadrianoupolis Antik Kenti Erken Bizans Dönemi Sütun Başlıkları. *25. Uluslararası Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*. Konya: Dizgi Ofset Matbaacılık, s. 72-73.